

Золото степу
Археологія України

Інститут археології
Академії Наук України
Київ

Археологічний земельний музей
Кільського університету Крістіана-Альбрехта
Шлезвіг

Семінар до-і ранньої історії
Університету Георга-Августа
Геттінген

Інститут до-і ранньої історії
Університету Крістіана-Альбрехта
Кіль

Музей історичних коштовностей України
Київ

110 J

Золото степу Археологія України

Автори-упорядники:
П.П. Толочко і В.Ю. Мурзін

у співпраці з
Ренатою Ролле, Міхаєлем Мюллером-Віллем, Куртом Шітцелем

Інститут археології Академії Наук України, Київ
Археологічний музей, Шлезвіг

Видання здійснене завдяки культурному
меценатству землі
Шлезвіг-Голштейн, ФРН

Наукова концепція, організація і реалізація
виставки:

– з української сторони: П.П. Толочко,
В.Ю. Мурзін;
– з німецької сторони: Рената Ролле,
Курт Шітцель

Експозиція виставки:

Курт Шітцель
у співпраці з
Ернст-Гюнтер Штраусом і
Роланд Аніолем

Опрацювання каталога:

В.Ю. Мурзін, Я.В. Баран, С.А. Березова,
А.О. Козловський, В.В. Отрошенко,
О.В. Старченко, В.М. Зубар

Наукова редакція каталога і статей
українських авторів:

П.П. Толочко

Наукова редакція статей німецьких ав-
торів:

Рената Ролле і Анке Вессе

Макет каталога виставки:

Курт Шітцель
в співробітництві з
Норберт Брай, Холгер Франке,
Рената Ролле, Анке Вессе

Фотографії для каталогу і виставки:

Герберт Єгер

за участю

Дорте Беек, Хелмут Мьоллер і
М.Ш. Петковський

Графічні роботи, карти:

Рут і Харальд Букор, Вольфганг Ліске

Реконструкції бойового обладунку
вершника-кочівника:

А.І.Мінжулін

Технічний асистент:

Вільгельм Герц

Консерваційні роботи і монтаж виставки:

Гудрун Хільдебрант, Рейнхард Кюн,
Волфганг Лаге, Йоахім Моцка, Клаус
Ніндорф, Гарм Паулсен, Ернст Петерс,
Тьярк Петріх, Генріх Ройєм,
Герхард Ставінога, Майкен Фехт,
Стефанія Фелтен

Графічне оформлення обкладинки, плакату
і інформаційного матеріалу:

i.de, Büro für Gestaltung, Stampe

Набір, друк і репродукції каталогу:

Видавництво Вахголтц, Ноймюнстер

Кольорові репродукції:

Репротехнік, Кіль

Палітурно-брошуровальні роботи:

Брошуровальна майстерня Алстер
Царлінг, Гамбург

Передмова

З 15 червня по 30 вересня 1991 р. в Земельному Археологічному музеї м. Шлезвіга Кільського університету Крістіана-Альбрехта проходила виставка „Золото Степу. Археологія України”, підготовлена, переважно, за матеріалами розкопок Інституту археології Академії наук України.

Земельний Археологічний музей розташований у величому старовинному /XVI–поч. XVIII ст./ замку Готторф, що знаходиться на мальовничому острові Шлезвігської затоки Балтики. Історія Шлезвіга і землі Шлезвіг-Голштейн впродовж тривалого часу тісно перепліталась з історією нашої країни. Звідси, а точніше від відомого вікінгського міста Хайтхабу, що знаходилось за 2–3 км від Шлезвіга, починався в X–XI ст. знаменитий торговельний шлях, який вів через Старігард і Любек до Штеттіна, Воліна, Старої Ладого, Новгороду і далі до Смоленська, Києва і Константинополя. Добре знання його середньовічними хроністами, зокрема Адамом Бременським і Нестором, свідчить про велике значення цієї торговельної магістралі для багатьох народів. Є підстави пов'язувати її появу з формуванням своєрідної трансєвропейської економічної спільності X–поч. XI ст., до якої входили південні райони Скандинавії, німецьке і західнослов'янське побережжя Балтики, волхово-дніпровський і верхньоволзький басейни Русі.

Відомі також шлюбні зв'язки між представниками двох регіонів, які започаткувались ще в часи Київської Русі і мали продовження в наступні періоди. Із Шлезвіга (замок Готторф) здійснив дві подорожі (1633 і 1639 рр.) до Росії знаменитий німецький мандрівник XVIII ст. Адам Олеарій.

Вибір місця для проведення виставки, звичайно, був обумовлений не лише цими обставинами. У більший мірі це стало результатом розвитку наукових контактів між українськими та німецькими археологами. Підтримувані і раніше, вони набули з 1980 р. нового змісту, коли між Інститутом археології АН України і Німецьким дослідним товариством був укладений договір про наукове співробітництво. Його підписали з українського боку тодішній директор інституту, член. кор. АН України І.І.Артеменко, з німецького – професор Геттінгенського університету Р. Ролле.

Угода передбачала утворення двох спільних експедицій. Перша з них впродовж 1981–1986 рр. провадила археоло-

гічне вивчення відомого західнослов'янського городища Старігард, розташованого на території сучасного м. Ольденбург /земля Шлезвіг-Голштейн/. Керівником цієї експедиції був колишній директор Земельного Археологічного музею, провідний німецький славіст, проф. К.-В. Штруве. З українського боку у розкопках Старігарда брали участь автор цих рядків, а також проф. В.Д. Баран і к.і.н. І.І. Мовчан.

Інша спільна експедиція, згідно з угодою, працювала на Україні по дослідженню знаменитого скіфського царського кургану Чортотлик. Очолювали цю експедицію провідний спеціаліст з скіфської археології В.Ю. Мурзін і проф. Р. Ролле, яка викладає в університеті археологію Східної Європи та впродовж 25 років бере безпосередню участь у дослідженні скіфських пам'яток України. Курган Чортотлик датується IV ст. до н.е. і знаходився поблизу від сучасного м. Нікополь на Дніпропетровщині.

Наукові результати цих експедицій, у повній відповідності з угодою, підведені в двох монографіях, які виходять друком на Україні і в ФРН.

В процесі тісної співпраці виникла ідея познайомити німецьких людей з яскравою і самобутньою культурою скіфів і інших кочових народів південноукраїнських степів. Організація виставки в 1991 р. збіглася в часі з 20-ти річчям наукового співробітництва між Німецьким дослідницьким товариством і Академією наук СРСР і є своєрідною відзнакою цього ювілею.

На виставці представлені найунікальніші археологічні знахідки, які охоплюють величезний період стародавньої історії України – від середини III тис. до н.е. до XIV ст. н.е. включно.

Центральне місце в експозиції посідають старожитності скіфів – численного кочового народу, що створив у VII–IV ст. на території України свою державу і набув світової слави. Серед них такі шедеври давнього ювелірного мистецтва як срібна чаша з Гайманової Могили, золотий шолом-навершя з Передерієвої Могили, золоті чаша і навершя з Братолюбівського кургану, золотий горит з Мелітопольського кургану, бронзовий сервіз з села Піщаного на Київщині.

Серією унікальних речей представлена культура сарматів – народу, який змінив в причорноморських степах скіфів. Особливий інтерес становлять знахідки із Ногайчикського кургану, Соколової Могили, курганів біля с. Пороги та Запорізького.

Із експонатів середньовічної епохи при-

вертає увагу комплекс Мартинівського скарбу, знахідку якого дослідники впевнено пов'язують з слов'янським поселенням. Склалося так, що численна колекція срібних виробів, знайдена ще на початку XX ст., опинилася у двох музеях – Історичному музеї України в Києві і Британському музеї в Лондоні. Вперше за багато десятиліть речі скарбу з'єдналися у вітринах нашої виставки і на сторінках її каталогу.

Не можуть лишити байдужими розкішні знахідки із відомого половецького поховання в Чингульському кургані. Коштовна тканина, срібна позолочена курільниця, залізний позолочений шолом, інші ювелірні речі дають наочне уявлення про розкіш одного з степових можновладців XIII ст. Завершують експозицію ювелірні вироби часу монголо-татарського володарювання в степах України.

Кілька слів про співробітництво між українською та німецькою сторонами у рамках проведення виставки. Справа в тому, що багато археологічних знахідок потребують негайної реставрації. Музей історичних коштовностей України не має можливості провести необхідні роботи у себе дома. У зв'язку з цим було укладено угоду про проведення реставрації трьох унікальних експонатів – скіфських золотого головного убору (шолому) та срібної чаші, а також половецького, покритого позолотою, шолома у реставраційному центрі при

Римсько-Германському музеї у м. Майнці та реставраційній майстерні Археологічного музею у м. Шлезвігу.

Близько півроку німецькі спеціалісти працювали з цими експонатами. Золоті руки і високий професіоналізм реставраторів Герхарда Ставіноги (реставрація шолому з Чингульського кургану), Стефанії Фелтен (реставрація чаші з Гайманової Могили), Майкен Фехт (реставрація шолома з Передерієвої Могили) врятували названі речі від повної руйнації, дали їм друге життя.

Пропонований увазі читачів каталог видано двома державними мовами – українською та німецькою, що є своєрідним символом нашого наукового співробітництва, яке, сподіваємось, буде продовжене і поглиблене. Українська сторона висловлює щирі вдячність професору Геттінгенського університету Р. Ролле, ректору Кільського університету Крістіана-Альбрехта, професору М. Мюллер-Вілле, директору Земельного Археологічного музею м. Шлезвіг, професору К. Шітцелю та іншим німецьким колегам, завдяки співпраці з якими стала можливою організація цієї наукової виставки і видання даного каталогу.

Київ-Шлезвіг, липень 1991 П.П.Толочко

In der über 150jährigen Geschichte des Archäologischen Landesmuseums der Christian-Albrechts-Universität stellt die Sonderausstellung „Gold der Steppe“ ein außergewöhnliches Ereignis dar. Die Präsentation der Archäologie der Ukraine in Schleswig wird eine annähernd zehnjährige Zusammenarbeit mit dem Archäologischen Institut der Akademie der Wissenschaften der Ukrainischen SSR für ein breites Publikum sichtbar machen.

Den Grundstein dieser inzwischen festgefügtten Kooperation hat Frau Professor Dr. R. Rolle, Göttingen, in vielen Jahren archäologischer Forschung in der Ukraine gelegt. Diese Untersuchungen, auf denen alle nachfolgende archäologische Zusammenarbeit aufbaut, wurden durch die Präsidenten der Deutschen Forschungsgemeinschaft, amtierend Herr Professor Dr. H. Markl, die Gutachter sowie die Referenten Herrn Dr. W. Treue †, Herrn Dr. J. Briegleb und nicht zuletzt Frau Dr. D. Schenk nachdrücklich unterstützt. Das gleiche gilt für Herrn Professor Dr. B. E. Paton, Präsident der Akademie der Wissenschaften der Ukrainischen SSR, und seine Mitarbeiter. Ihnen allen ist für stets wohlwollende und engagierte Hilfe zu danken.

Im Hinblick auf die Zusammenarbeit des Landes Schleswig-Holstein mit der Ukraine bleibt es das Verdienst von Herrn Professor Dr. K.-W. Struve †, den Kriegsgefangenschaft in besonderem Maße sensibel und aufgeschlossen für Kontakte mit der Sowjetunion gemacht hatte, daß eine feste wissenschaftliche Verbindung erwuchs, die besonders bei den Ausgrabungen des slawischen Fürstensitzes von Oldenburg in Ostholstein sichtbar wurde. Von ukrainischer Seite wurden diese Forschungen durch den damaligen Direktor des Archäologischen Instituts in Kiev, Herrn Professor Dr. I. I. Artemenko †, sehr gefördert.

Wenn die hier gezeigte Ausstellung zustande kam, dann hat sich dieses Projekt von der Idee bis zur Realisierung eines großen Kreises von engagierten Fürsprechern aus Wissenschaft und Politik erfreuen dürfen.

Am Anfang stand die Entscheidung der Kulturstiftung des Landes Schleswig-Holstein, die finanzielle Voraussetzung für diese Ausstellung schaffen zu wollen. Dem Vorsitzenden der Kulturstiftung, Herrn Staatssekretär Dr. P. Kreyenberg, und den Mitgliedern des Kuratoriums gebührt daher besonderer Dank für das unseren Zielsetzungen entgegengebrachte Vertrauen. Möge das Interesse der Öffentlichkeit an der Ausstellung diese Entscheidung rechtfertigen.

Der Dank ist sodann an den großen Kreis der beteiligten Wissenschaftlerinnen und Wissenschaftler zu richten, die sich diesem Unternehmen verschrieben hatten. Für die sowjetische Seite seien Herr Professor Dr. P. P. Tolocko, Herr Dr. V. Ju. Murzin und die Mitarbeiter des Archäologischen Instituts sowie die Kollegen weiterer archäologischer Institutionen der Ukraine aufgeführt. Stellvertretend für die deutsche Seite sei Frau Renate Rolle genannt, der die initiierten Gedanken zuzuschreiben sind, der aber auch die größte Last bei der Katalogarbeit und die damit verbundenen schwierigen Übersetzungsarbeiten zusammen mit Frau D. Nitsche zugefallen war.

Das Konzept der Ausstellung wurde in deutsch-sowjetischer Zusammenarbeit entwickelt und umgesetzt; aus der Göttinger Arbeitsgruppe seien dafür die Herren Dr. H. Seemann und F. M. Andraschko sowie W. Herz und Dr. H. Hayen vielmals bedankt.

Nachdrücklich wird den ukrainischen Leihgebern gedankt, die ihre Funde zur Verfügung stellten, obwohl sie sich deshalb oft von den kostbarsten Stücken ihrer eigenen Schausammlungen trennen mußten. Darunter befinden sich Objekte aus neuester Feldforschung, die dank dieses Entgegenkommens in Schleswig das erste Mal der Öffentlichkeit präsentiert werden können. In diesen Dank sind auch das Britische Museum, London, und die Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Berlin, mit einzubeziehen, die unsere Ausstellung durch wichtige Leihgaben ergänzt haben.

Von seiten der Christian-Albrechts-Universität hat der Rektor, Herr Professor Dr. Dr. h. c. M. Müller-Wille, dem Projekt von Anbeginn an freundschaftlich kollegiale Förderung angedeihen lassen. Ihm ist es zu danken, daß in Frau Dr. A. Wesse eine durchsetzungsfähige Redakteurin zur Verfügung stand, die die Voraussetzung für eine fristgerechte Auslieferung des Kataloges gewährleistete. Von seiten der Georg-August-Universität, Göttingen, wurde dem Projekt große Unterstützung durch den Präsidenten, Herrn Professor Dr. N. Kamp, zuteil.

Wenn die visuelle Vermittlung herausragender Objekte der ukrainischen Archäologie mit Hilfe unseres Kataloges gelingt, dann wird dies dem Fotografen Herbert Jäger zuzuschreiben sein. Ihm ist für seine engagierte Arbeit Anerkennung auszusprechen.

Für ihre Arbeit im grafischen Bereich ist Frau und Herrn Bukor ebenso wie Herrn W. Lieske zu danken. Sie haben zusammen mit den Mitarbeitern des Karl Wachholtz Verlages und Herrn H. Franke von der Werbeagen-

tur i.de mit großem Engagement die Drucklegung des Kataloges gefördert und die Gestaltung der Ausstellung unterstützt.

Der Leiter der Werkstätten des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz, Herr Dr. U. Schaaff, veranlaßte, daß zwei herausragende Einzelfunde vor ihrer Präsentation in Schleswig eine konservatorische Bearbeitung erfuhren. Diese kollegiale Hilfe wird dankbar entgegengenommen.

Allen technischen Mitarbeiterinnen und Mitarbeitern unseres Hauses und allen Damen und Herren der beteiligten Institutionen sei Dank für ihren Einsatz an jedweder Stelle ausgesprochen. Für die stete Unterstützung bei den Vorbereitungen zu dieser Ausstellung danke ich Frau U. Drews und den Herren Dipl.-Phys. R. Aniol, Dr. K. Brandt und Dr. E.-G. Strauß. Dankbar sei abschließend die Mitwirkung des Landesbauamtes Schleswig bei der Herrichtung der Ausstellungsräume hervorgehoben.

Es bleibt zu hoffen, daß diese Ausstellung Einblicke in die Kulturgeschichte der Völker in den ukrainischen Steppen vermitteln und vertiefen kann und dadurch über den archäologischen Rahmen hinaus zu Begegnungen der Menschen aus der Ukraine und Deutschland führen möge.

Schleswig, im Mai 1991

Kurt Schietzel

Експонати виставки надані:

Інститутом археології АН України, Київ
(ІА АН України);

Археологічним музеєм АН України, Київ
(МА АН України);

Музеєм історичних коштовностей України,
Київ (МІДУ);

Державним історичним музеєм України,
Київ (ДІМ);

а також:

Археологічним музеєм АН України, Одеса
(ОАМ);

Берлінський державним музеєм до-і
ранньої історії;

Британським музеєм, Лондон;

Вінницьким краєзнавчим музеєм (ВКМ);

Дніпропетровським історичним музеєм
(ДІМ);

Запорізьським краєзнавчим музеєм (ЗКМ);

Херсонеським державним історико-археологічним заповідником (ХДМ);

Черкаським краєзнавчим музеєм (ЧКМ);

Ялтинським історичним музеєм (ЯІМ).

- Вступ**
- 14 П.П. Толочко
Археологія на Україні
- 17 М.М. Ієвлев
Природа України у давнину
і сьогодні
- Ранні скотарі степів**
- 27 M. Schultz
Archäologische Skelettfunde als Spiegel der
Lebensbedingungen früher Viehzüchter und
Nomaden in der Ukraine
- 43 В.В. Отрощенко
Степи Причорномор'я в епоху
енеоліту та бронзи
- 51 С.І. Круц, А.І. Кубишев,
В.В. Отрощенко, С.Ж. Пустовалов
Обличчя людини доби бронзи
- Ранні кочівники**
- 57 В.Ю. Мурзін
Кіммерійці та скіфи
- 72 С.В. Махортих
Кіммерійці на Північному Кавказі
- 75 А.І. Кубишев, О.В. Симоненко
Скіфські та сарматські пам'ятки
Таврії
- 79 С.А. Скорий
Лісостепова Скіфія
- 85 R. Rolle
Städte auf Rädern. Zur Entwicklung des
nomadischen Wohnwagens
- 93 Н.О. Гаврилюк
Про страви та начиння степових
скіфів
- 97 R. Rolle
Kinder der Skythen
- 105 Л.С. Клочко
Скіфський костюм
- 112 Е.В. Яковенко
Про скіфські веретена
- 115 R. Rolle
Haar- und Barttracht der Skythen
- 127 R. Rolle und G. Wolf
Körper- und Schönheitspflege bei antiken
Reiternomaden
- 131 Є.В. Черненко
Лицарі Великої Скіфії
- 137 О.І. Мінжулін
Реконструкція захисного озброєння
скіфського воїна з поховання У ст.
до н.е. біля с. Гладківщина
- 143 Н. Eckhardt
Der schwirrende Tod – die Bogenwaffe der
Skythen
- 151 С.С. Безсонова
Скіфські вірування і культури
- 153 В.О. Рябова
Культові посудини Скіфії
- 157 G. Wolf, F.M. Andraschko
„... und heulen vor Lust.“ Der Hanf bei
den Skythen
- 161 В.П. Білозор
Скіфська скульптура
- 165 Н. Новиченкова, В. Новиченков
Святилище біля перевалу
Гурзуфське сідло
- 170 В.Ю. Мурзін, Р. Ролле
“Піраміди” степів – пасовиська
потойбічного світу
(Курган Чортотлик)
- 178 Ю.В. Болтрик, Є.О. Фіалко
Огуз – курган скіфського царя кінця
ІУ ст. до н.е.
- 181 G.I. Evdokimov, R. Rolle,
A.N. Zagrebel'nyj
Grabräuber und Grabfrevler in den
Skythenkurganen
- Античні держави**
- 186 С.Д. Крижицький
Античні держави Північного
Причорномор'я

- 201 А.С. Русяєва, Ю.Г. Віноградов
Лист жерця з Гілеї
- 203 R. Rolle
Skythen in Griechenland – Griechen im
Skythenland

Пізні скіфи і сармати

- 209 В.М. Зубар
Пізні скіфи і сармати
- 215 О.В. Сімоненко
Поховання сарматської знаті біля
с. Пороги та в Ногайчикському
кургані в Криму
- 221 Г.Т. Ковпаненко
Сарматська жриця із Соколової
Могили
- 227 А.К. Йолкіна
Тканини і золоте шиття із Соколової
Могили

Кочівники раннього і розвиненого середньовіччя

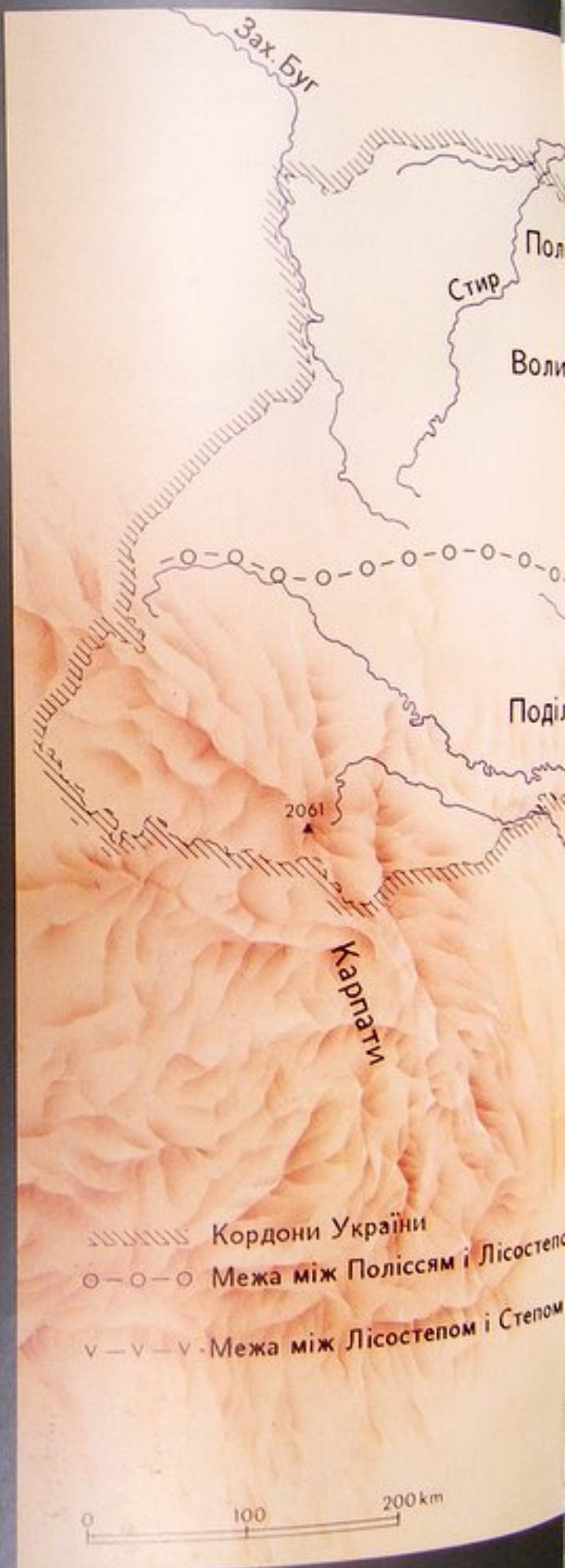
- 233 Я.В. Баран, А.О. Козловський
Кочівники південно-руських степів у
I – поч. II тис. н.е.
- 239 О.М. Приходнюк, Г.М. Шовкопляс
Мартинівський скарб
- 243 L.V. Pekarskaja, D. Kidd
Neue Untersuchungen am frühmittelalterli-
chen Silberfund von Martynovka
- 249 Л.І. Лаукарт
Скарбниця України
- 251 О.П. Підвисоцька
Пам'ятки ювелірного мистецтва IX
ст. до н.е. – перших століть н.е. із
зібрання Музею історичних коштов-
ностей України
- 255 В. Хардаєв
Пам'ятки ювелірного мистецтва
кочівників середньовіччя
(IУ–XIV ст.)
- 259 J. Roth
Die Polovzer aus historischer Sicht
- 263 A. Kernd'l
Die polovzische Großplastik und ihr Umfeld
- 264 Г.Л. Євдокімов, Н.М. Купрій
Нові половецькі святилища
Північного Причорномор'я
XI–XIII ст.

- 269 В.В. Отрощенко, Ю.Я. Рассамакін
Половецький хан з Чингульського
кургану
- 272 S.A. Pletneva
Der Schlüssel liegt in den altrussischen
Chroniken
- 274 A.K. Elkina
Seidene Kaftane und Goldstickereien aus
Byzanz
- 276 І.Г. Безусько, В.В. Отрощенко,
Р.Я. Арап, О.В. Костильов,
А.П. Ільїнська, Ю.Я. Рассамакін
Палеоботанічний аналіз органічних
залишків із курільниці
Чингульського кургану
(Запорізька область)
- 280 G. Wolf
Räucherwerk und Blumenschmuck
- 281 Г.Л. Евдокімов
„... Співай же йому пісні
половецькі” (Літопис Нестора)
- 285 Verzeichnis der antiken Autoren

Каталог

- 288 Хронологія та культурна прина-
лежність експонатів
- 290 Ранні скотарі степів (Кат. № 1–68)
- 300 Ранні кочівники (Кат. № 69–163)
- 330 Античні держави (Кат. № 164–176)
- 334 Кочівники раннього і розвиненого
середньовіччя (Кат. № 177–212)
- 346 Мартинівський скарб (Кат. № 213)
- 355 **Кольорові фотографії**

R. Rolle, M.V. Gorelik
Panzerreiter in den
nordpontisch-kaspischen Steppen

Вступ

Археологія на Україні

Україна, яка розташована на Південному Заході Східної Європи, має площу 603,7 тис. кв. км., а чисельність її населення перевищує 51 млн. чоловік. У ландшафтному відношенні її територія підрозділяється на дві області – лісостепову, з відомою здавна високою культурою землеробства, і степову, просторами якої безперервно котились хвилі народів-скотарів. Повноводні та широкі річки, що текли з півночі на південь – Дністер, Південний Буг, Дніпро, та розташовані вздовж них степові “коридори”, що глибоко уклинювалися в Лісостеп, були зручними і надійними природними комунікаціями, які пов’язували населення цих двох культурно-історичних областей. Особливого значення вони набули за доби раннього заліза, коли в Північному Причорномор’ї складається могутнє скіфське об’єднання, територія якого включала не тільки степи, але й ряд районів Лісостепу. В цей же час на північному узбережжі Чорного моря виникають і грецькі міста-колонії: Ольвія, Пантікапей, Херсонес, Тіра. Так Північне Причорномор’я перетворилось у своєрідну контактну зону, де тісно взаємодіяли і перепліталися культурні традиції місцевого населення землеробів, кочовиків степу та середземноморської цивілізації. Ця унікальна ситуація зберігалася протягом багатьох століть і значно впливала на історичний розвиток регіону.

Експозиція даної виставки починається матеріалами доби енеоліту і бронзи, без знайомства з якими важко скласти цілісну картину життя степових народів Північного Причорномор’я наступних періодів. Вивчення історії та культури цих народів в останні десятиліття йде особливо інтенсивно завдяки великому розмаху охоронних археологічних робіт Інституту археології АН України на новобудовах півдня. В результаті значного накопичення нових джерел були виділені найдавніші енеолітичні групи пам’яток у степовій смузі України. До них зокрема належать перші кургани у Північному Причорномор’ї. Встановлено безумовний зв’язок степових енеолітичних племен із землеробським населенням трипільської культури Середнього Подніпров’я.

Нашестя племен ямної спільності /ХХІІ – ХУІ ст. до н.е./ зі сходу припинило розвиток степового енеоліту і призвело до загибелі високорозвинутої трипільської

культури в Лісостепу. Кургани нових степових народів були насипані на згарищах найбільших центрів трипільської культури. Старосільська група поховань, супроводжувана дерев’яними возами на дискових колесах і неординарним інвентарем, вказує на зв’язок “ямників” з цивілізацією Близького Сходу /В.О. Сафронов, Ю.О.Шилов/. Племена ямної спільності залишили яскраві пам’ятки монументального мистецтва – антропоморфні стели, серед котрих виділяється знаменитий Керносівський ідол /Л.П.Крилова/.

Значним відкриттям останнього десятиліття стала серія модельованих черепів із поховань Поінгулля. Деякі з них мають напевно портретну схожість з померлими і донесли до наших днів фізичний образ людей катакомбної спільності.

Поглиблене і всебічне вивчення пам’яток зрубної спільності /ХУІ–ХІІІ ст. до н.е./ дозволило виввітлити різноманітні сторони життя і побуту найдавніших іраномовних племен на півдні Східної Європи. Були повністю розкопані поселення “зрубників” на Сіверському Дінці, зафіксовані та досліджені стародавні копальні по добуванню мідної руди в Донбасі та супроводжуючі їх поселення рудокопів /С.С.Березанська, С.І.Татаринів/.

За останні 20 років корінним чином змінилось уявлення про племена Північного Причорномор’я за доби пізньої бронзи, де впевнено були виділені нові археологічні культури. Відкриті та досліджені поселення сабатинівської культури Ташлик /О.Г.Шапошникова/ та Виноградний Сад /І.М.Шарафутдінова/ на Південному Бузі зі складною системою кам’яного домобудівництва, майстернями та зерносховищами. Всебічно вивчена металообробка на основі професійної спеціалізації у племен сабатинівської культури /В.С.Бочкарьов, Є.М.Черних/. В окрему галузь виробництва виділилось добування та переробка тальку із родовищ Криворіжжя для виготовлення високоефективних кам’яних ливарних форм /І.М.Шарафутдінова/.

На рубежі II – I тис. до н.е. намічається криза скотарсько-землеробського господарства, яка призвела до кочового способу його ведення. Важливим досягненням носіїв білозерської культури було освоєння заліза та серійне виробництво біметалевих та суцільнометалевих знарядь праці /невеликі кинджали, ножі, тесла/. В районі Альошкінських пісків сформувався великий виробничий центр, який функціонував виключно за рахунок привізної сировини, налагоджено виробництво кераміки,

обробка металів і кременю, виготовлення скляних намистин /А.С.Островерхов/.

Список народів, що населяли степи Північного Причорномор'я на початку 1-го тис.до н.е., відкривають кіммерійці, ім'я котрих, на відміну від більш ранніх народів цього регіону, було зафіксовано в писемних джерелах. Велика заслуга у відкритті "археологічного образу" кіммерійців належить українському археологу, засновнику київської школи скіфологів, О.І.Тереножкіну. На сьогодні на території Північного Причорномор'я виявлено не один десяток поховань IX – початку УП ст.до н.е. Серед них такі багаті поховання кіммерійського часу як Зольний курган, а також біля сс.Носачеве, Бутенки, Квітки, Ольшани, котрі характеризують культуру и побут цього легендарного кочового народу. Його військові загони дійшли до Передньої та Малої Азії.

На початку УП ст.до н.е. в степових районах Європейської частини СРСР проходить зміна кіммерійської культури на скіфську. Значна кількість пам'яток даної культури сконцентрована у Нижньому Подніпров'ї, де знаходився центр північнопричорноморської Скіфії. За останні 20–25 років саме в цьому районі були розкопані такі видатні пам'ятки скіфської знаті як Гайманова Могила /В.І.Бідзіля/, Товста Могила /Б.М.Мозолевський/, Бердянський курган /М.М.Чередниченко/, Вишнева Могила /В.В.Отрощенко/ Братолюбівський курган/А.І.Кубишев/ та ін. Поряд з курганами знаті досліджені сотні рядових скіфських могил. За ініціативою Інституту археології АН України було розпочато спеціальне додаткове дослідження скіфських курганів, частково розкопаних у XIX – на початку XX ст. Такі роботи проводились на Першому Мордвинівському кургані /О.М.Лєсков/ і Огузі /О.М.Лєсков, Ю.В.Болтрик/. Силами сумісної експедиції Інституту археології АН України та Німецького науководслідного товариства /В.Ю.Мурзін, Р.Ролле/ була досліджена і одна з найбільших поховальних пам'яток Скіфії – курган Чортомлик.

В результаті отримано унікальний матеріал, що не тільки поглиблює наші уявлення про скіфську культуру в цілому, але й надає можливість для вивчення соціальної стратифікації скіфського суспільства і культурних особливостей, властивих різним його прошаркам. Наявність масового археологічного матеріалу дає можливість по-новому підійти і до з'ясування цілого ряду принци-

пово важливих питань: походження скіфів і формування північнопричорноморської Скіфії /В.Ю.Мурзін/, соціальна структура /Б.М.Мозолевський, К.П.Бунатян/ і військова справа скіфів /Є.В.Черненко/, релігія /С.С.Бессонова/.

Активно вивчаються пам'ятки скіфського часу в українському Лісостепу /Г.Т.Ковпаненко, С.С.Бессонова, С.А.Скорий/, де більшість спеціалістів схильні шукати історичне коріння слов'янства. З матеріалами розкопок даної території можна ознайомитися і на представленій виставці. На території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя великі роботи здійснюються вченими Харківського державного університету. Ними досліджується /Б.А.Шрамко/ одне з грандіозних городищ Європи – Бельське, зовнішні вали якого тягнуться понад 30 км.

Наступний значний розділ нашої виставки присвячений пізнім скіфам і сарматам. Як відомо, в кінці ІУ ст.до н.е. відбувається загибель Великої Скіфії, викликана цілим комплексом причин. Головне становище в північнопричорноморських степах, яке займали скіфи, переходить до близьких їм за мовою та способом життя кочовим сарматським племенам, що прийшли на захід із-за Дону. Нащадки ж скіфського населення продовжували жити в Криму, де виникає так зване Пізньоскіфське царство, і в Нижньому Подніпров'ї, де існувала ціла система пізньоскіфських укріплених центрів.

Розкопками Дніпропетровського державного університету вивчені найбільші на Україні сарматські могильники – Підгороднянський та Усть-Камінський. Особливою розкішшю відрізняються поховальні пам'ятки сарматської знаті. 1974 р. співробітниками Інституту археології АН України було відкрито одразу два таких поховання 1 ст. н.е. – Соколова Могила на Південному Бузі /Г.Т.Ковпаненко/, та Ногайчикський курган у Криму /А.О.Шепинський/. Це були поховання представниць вищих верств сарматського суспільства. Похована в Соколовій Могилі жінка похилого віку була жрицею – її супроводжувало багато амулетів, культового посуду, приналежностей для гадання.

Ще одне поховання знатної сарматки відкрите в 1982 р. в Одеській області /І.Т.Черняков/, а в 1984 р. вперше на Україні вінницьким археологом Б.І.Лобаєм у с.Пороги досліджено непограбоване поховання сарматського царя. Тамгоподібні знаки, нанесені на деяких із знайдених тут предметах, дозволяють ототожнити похованого із сармат-

ським царем Інісмеєм, монети якого чекалились Ольвією в 70–80-х рр.н.е.

В останні роки значні дослідження здійснені на великому могильнику I–III ст.н.е. – Усть-Альмінському в Криму, а також у столиці пізньоскіфського царства Неаполі Скіфському, розташованому біля сучасного м.Симферополя /Т.М.Висоцька, О.В.Пуздровський/. Продовжується дослідження пізньоскіфських городищ та могильників Нижнього Дніпра /В.М.Зубар, О.А.Гей, В.М.Храпунов/. Основні зусилля археологів направлені на пояснення характеру зв'язків між пізньоскіфським населенням Криму та Нижнього Дніпра і створення цілісної картини його історичного розвитку.

Наступний розділ виставки присвячений пізнім кочівникам, які з'явилися в степах Північного Причорномор'я на початку X ст. В експозиції представлені матеріали печенігів /X – початок XI ст./ та половців /середина XI – перша половина XIII ст./. Переважна більшість пам'яток, які відносяться до пізніх кочівників – це кургани і курганні могильники. На сьогодні в степах України досліджено понад 1000 кочівницьких поховань. Це і окремі невеликі кургани, і впускні поховання у великі кургани попередніх епох.

У похованнях печенігів звичайно знаходять зброю, предмети побуту, прикраси. В останній час досліджено кілька поховань з багатим інвентарем. Так у Херсонській області поряд із звичайними речами біля черепа померлого виявлені золоті сережки /Г.Т.Ковпаненко/. Характерною ознакою поховального обряду печенігів є наявність у могилі частин коня – голови та кінцівок. В середині XI ст. печеніги, під натиском половців, частково були витіснені до кордонів Візантії, частина їх відійшла до кордонів Русі, інші інтегрувались в половецьке об'єднання.

У степах Північного Причорномор'я настало неподільне володарювання половців. Їх поховань відомо набагато більше, ніж печенізьких. Поряд з численними рядовими похованнями воїнів в останній час українськими археологами відкриті та досліджені багаті мо-

гили половецької знаті. Це жіноче поблизу с.Велика Білозірка, супроводжуване деталями від воза, позолоченою гривною, золотою візантійською монетою /Ю.В.Болтрик, В.В.Отрощенко/.

Особливий інтерес викликає унікальне поховання, досліджене на р.Молочній /В.В.Отрощенко/, матеріали якого представлені в нашій експозиції. Цінність його не стільки в пишності інвентаря, скільки в тому, що воно збереглося непорушним. Про високе положення померлого свідчать аксесуари верховного жерця /курильниця і ножі/, та золота випрямлена гривна – символ влади.

Великий матеріал для вирішення питань розселення народів у степах, їх етнічних особливостей, побуту та зброї кочівників дає вивчення статуй або "кам'яних баб". В даний час їх відомо понад 1500. Картографування цих половецьких статуй за районами дало адекватну картину розселення половців у східно-європейських степах, за концентрацією цих статуй вдалось виявити центр половецької землі, який знаходився в межиріччі Дніпра та Дінця /С.О.Плетньова/. Половецькі статуї дають чітке уявлення про деталі костюму, прикраси, одяг, зброю.

Велике значення для вивчення вірувань та обрядів кочівників мають відкриті за останній час українськими археологами залишки святилищ, розташовані на курганах /М.Л.Шведов/. Аналіз матеріалів дає можливість стверджувати, що у половців був розвинутий культ предків.

Археологічні дослідження останніх років на Україні дозволяють говорити про широкі економічні і культурні зв'язки кочівників з Давньоруською державою. Про це свідчать речі давньоруського виробництва, знайдені в похованнях кочівників /А.І.Кубишев/.

Таким чином, здобуті археологічними розкопками півдня України матеріали дозволяють відновити історію кочівницьких народів степів, шляхи їх пересування, торгові зв'язки із сусідніми народами, економіку, побут, вірування. Наочним підтвердженням цього є матеріали даної виставки.

Природа України у давнину і сьогодні

Більшість території України належить до Південно-Західного краю Західно-Європейської рівнини й має чітко виявлену зміну природних зон з півночі на південь. Тільки Кримські гори на півдні та Українські Карпати на заході характеризуються висотною поясністю ландшафтів, природні умови формування яких значно відрізняються від умов на рівнині. Загальний план рельєфу визначається геологічною будовою території України й складається з височин і низовин, які відповідають підняттям та опусканням кристалічного щита.

Найбільша Волино-Подільська височина знаходиться на заході України між Південним Бугом і долиною верхнього Дністра з головною висотою 472 м /г. Коцула/ й поділяється на дві частини: Волинську та Подільську височини. Далі на схід знаходиться Придніпровська височина з найбільшою висотою 322 м, а лівобережжя Дніпра та південний схід республіки займає Донецький кряж з висотами до 367 м та Приазовська височина з висотами до 324 м. Північний схід України вкривають відроги Середньоруської височини, для яких характерною є глибока й густа долина та яружно-балкова сітка. Північ України займає південна частина Поліської низовини, що входить до Білоруського Полісся з висотами до 160 м. На південному сході Полісся поступово переходить у Придніпровську низовину /Лівобережжя Дніпра та його середня течія/. Південь України займає Причорноморська низовина, що має слабкий ухил з півночі на південь з висотами. Її продовженням стають рівнинні території Північного Криму та Керченський півострів, який у північній частині має горбистий рельєф.

Кримські гори розташовані на півдні Кримського півострова, тягнуться смугою довжиною 150 км й шириною до 50 км. Вони складаються з трьох паралельних пасмів, найвищим з яких є південне з максимальною висотною відміткою 1545 м /г. Роман-Кош/ – це так зване Головне або Перше пасмо. Середнє пасмо значно нижче від Головного – його найвища відмітка становить 723 м. Третє або зовнішнє пасмо має висоту до 352 м. Гірські пасма Криму мають своєрідну будову, що отримала назву куест /шил/. Особливістю цієї форми рельєфу є те,

що один схил у нього пологий, другий – крутий та стрімкий, уривистий. У Кримських горах довгими та пологими є північно-західні схили, що утворюють так звані яйленські масиви, короткими – південні з численними розвиненими карстами.

Українські Карпати – найвищі гори на терені України. Вони розташовані дугою до 280 км у довжину та шириною 60–80 км і складаються з кількох паралельних хребтів, що тягнуться з північного заходу на південний схід й мають висоту від 600 до 2000 м. Найвищу відмітку 2061 м має г. Говерла. Для Карпат є характерними округлі /куполоподібні/ обриси верхів та хребтів.

Біля південно-західних передгір'я простягається Закарпатська /Притисська/ низовина.

Південь України омивається Чорним та Азовським морями. Чорне море прилягає до півдня України своєю північно-західною частиною від гирла Дунаю до східного узбережжя Кримського півострова, де Керченська протока з'єднує Чорне та Азовське моря. Береги Чорного моря від гирла Дунаю до гірської частини Криму переважно стрімкі та невисокі, порізані озерами лиманного типу, які утворилися у наслідок затоплення морем долин у гирлі річок.

Найбільшими є лимани Дніпро-Бузький, Дністровський, Березанський, Тилігульський, Куяльницький, Хаджибейський.

Береги Азовського моря рівнинні і обриваються до моря невеликим уступом. Вздовж узбережжя Азовського моря знаходиться велика кількість заток, що відокремлюються від моря довгими косами. Найбільша з них – Арабатська стрілка – розташована на заході Азовського моря. Її довжина 110 км, ширина від 0,3 до 5 км при висоті 3–4 м. Вона відокремлює від Азовського моря Сиваш /Гниле море/ – затоку з сильно мінералізованою водою, яка з'єднується з морем біля м. Генічеська вузькою протокою.

У межах північного узбережжя близько гирл степових річок прибережними течіями утворені численні пісково-глинисті коси, найбільші з них – Обиточна, Бердянська, Білосарайська та ін. У широких затоках між косами море підмиває береги, біля підніжжя яких майже відсутні пляжі, що розширюються лише ближче до долин річок. Найбільшими лиманами у цьому районі є Утлюкський та Молочанський.

Вся територія України, за винятком її

гірських районів, поділяється на три головні природні зони:
1 – Зона мішаних лісів;
2 – Лісостепова зона;
3 – Степова зона,
які, в свою чергу, поділяються на численні природні підзони, підпровінції та області.

1. Зона мішаних лісів.

До зони мішаних лісів, що займає 20% території України, входить усе Українське Полісся з характерним для нього низовинним рельєфом. Поліська низовина, сформувалася у льодовикову добу фіювіогляціальними й алювіальними з еоловими та карстовими формами. Ця зона характеризується густою річковою сіткою із сильно заболоченими долинами, високим рівнем ґрунтових вод, переважанням дерново-підзолистих та болотних ґрунтів з лесовими островами, на яких сформувалися лесові ґрунти /з ними пов'язане поширення хвойних та широколистих лісів/.

Виникнення та формування ландшафтів Поліської низовини пов'язане з палеогеографічними умовами антропогену. Зміна клімату у цей період характеризувалася періодичними похолоданнями та діяльністю льодовиків та їх вод. Ґрунти й торфовища, які сформувалися у міжльодовиковий час, зустрічаються у викопному стані, що дозволяє за їх складом та виглядом реконструювати давні ландшафти.

Зона мішаних лісів у порівнянні з іншими природними зонами України найбільш неоднорідна за характером рослинності. Вона простяглася із заходу на схід на 800 км, а з півночі на південь – на 500 км. Крім Поліської низовини до неї належать Волинська височина, Придніпровська відраги Середньоруської височини та передгір'я Українських Карпат.

Зона мішаних лісів має позитивний баланс вологи, у середньому за рік тут випадає 600–700 мм опадів. Середні зимові температури із заходу на схід знижуються від $-1,5^{\circ}$ до -8° , а літні підвищуються від $+17^{\circ}$ до $+19,5^{\circ}$ з півночі на південь, що вказує на зростання континентальності клімату у східних районах зони мішаних лісів України. Сталий сніговий покрив тримається до 90–100 днів на рік, його висота 15–35 см.

Головними ріками цієї природної зони є Дніпро, Десна та Прип'ять з їх притоками. На Поліссі зустрічаються долинні, карстові та льодовикові озера, більшість яких розташована у західних районах. Водонесний горизонт знаходиться на глибині 0,5–8 м. Підземні води часто мають напірний характер й живлять річки та

озера. Значна кількість води природної зони зосереджена у болотах. Найбільше їх на Поліссі, де розвинені долинні болота, які живляться річковими водами. Верхові болота, розташовані на межиріччях, трапляються значно рідше.

Сучасна флора зони мішаних лісів сформувалася у наслідок проникнення різних видів рослинності із сусідніх природних зон та окремих центрів, одним з яких був район Карпатських гір, що помітно вплинув на рослинність зони мішаних лісів та лісостепову зону. Найбільшого поширення дістала рослинність широколистих та хвойних лісів, болотяна флора, а також окремі види лугової рослинності. В наслідок господарської діяльності людини площа лісів значно скоротилася і становить приблизно 30% території зони мішаних лісів. Головні лісоутворюючі породи: сосна, дуб, береза, ялина, осика, граб; трапляються липа, клен, тополя. У минулому ліси тяглися суцільною смугою від Карпат до Середньоруської височини. Різноманітність природних ландшафтів зумовила багатий тваринний світ. Тут зустрічаються лось, козуля, кабан, бобр, ведмідь, видра, білка, рись, куниця, тетерев, рябчик, глухар та інші звірі та птахи. У річах та озерах зустрічається понад 30 видів риби.

2. Лісостепова зона.

Займає територію на південь від зони мішаних лісів, простягаючись від Передкарпаття на заході до відрогів Середньоруської височини на сході майже на 1100 км. Це приблизно 34% території України. Північна межа зони звивиста, її можна простежити за суцільним поширенням північолісостепових ландшафтів, для яких індикатором є сірі лісові ґрунти. До північної частини лісостепу через долини річок проникають ландшафтні зони мішаних лісів. Своєрідною особливістю лісостепової зони є чергування лісових та степових ландшафтів, що розвиваються в однакових кліматичних умовах. Південна межа лісостепової зони – це межа суцільного поширення середньогумусних чорноземів, які є характерні для південних лісостепових ландшафтів. На наш час мало лишилося первинних лісів та, особливо, лучних степів. Лісистість зони становить у середньому 12,5% території. Нині найбільш лісистою є західна частина лісостепу, де на височинах, а також на високих лівих берегах Дніпрових приток поширені широколисті ліси на сірих та темно-сірих лісових ґрунтах. Характер лісової рослинності у лісостеповій зоні при загальному переважанні широколи-

стих лісів дещо змінюється із заходу на схід, що пояснюється зростанням континентальності клімату у цьому ж напрямку. Річна сума опадів становить 550–700 мм на заході зони й зменшується до 500–550 мм на сході, а на південному сході – до 450 мм. Середні температури влітку $+18^{\circ}\text{C}$ на півночі зростають до $+22^{\circ}\text{C}$ на півдні, а взимку -5° , -8°C до -14°C на сході при мінімумі -36°C . У лісостеповій зоні проходить зміна позитивного балансу вологи на негативний. Ці кліматичні зміни відбиваються також на формуванні й динаміці лісостепових ландшафтів, які поступово змінюються із заходу на схід.

Лісостепова зона України розташована у басейнах Дніпра, Дністра, Бугу, Південного Бугу та їх приток. Найбільш густою є річкова сітка у басейні Дністра з дощовим та сніговим живленням.

У річкових долинах поширені лугові та болотяні ландшафти. Загальна заболоченість незначна, становить приблизно 1,6 % загальної території, що пов'язано із значною горизонтальною та вертикальною розчленованістю рельєфу. Лісостепові ландшафти сформувалися на лесових породах, які легко розмиваються дощами і талими водами. Тому однією з відмітних рис лісостепової зони є густа яружно-балкова сітка, особливо на підвищеннях та корінних берегах річок. Так, на Придніпровській височині під ярами знаходиться 12–15% території. До лісостепової зони входять Волинська, Подільська, Придніпровська височини, а на сході – відроги Середньоруської височини. На лівобережжі значну площу займає Придніпровська низовина з широкими терасами Дніпра.

Більшість території зони знаходиться під широколистими лісами, лучними степами. За історичний час лісистість зони зменшилася від 50 до 11% її території. Зараз найбільші лісові масиви збереглися на Подільській, Придніпровській та Середньоруській височинах. На лівобережжі Дніпра великі лісові масиви розташовані у долині р. Ворскли. Серед лісової рослинності лісостепу переважають дуб, граб, бук, клен гостролистий, сосна, ясен, в'яз, липа, груша, яблуня, кущі шипшини, бересклету європейського, бородавчастого та інші. Широколисто-соснові та соснові ліси поширені на борових терасах Дніпра та його притоках. На захід від Дніпра у давнину простягалися масиви грабово-дубових, а далі – буково-грабових та грабово-букових лісів, залишки яких частково збереглися переважно у західних районах. Лісова рослинність панувала на півночі зони, на півдні – степова, давні сте-

пові ділянки були вкриті травою заввишки до 1,5 м. Були поширені такі трави як конюшина, степова волжанка, шавлія лучна, осока, типчак, ковила. Відповідно до водного режиму та рельєфу у заплаві виділяються сухі, вологі та заболочені луки із своєрідним видовим складом рослин. Болотна рослинність зосереджена на Придніпровській низовині та на лівих притоках Дніпра.

До фауністичного складу лісостепу входять як лісові, так і степові види: козуля європейська, благородний олень, кабан, білка, бабак, борсук, куниця, лисиця та ін. Із птахів зустрічаються сокіл, балобан, кібчик, грак, строкатий дятел, сова, дрізд чорний та співучий, жайворонок, перепіл та ін. У заплавах та водоймах зустрічаються видра, ондатра, норка європейська, бобер. У минулому тваринний світ лісостепу був різноманітніший, особливо на степових просторах, де мешкали численні стада антилопи – сайгака, диких коней – тарпанів і майже зниклі вже птахи – дрофа й стрепет.

3. Степова зона.

Простягається з південного заходу на північний схід України від пониззя р. Дунаю до південних відрогів Середньоруської височини на відстань більше 1000 км. Ширина зони змінюється від 100 км на заході до 300 км на сході, на довготі Перекопського перешийку ширина зони становить 450 км. Степова зона займає 40% території України. Розширення степової зони у східному напрямку зумовлене тим, що у степовій зоні, як і на всій території Східної Європи, континентальність клімату зростає із заходу на схід. Пануючі у степу повітряні маси зумовлюють меншу порівняно з лісостепом кількість опадів, що разом із підвищеною випаровуваністю утворює негативний баланс вологи. Випаровуваність становить 900–1000 мм, а річна сума опадів зменшується від 450 мм на півночі зони до 300–350 мм на півдні у Причорномор'ї. Середня температура у січні -2 – -9°C , червні – $+20$... $+24^{\circ}\text{C}$. Безморозний період триває 220 днів на заході зони й 150 днів на північному сході.

Степова зона України має рівнинний рельєф, південно-західну, центральну та північно-кримську частину охоплює Причорноморська низовина, розчленована неглибокими балками. На сході вона переходить у нешироку Приазовську низовину, на вододільних просторах якої зустрічаються плоскодонні западини або "поди". Північну частину зони займає південний край Придніпровської низовини та південні відроги Придніпровської висо-

чини на Правобережжі Дніпра з густою яружно-балковою сіткою. З північного заходу у степову зону вклинюються відроги Подільської та Центральномолдавської височини, також розчленовані ярами та балками. На сході, вище від Приазовської низовини, розташовані Донецька та Приазовська височини з глибокими річковими долинами, де на поверхню виходять кристалічні породи.

Степову зону перетинають великі транзитні ріки – Дніпро, Дністер та Південний Буг. Тут вони майже не дістають живлення й води свої несуть з півночі. Невеликі річки, які беруть початок у степовій зоні, як правило, мілководні. Головним джерелом їх живлення є талі снігові води, тому під час весняної повіні степові річки втрачають до 60–70% свого річного стоку води. Через це багато річок влітку міліють від значної випаровуваності або навіть пересихають, перетворюючись на низку невеликих озер чи повністю пересихають і утворюють канали, до яких збирається вода під час злив.

Таке положення у річковій сіті степової зони встановилося лише на початку ХХ ст. Історичні документи аж до другої половини ХІХ ст. свідчать, що обводнення Півдня було значно більшим порівняно з нашим часом. Як великі, так і малі степові річки були повноводними протягом всього року, а деякі були навіть судноплавні, в них водилося багато різноманітної риби. Степовими балками текли потічки та джерела.

Зникнення джерел і потічків, обміління річок у степовій зоні сталося у наслідок господарської діяльності населення, яке почало активно освоювати цю територію з другої половини ХІХ ст. Природна рослинність до середини ХІХ ст. являла собою степ, долини річок та балок займали невеликі лісові масиви, що схилами балок підіймалися на вододіли. На вододілах лісової рослинності майже не було, їх вкривали зарості чагарників, дикої вишні, терена, березняків, ракитника та ін.. Суцільне розорання, вирубка лісових масивів, порушили водний баланс, що привело до створення сучасних умов. Озера у степовій зоні переважно приморського та лиманного типу, частина з яких солоні. Болот, як і озер, на вододілах майже немає, вони пов'язані з плавнями Дніпра, Дністра, Дунаю. Зрідка болота й озера зустрічаються у степу в "подах" на вододілах. Грунтові води степової зони мають високу мінералізацію, що відбивається на водах невеликих степових річок та джерелах.

У степовій зоні переважають звичайні та південні чорноземи, які займають 90% її території; на півдні Причорномор'я, в прибережних областях, розвинені каштанові й темно-каштанові ґрунти та солонці. Вся степова область належить до підзони ковилових степів. Степова зона України є зараз найбільш освоєною. 75% її земельного фонду зайнято під сільськогосподарські угіддя. Тому її природна рослинність збереглася лише у заповідниках, на нерозораних схилах балок та ярів. Степовій зоні притаманна травяниста рослинність – головним чином це багаторічні сухолюбиві види /ковила, типчак та ін./ . Чагарникова та деревна рослинність збереглася слабо, частіше зустрічається на півночі зони, у долинах річок, ярів та балок. У пониззі Дніпра на Олешківських пісках залишилися невеликі дубово-березові гаї та соснові ліси. У приморських районах панує солончакова рослинність та злаково-ковилові степи. Специфічна рослинність сформувалася у заплавах пониззь річок, які на довгий час заливає повінь, де плавні тягнуться на багато кілометрів. Вони являють собою зарості водної, водноболотної та водно-прибережної рослинності – очерет, рогіз та ін. У верхів'ях заплав, які менше залиті під час паводків, плавні змішані з луговою рослинністю. Такий вид рослинності є найбільш характерним для заплав великих рік – Дунаю, Дністра, Південного Бугу, Дніпра.

Сучасна фауна степової зони являє собою значно збіднілий тваринний світ минулого. Зустрічаються тут зайці сірі, гризуни /суслики, ховрахи, бабаки, миші, рідко тушканчики/, хижакі – лисиці, тхорі, дуже рідко – вовки, борсуки, у заповідниках – козулі, кабани; з птахів – жайворонки, перепілки, куріпки, орли, сови, зрідка дрофи. Описи степу, які дійшли до нас за 600–500 років і з більш близьких часів, свідчать про численність та різноманітність тваринного світу. На степових просторах водилося великі стада тарпанів, найчисленніші були антилопи сайгак, з північних районів у степ заходили лосі. У лісах мешкали тетереви, олені, козулі, по берегах річок – бобри.

Проте, такі природно-кліматичні умови існували на території України не завжди, за останні 5 тис. років вони зазнали значних змін. Протягом цього часу відбувався подальший розвиток клімату та природних умов взагалі, що зумовило періодичну зміну типів ландшафтів. Зміни температурного режиму та загальної зволоженості створили умови для переміщення меж природних зон, змін у типах їх рослинності, впливали на величину стоку річок,

створювали умови для формування нових ландшафтів. Розглядаючи різні аспекти впливу кліматичних змін на існуючі природні зони України, можна відмітити, що найбільшою мірою вони відбивалися на степовій зоні, менше – на лісостеповій і зовсім мало впливали на лісову зону. Саме степова зона через негативний баланс вологи і як його наслідок – наявність великих вільних від лісу просторів, виявилася найвразливішою, а разом з нею й степові ділянки лісостепу. Становлення посушливого, різко континентального клімату викликало скорочення площі лісів у степовій та лісостеповій зоні і просування північної межі степу далі на північ у лісостеп, зміну степових ландшафтів на напівпустині на півдні. В той же час лісова зона з її позитивним балансом вологи значно менше постраждала від кліматичних змін. До того ж, оскільки ліс має здатність надовго акумулювати й зберігати зимову вологу, для суттєвих змін у лісовій зоні потрібні були б глобальні кліматичні зміни на всьому Європейському континенті або навіть на всій Північній півкулі, яких напевно, не було за останні 5 тис. років. Тому найбільш цікавим є відтворення кліматичних та природних умов саме у степовій зоні, тим більше, що саме у цьому оточенні перебували кочові народи, що мешкали на території України. Очевидно, буде доцільним розглядати також і ті природні зміни, що відбулися у вказаний відрізок часу у лісостеповій зоні, яка також має значні степові масиви, з метою встановлення того, як змінювалася межа між лісостепом і степом. Реконструкція природно-кліматичного оточення за останні 5 тис. років лісостепової та степової зони, а також змін і загальної динаміки розвитку їх ландшафтів дозволить узагальнити ті численні дослідження, які провадилися на терені цих природних зон України. Палеокліматичні, палеоботанічні, палеоґрунтові, палеозоологічні та цілий ряд інших досліджень разом з даними археології та письмовими свідченнями давніх авторів дозволяють вирішити це завдання. Оскільки немає можливості детально розглянути результати й висновки з усіх цих досліджень, доведеться обмежитися лише сумарними результатами й простежити основні етапи палеокліматичних змін, що відбувалися у вказаний час.

Досліджуючи історію кліматичних змін у Східній Європі, а також на всій Північній півкулі, вчені встановили існування багатовікових природних коливань клімату тривалістю до 1900 років, причину яких вбачають у змінах розташування Сон-

ця, Місяця та Землі. Отриманий графік змін температур вказує, як вони впливають на зміни рівня світового океану. Будь-які досить значні і тривалі зміни температурного режиму викликали таяння льодовиків, у наслідку якого відбувалося підвищення рівня світового океану. Це підвищення було також наслідком розширення води при нагріванні /підвищення температури світового океану на 1°C викликає підвищення рівня води на 0,549 м/. Найкраще такі коливання можна простежити на внутрішніх морях, де відсутні руйнівні приливи. Саме таким є Чорне море /де добові коливання становлять лише 10 см/, що створює добрі умови для реконструкції клімату у степовій та лісостеповій зонах України та на території всієї Східної Європи. Підвищення зволоженості у цих районах добре простежується за рівнем озер, торфовищ та за зміною рослинності. На підставі цих та згаданих вище досліджень можна виробити основну динаміку природних змін на території України.

У III тис. до н.е. /5 тис. років тому/ у Східній Європі встановився посушливий, помірно-континентальний клімат. За даними багатьох дослідників /Ф. Фейбридж, Г.В. Федоров, М.Ф. Веклич, Ф.А. Новосільський та ін./, рівень Чорного моря був вищий від сучасного на 2–3 м. Межа між лісостеповою та степовою зонами проходила північніше на 1–1,5° широти /на півзони/, на сході – на цілу зону. У найбільш посушливих південних районах Причорноморської низовини, у Присивашші, на той час, мабуть, сформувалися напівпустині, на решті території панувала посухостійка злаково-ковилова рослинність. Скоротилися площі лісів у заплавах та балках, останні могли навіть частково загинути. Далі починається період поступового похолодання. Рівень Чорного моря стає близьким до сучасного. У степовій зоні починають зникати напівпустинні ландшафти, їх змінюють у степу ландшафти лугово-степового типу. Починається поширення заплавних лісів у ярах та балках, у північному степу ліси з'являються навіть на вододільних просторах, сюди заходять звірі з лісостепової та лісової зон. Протягом 250–300 років тримається вологий помірний клімат. Подальше похолодання виклає у XIII–XII ст. до н.е. встановлення холодного посушливого клімату. Рівень Чорного моря /за даними різних дослідників/ падає до 4–13 м. Такі кліматичні умови сприяли встановленню у степах так званих ландшафтів "холодних степів". Межі між лісостепом та степом стабільні, у цей період спостерігається за-

гальна пригніченість рослинності.

Нове покращення кліматичних умов починається з першої половини УІІ ст. до н.е. Закінчується період низької зволоженості на території України й починає поступово підвищуватися рівень Чорного моря. Приблизно в цей час у Північне Причорномор'я проникають перші грецькі переселенці, завдяки чому ми маємо зараз найраніші письмові повідомлення про природне оточення прибережних степових районів України. До цього часу описи природного середовища території України практично невідомі. Усі більш ранні свідчення про природне середовище відносяться переважно до територій Середземномор'я та Близького Сходу: Вони у загальних рисах не протирічать, а інколи й стають підтвердженням гаданим реконструкціям природного оточення.

Досить докладні свідчення античних авторів про природне середовище Північного Причорномор'я з'являються після УІ ст. до н.е. й продовжують поповнюватися протягом всього існування античних міст на цій території аж до їх загибелі у Ш–ІУ ст. н.е. Найбільш відомими з античних авторів, що описували райони Північного Причорномор'я, були Геродот, Страбон, Овідій, Помпоній Мела, Пліній Молодший, Діом Хрисостом та інші. За наявними даними, клімат стає помірнішим, підвищується загальна зволоженість лісостепу та степу. Про це свідчать відродження степових лісових масивів та поширення лісів у лісостеповій зоні, початок просування на південь межі зони мішаних лісів та лісостепової зони й скорочення степових територій. Все це свідчить, що майже на всій території України у УІ–ІУ ст. до н.е. встановився позитивний баланс зволоженості. Тоді знову утворюються численні озера у степових подах, про які згадують всі античні автори. Масиви хвойних та широколистяних лісів були значно більшими, ніж у наш час, вони займали долини річок та обводнених балок, а найбільші ліси розташовувалися у гирлах річок. Згадку про один з них у гирлі Дніпра знаходимо у Геродота під назвою "Гілея". Відомо, що цей лісовий масив належав до давньої дельти Дніпра й займав її майже всю, тягнувшись суцільною смугою шириною 40–50 км від пониззя сучасної течії Дніпра до Кримського півострова. На місці лиманів Дніпра, Південного Бугу та Дністра знаходилися дельти з численними островами, які затоплювалися під час весняної повіні. Це сприяло поширенню на низинах заболочених та болотних ділянок із характерною для них рослинністю та запла-

них лук. Тут мешкало до 24 видів болотних та водоплавних птахів, рештки яких було знайдено в Ольвії та на інших античних поселеннях регіону. Підтвердженням цього є порівняння Дніпра із Нілом, яке знаходимо в описах Геродота. Ліси, за даними палеоботанічних досліджень, склалися з верби, сосни, тополі, берези, дуба, береста та ін. Залишки деревночагарникової рослинності знайдено також на Тарханкутському півострові в Криму. У таких лісах, за даними палеозоологічних визначень кісток з археологічних розкопок поселень цього періоду, мешкали бобер, лісовий кіт, ведмідь, кабан, лось, козуля, олень, зубр, тур та ін. тварини. У степових районах існували лугово-степові види ландшафтів з типовими для них мешканцями – сайгаком, куланом, зайцем, козулею, численними польовими гризунами та ін.

Подальше потепління клімату, що почалося у УІІ ст. до н.е., привело до його поступового висушення у ШІІ ст. до н.е. та встановлення жаркого посушливого періоду з другої половини ШІІ ст. до н.е., який тривав майже 250 років – до другої половини І ст. до н.е. У цей час продовжується даліше підвищення рівня Чорного моря, скорочується кількість і площа степових озер та болот, у дельтах рік формуються лимани; зростає площа степових ландшафтів, які на півдні перетворюються з лугово-степових на степові. Межа між степом та лісостепом знов починає повільно просуватися на північ. Античні автори згадують про скорочення лісових ділянок у степовій зоні. Серед кісток диких тварин на античних та скіфських поселеннях степової зони починають переважати степові види.

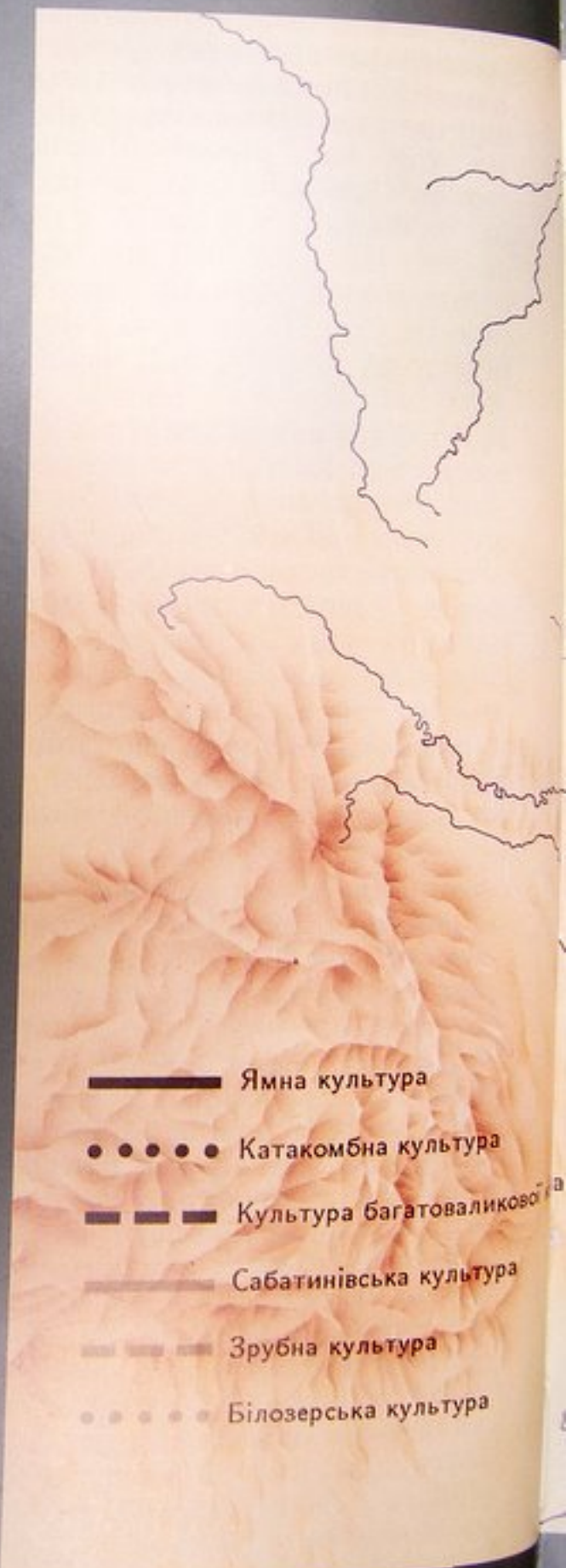
У І–ІУ ст. н.е. клімат стає дещо прохолоднішим, природні умови наближаються до тих, що існували у ІУ–ШІІ ст. до н.е. Слідуючий період потепління триває протягом всього раннього європейського середньовіччя – з У по Х ст. н.е. Підтверджують це знахідки у торфовищах Середньої Європи, а також рівень Чорного моря, який на той час був навіть вищий від сучасного. Це, безперечно, викликало нове розширення меж степової зони у північно-східному напрямку та сприяло встановленню типів ландшафтів ШІ–І ст. до н.е.

Описи клімату та природи на території Європи у ІУ–УІІІ ст. відносяться переважно до Західної та Південної Європи, вони досить докладні й дозволяють встановити, який клімат існував на той час. Свідчення про природне середовище Півдня Східної Європи цього історичного періоду найчастіше зустрічаються у працях візантійських

та арабських авторів, але мають, на жаль, фрагментарний характер. Тільки починаючи з УШ–ІХ ст. відомі описи природи Східної Європи більш повні та детальні. На їх підставі, а також користуючись даними інших досліджень, можна стверджувати, що на території Східної Європи до кінця Х ст. існували сприятливі кліматичні умови у лісостеповій та лісовій зонах та дещо посушливі у степових районах.

Нове значне похолодання починається з першої чверті II тис. н.е., відоме у сучасній науковій літературі під назвою малого льодовикового періоду. Воно тривало до ХІХ ст. й змінилося новим потеплінням. Цей період є досить добре вивченим завдяки численним письмовим джерелам, спочатку розрізненим, а згодом регулярним спеціальним спостереженням за кліматом на території Європи. На той час рівень Чорного моря був

нижчий від сучасного /близько 3 м/. Природне оточення було близьке до періоду ХШ–УП ст. до н.е., хоча клімат загалом був помірнішим. Знов зафіксовано зростання площі лісової та лісостепової зони у південному напрямку та збільшення лісових масивів у степу. Наявність численних згадок та детальних описів лісових масивів Українських степів дозволяє у повній мірі реконструювати їх природний світ. Природа періоду з ХІ до ХІХ ст. достатньо висвітлена у сучасній літературі й не потребує спеціального розгляду. Регулярні спостереження за кліматом, які почалися у ХІХ ст., зафіксували початок потепління, яке тривало до середини ХХ ст. Воно привело до утворення сучасного природного оточення разом із зростаючим впливом людської діяльності на всі процеси природоутворення.

———— Ямна культура

••••• Катакомбна культура

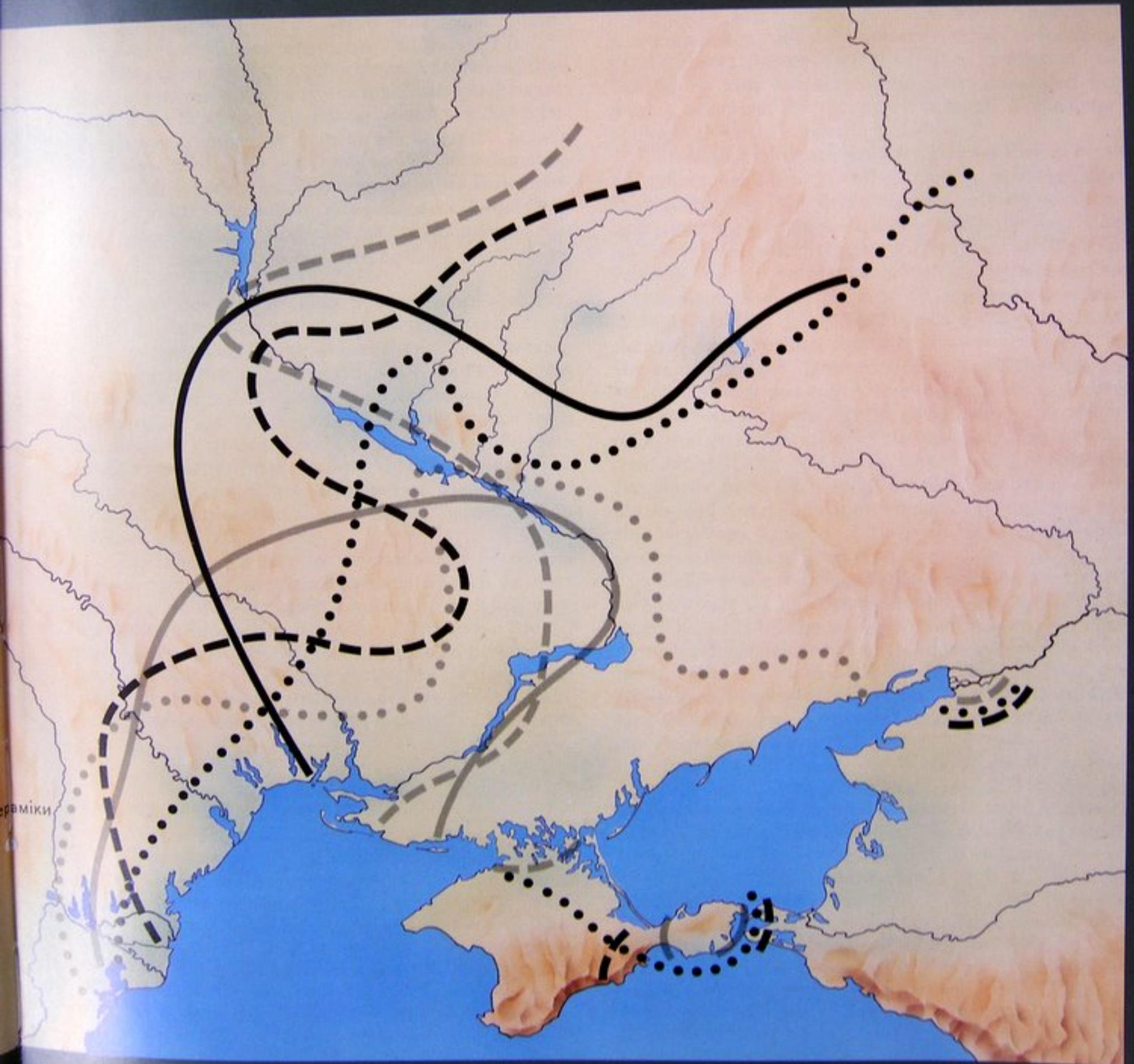
- - - - - Культура багатоваликової кераміки

———— Сабатинівська культура

- - - - - Зрубна культура

••••• Білозерська культура

Ранні скотарі степів

Archäologische Skelettfunde als Spiegel der Lebensbedingungen früher Viehzüchter und Nomaden in der Ukraine

In archäologischen Skelettfunden liegt uns wichtiges primäres Quellenmaterial vor, das Rückschlüsse auf den Gesundheitszustand und die Sterblichkeit der Menschen vergangener Epochen zulässt. Die Wissenschaft, die sich mit der Erforschung von Krankheiten bei prähistorischen oder historischen Populationen befasst, ist unter dem Namen Paläopathologie bekannt geworden. In der Paläopathologie werden nicht nur einzelne Krankheitsfälle beschrieben, sondern vor allem die Ursachen, die Häufigkeit und die Verbreitung von Krankheiten in vor- und frühgeschichtlicher Zeit festgestellt.

Die aus der Grabung geborgenen Knochen werden zunächst makroskopisch und lupenmikroskopisch begutachtet. Danach werden die Funde geröntgt und gegebenenfalls endoskopiert (z. B. Schädel). Für eine genaue Diagnose werden an ausgewählten Stellen des zu untersuchenden Knochens – nach photographischer Dokumentation bzw. nach Herstellung eines Abgusses (Duplikat) – Proben für die licht- und rasterelektronenmikroskopische sowie für die mikroradiographische Untersuchung entnommen.

Die an den Skelettfunden gewonnenen Ergebnisse liefern uns Informationen über Ernährung (z. B. durch den Nachweis von Mangelkrankheiten), über Arbeits- und Wohnverhältnisse (z. B. durch den Nachweis von Arthrose bzw. rheumatischen Gelenkkrankheiten) sowie Hinweise auf das Vorhandensein gewisser hygienischer und sanitärer Einrichtungen (z. B. durch die große Häufigkeit bestimmter Infektionskrankheiten). Gelegentlich können auch Krankheiten nachgewiesen werden, die auf geographische bzw. klimatische Gegebenheiten zurückzuführen sind (z. B. Malaria).

Die Ergebnisse einer naturwissenschaftlichen Untersuchung von archäologischen Skelettfunden erlauben relativ zuverlässig – in Zusammenhang mit den Ergebnissen der archäologischen Befunderhebung sowie anderer naturwissenschaftlicher Untersuchungen (z. B. von Tierknochen, Holzkohle, Samen, Erdproben) – die Rekonstruktion der Umweltverhältnisse und somit der Lebensbedingungen prähistorischer und historischer Populationen.

Neolithikum und Bronzezeit

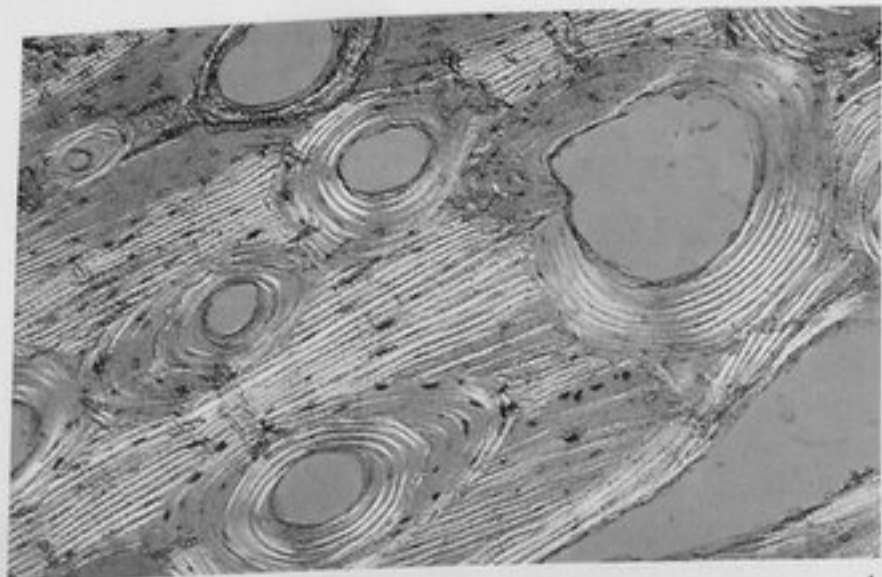
Aus der Zeit der Grubengrab-Kultur liegen interessante Befunde vor, die ein bezeichnendes Licht auf das Leben zur Zeit des Äneolithikums und der Bronzezeit in der Ukraine werfen. In der unter Leitung von I. I. Artemenko ausgegrabenen Nekropole von Baštečki im Waldsteppengebiet von Čerkassy konnten 40 Skelette geborgen werden. Die Zahl der bestatteten Männer übertrifft deutlich die der Frauen (etwa 2:1). Nur 20 % der Bestatteten verstarben im Subadultenalter. Säuglings- und Kleinkinderskelette wurden nicht geborgen; offenbar wurden also nur die Kinder bestattet, die wenigstens das

5. Lebensjahr erreicht hatten. In der Regel verstarben die Frauen im frühadulten Lebensalter, das heißt vor dem 30. Lebensjahr. Dies könnte als Hinweis auf ein gewisses Geburtenrisiko (z. B. sogenanntes Kindbettfieber) angesehen werden. Relativ wenige Individuen erreichten das 50. Lebensjahr: neun Männer und nur eine Frau. Lediglich drei der Erwachsenen – in allen Fällen handelt es sich um Männer – verstarben vermutlich im senilen Lebensalter. Mit der histomorphologischen Lebensalterbestimmung lassen sich – im Vergleich zu den Methoden der konventionellen Altersbestimmung – relativ zuverlässige Ergebnisse erarbeiten (Taf. 1, 1). Die Population von Baštečki ist zwar vergleichsweise klein, präsentiert sich aber in bezug auf ihre genetisch bedingte Schädelmorphologie als relativ einheitliche Gruppe.

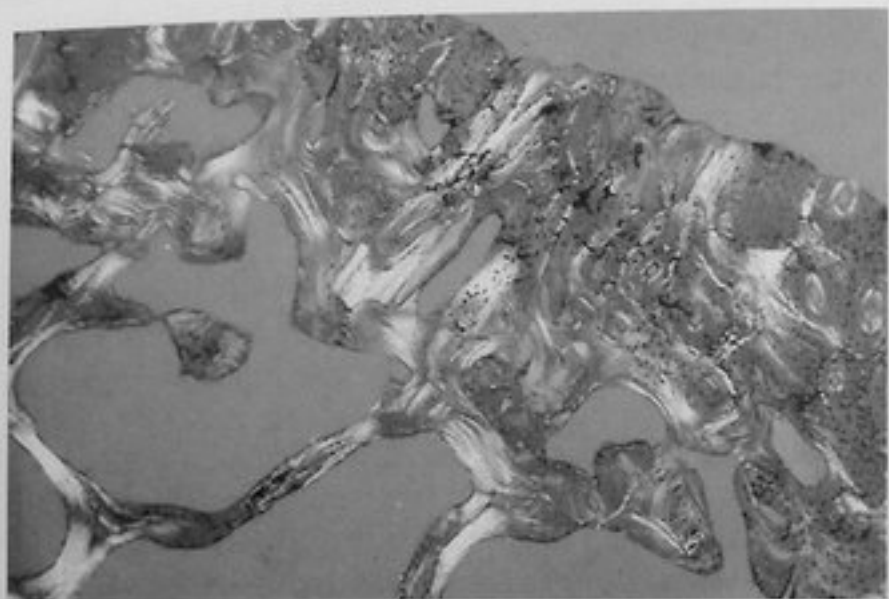
Etwa die Hälfte der bestatteten Erwachsenen besaß ein außergewöhnlich robustes, geradezu grobknochiges Skelett. Aufgrund der Ergebnisse der anthropologischen Untersuchung können diese Individuen in der Regel dem männlichen Geschlecht zugeordnet werden. Die in diesen Fällen sehr kräftigen Muskelmarken am Schädel und am postcranialen Skelett sprechen für eine bemerkenswert kräftige Ausbildung der Muskulatur. Ein robuster Knochenbau dieser Ausprägung ist bei den weiter südlich im Steppenstreifen der Ukraine lebenden äneolithischen Populationen nach bisheriger Kenntnis seltener zu finden. Dies gilt auch für bronzezeitliche Populationen Südosteuropas und Anatoliens. Es fiel weiterhin auf, daß die meisten der in dieser Nekropole bestatteten Erwachsenen eine relativ große Körperhöhe besaßen. Die Befunde deuten an, daß diese Population von Baštečki eventuell nur eine bestimmte Gruppe (z. B. soziale Oberschicht) einer größeren Bevölkerung repräsentiert.

Bei der relativ kleinen Gruppe erwachsener Baštečki-Bestatteter (32 Individuen) konnten bei fünf Erwachsenen Knochenbrüche nachgewiesen werden. Bei allen Betroffenen handelt es sich um Männer. Alle Brüche heilten zu Lebzeiten gut aus. Die Art der Verknöcherung der ehemaligen Bruchenden bzw. der Zustand der Ausheilung schließt in zwei Fällen eine Schienung der gebrochenen Extremität nicht aus.

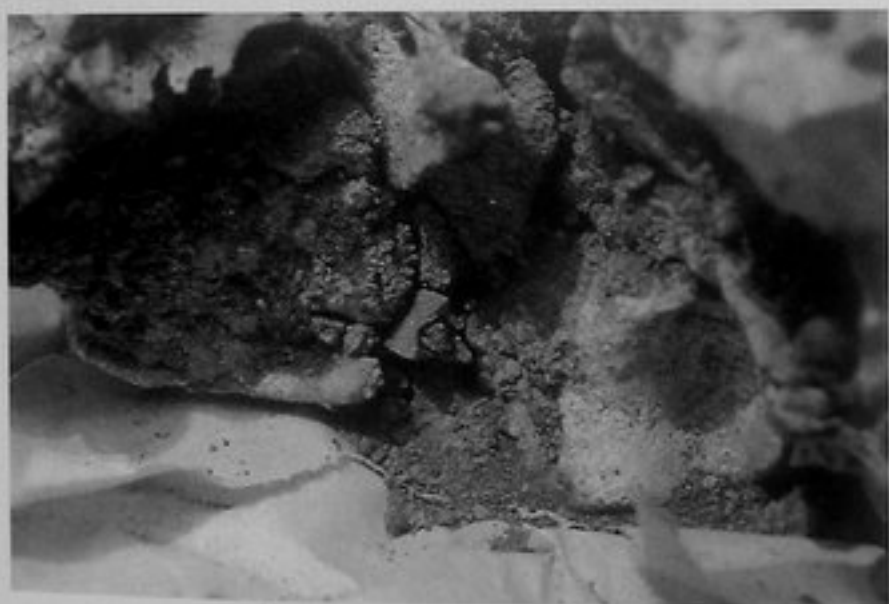
Im einzelnen liegen vor: Schaftbruch der rechten Elle bei einem frühadulten Mann (Taf. 1, 2; Abb. 2) wohl nicht im Sinne einer typischen Parierfraktur; Bruch des unteren Abschnittes des linken Wadenbeins bei einem adult-maturen Mann; Bruch der Mittelhandknochen (2.–4. Fingerstrahl) der linken Hand (Abb. 1), Anbrüche von Fußwurzelknochen und Mittelfußknochen (1. und 5. Zehenstrahl) des linken Fußes (zum Teil eventuell auch im Sinne einer Überlastungsfraktur), Bruch beider Nasenbeine bei einem adult-maturen Mann; Bruch der Nasenbeine bei einem spätmatur-senilen Mann; Anbruch der Nasenbeine mit nachfolgender Knochenentzündung (Ausheilung unter Lückenbildung) bei einem spätmatur-senilen Mann. Bei einem juvenilen Individuum unbe-

1

2

3

4

5

Taf. 1.

1 Knochendünnschliff (Querschliff, 50 μm stark) durch das Oberschenkelbein eines senilen Mannes aus Baštečki. Betrachtung mit dem Mikroskop im Durchlicht unter Verwendung eines Hilfsobjektivs Rot 1. Ordnung (Quarz). Vergrößerung 100fach.

Die großen Gefäßkanäle belegen eine ausgeprägte Altersosteoporose, die eindeutig für seniles Lebensalter (über 65 Jahre alt) spricht, obwohl die makroskopische Bestimmung eher ein matures Alter (zwischen 40 und 59 Jahren) nahelegt.

2 Knochendünnschliff (Querschliff, 50 μm stark) durch die rechte Elle eines frühadulten Mannes aus Baštečki. Gut verheilte Knochenbruch in Schaftmitte. Betrachtung mit dem Mikroskop im polarisierten Durchlicht unter Verwendung eines Hilfsobjektivs Rot 1. Ordnung (Quarz). Vergrößerung 25fach.

Die gut organisierte Mikrostruktur des Knochengewebes zeigt, daß der ehemalige Kallus vollständig verknöchert und in den Knochenchaft integriert ist (siehe Abb. 2).

3 Schädel der frühadulten skythischen Frau (Amazone) aus Kurgan 9, Grab 2, der Čertomlyk-Nekropole während der Präparation: bronzene dreiflügelige Pfeilspitze mit dem Rest des Original-Holzschafte in situ. Der Pfeil blieb – nachdem er etwas von unten kommend den Hals durchschlagen hatte – in der rechten Fossa infratemporalis stecken.

4 Rechter Unterkieferseitenzahnbereich der spätmatur-senilen Frau (Amazone?) aus Kurgan 11, Grab 2, der Čertomlyk-Nekropole mit ausgeprägten artifiziellen Beschädigungen (Putzspuren) an den Hinterflächen der Molaren (Zahnalsbereich). Diese Spuren können entstehen, wenn in den Interdentalspalten eingeklemmte Fleischfasern mittels einer Metallsonde entfernt werden oder eine Bogensehne beim Spannen des Bogens – um die Hände für den Spannvorgang frei zu haben – mit den Zähnen gehalten und dabei um den Zahn herum geführt wird. Die Veränderungen treten in dieser gravierenden Form nur auf, wenn derartige Praktiken jahrelang betrieben wurden. Die Frau hat besonders den ersten Molaren extrem beansprucht, da der Kanal der hinteren Wurzel dieses Zahnes durch den jahrelangen Wetzvorgang eröffnet worden ist. Die Eröffnung des Wurzelkanals hat zu dem großen Abszeß geführt, der beide Wurzeln dieses Zahnes fast vollständig freigelegt hat (siehe Abb. 15).

5 Schädel des polovzischen Fürsten aus dem Čingul'-Kurgan. Auf der Stirn ist noch das diademartige Band der Kopfbedeckung zu erkennen.

Abb. 1. Röntgenbild der vier frakturierten Mittelhandknochen der linken Hand eines senilen Mannes aus Baštečki. Die ehemaligen Bruchlinien, in denen die Knochenschäfte abgewinkelt stehen, sind innerhalb der Schäfte noch als röntgendichte, d. h. weiße Linien zu erkennen.

Abb. 2. Röntgenbild der rechten Elle eines frühadulten Mannes aus Baštečki (dasselbe Individuum wie Taf. 1, 2). Gut ausgeheilter Schaftbruch, der die ehemaligen Bruchlinien noch erkennen läßt.

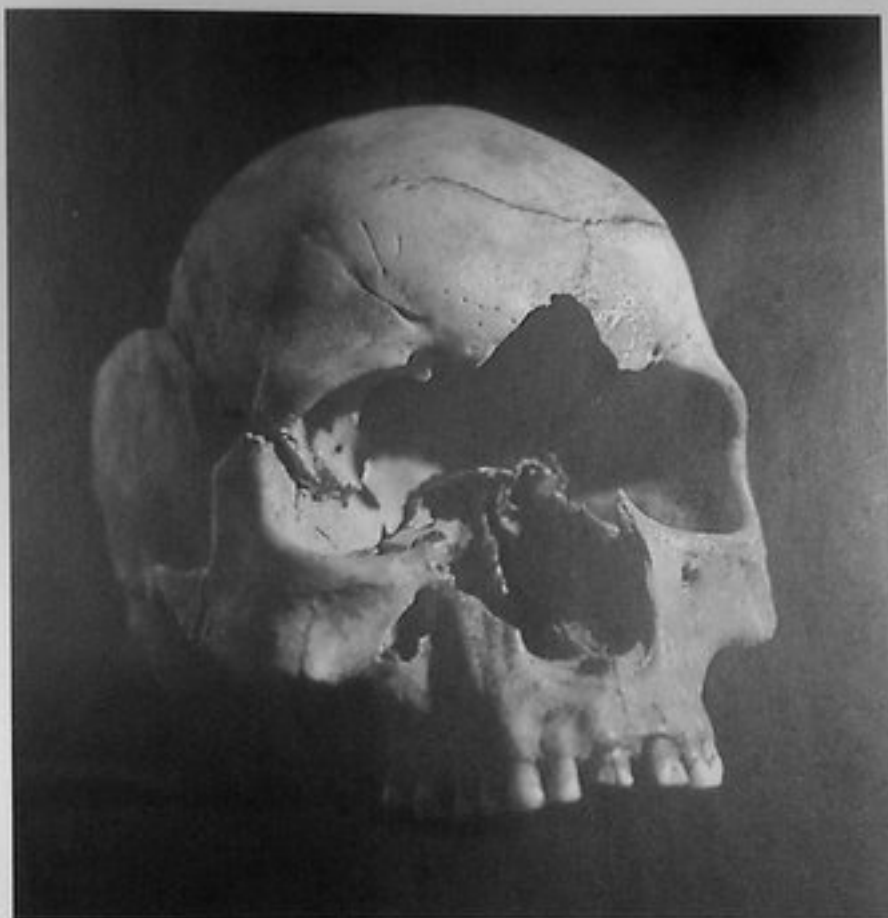

Abb. 3. Schädel eines frühmaturen Mannes aus Baštečki. Das Mittelgesicht wurde von einem Hieb mit einer steinernen Streitaxt oder einer Keule zerschmettert.

kannten Geschlechts konnte eine Verknöcherung (Ankylose) der letzten beiden Glieder der rechten Kleinzeh beobachtet werden. Auch diese Veränderung dürfte auf ein traumatisches Geschehen zurückzuführen sein.

Alle diese Fälle zeigen, daß „gewisse zwischenmenschliche Beziehungen“ zum Teil handgreiflich ausgetragen wurden. In diesem Zusammenhang ist auch der Fall eines frühmaturen Mannes zu nennen, dessen Mittelgesicht durch Hiebeinwirkung mit einer stumpfen Waffe – wahrscheinlich einer steinernen Streitaxt – intravital zerschmettert wurde (Abb. 3). Der Mann erhielt noch zwei weitere Schläge auf den Hirnschädel, die wohl beide mit derselben Waffe ausgeführt worden waren. Zusammenfassend läßt sich für diese Art der Knochenveränderungen sagen, daß es sich bei den Baštečki-Bestatteten offenbar um eine sehr streitbare Population gehandelt hat.

Bekanntlich wird eine Arthrose als Verschleißerkrankung des Gelenkknorpels und der knöchernen Gelenkstrukturen verstanden. Als Ursache arthrotischer Veränderungen wird hauptsächlich physische Überbelastung angenommen. Im Vergleich zu anderen prähistorischen und vor allem historischen Populationen, wie zum Beispiel den Skythen, zeigen die Baštečki-Skelette nur einen relativ geringgradigen Gelenkverschleiß. Die Männer weisen in der Regel eine stärkere Arthrose als die Frauen auf. Bei ihnen sind Knie-, Schulter-, Ellenbogen- und Handgelenk mit etwa gleicher Intensität – das heißt mit etwa gleichem Arthrosegrad – erkrankt. Ein vergleichbarer Wert findet sich bei den Frauen nur für das Schultergelenk.

Erste Untersuchungsergebnisse zeigen, daß bei den Männern das Kniegelenk am häufigsten erkrankte; Ellenbogen- und Schultergelenk sowie die beiden Sprunggelenke scheinen in der Krankheitshäufigkeit zu folgen. Bei den Frauen sind offenbar Hand- und Schultergelenk am häufigsten betroffen; eine ähnliche Krankheitshäufigkeit weist das obere Sprunggelenk auf, während das Kniegelenk weniger häufig als bei den Männern erkrankte. Es fällt auf, daß – im Gegensatz zu rezenten Populationen Mitteleuropas – das Hüftgelenk bei den Männern und Frauen nur eine sehr geringe Krankheitshäufigkeit aufweist. Die unterschiedlichen Arthrosehäufigkeiten bei den Männern und Frauen von Baštečki sind wahrscheinlich auf unterschiedliche körperliche Tätigkeiten zurückzuführen.

Auch die Befundung des Zahnstatus liefert interessante Ergebnisse. Von den Erwachsenen litten nur 2 von 18 an Karies (11 %), aber 13 von 17 an entzündlichen Zahnfleischerkrankungen (76 %). Während die Karieshäufigkeit erstaunlich gering ist, deutet die große Häufigkeit entzündlicher Zahnfleischerkrankungen auf eine unzureichende Mundhygiene hin (Abb. 4). Dieser Hinweis wird durch die große Häufigkeit von Zahnsteinbefall verstärkt: von 17 Erwachsenen kann bei 15 Zahnsteinbefall nachgewiesen werden (88 %). Aufgrund der geringen Karieshäufigkeit ist anzunehmen, daß die Baštečki-Population eine wenig kariogene Nahrung zu sich nahm. Diese Annahme findet in der Art und dem Ausmaß der Zahnabrasion ihre Bestätigung.

Quer im Schmelz der Zahnkronen verlaufende Linien oder Rillen werden als transversale Schmelzhypoplasien bezeichnet. Diese Veränderungen sind ein Merkmal für eine bestimmte Art der Mangelernährung in der Kindheit (z. B. Calciummangel). Bei den Baštečki-Befunden können transversale Schmelzhypoplasien in 6 von 19 Fällen beobachtet werden (32 %). Da diese Häufigkeit für eine äneolithische Bevölkerung nicht sehr groß ist, dürfte die Ernährung der Kinder zum größten Teil wohl ausreichend gewesen sein. Andere, charakteristische Zeichen einer Mangelernährung (z. B. für Rachitis oder Skorbut)

Abb. 4. Linker Oberkieferseitenzahnbereich eines senilen Mannes aus Baštečki. Ausgeprägte Parodontopathien (Taschen), induziert durch Zahnsteinbelag.

können in keinem Fall – weder bei den Subadulten, noch bei den Erwachsenen – beobachtet werden. Deshalb muß die Ernährungslage dieser Population insgesamt wohl als gut bezeichnet werden. Auch dieses Ergebnis spricht dafür, daß die in dieser Nekropole Bestatteten einer sozialen Oberschicht angehört haben könnten.

Unzureichende Wohnverhältnisse (z. B. feuchte oder durch Herdrauch verqualmte Wohnräume) und eine mangelnde Ernährung vergrößern das Risiko, an einer Infektion der oberen Atemwege zu erkranken. Deshalb sind nach Wells (1964) und Schultz (1982) chronisch entzündliche Erkrankungen der Kieferhöhle bei vor- und frühgeschichtlichen Populationen – wenn sie nicht auf Zahnabszesse zurückgeführt werden können – in der Regel ein Zeichen für unzureichende Wohnverhältnisse und mangelhafte Ernährung. Aus diesen Gründen sind Nasennebenhöhlenerkrankungen – ähnlich wie chronische Mittelohrentzündungen – bei den Angehörigen einer sozialen Unterschicht häufig zu finden. Bei zehn erwachsenen Baštečki-Personen konnten die Kieferhöhlen untersucht werden. Eine Kieferhöhlenerkrankung kann in keinem Fall nachgewiesen werden.

Auch in der Čertomlyk-Nekropole wurden im Kurgan 2 drei relativ gut erhaltene Gräber (Gräber 1, 2 und 6) mit zusammen fünf Bestattungen der Grubengrab-Kultur freigelegt. Im Grab 2, das durch eine Steinplatte abgedeckt war, lag ein etwa 30–45jähriger Mann mit extrem angehockten Beinen, die Knie nach oben gerichtet, auf dem Rücken. Unmittelbar rechts von ihm befand sich das Skelett eines etwa dreijährigen, unmittelbar links von ihm das Skelett eines etwa zweijährigen Kindes. Alle drei Personen lagen mit ihren Köpfen in etwa gleicher Höhe und waren zum selben Zeitpunkt bestattet worden. Die Anordnung der drei Skelette ließ die innige Verbundenheit erahnen, die wohl zu Lebzeiten zwischen den drei Personen bestanden hatte. Bei dem erwachsenen Mann können sowohl am rechten als auch am linken Fuß Zeichen einer fortgeschrittenen Arthrose – besonders im Bereich des Groß- und Kleinzehenstrahles – beobachtet werden. An den beiden Großzehen sind diese Veränderungen vor allem auf eine ausgeprägte Fehlstellung (Valgusstellung) des jeweiligen Zehengrundgliedes zurückzuführen. Zu einer derartigen, nach innen gerichteten Fehlstellung der Großzehe kann es beispielsweise durch den Zusammenbruch der Fußgewölbe kommen. An beiden Kleinzehen ist das Zehenendglied mit dem mittleren Zehenglied knöchern verbunden (Ankylose). Es ist nicht auszuschließen, daß als Ursache dieser krankhaften Veränderungen ein Trauma in Betracht kommt. Karies kann im Gebiß dieses Mannes nicht diagnostiziert werden, während Zahnstein und transversale Schmelzhypoplasien ausgebildet sind.

In dem gleichen Kurgan konnten mehrere Gräber der bronzezeitlichen Katakombengrab-Kultur ausgegraben werden. Es handelt sich um die Gräber 3, 4, 5, 7 und 8, von denen die Gräber 4, 5 und 7 besonders interessant sind (Abb. 5–8).

Das Grab 4 barg das fast in Bauchlage aufgefundene vollständige Skelett eines etwa 55–65jährigen Mannes, dessen Unterarme in Beckenhöhe asymmetrisch vor dem

Abb. 5. Čertomlyk-Kurgangruppe, Kurgan 2, Bestattung 4: Skelett eines spätmatur-senilen Mannes. Der Tote liegt auf dem Bauch. Die Unterarme sind vor dem Rumpf gekreuzt (gefesselt?), der Kopf liegt nicht im anatomischen Zusammenhang (abgesetzt).

Körper gekreuzt waren. Der Schädel, dessen Unterkiefer sich noch im Gelenkverband befand, lag um etwa 170° aus der Normalposition verdreht (Abb. 5). Es kann nicht ausgeschlossen werden, daß dieser Mann mit vor dem Körper zusammengebundenen Armen in Bauchlage bestattet worden ist. Die Fundposition des Schädels, die Lage des Unterkiefers zum Restschädel sowie die Anordnung der Halswirbel sprechen dafür, daß der Kopf dieses Mannes bei der Bestattung bereits vom Rumpf getrennt war. Vergleichbare Bestattungen in Gräbern der bronzezeitlichen Katakombengrab-Kultur belegen, daß dies kein Einzelfall ist und daß diese Bestattung wohl in Zusammenhang mit den sogenannten Maskenschädeln gesehen werden muß (siehe S. 51 ff., Beitrag Kruc u. a.). Obwohl dieser Mann in fortgeschrittenem Lebensalter verstarb, werden im Schultergelenk nur schwache Verschleißspuren im Sinne einer Arthrose nachgewiesen. Karies oder transversale Schmelzhypoplasien können nicht

beobachtet werden. Hingegen fallen eine Knochenhautentzündung im Bereich des Alveolarknochens und kräftiger Zahnsteinbelag auf.

Zusammenfassend läßt sich für diese kleine Personengruppe der Katakombengrab-Kultur aus der Čertomlyk-Nekropole sagen, daß hinsichtlich des Gesundheitszustandes keine wesentlichen Unterschiede zwischen der Personengruppe der Grubengrab-Kultur bzw. der von Baštečki zu bestehen scheinen. Der Gesundheitszustand – insbesondere der Gelenk- und der Zahnstatus – deuten darauf hin, daß sowohl die Population der Baštečki als auch die zwei Personengruppen, die im Kurgan 2 der Čertomlyk-Nekropole bestattet wurden, nicht der sozialen Unterschicht angehörten. Allen Gruppen gemeinsam ist die relativ große Häufigkeit traumatischer Ereignisse (Schädelverletzungen und operative Eingriffe), die sich am Skelett manifestierten. Die Gruppen bzw. Populationen der hier vorgestellten Vertreter der Grubengrab- und Katakombengrab-Kultur wären also hinsichtlich ihres sozialen Umfeldes und damit indirekt auch ihrer Lebensbedingungen miteinander vergleichbar. Dies könnte bedeuten, daß die Lebensweise der Menschen der Grubengrab- und der Katakombengrab-Kultur sehr ähnlich war und daß der Übergang von der einen zur anderen Kultur allmählich erfolgte.

Die Sammlung der Anthropologischen Abteilung des Archäologischen Instituts der Akademie der Wissen-

Abb. 6. Čertomlyk-Kurgangruppe, Kurgan 2, Bestattung 5: Skelett eines senilen Mannes. Der Tote liegt auf dem Bauch, die Hände auf den Rücken gefesselt.

Abb. 7. Detail aus Abb. 6: gefesselte Hände.

schaften in Kiev verfügt über große Bestände von vor- und frühgeschichtlichen Schädel- und Skelettfunden. Unter diesen Exponaten befinden sich auch trepanierte Schädel sowie Schädel, die charakteristische Hiebverletzungen aufweisen. Fünf dieser Fälle, die in das Neolithikum bzw. in die Bronzezeit datieren, sollen nachfolgend kurz beschrieben werden, da sie interessante Rückschlüsse auf die Behandlung von Schädeldachverletzungen sowie die Überlebenschancen bei operativen Schädeldacheingriffen zulassen.

Der Hirnschädel eines spätmatur-senilen Mannes der Grubengrab-Kultur besitzt am Hinterkopf – im Berührungsbereich beider Scheitelbeine mit dem Hinterhauptbein – ein etwa kreisrundes Loch mit einem Durchmesser von ungefähr 60 mm. Bei diesem Lochdefekt handelt es sich um eine intravitale Hiebverletzung, die wahrscheinlich von einem steinernen Streithammer bzw. einer Streitaxt verursacht worden war. Der Mann hat diese großflächige Verletzung, bei der sicherlich auch größere Hirnabschnitte zerstört worden sind, nicht überlebt. Dieser Fall ist ein Beispiel für eine mit großer Wucht ausgeführte Hiebverletzung, bei der das Schädeldach glatt durchgeschlagen wurde und der Betroffene sofort tot gewesen ist.

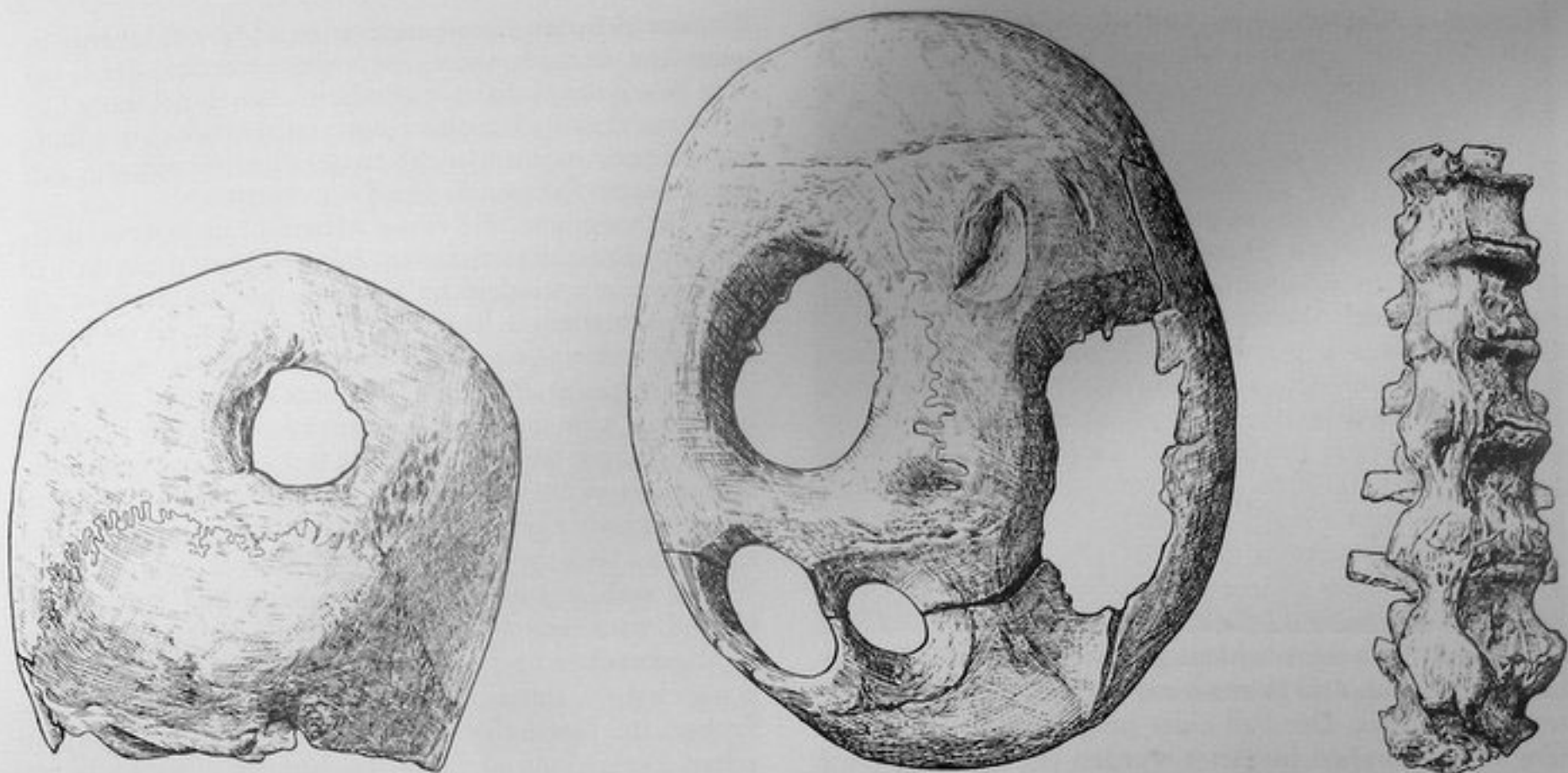
Der Schädel eines maturaen Mannes der Katakombengrab-Kultur zeigt, daß ein mit einer Steinaxt oder einer Keule ausgeführter, an der gleichen Schädeldachstelle wie im vorhergehenden Fall auftretender Schlag durchaus nicht immer tödlich gewesen sein mußte. Bei diesem Mann durchschlug der Hieb, da er sehr viel schwächer geführt wurde, nicht das Schädeldach, sondern führte lediglich zu einer oberflächlichen Affektion des Schädelsknochens, bei der möglicherweise kleinere Knochenpartien einbrachen bzw. Knochensplitter auftraten. Es ist denkbar, daß es nach dem Hieb an dieser Stelle zur Ausbildung eines zwischen dem Schädeldach und der harten Hirnhaut gelegenen Blutergusses gekommen ist. Da bei einem derartigen Trauma in der Regel eine charakteristische Symptomatik zu beobachten ist, könnte diese den Heilkundigen der betreffenden Bevölkerung bewogen haben, einen operativen Eingriff im Sinne einer Schädeltrepanation durchzuführen. Der Schädel zeigt in der Mitte des Hinterkopfes eine etwa kreisrunde Öffnung, die einen Durchmesser von ungefähr 30 mm besitzt (Taf. 2, 1). Dieser operative Eingriff dürfte dem Mann das Leben gerettet haben. Da die Wundränder glatt sind, heilte die Trepanationswunde viele Jahre vor dem Tod aus. Die Spuren der ehemaligen Hiebverletzung sind ebenfalls sehr gut abgeheilt und am Schädel kaum mehr zu erkennen.

Der Schädel eines spätadult-frühmaturaen Mannes der Katakombengrab-Kultur, der bei seiner Auffindung noch mit einer modellierten „Erdmaske“ (siehe S. 51 ff., Beitrag Kruc u. a.) bedeckt war, weist im Stirnbeinbereich eine etwa 15 × 30 mm große, unregelmäßig längsovale Öffnung auf. Bei diesem Lochdefekt handelt es sich um eine gut ausgeheilte Trepanationsöffnung, die wohl ebenfalls nach einem Schädeldachtrauma angelegt wurde.

Gelegentlich scheinen derartige operative Schädeldacheingriffe bei einem Patienten mehrmals vorgenommen worden zu sein: Der Schädel eines spätmatur-senilen Mannes der Katakombengrab-Kultur ist mit einer Vierfachtrepanation diesbezüglich ein gutes Beispiel (Taf. 2, 2). Alle Eingriffe heilten – wie die sauber vernarbten Wundränder belegen – viele Jahre vor dem Tode dieses Mannes komplikationslos aus. Die Ursache für die Vier-

Abb. 8. Detail aus Abb. 6: Unterkiefer. Ausgedehnte Abszedierung fast aller intravital erhaltenen Zähne infolge außergewöhnlich starker Zahnabrasion.

Taf. 2.
 1 Gut verheilte Trepanationsöffnung im Hinterkopf eines maturaen Mannes der Katakombengrab-Kultur.
 2 Gut verheilte Vierfachtrepanation des Schädeldaches eines spätmatur-senilen Mannes der Katakombengrab-Kultur.
 3 Unterer Abschnitt der Brustwirbelsäule aus dem Ostgrab des Königskurgans von Berdjansk. Verknöcherung der Rippen mit den Wirbeln und Versteifung der Wirbelsäule (Ankylose) über große Knochenbrücken, wie sie für die FORESTIERSche Krankheit bzw. eine DISH charakteristisch sind.

fachtrepanation kann in diesem Fall nicht mehr festgestellt werden.

Der letzte Fall befaßt sich mit dem Schädel eines senilen, wahrscheinlich männlichen Individuums der Katakombengrab-Kultur. An diesem Schädel konnten – im Gegensatz zu den zuvor beschriebenen Fällen – keine Spuren einer stumpfen Waffe (z. B. Streithammer), sondern vielmehr die Spur einer kurzen, scharfen Klinge nachgewiesen werden. Außer dieser Schnittspur sind großflächige Zertrümmerungen im Bereich der rechten Schädelseite zu beobachten. Als Waffe kommt beispielsweise eines der kleinen Bronzebeile in Betracht, wie sie aus der Bronzezeit der Kaukasusregion bekannt geworden sind. Ein Nebenbefund an diesem Schädel ist ein kleiner knöcherner Tumor im Bereich des äußeren Gehörgangs (am Porus acusticus externus). Die Entstehung derartiger Tumore wird bekanntlich auf häufiges Schwimmen im kalten Wasser zurückgeführt. Somit könnte dieser bronzezeitliche Mann ein begeisterter Schwimmer gewesen sein, der sich selbst in kalter Jahreszeit in die Fluten des Dnepr gestürzt hat.

Diese ausgewählten Fälle zeigen, daß sowohl im Neolithikum als auch in den verschiedenen Perioden der Bronzezeit der Ukraine Schädeldachverletzungen nicht selten waren. Sie zeigen weiterhin, daß besonders in der Bronzezeit Schädeltrepanationen durchgeführt wurden. In vielen Fällen – z. B. nach einem Schädeltrauma – sind diese Eingriffe als notwendige, das heißt lebenserhaltende Maßnahme zu verstehen. Die Ausführung der Schädel-

dachtrepanationen bescheinigt den Operateuren teilweise erstaunliche anatomische Kenntnisse. Die hohe Überlebensrate ist zum großen Teil sicherlich auf das Können der Operateure zurückzuführen. Allerdings sollte bei dieser Überlegung nicht ganz außer acht gelassen werden, daß diese prähistorischen Patienten über ein hervorragendes Immun- bzw. Abwehrsystem verfügt haben müssen, um nicht an postoperativen Infektionen zu versterben.

Frühe Eisenzeit

In der frühen Eisenzeit war der größte Teil der heutigen Ukraine von Skythen und ihren Nachbarstämmen bewohnt. Im Zuge des von V. Ju. Murzin und R. Rolle geleiteten sowjetisch-deutschen Kooperationsprojekts „Königskurgan Čertomyk“ konnte im Rahmen der Nekropolen-Grabung die relativ große Zahl von insgesamt 65 skythischen Skeletten paläopathologisch untersucht werden. Aufgrund unterschiedlicher Lagerungsbedingungen haben sich nicht alle Skelette vollständig erhalten. Aus den unmittelbar in Nähe des Zentralkurgans gelegenen, in kleinen Gruppen angeordneten Kurganen wurden 53 Skelette bzw. deren Reste geborgen. Im Bereich des Zentralkurgans konnten Skelettfunde von sieben Individuen aufgedeckt werden. Aus der benachbarten Kurgangruppe der Kruglaja Mogila, bei dem ukrainischen Dorf Lenino, konnten fünf weitere Skelette in die Beobachtungen einbezogen werden. Da die 65 Individuen etwa in das 4. Jahr-

hundert v. Chr. datieren und einem kleinen, geographisch einheitlichen Gebiet entstammen, werden alle Individuen als eine zusammengehörige Population aufgefaßt.

Da es sich bei den Bestattungen im Čertomlyk-Zentralkurgan um eine artifizielle Auswahl handelt, werden diese Skelettfunde aus nachfolgender Betrachtung ausgeklammert. Von den übrigen 58 Individuen verstarben zehn (17 %) im Subadulten Alter: ein Neugeborenes (zusammen mit der Mutter bestattet), zwei Kinder der Altersstufe Infans I (vor dem 7. Lebensjahr verstorben), zwei Kinder der Altersstufe Infans I/II (etwa zwischen dem 6. bis 8. Lebensjahr verstorben), drei Kinder der Altersstufe Infans II (nach dem 7. Lebensjahr verstorben) und zwei juvenile Individuen. Von den 48 Erwachsenen gehörten 20 dem männlichen und 24 dem weiblichen Geschlecht an. Wenigstens elf Frauen verstarben vor Erreichen des 40. Lebensjahres (46 %), davon sechs sogar vor dem 30. Lebensjahr (25 %).

Diese hohe Sterblichkeit geht sicherlich wieder (siehe Neolithikum und Bronzezeit) auf das erhöhte Geburtenrisiko zurück. Der Fall einer jungen Frau, die mit ihrem Neugeborenen bestattet worden ist, bestätigt diese Annahme. Diese Todesfälle können sehr wahrscheinlich auf mangelhafte Hygiene beim Geburtsvorgang und dadurch bedingte Infektion der Mutter (oder auch des Kindes) zurückgeführt werden. Bei Männern ist die Sterblichkeit in dieser Altersstufe geringer: Von den 20 Männern verstarben fünf vor Erreichen des 40. Lebensjahres (25 %), davon sogar nur drei vor dem 30. Lebensjahr (15 %). Von den 48 Erwachsenen erreichten immerhin sieben (etwa 15 %) das senile Lebensalter (drei Männer und vier Frauen).

An mehreren Skeletten können gut ausgeheilte Knochenbrüche diagnostiziert werden. Männer waren häufiger als Frauen betroffen (4:1). Im einzelnen liegen vor: Fraktur des linken Schlüsselbeins bei einem spätadulten Mann; sogenannte Parierfraktur der rechten Elle bei einer frühadulten Frau; Fraktur des rechten Wadenbeins sowie des dritten Mittelhandknochens der linken und des fünften Mittelhandknochens der rechten Hand bei einem spätmatur-senilen Mann (ein verkalkter Bluterguß am rechten Schienbein geht sehr wahrscheinlich auf dasselbe traumatische Ereignis zurück, Abb. 9); Fraktur zweier linker unterer Rippen bei einem senilen Mann (ein verkalkter Bluterguß am rechten Schienbein könnte demselben traumatischen Ereignis zugeschrieben werden);

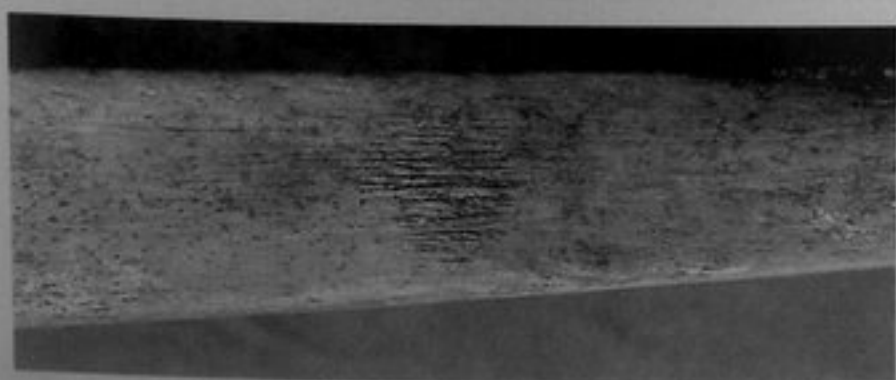

Abb. 9. Verkalkter Bluterguß (Hämatom) am rechten Schienbein eines spätmaturen Skythen aus der Čertomlyk-Nekropole.

Rippenfraktur bei einem spätmaturen Mann (Rippenfragment konnte nicht weiter zugeordnet werden). Da es bei dem Bruch des rechten Wadenbeins und der rechten Elle nicht zur Ausbildung einer sogenannten Bajonettstellung gekommen ist, kann nicht ausgeschlossen werden, daß die verletzte Extremität geschient wurde.

Verletzungen, die einen sicheren Hinweis auf kriegerische Ereignisse zulassen, können nur in einem Fall nachgewiesen werden: Im Schädel einer jungen Frau, die mit verschiedenen Waffen sowie anderen persönlichen Gegenständen bestattet worden war, konnte eine bronzenne dreiflügelige Pfeilspitze geborgen werden. Der Pfeil hatte von hinten seitlich kommend die rechte Halsseite durchschlagen und war dann in der rechten Fossa infratemporalis steckengeblieben (Taf. 1, 3). Der Pfeil bei seinem Eindringen wichtige Halsgefäße durchschnitten haben, so daß die Frau innerhalb kurzer Zeit an dieser Wunde verblutet sein dürfte. Da sich die Pfeilspitze in situ befand, wird man den Schaft oberhalb der Einschußwunde abgebrochen und die junge Frau mit dem Restpfeil bestattet haben. Der Fall bestätigt antike Berichte über die Frauen im Nordschwarzmeerbereich, die bei kriegerischen Ereignissen aktiv in das Kampfgeschehen eingegriffen haben. Diese Frauen sind bei den Griechen unter der Bezeichnung „Amazonen“ bekannt.

Spuren arthrotischer Veränderungen sind an den großen Extremitätengelenken dieser skythischen Population vergleichsweise häufig zu finden (siehe aber Neolithikum und Bronzezeit). Männer weisen in der Regel einen stärkeren Gelenkverschleiß auf. Dies gilt aber nicht bei der Mehrzahl der Amazonenbestattungen. Bei den Männern zeigen Schulter- und unteres Sprunggelenk denselben hohen Verschleißgrad (d. h. Intensität). Die folgenden Gelenke besitzen einen geringeren Abnutzungsgrad, der in der angegebenen Reihenfolge der Gelenke kontinuierlich weiter abnimmt: Hüft-, Hand-, Ellenbogen-, Knie- und oberes Sprunggelenk. Bei den Frauen ist der Arthrosegrad für das Schultergelenk ebenfalls am höchsten; es folgen Knie- und Hüftgelenk und – mit etwas mehr Abstand – die anderen Gelenke. Den geringsten Arthrosegrad zeigt bei den Frauen – ganz im Gegensatz zu den Männern – das untere Sprunggelenk.

Erste Untersuchungen zum Häufigkeitsvergleich der Arthrose zeigen, daß bei über 60 % aller verstorbenen Männer das untere Sprung-, Hüft- und Schultergelenk, bei etwa 50 % das Ellenbogen- und Handgelenk erkrankt war. Das Kniegelenk war nur bei etwa 30 % aller verstorbenen Männer arthrotisch verändert. Bei etwa 40 % der verstorbenen Frauen waren Schulter-, Ellenbogen- und Hüftgelenk erkrankt. Ähnlich wie bei den Männern lassen nur etwa 30 % der Frauen Verschleißspuren im Kniegelenk erkennen. Bei nur etwas mehr als 20 % der Frauen weist das untere Sprunggelenk krankhafte Veränderungen auf.

Von den 48 Erwachsenen besitzen vier Individuen eine angeborene, seitliche symmetrische Wirbelbogenspalte (über 8 %). Diese Wirbelsäulenmißbildung ist genetisch festgelegt und tritt in der Regel bei weitem nicht so häufig auf. Deshalb muß daran gedacht werden, daß möglicherweise die in der Čertomlyk-Nekropole bestatteten Menschen näher miteinander verwandt gewesen

sind. Es ist in diesem Zusammenhang interessant zu wissen, daß an dem aus dem Zentralkurgan geborgenen Skelett eines jungen Mannes (Grab 1, „Bestattung mit Amphoren“) dieselbe Mißbildung beobachtet werden kann. Somit liegen nun insgesamt sogar fünf Fälle dieser angeborenen Mißbildung aus dem Bereich des Čertomlyk-Kurgans vor (über 10 %).

Bei 20 Erwachsenenskeletten ist der Erhaltungszustand ausreichend, um die Wirbelsäule auf arthrotische Veränderungen zu untersuchen. Nur drei Individuen zeigen keine degenerativen Veränderungen. Einige der an Wirbelsäulenarthrose Erkrankten weisen zusätzlich noch die charakteristischen Merkmale einer rheumatischen Gelenkentzündung auf, die in wenigen Fällen – infolge von ausgedehnten Bandverknöcherungen – zu einer Versteifung ganzer Wirbelsäulenabschnitte geführt hatte. Der Gesundheitszustand der Wirbelsäule deutet auf eine starke körperliche Beanspruchung (physischer Streß) dieser skythischen Population hin.

Als weitere Hinweise für eine starke körperliche Belastung können Wirbelkörperzusammenbrüche (zwei Fälle) und Wirbelgleiten (ein Fall) genannt werden. Zu einem Wirbelgleiten (z. B. zu einem Abrutschen der Wirbelsäule in das Becken) kann es kommen, wenn bei Vorliegen einer seitlichen symmetrischen Wirbelbogenspalte eine über die Norm vergrößerte körperliche Belastung auf die fehlgebildete Wirbelsäule einwirkt. Da Wirbelgleiten sich vorwiegend während des Kindes- bzw. Jugendlichenalters manifestiert, gibt sein Auftreten Aufschluß über die Belastung im Subadultenalter.

Hinsichtlich der Gesundheit der Zähne und Kiefer liegen bei dieser skythischen Population andere Häufigkeiten vor als bei den Populationen des Neolithikums bzw. der Bronzezeit. An Karies (Abb. 10) waren 8 von 25 Erwachsenen erkrankt (32 %). Sogar im Milchgebiß eines Kindes kann schon Karies nachgewiesen werden. An entzündlichen Zahnfleischerkrankungen (Abb. 11–12) litten 24 von 31 Erwachsenen (77 %). Zahnsteinbefall (Abb. 12) kann in 20 von 21 Erwachsenen gebissen beobachtet werden (95 %). Die Mund- und Zahnhygiene war also nicht besonders gut. Für diese skythische Population liegen

Abb. 11. Erbsgroße Zahnabszesse im rechten Oberkiefer eines spätmaternen Skythen aus der Čertomlyk-Nekropole.

Abb. 12. Saumartiger Zahnsteinbelag auf den Innenflächen der Unterkieferfrontzähne und entzündliche veränderte Alveolarränder bei einem spätmaternen Skythen aus der Čertomlyk-Nekropole.

Krankheitswerte für Karies, Parodontopathien und Zahnstein deutlich höher als bei den Populationen des Neolithikums bzw. der Bronzezeit. Auch die Zahnabrasion ist bei den Skythen sehr viel weiter fortgeschritten als bei den prähistorischen Populationen der Ukraine (Abb. 13). Offenbar muß der Übergang von der Bronzezeit zur Eisenzeit mit einer gewissen Nahrungsumstellung einhergegangen sein.

Transversale Schmelzhypoplasien treten in 15 von 27 Fällen auf (fast 56 %). Es ist anzunehmen, daß die Ernährung der Säuglinge und Kleinkinder nicht besser, sondern eher schlechter war als zur Bronzezeit. Somit kann auch mit einer gestiegenen Infektionsrate gerechnet werden. Leider liegen zu wenige skythische Kinderskelette vor, um dieser Frage weiter nachzugehen. Der Fall einer entzündlich-hämorrhagischen Hirnhautreaktion mit Großhirnbeteiligung bei einem frühadulten, wohl weiblichen Individuum scheint diesen Verdacht zu bestätigen. Eine weitere Unterstützung erfährt diese Hypothese durch die relativ große Häufigkeit entzündlicher Kieferhöhlenerkrankungen (Abb. 14): Von 14 erwachsenen Individuen lassen drei Spuren dieser Erkrankung erkennen (21 %).

Abb. 10. Karies am rechten zweiten Oberkiefermolaren einer frühadulten skythischen Frau aus der Čertomlyk-Nekropole.

Abb. 13. Durch übermäßig starke Abrasion eröffneter erster linker Oberkiefermolar (rechts im Bild) bei einem spätmaturren Skythen aus der Čertomlyk-Nekropole. Die Eröffnung der Zahnhöhle führte zu einem Wurzelabszess, der in Form einer Fistel mit der Mundhöhle kommunizierte.

Abb. 14. Kleine plattenförmige Strukturen auf dem Boden der linken Kieferhöhle als Zeichen einer chronischen Kieferhöhlenentzündung (Sinusitis Maxillaris) bei einem spätmatur-senilen Skythen aus der Čertomlyk-Nekropole.

Einen gewissen Einblick in eine Art individueller Zahnpflege vermitteln bestimmte artifizielle Veränderungen an den Zähnen des Seitenzahnbereiches. Von 27 Individuen, die für diese Untersuchung geeignet sind, kann bei vier Individuen (eine Frau, zwei Männer, ein Individuum unbekanntes Geschlechts) der Nachweis für die intentionelle Entfernung von Nahrungsresten aus den Zwischenzahnspalten erbracht werden. Bei einer spätmatur-senilen Frau ist durch diese jahrelangen Putzpraktiken der Wurzelkanal eines Mahlzahnes eröffnet worden (Abb. 15; Taf. 1, 4). Der Vorgang führte zu einer ausgiebigen Abszedierung des betreffenden Zahnfaches.

Im Anschluß werden in Form von zwei Einzelfallbeschreibungen Einblicke in die Möglichkeit der Individualrekonstruktion gegeben.

1. In der von einem Grabungsteam unter Leitung von B. N. Mozolevskij erforschten Kurgangruppe der Krugla-

ja Mogila wurde in einem kleinen Kurgan das gut erhaltene, grazile Skelett einer etwa 55–65jährigen Frau aufgedeckt. Die Tote, die in der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts verstarb, wurde mit persönlichen Gegenständen bestattet, die sie von archäologischer Seite als Frau, genauer gesagt als „Amazone“ kennzeichnen.

Die Tote weist für ihr Lebensalter eine nur geringgradige Arthrose der großen Extremitätengelenke auf: Das Ellenbogen- und das Hüftgelenk zeigen einen niedrigen Arthrosegrad (Grad II), während das Schulter- und das Kniegelenk nur geringgradige, noch dem Normalbereich zuzuordnende Veränderungen (Grad I) erkennen lassen. Das proximale Hand- und das obere Sprunggelenk weisen keine Spuren einer Gelenkveränderung auf, waren also zu Lebzeiten der Frau gesund (Grad 0).

Am rechten und linken Oberschenkelbein ist der Winkel zwischen dem Knochenschaft und dem Schenkelhals deutlich über die Norm vergrößert (Coxa valga). Da zusätzlich an beiden Oberschenkelbeinen der Schenkelhals um die Knochenlängsachse nach vorne gedreht ist (Anteversio), deutet dieser Befund – in Verbindung mit

Abb. 15. Skelett der spätmatur-senilen skythischen Frau (Amazone?) aus Kurgan 11, Grab 2, der Čertomlyk-Nekropole. Über der rechten Schulter bronzenne Spitzen eines Pfeilbündels (siehe Taf. 1, 4).

der Vergrößerung des Schenkelhalswinkels (Coxa valga antetorta) – auf eine angeborene Fehlbildung beider Hüftgelenke hin (Hüftgelenkdysplasie). Differentialdiagnostisch ist allerdings auch an eine Verbiegung der Knochen infolge einer Rachitis zu denken (Coxa valga rachitica). Für diese Diagnose spricht die relativ kräftige, nach vorne konvex ausgebildete Krümmung der Knochenschäfte. Für eine endgültige Diagnose müßten die Hüftbeine untersucht werden, die aber leider von den Ausgräbern nicht geborgen wurden (das Beispiel zeigt, daß eine befriedigende paläopathologische Untersuchung nur möglich ist, wenn alle erhaltenen Skelettfunde geborgen werden). Die Veränderungen im Bereich der Kniegelenke – besonders an den Gelenkflächen der Schienbeine – belegen, daß der rechte und der linke Meniscus erheblich asymmetrisch abgewetzt waren. Diese Veränderung, die auch auf eine Fehlstellung in den Kniegelenken hindeutet, wurde sicherlich durch die bereits besprochenen Veränderungen in den Hüftgelenken begründet.

Es fällt auf, daß – obwohl es sich um ein graziles Skelett handelt – die Muskelmarken über die Norm vergrößert sind. Dies belegt eine gut entwickelte Muskulatur. Veränderungen an den Muskelmarken beider Oberschenkelbeine zeigen, daß es bei dieser Frau im Laufe ihres Lebens zu einer erheblichen Überbelastung (i. S. einer Zerrung) einer wichtigen Muskelgruppe (z. B. Mm. adductores) am Oberschenkel gekommen sein muß. Wahrscheinlich kann diese Zerrung eher auf ein traumatisches Geschehen als auf eine Dauerbelastung bei bestimmten körperlichen Übungen (z. B. Reiten?) zurückgeführt werden.

Die Untersuchung des Schädels ergab keine Spuren einer chronischen Entzündung der Kieferhöhlen (Sinusitis maxillaris). Dafür können im rechten Mittelohr Zeichen einer Verknöcherung des dritten Gehörknöchelchens (Steigbügel) mit der Mittelohrwandung (Stapesankylose) nachgewiesen werden: Der Steigbügel (einer der drei Gehörknöchelchen) weist an seiner Fußplatte nicht nur einen gewellten Rand, sondern auch eine kleine exostosenartige Verbreiterung auf. Diese Erkrankung, die häufig auch angeboren ist, wird als Otosklerose bezeichnet und kann über eine Mittelohrschwerhörigkeit bis zur Taubheit auf dem betroffenen Ohr führen.

Das Gebiß dieser Frau zeigte einen gewissen Überbiß (Prognathie). Auf den Kauflächen fast aller Zähne ist infolge starker Abkautung das Zahnbein freigelegt worden. Beide Kiefergelenke sind arthrotisch verändert. Karies kann nicht nachgewiesen werden, dafür aber ausgedehnte Parodontopathien: Parodontose und Parodontitis; große, ehemals mit Eiter ausgefüllte Zahnfleischtaschen; ausgedehnte Abszesse an den Wurzeln dreier Zähne. An fast allen Zähnen ist noch kräftiger Zahnsteinbelag zu erkennen, der wohl zum größten Teil verantwortlich für die Parodontopathien war. Transversale Schmelzhypoplasien können nicht beobachtet werden, so daß anzunehmen ist, daß die Frau in ihrer frühen Kindheit nicht unter Calcium- und chronischem Proteinmangel gelitten hatte.

2. In einem schon antik beraubten Grab der Čertomlyk-Nekropole konnte das unvollständig erhaltene, stark beschädigte Skelett einer adulten, eventuell auch maturaen Frau geborgen werden, die ihrem Beigabeninventar nach auch als Kriegerin anzusprechen ist. Das außergewöhn-

Abb. 16. Kopf des rechten Schultergelenkes (Hinteransicht) einer erwachsenen skythischen Frau (Amazone) aus Kurgan 30, Grab 1, der Čertomlyk-Nekropole. Die Gelenkränder sowie der Ansatz der Schultermuskulatur (Tuberculum majus) zeigen infolge der Spuren einer rheumatischen Gelenk- bzw. Muskel-Sehnenentzündung (i. S. einer Myotendopathie) ein zerfressenes Aussehen.

lich grazile Skelett dieser Frau ist ebenfalls durch starke Muskelmarken gekennzeichnet, die sich allerdings nur an den Armen und nicht an den Beinen finden. Diese Muskelmarken sprechen für eine ehemals gut ausgebildete Muskulatur dieser Partien. Besonders am Oberarm sind bestimmte Muskeln wohl über das normale Maß hinaus beansprucht worden (z. B. großer Brustmuskel, Deltamuskel). Diese Befunde lassen den Verdacht aufkommen, daß die Frau mit den im Grab aufgefundenen Waffen auch trainiert haben könnte (siehe die zuvor beschriebene Bestattung, bei der ähnliches zu vermuten ist).

Fast alle großen und kleinen Gelenke dieser Frau weisen Spuren auf, die nicht nur eine Arthrose, sondern primär eine rheumatische Arthritis belegen (Abb. 16). Charakteristisch für eine rheumatische Arthritis sind die zum Teil vollständig zerstörten Knochenpartien, die den einzelnen Gelenkabschnitten ein zerfressenes Aussehen verleihen (Abb. 17). Bei der Frau sind diese Veränderungen sehr stark ausgebildet. Von den Zerstörungen sind nicht nur die Ränder und Flächen der erkrankten Gelenke betroffen, sondern auch die gelenknahen Ansätze verschiedener Muskeln (z. B. Ansatz der Schultermuskulatur am Oberarmbein, siehe Abb. 16). Die stärksten Zerstörungsspuren sind an den Gelenken der oberen Extremität zu finden. An erster Stelle steht das Schultergelenk (Krankheitsgrad V), gefolgt vom Ellenbogen- (Krankheitsgrad IV–V) und Handgelenk (Krankheitsgrad IV). Das Hüftgelenk zeigt ebenfalls noch einen hohen Krankheitsgrad (III–IV), während das Kniegelenk und das obere Sprunggelenk nur einen geringgradigen Wert (beide Krankheitsgrad II) aufweisen. In wenigen Fällen ist es durch die Ausbildung knöcherner Brücken (Ankylosen)

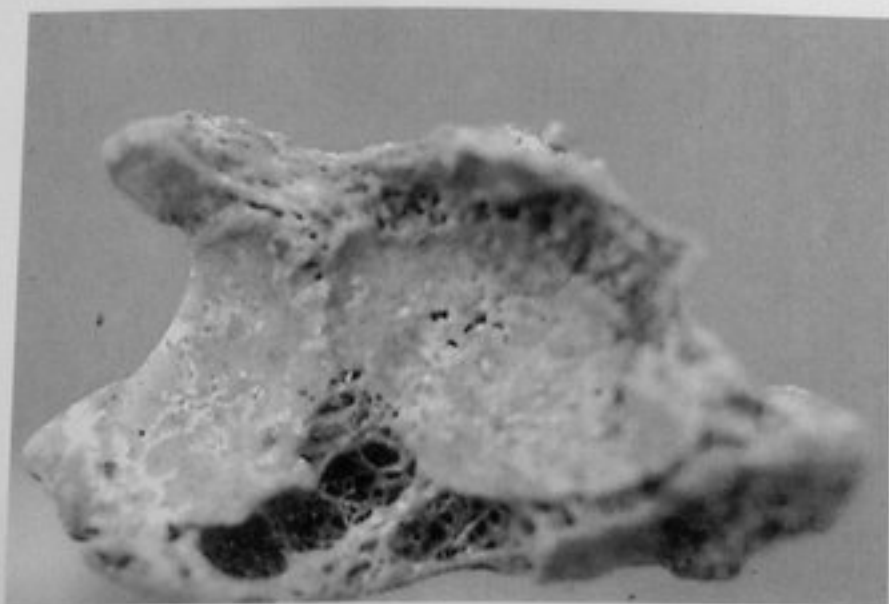

Abb. 17. Derselbe Fall wie in Abb. 16: Aufsicht auf die untere Gelenkfläche der Speiche (Handgelenk). Die Gelenkfläche ist stark deformiert. Der Gelenkrand weist erhebliche Zerstörungsspuren in Form kleiner zystenförmiger Defekte auf: typische Veränderungen bei einer rheumatischen Gelenkentzündung.

Abb. 18. Derselbe Fall wie in Abb. 16: Knöcherne Brückenbildung (Ankylose) infolge von Bandverknöcherungen zwischen Handwurzel- und Mittelhandknochen.

zwischen den ehemals beweglich zueinander angeordneten Skelettabschnitten zu einer vollständigen Unbeweglichkeit gekommen (z. B. Handwurzel-Mittelhandregion beider Hände, Abb. 18). Die Wirbelsäule fällt vor allem durch degenerative Veränderungen auf. Ein großer Bandscheibenvorfall zwischen dem dritten und dem vierten Lendenwirbelkörper dürfte zu erheblichen Beschwerden geführt haben.

Der Zahnstatus kann nicht erhoben werden, da sich der Schädel nicht erhalten hatte. Die Frau wird sich aufgrund dieser sehr heftigen Gelenkerkrankung wenigstens in den letzten Monaten bzw. Wochen vor ihrem Tode nur noch sehr eingeschränkt und dann auch nur unter sehr großen Schmerzen bewegt haben können. Da die Veränderungen sehr fortgeschritten waren und teilweise auch Spuren eines chronischen Krankheitsverlaufes zu beobachten sind, kann nicht ausgeschlossen werden, daß sich der Krankheitsverlauf auch über Jahre erstreckte. Diese Annahme wird durch den Nachweis eines ausgeprägten Knochenschwundes (i. S. einer Inaktivitätsatrophie, Abb. 19) bestätigt. Demnach dürfte die Frau viele Arbeiten des täglichen Lebens – und dies gilt natürlich in besonderem Maße auch von gewissen kriegerischen Übungen – in dem fortgeschrittenen Stadium ihrer Erkrankung nicht mehr ausgeführt haben. Sie muß also von ihrer Familie bzw. ihren Mitmenschen erheblich unterstützt worden sein.

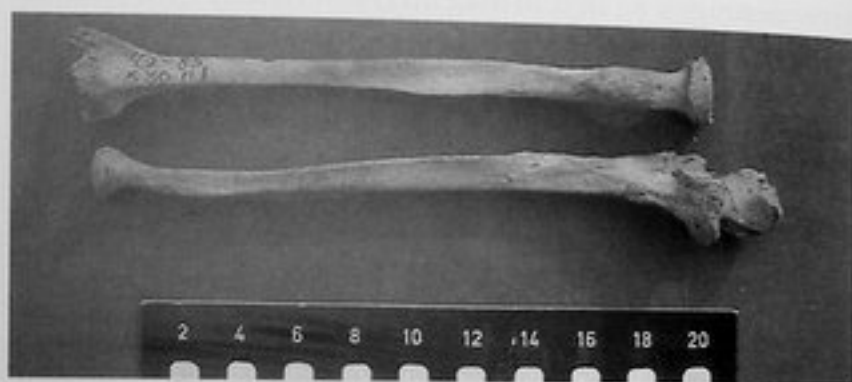

Abb. 19. Derselbe Fall wie in Abb. 16: Speiche (oben) und Elle (unten) des rechten Unterarms (Vorderansicht). Die Knochen zeigen einen ausgeprägten Knochenschwund infolge einer jahrelangen Nichtbelastung (Inaktivitätsatrophie). Das untere Ende der Speiche ist aufgrund der Entzündung erheblich deformiert (siehe Abb. 17).

Bei der Bearbeitung der menschlichen Skelettreste aus diesem kleinen Kurgan fielen drei kurze Knochen auf, die keinem menschlichen Skelett zugeordnet werden können. Es handelt sich um die drei Fingerendglieder einer Großkatze, und zwar sehr wahrscheinlich eines Löwen (Abb. 20). Da beim Abziehen eines Fells in der Regel die Finger- und Zehenendglieder wegen ihres Krallenschmuckes am Fell verbleiben, ist es wahrscheinlich, daß die tote Frau, die schwer an einer rheumatischen Arthritis erkrankt war, auf einem Löwenfell bestattet worden ist. Es ist nicht uninteressant – und entbehrt nicht einer gewissen Ironie –, daß auch der Löwe an einer rheumatischen Arthritis gelitten hatte: Die Basen der Fingerendglieder weisen die charakteristischen Merkmale dieser Krankheit auf.

Die aus dem Čertomlyk-Zentralkurgan geborgenen Skelettfunde sind – mit einer Ausnahme (Grab 1, 1984, „Bestattung mit Amphoren“) – nur sehr fragmentarisch erhalten. Trotzdem konnten Befunde erhoben werden, die für unsere Kenntnis über die Lebensbedingungen in

Abb. 20. Fingerendglied einer Großkatze (Löwe) mit Spuren einer rheumatischen Gelenkentzündung aus dem Kurgan 30, Grab 1, der Čertomlyk-Nekropole.

Abb. 21. Aufsicht auf den 1. Lendenwirbel des frühadulten skythischen Mannes aus dem Čertomlyk-Kurgan, Grab 1, 1984: traumatisch bedingte Knochenneubildung (Osteochondrom) auf der Wirbelkörperdeckplatte.

der frühen Eisenzeit der Ukraine von Interesse sind. Im einzelnen wurden folgende Individuen identifiziert: zwei Diener- bzw. Kriegerbestattungen unter der Krepis, die Reste zweier männlicher Skelette im Verstoß der Krepis („Berittene Totenwächter“), das Skelett eines jungen Mannes („Bestattung mit Amphoren“) sowie isolierte Skelettfunde aus dem Zentral- und dem Nordgrab.

Die Untersuchung des Skelettes aus Grab 1 („Bestattung mit Amphoren“) ergab, daß dieser Mann, der etwa im Alter von 25–29 Jahren verstarb, in seiner Jugend einen schweren Unfall durchgemacht hatte. Bei diesem Unfall ist es zu Knochenbrüchen im Bereich der unteren Brust- und der Lendenwirbelsäule gekommen, die – allerdings mit einer ganz erheblichen Wirbelsäulenfehlstellung – ausheilten. Die Fehlstellung der Wirbelsäule zog eine frühzeitige Arthrose in den betreffenden Gelenken (Grad III–IV) nach sich. Der Unfall bedingte Bandscheibenvorfälle, die – durch Druck auf wichtige Nerven für Bein- und Beckenregion – wahrscheinlich teilweise zu Lähmungen geführt haben dürften. Wohl induziert durch das Wirbelsäulentrauma, ist es zur Ausbildung eines kleinen knöchernen Tumors (Osteochondrom, Abb. 21) auf der Deckplatte des ersten Lendenwirbelkörpers gekommen. Zusätzlich lag am fünften Lendenwirbel eine angeborene, seitliche symmetrische Bogenspalte vor (Abb. 22). Wirbelgleiten hat sich – trotz des Wirbelsäulentraumas – nicht entwickelt. Als Ursache dieses traumatischen Geschehens kommt beispielsweise ein Sturz vom Pferd in Betracht.

Abb. 22. Aufsicht auf den 5. Lendenwirbel des frühadulten skythischen Mannes aus dem Čertomlyk-Kurgan, Grab 1, 1984: seitliche symmetrische Wirbelbogenspalte (Spondylolysis).

Die Skelettfunde aus dem Nordgrab können vermutlich einem Mann zugeordnet werden, der in besonders hohem Lebensalter (älter als 65 Jahre) verstarb. Es fallen vor allem übermäßige Knochenwucherungen an den Muskelmarken der Extremitätenknochen (i. S. Exostosen, Abb. 23) sowie kräftige Knochenbrücken im Bereich der unteren Brust- und der oberen Lendenwirbelsäule auf (Abb. 24). Die Ausbildung dieser Knochenbrücken hatte zu einer Versteifung dieser Wirbelsäulenabschnitte geführt. Diese Veränderungen können als Spuren einer sehr seltenen, genetisch bedingten Krankheit diagnostiziert werden, die als FORESTIERSche Krankheit bzw. als DISH bekannt ist. Weiterhin lassen sich an der Wirbelsäule ausgeprägte Spuren einer deformierenden Arthrose beobachten. Es liegen auch gewisse Hinweise auf eine rheumatische Erkrankung vor.

Die Anlage zu einer FORESTIERSchen Krankheit bzw. DISH (diffuse idiopathische Skeletthyperostose) wird vererbt. Die Erkrankung tritt fast ausschließlich bei

Abb. 23. Rechtes Oberschenkelbein (Hinteransicht) aus dem Nordgrab des Čertomlyk-Kurgans: Weit über die Norm ausgebildete, exostosenartige Muskelmarken als Merkmal der FORESTIERSchen Krankheit bzw. einer DISH (siehe Abb. 25).

Abb. 24. Abschnitt der unteren Brust- und der oberen Lendenwirbelsäule (linke Seitenansicht) aus dem Nordgrab des Čertomlyk-Kurgans: Infolge kräftiger Knochenbrücken ist es in diesem Wirbelsäulenabschnitt zu einer totalen Bewegungsunfähigkeit gekommen.

Abb. 25. Linkes Oberschenkelbein (Hinteransicht) aus dem Fürstengrab von Želtokamenka: Weit über die Norm ausgebildete, exostosenartige Muskelmarken als Merkmal der FORESTIERSchen Krankheit bzw. einer DISH (siehe Abb. 23).

Männern auf. In dem „Fürstengrabhügel“ von Želtokamenka, der nur etwa 40 km vom Königskurgan Čertomlyk entfernt liegt, kann diese Erkrankung ebenfalls an dem männlichen Skelett der Hauptbestattung nachgewiesen werden (Abb. 25). Dasselbe gilt für eine Bestattung aus dem „Fürstengrab“ von Berdjansk (Taf. 2, 3), der etwa 180 km Luftlinie vom Čertomlyk-Kurgan entfernt ist. Der Berdjansk-Kurgan datiert in das Ende des 5./Anfang des 4. Jahrhunderts v. Chr., der Želtokamenka-Kurgan an das Ende des 4. Jahrhunderts v. Chr. und der Čertomlyk-Kurgan ebenfalls in diese Zeit. Es kann also nicht ausgeschlossen werden, daß die in den drei Kurganen Bestatteten miteinander verwandt gewesen sind und möglicherweise einer „Dynastie“ angehörten.

Mittelalter

Auf mittelalterliche Skelettfunde soll in diesem Beitrag nur kurz eingegangen werden. Bei den Grabungen an der Kruglaja Mogila konnten die Skelette dreier polovzischer Männer geborgen werden, die durch ihre intravital leicht planoccipital deformierten Schädel auffielen. Zwei der Männer verstarben im spätmaturen, einer schon im frühadulten Lebensalter. Nur von dem jungen Mann können die Gelenke befundet werden. Es ist interessant,

daß von allen Gelenken das Hüftgelenk für dieses Lebensalter außergewöhnlich starke Spuren einer Arthrose erkennen läßt (Arthrosegrad IV), während alle anderen Gelenke zu Lebzeiten dieses Mannes gesund waren. Der Zustand der Zähne und Kiefer dieser drei Polovzer entspricht demjenigen der Skythen.

In dem Čingul'-Kurgan wurde im Jahr 1981 das ungestörte Grab eines polovzischen Fürsten mit all seinen Grabbeigaben ausgegraben (Kat.-Nr. 192–208, siehe S. 339 ff.). Der Mann, dessen Stirn bei der Ausgrabung noch vom diademartigen Band einer Haube geschmückt wurde (Taf. 1, 5), verstarb im Alter von etwa 55–60 Jahren nach einer Hiebverletzung, die ihm mit einer scharfklingigen Waffe (z. B. Schwert) am Schädel beigebracht worden war (Abb. 26). Der Hieb traf von hinten rechts kommend das Hinterhaupt und wurde – vorausgesetzt der Fürst stand aufgerichtet, das Gesicht nach vorne gewandt – von einem hinter ihm stehenden Mann (Rechtshänder) geschlagen. Die Hiebführung schließt eine hinterhältige Ermordung des Fürsten nicht aus. Die Hiebmarke ist etwa 60 mm lang (Abb. 27). Sie liegt fast parallel zur Pfeilnaht auf dem linken Scheitelbein und erreicht mit ihrem unteren Ende den Berührungspunkt der beiden Scheitelbeine mit dem Hinterhauptbein (Lambda). Da die Knochenwunde keine Heilungsspuren, sondern noch die feinen Riefen der Klinge erkennen läßt, muß der Mann unmittelbar nach dieser Verletzung verstorben sein. Der Hieb hat das Schädeldach nicht durchschlagen. Obwohl die Wunde ungefähr 7 mm tief ist, blieb die innere Lamelle des Schädelknochens unverletzt (Abb. 27), das heißt das Gehirn und die Hirnhäute wurden von der Verletzung nicht direkt betroffen. Das bedeutet, daß diese Verletzung wohl nicht die Todesursache gewesen ist. Da bei einem derartigen Hieb der Verletzte in der Regel sofort handlungsunfähig wird, ist anzunehmen, daß weitere Hiebe oder Stiche, die Weichteilverletzungen zur Folge hatten und am Skelett nicht mehr nachgewiesen werden konnten, den Tod des Fürsten verursacht haben.

Abb. 27. Derselbe Fall wie in Abb. 26: Detailansicht der Hiebverletzung.

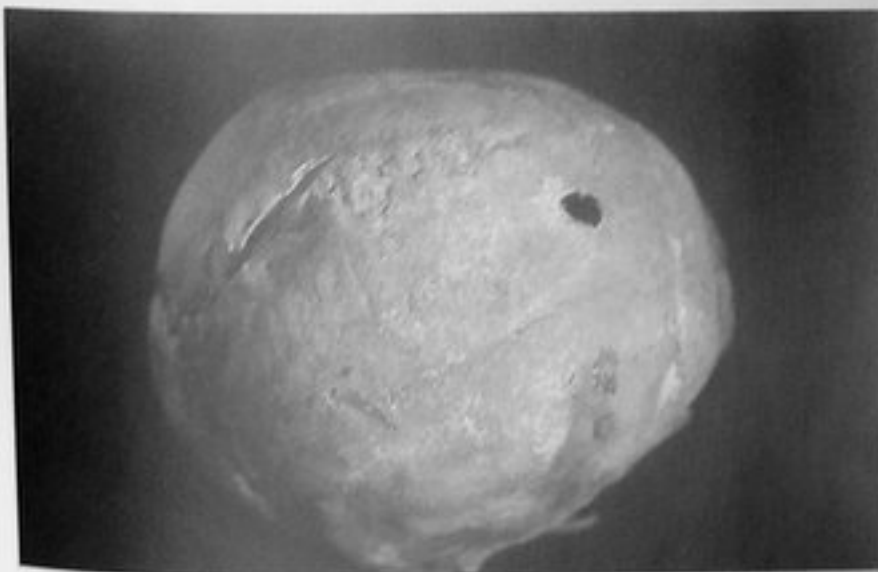

Abb. 26. Schädel des polovzischen Fürsten aus dem Čingul'-Kurgan in der rechten hinteren Seitenansicht. Am Hinterhaupt die nicht verheilte Wunde einer Schwert- bzw. Säbelverletzung (links) zu erkennen. Auf der seitlichen Schädelfläche (rechts) befindet sich ein kleiner längsovaler Lochdefekt (intravital?).

Im vorderen Abschnitt des rechten Scheitelbeins – unmittelbar hinter der Kranz- und nahe der Pfeilnaht – befindet sich ein unregelmäßig ovales Loch mit einem Durchmesser von etwa 10 mm. Es ist allerdings nicht sehr wahrscheinlich, daß dieser Defekt ebenfalls eine intravitale Verletzung repräsentiert (Abb. 26). Obwohl der Mann kurz vor dem Erreichen der senilen Altersstufe verstarb, sind die Gelenke nur durch einen mäßigen Verschleißgrad gekennzeichnet: Ellenbogen-, Hand-, Hüft-, obere und untere Sprunggelenke sowie das linke Kniegelenk besitzen den geringsten Arthrosegrad (Grad II). Das rechte Kniegelenk zeigt hingegen einen höheren Verschleißgrad (IV). Diese vermehrte Abnutzung dürfte auf ein traumatisches Geschehen im rechten Kniegelenk zurückzuführen sein. Die äußere Gelenkfläche des rechten Schienbeins weist einen etwa pfenniggroßen Einbruch im Sinne einer intravitalem Schienbeinkopffraktur auf (Abb. 28). Auch an den entsprechenden Abschnitten des rechten Oberschenkelbeins sowie an der rechten Knie- scheibe können Veränderungen beobachtet werden, die für ein traumatisches Geschehen sprechen. Dieser Bruch, der möglicherweise nach einem Fall vom Pferd auftrat,

Abb. 28. Aufsicht auf die obere äußere Gelenkfläche des rechten Schienbeins des Fürsten aus dem Čingul'-Kurgan: Verheilte Impressionsfraktur in den Schienbeinkopf.

heilte längere Zeit vor dem Tode des Fürsten aus. Möglicherweise stehen bestimmte Gelenkzerstörungen an den kleinen Gelenken des rechten Fußes in kausalem Zusammenhang mit den zuvor beschriebenen Veränderungen.

Karies kann – im Gegensatz zu Parodontitis und zwei großen Wurzelabszessen – nicht nachgewiesen werden. Die Abkautung der Mahlzähne ist sehr stark fortgeschritten, so daß das Zahnbein großflächig freiliegt. Zahnstein ist an allen Zähnen ausgebildet. Transversale Schmelzhypoplasien können nicht beobachtet werden. Beide Kieferhöhlen weisen keine entzündungsbedingten Veränderungen auf.

Zusammenfassung

Es wurden Skelettfunde untersucht, die aus unterschiedlichen Grabungen in der Ukraine geborgen wurden und verschiedene prähistorische bzw. historische Populationen repräsentieren (Grubengrab-Kultur, Katakombengrab-Kultur, Skythen, Polovzer). Die Ergebnisse der paläopathologischen Untersuchung belegen, daß die neolithischen und die bronzezeitlichen Populationen in der Ukraine in etwa gleichen Lebensbedingungen ausgesetzt

waren. Art und Häufigkeit bestimmter Erkrankungen zeigen, daß der Gesundheitszustand dieser prähistorischen Populationen offenbar besser gewesen ist als bei den eisenzeitlichen Skythen und wahrscheinlich auch den mittelalterlichen Polovzern. Der Zustand der Zähne und Kiefer deutet an, daß sich die prähistorischen Populationen anders als die historischen ernährt haben müssen.

Der Autor dankt Frau Dr. S.I. Kruc (IA AN USSR) für die Möglichkeit der wissenschaftlichen Bearbeitung von Sammlungsstücken des Kiever Instituts, Herrn Prof. Dr. I.I. Artemenko (IA AN USSR) für die Überlassung der Baštečki-Skelette, der Grabungsleitung des sowjetisch-deutschen Kooperationsprojekts am Čertomlyk-Kurgan, Herrn Dr. V.Ju. Murzin (IA AN USSR) und Frau Prof. Dr. R. Rolle (Seminar für Ur- und Frühgeschichte der Universität Göttingen) für Überlassung von Fundmaterial und organisatorische Hilfe, Herrn Dr. B.N. Mozolevskij (IA AN USSR) für Überlassung skythischer Skelettfunde, Herrn M. Brandt (Zentrum Anatomie der Universität Göttingen) für die Herstellung der Knochendünnschliffe und Abgüsse, Frau A. Kreft und Frau B. Smith (Zentrum Anatomie der Universität Göttingen) für Röntgenaufnahmen und Photoarbeiten, Herrn E. von Bischoffshausen (Zentrum Anatomie der Universität Göttingen) für die Anfertigung der Zeichnungen und Herrn Dr. U. Kierdorf (Zoologisches Institut der Universität Göttingen) für seine Hilfe bei der Bestimmung der Großkatzenendphalangen.

Literaturverzeichnis

- S. I. Kruc, Paleoantropologičeskie materialy iz kurgana Želtokamenka [Paläoanthropologisches Material aus den Kurganen von Želtokamenka]. In: Drevnosti stepnoj Skifii [Altertümer der skythischen Steppen] (Kiev 1982) 222–231.
- Dies., Charakteristika paleoantropologičeskogo materiala kurgana Čertomlyk [Paläoanthropologische Charakteristiken des Materials der Čertomlyk-Kurgane]. In: A. Ju. Alekseev, V. Ju. Murzin u. R. Rolle, Čertomlyk (Skifskij carskij kurgan 4 v. do n. e.) [Čertomlyk, ein skythischer Fürstengurgan des 4. Jahrhunderts v. Chr.] (Kiev 1991) [Deutsche Ausgabe in Vorbereitung].
- R. Rolle, Amazonen in der archäologischen Realität. Kleist-Jahrbuch 1986, 38–62.
- M. Schultz, Zeichen akuter und chronischer Entzündungen des Mittelohres an frühgeschichtlichem Skelettmaterial. HNO 27, 1979, 77–85.
- Ders., Umwelt und Krankheit des vor- und frühgeschichtlichen Menschen. In: H. Wendt u. N. Loacker (Hrsg.), Kindlers Enzyklopädie Der Mensch 2 (Zürich 1982) 259–312.
- Ders., Spuren unspezifischer Entzündungen an prähistorischen und historischen Schädeln. Habilitationsschrift, Medizinische Fakultät der Universität Göttingen 1987.
- Ders., Die Skelettfunde aus dem Čertomlyk-Kurgan (russ.). In: A. Ju. Alekseev, V. Ju. Murzin u. R. Rolle, Čertomlyk (Skifskij carskij kurgan 4 v. do n. e.) (Kiev 1991) [Deutsche Ausgabe in Vorbereitung].
- C. Wells, Bones, Bodies and Disease (London 1964).

Степи Причорномор'я
в епоху енеоліту
та бронзи

До IV тисячоліття до н.е. північно-причорноморські степи являли собою досить одноманітне море з ковили, ще не потурбоване рукою людини. Лише під кінець цього тисячоліття найдавніші скотарські племена коневодів /середньостогівська культура/ та вівчарів /нижньомихайлівська культура/ починають споруджувати перші курганні насипи, оточені виступом з каменя /кромлехи/ або ровиком. Виникнення курганного обряду поховання було наслідком майнового розшарування серед давніх скотарів і виділенням прошарку родо-племінної знаті. В степовій зоні нині найчастіше виділяються три групи поховань: новоданилівська, постмаріупільська, суворівська. Особливо помітні пам'ятки з великою кількістю мідних речей /Новоданилівка, Чаплі/ та поховання із зооморфними скіпетрами – символами влади /Суворово/.

За доби енеоліту традиція посипання померлого мінеральною фарбою червоного кольору – вохрою, надавала особливої урочистості обряду поховання. Він невдовзі з'являється на Балканах і в Центральній Європі, що, на думку деяких вчених, свідчить про проникнення найдавнішого індоєвропейського населення із степової зони в доіндоєвропейську Європу.

У III тис. до н.е. курганний обряд стає основним у степовій зоні. Споруджуються вже тисячі курганів, насипи яких інколи сягають 10 м. Вони належать племенам скотарів ямної культури, що прийшли в Північне Причорномор'я зі сходу і стали володарями великої території від Приуралля до пониззя Дунаю. Померлих ховали в прямокутних ямах на спині з підігнутими ногами коліньми вверху і посипали вохрою. Скромний супроводжувальний інвентар складався із яйцеподібних горщиків, прикрашених відбитками шнура. Зрідка в могилу клали крем'яний або бронзовий ніж, шило, абразивний камінь.

Характерною особливістю ритуалу племен ямної культури був звичай надавати поховальній споруді вигляд воза. При цьому дерев'яні дискові колеса знімались з

	Grabbau	Totenlage	Keramik				Knochen Metall
Ingulecgebiet							
Ingulgebiet							
Südliches Buggebiet							

Мал. 1. Провідні форми поховального обряду та матеріальної культури ямної епохи.

Мал. 2. Кам'яна стела з Керносівки, прорисовка зображень на гранях.

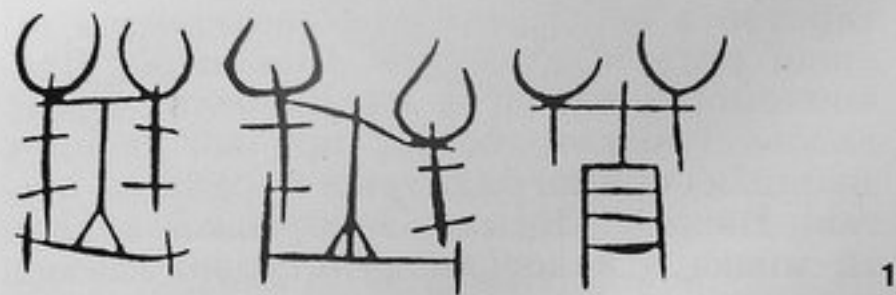
вісей справжнього воза і вкладались по ку-
тах могильної ями. Померлий начебто ви-
рушав у подорож - переправу із реального
світу в потойбічний. Залишки возів в мо-
гилах – найдавніші свідчення використання
колісного транспорту в господарстві носіїв
ямної культури.

Найцінніший матеріал для з'ясування пи-
тань господарського і суспільного життя
населення ямної культури виявлено під час
розкопок Михайлівського поселення /Є.Ф.
Лагодовська, О.Г. Шапошнікова, М.Л.
Макаревич/. Поселення розташовувалось
на підвищенні правого берега р.Дніпра і
функціонувало протягом усього III тис. до
н.е., не менше тисячі років. Із невеличкого
селища із землянковими житлами доби
єнеоліту, Михайлівка під кінець III тис.
до н.е. виросла у фортецю. Вона скла-
далась із системи ровів і кам'яних стін
навколо центрального підвищення. Збе-
реглись залишки кріпосних стін висотою
до 2,5 м, зсередини яких досліджені гли-
нобитні наземні житла, виявлено багато
крем'яних і декілька металевих знарядь
праці. Населення розводило в основному
велику рогату худобу, займалось земле-
робством, підтримувало жваві контакти з
племенами Північного Кавказу. Звідти у

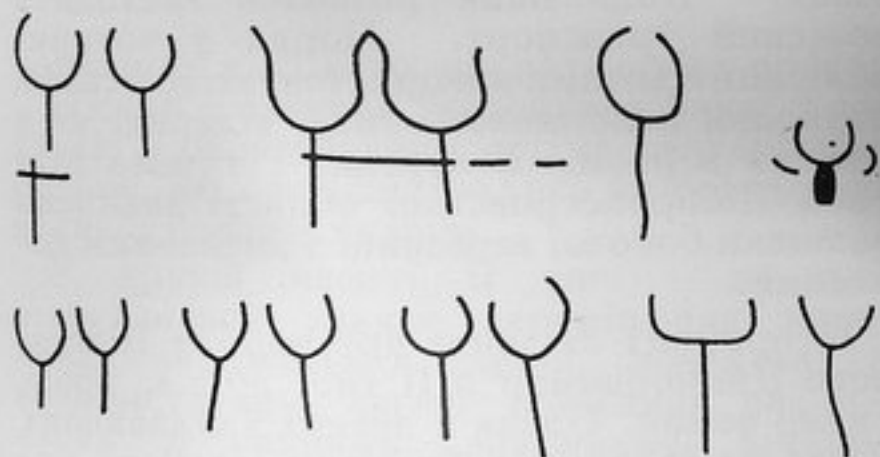
степ поступали мідні та бронзові вироби
і руда в майстерні місцевих металургів.
Степовий ландшафт третього тисячоліття
до н.е. різномудився не тільки усіченими
конусами рядів курганів, але і білизною
вапняних стін святилищ на вершинах зем-
ляних насипів, кам'яними статуями з
байдужими ликами. Ці статуї називають
антропоморфними. Вони витесувались із
граніту, піщаника, вапняку і створювали
абстрактний образ героїзованого предка
– родоначальника племені. При оформ-
ленні стел використовувалась червона і
чорна фарби, орнаментальне та образот-
ворче гравірування на площинах статуй.
Найяскравішим зразком даного типу є Кер-
носівський ідол, знайдений Л.П.Криловою
у Дніпропетровській області. Ідол пред-
ставляє собою зображення старця-шамана
зі складеними на грудях руками. Зпе-
реду лисина підкреслена серпиком волос-
ся, дужечкою зображені вуса, виділяються
борода, соски грудей, фалос та штучний
хвіст ззаду. Хвіст переходить у хре-
бет, оформлений у вигляді дерева життя
з ребрами-гілками. Із одягу зображений
лише пасок, який підтримує бойову сокиру.
Полювання хвостатої людини з собаками
та шкура здобутої тварини вигравірувані

на животі, а сцена запліднення жінки – зліва біля підніжжя дерева життя. Нижче поясу відтворені атрибути ливарника /тигель та ллячка/ і тварини, що простують одна за одною /бик, кобилиця і жеребець/. Перед нами розгортається динамічна панорама життя скотарів доби бронзи з акцентом на ключові сторони: продовження роду, збільшення стада домашніх тварин, виробництва металевих засобів праці.

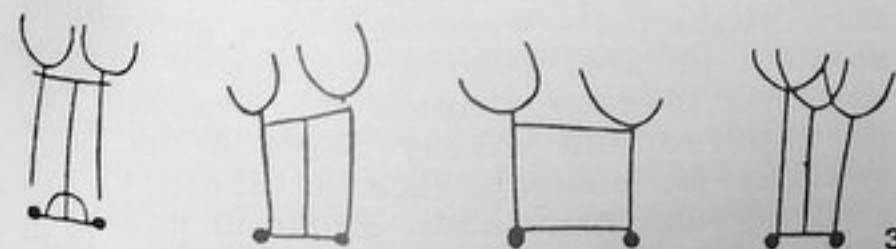
Пам'ятки первісного мистецтва із курганів дозволяють встановити зв'язок носіїв ямної культури з племенами усатівської Північно-Західного Причорномор'я і кемі-обинської культури Криму. Останні були сполучним ланцюгом між степом і високорозвиненими племенами майкопської культури Північного Кавказу. У III тис.

1

2

3

Мал. 3. Зображення бичачих суп'яг неолітичного та енеолітичного часу. 1. Кам'яна могила (південна Україна). 2. Мегалітичне поховання біля Варбургу (Німеччина). 3. Кам'яна поховальна скриня з Цюхена (Німеччина).

до н.е. встановлюються контакти між Кавказом і Західною Європою, про що свідчить дивна схожість у відтворенні зброї /лука і колчана із стрілами/ на стінах мегалітичної гробниці майкопської культури в кургані біля станиці Новосвободної в Прикубанні /розкопки В.С.Бочкарьова і А.Д.Резепкіна/ і гробниці доби пізнього неоліту з с.Лейне-Гелич біля м.Халле в Німеччині, розкопки 1750 р. Посередницьку роль в здійсненні досить віддалених контактів виконували племена доби енеоліту і раннього бронзового віку.

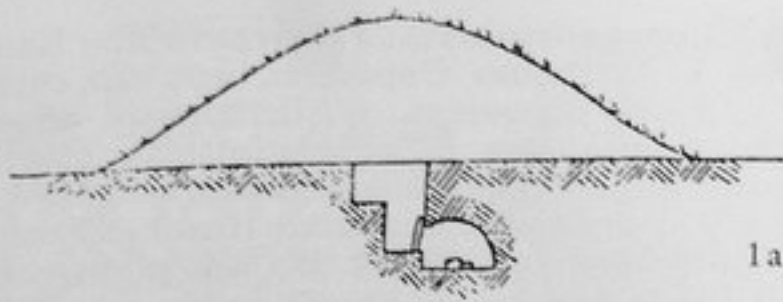
Разом з культурними контактами простежуються міграції племен ямної культури на північ, в зону лісостепу, і на захід, у межі сучасних територій Угорщини, Румунії, Болгарії та Югославії. З пересуванням ямних племен пов'язують загибель давньої землеробської культури на захід від Дніпра. Ямна культура завжди привертала увагу дослідників, які вивчали розселення племен індоєвропейської мовної спільності.

На рубежі III–II тис. до н.е. в степах Причорномор'я з'являється новий обряд поховання в підземних камерах-склепах, які називають "катакомбами". Розкопки підземних гробниць на Донбасі на початку нинішнього століття дозволили видатному російському археологу В.О. Городцову виділити так звану катакомбну культуру. Ним же було виділено описану вище ямну і більш пізню зрубну культури, названі так за типом поховальних споруд. У формуванні катакомбної культури, поряд з прийшлими племенами, активну участь приймало місцеве населення ямної культури. На це вказують як форми кераміки, так і намиста з нарізними пронизками, іклами тварин та молоточкоподібною шпилькою, які зустрічаються як у ямних гробницях, так і в катакомбах.

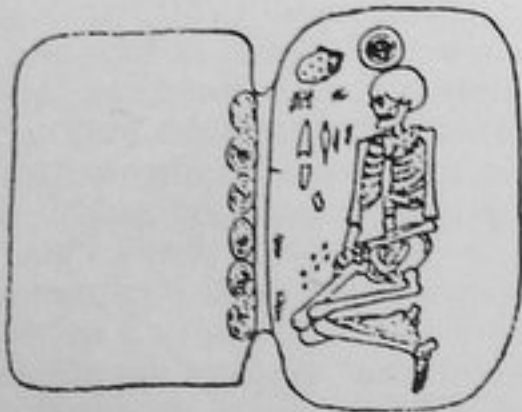
Племена катакомбної культури у XXI–XII ст. до н.е. населяли степову зону між низинами Волги і Дунаю аж до передгір'їв Північного Кавказу. В катакомбах фіксуються як скорчені, так і витягнуті положення померлих та різноманітний супроводжуючий інвентар: ритуальний посуд, знаряддя праці і зброя із бронзи і каменя, прикраси, в тому числі із срібла і фаянсу.

Судячи за кількістю похованих із зброєю, племена катакомбної культури постають найбільш войовничими порівняно з іншими племенами енеоліту та бронзової доби Степового Причорномор'я. Показовою є і значна рухливість племен катакомбної культури, відсутність довготривалих поселень. Вивчені побутові пам'ятки даної культури являють собою тимчасові стоянки з оборонами для худоби.

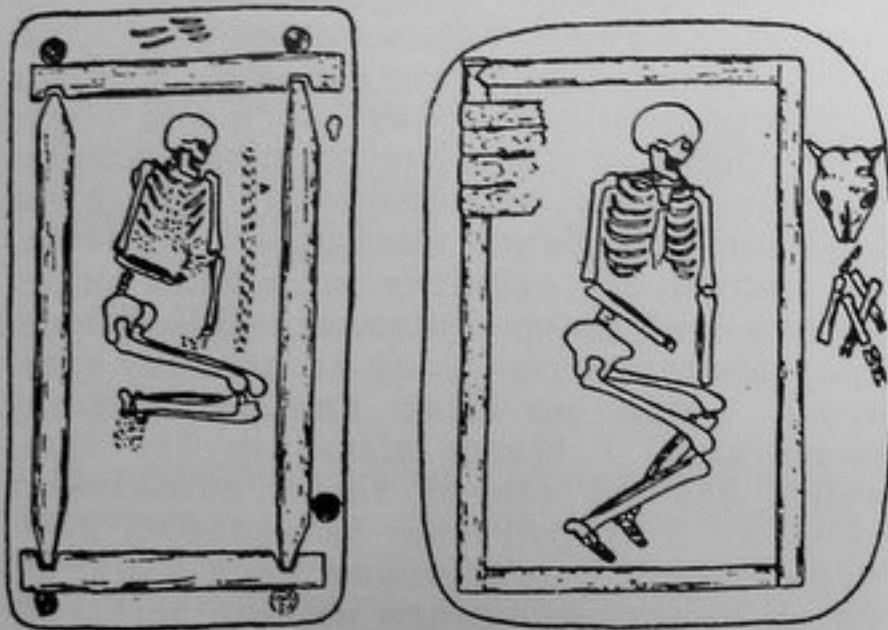
Окремий інтерес представляє невластива

1a

1b

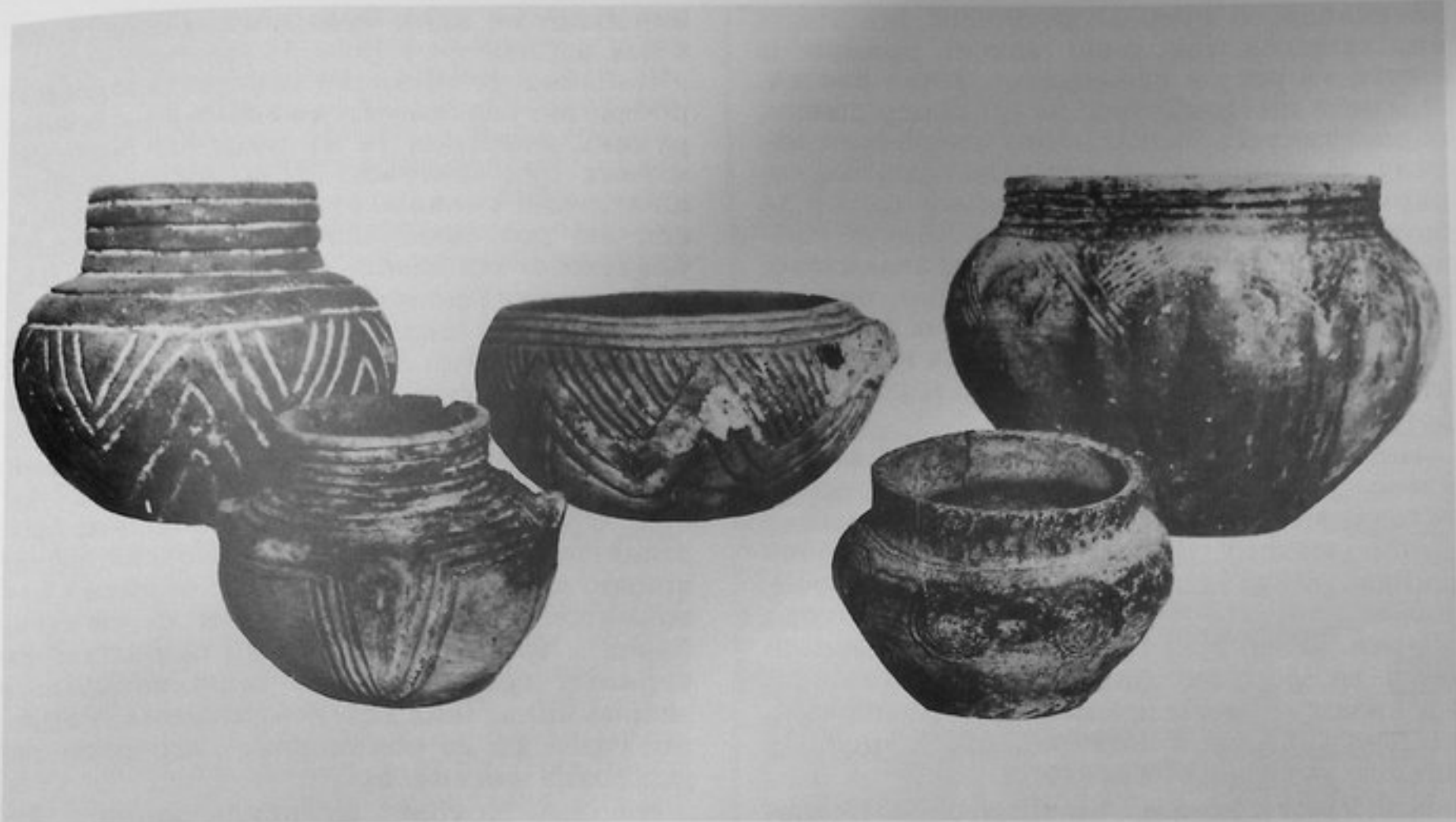
2

Мал. 4. 1a б. Схематичне зображення кургану катакомбної культури (за В.О. Городцовим). а - розріз кургану, б - план поховання. 2 Схематичні плани поховань зрубного часу.

місцевим традиціям практика активного впливу на людське тіло як за життя, так і після смерті, у племен катакомбної культури. Okремі групи населення запроваджували штучну деформацію черепа ще в дитячому віці. У дорослих звичайним явищем можна вважати трепанацію черепа, що проводилася, ймовірно, в медичних цілях. В останньому десятиріччі археологами України виявлено і документально зафіксовано обряд моделювання обличчя по черепу / 100 випадків/. Голова померлого відокремлювалась від тіла, очищалась від м'яких тканин з вилученням мозку. Потім на черепі за допомогою спеціально виготовленої маси на жировій основі моделювались риси обли-

ччя зі стуленими повіками і піджатими губами. Особливо ретельно виліплювався ніс. Моделюваний череп фарбувався і використовувався деякий час в церемоніях, пов'язаних з культом предків, а потім "повертався" володареві, тобто, розміщувався в катакомбі і прикладався до тіла померлого або встановлювався поруч. В окремих випадках від м'яких тканин очищався весь кістяк людини /обряд мадерації/, який потім використовувався як каркас для виготовлення "ляльки" у повний зріст людини. Такій досить складній обробці піддавали у першу чергу тіла представників родоплемінної верхівки. Поховання останніх зосереджуються на особливих могильниках, розкопаних в басейні р. Молочної. У господарстві племен катакомбної культури провідну роль відігравало відгонне скотарство з переважаючим розведенням великої рогатої худоби в Північному Причорномор'ї та овець на Донбасі. Розвивалось і землеробство, про що свідчать знахідки прямогрядильного рала в кургані Висока Могила Запорізької області та мішка з колоссям культурної пшениці у похованні біля с. Болотне в Присиваші. Поховання ливарників, майстрів по виготовленню стріл, ткачів свідчать про професійну спеціалізацію окремих общинників. Подальший розвиток знаходить колісний транспорт. Поряд з чотириколісними возами використовуються також двуколки полегшеного типу, відкриті чи з критим верхом. В кургані Тягунова Могила Дніпропетровської області знайдено залишки бойової колісниці з дисковими колесами.

Історичних свідочств про народи Північного Причорномор'я II тис. до н.е. практично немає. Однак в деяких найдавніших легендах північне узбережжя Чорного моря так чи інакше згадується. Це згадка церковного письменника IV ст. н.е. Євсевія про похід легендарного ассирійського царя Ніна далеко на північ ще за часів Авраама, тобто на початку II тис. до н.е. У зв'язку із знахідкою у похованнях катакомбної культури специфічного скотарського знаряддя - стрекала, для понукання великої рогатої худоби, на думку спадає міф про Інахову телицю Іо. Ревнива Гера перетворила кохану Зевса Іо на білу телицю, що поневірялася по білому світу, спонукувана стрекалом /довгою палицею з металевим сердечником/. Нас цікавить північний маршрут її поневірянь, коли вона перепливала з Європи до Азії через Босфор Фракійський і далі, пробігши повз Прометея Закутого, переправилась через Боспор Кімерійський до Північного При-

Мал. 5. Кераміка катакомбної культури.

чорномор"я. Цікаво, що назви обох проток – Боспор – означає "переправа бика" і пов'язані з пересуванням осілих скотарських племен, які спеціалізувались на розведенні великої рогатої худоби.

У другій чверті II тис. до н.е. відбувається значне переміщення населення євразійських степів, пов'язане з використанням легкої колісниці на колесах зі спицями, запряженої кіньми. Місце виникнення такої колісниці /степи Євразії або Близький Схід/ є предметом жвавої дискусії серед спеціалістів. Безсумнівним є факт швидкого поширення нової бойової одиниці на широких просторах від Північної Африки до Китаю саме у другій чверті II тис. до н.е. Радянські вчені О.Ю. Кузьміна та К.Ф. Смирнов переконливо пов'язали поширення бойових колісниць на кінній тязі з найдавнішими міграціями індоіранських племен. Племена катакомбної культури, що не мали легкої бойової колісниці, були почасті витіснені із Північного Причорномор"я, частково асимільовані племенами культури багатовалякової кераміки у ХУП–ХУІ ст. до н.е.

Культура багатовалякової кераміки виділена українським археологом С.С. Березанською порівняно недавно і названа

так за звичаєм прикрашати кераміку наліпними джгутами-валиками, що створювали трикутні або у вигляді ялинок композиції. Племена цієї культури населяли степові і лісостепові території між Доном і Прутом. Вони залишили численні поселення і поховальні пам"ятки, окремі скарби. Найбільш вивченою пам"яткою є поселення Бабине-Ш на Нижньому Дніпрі, де зафіксовані: два типи жител/ наземні з глинобитними стінами і напівземлянки/, велика колекція характерної кераміки, знаряддя праці і прикраси із каменю, кістки та металу. Зберігається скотарсько-землеробський тип господарства, причому перевага віддається великій рогатій худобі. Поряд з цим зростає роль коня у господарстві у зв'язку з використанням його як тяглової худоби. Характерним елементом кінської упряжі є рогові дискові псалії з шипами.

Поховальні пам"ятки племен культури багатовалякової кераміки представлені курганами. Поховання здійснювались в дощатих та кам"яних ящиках, прямокутних ямах та підбоях. Останній тип споруд – пережиток катакомбної культури. Померлих клали скорчено на боці або на спині, інколи посипали вохрою. Серед

нечисленного супроводжуючого інвентаря виділяються так звані поясні пряжки із кістки та рогу – своєрідна етнічна ознака. Племена цієї культури, як і їх попередники, користувались кавказькими джерелами металу. В озброєнні переважали бронзові сокири і луки з крем'яними черенковими та виімчастими наконечниками стріл. У мовному плані носії культури багатоваликової кераміки представляли, вірогідно, одну із гілок індо-іранської спільності в період її розпаду, коли під скрип бойових колісниць мінялась етнічна і політична карта Старого світу.

Показовим серед набору прикрас є комплекс речей із поховання культури багатоваликової кераміки у с.Гнарівське у Дніпровському Надпоріжжі. Це бронзова шийна гривна із скрученого дроту та бронзові круглі жолобчасті підвіски в півтора оберти. Поширення в цей період отримали різні за формою фаянсові намистини та пронизки. Деякі з намистин, сегментовані, мають аналогії в Центральній Європі, у племен унетицької культури.

У ХУІ ст. до н.е. на територію Степового Причорномор'я проникають зі сходу племена зрубної культури, які відтіснили носіїв культури багатоваликової кераміки на захід, за Дніпро і в пониззя Дунаю. Населення, що лишилося, було асимільоване. Пересування племен зрубної культури супроводжувалось воєнними сутичками. До цього ж часу відноситься загибель Ливенцівської і Каратаєвської фортець в пониззі Дону. При розчистці стін Ливенцівської фортеці /С.Н.Братченко/ були виявлені тисячі крем'яних наконечників стріл – сліди штурму укріплення. З поширенням племен зрубної культури /середина II тис. до н.е./ співпадає поширення північно-іранського етнічного компоненту на півдні Східної Європи.

З племенами зрубної культури пов'язана найбільш щільна заселеність степових просторів за доби бронзи. Відомо тисячі невеликих селищ відкритого типу на берегах великих і малих річок, на невисоких терасах. Житла, напівземлянкові із системою опорних стовпів, розташовувались рядами вздовж берега, виходами до води. Найбільш дослідженими пам'ятками є поселення зрубної культури Іллічівка та Усове Озеро в басейні р.Сіверський Дінець. Основною галуззю господарства було відгонне скотарство. Розводили велику та малу рогату худобу, коней та, в меншій мірі, свиней. Дикі тварини практичної ролі в господарстві носіїв зрубної культури не відігравали. Значного розвитку досягло землеробство. Врожай вже збирали бронзовими серпами, широке

виробництво яких було налагоджене саме в цей період.

Найвищого розвитку досягає металообробка, що базувалася на волго-уральських рудних джерелах та на розробці родовищ мідних руд Донбасу. Тут відкрито спеціалізовані селища рудокопів та металургів, які розташовувались в безпосередній близькості від давніх рудних виробок /Пилипчатино, Клинове, Мідна Руда та ін./ Крім серпів, відливались бронзові сокири та кельти, ножі і леза, вістря списів та кинджали. Досить відомі клепані бронзові казани. Фігурними платівками із бронзи та золота прикрашався дерев'яний культовий /чаші/ та побутовий /миски і блюда/ посуд. Серед багатой керамічної колекції виділяється нарядний гострореберний посуд, краще відомий із поховань, скромно орнаментовані кухонні горщики та численні банки. Крім геометричного орнаменту на кераміці зустрічаються рядки загадкових знаків, написаних гострою паличкою по сирій глині ще до обпалення, – своєрідне зародження писемності.

Носіями зрубної культури активно велось будівництво нових курганів, причому не тільки круглих, але й видовженої форми. Окремі валоподібні курганні споруди використовувались як святилища. Померлих ховали в скорченому стані на лівому боці, головою на схід в рублених зрубках, звідси і назва „зрубна культура”, запропонована В.О. Городцовим, а також в кам'яних ящиках і прямокутних ямах, перекритих деревом. Поряд з інгумацією практикувалась кремація. Підлягали кремації, в основному, представники родо-племінної верхівки. Поховання останніх супроводжувались заколюванням великої рогатої худоби та коней, влаштуванням жертвених майданів, зброєю, різноманітними скіпетрами з кістки та дерева й культовими чашами.

Зрубна культура побутувала в Степовому Причорномор'ї у ХУ–ХІІІ ст. до н.е. В цей період встановлюються певні контакти з Мікенським світом, відзначені проникненням у степи окремих виробів: золота чаша із с.Крижовлін Одеської області, бронзові казани і поширенням т.з. „мікенської хвилі” в орнаментативній кераміці, виробів із кістки та рогу.

Пізній період зрубної культури /ХІІІ–ХІІ ст. до н.е./ ознаменований поширенням орнаменту у вигляді одинарного наліпного валика на кухонній кераміці. Українські археологи виділяють на території Північного Причорномор'я дві культури пізнього бронзового віку, що послідовно змінювали одна одну – сабатинівську та

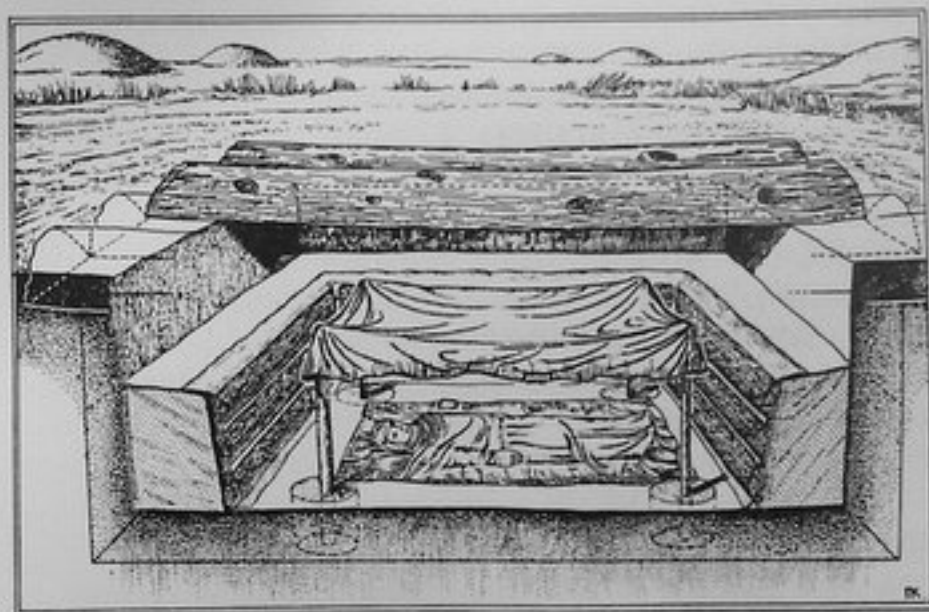
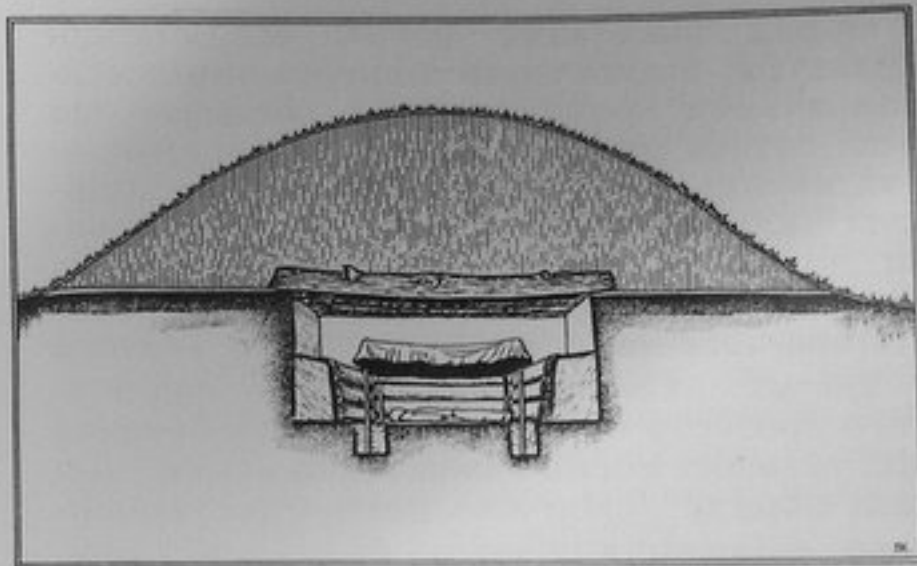
білозерську.

Сабатинівська культура склалась у степовому Правобережжі України у ХІУ ст. до н.е. на основі культури багатовапеликової кераміки, за участю племен зрубної культури. Пам'ятки сабатинівської культури /ХІУ–ХІІ ст. до н.е./ найяскравіше представлені поселеннями із залишками розвинутого кам'яного домобудівництва. Численні поселення склалися із багатокімнатних житлово-господарських комплексів. Окремі будови використовувалися для виробничих потреб, зокрема, для металообробки. Використовуючи привізну, в основному трансільванську руду і металеву сировину, ливарники сабатинівської культури відливали в талькових ливарних формах різноманітні знаряддя праці, зброю та прикраси. Колекція ливарних форм із с.Волоське в Дніпровському Надпоріжжі – одна з найповніших. Добування тальку для виготовлення ливарних форм було налагоджене на р. Інгулець, неподалік від м.Кривий Ріг. Зводи металевих речей та ливарних форм Північного Причорномор'я видані нещодавно в ФРН /див.літературу/.

Обряд поховання сабатинівської культури схожий з ритуалом зрубної, але він менш виразний. Виключенням є лише поховання воїна у с.Борисівка Одеської області, здійснене за обрядом кремації. Воно супроводжувалося коротким бронзовим мечем і круглим дерев'яним щитом, обтягнутим бронзовим листом. Гвіздки, що кріпили лист до дерев'яної основи, розташовані на опуклості щита хрестовидно, у формі складного солярного знаку.

Розквіт осілого скотарсько-землеробського господарства, який спостерігається у племен зрубної і сабатинівської культур, завершується в ХІІ ст. до н.е. масовим виходом населення із Північного Причорномор'я. Археологічно простежується рух переселенців у Прикубання, на південь Балканського півострова і в Малу Азію. Поставлене питання про участь племен сабатинівської культури у русі "народів моря", який мав місце близько 1200 р. до н.е. /Н.К.Сандарс, В.І.Клочко/. Причини вимушеного переселення вбачаються в екстенсивному веденні господарства і виснаженні полів та пасовиськ, що могло викликати катастрофічні наслідки. В кінці II тис. до н.е. відзначаються також кліматичні коливання, пов'язані з деяким потеплінням, що у зоні степів призвело до засухи.

У таких складних умовах в степу, на основі пізньозрубної та сабатинівської, формується білозерська культура /ХІІ–ХІІІ ст. до н.е./ Нечисленні поселення тя-

Мал. 6. Реконструкція поховання у кургані доби пізньої бронзи поблизу с. Гордіївка Вінницької області. Реконструкція С.С. Березанської, художник П.Л. Корнієнко.

жіють до гирла річок та до берегів лиманів. Неподалік від них розташовані курганні і ґрунтові могильники. Дослідниками пам'яток білозерської культури відзначається занепад скотарства, землеробства та металообробки. Спостерігається відхід від кам'яного домобудівництва. На поселеннях переважають напівземлянки. Зернові збираються не бронзовими, а складноскладовими серпами з крем'яними вкладишами-лезами. Припиняється відливання масивних бронзових предметів /казанів, сокир, мечів, серпів/, а зберігається виробництво речей невеликих розмірів. Впливає нестача мідної руди, що поступає, в основному, з Волго-Кам'я. Це сприяє пошукам в обробці доступнішого металу – заліза. Налагоджується виробництво біметалевих кинджальчиків та суцільнозалізних ножів, шил.

Обряд поховання носіїв білозерської культури, відзначений підкурғанними уси-пальницями родоплемінної верхівки на фоні сотень рядових, в основному ґрунто-вих могил. Саме в багатих могилах знай-дені залізні предмети, прикраси із брон-зи, золота, бурштину та скла. Найбільш грандіозним є курған Широка Могила біля с. Мала Лепетиха на Херсонщині /висота – 9,6 м/. Своєрідною формою соціаль-ного протесту було нещадне пограбування цієї та інших могил одноплемінниками. Де-талі обряду /скорчене положення помер-лого, орієнтація головою на південь/ вда-лося уточнити за рядовими похованнями. Білозерськими племенами був створений також великий виробничий центр на без-плідних Олешківських пісках /кучугурах/ біля великого лісового масиву в пониззі Дніпра.

У IX ст. до н.е. поселення в степах При-чорномор'я зникають, а населення переходить до кочового способу життя і веден-ня господарства, що співпадає з переходом до залізного віку і початком кімерійського періоду в історії степів.

Література

Археология Украинской ССР.-Киев, 1985, т. I

Березанская С.С., Отрощенко В.В., Че-редниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы территории Укра-ины. – Киев, 1986.

Кривцова-Гракова О.А. Степное Повол-жье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.-М., 1955, МИА, № 46.

Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселен-ня.-Київ, 1961.

Попова Т.Б. Племена катакомбной куль-туры.-Москва, 1954.

Телегін Д.Я. Середньостогівська куль-тура.-Київ, 1973.

Черняков И.Т. Северо-Западное При-черноморье в эпоху поздней бронзы. – Киев, 1985.

Шапошникова О.Г., Довженко Н.Д., Фо-менко В.Н. Бугский вариант ямной куль-туры.-Свод археологических источников.-Киев, 1986.

Збенович В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья.-Киев, 1974.

Bočkarev V.S., Leskov A.M. Jung- und spätbron-zezeitliche Gussformen in nördlichen Schwarzmeerge-biet. – Prähistorische Bronzefunde, Abt. 19, Bd. 1, München, 1980.

Gimbutas M. Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. – Paris-London, 1965.

Häusler A. Die Gräber der Älteren Ockergrabkul- tur zwischen Ural und Dnepr. – Berlin, 1974.

Leskov A.M. Jung- und spätbronzezeitliche Depot- funde im nördlichen Schwarzmeergebiet, 1, – Prähi- storische Bronzefunde, Abt. 20, Bd. 5, Munhen, 1981.

С.І.Круц, А.І.Кубишев,
В.В.Отрощенко, С.Ж.Пустовалов

Обличчя людини доби бронзи

Серед видатних відкриттів археологів України у сімдесятих-вісімдесятих роках ХХ століття одним з найбільш яскравих стало виявлення обряду моделювання людського обличчя за черепом у носіїв катакомбної культури /ХХІ-ХУІІ ст. до н.е./. На 1990 р. зафіксовано близько 100 випадків моделювання обличчя за черепом, що трапились на значній території від пониззя Дністра до Західного Донбасу із заходу на схід, та від Степового Криму до долини ріки Самара з півдня на північ. Усі захоронення, проведені за згаданим ритуалом, здійснені у катакомбах пізнього типу з круглою вхідною шахтою та овальною камерою. Кістяки померлих витягнуті або злегка скорчені. Супроводжуючий інвентар представлений різноманітним посудом, серед якого виділяються красиві амфорки з вушками й чаші напівсферичної форми. Зустрічаються також кам'яні поліровані топірці, бронзові ножі та шила, стрекала, вістря до стріл та абразивні інструменти. По дну поховальних ям фіксували зображення людських стоп, виконані вохрою.

Завдячуючи багаторічним польовим та лабораторним спостереженням встановлена технологія моделювання обличчя за черепом. Спочатку голову відокремлювали від тіла померлого. Потім череп очищали, знімаючи м'які тканини, видаляли мозок. На лицьову частину очищеного черепа наносився шар глинистої маси, що складалася з частинок землі, вохри, вугілля, кісток. Заміс, як правило, робився на жировій основі. Заповнюючи вищезгаданою масою западини очей, носа, вух, моделювалися зімкнуті повіки очей, ніс та щільно зімкнуті губи, а також загальний овал лиця. Однак лише в деяких випадках моделювання обличчя було повним. Переважає часткове моделювання, що обмежується частіше за все обробкою зімкнутих повік. Помічено, що більш ретельна та деталізована обробка й моделювання проводилася з черепами дорослих, а груба та умовна зустрічається тільки у дітей та підлітків.

Вдивляючись в обличчя бронзової доби, можна зазначити, що повіки очей та губи завжди зімкнуті, канали носу навіть не намічені, а обличчя неодмінно перебуває у стані спокою.

На території степової України і в Молдавії уже досліджено більш як 3000 поховань пізньої катакомбної культури. Серед них комплекси з модельованими черепами складають близько 3%. Зафіксована підвищена концентрація катакомб з модельованими черепами на правому корінному березі ріки Молочної /62 випадки/. Для порівняння відзначимо, що вздовж таких великих річок, як Дніпро, Південний Буг, Дністер зафіксовано лише поодинокі випадки моделювання обличчя за черепом, за великої кількості розкопаних захоронень у катакомбах.

Найбільш яскраві й часті прояви описуваного обряду відзначені в околицях м.Молочанська, де ріки Токмачка й Чингул зливаються у ріку Молочну. Біля с.Заможне /Альтмунталь/ розкопано 7 курганів, де відкрито 32 катакомби і в 14-ти з них знайдено 18 черепів з ознаками моделювання обличчя. Для більшості з цих поховань характерний особливий соціальний статус, що відбивається у великих працевитратах при спорудженні катакомби й кургану, наявності залишків візків та бронзових речей, інсигній влади /сокири, стрекала/. Неординарний статус померлих диктував, на нашу думку, й особливі ритуальні дії, пов'язані з їхнім похованням. Серед таких дій ключовою був обряд моделювання обличчя за черепом. Його зазначено у п'яти з шести поховань найзнатніших осіб серед успальниць пізньої катакомбної культури у басейні р.Молочної. У той же час, поховання з модельованими черепами, знайдені у нижній течії Молочної, не мають показників соціальної зверхності.

35 кістяків, підданих обряду моделювання, досліджені антропологічно. Серед них переважають чоловіки /19/, але є також і жінки /7/, діти /5/ та 1 юнак. У трьох випадках стать не була визначена через погану збереженість кісток. Вік дорослих похованих, чоловіків та жінок, розподілений за віковими категоріями рівномірно, від змужнілого до похилого.

Фізичний тип населення, яке залишило поховання з модельованими черепами, досить різноманітний: від різко довгоголового до круглоголового в межах європейського расового стовбура. Розмаїття форм черепа відповідає розмаїттю побудови лицьового кістяка – від порівняно вузького й високого до широкого й низького з виступаючими, вузькими у чоловіків, широкими у жінок, носами. Слід зазначити й досить широкі межі коливань у довжині тіла – від

Мал. 1. Модельований череп з поховання катакомбної культури.

низькорослих варіантів до високорослих, особливо у чоловіків. Наявність дуже різноманітних морфологічних варіантів рівною мірою вказує на неоднорідний антропологічний склад похованих з мо-

дельованими черепами за відсутності проміжних форм, на присутність, як мінімум двох типів, характерних для населення катакомбної культури Північного Причорномор'я. Причому, довгоголовий вузьколиций варіант був більш поширеним серед населення ранньої стадії розвитку катакомбної культури, а круглоголовий широколиций – пізньої, але тільки для території Північного Причорномор'я та Подніпров'я.

Привертає увагу одна особливість, простежена на модельованих черепах – штучно розширені потиличні отвори неправильної або трапецієподібної форми на лусці потиличної кістки без слідів регенерації. Подібна особливість відзначається у переважній більшості випадків /70%/. На наш погляд, вона може бути пов'язана з видаленням мозку переважно через потиличний отвір при підготовці черепів до моделювання. Схожий звичай зустрівся і під час дослідження черепів з судакських склепів значно більш пізнього періоду /УІІІ–ХІІІ ст. н.е./, де він зазначається у 74% випадків.

На модельованих черепах зафіксовані також трепанації в інших областях черепної коробки, як правило, на лівій половині лобної або тім'яної кістки, що мають дещо інше походження. Вони пов'язані, очевидно, з травматичними ушкодженнями, які одержані в бою, а, можливо, і з деякими захворюваннями, і в більшості випадків зроблені вдало, про що свідчить довготривалий процес зрощення таких трепанацій. Така особливість характерна взагалі для черепів з поховань катакомбної культури степового Подніпров'я та Приазов'я. Так, серед досліджених 400 черепів з вказаної території, більш як у 10% випадків наявності трепанації в області лобної та тім'яної кісток у переважній більшості є сліди зрощення.

Повертаючись до статевовікового складу людей, підданих описаному вище обряду, слід зазначити, що жінки й діти, за поодинокими винятками, були при чоловічих похованнях. Тобто катакомбне суспільство було патріархальним, а обряду моделювання обличчя за черепом піддавали різних членів сім'ї при домінуючій ролі чоловіка.

Відомості археологів про даний обряд доповнюються широкими етнографічними паралелями. Моделювання обличчя за черепом відоме у різних народів світу, що перебували на етапі передкласового або ранньокласового суспільства. Цей звичай тісно пов'язаний з культом предків. У Беніні термін, що позначає ритуальну маску, дослівно перекладається як "че-

реп предка". Портретна скульптура у йорубів зв'язується за походженням із зображенням, що покликане замінити небіжчика. Звичайно моделюванню та зберіганню підлягали черепи вождів, а потім і царів, які застосовувалися при інвеститурі. Очевидно, що й у племен катакомбної культури процес соціальної диференціації був досить глибоким.

У деяких племен Південної Гвінеї модельовані черепи використовувалися в обмежений певний час для ритуальних цілей. Так у племені корики, що мешкало у дельті р.Пурарі, черепи виймали із могил за кілька місяців після похорону й обробляли: з якоїсь клейкої речовини моделювалося обличчя, ніс, губи, з раковин каурі робили очі, а голову прикрашали убором з пір'я й стрічок. Оформлені таким чином черепи зберігалися у чоловічому домі. Потім влаштовувалася незвичайно пишна церемонія повторного захоронення модельованих черепів.

Схожий, за загальними рисами, ритуал практикувався й носіями катакомбної культури. Адже катакомби були своєрідними склепами, що використовувалися неодноразово. Помічено, що деякі черепи були внесені до підземної камери через певний час після поховання тіла, відокремлені від кістяка тонким прошарком землі /пилу/. Череп не прикладали до тулуба, а встановлювали тім'ям догори біля плечової кістки або ліктя. На черепках неодноразово відзначені сліди смуг вохри, тобто модельований череп розфарбовували.

Дуже цікавою є проблема ступеню пор-

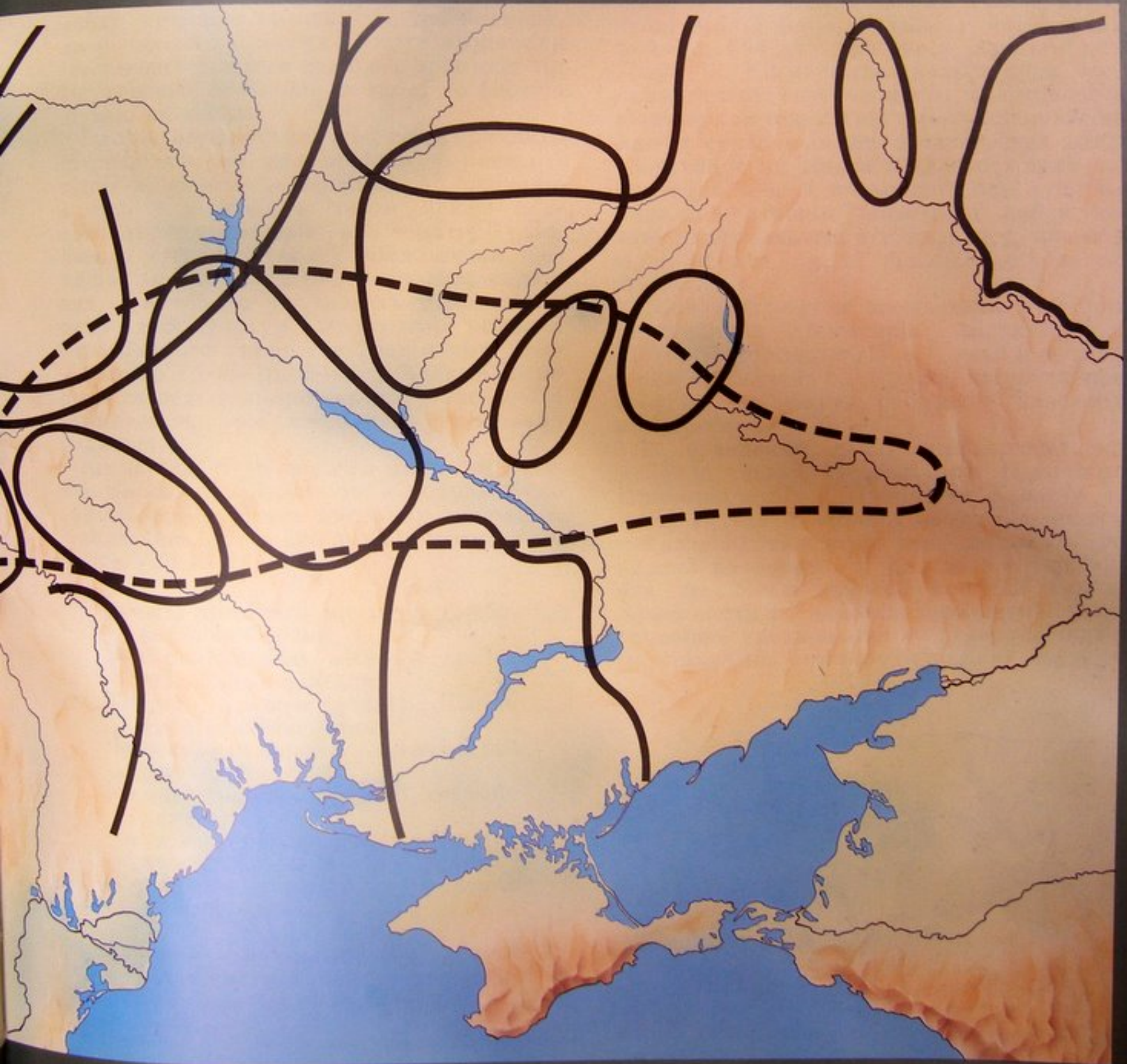
третньої подібності модельованого черепа з конкретним померлим. У зв'язку з цим слід зупинитися на розмаїтті форм моделювання носів. Розрізняють, як мінімум, два способи накладання глинистої маси: повне формування його від кореня носу /від точки назіон/ й до основи, й часткове, коли моделювання не зачіпає носових кісточок, а починається від риніону. При частковому моделюванні грушеподібний отвір іноді формується з двох половинок і повністю забутовується. Спосіб накладання глинистої маси не залежить від форми носа, що варіює його від прямого до опуклого, іноді підкреслено "арм'яноїдного" типу.

Наполягати на тому, наскільки подібні "лики" відбивають індивідуальні риси померлих, досить ризиковано на даному етапі дослідження. Для цього необхідна ідентифікація відновленого обличчя за черепом /методами, подібними до методу М.М.Герасимова/ з модельованими черепами, що вже є в наявності, і тільки у випадку портретної схожості можна буде стверджувати індивідуальність подібних "ликів". Враховуючи досить тривалий процес вивільнення черепа від м'яких тканин, а по тому накладання глинистої маси на кістки, можна гадати, що глиняна модель могла лише приблизно відбивати індивідуальні риси померлого, за виключенням форми носу.

Вивчення феномену модельованих черепів тільки починається й на спеціалістів чекають нові відкриття в процесі наукового пошуку.

Ранні кочівники

Кіммерійці та скіфи

Початок 1 тис. до н.е. ознаменувався кардинальними змінами в господарстві, культурі і побуті степового населення Євразії. Перехід степових народів до обробки заліза, освоєння ними прийомів верхової їзди і винахід складного далекобійного лука "скіфського" типу, стали тою матеріальною базою, котра забезпечила становлення кочового скотарства. На зміну осілому скотарсько-землеробському населенню, яке займало степи в попередню епоху, прийшли численні кочові племена, котрі протягом довгих століть визначали історичний розвиток великого простору від Внутрішньої Монголії на сході до берегів Дунаю на заході.

Історію євразійських кочовиків прийнято підрозділяти на два періода – ранніх і пізніх кочовиків. Перший, що охоплює 1 тис. до н.е., є часом майже повного господарювання на території Великого степового поясу іраномовних номадів, які створили ряд яскравих, виразних, і в той же час досить споріднених одна одній культур. У західних районах євразійського степу – в Північному Причорномор'ї і на Північному Кавказі, вони представлені кіммерійською, скіфською і сарматською, які послідовно змінювали одна одну.

Кіммерійці були першим народом Східної Європи, справжнє ім'я котрих було зафіксовано в різних писемних джерелах. Найдавніша згадка про них є в безсмертній Одисеї /XI,13-19/:

Врешті дістались ми течій глибоких ріки Океану.

Там розташовані місто й країна людей кіммерійських,

Хмарами й млою вповиті. Ніколи промінням ласкавим

Не осяває їх сонце в блакиті ясній світлодайне,

Чи від землі воно йде у зоряні неба глибини,

Чи повертається знов до землі з неосяжного неба, –

Ніч лиховісна там вічно нещасних людей окриває.¹

Дефіцит конкретної інформації, яким відзначається цей мальовничий і емоційний опис далекої північної країни

– обителі загадкових кіммерійців, великою мірою доповнюють писемні свідчення зовсім іншого характеру. Це сухі, позбавлені будь-яких поетичних деталей донесення ассирійських розвідників і дипломатів, вавилонська хроніка, документи давнього Урарту, котрі фіксують, починаючи з кінця VIII ст. до н.е., проникнення на територію Передньої і Малої Азії кінних кіммерійських загонів.

679/678 р. до н.е. вони здійснили напад на Ассірію, але зазнали поразки. В 676-674 р. до н.е. кіммерійці знищили Фрігійське царство, розташоване в центрі сучасної Анатолії. Приблизно 660 р. до н.е. кіммерійські воїни з'являються біля кордонів Лідії, яка знаходилась в західній частині Малої Азії. У війні з кіммерійцями близько 654 р. до н.е. загинув цар Лідії Гіг. Кіммерійська навала була, очевидно, такою спустошливою, а зовнішність північних кочовиків настільки незвичайною для їх сучасників, що відлуння цих подій збереглися не тільки в давньосхідних документах, але й в народній пам'яті. Не випадково етнонім "кіммерійці" набув узагальненого значення в давньогрузинській мові, де слово "gmiri" відповідало поняттю "богатир".

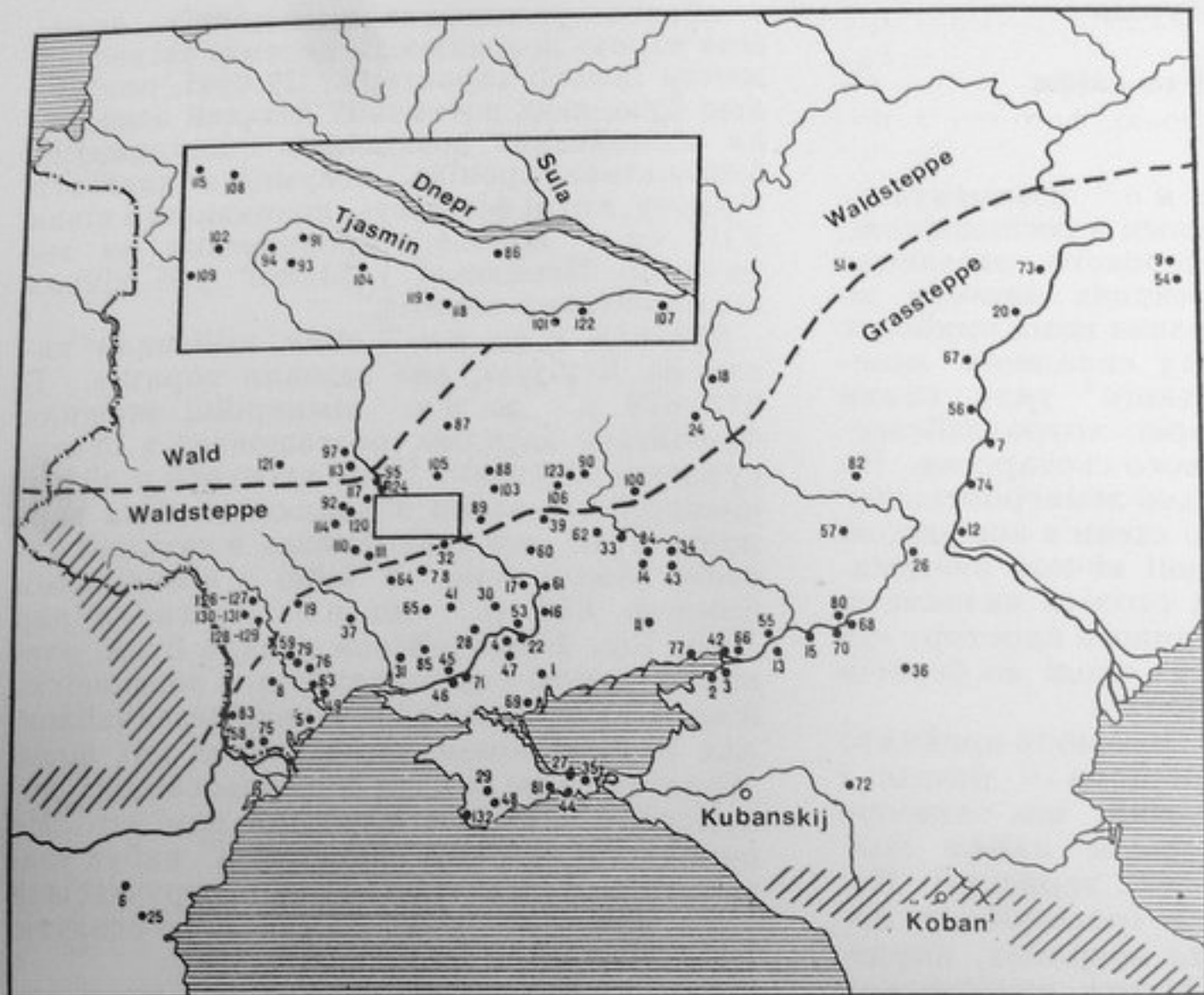
Точні географічні координати землі цих легендарних богатирів містяться в "Історії" Геродота /IУ,II/, який в зв'язку з цим відзначав: "... країна, населена нині скіфами, як кажуть, споконвіку належить кіммерійцям."

Із наведених даних незаперечно випливає, що у степовій зоні Північного Причорномор'я і Північного Кавказу до того, як там з'явилися скіфські племена, найдавніші пам'ятки яких належать до першої половини УІІ ст. до н.е., проживав ще більш древній кочовий народ. Археологам залишалось доповнити ці бідні свідчення повноцінними археологічними матеріалами, відтворити цілісну картину

Мал. 1. Зображення кіммерійських вершників на етрусській вазі УІ ст. до н.е.

¹Переклад Б. Тена [Гомер. Одисея. Київ: Вид-во "Дніпро". – 1988. – С. 186.]

Мал. 2. Схема розповсюдження знахідок кіммерійського типу (за О.І. Тереножкіним).

далекого життя, закритого від нашого погляду минулими тисячоліттями.

Це виявилось не просто. Узгодити згадки про кіммерійців в писемних джерелах з конкретними археологічними пам'ятками довгий час не вдавалось, вони ніяк не "йшли" в руки археологів. Ситуація змінилася лише в останні десятиріччя і на сьогодні в розпорядженні дослідників знаходяться матеріали до двохсот пам'яток кіммерійського часу /IX- перша половина УП ст. до н.е./. Багато для цього зробили лєнінградський вчений О.О. Ієссен і засновник київської школи скіфознавства О.І. Тереножкін, яким належить велика заслуга у висвітленні цих питань і зусиллями яких вперше були виділені характерні риси кіммерійських пам'яток, що дозволяє нині виділити останні із загальної маси степових поховань доби раннього залізного віку.

Скіфському часові безпосередньо передують кіммерійські пам'ятки так званого новочеркаського типу /УШ- початок УП ст. до н.е./, які отримали свою назву від кладу бронзових кіммерійських речей, знайденому в 1939 р. в м. Новочеркаську Ростовської області. Поховання цієї групи здійснені під невисокими курганними насипами або впущені в насипи більш ран-

ніх курганів. Глибокі могильні ями мають прямокутну або овальну форми. Поховані лежать витягнуто на спині або на боці, як правило, головою на захід. В чоловічих похованнях характерним є набір предметів озброєння та вуздечкових приналежностей. Останні представлені бронзовими трьохпелетчатими псаліями з широкою нижньою лопастью і бронзовими двокільчатими вудилами. Озброєння кіммерійського воїна того часу складалось із лука, спорядженого стрілами з бронзовими або залізними дволопасними наконечниками з листо-подібною голівкою та довгою втулкою; залізного кинджалу або меча з плоским наверхшам та перехрестям у вигляді двох трикутників; спису із залізним листо-подібним наконечником. Цей воїнський комплекс іноді доповнювався масивною кам'яною булавою. Чоловічі поховання інколи супроводжуються захороненнями верхових коней. Два поховання коней були знайдені, наприклад, в кургані Гирєєва Могила біля м. Аксай Ростовської області.

Інвентар жіночих поховань скромніший і представлений, головним чином, ліпною керамікою з лощеною поверхнею.

Новочеркаський культурний комплекс унікальний за змістом і значно виріз-

няється на тлі кочівницьких культур інших районів євразійського степу. Наконечники стріл, вудила і псалії новочеркаського типу специфічні за своєю формою і поширені на досить обмеженій території, що простягнулася на схід до басейну Волги. Це доводить, що культура новочеркаського типу, носіїв якої повною мірою можна ототожнити з кіммерійцями писемних джерел, сформувалась, передусім, на основі культур доби пізньої бронзи Європейської частини СРСР, головним чином зрубної. Разом з тим носії названих культур були прямими предками історичних кіммерійців.

Однак певну роль у формуванні кіммерійського етносу, безумовно, зіграло пересування на територію західних районів Євразії кочових племен зі сходу, що мало місце в IX ст. до н.е. Це переміщення фіксується матеріалами пам'яток так званої чорногорівської групи, що характеризують попередній новочеркаському етап розвитку кіммерійської культури.

Поховання цієї групи здійснювались у порівняно невеликих ґрунтових ямах, перекритих курганными насипами або вщупаних у насипи більш ранніх курганів. Іноді під однією з довгих стін ями був улаштований невеликий підбій. Померлого ховали у скорченому стані на боці, головою, в основному, на схід. Найбільше інвентаря виявлено у чоловічих похованнях. Це бронзові дволопатеві наконечники стріл з голівками ромбічної або трапецієподібної форми і короткою втулкою, оснащеною іноді шипом; залізні мечі та кинджали з бронзовою рукояткою, яка мала пряме перехрестя і грибоподібне навершя; бронзові трубчасті тридірчаті псалії; бронзові вудила із стремениподібними петлями на кінцях.

Перелічені вище зразки матеріальної культури чорногорівського типу, які визначають її в цілому, знаходять численні аналогії в матеріалах одночасових з нею кочівницьких пам'яток східних районів Євразії аж до Алтаю і Туви включно, де, на відміну від степів Північного Причорномор'я та Північного Кавказу, такі форми мають більш ранні місцеві прототипи.

Спалахнувши досить яскраво в IX – на початку VIII ст. до н.е., імпульс східного впливу поступово гасне, а групи населення, що його передали, повільно розчиняються в місцевому кіммерійському середовищі.

Основою господарства кіммерійських племен було кочове скотарство, яке дозволяло максимально використовувати природні ресурси степової зони. Провідну роль в цій "галузі" кіммерійського господарства грало конярство, що забезпечува-

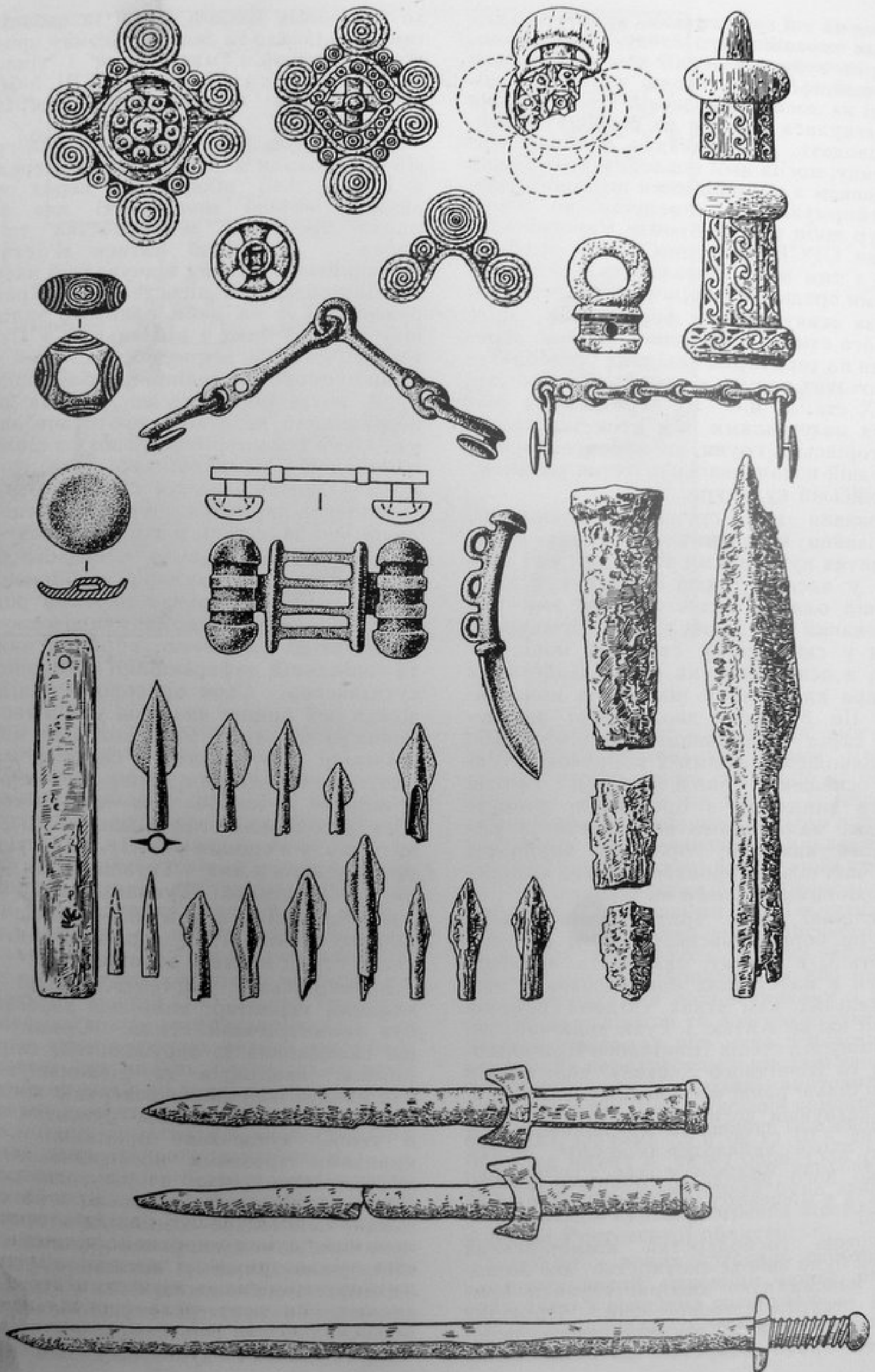
ло верховими конями воїнів та чабанів, а також надавало їм значну частину продуктів харчування – "млекоїдами" і "гіппомологами" зветься в "Ілліаді" /XIII, 5-6/ далекі мешканці північнопричорноморських степів.

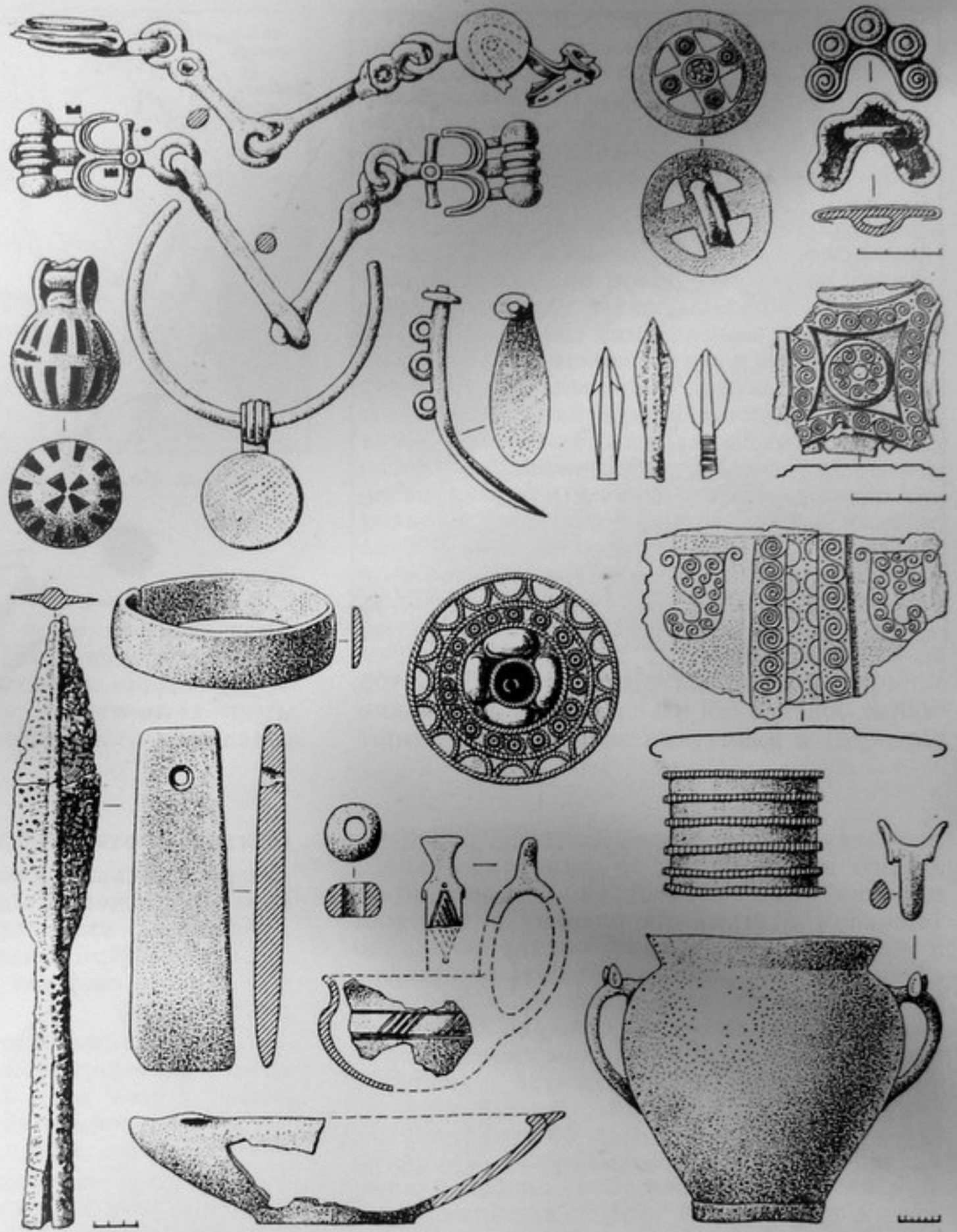
Значну роль у житті кіммерійців грала війна. Походи в далекі країни Передньої і Малої Азії відкривали перед кочівниками широкі можливості для отримання продуктів землеробства та ремесла. Постійний натиск зі сторони кіммерійського степу відчувало й населення Дніпровського лісостепоного Правобережжя. Тут за доби раннього залізного віку існував один з найбільших у Східній Європі центрів землеробства, який створили племена так званої чорноліської культури, котрі більшість дослідників досить переконливо вважають протослов'янськими. Саме в кіммерійську епоху в південних районах цієї землеробської зони, що примикали до пограниччя степу і лісостепу, починають виникати добре укріплені городища, які захищали її від кочовиків.

Легка відчужуваність основного багатства кочовиків – худоби, що привела до концентрації її в руках окремих родів, а також воєнні походи, які супроводжувалися багатою здобиччю, сприяли майновій та соціальній диференціації кіммерійського суспільства. Своє археологічне відображення цей процес знайшов у помітно виділених із загальної маси поховань могилах воїнської аристократії з багатим і різноманітним інвентарем, серед якого присутні й вироби із золота. На чолі кіммерійського об'єднання стояли вожді – "царі", як називає їх Геродот /ІУ, П/. Нам відомі й імена деяких з них – Теушпи, Шандакшатри та Лігдамиса /Тугдамме ассирійських джерел/. Всі ці факти свідчать, що кіммерійське суспільство у своєму розвитку досягло стадії воєнної демократії.

Кіммерійське мистецтво мало прикладний характер; найбільш характерним був геометричний стиль. Орнаментами, що складались із окружностей, спіралей, ромбів, квадратів та різноманітних їх комбінацій покривали поверхню предметів озброєння – наприклад, рукоятки мечів, а також вуздречкове приладдя. Прекрасними зразками кіммерійського геометричного стилю є різьблені кістяні бляхи із Зольного кургана. Монумен-тальне мистецтво кіммерійців представлене кам'яними антропоморфними статуями, виконаними у вигляді круглих у перетині порівняно невисоких /до 1,5 м/ стовпів, на яких рельєфно висічені зображення різних воїнських аксесуарів.

Кіммерійська культура здійснювала

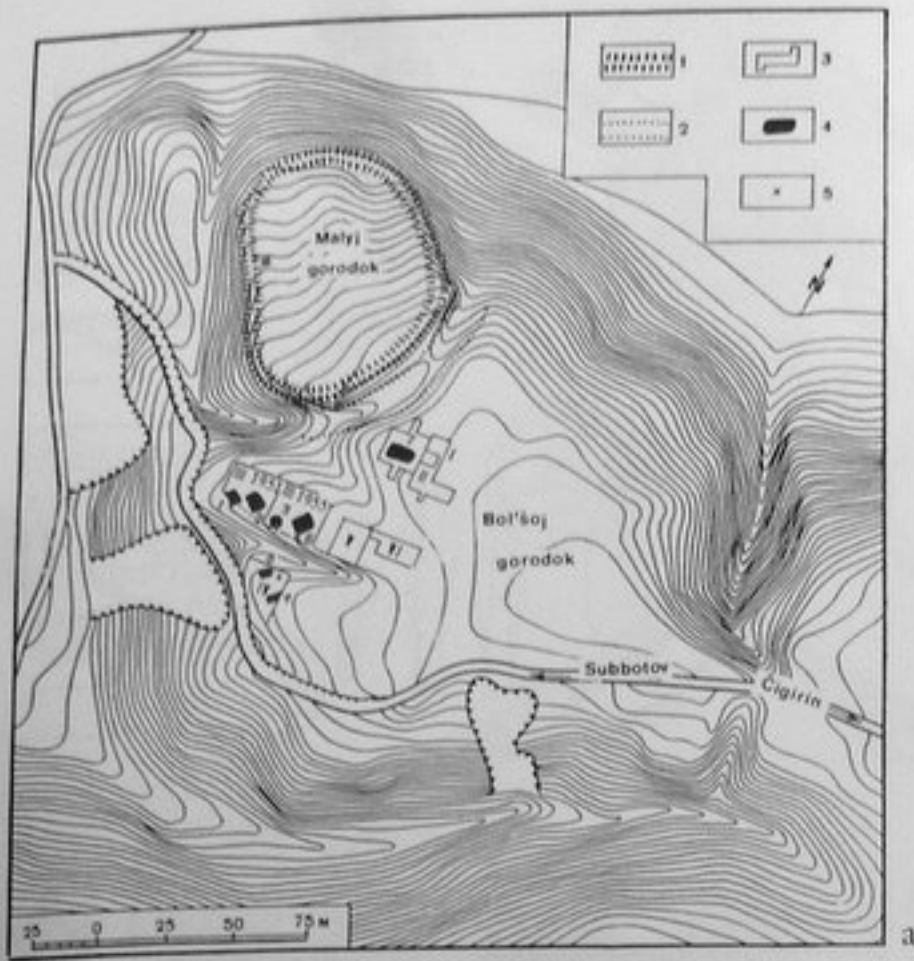

Мал. 3. Основні форми матеріальної культури киммерійського часу (за Археологією Української РСР, т. 2, 1986).

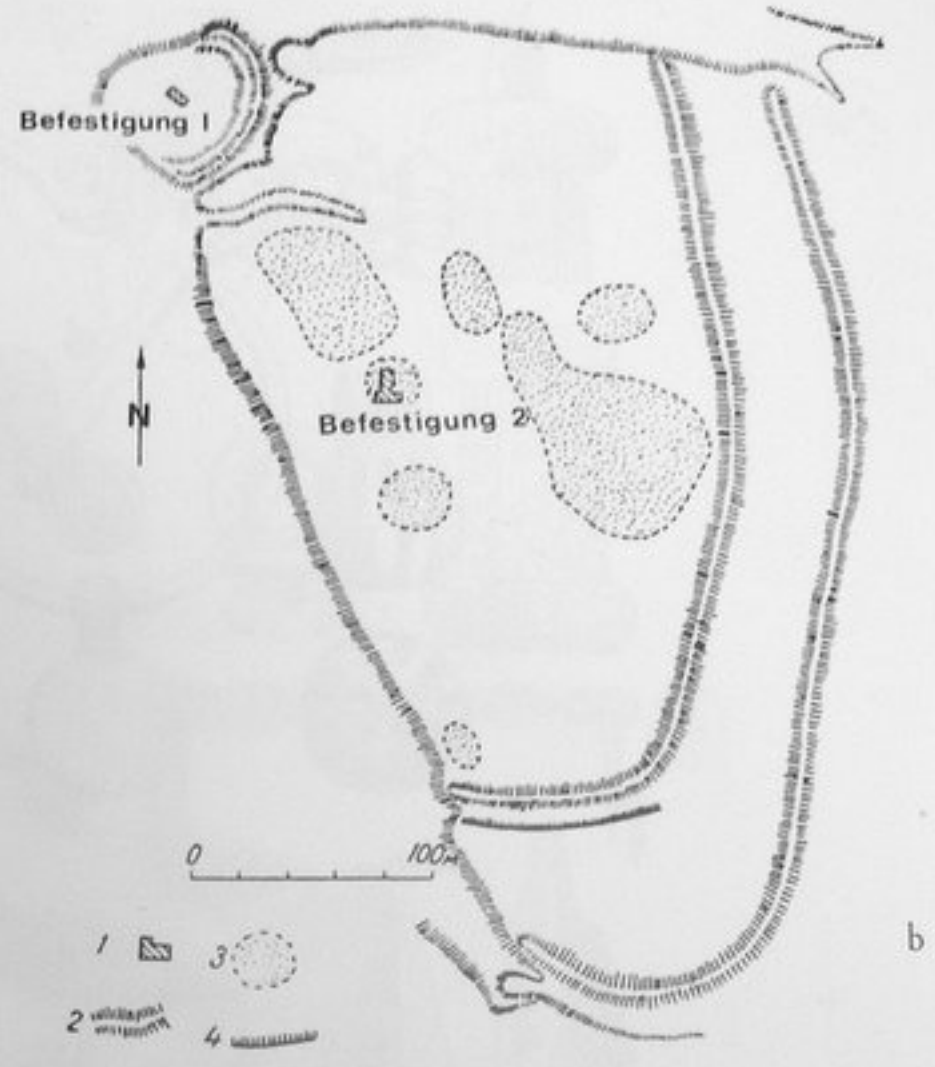
помітний вплив на культуру оточуючих народів. Прекрасні за своїми якостями зразки киммерійської зброї і досконала за конструкцією вузда верхового коня досить широко зустрічається в пам'ятках Кавказу, українського Лісостепу, Південної та Центральної Європи. Подальший розвиток киммерійської культури був обірваний скіфською навалою.

Найбільш ранні згадки скіфів, датовані 70-ми рр. УІ ст. до н.е., зафіксовані в асирійських клинописних джерелах. Асархаддону, який знаходився в цей час /680-

669 рр. до н.е./ на асирійському престолі, як і всім його попередникам, доводилось вести напружену військову та дипломатичну боротьбу за збереження асирійського володарювання у Передній Азії, здійснювати важкі походи у Єгипет. Природно, що поява на північних кордонах Ассирії нового потенційного противника, якими були скіфські загони, що склались із природжених стрільців із лука та неперевершених наїзників, не могла не викликати хвилювання асирійських володарів. Згідно із даними асирійських документів, скіфи

Мал. 4. Плани городища біля с. Суботово і городища у Чорному лісі (за О.І. Тереножкіним).

спочатку проникли на територію розташованого в районі оз. Урмія Манейського царства і на чолі зі своїм проводирем Ішпакаєм підтримали останнє в боротьбі з Ассірією. Стурбовані обставинами, що склалися, ассірійці намагаються повернути скіфів на свою сторону. Зберігся запит Асархаддона до оракула бога Шамаша про те, чи буде вірним своєму слову Партатуа, цар "країни Ішкуза", якщо він отримає як дружину ассірійську принцесу. На жаль, нам не відомо, чи були Ішпак і Партатуа сучасниками, або Партатуа був наступником першого, чи був заключений династичний шлюб, наслідки якого так цікавили Асархаддона, але ясно одне – згодом в середовищі скіфів перемогла ассірійська орієнтація і союз з Ассірією був заключений.

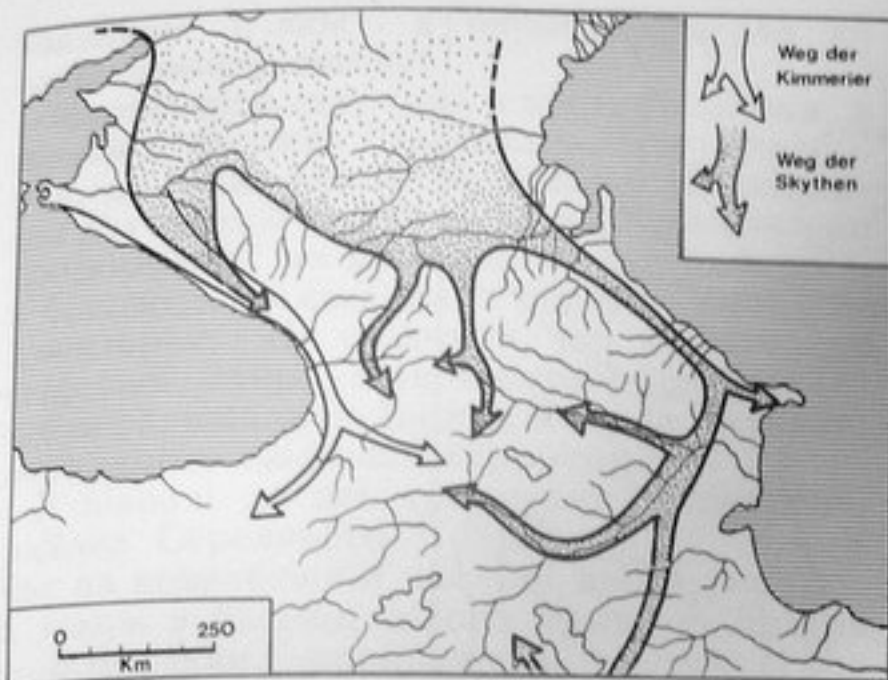
Його наслідки не забарились. Перехід скіфів на сторону Ассірії допоміг останній в 673 р. до н.е. в її боротьбі із повсталими мідійськими племенами. Ще більш вагому роль відіграв цей союз через декілька десятиліть. У цей час війська Мідії, яка добилася незалежності, вторглися в Ассірію і взяли в облогу її столицю Ніневію. На допомогу Ассірії прийшло "велике військо скіфів, котрих вів цар скіфів Мадій, син Прототія" (Геродот, I, 103/). Досить переконливо дослідники

ідентифікують Прототія Геродота і Партатуа ассірійських джерел. Його син /можливо, народжений від шлюбу з ассірійською царівною/, який прийшов на допомогу столиці Ассірії, наніс поразку мідянам, після чого скіфські загони досягли кордонів Єгипту.

Ці події знаменують початок чвертьвікового володарювання скіфів в Передній Азії. Точна дата їх досить дискусійна. Очевидно, вони відбувались у другій половині VІІ ст. до н.е.

Зрозуміло, що головною умовою встановлення скіфського панування в Передній Азії була боротьба Ассірії та країн, що протистояли їй. За такої політичної ситуації скіфи на деякий час стають третьою вирішальною силою в цьому регіоні. Скіфська гегемонія в Передній Азії зумовлена і підтримкою все ще могутньої Ассірії, яка була змушена рахуватись з неспокійним, але досить необхідним їй союзником.

Заволодіння Ніневією об'єднаними силами Мідії та Вавилону в 612 р. до н.е. і наступне знищення союзними військами останнього оплоту ассірійської держави, яке продовжувалось до 605 р. до н.е., означали прихід відносного миру і спокою в Передню Азію. Саме ці події, що підірвали воєнно-політичну основу скіфського воло-

Мал. 5. Походи киммерійців та скіфів до Передньої Азії (за Є.І. Крупновим).

дарювання в регіоні, а не яскраво переданий Геродотом /I,106/ епізод вбивства мідійським царем Кіаксаром скіфських ватажків під час бенкету, даного на їх честь, призвели до падіння скіфського панування

в Передній Азії. Однак і після цього скіфи залишались досить ваговою силою в цьому районі Давнього Сходу. Про це може свідчити розповідь Геродота /I,74/ про причини та хід війни між Кіаксаром та царем Лідії Аліатом, яка закінчилась близько 585 р. до н.е. і в якій скіфи відігравали не останню роль.

Свідчення писемних джерел про передньоазіатську епопею скіфів, що продовжувалась понад сто років, знаходять численні археологічні підтвердження. Це, перш за все, бронзові наконечники стріл, вудила, псалії скіфського типу, які практично скрізь зустрічаються в Малій та Передній Азії. Особливий інтерес викликає знаменитий Саккизьський скарб, знайдений поблизу с.Зивіє в Іранському Курдістані, до складу якого входить інвентар зруйнованого поховання скіфського вождя другої половини УІІ ст. до н.е. з типовими речами і предметами, виконаними в скіфських традиціях місцевими майстрами. Поряд з ними присутні численні дорогоцінні вироби чисто шідного типу. Шляхи, якими скарби потрапили до рук скіфського проводиря, не визивають сумнівів. Не випадково, характеризуючи скіфське панування в Передній

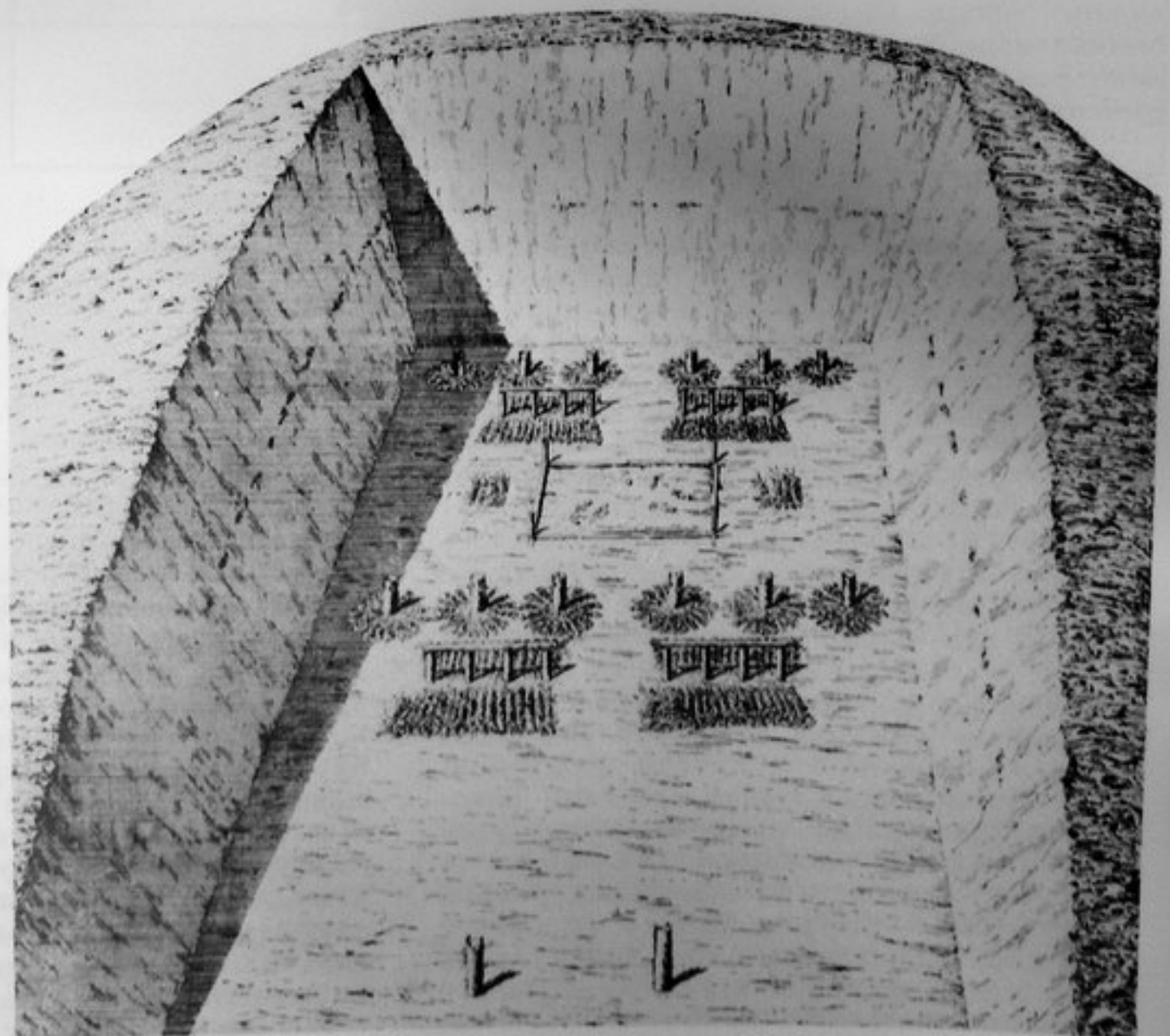
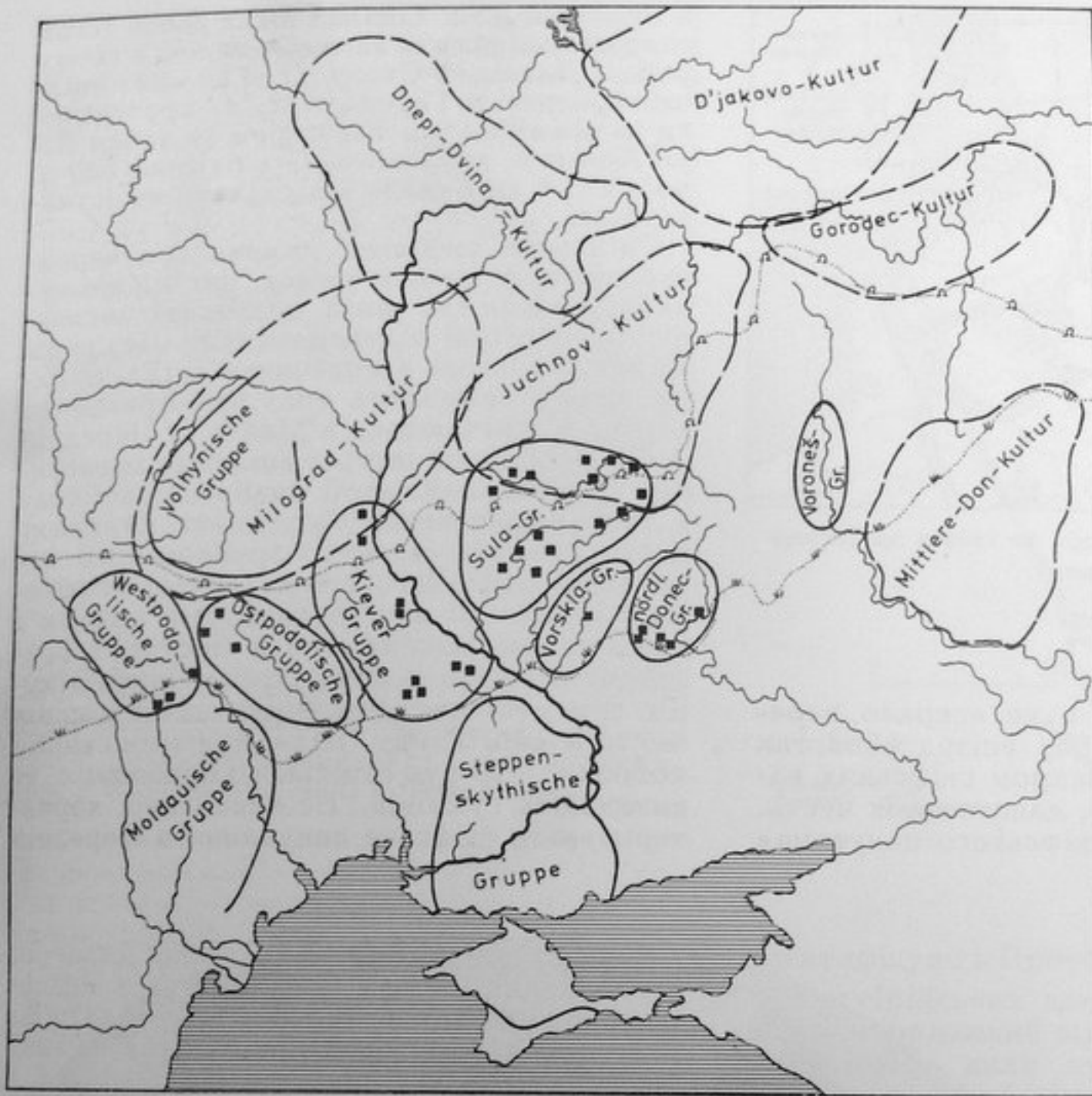

Abb. 6. Anordnung der getöteten Pferde im Kurgan I vom Ul'skij Aul

Мал. 7. Карта археологічних культур і груп скіфського часу у Східній Європі.

Ω Grenze zw. Wald und Waldsteppe ■ Früheisenzeitliche
 v Grenze zw. Wald- und Grassteppe Festungsanlagen

Азії, Геродот /I, 106/ писав: "Протягом двадцяти восьми років скіфи володарювали над Азією, і за цей час вони, сповнені нахабства і презирства, все спустошили. Бо, крім того, що вони з кожного брали данину, котрій всі підлягали, вони ще, їздячи по країні, відбирали у всіх те, чим кожний володів".

У період передньоазіатських походів територією проживання основного ядра скіфських племен були степи Прикубання та Північного Кавказу, зв'язані непоганими природними комунікаціями / вздовж західного узбережжя Каспійського моря, через центрально-кавказькі перевали і узбережжю Чорного моря / із Закавказзям та Передньою Азією. На даний час в степових районах Краснодарського і Ставропольського країв, Кабардино-

Балкарії, Північної Осетії та Чечено-Інгушетії відкрита значна кількість поховальних пам'яток, що дають уявлення про локалізацію "царства Ішкуза" ассирійських джерел.

Саме сюди, в розташовані тут скіфські кочів'я, стікалась багата здобич із Передньої Азії, що поступово осідала у похованнях скіфських вождів. Грандіозні Келермеські, Ульські, Великі Ставропольські кургани мають прекрасні зразки стародавнього ювелірного мистецтва, велику кількість предметів озброєння, побутове начиння. Яскраве уявлення про багатства скіфських вождів цього часу дають і знайдені в 1-ому /1898 р./ Ульському кургані 400 коней, що супроводжували поховання. 360 із них лежали біля дерев'яних конов'язей на одному рівні з основним по-

хованням, а 50 – в насипу кургана на спеціальній площадці.

Зовсім інша картина спостерігається в степовій частині Північного Причорномор'я, де зараз відомо не більше 20 скіфських поховань УП–УІ ст. до н.е., рівномірно "розкиданих" на цій обширній території і, в більшості, відзначених досить скромним інвентарем. Це свідчить, що на початку скіфської історії північнопричорноморські степи залишались досить малонаселеною периферією скіфської території.

З півночі до неї прилягали лісостепові райони Середнього Подніпров'я. В цей час на правобережній частині цього регіону, а також в басейні лівого притоку Дніпра – р. Ворскли, продовжував розвиватися сформований ще в кіммерійську добу осередок землеробства. Населення цієї області, пов'язане за своїм походженням з чорноліськими племенами, було цілісним і в культурному, і в етнічному відношенні. Консолідації місцевих племен сприяв високий рівень економіки, оснований на орному землеробстві. На зміну порівняно невеликим поселенням і укріпленим селищам чорноліського часу приходять обширні городища, серед яких можна відзначити Не-

Мал. 9. Монета із зображенням скіфського царя Атея (за В.П. Анохіним)

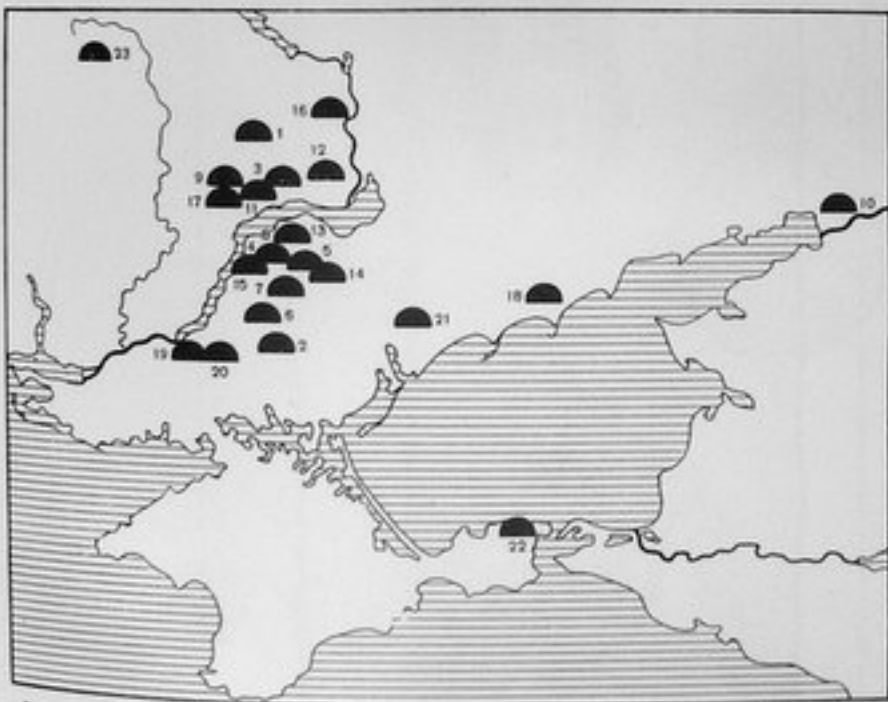
мирівське, Матронінське, Трахтемирівське та ін., що були центрами міжплементних об'єднань. Посилюється процес майнової та соціальної диференціації, відбувається виділення військової аристократії.

Значну роль в економічному розвитку Дніпровського лісостепового Правобережжя в УП–УІ ст. до н.е. відігравали торговельні зв'язки між населенням цього району з античним світом, що відбувались через посередництво грецьких міст-колоній, перш за все – Ольвії, заснованих на північному узбережжі Чорного моря. Археологічно даний процес можна прослідкувати за значною концентрацією грецьких виробів у пам'ятках правобережного Лісостепу, які поступали, головним чином, в обмін на місцевий хліб.

Характерною особливістю цього обміну була та обставина, що території торгових партнерів не змикались, а комунікації, що їх зв'язували, в тому числі і водні шляхи по Дніпру та Південному Бугу, проходили через степову зону.

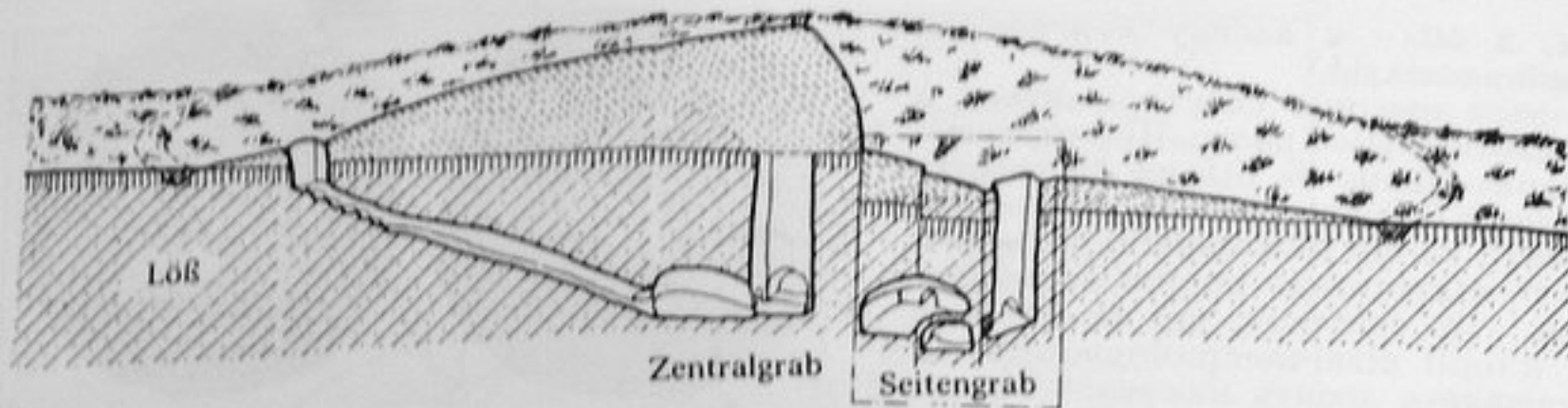
Саме тут, в нижній течії Дніпра та прилеглих до нього районах, з кінця УІ ст. до н.е. помітно збільшується кількість скіфських поховальних пам'яток. На сьогодні відомо понад сто скіфських поховань кінця УІ–У ст. до н.е. Причому, на відміну від більш ранніх, кількість їх постійно зростає під час нових археологічних досліджень. Серед них такі багаті поховання знатних скіфів як Перша Завадська і Чабанцева Могили, Гостра Томаківська Могила, курган Баби та цілий ряд інших сучасних їм пам'яток.

Це свідчить, на нашу думку, про переміщення в середині УІ ст. до н.е. центру Скіфії в Нижнє Подніпров'я і степовий Крим. Цей процес закінчився під кінець УІ ст. до н.е. – згідно з даними Геродота, в період війни з полчищами персидського царя Дарія I Гістаспа, виступившого з невдалим походом у Північне Причорномор'я

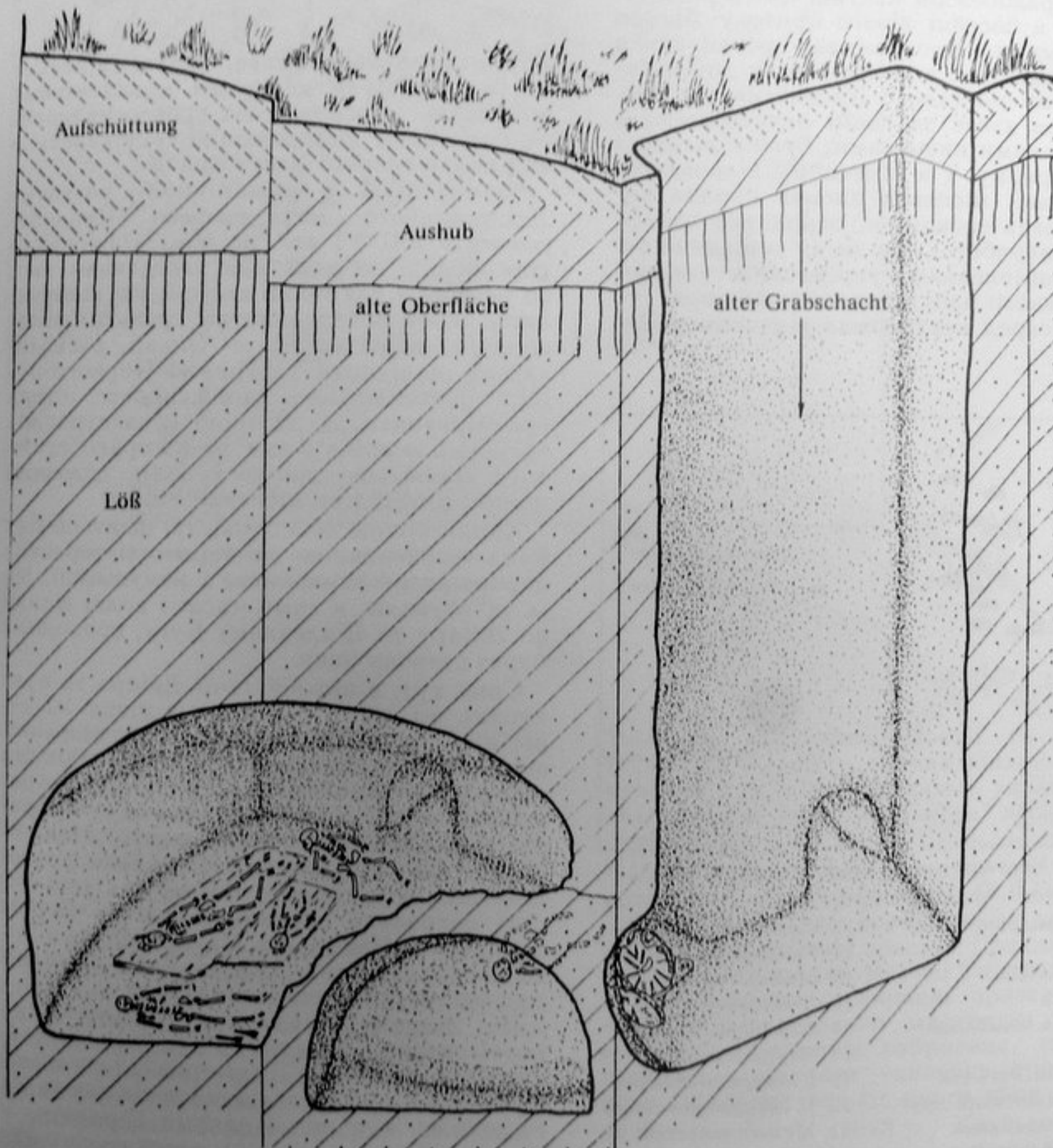

Мал. 8. Кургани вищої скіфської знаті (за Є.В. Черненко і В.Ю. Мурзіним).

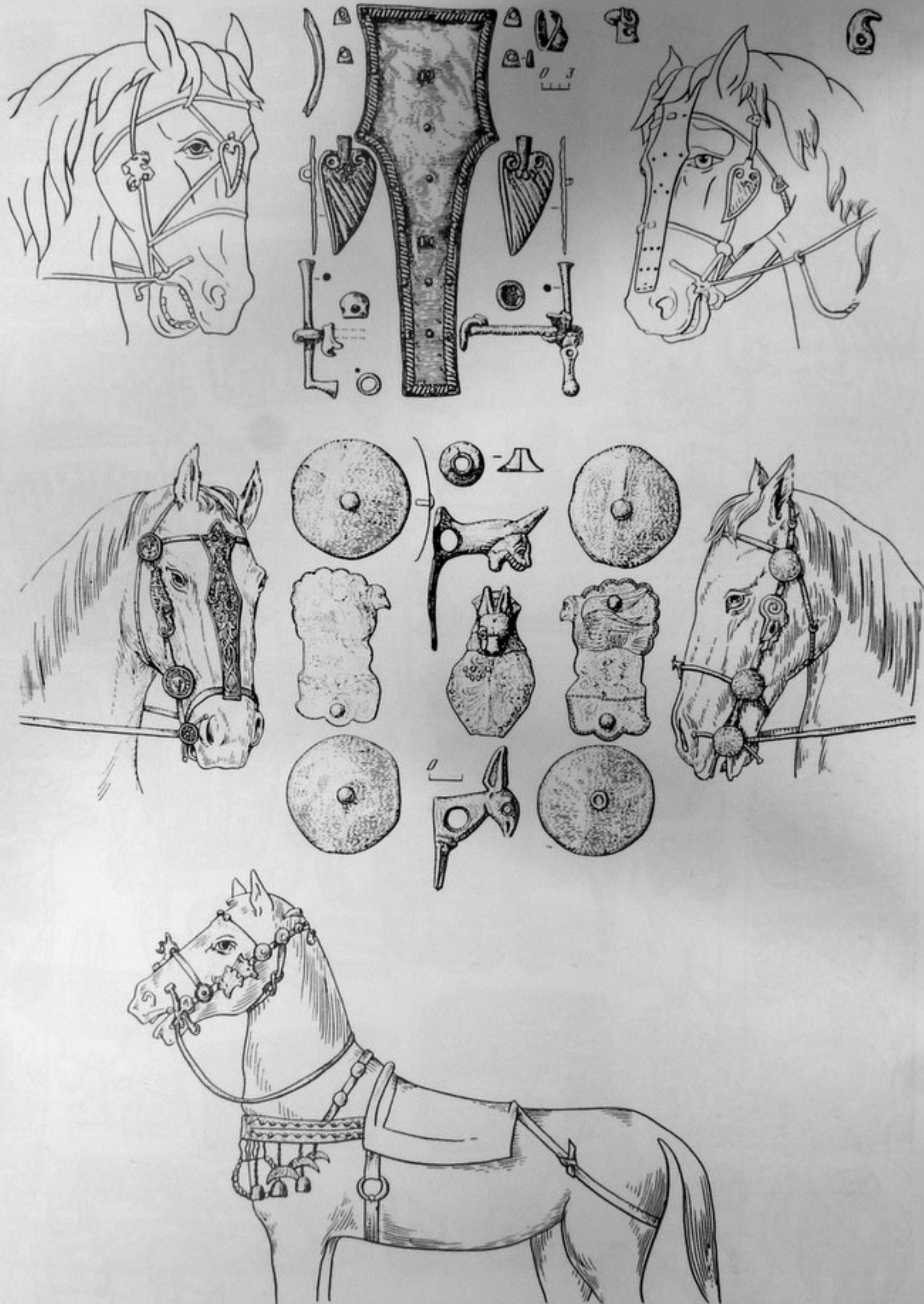
1 Олександропільський	13 Лемешев
2 Огуз	14 Гайманова Могила
3 Чортотлик	15 Мала Леп'ятиха
4 Солоха	16 Башмачка
5 Велика Цимбалка	17 Страшна Могила
6 Козел	18 Бердянський
7 Верхній Рогачек	19 I Мордвинівський
8 Миколаївський кург.	20 II Мордвинівський
9 Жовтокам'янка	21 Мелітопольський
10 П'ятибратній	22 Куль-Оба
11 Товста Могила	23 Мельгуновський
12 Краснокутський	

Schnitt durch den Hügel

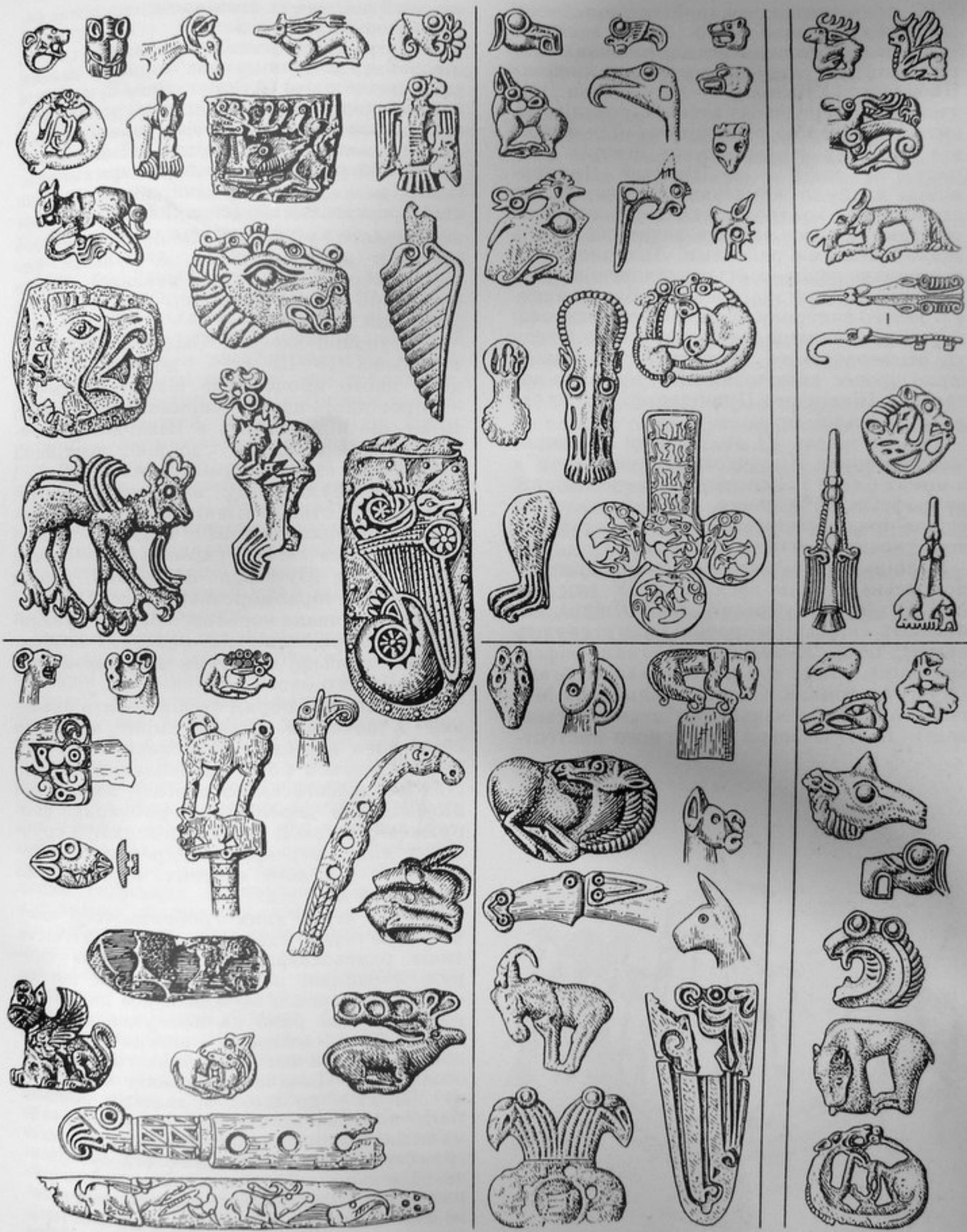

Мал. 10. Схематичний розріз скіфського кургана і поховальної споруди – катакомби по матеріалам Товстої Могили (за Р. Ролле).

Мал. 11. Реконструкція убору скіфського верхового коня за археологічними матеріалами.

Мал. 12. Найбільш поширені мотиви скіфського тваринного стилю (за Археологією СРСР, 1989).

2500 років назад, східний кордон Скіфії проходив вже по Дону.

Вірогідною причиною переміщення центру Скіфії зі сходу – із степових районів Північного Кавказу, що стали по закінченні передньоазіатських походів досить ізольованою територією, віддаленою від основних землеробських центрів того часу, на захід – у Північне Причорномор'я, було намагання кочівників до становлення контролю над торговельними шляхами, що пов'язували античний світ із землеробськими районами Лісостепу. Це відкривало перед скіфською знаттю широкі можливості для збагачення. Встановленню такого контролю сприяло і виникненню певної економічної єдності кочового Степу та землеробського Лісостепу, що полегшило процес включення лісостепового населення Північного Причорномор'я до складу скіфської держави.

Так під кінець VI ст. до н.е. на широких просторах Північного Причорномор'я в межах Степу і Лісостепу склалось могутнє скіфське об'єднання, яке включало під егідою іраномовних кочових скіфів різні за походженням племена і народи.

Найбільшого піднесення північнопричорноморська Скіфія досягла в IV ст. до н.е. В цей час у нижній течії Дніпра виникають скіфські некрополі, що оточують великі, іноді 20-метрові, кургани скіфських царів. Саме тут розташовані кургани Огуз, Чортомлик, Солоха, Гайманова Могила та інші поховальні пам'ятки скіфської знаті. Деякі шедеври ювелірного мистецт-

ва, знайдені при їх дослідженні, представлені і на даній виставці.

Могутність скіфської держави IV ст. до н.е. багато в чому пов'язана з іменем скіфського царя Атея. Цей суворий і загартований воїн намагався розширити західні кордони Скіфії і вів тривалі війни з македонським царем Філіппом II. В одному з боїв 339 р. до н.е. Атей загинув.

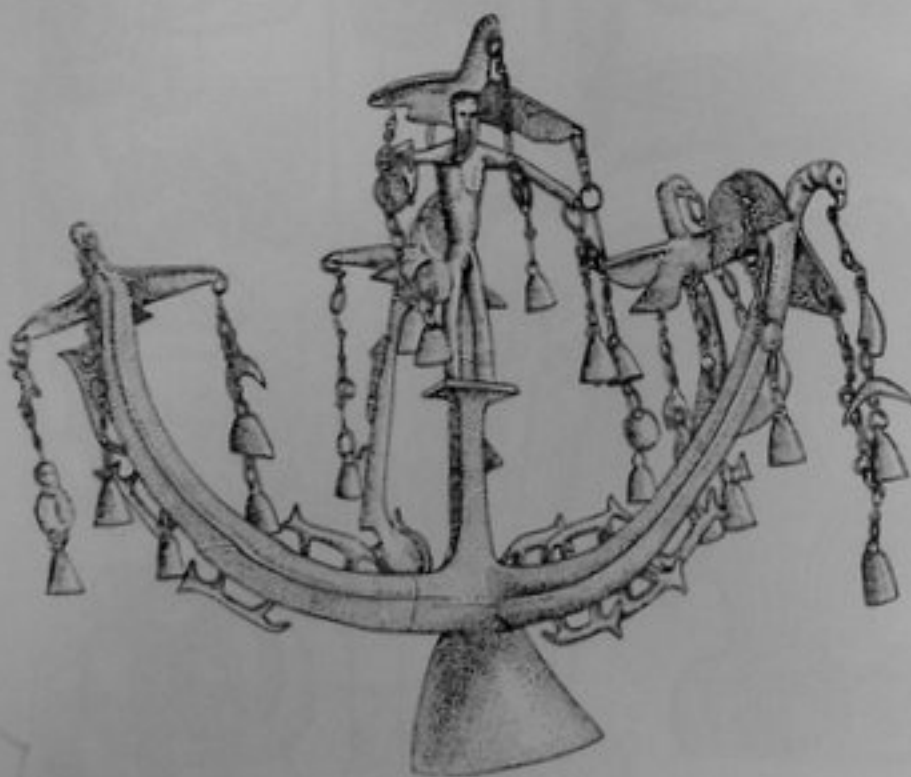
331 р. до н.е. випробувати сили скіфів намагався намісник Олександра Македонського у Фракії Зопіріон. Його військам вдалося дійти до Ольвії, однак, повертаючись після невдалої облоги останньої, загін Зопіріона був повністю знищений скіфами.

Поступовий занепад Скіфії починається з рубежа IV–III ст. до н.е. Причини цього процесу до кінця не вивчені – вірогідно, цьому сприяли кліматичні зміни, що відбувались в Північному Причорномор'ї у III ст. до н.е., постійний натиск зі сходу сарматських племен і т.п. У будь-якому випадку у II ст. до н.е. степи Північного Причорномор'я виявляються вже надійно зайняті спорідненими скіфам сарматами, з іменем яких і пов'язуються наступний період північнопричорноморської історії.

На завершення короткого огляду зупинимося на характеристиці основних особливостей скіфської культури в широкому розумінні цього слова.

Поховальний обряд скіфів досить складний і потерпів значні зміни протягом скіфського періоду. Найсильніше ці зміни стосуються форм поховальних споруд. Для ранньоскіфського періоду характерні поховання в дерев'яних гробницях, споруджених на рівні давньої поверхні; в ґрунтових ямах, перекритих деревом; в дерев'яних і кам'яних склепах, впущених до ґрунтових ям і т.д.

Багато дерев'яних гробниць того часу частково були спалені. Різноманітність типів ранньоскіфських поховальних споруд, очевидно, пояснюється тим, що до складу скіфського об'єднання в даний період входили різні за походженням групи кочового населення – власне скіфи, що просувалися в степи Північного Причорномор'я та Північного Кавказу на початку V ст. до н.е. з далеких районів Азії, і нащадки кіммерійців, які раніше займали цю територію, які ще не встигли інтегруватися у складі єдиного етносу. Певна уніфікація скіфського поховального обряду, яка свідчить про завершення даного етнооб'єднувального процесу, спостерігається з кінця V ст. до н.е. Основною поховальною спорудою цього часу є катакомба. Вона представляє собою глибоку /до

Мал. 13. Бронзове навершя із зображенням бога Папая (за Б.М. Граковим).

15 м від рівня давнього горизонту/ вертикальну шахту, в нижній частині якої споруджувались заглиблені під її стінки одна або декілька камер, виритих у твердому лесі. Над катакомбою зводилась значна надмогиляна споруда /її розміри залежали від соціального статусу похованого/, складена із шматків дерну і закріплена різноманітними прошарками глини та каміння.

Особливості скифської матеріальної культури, як і інших кочових народів, найбільш яскраво простежуються за комплексом озброєння. Наступальне озброєння скифів, як і їхніх попередників – киммерійців, складалось із лука і стріл, меча, списів, дротиків. Однак на відміну від більш раннього часу помітне місце в скифській паноплії займали засоби захисту – пластинчасті набірні панцирі, що доповнювалися іноді такими ж панцирними штанами, захисні пояси, поножі-кнеміди, щити, шоломи. Застосовувались і засоби захисту бойового коня – масивні налобники, нагрудники, посилені металевим набором, повстяні чепраки. Удосконалення озброєння сприяло зміні тактики ведення бою – поряд із лавою – звичайною побудою легкоозброєної кінноти, скифами застосовувався рішучий удар загонами важкоозброєної кавалерії.

Високий рівень стратегічного мистецтва скифів наглядно демонструє хід докладно описаної Геродотом в ІУ книзі його "Історії" війни скифів з великим військом Дарія І, яке вторглося у Північне Причорномор'я близько 512 р. до н.е. Для послаблення його сили скифський план війни передбачав стратегічний відступ, ціль якого була заманити армію персів вглиб Скіфії, відрізавши від тилкових баз. Блискуча вдача цього задуму свідчить не тільки про рівень стратегічного мислення скифських воєначальників, але й про високу дисципліну скифського війська, що забезпечило виконання розробленого плану.

Скифська релігія була політеїстичною. Особливе місце в ній займав пантеон вищих богів – Папай, Табіті, Апі, Гойтісір, Аргімаса, Фагімасад, які наділялись в уявленнях скифів антропоморфним ликом. Символом бога війни був залізний меч. Значне місце в скифській релігійній системі посідали культи героїв. Скифське образотворче мистецтво відрізняється зооморфним характером. Улюбленими для скифів були образи оленя, барана, коня, кошачого хижака, гірського козла, а також фантастичного грифона. Монументальне мистецтво представлене скифськими антропоморфними стелами.

За рівнем соціального розвитку скифи

досягли стадії класоутворення, а їхня держава може бути інтерпретована як ранньокласова, заснована на експлуатації скифами підкорених народів.

Література

Археология Украинской ССР в 3-х томах. Т.2.– Киев: Наукова думка, 1986.

Граков Б.Н. Скифы. – Москва: Изд-во МГУ, 1971.

Дьяконов И.М. История Мидии. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1956.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII – IX вв. до н.э.- Киев: Наукова думка, 1983.

Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья.- Киев: Наукова думка, 1984.

Мурзин В.Ю. Происхождение скифов. Основные этапы формирования скифского этноса. – Киев: Наукова думка, 1990.

Тереножкин А.И. Киммерийцы. – Киев: Наукова думка, 1976.

Черненко Е.В. Скифо-персидская война.– Киев: Наукова думка, 1984.

Rolle R. Die Welt der Skythen. – Luzern – Frankfurt, 1980.

Rolle R. Urartu und die Reiternomaden // SAECULUM, XXVIII, Heft 3, 1977.

Кіммерійці на Північному Кавказі

Територія, яку займали кіммерійці (найдавніший із відомих за писемними джерелами народ нашої країни) охоплює широкі простори від Волги на сході до Дунаю на заході. Найяскравіші сліди кіммерійської культури IX–VIII ст. до н.е., зафіксовані на Північному Кавказі, Центральному Передкавказзі і Закубанні. Це пам'ятки типу чорногорівських і, особливо, новочеркаських старожитностей. Закубання вважається центром історичних кіммерійців, пам'ять про яких довго жила на берегах Керченської протоки, яка була тісно пов'язана з Кубанню і географічно, і історично. Цей зв'язок знайшов відображення у повідомленнях Геродота і Страбона. Автор II ст. н.е. Діонісій Перієт, засновуючись на більш ранніх джерелах, відводив кіммерійцям місце між сіндами і керкетами, місцепроживання яких на Північно-Західному Кавказі добре відоме.

Звідси кіммерійці здійснювали грабіжницькі походи через Кавказ у країни Давнього Сходу. Підтверджується це і свідченнями ассирійських писемних джерел. Так в донесеннях царевича Сінахе-ріба і одного із головних ассирійських розвідників Ашшуррісуа царю Саргону /між 721 і 715 рр. до н.е./, згадується країна Гамірр, тобто країна Кіммерійців, яка локалізується на північ і північний-захід від Ванського царства, очевидно на Північному Кавказі. Ця локалізація надійно підтверджується археологічними матеріалами, насамперед кіммерійськими похованнями. У цьому зв'язку необхідно згадати курган Чашхіту, відкритий 1988 р. біля аула Кабехабль Адигейської автономної області. Під насипом висотою 4,5 м була виявлена шатрова конструкція, яка знаходилась над великою могильною ямою розміром 12 x 7 м. Поховання було майже повністю пограбоване. Лише у південній частині ями збереглися рештки колісниці і упряжі. Місце власне колісниці відзначено двома ямками від коліс з слідами дерева всередині. На костяках четвірки запряжених разом коней виявлені такі вуздечні приналежності: бронзові двокольчасті вудила, тримуфтові псалії, вуздечні бляхи з „солярним знаком”, кільця з рухливими муфтами, браслетоподібні вуздечні кільця, циліндричні пронизи для перехресних ремінів. Реконструкція упряжі в кургані Чашхіту дозволила встановити функціональне

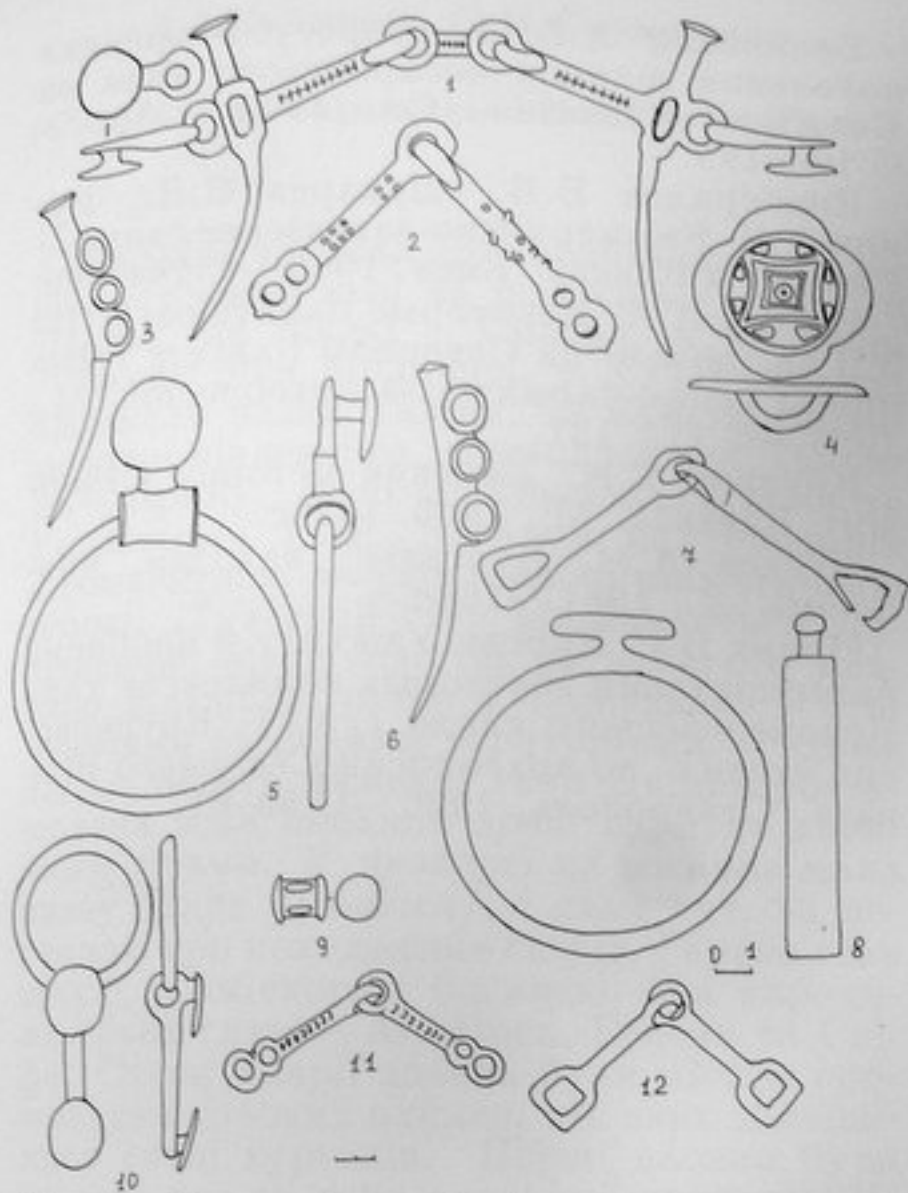
призначення деяких деталей кінської вузди VIII–VII ст. до н.е., а також виділити предмети, які виявились зайвими в упряжі верхового коня.

Насамперед це кільця з рухливими привісками, які знаходились між кіньми-корінниками. Крім них деталями колісниць можуть служити великі браслетоподібні кільця, знайдені в Чашхіту при пристяжних конях, які можна зв'язати з ремінями постромків. До елементів колісничної упряжі можна віднести циліндричні пронизи з трьома прорізами і пластини з подвійними бляшками.

Знахідки в курганах колісниць або упряжі є свідченням високого соціального статусу похованих в них людей. Існування у кіммерійців колісниць підтверджується і писемними джерелами. У Біблії (в книзі пророка Ісайї) знаходимо опис появи з волі бога Яхве кіммерійців у Передній Азії в кінці VIII ст. до н.е.: „і підніме він знамено народам дальнім і покличе одного від краю землі, і осьвін швидко і легко з'явиться. Не буде в ньому ні занеможеного, ні стомленого, він не буде дрімати і не буде спати, пояс не зніметься з чересел його, і не розірветься ремінь в сандалях його, стріли його загострені, і всі луки його натягнуті, копита коней його подібні креміню і колісниці його, як вихор.”

Присутність кіммерійців на Північно-Західному Кавказі засвідчують і матеріали могильника IX–VIII ст. до н.е. на р. Фарс в Адигеї, який за своїм поховальним обрядом (західна орієнтація випростаних кістяків, підкурганні поховання в гробниці і на кам'яних вимостках, ритуальний майданчик з кінськими жертвоприношеннями) значно відрізняється від групи протомеотських могильників Закубання. Для них характерне переважання південної орієнтації, наявність скорчених поховань, невелика глибина могили, покладення в могилу гальок тощо. Деяка неоднорідність протомеотських могильників, яка виявляється в поєднанні ґрунтових і підкурганних поховань, випростаному і скорченому положенні кістяків, різноманітності орієнтації похованих, свідчить про проникнення в місцеве середовище кочових елементів.

Аналогічна ситуація мала місце в районах Центрального Передкавказзя, зокрема в околицях Кисловодська. Кочівницький вплив надає місцевим поховальним пам'яткам (могильники Клинь-Ярський, Султангорський, біля Кисловодської мебельної фабрики) особливого колориту. Ніде більш на території поширення кобанської культури не відомі поховання, які б утримували таку кількість

Мал. 1. Бронзові деталі кінської вузди прото-меотського часу (Краснодарський край).

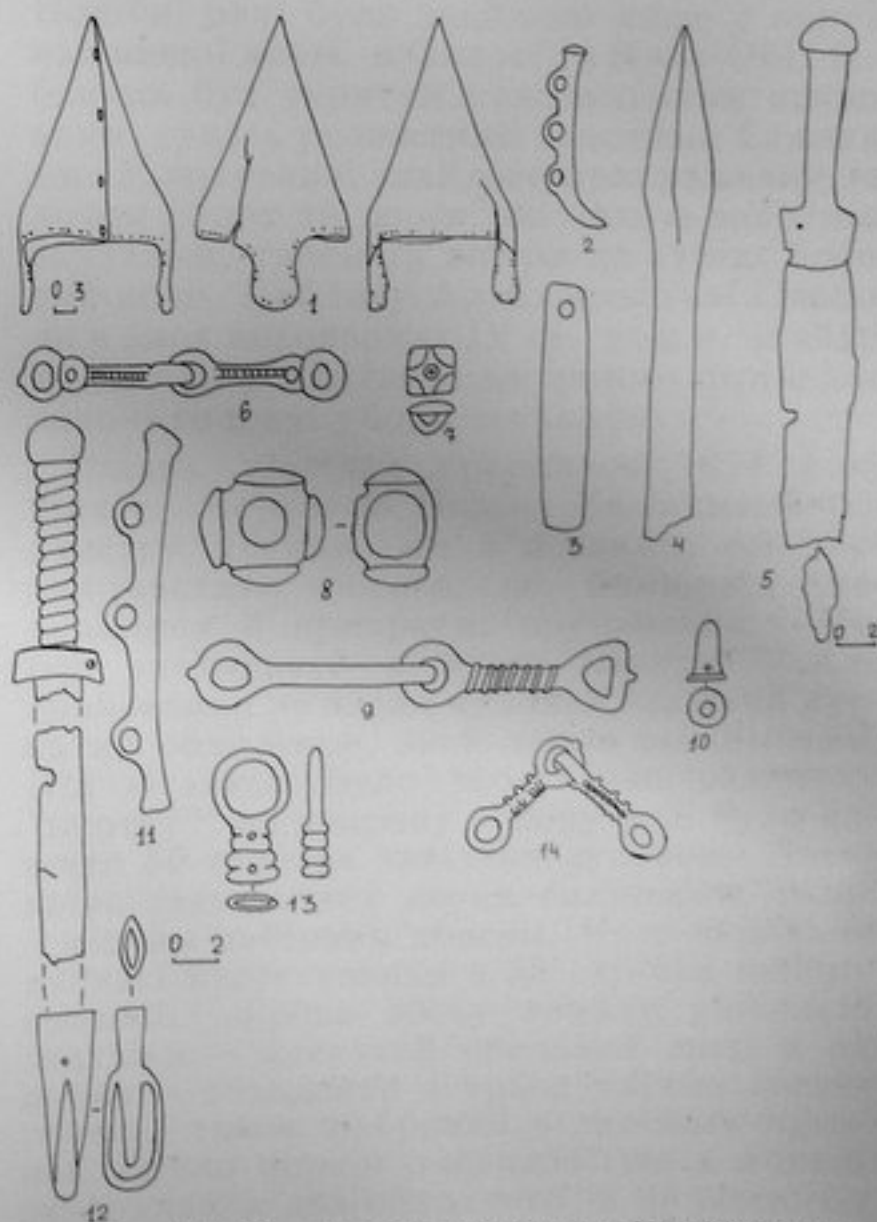
предметів із степовими елементами, представленими зброєю і кінською зброєю.

Слід відзначити, що на Північному Кавказі були потужні центри металургії, які виявляли вплив на сусідні народи. В цих центрах створювались своєрідні форми зброї – біметалеві мечі і кинджали, які потім були запозичені кіммерійцями. На Кавказі нараховується до 10 типів давніх бронзових вудил і до 15 типів псаліїв. Подібна різноманітність говорить про значну роль коней в господарстві населення Північного Кавказу. Деякі типи удил відзначаються особливостями /гострими шипами і масивними псаліями/, притаманними так званим "строгим вуздечкам". Подібні вудила, за висновком спеціалістів, значно полегшували управління і приборкання коня. Схожість кінських наборів Північного Кавказу, України і Центральної Європи пояснюється зв'язками кіммерійців з північно-кавказькими центрами їх виробництва.

Кочівницькі елементи поступово входили в кавказьке етнічне середовище. Підтвердженням цьому служать спільні походи до країн Давнього Сходу, здійснювані кіммерійцями і місцевими кобанськими

племенами в кінці УІІ – поч. УІІІ ст. до н.е. Археологічним підтвердженням цього є поховання № 185 Клин-Ярського могильника. У ґрунтовій могилі прямокутної форми лежав скорчено скелет чоловіка, озброєного кинджалом. В південно-східному куті знайдено шолом ассирійського типу, всередині якого були бронзові вудила, псалії і чотири бляшки від зброї. Найцікавішою знахідкою є бронзовий шолом з нащічниками. Він викроєний із тонкого кованого бронзового листа і має конусовидну форму. Висота тулії – 31 см. Аналіз рельєфів із Ніневії дозволяє віднести побутування шоломів подібної форми в Ассирії до періоду правління Сіннахеріба (705–680 рр. до н.е.) і Ашурбаніпала (668–626 рр. до н.е.). Саме на рельєфах часів правління Сіннахеріба з'являються шоломи конічної форми з нащічниками.

Можна вважати, що шоломи, близькі за формою до північнокавказьких, існували як елемент захисного озброєння з кінця УІІІ до середини УІІІ ст. до н.е.

Мал. 2. 1–7 Знахідки з поховання № 186 Клин-Ярського могильника біля Кисловодська. 8–14 Зброя та деталі кінського спорядження з пам'яток кобанської культури (Північний Кавказ).

Кінець кіммерійського періоду на Північному Кавказі пов'язаний з проникненням на цю територію на рубежі УІІ-УІІІ ст. до н.е. скіфських племен із східних районів Євразії. Це привело до певної дестабілізації політичної обстановки, що спричинилось до масового завоювання скарбів, руйнування поселень місцевого населення і відходу кіммерійців до лісостепових районів України і Центральної Європи. Частина кіммерійців, очевидно, увійшла до складу скіфського племінного об'єднання.

Література

Анфимов Н.В. Сложение меотской культуры и связи ее со степными культурами Северного Причерноморья // Проблемы скифской археологии. М., 1971. - С.170-177.

Белинский А.Б. К вопросу о времени появления шлемов ассирийского типа на Северном Кавказе // СА. 1990. №4. - С.190-195.

Виноградов В.Б., Дударев С.Л., Рунин А.П. Киммерийско-кавказские связи // Скифия и Кавказ. Киев, 1980. - С.184-199.

Иессен А.А. Некоторые памятники УІІІ-УІІ вв. до н.э. на Северном Кавказе // Вопросы скифо-сарматской археологии. М., 1954. - С.112-131.

Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа. М., 1960. - 520с.

Лесков А.М. Курганы: находки, проблемы. Л., 1981. - 168с.

Эрлих В.Р. Курган Уашхиту и проблема интерпретации некоторых комплексов типа Новочеркасского клада // ХУІ "Крупновские чтения" по археологии Северного Кавказа. Ставрополь, 1990. - С.59-61.

Скіфські та сарматські пам'ятки Таврії

Південна частина причорноморських степів, кордоном якої на північному заході є Дніпро, на півдні – Сиваші, а на сході – басейн ріки Молочної, у ХУІІІ столітті одержала назву Таврія, за назвою розташованої південніше давньогрецької Тавриди – Криму. Нині це Херсонська область Української РСР. Загалом ця територія є компактною та своєрідною кліматичною зоною. Тутешній степ відзначається підвищеною посушливістю та набагато меншою кількістю річок у порівнянні з оточуючими степовими територіями. Уздовж лівого берега нижньої течії Дніпра розташована зона піщаних арен, вкритих хвойними лісами. У давності ця місцина мала назву Гілея /Полісся/, і саме тут, за легендою про походження скіфів, Геракл взяв шлюб зі змієногою богинею, яка народила трьох синів – Агафірса, Гелона та Скіфа. Степи Таврії здавна були місцем проживання кочових племен, від яких залишилися сотні курганів. Перші насипи були зведені тут за доби енеоліту, протягом ІІІ тис. до н.е. У тутешніх курганах ховали своїх небіжчиків носії ямної, катакомбної та зрубної культур, кочували тут кіммерійці та скіфи, по тому їх змінили сармати.

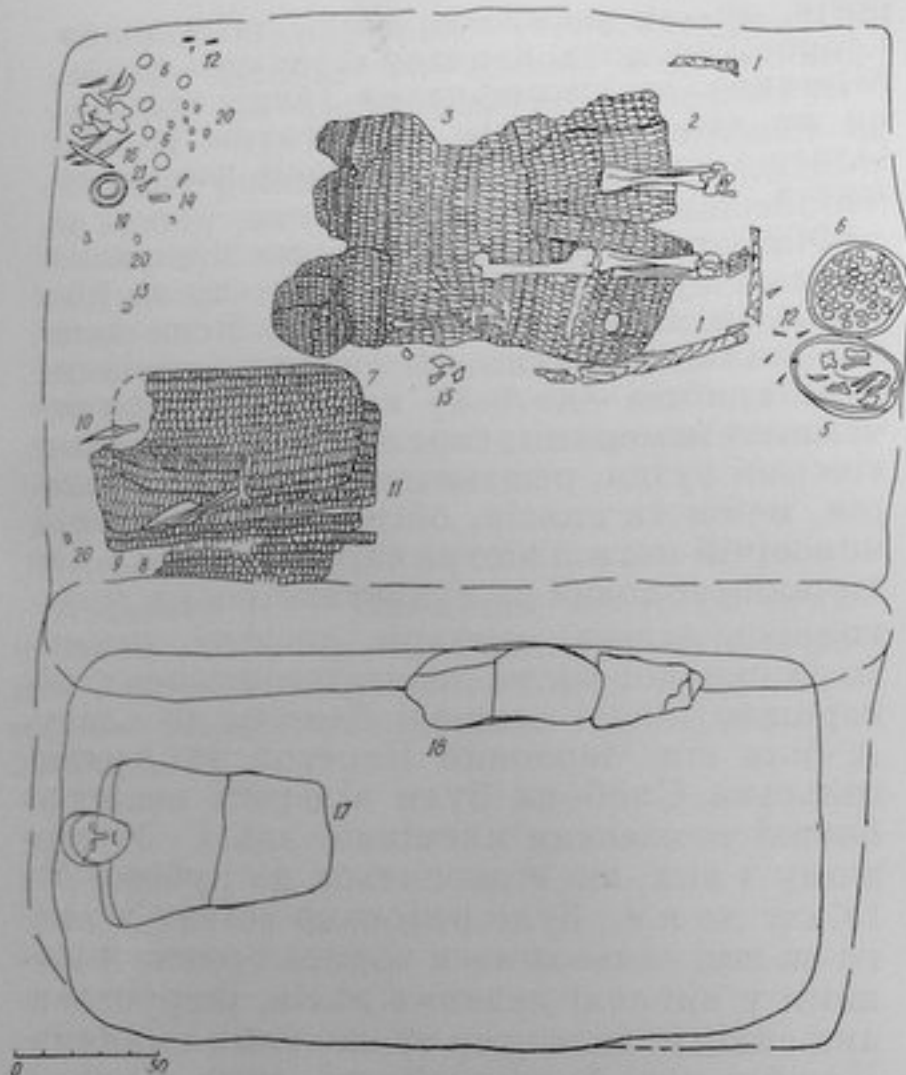
Археологічні розкопки на території сучасної Херсонської області відбуваються з середини ХІХ ст. Тут розташовані всесутньо-відомі скіфські царські кургани Огуз, Козел, І та ІІ Мордвинівські, які досліджував М.І.Веселовський та М.Є.Макаренко. Однак масштабні розкопки на території Таврії почали здійснюватися з 60-х років нашого століття у зв'язку з будівництвом Каховської зрошувальної системи. Для дослідження пам'яток, що потрапили до зони зрошування, 1968 року було створено Каховську /з 1971 р. Херсонську/ експедицію Інституту археології АН України. Її очолив О.М.Лєсков. 1973 року Херсонською експедицією керував відомий радянський скіфолог, професор О.І.Тереножкін, а з 1974р. і донині А.І.Кубишев.

На перший погляд, скіфські пам'ятки Таврії не відрізняються від поховань на сусідніх територіях – сучасних Запорізької, Миколаївської, Дніпропетровської областей. Та це лише на перший погляд. Перш за все тутешні кургани полишені в основному рядовим населенням Скіфії. Грандіозні царські усипальні – Чортомлик, Солоха, Товста Могила та ін. – розташовані північніше, в районі Дніпровських по-

рогів, де, як вважають вчені, знаходився Геррос Геродота, цвинтар скіфських царів. Можливо, посушливі степи Таврії належали не дуже могутнім та багатим родам. Однак і тут за скіфських часів вирувало життя.

1969 року експедиція досліджувала скіфські кургани у відкритім степу за 20–30 км на південь від Каховки. Вони явно належали заможним та сильним кочівникам: глибокі /до 6 м/ катакомби з величезними камерами, серед знахідок – деталі кінської вузди, рештки лусковидних панцирів, мечів та списів, обов'язкові у кожній чоловічій могилі вістря стріл, у жінок – античний столовий та туалетний посуд /чорнолакові кіліки, канфари, лекіфи/, намисто із скляної пасти та напівкоштовних мінералів, золоті нашивні бляшки до одягу. А біля сіл Червоний Перекоп та Архангельська Слобода були відкриті непограбовані поховання племінної знаті. У першому з них, що відноситься до рубежу У–ІУ ст. до н.е., було поховано воїна. У нього на шиї знаходилася золота гривна з кінцями у вигляді левиних голів, інкрустованих синіми, зеленими та жовтими емаллями. Подібні речі було знайдено лише у курганах вищої знаті: в Солосі та Куль-Обі. Небіжчик був вкритий поховальними покривами, суціль розшитими золотими бляшками. У похованні знайдено прикрашений золотом горит та дерев'яні чаші з золотими окуттями, списи та вістря до стріл, бойовий пояс. Поблизу Архангельської Слободи в двох похованнях ІУ ст. до н.е. знайдено багато прикрашені ажурними стрічками жіночі головні убори – калафи.

Цікава знахідка трапилася 1974 року біля с. Червоний Поділ. Закінчивши розчистку могили, ми з'ясували, що верхня частина кістяка, де, ймовірно, знаходилися й прикраси, зруйнована. Череп знаходився в кутку камери. Але грабіжники не взяли чудовий залізний лускатий обладунок, який лежав незайманим. Під кістяком було розстелено панцирну "куртку", на шкіряну основу якої було нашито 50 стрічок залізних лусочок. Плечі воїна захищалися двома оплічками, талія – міцним набірним поясом. Ноги вкривали лускаті настегновники з 38 стрічок набору кожний. Трохи збоку лежали унікальні знахідки – лускатий овальний щит, а на ньому – складений з трьох частин настегновник, також набраний з залізних лусочок. Було цілком очевидно, що в могилі знаходилися два обладунки, а не один, бо одночасно носити таку купу заліза одна людина просто була не в змозі. І панцирна куртка, і щит мають прямі аналоги на золотому гребені з Солохи, де кіннотник

Мал. 1. План поховання скіфського воїна біля с. Червоний Поділ на Херсонщині.

у центрі фриза вбраний саме у такий обладунок. Навіть трубочки для кріплення руків"я щита з нашої знахідки були зображені саме в тому місці на щиті з гребеня.

У тому ж похованні, oprіч бронзового казана, наконечників списів та стріл, сокири та дерев"яної чаші з 78 каменями для праці, у схованці було знайдено срібний кубок для священних, а в кутку могили, у землі, перекопаній грабіжниками – 15 непомічених ними золотих бляшок із зображенням сфінкса.

1978 року Херсонська експедиція почала розкопки великого скіфського курганного могильника "Рядові могили" біля с. Золота Балка. До його складу входили 4 насипи заввишки до 6 м та багато більш низьких курганів. Як завжди, всі вони були пограбовані ще в давнину. Лише в кургані № 17 вдалося віднайти незаймане поховання дівчини-скіф"янки. Цікаво, що для нього використали більш ранню катакомбу. З невеликої вхідної ями майже вертикальний колодязь глибиною більш як 3 м вів до камери. Її стіни та стеля були ретельно оброблені, імітуючи кочову кібітку – останній притулок небіжчиці. Біля черепа лежали дві золоті сережки з

підвіскою у вигляді людської голови, сукня була розшита дрібними, але дуже вишуканими круглими та овальними бляшками. Під лівою лопаткою лежало бронзове люстерко з орнаментованою ручкою, на зап"ястях – браслети із скляних намистин. За головою стояла червонофігурна кришка давньогрецької лекани, використана замість вази.

Кожного сезону Херсонська експедиція відкриває нові сторінки скіфської історії. 1979–1988 рр. досліджувалися кургани на східних кордонах Таврії, у басейні річок Великий та Малий Утлюк. У цих місцях розкопки проводилися вперше. І вони дали несподівані результати. Перш за все, знайдені скіфські могильники підтвердили дані Геродота про те, що тут мешкали скіфи царські, які "вважали всіх інших своїми рабами". Біля с. Волчанськ 1980 р. було досліджено поховання багатой та знатної скіф"янки. Її було поховано у розшитій золотими бляшками сукні та дорогому головному уборі. На відміну від калафів з Архангельської Слободи, він прикрашений 75 золотими бляшками різних форм та розмірів: із зображенням сфінкса, хрестоподібними та зооморфними. Небіжчицю прикрашали золоті скроневі підвіски у вигляді фігурок качок – одного з священних птахів іранців / за міфом про походження світу, саме качка принесла у дзьобі з дна океану землю для створення земної тверді/. На шиї в неї багате намисто у вигляді мініатюрних амфор. Рукава одягу були розшиті різнокольоровими скляними намистинами.

Неподалік від Волчанська, біля с. Шелюги 1987 р. відкрито невеликий скіфський могильник IV ст. до н.е., що складався з 8 насипів. Цікавий він був тим, що у головних похованнях, всупереч скіфській традиції, поховані не чоловіки, а жінки. Усі небіжчиці, крім суто жіночих речей – намиста, дзеркал, прикрас – мали у супроводжувальному інвентарі ще й зброю: наконечники списів, вістря стріл та дротиків. Жінки-воїни скіфських та савроматських племен, подібні до похованих у Шелюгах, очевидно, й дали привід грекам скласти міф про амазонок.

В одному з курганів могильника на рівні давнього горизонту на нас чекала приємна несподіванка – знахідка золотого конусу з отвором на дні, всередині якого лежала зім"ята золота гривна. Призначення конусу з"ясоване не до кінця. Отвір у дні виключає використання його як посудини. Деякі дослідники вважають, що це обойма для науза – китиці, що підвішувалася на шию бойового коня. Іншим здається, що це наверх якихось ритуальних жезлів або

бунчуків. Чергову загадку, зв'язану з такими предметами, підніс сезон 1990 р. біля с. Братолюбівка на північний схід від Каховки. Науковий співробітник Херсонської експедиції М.В.Ковальов у пограбованому похованні скіфського кургану знайшов схованку. Коли її розчистили, очам археологів відкрилися дивовижні за красою речі. У схованці лежали золоті окуття зітлілого срібного ритону з наконечником у вигляді кінської голівки, золота гривна, сплетена з шести рядків ланцюжків та завершена знову ж таки кінськими голівками, золота фіала, прикрашена шістью протомами коней та вже знайомий золотий конус. Його поверхня повністю вкрита фризами з улюбленими мотивами скіфського мистецтва – “звіриними терзаннями”, символічним зображенням боротьби Добра й Зла. Коней та оленів шматують їх одвічні вороги – леви, пантери й грифони.

Сцени навдивовиж схожі з нижнім фризом знаменитої пекторалі з Товстої Могили. Як доказ ритуального призначення цього конусу, з середини у ньому було приклепане золоте кільце, до якого, вірогідно, прив'язували якийсь предмет – скоріше за все, кінський хвіст. Вірогідно, конуси з Ільичевого, Шелюгів та Братолюбівки правили для виконання якихось ритуалів.

Сарматські поховання, досліджені протягом більш ніж 20-річних робіт Херсонської експедиції, хоч і поступаються скіфським за кількістю та багатством інвентаря, але несуть цікаву й важливу інформацію. Саме тут знайдена найцікавіша група поховань II–I ст. до н.е., що відзначають перший етап завоювання сарматами земель колишньої Скіфії. Ці поховання складають компактну у археологічному та типологічному аспекті групу. Вони здійснені за одним обрядом: небіжчики витягнуті на спині, лежать головою на північ або на північний захід, у супроводі зброї /мечі, списи, стріли/, античної кераміки. Подібні поховання відомі лише на невеликій території у нижній течії Дону. За датуванням це поховання роксолан, які у 106 р. до н.е. були, за свідченням Страбона, союзниками скіфського царя Палака у його війні проти Херсонеса. Серед більш пізніх /I ст. н.е. / поховань цікавими є могили з керамікою волгодонського вигляду /Першокоянтинівка, Каїри/, що зазначають контакти сарматів Таврії з їх східними родичами. Пізньосарматські /II–IV ст. н.е. / поховання на території Таврії поодинокі. Біля с. Любимівка було досліджено поховання жінки, в якому знайдена бронзова фібула та набір античного червонолакового посуду, датованого II ст. н.е. Рідкісність

пізньосарматських поховань не є дивною – на той час вони концентруються або східніше /на Нижньому Дону та у Приазов'ї/, або західніше, у пониззях Дунаю та в Молдавії. Така картина дає уяву, очевидно, про кордони пізньосарматських об'єднань.

Які ж сарматські племена жили на цій території? У II–I ст. до н.е. це були роксолани, як писав Страбон. У другій половині I ст. н.е. римський історик Пліній Старший називає у числі мешканців Північного Причорномор'я “амаксобіїв або аорсів”. Аорси були відомі й раніше, від того ж Страбона. Однак і він, і інші античні автори розміщували аорсів на Нижньому Дону та в Прикаспії. Відомі там численні та своєрідні пам'ятки ототожнювались археологами з цим племенем. І от розкопки, проведені Херсонською експедицією 1984–1986 рр., підтвердили правоту Плінія Старшого. Там були знайдені сарматські поховання, що практично не відрізнялися від донських та поволзьких. У своєму творі Пліній писав ще про одне сарматське плем'я – сіраків. Він розміщував їх в районі Ахіллової Дрома /сучасної Тендровської коси на півдні Херсонської області/. Інші давні автори, які писали про сіраків /Страбон, Помпоній Мела, Тацит/, одностайно називали їх мешканцями прикубанських степів. В.Б.Виноградов свого часу виділив археологічну ознаку сіраківських поховань – орієнтацію небіжчика не на північ, як у роксолан та аланів, або на південь, як у аорсів, а на схід. До останнього часу такі могили, дійсно, були відомі тільки на Кубані. Але 1989 р. біля с. Каїри Херсонська експедиція дослідила одне сарматське поховання, де небіжчик не тільки лежав головою на схід, але й супроводжувався типовим кубанським глеком. Значить, і тут Пліній Старший не помилився – сіраки жили не тільки на Кубані, а й у Таврії.

Щоб зрозуміти, як потрапили сюди споконвічні мешканці східних сарматських земель, необхідно згадати події, описані Тацитом. У 45 р. н. е. боспорський цар Мітрідат VIII, онук знаменитого Мітрідата VI Євпатора, планував відродити могутнє царство діда, протиставляючи його Римській імперії. Молодший брат Мітрідата, Котіс, сподіваючись на боспорський трон, видав його плани Клавдію. Принцепс не зніс сепаратизму свого вассала: на Боспор було споряджено каральний загін під командуванням Дідія Галла, Мітрідата VIII було скинуто, а в нагороду за зраду царем проголосили Котіса. Бунтівний цар утік за протоку, до сіраків, й створив там коа-

ліцію за їх участю. Тим часом, заспокоєні удаваною тишею, римляни відвели основну частину війська, залишивши у Пантікапеї лише декілька когорт на чолі з Юлієм Аквілою. Лишившись віч-на-віч з сильним ворогом – сіраками та іншими союзниками Мітрідата, Котіс та Аквіла звернулись за допомогою до давніх ворогів та сусідів сіраків – аорсів. У 49 р. н.е. союзники розгромили сірацького царя Зорсина, спалили його фортецю, а Мітрідат, не бажаючи потрапити у полон до римлян, здався царю

аорсів та сіраків. Вони /або їх частина/ відкочували зі своєї батьківщини на захід. Не виключено, що союзницькі відносини з Римом сприяли рішенню аорських вождів перебратися поближче до могутньої та багатой імперії. Але була й інша причина – на цей час при східних кордонах аорських земель з'являються прийшли з Середньої Азії алани. Сторіччям пізніше вони повністю підкорили собі й решту сарматських племен.

Лісостепова Скіфія

З початком скіфської епохи на Півдні Європейської частини СРСР /7-4 ст. до н.е./ територія східноєвропейського Лісостепу стає одним з регіонів широкого розповсюдження скіфської матеріальної культури – в першу чергу знаменитої скіфської тріади/озброєння скіфського типу, кінське спорядження, яскраве і самобутнє мистецтво, яке одержало назву “звіриний стиль” /.

Основною зоною побутування старожитностей скіфського типу в межах Лісостепу є територія від басейнів Верхнього і Середнього Дністра на заході до басейну Середнього Дону на сході, тобто в основному територія сучасної України.

Тут відомі слідуєчі побутові і поховальні пам'ятки: неукріплені поселення /селища/, укріплені /городища/, курганні і ґрунтові могильники.

Дослідження старожитностей скіфської доби в Лісостепу мають майже півторасторічну історію. Початок їх пов'язаний з діяльністю професора Київського університету П.А.Іванишева, який здійснив в 1845р. розкопки одного з грандіозних курганів скіфського часу в Лісостепу – Переп'ятихи /кінець 7ст. до н.е./ біля с. Мар'янівка на Київщині.

Серед багатьох дореволюційних дослідників, які проводили розкопки лісостепових старожитностей скіфського періоду, в першу чергу варто назвати імена відомих археологів Н.Є.Бранденбурга, В.В.Хвойки, А.А.Спіцина і, звичайно ж, А.А.Бобринського.

В радянський період значний вклад у вивчення лісостепових пам'яток внесли І.В.Фабриціус, Є.Ф.Покровська, О.І.Тереножкін, В.А.Ільїнська, Г.І.Мелюкова, Г.І.Смірнова, П.Д.Ліберов, В.Г.Петренко, Г.Т.Ковпаненко, Б.А. Шрамко та інші.

Завдяки інтенсивним археологічним розкопкам і розвідкам на території східноєвропейського Лісостепу нині відомо близько 1500 поховань скіфської доби, більше 130 городищ, близько 500 селищ.

Велика кількість поселень, в тому числі укріплених, – свідчення багатолюдності регіону в цей період і високого ступеню соціальної консолідації.

Городища і селища споруджувались місцевими племенами, як правило, з врахуванням особливостей рельєфа місцевості, в місцях, зручних для оборони і веден-

ня господарства. Найчастіше, це узвищені ділянки плато, оточені балками та ярами, береги великих та малих річок. Безумовно, більшість городищ споруджувалась по чітко визначеному плану. Розміри городищ різні: від невеликих/1 га і більше/ до таких, що мають десятки, сотні і навіть тисячі га.

До найвідоміших пам'яток на території Правобережного Лісостепу належать: Трахтемирівське городище /більше 500 га/ в басейні річки Рось, Мотронинське /більше 200/, Пастирське /18 га/ в басейні р. Тясмин, Немирівське/близько 100 га/ в басейні р. Південний Буг. Найкрупнішим, але практично не вивченим городищем скіфського часу на Правобережжі є велике Ходосівське городище /більше 2000 га/ на Київщині.

На Лівобережжі до числа найбільш відомих городищ належать: Бельське городище /більш 4000 га/, ототожнюване з містом Гелоном, про яке повідомляє древньогрецький історик Геродот/5 ст. до н.е./, городище Полкова Микитівка /54 га/ в басейні р. Ворскла, Басовське /87 га/ в басейні р. Сула та ряд інших. На території Лівобережного Лісостепу, в околицях міста Переяслав-Хмельницького, розташоване найкрупніше /більше 6000 га/, найзагадковіше городище скіфського часу – Каратульське.

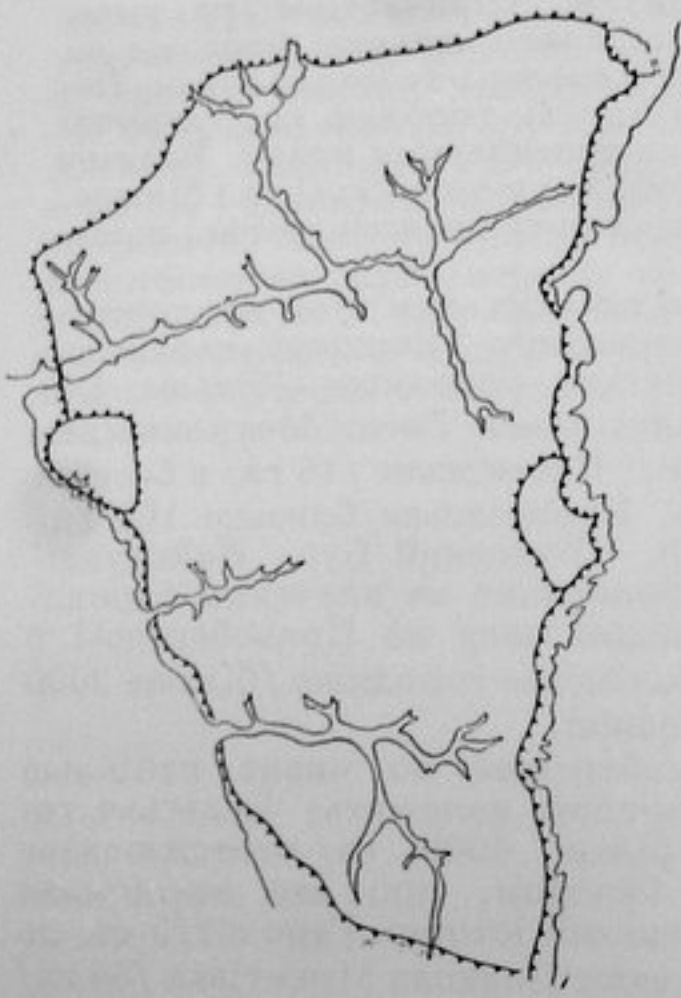
Названі супергіганти – Бельське, Велике Ходосівське, Каратульське городища – вірогідно, були найкрупнішими межплеменними політичними, економічними, культовими центрами на території Лісостепу.

Виникнення більшості городищ і селищ відноситься до УІ–Уст. до н.е. Городища мали прекрасно продуману систему оборони у вигляді ровів, земляних валів, часто посилені дерев'яними стінами. Іноді додатково ескарпірували схили узвищ, на яких споруджувались городища.

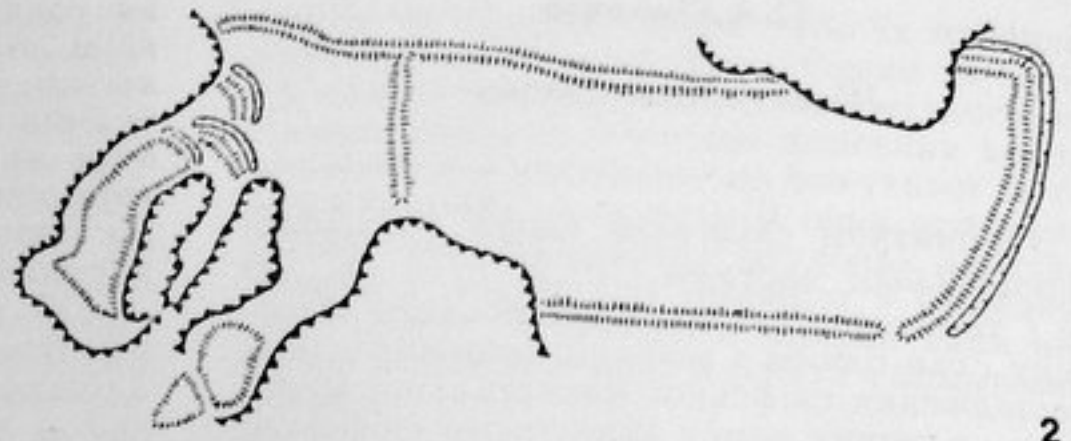
Збережені залишки оборонних споруд до цього часу вражають уяву своєю грандіозністю і минулою величчю. Так, висота земляних валів на Бельському і Немирівському городищах нині досягає 8 м. Ширина валу – іноді понад 30 м/ Бельське городище/. Глибина рову Мотронинського городища – до 6м, ширина рову Бельського городища – до 8,2м. Безперечно, в древності названі оборонні споруди мали ще більш вражаючі розміри, що робило деякі з городищ практично неприступними.

На багатьох городищах є внутрішні укріплення – своєрідні “акрополі”.

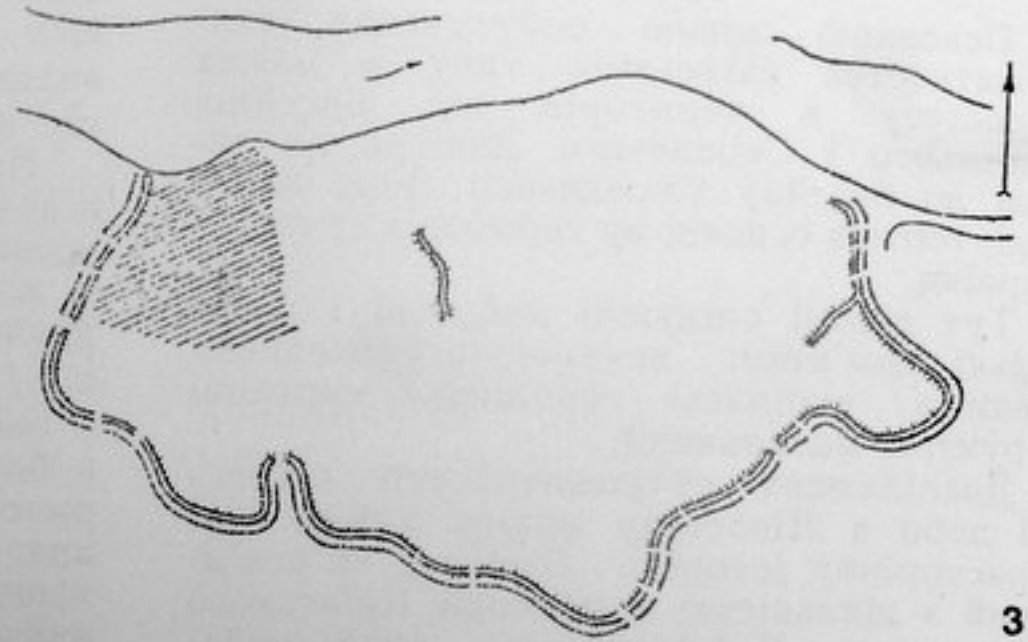
Археологічними розкопками, проведеними далеко не на всіх городищах Лісосте-

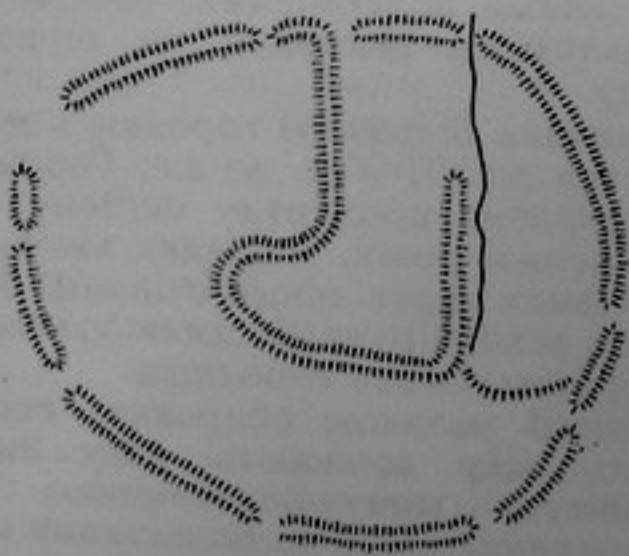
1

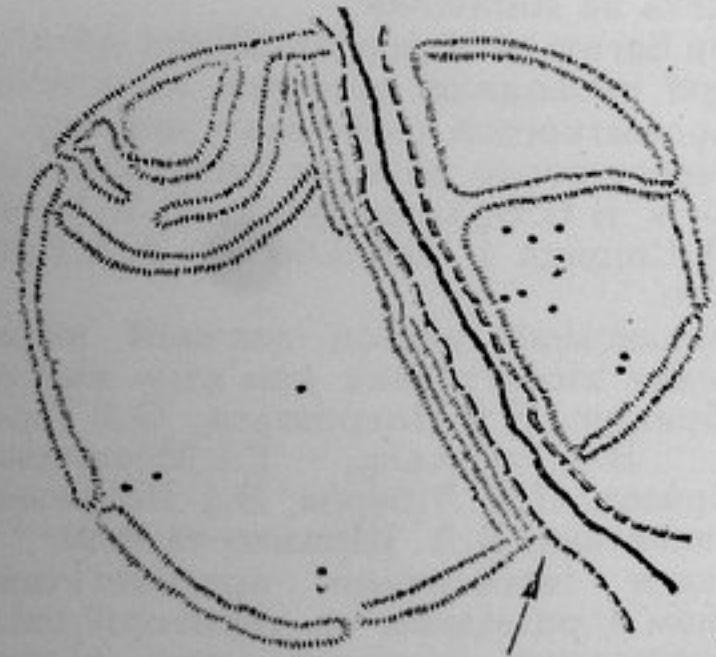
2

3

4

5

Мал. 1. Великі городища українського Лісостепу: 1-Бельське; 2-Басівське; 3-Трахтемирівське; 4-Немирівське; 5-Пастирське.

пу, відкрито залишки жител, господарських і культових споруд. На деяких поселеннях спостерігаються елементи планування /Трахтемирівське городище/.

Житла різних типів: наземні, каркасно-стовпової конструкції з глинобитними стінами і зруби, напівземлянки та землянки. Їх розміри варіюють. В житлах зустрічаються залишки вогнищ чи печей, земляні лежанки. Поряд з житлом звичайно розташовувались різноманітні господарські ями.

На ряді городищ /особливо – на Бельському / знайдені залишки різноманітних виробничих споруд.

Для проведення релігійних обрядів жителі городищ споруджували спеціальні жертівники, в тому числі і з глини, нерідко прикрашуючи їх спіральним орнаментом. Подібні вівтарі знайдені на Трахтемирівському, Пастирському, Мотронинському городищах. На деяких з них відомі зольні пагорби різної висоти, так звані “зольники”, вірогідно, пов'язані з культом домашнього вогнища.

Поряд з городищами, як правило, розташовувались неукріплені селища, звичайно невеликі за площею. У випадку воєнної загрози їх мешканці могли схоронитися за оборонними стінами. Очевидно, цією обставиною пояснюється наявність вільної, незабудованої площі на багатьох городищах.

В процесі розкопок городищ і селищ виявлені численні знахідки, які характеризують різні сторони життя древнього населення Лісостепу: посуд місцевого виготовлення та імпортований древньогрецький, знаряддя праці, прикраси, озброєння, предмети культу та інші категорії речей.

Населення Лісостепу ховало своїх покійників в основному під курганними насипами: ґрунтових /або безкурганних/ поховань відомо поки що небагато.

Курганні могильники звичайно розташовані на узвишсях, часто вдалині від поселень. Кількість насипів у них різна: від декількох курганів до десятків і навіть сотень.

В Правобережному Лісостепу в другій половині XIX ст. були розкопані могильники, які нараховували від 100 /біля села Бересняги в басейні р. Рось/ до 400 /біля с. Чубівка, могильник “А”, в басейні р. Тясмин/ курганів. На сьогодні найкрупніший могильник, в якому понад 400 насипів, зберігся в лісистій місцевості біля с. Старосілля, в басейні р. Тясмин. Не менш значні могильники відомі і в Лісостеповому Лівобережжі: в басейні р. Сула, де окремі групи нараховують більше

100 курганів, на р. Сіверський Донець /Люботинський могильник – близько 450 насипів, могильник Велика Гомольша – більше 700 насипів/. Найграндіознішим курганним могильником скіфського часу на території Лісостепу, із збережених донині, є могильник Скоробор біля Бельського городища, що нараховує понад 1000 насипів /басейн р. Ворскла/.

Кургани мають різні розміри. В Лісостеповому Правобережжі їх максимальна висота 10–11 м. Найбільший в цьому районі курган Переп'ятиха /11 м/.

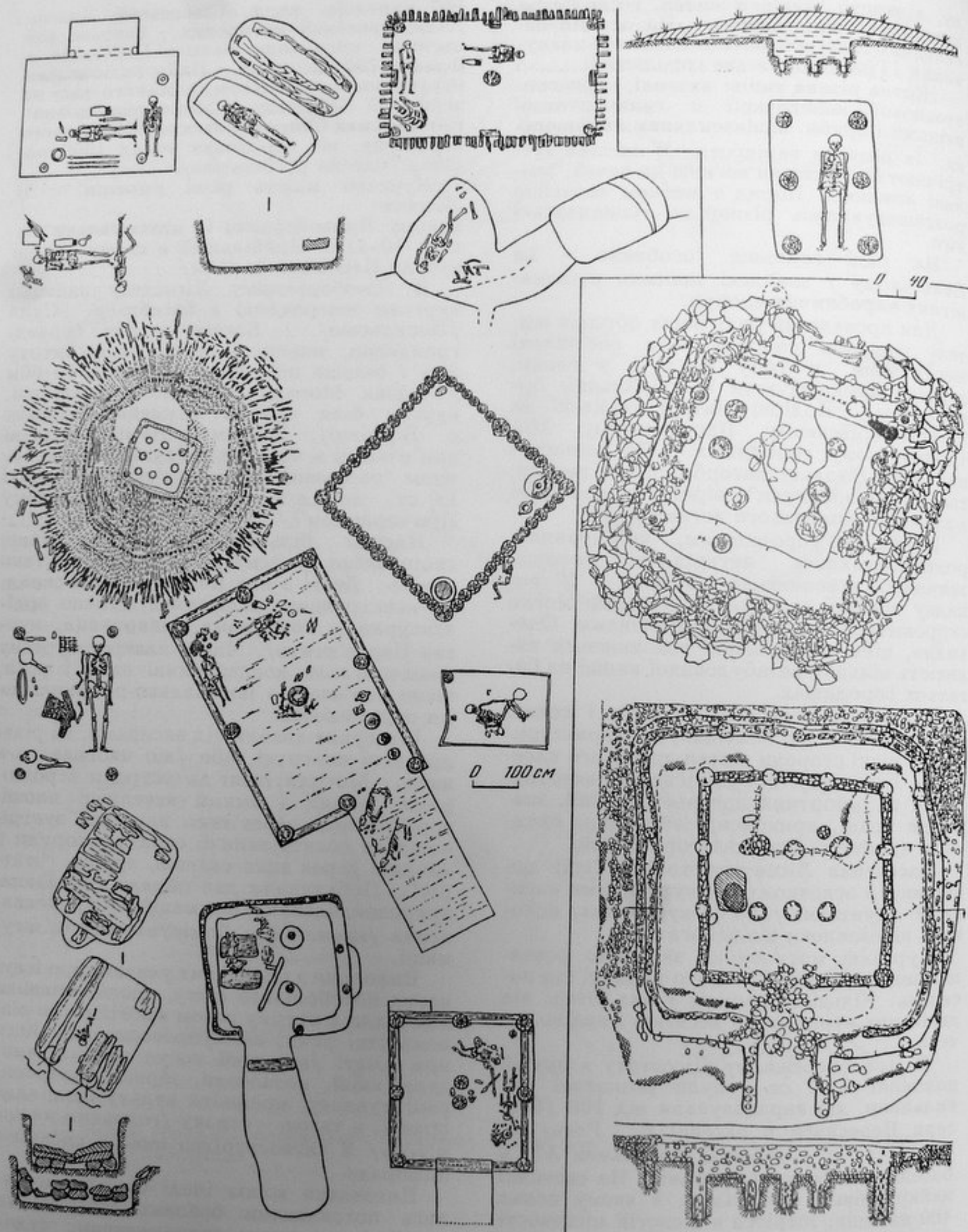
В Лівобережному Лісостепу найвищі кургани зосереджені в басейні р. Сула /Посульські/. Багато з них справді грандіозні, маючи в першооснові висоту 20 м і більше при діаметрі понад 50–60 м /Старша Могила біля с. Аксютинці, курган біля хутора Шумейко біля с. Вовківці/. В цьому розумінні названі пам'ятки ні в чому не поступаються величчю “царським” курганам скіфської знаті IY ст. до н.е. в Степовому Північному Причорномор'ї.

Насипи більшої частини курганів споруджено з землі, іноді використано камінь. Деякі з них мають вельми складну конструкцію, являючись істинно архітектурними спорудами /наприклад, курган Переп'ятиха/. Часто навкруг кургану влаштовували концентричні вали і рови, тісно пов'язані з поховально-поминальними церемоніями.

Померлих ховали під насипами, на рівні древньої поверхні, або /що частіше/ – в ямах. Могили різні за устроєм і розмірами, поряд з ямами невеликої площі, перекритими дерев'яним накатом, зустрічаються досить великі, складні споруди у вигляді дерев'яних склепів, зрубів, “шатрів”. Побутували два обряди поховання: трупопокладення /інгумація/ і трупопалення /кремація/. Домінував обряд інгумації.

Виходячи з релігійних уявлень про існування потойбічного світу, одноплемінники поміщали в могилу разом з покійником різноманітні речі, які супроводжували його при житті /всілякий посуд: керамічний, дерев'яний, металевий, зброю, прикраси, речі туалету, предмети культу, знаряддя праці/, а також – страву /головним чином м'ясу/ й питво /нерідко вино в грецьких амфорах/.

Поховання воїнів іноді супроводжувались похованнями бойових загнуданих коней чи кінським спорядженням, чудово прикрашеним в традиціях “звіриного стилю”, яке символізувало такі поховання /наприклад, знамениті воїнські кургани

Мал. 2. Типові дерев'яні гробниці скіфського часу у Лісостепу (за Археологією СРСР, 1989).

Уст. до н.е. біля с. Журовка в басейні р. Тясмин, Стеблівський могильник в Поросці/.

Після звершення поховання найближчі родичі і одноплемінники влаштовували тризну/ поминальну тризну-учту/, сліди якої у вигляді скупчень уламків винних амфор, кісток тварин і інших предметів нерідко фіксуються біля могили, в насипі, в рівчачку поряд з курганом.

Розміри поховальних споруд, кількість та асортимент речей, які поміщали в могилу, відповідали прижиттєвому майновому і соціальному статусу покійників.

Суспільство Лісостепу скіфського часу в соціальному плані було досить сильно диференційоване. На тлі скромних за розмірами та інвентарем могил рядового населення різко виділяються величні кургани воїнів-дружинників, знаті, племінних вождів, в яких зустрічається велика кількість зброї, кінського спорядження, прикрас, серед них виконані з дорогоцінних металів/золота, срібла/, а також поховання залежних осіб, ймовірно, умертвлених насильно. Такі, наприклад, Посульські кургани у Лівобережному Лісостепу, кургани Переп'ятиха і Глеваха на Правобережжі.

Певні відмінності в матеріальній культурі /форми і орнаментация посуду, прикрас/, влаштуванні житла і могил, поховальному обряді на території східноєвропейського Лісостепу дали змогу вирізнити в цьому регіоні ряд локальних груп пам'яток скіфської доби. В Дніпровському правобережжі /на захід від Дніпра/ це: 1/ Києво-Черкаська /або Правобережна Середньодніпровська/ група, яка охоплює басейни рік Тясмин, Рось і міжріччя Росі та Ірпеня, 2/ Східноподільська /або Побузька /, що займає басейн середньої течії р. Південний Буг; 3/ Західноподільська, яка включає в себе басейн середньої течії р. Дністер.

На території Дніпровського Лівобережжя /схід від Дніпра / це: 4/ Ворсклинська група, що охоплює середню течію р. Ворскла; 5/ Сейминська, яка займає нижню течію р. Сейм; 6/ Сіверськодонецька, що охоплює басейн верхньої течії р. Сіверський Донець з притоками в межах лісостепової зони; 7/ Посульська, пам'ятки якої зосереджені в середній течії р. Сула і, нарешті, 8/ Середньодонська локальна група, яка займає басейн Середнього Дону.

Спорідненість деяких локальних груп Лівобережжя /Посульської, Сіверськодонецької, Сейминської/ дозволила В.А.Ільїнській об'єднати їх в єдиний По-

сульсько-Донецький ареал пам'яток.

Особливою областю, що служила зоною контактів між племенами Лісостепового Правобережжя, Лівобережжя і Степового Півдня, був Придніпровський терасовий лісостеп – безлісна рівнина шириною 100–120 км, яка протягнулась уздовж лівого берега Дніпра від Києва до Кременчуга. Локальні групи пам'яток, залишені населенням лісостепового Правобережжя і Лівобережжя, складають дві великі етнокультурні спільності – Правобережну і Лівобережну. Племена Правобережжя та Лівобережжя по рівню соціального розвитку, способу господарювання були досить близькими, але за походженням і історичними долями – відмінними.

Основу господарства лісостепових племен складало орне землеробство. Вирощувались пшениця, ячмінь, жито, овес, горох, сочевиця і інші культури. Дуже важливу роль мало скотарство. До складу стада входили велика й мала рогата худоба, кінь, свиня. Деякою мірою були розвинуті садівництво і збиральництво, полювання і риболовля. Мали місце різні промисли і обробка шкіри, кістки, рогу, каменю, дерева, прядіння і ткацтво, виготовлення глиняного посуду. Лісостеп Східної Європи був одним з найважливіших центрів обробки чорного і кольорового металів. На високому рівні було розвинуто бронзоліварне виробництво /один з найбільших ремісничих центрів Лісостепу – Бельське городище в басейні Ворскли/.

В оцінці культурної і етнічної належності лісостепових племен скіфської доби, політичного статусу східноєвропейського Лісостепу в цей період існували і існують донині різні, іноді взаємовиключені точки зору.

Так, в 50-і рр. нашого століття було висловлено думку /Б.М. Граков, Г.І.Мелюкова/ про те, що власне скіфами-іранцями, носіями скіфської культури, варто вважати лише племена, які населяли степові області Північного Причорномор'я. Населення ж лісостепової смуги Східної Європи, етнічно нескіфське, мало культуру скіфського типу /скіфоїдну/, яка сформувалась на місцевій культурній основі під впливом скіфської кочівницької культури. Племена Лісостепу в склад Скіфії не входили. Найбільш послідовним прихильником цієї гіпотези є нині Б.А.Шрамко.

Разом з тим в цей же час було висунуто тезу /О.І. Тереножкін, В.А.Ільїнська, П.Д.Ліберов /про існування єдиної Скіфії – великого політичного утворення, яке об'єднувало племена Степу і Лісостепу, що відрізнялись за етносом і культурою.

В 60-і рр. О.І.Тереножкіним була запропонована нова концепція про єдину скіфську культуру в Степу і Лісостепу, хоча, як і раніше, вважалось, що населення вказаних регіонів було різноетнічним: іранці – в Степу, праслов'яни – в Лісостепу /зокрема в Середньому Подніпров'ї/. Широке розповсюдження скіфської матеріальної культури в Лісостепу автор пояснював впливом степового кочівницького Півдня. О.І. Тереножкін вважав, що лісостепове праслов'янське населення було підвладним данником скіфів-степовиків. Нині цю точку зору деякою мірою поділяє В.Ю.Мурзін.

В той же період В.А.Ільїнська запропонувала і обгрунтувала, на мій погляд досить переконливо, гіпотезу про культурно-етнічну належність населення конкретної території східноєвропейського Лісостепу – Посульсько-Донецького ареалу в Лівобережжі. Згідно їй, племена, які заселяли вказаний район, в етнічному відношенні були іраномовними, споріднені кочовим скіфам. За її переконанням, вони принесли туди скіфську матеріальну культуру в готовому, сформованому виді.

Особливої уваги В.А. Ільїнська надала інтерпретації матеріалів грандіозних курганних могильників Посулля, припускаючи, що вони являють собою архаїчний Геррос – легендарне кладовище скіфських царів, про яке сповіщає Геродот стосовно У ст. до н.е.

Нині є всі підстави внести певні корективи в розуміння етнокультурної історії скіфського періоду в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі. Зараз цілком обгрунтовано можна говорити про те, що широке розповсюдження старожитностей скіфської культури в межах Правобережного Лісостепу, починаючи з УІІ ст. до н.е., пов'язано не з культурним впливом степовиків-кочівників на лісостепове /праслов'янське/ населення, як це вважалось раніше, а з приходом до вказаного регіону певного контингенту іранців-номадів, які принесли з собою притаманну їм культуру. Про правомірність такого підходу свідчить не тільки феномен широкого розповсюдження скіфських виробів в Правобережному Лісостепу, вельми близький, якщо не ідентичний по ряду ознак поховальному ритуалу євразійських кочівників і досить відмінний від обряду автохтонного населення /наприклад, урнових кремацій/. На користь цього свідчать також результати вивчення найбільшого в Лісостепово-

му Правобережжі уже згаданого кургану Переп'ятиха /УІІ ст. до н.е./ на Київщині, які дозволяють цілком обгрунтовано бачити в ньому усипальницю одного з видатних скіфських вождів доби завершення передньоазіатських походів.

Під час оцінки історичної ситуації на півдні Східної Європи на початку скіфської доби стає очевидним, що скіфське населення проникло в Лісостепове Правобережжя з території і Прикубання і Північного Кавказу.

Одна з основних причин, які спонукали кочівників до освоєння вказаного регіону, ймовірно, криється в самому характері скотарського господарства, яке не могло раціонально розвиватись без тісних зв'язків із землеробською економікою. Степовиків, безперечно, принаджувало і те, що Лісостепове Правобережжя /особливо Середнє Придніпров'я / віддавна було центром високої культури з розвинутою металообробкою, тісними економічними зв'язками з оточуючим світом. Здається можливим припустити таку модель ситуації, що склалась в Правобережжі з приходом скіфів. Номади, підкоривши місцеве хліборобське /в основі своїй праслов'янське/ населення, в основній масі не стали осілими, а продовжували кочовий спосіб життя на рівнинах Правобережного Лісостепу, лише обмеживши територію своїх пересувань. Відсутність необхідності в такому переході полягала в можливості постійного одержання продуктів землеробства у осілого населення.

На території Дніпровського Лісостепового Правобережжя склалось скотарсько-землеробське об'єднання на чолі з воєнно-кочовою скіфською знаттю.

Пришельці-скіфи, знайшовши батьківщину в межах Лісостепового Правобережжя, в кінцевому результаті протиставили себе усьому іншому кочовому світу.

Не виключено, що схожі процеси відбувались і в Лівобережному Лісостепу, але в більш пізній час.

Геродот згадує назви ряду племен, які мешкали в межах східноєвропейського Лісостепу за скіфської доби: євреи, скіфи-орачі, андрофаги, будини, гелони, мелонхени. Однак, їх локалізація і співвідношення з конкретними локальними групами археологічних пам'яток є вельми дискусійною проблемою.

Städte auf Rädern Zur Entwicklung des nomadischen Wohnwagens

Als Volk, das die Kunst erfunden habe, sich quasi unsichtbar und für Feinde unauffindbar zu machen, da ihr Heim „auf Wagen ruht“, werden von Herodot die Skythen charakterisiert. Als ganzes Volk auf Wagen, mobil und in der Geschwindigkeit dem Weiderhythmus der großen Tierherden angepaßt, waren es nicht nur die Skythen, die durch diese unstete Lebensweise klassischen Autoren fremd und unheimlich wurden. Ihnen folgen Sarmaten, speziell Alanen, Hunnen bis hin zu den Polovzern, Mongolen und Tataren. Stets sind es die Wagen als fahrende, sehr individuell gestaltete „Häuser“, auf denen sich – aus der Sicht der lange Sesshaften – ein höchst zweifelhaftes Leben abspielte. Niemand konnte auf die Frage, woher er stamme, eine etwa römischen Ohren entsprechend präzise Angabe machen, „denn irgendwo wurde er gezeugt, weit fort davon geboren und in noch größerer Entfernung erzogen“ (Ammianus Marcellinus 31, 2, 10).

Wird auch in der klassischen Überlieferung die mobile Lebensweise auf Wagen erstmals voll ausgebildet mit den Skythen verbunden, so zeigt das archäologische Material mit vielfältigen Beispielen, daß die Geschichte des Wagens und der speziellen Form des Wohnwagens im Nordpontusraum bis weit in die Bronzezeit zurückreicht. Die Bedeutung des Wagens in diesen frühen Zeiten zeigt sich nicht zuletzt an seinem Stellenwert als Grabbeigabe, wobei besonders die soziale Oberschicht regelmäßig damit ausgestattet ist, entweder um entsprechend für eine Fahrt ins Totenreich gerüstet zu sein oder aber um in einem unterirdischen wagenförmig gestalteten Grab die ewige Ruhestätte zu finden. Diese zweite Hypothese könnte einen wichtigen Aspekt des metallzeitlichen Totenrituals treffen, da die beigegebenen Wagen oftmals so demontiert wurden, daß mit ihren Einzelteilen die Grabkammer umgestaltet und selbst als Wagen konstruiert erscheint. Diese Art der Deponierung oder Aufstellung der Wagenteile dürfte nicht allein damit zusammenhängen, daß man den Wagen einfach nur abgestellt, also „von der Achse genommen“ hat.

Zahlreiche Modelle aus der Bronzezeit geben uns Einblick in die technischen Einzelheiten der Wagen, wenn auch nur in Miniaturform (Abb. 1). Zwei- und mehrrädriige Formen mit schweren Scheibenrädern und unterschiedlichen Oberwagenaufbauten sind dabei zu erkennen. Sie spiegeln offensichtlich sehr genau realistische Details aus dem täglichen Leben wider. Es scheint sich bei diesen Modellen in erster Linie um Spielzeug gehandelt zu haben, da sie sich auffallend häufig bei Kinderbestattungen finden.

Im archäologischen Befund aus den Gräbern sind sowohl vierrädrige Typen sehr unterschiedlicher Ausformung als auch – etwa im Gebiet jenseits des Ural – leichte zweirädrige, von Pferden gezogene Wagen aus der Mitte des 2. Jahrtausends v. Chr. nachzuweisen, zum Beispiel die fünf Wagen mit 90–100 cm Raddurchmesser bei zehn

Speichen sowie einer Spurweite von ca. 1,20 m aus Sintašta im Oblast' Čeljabinsk.

Schon sehr früh läßt sich der Typ des Planwagens, der wohl am ehesten als Wohnwagen geeignet war, im archäologischen Befund nachweisen. Ein Grabhügel der Grubengrab-Kultur des 3. Jahrtausends v. Chr. (Bestattung 1 im Kurgan „Luk'janovka“ bei Krivoj Rog) enthielt einen 2,20 m langen Wagen mit Resten der bogenförmigen Überdachung (Abb. 2). Ganz ähnliche Typen, wenn auch wesentlich besser erhalten, sind aus der zweiten Hälfte des 2. vorchristlichen Jahrtausends aus Transkaukasien bekannt. Die Gräber von Lčaşen am Ufer des Sevan-Sees in Armenien erbrachten über 20 verschiedene Wagen, von denen ein Exemplar mit kompliziert geflochtenem, über 2 m hohen Oberwagenaufbau, Unterwagen sowie Deichsel und Joch einen guten Einblick in die technische Konstruktion gestattet (Abb. 3). Glücklicherweise liegen zu diesen Funden auch Holzbestimmungen anhand von 27 Proben aus drei Wagen vor (Palandžan 1959), für die Eiche, Ulme und Eibe verbaut wurden.

Handelt es sich bei den älteren Funden um relativ kurze, gedrungen wirkende Transportmittel (Hayen 1991: „kurze Wagen“), so scheinen in skythischer Zeit größere

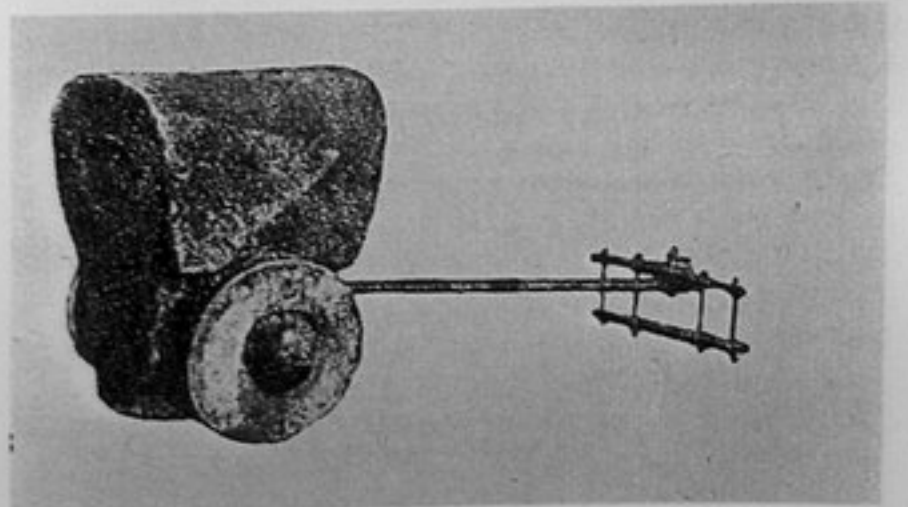
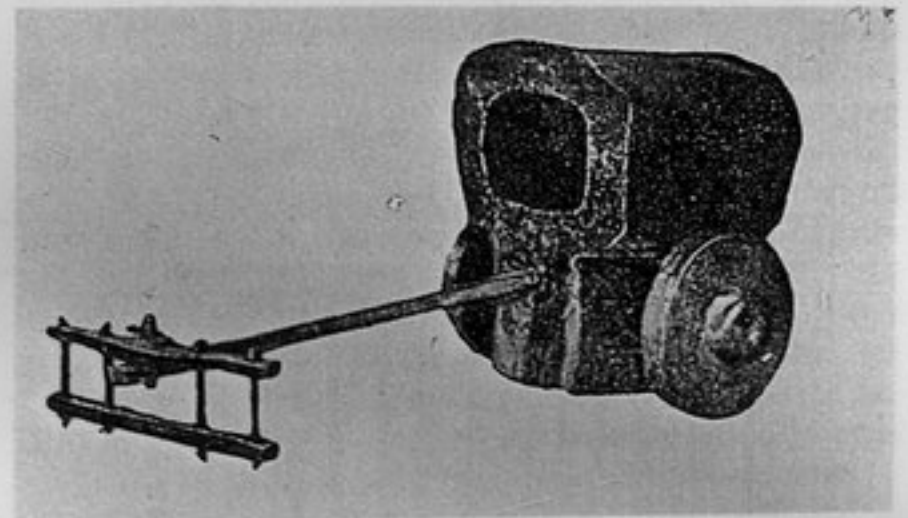
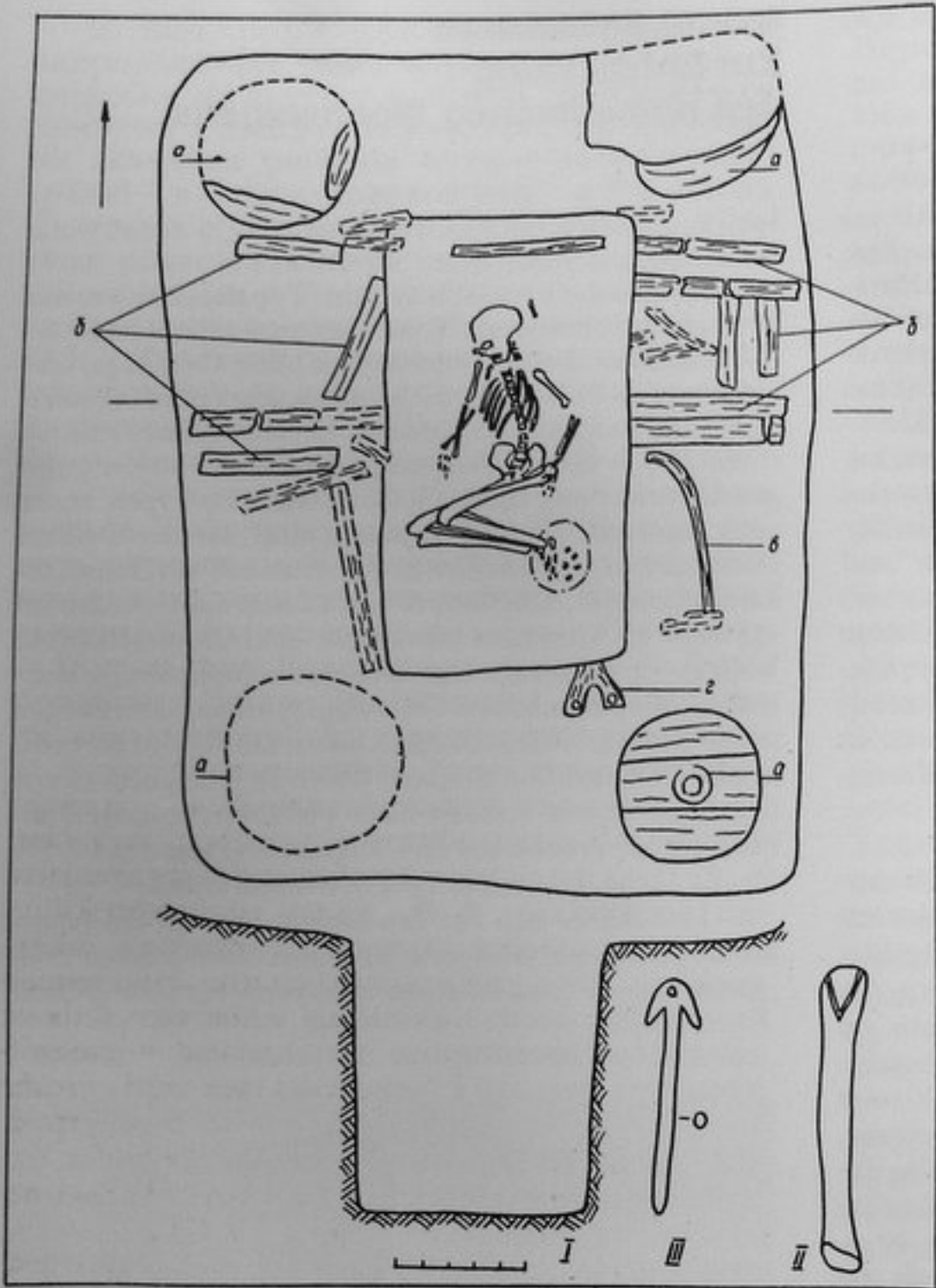

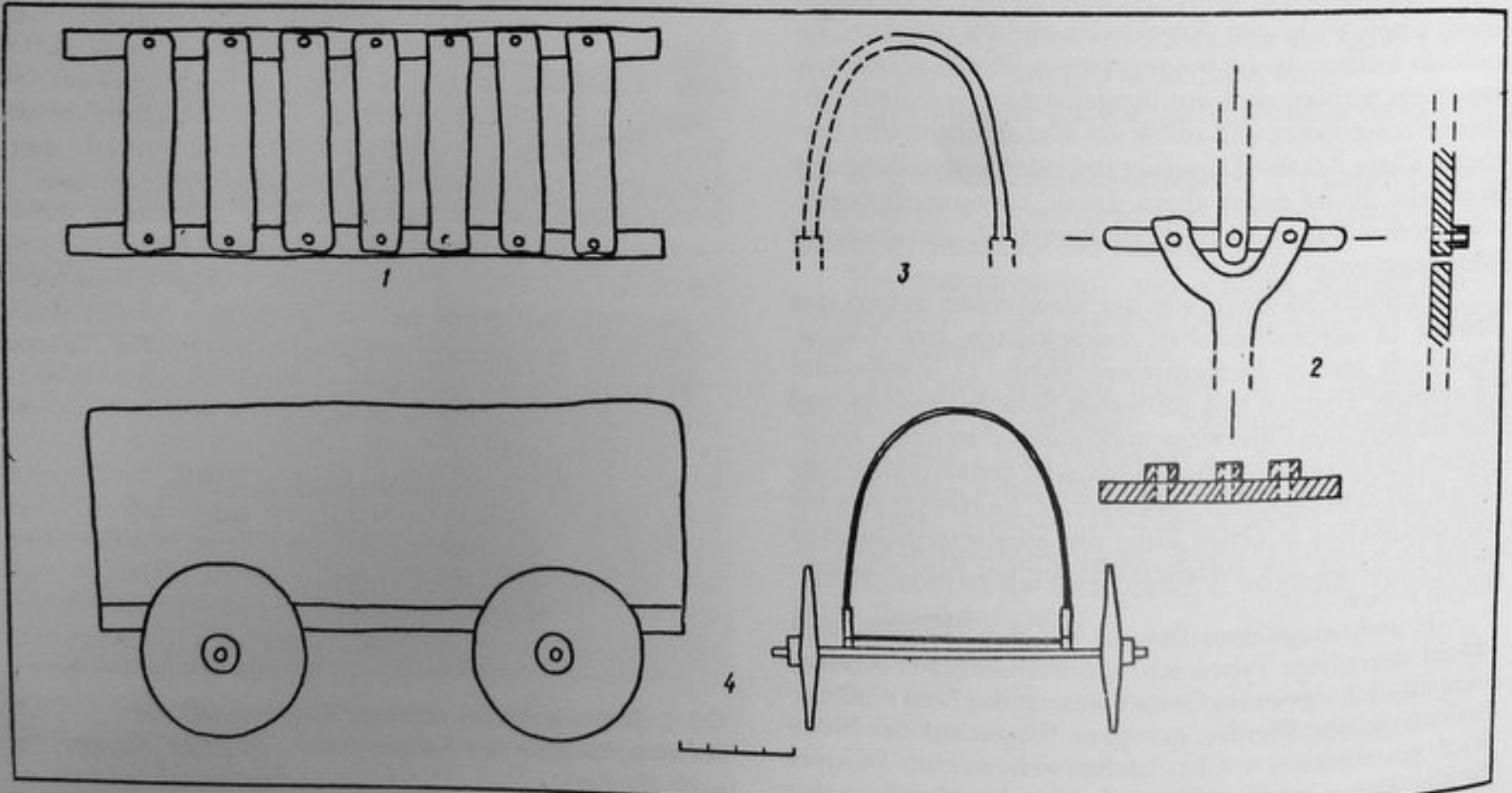
Abb. 1. Bronzezeitliches tönernes Wagenmodell mit Wohnwagenaufbau aus Kurgan 9 der „Tri brata“-Gruppe (nach Hančar).

Abb. 2. Bestattung 1 im Kurgan „Luk'janovka“ bei Krivoj Rog, Grubengrab-Kultur, mit beigegebenem demontierten Planwagen (nach Mel'nik u. Serdjukova). 1 Grabplan; 2 Rekonstruktion des Wagenbefundes.

1

2

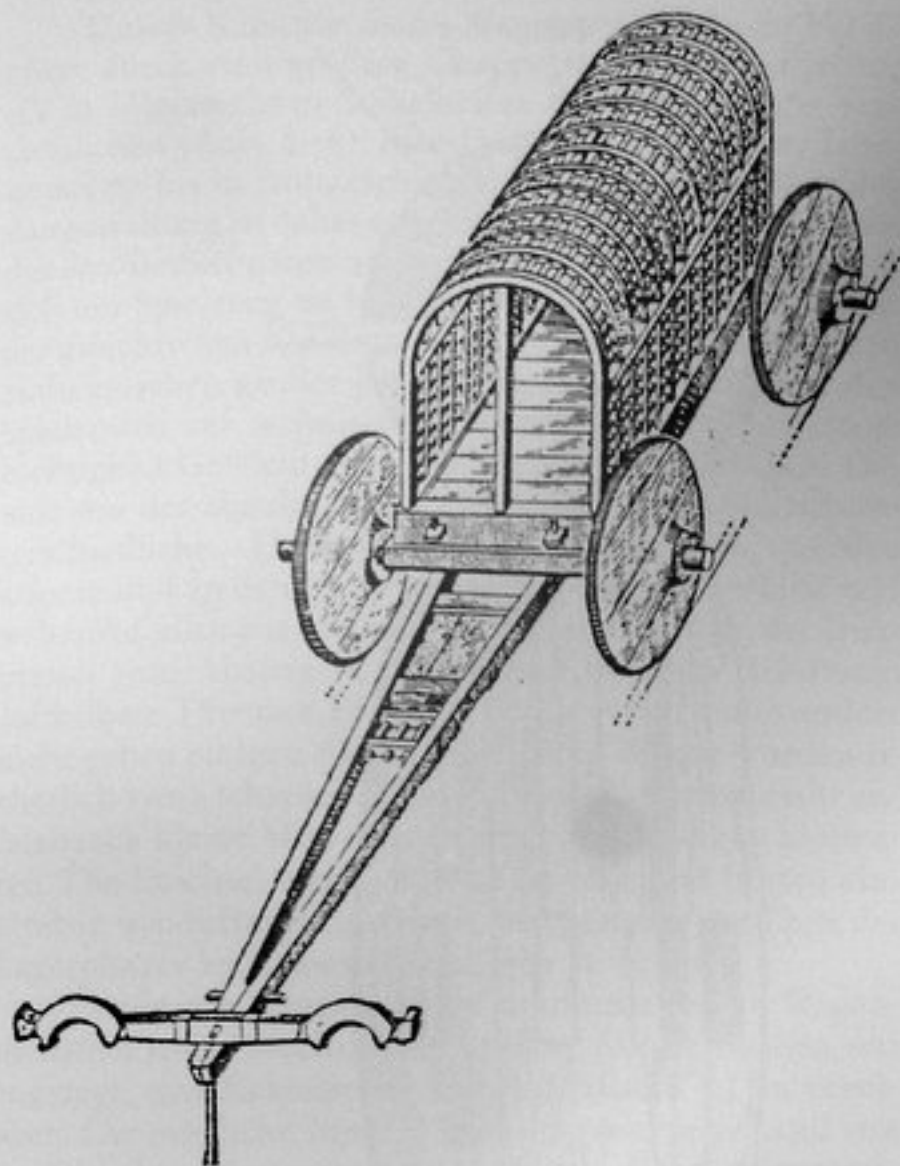

Abb. 3. Wagenrekonstruktion des fast vollständig erhaltenen Befundes aus Kurgan 2 von Lčaşen (Armenien), letztes Viertel 2. Jahrtausend v. Chr. (nach Mnacakanjan).

Wagen in Mode gekommen zu sein. Pseudo-Hippokrates, der sie möglicherweise selbst gesehen hat, beschreibt vier-, aber auch größere sechsrädrige Gefährte, die mit Filz überzogen und innen wie Häuser eingerichtet waren, manchmal zwei oder auch drei Räume hatten. Ihre technische Konstruktion bestand nach Auffassung Hayens möglicherweise in der Verkopplung unterschiedlicher Wagen, die insgesamt begehbar waren. Die Überdachung war stabil genug, gegen Regen, Schnee und die Gewalt des Windes Schutz zu bieten. Der Zug erfolgte durch zwei oder drei Joche von Rindern. Daß eine Familie bereits in dieser Zeit viele Wagen – wohl unterschiedlichen Typs – besitzen konnte, wie im frühgeschichtlichen Zusammenhang immer wieder belegt, deutet eine bei Lukian wiedergegebene Episode (Toxaris oder Die Freunde) an, wo 80 mit Polstern versehene Wagen als reicher Besitz eines Brautwerbers angesehen werden. Arm hingegen (ein „Achtfüßler“) war derjenige, der nur zwei Ochsen als Zugtiere sein Eigen nennen konnte.

Für den skythischen Zeitabschnitt verfügen wir im archäologischen Befund über zahlreiche Wagenteile, da der nomadische Grabbrauch die Mitgabe vielfach verbindlich vorschrieb. Warum die Wagen demontiert ins Grab gegeben wurden, läßt sich nur vermuten. Möglicherweise waren Wiedergängervorstellungen im Zusammenhang mit dem Leichenwagen der Hintergrund. Lei-

der ist der Aufarbeitungsstand dieser interessanten Fundkategorie nicht entsprechend fortgeschritten, um wesentliche Einzelheiten zu Konstruktion, einstiger Funktion und Ausschmückung anzugeben, wie dies im mitteleuropäischen Hallstattbereich rekonstruiert worden ist.

Lange Zeit bildete einen der wenigen zufriedenstellend rekonstruierbaren Befunde der Wagen aus dem fünften Pazyryk-Kurgan im Hochaltai (Länge 3,05 m, Höhe 2,65 m, Spurweite 1,95 m). In demontiertem Zustand aufgefunden, stellte die authentische Rekonstruktion die Spezialisten vor schwierige Aufgaben. Das Fahrgestell bestand aus vier 1,5 m hohen Rädern auf unbeweglichen Achsen. Auf diesen setzte eine Plattform aus zwei miteinander durch Schnitzwerk verbundenen Rahmen mit einem Sitz für den Fahrer und einem Stangengerüst auf, das durch dünne Bretter gedeckt und mit Filz überzogen war. Er wurde von vier Gespannpferden gezogen und war wegen der starren Vorderachse schwer umlenkbar, so daß an Fahrten in weiten ebenen Tälern zu denken ist. Besonders hervorzuheben ist die leichte Demontierbarkeit, da alle Einzelteile nur durch Riemen miteinander verbunden wurden und beim Transport ins Gebirge Packpferden oder Rindern mitgegeben werden konnten.

Im europäischen Skythien handelte es sich hauptsächlich um vierrädrige Wagen mit Speichenrädern, daneben sind auch zweirädrige Formen zu belegen. Beispielsweise im Grab der „Priesterin“ aus dem Berdjansk-Kurgan (Čeredničenko u. Fialko 1988) konnte ein solches zweirädriges Gefährt nachgewiesen werden, das vermutlich auch zu Lebzeiten der Toten in Einsatz war, da ihr fortgeschrittenes Alter (über 50 Jahre) und ihr außerordentlich schlechter Gesundheitszustand (bucklig, starke Arthrose) sie selbst unbeweglich machte. Im Gegensatz zu ganz aus Holz gebauten Rädern, die die größte Verbreitung haben, zeigen die Stücke aus diesem Kurgan metallische Radreifen und Beschläge (Abb. 4, 1).

Vereinzelt wurden in den skythischen „Fürstengräbern“ in Zusammenhang mit Wagenteilen auch Überreste von Personen gefunden, die vermutlich im Jenseits eine Funktion im Zusammenhang mit dem Wagen ausfüllen sollten. Am klarsten ist ein derartiger Befund in dem Seitengrab der Tolstaja Mogila, wo eine nicht näher bestimmbare Person von 23–25 Jahren in unmittelbarer Nähe der demontierten Wagenräder gefunden wurde.

Nach der eindrucksvollen Beschreibung Herodots gehörte zur Bestattungszeremonie sowohl des Königs als auch anderer Bevölkerungsschichten eine feierliche letzte Umfahrt. Der balsamierte Königsleichen wurde durch das ganze Land seiner Untertanen gefahren. Wie die dazu bestimmten Wagen aussahen, wissen wir nicht. Vermutet wird ein prunkvoller Wagenaufbau mit Baldachin und Stangenaufsätzen.

Obwohl in den Schriftquellen so klar herausgehoben, sind doch die tatsächlichen früheisenzeitlichen Wohnwagen noch nie rekonstruiert worden. Dies liegt daran, daß sie offensichtlich nicht mit in die Gräber gegeben wurden. Allerdings kann inzwischen in fünf sicheren Befunden beobachtet werden, daß die unterirdische Kammer einer Katakombenanlage als *kibitka* (Wohnwagen) gestaltet, das heißt aus der Erde ausgehöhlt war und stukkatiert wurde, so zum Beispiel in L'vovo (Grabung Evdokimov) und in Nosaki (Grabung Bidzilja).

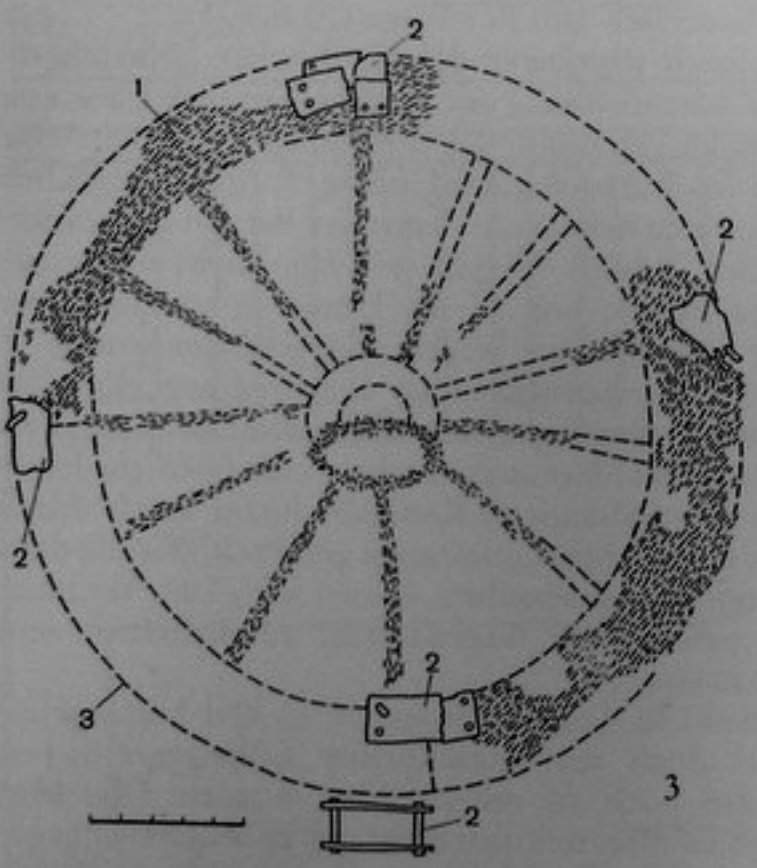
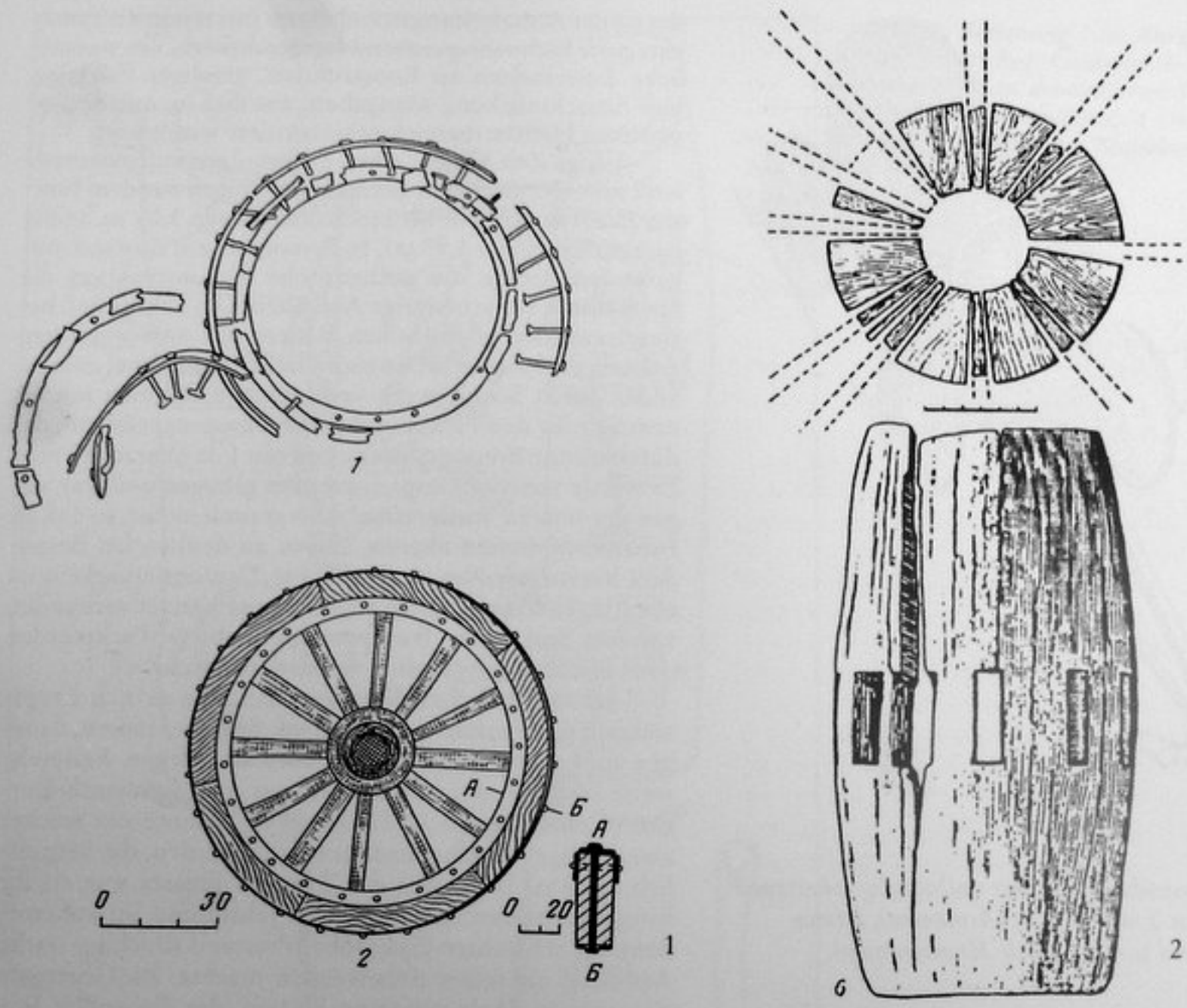

Abb. 4. 1 Reste der Wagenräder und Rekonstruktion eines Rades aus dem Ostgrab des Berdjansk-Kurgans (nach Čeredničenko u. Fialko). 2 Hölzerne Radnabe eines demontierten Leiterwagens aus Kurgan 13 der Gruppe BOF von Ordžonikidzemarganec (nach Terenožkin u. a.). 3 Hölzerne Wagenradreste mit eisernen Zwingen aus dem Seitengrab der Tolstaja Mogila (nach Mozolevskij).

Unsere Kenntnis dieses Wagentyps wird sehr bereichert durch eine größere Gruppe von Wagenmodellen, die in Miniaturform Einzelheiten der Konstruktion verdeutlichen (Abb. 5–6). Ihre Datierung reicht über Jahrhunderte bis in frühgeschichtliche Zeit. Die Vielfalt der Ausgestaltung ist dabei ganz erstaunlich und wirkt individuellen Bedürfnissen angepaßt. Auch hierbei scheint es sich um Spielzeug zu handeln, das sich bei den Kindern der griechischen Kolonisten in den Pflanzstädten wie den einheimischen großer Beliebtheit erfreute. Daß von den Spielenden auf technische Genauigkeit und Funktionstüchtigkeit Gewicht gelegt wurde, ist dabei deutlich. Details wie der abnehmbare Oberwagen, der wohl auf unterschiedliche Unterwagentypen aufgesetzt werden konnte und an den Rastplätzen abgenommen wurde und wahrscheinlich aus Filz und Leder gestaltet war, die Trittbretter zum Absteigen, Schlitze zur besseren Belüftung, aufrollbare Tür- und Fensteröffnungen und vieles andere mehr geben einigen Aufschluß. Solche Wagen wurden sicherlich von Ochsespannen bewegt, worauf nicht zuletzt auch kleine Modelle von Zugvorrichtungen hindeuten. Die Deichsel war anscheinend vorn und hinten einsetzbar, u.a. vermutlich um ein Rangieren in der Enge des Lagerplatzes leicht bewerkstelligen zu können.

Funde von Wagenteilen in Kombination mit Wagenmodellen sowie Nachrichten antiker Autoren haben uns angeregt, eine Rekonstruktion im Maßstab 1:1 zu versuchen. Die mögliche Inneneinrichtung wurde anhand von tatsächlichen Ausgrabungsbefunden, die Gegenstände und notwendige Gerätschaften des täglichen Lebens erschließen lassen, nachgebaut und zusammengestellt.

Ein abnehmbarer Wagenoberbau gestattete an den Lagerplätzen eine schnelle Gruppierung ganzer Raum- und Gebäudekomplexe und konnte dabei unterschiedliche Funktionen erfüllen. Aus den mittelalterlichen Quellen ist ersichtlich, daß der Umfang solcher Lager, kombiniert aus Tausenden von Wagen, Jurten und Zelten, auf die fremden Besucher den Eindruck von Städten machte. Beim Aufbruch waren diese beweglichen „Städte auf Rädern“ in kürzester Zeit demontierbar und wurden zu mobilen Einheiten. Das lebhafteste Treiben mit solchen Wagen vollzog sich durchaus auch im harten Winter, wobei das Eis des zugefrorenen Kimmerischen Bosporus – die heutige Straße von Kerč – die Überfahrt ganzer Scharen möglich machte (Herodot IV, 28).

Der Wagen als Symbol des Reichtums der Nomaden läßt sich in Osteuropa über alle Zeitabschnitte hinweg beobachten. Als Inbegriff einer fremden Lebensform steht der Wagen als Refugium und kleinste Einheit für das Haus, demzufolge sind andere Ausprägungen des Stadtgedankens – aber auch des Burggedankens – naheliegend. Schon seit skythischer Zeit ist der Einsatz von Wagenburgen als fortifikatorische Variante zumindest in den Schriftquellen nachzuweisen. Belegt sind in den großen Befestigungsanlagen auch weite Flächen, die möglicherweise Standplätze für nomadische Wagenparks, zumindest während der Wintermonate, gewesen sein können, wobei unterschiedlich lebende Bevölkerungsteile zusammenkamen. Verschiedene Varianten der Wagenburg und des Kampfes um sie und in ihr ziehen sich durch die historischen Überlieferungen. Ein berühmtes Beispiel dafür ist

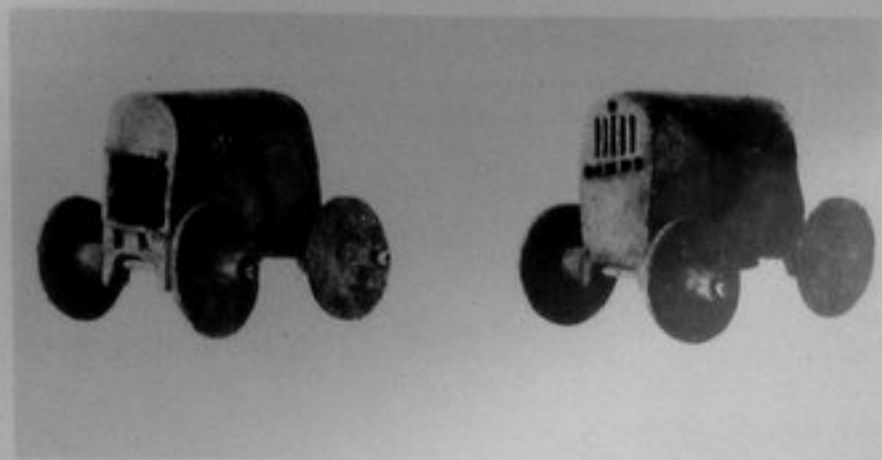
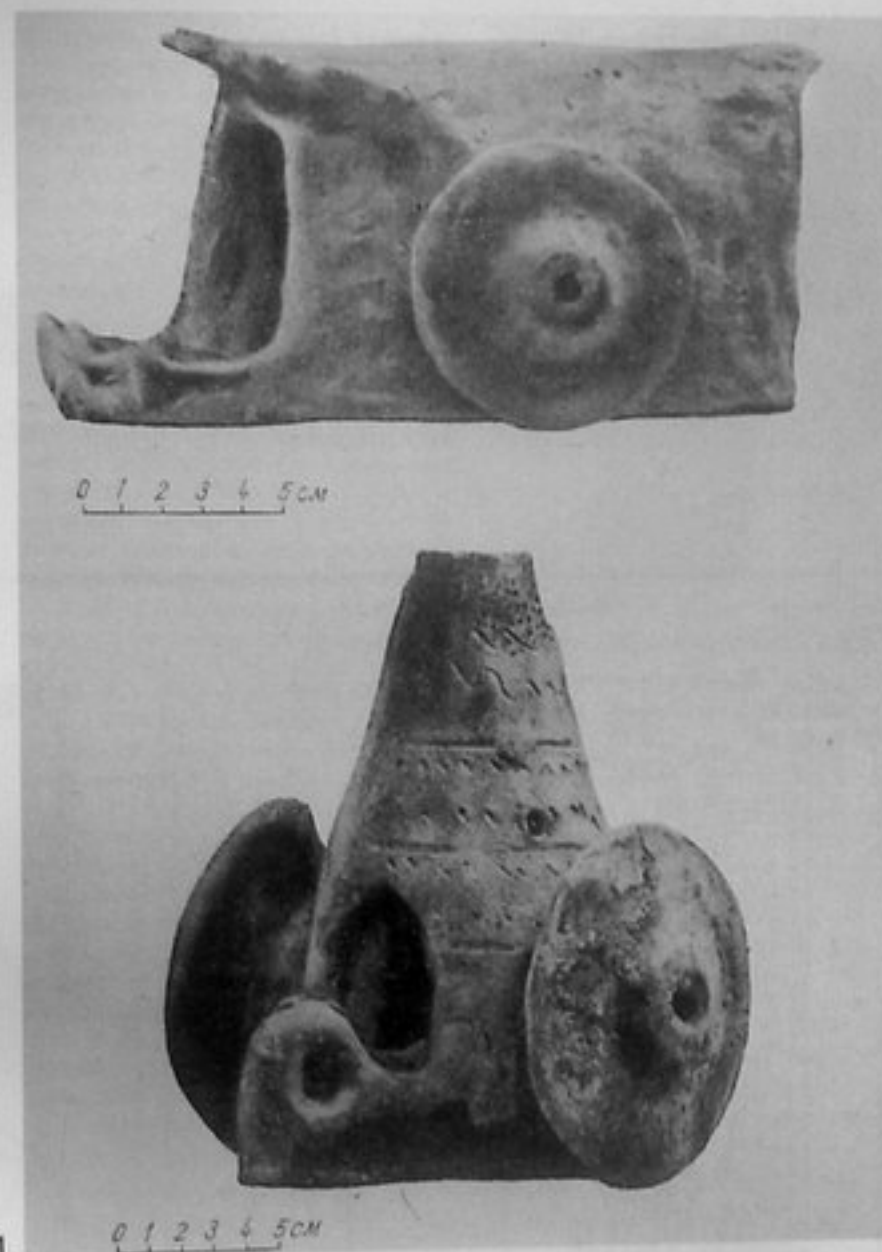
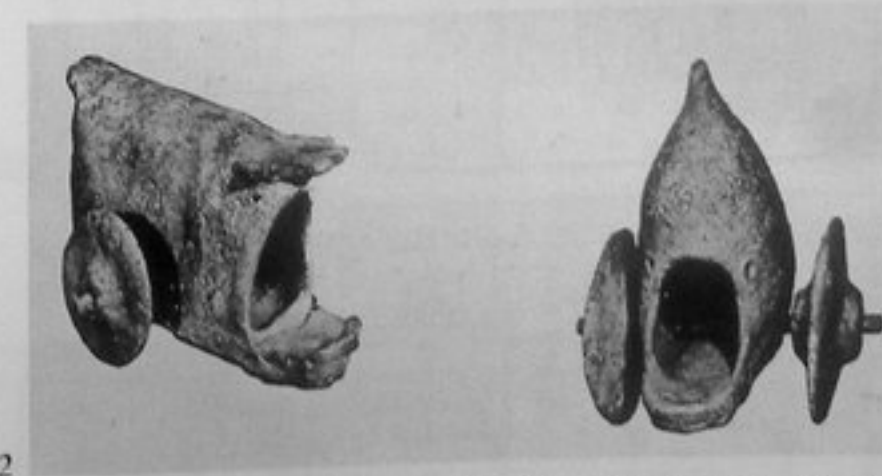

Abb. 5. Wohnwagenmodelle in Miniaturform aus skythischer und sarmatischer Zeit.

1

2

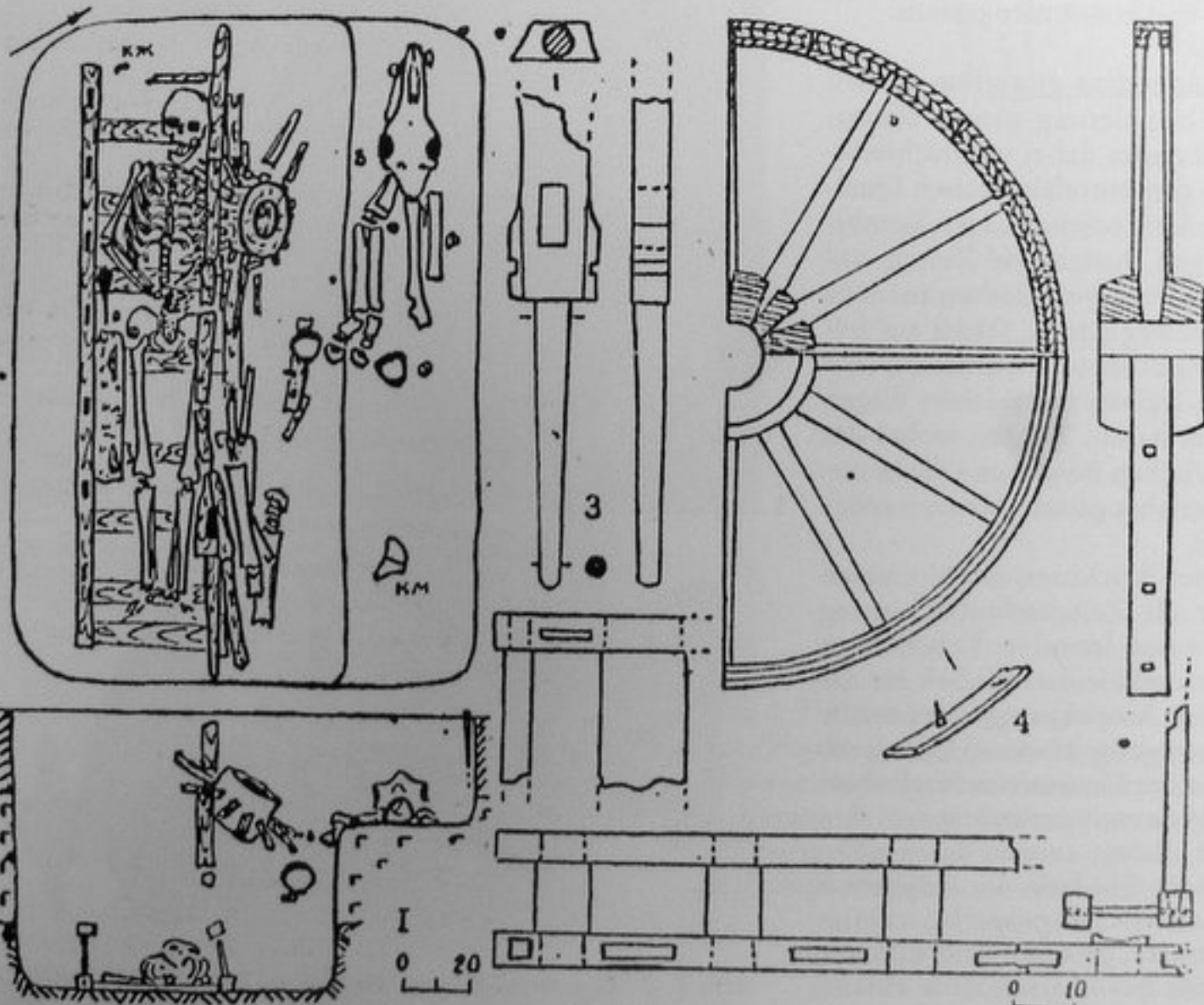
Abb. 6. 1 Wagenmodelle aus Mingecaur (Kaukasien), 10./9. Jahrhundert v. Chr. (nach Mongajt). 2 Skythenzeitliche Wohnwagenmodelle (nach Or des Scythes, Ausstellungskatalog Paris 1975).

ПНША · НПОБЕ ЖЕМБДІ ВШЕ ПЛО БЦН · НБНША ДДОБЕ РЪЗ ·
 НМНОЖЕС ПЦВО ПЛОМА БУДША НЖЕМЪ НАД ПЕН · Н СПОМША
 НА ПРЖАХЪ · ПРН Д ПН · ВЕСА ЛАЩЕСА : +

ЕКОУЩЕ БРАТЬЯ МАША ХОДЛИ · СОСПО СЛАЗО ВЕЛМІСНІКЪ
 МЪ · НБНЛІСНІМН ЗРД НА ПЕРЕГІ СЛАЗДЪ АЙНІСАМН

1

2

Abb. 7. 1 Polovzische Wohnwagendarstellung aus der Radzivil-Chronik (nach Toločko). 2 Funde von Wagenteilen aus einem polovzischen Grab des 12. Jahrhunderts bei Bol'semichajlovka (nach Šalobudov u. Jaremaka).

das Lager Attilas auf den Katalaunischen Feldern in der Nähe von Troyes, das von einem zusätzlichen Schutzwall aus Wagen umgeben war. Dabei mag die ursprüngliche Aufstellung von Wagen, Jurten und Zelten auf den Lagerplätzen in Kreisform dem natürlichen Schutzbedürfnis entsprochen haben.

Von den sarmatischen Alanen erwähnt Ammianus Marcellinus diese Aufstellung für die Rast: „Sie setzen sich auf ihre Wagen, die sie mit gewölbter Baumrinde bedecken, und fahren mit ihnen über die grenzenlosen Weiten hin. So oft sie zu einem Weideplatz kommen, stellen sie ihre Karren kreisförmig auf und ernähren sich wie wilde Tiere. Sobald das Futter verzehrt ist, setzen sie gleichsam ihre Städte auf die Wagen ... Auf ihnen paaren sich die Männer mit den Weibern, und auf ihnen erblicken die Kinder das Licht der Welt und werden erzogen. Die Wagen sind ihr ständiger Aufenthaltsort, und überall, wohin sie kommen, fühlen sie sich wie in ihrem angestammten Zuhause.“

Der Wohngedanke auf dem Wagen hat zu höchst unterschiedlichen typologischen Ausprägungen geführt, von planwagenartigen zu korbähnlichen geflochtenen Gebilden, über filz- und lederbespannte Fahrzeuge zu Jurten- und Zeltkonstruktionen mit Wagenunterbau. Eindrucksvolles Beispiel für die letzteren sind die polovzischen Wagen, die wir in späteren Chroniken dargestellt finden (Abb. 7, 1). Konkrete archäologische Wagenfunde liegen nur in Einzelfällen beobachtet vor, etwa aus Kurganen bei Bol'semichajlovka südlich von Dnepropetrovsk als Grabbeigabe des 12.–13. Jahrhunderts (Abb. 7, 2; Šalobudov u. Jaremaka 1985). Die mittelalterlichen Chronik-Illustrationen zeigen die polovzischen Wagen mit Zeltaufbau und auffallend hohen Rädern, die den archäologischen Befunden (über 1,50 m Durchmesser) entsprechen. In diesen schützenden rollenden Behausungen bewegten sich die Polovzer auch zum Kriegsschauplatz, wie aus den altrussischen Berichten hervorgeht. Danach begann ein polovzischer Feldzug mit der provokanten Geste der reiternomadischen „Kriegserklärung“: Man trieb das eigene Vieh als „fressenden“ Belagerungsring auf die fremden Weiden und Wasserstellen. Es folgten, als Eskalation, in großer Zahl die Wagen.

Andere Techniken des Kampfes und der Verteidigung mit Hilfe von Wagen wurden recht genau beschrieben und fanden erfolgreich Einsatz noch im 17. Jahrhundert in den Kämpfen zwischen Tataren und Kosaken. Beuplan, Ingenieur und Kapitän der Artillerie im Dienste des polnischen Königs, hat aus eigener Anschauung diese Kämpfe geschildert. Dabei wurde das Prinzip als mobile Strategie auch zum Durchqueren der feindlichen Steppenzonen eingesetzt, wobei die Wagenburg auf dem Marsch zeitweilig in eine vordere und hintere Reihe aufgelöst war, in deren Mitte man sich geschützt vorwärts bewegen konnte. Im Falle des Angriffs der feindlichen Seite entschied die Qualität der Aufklärung über Sieg und Niederlage, wobei auch zahlenmäßig wesentlich stärkere Gegner der Wagenburgbesetzung nicht überlegen waren („Sie griffen uns in der Wagenburg an, und ob ich gleich nur von funfzig bis sechszig Kosacken begleitet wurde, so konnten sie uns doch nichts anhaben“; Beuplan).

Als Relikte der Lebensweise mit und auf Wagen sind die Tschumaks (*Čumaki*) der ukrainischen Steppen anzu-

führen, die in großen Wagenkarawanen, *valki* genannt, noch im 19. Jahrhundert die Weiten durchzogen und die Versorgung und den Handel mit vielfältigen Gütern über riesige Entfernung hinweg organisierten. Diese *valki* bestanden gewöhnlich aus 30–40 von Ochsen gezogenen Wagen (Abb. 8), die sich gegen Sonnenuntergang zu regelmäßigen Karrees von 8–10 m Länge und 5–6 m Breite formierten. Bei Regenwetter oder während der *v'jugi*, der gefürchteten Schneestürme, bei denen die Natur in Aufruhr geriet, war wochenlang kein Fortkommen möglich; besonders der Regen hielt sie auf, da beim Ziehen die Haut der Ochsen wund wird. Die Wagen der Tschumaks und ihre Wegstrecken, besonders der berühmte Romondanovskij šljach, gehören heute zu den volkskundlichen Sehenswürdigkeiten der eigentlichen Ukraine und bilden den Stolz der dortigen Museen. Der deutsche Reisende J. G. Kohl, der in der ersten Hälfte des letzten Jahrhunderts einen der einfühlsamsten Reiseberichte über das damalige Südrußland verfaßte, schildert als Augen-, mehr aber als Ohrenzeuge, Eigenheiten der damaligen Transportmittel, in Sonderheit der Räder. Wohl um den durchdringenden Ton zu mildern und die Fahrtüchtigkeit zu sichern, verwandte man Speck zum Schmieren der Räder und stopfte ihn in die Radnaben, wurde dadurch aber zum beliebten Ziel der Hunde auf den Etappen.

Literaturverzeichnis

- S. S. Bessonova, O skifskich povozkach [Über skythische Wagen]. In: Drevnosti stepnoj Skifii [Altertümer der skythischen Steppe] (Kiev 1981) 102–116.
- P. von Bienkowski, Über skythische Wagen. Wiener Studien 24, Heft 1, 1902, 394–397.
- N. N. Čeredničenko u. E. F. Fialko, Pogrebenie žricy iz Berdjanskogo kurgana [Bestattung einer Priesterin aus dem Berdjansk-Kurgan]. Sovetskaja Archeologia 1988, Nr. 2, 149–166.
- V. F. Gening, Mogil'nik Sintašta i problema rannich indoiranskich plemen [Das Gräberfeld von Sintašta und das Problem der frühen indoiranischen Stämme]. Sovetskaja Archeologija 1977, Nr. 4, 53–73.
- M. Grajznov, Kolesnica rannich kočevnikov Altaja [Ein Wagen der frühen Nomaden im Altai]. Soobščeniya Gosudarstvennogo Ermitaža 7, 1955, 30–32.
- E. Hančar, Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit (Wien – München 1955).
- A. Häusler, Zur ältesten Geschichte von Rad und Wagen im nordpontischen Raum. Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift 22, 1981, 581–647.
- Ders., Zu den ältesten Streitwagen in Osteuropa. In: P. Snoy (Hrsg.), Ethnologie und Geschichte [Festschrift für Karl Jettmar]. Beiträge zur Südasienforschung 86 (Wiesbaden 1983) 222–234.
- Ders., Neue Belege zur Geschichte von Rad und Wagen im nordpontischen Raum. Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift 25, 1984, 629–682.
- Ders., Rad und Wagen zwischen Europa und Asien. In: W. Treue (Hrsg.), Achse, Rad und Wagen. Fünftausend Jahre Kultur- und Technikgeschichte (Göttingen 1986) 139–154.
- H. Hayen, Handwerklich-technische Lösungen im vor- und frühgeschichtlichen Wagenbau (Göttingen 1983).
- Ders., Ein Vierradwagen des Jahrtausends v. Chr. – Rekonstruktion und Nachbau (Oldenburg 1991).
- J. G. Kohl, Reisen in Südrußland (Leipzig – Dresden 1841).
- P. M. Kožin, O sarmatskich povozkach [Über sarmatische Wagen]. Materialy i issledovania po archeologii SSSR 169, 1969, 92–95.
- A. I. Meljukova, Krasnokutskij kurgan (Moskva 1961).
- A. A. Mel'nik u. I. L. Serdjukova, Rekonstrukcija pogrebal'noj povozki jamnoj kul'tury [Rekonstruktion von in Gräbern beigegebenen Wagen der Grubengrab-Kultur]. In: Novye pamjatniki jam-

Abb. 8. Tschumakischer Transportwagen des 19. Jahrhunderts aus dem Historischen Museum Kiev (Foto R. Rolle).

noj kul'tury stepnoj zony Ukrainy [Neue Funde der Grubengrabkultur in der Steppenzzone der Ukraine] (Kiev 1988) 118–124.

A. O. Mncakanjan, Lčašenskie kurgany (raskopki goda 1956). *Kratkie Soobščeniya* (Moskva) 85, 1961, 66–72.

B. V. Mozolevskij, *Tovsta Mogila* (Kiev 1979).

V. Palandžan, *Derevjannye povozki iz raskopok u selenija Lčašen sevanskogo rajona ArmSSR* [Hölzerne Wagen aus Ausgrabungen bei dem Dorf Lčašen, Rajon Sevan, ArmSSR]. *Trudy gosudarstvennogo istoričeskogo muzeja Armenii* (Erevan) 5, 1959, 259–267.

St. Piggott, *The Earliest Wheeled Transport* (London 1983).

R. Rolle, *Totenkult der Skythen. Teil I, Das Steppengebiet. Band 1 u. 2. Vorgeschichtliche Forschungen 18* (Berlin – New York 1979) bes. Band 1, Kap. Wagen und Stangenaufsätze 113 ff.

V. N. Šalobudov u. V. N. Jaremaka, *Kočevničeskie zachoroneniya X–XII vv. na r. Volč'ej* [Nomadische Bestattungen des 10.–12. Jahrhunderts n. Chr. im Rajon Volč'ej]. In: *Problemy archeologii Podneprov'ja* [Archäologische Probleme im Dneprgebiet] (Dnepropetrovsk 1985) 138–153.

A. I. Terenožkin, V. A. Il'inskaja, E. V. Černenko u. B. N. Mozolevskij, *Skifskie kurgany Nikopol'sčiny* [Skythische Kurgane bei Nikopol']. In: V. A. Il'inskaja u. A. I. Terenožkin, *Skifskie drevnosti* [Skythische Altertümer] (Kiev 1973) 157–166.

P. P. Toločko, *Drevnjaja Rus'* [Die alte Rus'] (Kiev 1987).

Vierrädrige Wagen der Hallstattzeit: Untersuchungen zu Geschichte und Technik. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 12 (Mainz 1987).

Про страви та начиння степових скіфів

Страва належить до однієї з найбільш важливих категорій буття, значення якої для розуміння соціальних, економічних і етнічних процесів важко переоцінити. Згідно сучасних уявлень, раціональна система харчування базується на збалансованому доступі в організм вуглеводів, білків, жирів і вітамінів. У формуванні уявлень про скіфську систему харчування враховується той факт, що скіфи степової частини Північного Причорномор'я за сукупністю основних ознак належать до класичних номадів. Загальне уявлення про систему харчування номадів можна скласти за свідченням одного німецького мандрівника. "...Для них немає нічого смачнішого овечого м'яса. ... Вони сидять групами навкруг святкової миски з кращими шматками м'яса. А після нього всім подають ще дуже жирний, надзвичайно смачний бульйон в дерев'яних мисках.... Народ який раніше харчувався виключно м'ясом, жиром і кислим молоком, який значно пініше пізнав зернові культури і який ще сьогодні в багатьох районах не вживає хліба..., спростовує усталену думку, що вживати велику кількість м'яса шкідливо, тому що важко знайти більш здоровий народ". Здоров'ям відзначались і скіфи, які створили одну з найяскравіших культур Великого поясу степів.

Освоївши величезні простори Північнопричорномор'я, скіфи пристосувались до них, створивши своєрідний побут, частиною якого була система харчування, заснована на м'ясній, рослинній та молочній страві.

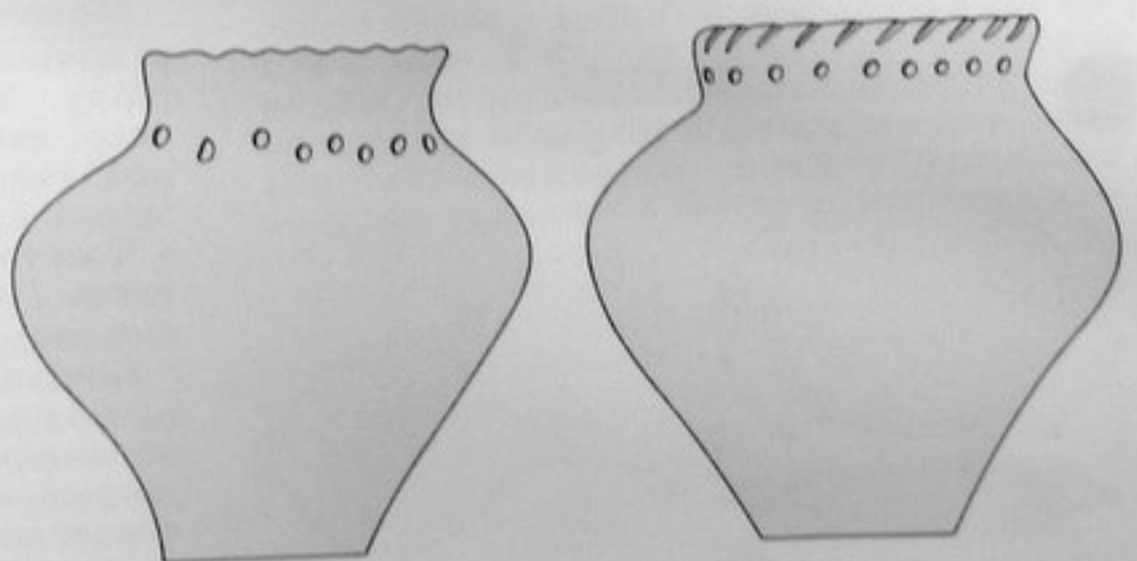

Мал. 1. Бронзовий казан.

М'ясна страва. Розведення коней, овець, великої рогатої худоби, використання та збереження продуктів скотарства мало дуже важливе значення для господарства скіфів-кочівників. Тому в харчуванні населення степової Скіфії велику питому вагу мали продукти скотарства, насамперед, м'ясні. Більше 40% поховань степової Скіфії IV ст. до н.е. містили напутню страву, в якій переважають кістки коней та овець. В напутній страві багатих поховань /Мелітопольський курган, Гайманова Могила, Мала Цимбалка, Товста Могила/ містились запаси м'ясної страви у великих кількостях. Аналіз залишків кісток з матеріалів Кам'яньського городища свідчить про переважання в страві м'яса великої рогатої худоби і про невелику кількість в раціоні його мешканців баранини.

Як і більшість кочових народів, скіфи вживали м'ясо у вареному вигляді. Варіння м'яса описане Геродотом: "Як тільки вони здеруть шкуру з жертвовної тварини, вони очищають кістки від м'яса, потім кладуть м'ясо в казани /якщо вони у них виявляться/ місцевого виробу, схожі більше всього на лесбоські кратери, хіба що більших розмірів. Кидаючи в них м'ясо, варять його, підпалюючи знизу кістки жертвовних тварин" /Геродот, IV, 61/. Бронзові напівсферичні казани, згадані Геродотом, представлені в експозиції виставки і на рис. /1/. В матеріалах поселень іноді зустрічаються фрагменти подібних посудин, виготовлених з глини. Для варки м'яса використовувались також ліпні горшки великих розмірів. /рис. 2-3/

Відомості про м'ясну страву основані на аналізі кісткового матеріалу та тризни. Напутня страва розміщувалась в основному в головах похованих, рідше – біля

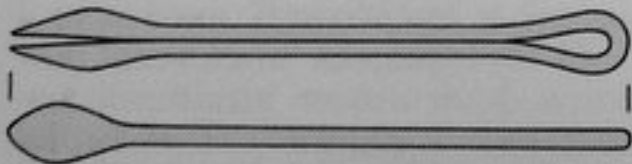

Мал. 2-3. Керамічні горщики.

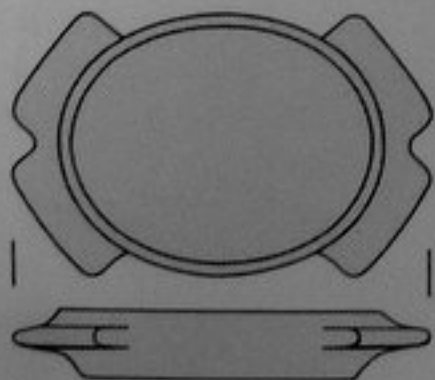
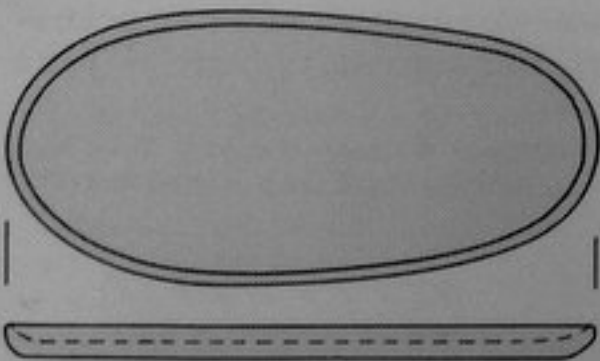

Мал. 4-5. Амфора з черпаком.

входу в поховальну камеру. В похованнях знатних скіфів були спеціальні господарчі ніші, де крім запасів страв зберігалось різне начиння – від амфор з кіафами /рис. 4-5/ до казанів і ліпних горщиків. Такі ніші мали, наприклад, Розкопана Могила, Чортотлик, Товста Могила. Звичайно таріль з лопатково-спинним чи грудним відрубом туші ставилась в могилі праворуч від голови похованого.

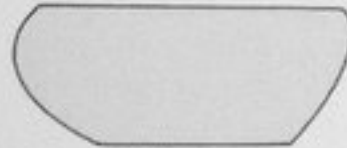
Мал. 6. Залізні щипці.

Мал. 7-8. Дерев'яні блюда.

Після тривалого варіння готове м'ясо за допомогою щипців чи гачків /рис. 6/ викладалось на дерев'яні тарелі овальної форми з невисокими бортиками, або пласкі таці, або овальні коритця /рис. 7-8/. Їли м'ясо руками, подрібнюючи на шматки звичайними для скіфів ножами з горбатою спинкою: один-два таких ножі стримлять звичайно в м'ясі напутньої страви.

При розділці м'яса у скіфів, як і у інших кочових народів, дотримувались певних правил. В залишках тризни багато голів тварин, призначених найпочеснішим учасникам тризни. Можливо, похований виступав в якості хазяїна, учасники тризни були

Мал. 9. Дерев'яна чаша.

його гостями. Так ділили тушу / голови – почесним гостям, передні кінцівки – хазяїну/ монголи, буряти, осетини.

Після розподілення м'яса в напівсферичних дерев'яних чашах /рис. 9/ подавався бульйон. Залишки таких чаш зустрічаються в похованнях рядових скіфів, в багатих похованнях знайдені дерев'яні чаші з золотими окуттями.

Знахідки в курганах пристосувань для смаження м'яса одиничні /жаровня з Солохи/. Існували примітивні, без спеціальних пристосувань способи смаження – в золі, вугіллі, на прутах.

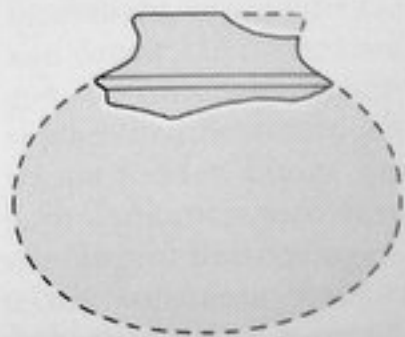
Як і більшість кочівників, скіфи дотримувались сезонного режиму харчування. М'ясна страва переважала в раціоні восени, коли перед зимівлею тварини слабкі, та взимку, коли м'ясо могло довго зберігатись.

Молочна страва була основною в раціоні кочівників протягом літньо-осіннього періоду. Тут основну роль грало овече молоко, яке відрізнялось від кобилячого і коров'ячого високою калорійністю та підвищеним вмістом жирів. Навіть на пекторалі з Товстої Могили зображені сцени доїння овець / молдавський спосіб доїння, розповсюджений і зараз/.

Кочівники намагались не вживати свіжого молока. В умовах жаркого клімату воно швидко сквашується. На основі кислого молока готується більшість молочних страв кочівників. На зимовий час запасують різні сухі сири типу біолага і арула у монголів, торака у каракалпаків, курута

у киргизів. Сир, який зберігався віками, знайдено в одному з Пазирикських курганів.

На основі змішаного молочнокислого та спиртового бродіння кобилячого молока скіфи готували напій, схожий на кумис. Вважають, що кумисний грибок зародився в шкіряній посудині і шляхом багаторічного відбору була отримана закваска необхідної якості. Астраханські калмики

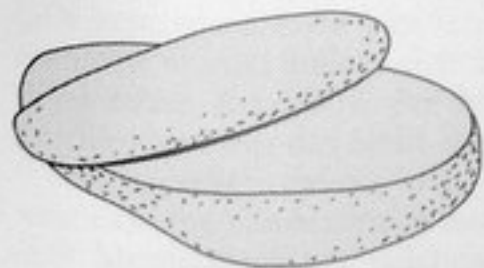

Мал. 10. Фрагмент шкіряного келиха.

збивали суміш для кумису тричі на день протягом години. Цією справою у скіфів займалися залежні члени суспільства – “сліпі” Геродота.

Дерев’яний та шкіряний посуд для молока в похованнях зберігається погано. Відомі дерев’яні бочки /курган Мала Цимбалка/, для доїння використовувались ліпні горщики /зображення на пекторалі/. Шкіряна посудина у вигляді кубка /рис. 10/, яка могла використовуватися для зберігання закваски, знайдена в кургані 8 могильника Золота Балка.

Рослинна страва і група смакових продуктів. Основною ранковою їжею більшості кочівників є юшка або каша з товченого зерна. Скіфи в цьому випадку не дуже відрізнялись від відомого за етнографічними даними збірного образу кочівників. Археологічні матеріали, зокрема обпале-

Мал. 11. Кам’яна зернотерка.

не зерно, відбитки на ліпних посудинах, дозволяють уявити видовий склад зернових культур, відомих мешканцям степової Скіфії. В ІУ ст. до н.е. степовикам бу-

ли відомі просо звичайне, пшениця-двозернянка, ячмінь плінчатий і ячмінь голозерний. Ймовірним районом вирощування цих культур було Нижнє Придніпров’я.

Підсушене на сонці чи в казані зерно розтирали на зернотерках /рис. 11/, які зустрічаються як в курганах, так і на поселеннях. Товчене зерно варилося в невеликій кількості молока чи води. Основним посудом для приготування такої страви були ліпні горщики трьох типів, які зустрічаються в степу повсюди.

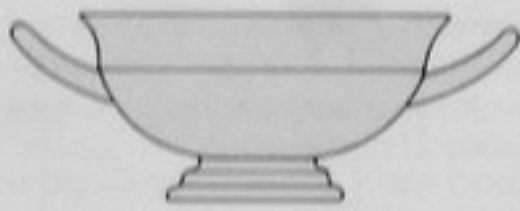
Питання про вживання степовими скіфами хліба залишається відкритим. Вони, безперечно, знали про випічку хліба греками. Але відсутність знахідок жорен, які застосовували для виготовлення муки, а також відомості Геродота про те, що лише частина скіфів “сіє хліб для власного вживання і на продаж”, дозволяють припустити, що хліб і мучні продукти у степових скіфів ІУ ст. до н.е. знаходились на стадії впровадження. Можливо, хліб заміняли їм прісні коржі, виготовлені з товченого зерна.

За археологічними даними можна встановити невелику групу смакових продуктів. Джерелом солі могли бути її запаси, що “самі собою відкладаються” у гирлі Борисфена. За словами Геродота скіфам були відомі дика цибуля /сарана/ і часник /черемша/, а також селера. Про смакові якості понтійської цибулі писав Теофраст /“Про рослини”/. Джерелом вітамінів в харчовому раціоні степових скіфів були згадувані тим же Теофрастом скіфський корінь, дикі груші і яблука. Природним джерелом цукру у багатьох народів є мед. Арістотель, характеризуючи якості різних медів, говорить про гіркий мед з Понта. Мед згадується Теофрастом в скіфському рецепті від ядухи.

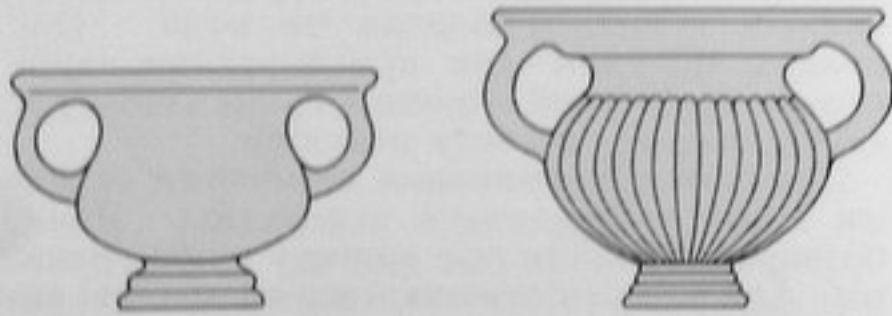
Вино. Особливо широке розповсюдження у скіфів одержало вино грецького виробництва. Цьому сприяло раннє знайомство скіфів з алкогольними напоями. Якщо напій з кобилячого молока типу кумиса мав 3–6°, то продукти перегонки подібні до молочної горілки араке перевищували за міцністю відомі в ті часи вина. Широкі можливості імпорту грецького вина, що склались в ІУ ст. до н.е., знайшли

Мал. 12. Бронзова цідилка.

Мал. 13. Кілік.

Мал. 14-15. Канфари.

в степовій Скіфії благодатний ґрунт для розповсюдження. На початку IV ст. до н.е. хіосське вино витісняється винами в фоссській, гераклейській та синопській тарі, пізніше – родосській.

Поступово утвердились і деякі еллінські звичаї вживання вина. Незмінною залишилась лише звичка скіфів пити виноградне вино нерозбавленим. Хамелон Гераклейський /III ст. до н.е. / сповіщає про Клеомена-спартанця, “ котрий збожеволів, подружившись зі скіфами, привчився пити нерозведене вино”. Звідси кожен раз греки, коли вони хочуть випити менш розбавлене вино, вони говорять “підскіф” /”Про пияцтво”/. Часто в скіфських похованнях зустрічаються набори античного посуду для вина: амфори з кіафом і ситечком /рис. 12/, іноді – багато амфор /Двогорба Могила/, в V ст. до н.е. – чернолакові кіліки, з другої чверті IV ст. до н.е. – канфари, згодом – сіроглиняні, червоноглиняні глеки, чернолакові канфари з каннелюрованим тулубом / рис. 13, 14-15, 16-17/. Пізніше чернолаковий посуд витісняє червонолаковий.

Оцінюючи в цілому систему харчування скіфів відзначимо, що вона формувалась під впливом біогеографічних, етнічних і економічних факторів, серед яких значне місце займали контакти з греками.

Мал. 16-17. Глечики.

Література

1. Андрианов А. В. Айран в жизни минусинского инородца. //Сборник в честь Потанина. 1909.
2. Жуковская Н. Л. Пища кочевников Центральной Азии. // СЭ, 1979, №5.
3. Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скифов. – К. “Наук. думка” . – 110с.
4. Житецкий И. А. Астраханские калмыки. –Астрахань, 1892. – 230с.
5. Линде Г., Кноблех Х. Приятного аппетита. – М. ”Пищевая промышленность. 1975. – 160с.
6. Тугутов И. Е. Пища южных бурят. //СЭ, 1975, №3.

Seit bei den Ausgrabungen der gesamte Grabhügel systematisch untersucht und abgetragen wird, tauchen Kindergräber im skythischen Bereich in großer Zahl auf. Der bekannte Friedhof von Kut, heute vom Kachovkaer Stausee überflutet und bereits 1951 bis 1952 untersucht, ergab eine Gesamtzahl von 205 Bestattungen, von denen 115 bronzezeitlich, 79 skythisch und die übrigen die mittelalterlicher Nomaden waren. Von den 79 skythischen Bestattungen entfallen 24, also fast ein Drittel, auf Kinder. Einige Kurgane enthielten eine besonders hohe Zahl, man wird davon ausgehen können, daß in diesen Hügeln Beisetzungen von Familien liegen, wofür das relativ konstante Verhältnis von Erwachsenen- zu Kinderbestattungen in jeweils einem Hügel und die Art der Alters- und Geschlechtsgruppierung spricht. Die höchste Zahl an Kinderbestattungen weist Kurgan 22 auf, der fünf selbständige Kindergräber enthielt, außerdem die Skelette zweier Säuglinge bei einer Frauenbestattung. Diese relativ hohe Zahl stellt keinen Einzelfall dar. Bei den modernen Untersuchungen finden sich Kindergräber sowohl als Hauptbestattungen in speziell für sie errichteten Kurganen als auch in separaten Seitengräbern und als Nachbestattungen in der Hügelaufschüttung, wobei in den Aufschüttungen mehrfach geradezu kreisförmige Anordnung von Kleinkindergräbern beobachtet wurde, so in der Nekropole von Ljubimovka.

Wenn auch bei den archäologischen Befunden das tote Kind allein im Mittelpunkt stehen kann, so stellt sich natürlich die Frage nach Leben und Lebensbedingungen der Kinder in den rauen nordpontischen Steppen der frühen Eisenzeit. Die Skythenkinder standen bisher noch nicht im Zentrum des Forscherinteresses – wie übrigens bei vielen anderen archäologischen Kulturgruppen auch –, wohl aber ihre kleinen Nachbarn, die Kinder in den griechischen Pflanzstädten am Schwarzmeerufer, die 1911 von Ernst von Stern mit einem Spezialaufsatz in die Wissenschaft eingeführt wurden.

In den antiken Schriftquellen tauchen die Kinder nur ganz sporadisch auf; das mag am besonderen Blickwinkel der Autoren liegen. Der Schreiber aus den Hippokratischen Schriften, der unter dem Namen Pseudo-Hippokrates geführt wird und dessen Schrift von der Umwelt („De aere, aquis, locis“) im Corpus Hippocraticum aufgenommen wurde, äußert sich zu Lebensbedingungen der skythischen Kinder in der Mitte des 5. vorchristlichen Jahrhunderts aus der Sicht des damaligen Mediziners.

Abgesehen davon, daß er den Skythen allgemein eine extreme Kinderarmut nachsagt – „Es ist unmöglich, daß Menschen einer solchen Natur viele Kinder zeugen ...“ (c. 21) –, begründet er diese mit der Schädigung der Männer durch das ständige Reiten zu Pferd (dadurch „zu schwach zum Beischlaf“) und der körperlichen Beschaffenheit der Frauen („sind bequem und fett und ihr Unterleib schlaff und kalt“), die die monatliche Reinigung unregelmäßig werden lasse. Daß diese kritischen Bemerkungen wohl Lebensumstände der sozial Besserge-

stellten wiedergeben mögen, zeigen seine anschließenden Ausführungen: „Einen schlagenden Beweis für die Richtigkeit meiner Erklärung bieten die Sklavinnen. Denn kaum kommen sie mit einem Mann in Berührung, dann sind sie auch schon schwanger infolge ihrer schweren Arbeit und der Magerkeit ihres Körpers.“

Sind die Kinder nach diesen Problemen nun doch auf der Welt, so droht ihnen in ihrer frühkindlichen Entwicklungsphase weitere Gefahr. Sie werden „krummbeinig und untersetzt, erstens, weil die Säuglinge nicht gewickelt werden wie in Ägypten ... dann aber infolge ihrer sitzenden Lebensweise. Denn die Knaben hocken, solange sie noch nicht reiten können, die meiste Zeit im Wagen und gehen nur selten zu Fuß infolge ihres ständigen Umherziehens auf Wagen von Land zu Land.“ Auf das Leben von Frauen und Kindern zu Wagen spielt auch Herodot (IV, 121) an, der – während des Perserfeldzugs gegen die Skythen 513 v. Chr. – die Skythen alle Wagen mit ihren Familien und den Tierherden nach Norden schicken läßt, um sie dem Zugriff der Feinde zu entziehen. Daß es schon Überlegungen zur „Kinderplanung“ gegeben haben mag, legt die Amazonenepisode (IV, 111) nahe, wo die Skythen ihre jungen Männer ausschicken, um Kinder gerade mit diesen Frauen zu bekommen.

Nach den archäologischen Befunden muß die Kindersterblichkeit sehr hoch gewesen sein. Das Material läßt bisher noch keine Aussagen über Kinderkrankheiten zu, obwohl Spezialuntersuchungen dazu erfolgreich sein können, wie die Arbeiten von M. Schultz am Ikizktepe in Ostanatolien zeigen. Neben Bestattungen von einzelnen Kindern treten ausgesprochen häufig Kollektivbestattungen von Kindern auf, auffallend oft auch Kombinationen von Erwachsenen mit einem Kind oder mit mehreren in einem Grab. Dabei können auch im nüchternen Ausgrabungsbefund durchaus anrührende „Gesten“ beobachtet werden. So etwa, daß Frauen oder Männern Kinder sorgsam in den Arm gelegt wurden oder seitlich an oder auf dem Körper der Erwachsenen ruhen. Solche Gruppierungen können selbstverständlich Ursachen wie den gleichzeitigen etwa durch Katastrophen wie Seuchen oder Unfälle bedingten Tod mehrerer Familienangehöriger gehabt haben, scheinen aber offensichtlich auch mit der im skythischen Bereich verbindlichen Bestattungssitte zusammenzuhängen. Diese sah, im Zusammenhang mit einem sehr real und lebendig gedachten Jenseits, die Begleitung der Toten durch andere wichtige Personen vor, die bei der Bestattung de facto mit ins Grab gegeben wurden.

Das Inventar der Kindergräber besteht gewöhnlich aus einigen Glasperlen, mehrfach aus anderem Schmuck wie Silberdraht-, Goldohrring u. ä., oft auch aus Miniaturgefäßen oder anderen in verkleinertem Maßstab hergestellten Gegenständen, die ansonsten aus Erwachsenengräbern bekannt sind. Insgesamt gesehen läßt sich an zahlreichen Gräbern eine beachtliche Wertschätzung des Kindes ablesen, die sich darin äußert, daß viele eine separate Grabanlage in den Kurganen von Erwachsenen er-

Abb. 1. Auch Nomadenkinder im modernen ethnographischen Befund aus Kaschmir und Ladakh zeigen die liebevolle und ängstliche Fürsorge der Erwachsenen, die sich in zahlreichen, vorwiegend an der Kopfbedeckung angebrachten Amuletten ausdrückt und vielfältige Parallelen im archäologischen Material hat (Fotos St. Windisch-Graetz, mit freundlicher Genehmigung des Reich Verlags, Luzern).
 a Junge Nomadenfrau mit Kind, dessen Amulette an der Kappe es gegen Übel aller Art schützen sollen. b Kind mit auf die Mütze genähten Amuletten gegen Krankheiten und Schlaflosigkeit, die es auch am Weinen hindern sollen.

hielten oder aber auch in Einzelfällen unter einem speziell für sie errichteten Hügel bestattet wurden. Die Grabanlagen der Kinder kann man ebenso wie die der Erwachsenen in verschiedene Typen unterteilen, die oft in Miniaturnachbildung deren Grabbauformen wiederholen. Prozentual gesehen haben viele der bestatteten Kinder Beigaben, allerdings – von vereinzelt Pfeilspitzen abgesehen – keine Waffen. Bewaffnung tritt erst im Inventar von Halbwüchsigen auf.

Auffallend häufig sind in Kindergräbern Gegenstände, die als Amulette gedeutet werden können. Darin mögen sich Sorgen und Befürchtungen der Erwachsenen ausdrücken (Abb. 1).

Die Kinderbestattungen stellen in vielem ein Spiegelbild der Erwachsenengräber dar, so finden sich bei ihnen ebenfalls Doppelbestattungen. Neben mehreren Fällen, in denen sich keine Unterschiede in der Beigabenzusammenstellung zwischen den Kindern eines Grabes feststellen lassen, gibt es andere, in denen sich deutliche Unterschiede in Alter und Beigaben abzeichnen. Mehrfach handelt es sich dabei um ein Kleinkind mit reichen Beigaben, dem ein zweites älteres Kind oder ein Halbwüchsiger, in Einzelfällen auch ein Erwachsener, anscheinend zur Begleitung oder Bedienung mitgegeben wurde. Auf deren untergeordnete Stellung weist neben dem Fehlen jeglichen Beigabeninventars verschiedentlich die Lage und Haltung des Skelettes hin. Wie auch im Bereich der Erwachsenen erwecken diese teils mit unnatürlich auseinander gespreizten Gliedmaßen am Fußende in Hockstellung liegenden Skelette den Anschein, als habe man sie nach der Tötung nur nachlässig hingeworfen. Demgegenüber liegt die Hauptbestattung, wie allgemein verbindlich, in gestreckter Haltung auf dem Rücken. Es zeigt sich daran, daß das bei den Erwachsenen geübte Totenritual für Kinder ebenfalls Anwendung fand.

In gleicher Weise demonstriert die Beigabenausstattung der Kindergräber, daß die Welt der Kinder, wie sie sich uns im Grabitus spiegelt, anscheinend ein getreues Abbild der Welt der Erwachsenen war. Die Beigaben bestehen sehr oft aus Miniaturanfertigungen von Schmuck oder Gegenständen; dies geht soweit, daß selbst sozial-spezifische Beigaben und Statussymbole, die im Bereich der Erwachsenen üblich waren, miniatürlich nachgebildet Kindern mitgegeben wurden. So wiederholt sich in ihrem Grabitus die soziale Differenzierung der Erwachsenengräber.

Aus dem Milieu von „Fürstengräbern“, womit hier allgemein die soziale Führungsschicht gemeint sein soll, liegt im Rahmen von Bestattungskomplexen eine größere Zahl von Kinderbestattungen vor. Bemerkenswert ist aus dieser Gruppe besonders das eindeutig den Erwachsenen gleichrangig ausgestattete Kind aus dem Seitengrab der Tolstaja Mogila. Die meisten der in solchen Kurganen aufgefundenen Kinderbestattungen gehören zur Gruppe der mitgetöteten Begleitpersonen. Mit entsprechender Vorsicht können dabei verschiedentlich Aussagen zur intendierten Funktion dieser Kinder getroffen werden, da das Totengefolge durch Beigaben gekennzeichnet ist, die die Tätigkeit anzeigen, die vermutlich damit im Jenseits ausgeführt werden sollte. Hinsichtlich von Kindern und Halbwüchsigen läßt sich eine Dienstfunktion als „Page am Hof“ oder als „Mundschenk“ vermuten, da sie zusam-

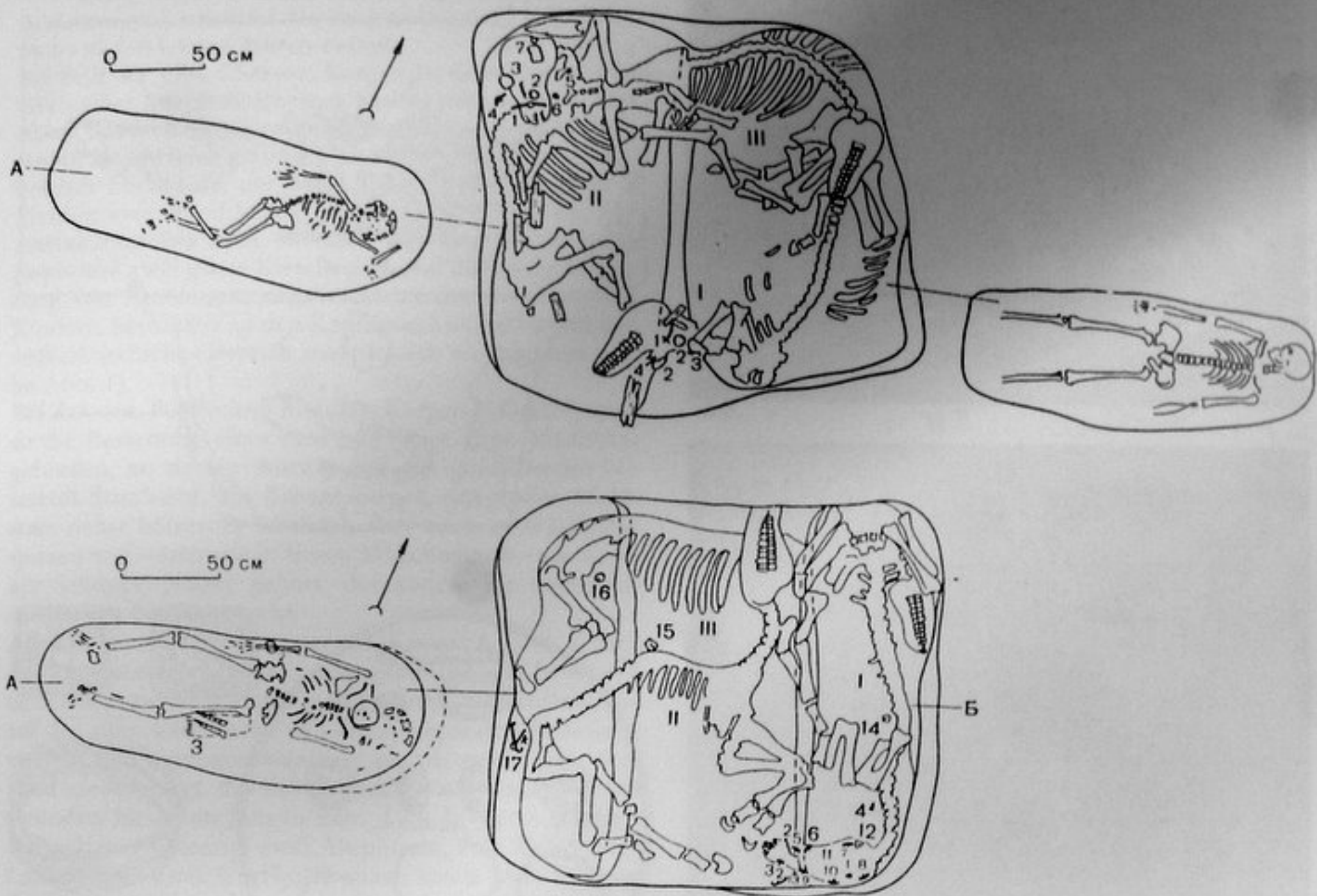

Abb. 2. Beide Pferdegräber des Zentralgrabs der Tolstaja Mogila bei Ordžonikidze mit jeweils drei mitgetöteten Pferden und Begleitpersonen, vermutlich Pflegepersonal. Die Gräber liegen dicht beieinander in entsprechender Anordnung. Bei den Begleitpersonen handelt es sich um zwei Erwachsene und einen Jungen von etwa zehn Jahren (oben links), der wohl als „Hütejunge“ anzusprechen ist (nach Mozolevs'kij).

men mit Schöpfkellen oder Weinamphoren bzw. in „Weinkellern“ gefunden wurden wie etwa im Čertomlyk- oder im Solocha-Kurgan. Da es sich mehrfach um ältere Befunde ohne entsprechend genaue anthropologische Bestimmungen handelt, gibt häufig nur die gemessene Länge des Skelettes einen Anhaltspunkt. Moderne anthropologische Untersuchungen aus den „Fürstengräbern“, zum Beispiel von der Tolstaja Mogila und von Zeltokamenka durch S. I. Kruc, belegen klar die alters- und größenmäßige Staffelung der Dienst- und Begleitpersonen, wobei Kinder und besonders Halbwüchsige in diesen Funktionen häufig vorkommen. Interessant ist auch der „Pferdehütejunge“ von etwa zehn bis zwölf Jahren aus der Tolstaja Mogila, der zwar beigabenlos, jedoch zusammen mit zwei weiteren Gefährten unmittelbar neben dem Pferdegrab beigesetzt wurde, wobei seine Haltung (gekrümmt auf der linken Seite, fast auf dem Bauch liegend, mit erhobenem rechten Arm) anzeigt, daß man sehr wenig Sorgfalt walten ließ (Abb. 2).

Das goldene Pectorale (Kat.-Nr. 104), das im zugehörigen Zentralgrab gefunden wurde, bietet sicherlich einen Einblick in die tagtägliche Arbeit solcher Jugendli-

cher, die mit der Pflege von Tieren, dem Melken und Hüten beschäftigt waren (Abb. 3).

Wie bereits erwähnt, hebt sich die Kinderbestattung im Seitengrab der Tolstaja Mogila bei Ordžonikidze durch verschiedene Besonderheiten deutlich ab (Abb. 4). Da in diesem Seitengrab von Grabräubern ungestörte Fundumstände vorliegen, ist eine Reihe von präzisen Beobachtungen nur hier möglich gewesen. Sechs Bestattungen wurden in diesem Grab gefunden, die sich auf zwei verschiedene Grablegungsphasen verteilen. Bei der Erstbestattung handelt es sich um eine 20- bis 30jährige Frau, die mit Begleitung begraben wurde, wonach man das Grab gründlich verschloß. Bei einer erneuten Öffnung mit Hilfe eines speziellen Zuganges wurde, wohl wenig später, ein etwa zweijähriges Kind mit reichen Beigaben an der rechten Seite dieser Frau beigesetzt. In seiner Hand hielt es einen, der Größe nach für einen Erwachsenen bestimmten, goldenen Armreif. Es handelt es sich um eine eindeutig beabsichtigte Geste, die durch die Fundumstände glücklicherweise erhalten blieb. Zwar läßt sich deren Bedeutung nicht ohne Zweifel festlegen, es wäre aber gut möglich, daß es sich um eine Art Legitimation

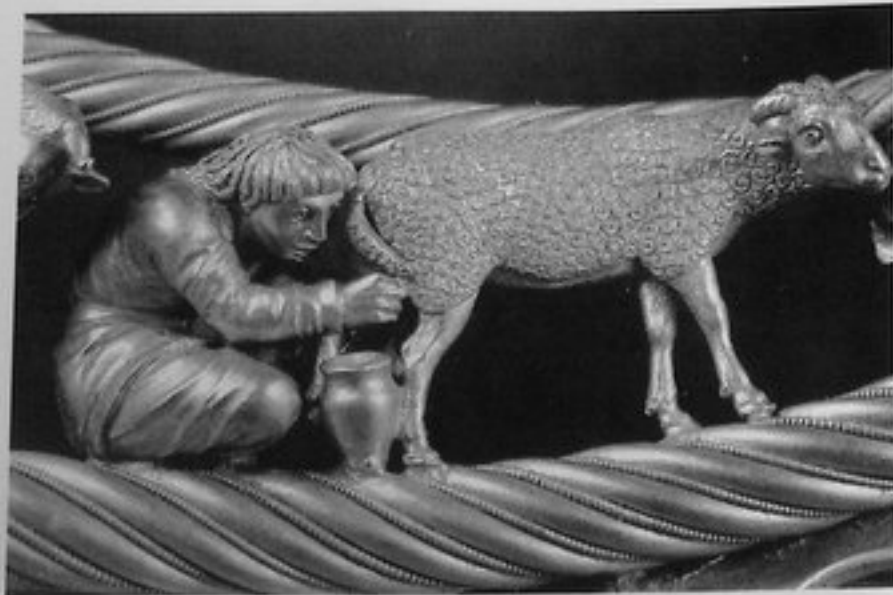

Abb. 3. a–b Jugendliche Skythen bei alltäglichen Arbeiten. Darstellungen auf dem goldenen Pektoreale aus dem Zentralgrab der Tolstaja Mogila (Kat.-Nr. 104; Foto H. Jäger).

des Kindes in diesem Grab handelt. Dafür spricht, daß an dem Frauenskelett drei ähnliche Armreifen gefunden wurden, wodurch der Eindruck entsteht, dies sei der ursprünglich vierte Armreif der Mutter (?) gewesen, wobei zu berücksichtigen bleibt, daß solche Goldreifen eine über ihre Schmuckfunktion hinausgehende Bedeutung besessen haben können. Die Ausgräber nehmen an, daß die Tolstaja Mogila die Grabanlage einer hochgestellten Familie der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts v. Chr. darstellt und daß es sich in dem behandelten Seitengrab des Hügels um Frau und Kind des im Zentralgrab bestatteten, 45–50 Jahre alten Mannes handelt.

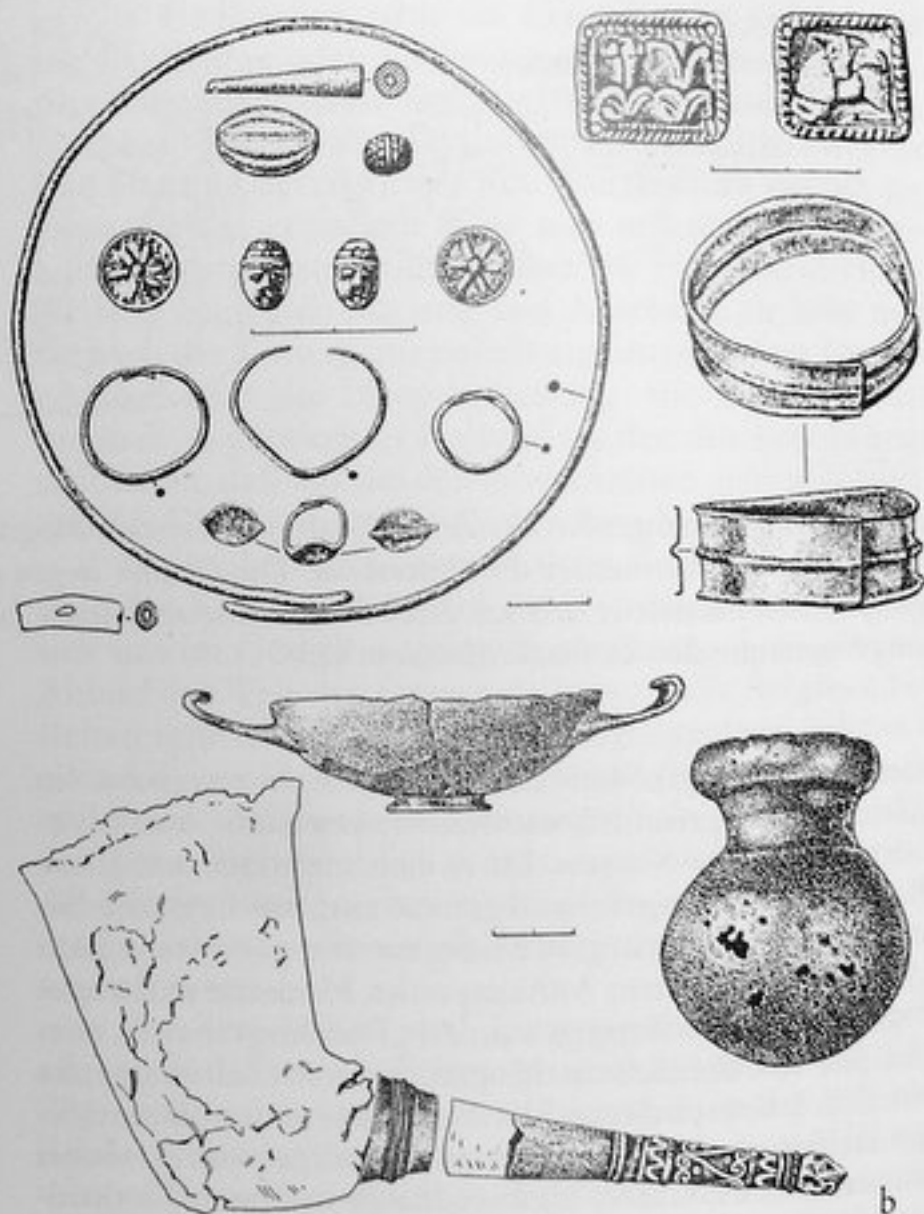

Abb. 4. a Grabplan der Bestattung einer skythischen „Fürstin“ mit Kind im Seitengrab der Tolstaja Mogila bei Ordžonikidze. Die Bestattung ist besonders bemerkenswert, da das etwa zweijährige Kleinkind (unten) einem Erwachsenen gleichrangig ausgestattet ist. b Zu den Beigaben des Kindes gehören ein Goldhalsreif, zwei goldene Ohrringe, Armreif und Fingerring, Miniatursilbergefäße (Kylux, Becher und Trinkhorn). In der Hand hält es den goldenen Erwachsenenarmreif (nach Mozolevs'kij).

Völlig ungewöhnliche und aussagekräftige Kinderbestattungen kamen bei den Ausgrabungen G. L. Evdokimovs in den letzten Jahren zutage:

Bei Brilevka, Obl. Cherson, Kurgan 26, Grab 1, wurde im Grab eines knapp einjährigen Kindes neben Perlen und einem Silberohrring eine ganze Aufreihung von Amuletten im Halsbereich gefunden, darunter ein großer durchbohrter Eberhauer, der durchbohrte Backenzahn eines Pferdes, zwei durchlochte Muscheln, weiterhin ein Miniaturkämmchen und, ebenfalls durchbohrt, ein Stück Jaspis und zwei glatte Kieselsteine. Auf die große Bedeutung von Amuletten, angebracht an der Kleidung von Kindern, besonders an den Kopfbedeckungen, sei für den völkerkundlichen Bereich ausdrücklich hingewiesen (siehe Abb. 1).

Bei Zelenoe, R. Verchnij Rogačik, Kurgan 2, Grab 3, wurde die Bestattung eines ca. zwölf Jahre alten Mädchens gefunden, zu dessen Ausstattung ein goldplättchenbesetztes Stirnband, ein Bronzespiegel, ein großer Mahlstein nebst hölzerner Schüssel, aber auch zwei Lanzen spitzen und – erstmals in einem Mädchengrab – ein eiserner Schuppenpanzer gehört, der zudem für einen Erwachsenen berechnet war.

Aus Dučany, R. Novovoroncovka, Kurgan 6, Grab 3, liegt ein Aufsehen erregender Grabungsbefund vor. In einer 7 m tiefen, aufwendig angelegten großen Grabkammer, die auf der alten Oberfläche von einem separaten Kromlech und Graben umzogen war, war ein ca. zwei Jahre altes Kind niedergelegt, das der Ausgräber aus verschiedenen Gründen für einen Jungen hält. Zum Inventar gehören ein goldener Ohrring, zwei Amphoren, eine Kylix, zwei Lanzen- und zwei Wurfspießspitzen sowie zwei Köcher, davon einer mit goldenen Knebelverschlüssen. Außerdem deutet ein Silberhalsreif in Miniaturformat, vor allem aber die Beigabe eines massiven Silberarmreifs im Erwachsenenformat, neben der Hand liegend, wohl eine einstige hohe soziale Stellung dieses Kindes an. Hervorzuheben ist die direkte Parallele zum Kind aus der Tolstaja Mogila.

Von großer Tragweite sind Evdokimovs Ergebnisse, die Hinweise darauf geben, ab welchem Alter im skythischen Kulturbereich Erwachsenen ausstattung einsetzte. Im Kurgan 13 von L'vovo, R. Bereslav, konnten sieben Kinderbestattungen freigelegt werden, die sich ringförmig um die beiden Zentralgräber in Hügelmitte gruppieren. Grab 3 barg fünf Kinder, davon wahrscheinlich vier Mädchen und einen Jungen im Alter von eins bis vier Jahren. Die Mädchen waren mit Perlen und Armreifen versehen, der Junge mit einem Goldohrring, einem Miniatursilberhalsreif und einer Kylix. In Grab 2 lag ein Kind von ca. acht Jahren. Grab 1 enthielt die Bestattung eines Jungen von ca. 13 Jahren, der noch einen Silberhalsreif im Kinderformat trug. Dies gibt erste Anhaltspunkte für eine Altersklassengliederung.

Auch das äußere Erscheinungsbild der Kinder zeichnet sich durch Ausgrabungsbefunde jüngerer Zeit inzwischen plastisch ab. In Nosaki beim Dorf Balki, R. Vasil'evka, fanden V. I. Bidzilja und sein Team die Gräber zweier Mädchen von sechs bis sieben Jahren mit perlenbestickten Spitzmützen, die von L. S. Kločko rekonstruiert werden konnten (Abb. 5). Die erste Bestattung (Kurgan 4, Grab 3), eingebracht im tiefsten und aufwendigsten

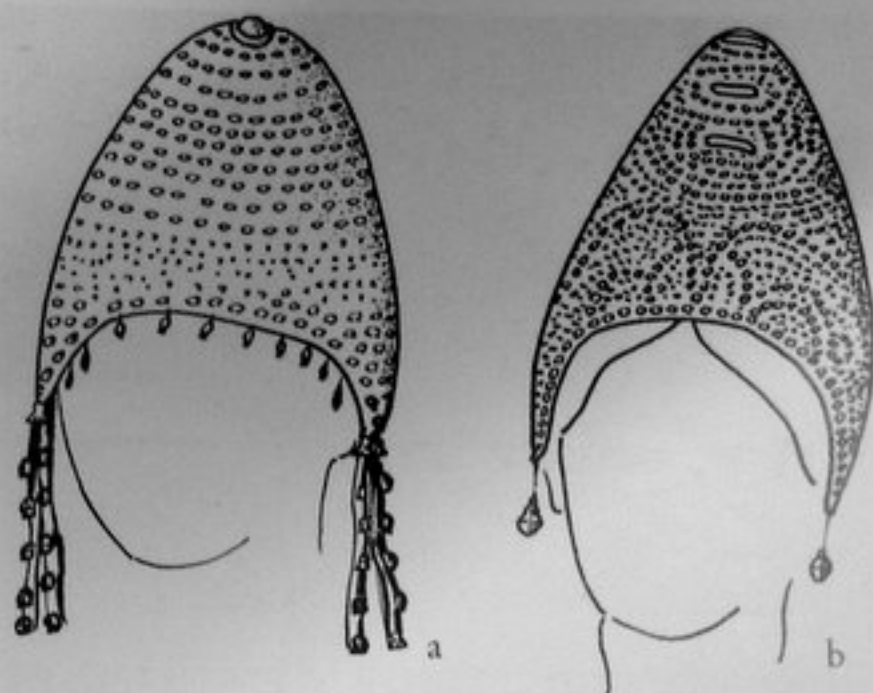

Abb. 5. Rekonstruktionen perlenbestickter skythischer Mädchenmützen (Rekonstruktion L. S. Kločko, Zeichnung K. Tregub). a Kurgan 4 bei Nosaki; b Kurgan 16 bei Zlatopol'.

Grab des Hügels, begleitet zudem von einem mitbestatteten weiteren Kind (Körperhöhe 1,30 m), hatte ein reichhaltiges Inventar mit Gold-, Silber- und Bronzeschmuck, darunter ein goldener Siegelring (Kat.-Nr. 115) mit Darstellung eines Skythen mit Gefäß in den Händen, vor ihm ein Tierkopf, und griechischer Import. Ihre aufwendig mit Perlen und Goldzierat bestickte Kleidung sowie die konische, anscheinend aus Filz gefertigte Kopfbedeckung, die ursprünglich knapp 30 cm über den Kopf geragt haben muß und über und über mit Pastaperlen und Goldanhängseln besetzt war, gibt eine Vorstellung vom farbenprächtigen Erscheinungsbild derartiger Kinder.

Eine besondere Fundgruppe, die noch Erwähnung verdient, bilden die Kinderspielzeuge des skythischen und sarmatischen Zeitabschnittes. Aus Terrakotta gefertigte Stücke, die vielfach Tierdarstellungen, Miniaturgefäße, Waffenmodelle, besonders aber Wagen wiedergeben, sind in vielen Varianten und leider sehr oft aus nicht näher geklärtem Fundzusammenhang aus den Nekropolen der griechischen Pflanzstädte und ihrer weiteren Umgebung im Nordschwarzmeergebiet bekannt (Abb. 6). In den Kindergräbern des skythischen Kerngebietes muß mit hölzernen Entsprechungen gerechnet werden. Aus Filz, Holz oder Rinde oder anderen ähnlich vergänglichen Materialien waren vermutlich all die unerläßlichen Dinge, die zur Körperpflege und zum Wohlergehen dringend benötigt wurden.

Daß lebende Tiere treue Spielgefährten der Kinder waren (Abb. 7), kann wohl als sicher vorausgesetzt werden, ebenso anderes Spielzeug wie Tierknochenastragali zum Würfeln u. a. Zu rechnen ist auch in erster Linie mit hölzernen Wagenmodellen, die die Vielfalt und typologische Spannweite der nomadischen Wohnwagenparks spiegeln. In größerer Zahl sind solche Miniaturmodelle von ganzen Wagen oder Wagenrädern bereits aus der Bronzezeit des gesamten Nordschwarzmeerraumes bekannt, wo sie neben Haus- und Bootsmodellen in Kindergräbern auftreten und wohl zum Spielen dienen sollten.

Abb. 6. Kinderspielzeug aus den Nekropolen der Nordschwarzmeerstädte, 6. Jahrhundert v. Chr. – 3. Jahrhundert n. Chr. (nach Archeologija SSSR 1984).

Die im skythischen Kulturbereich so klar sich abzeichnende Wertschätzung der Kinder der sozialen Oberschicht ist im bronzezeitlichen Zusammenhang bereits angelegt. Dazu gehören auch Befunde von Kindern, die mit echten Wagen, wohl für die Fahrt ins Jenseits, ausgestattet und Hauptpersonen in sehr arbeitsaufwendig angelegten Grabanlagen sind.

Die spielzeugartigen Ausführungen der wichtigsten Transportmittel der Bronze- wie der frühen Eisenzeit legen den Gedanken nahe, daß die Kinder im Spiel das Leben der Erwachsenen nachvollzogen. Das dürfte für Waffen, Kampfweise und Jagd sicher ähnlich gewesen sein und galt auch für das Reiten zu Pferd. „Kaum hat ein Kind gelernt, ohne Hilfe seiner Mutter zu stehen, setzt man es auf einen Pferderücken,“ beschreibt Sidonius Apollinaris (carm. 2, 262–266) einen Abschnitt des Kinderlebens in hunnischer Zeit. Dies mag für Mädchen wie für Jungen gegolten haben, denn für eine Reihe von reiternomadischen archäologischen Kulturen läßt sich im Befund durchaus eine gleichberechtigte Behandlung weiblicher Personen beobachten.

Wann genau und in welchen Etappen der Austritt aus dem Kindesalter in die Erwachsenenwelt vor sich ging und welche Gebräuche – vielleicht auch Initiationsriten – damit verbunden gewesen sein mögen, entzieht sich für den skythischen Bereich unserer Kenntnis. Relativ gute Informationen zu den Entwicklungsabschnitten im spätnomadischen Kontext liegen von den Tatarenkindern vor, die Beauplan – ein Ingenieur und Kapitän der Artillerie im Dienst des polnischen Königs – in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts bei seiner kenntnisreichen Beschreibung der Einwohner der Ukraine und der Krim gibt. Danach verlassen die Kinder, in erster Linie sind wohl die Jungen gemeint, vom siebten Lebensjahr an die Wagen der Mütter und schlafen von da an nur noch unter freiem Himmel. Die Eltern geben ihnen von diesem Zeitpunkt an nichts anderes zu essen, als von ihnen selbst mit Pfeil und Bogen erlegte Beute und „auf solche Art gewöhnen sie ihre Kinder ans Treffen und sobald sie zwölf Jahre erreicht haben, schicken sie selbige in den Krieg. Die Mütter tragen Sorge, ihre jungen Kinder täglich einmal im Wasser zu baden, worin Salz aufgelöst worden, um ihre Haut zu härten und sie gegen die Kälte weniger empfindlich zu machen, damit sie sich im Stande befinden mögen, zur Winterzeit über die Flüsse schwimmen zu können, wenn es erfordert wird.“

Der rechtliche Status der Kinder kann für alle archäologischen Nomadenkulturen nur andeutungsweise erfaßt werden, immerhin spricht vieles im Rahmen des erkennbaren Totenrechtes dafür, daß Kinder konkrete und weitreichende Rechte haben konnten. Dies galt wohl auch im Leben. Schriftliche Hinweise, etwa zum Erbrecht, liegen für die Skythen nur aus dem Bereich der obersten sozialen Schicht vor (Herodot IV, 78 ff.). Danach waren die Söhne des Königs, die von Frauen unterschiedlicher „Nationalität“ abstammen konnten, erbberechtigt, ohne daß wir allerdings Einzelheiten über die Auswahlkriterien, die Ausbildung und eventuellen Bewährungsproben der jungen Prinzen wüßten. Daß neben Abstammung, elterlicher Liebe, Erziehung und Ausbildung auch Dinge wie Weissagungen und daran geknüpfte Hoffnungen oder Ängste eine wichtige Rolle spielten,

Abb. 7. Zentralasiatisches Nomadenkind (nach *The National Geographic Magazine*, Jan. 1936).

zeigt nicht zuletzt auch die Beschreibung, die der byzantinische Gesandtschaftssekretär Priskos beim Besuch von Attilas Residenz in Ungarn über das Vater-Sohn-Verhältnis des hunnischen Herrschers überliefert.

Literaturverzeichnis

V. I. Bidzilja, Ju. V. Boltrik, B. N. Mozolevskij u. I. P. Savovskij, Kurgannyj mogil'nik v uroč. Nosaki [Grabhügel von Nosaki]. In: Kurgannyje mogil'niki Rjasnye mogily i Nosaki [Grabhügel von Rjasnye und Nosaki] (Kiev 1977) 61–158, bes. 100 ff.

A. M. Chazanov, Social'naja istorija skifov [Sozialgeschichte der Skythen] (Moskva 1975).

A. Häusler, Zum Verhältnis von Männern, Frauen und Kindern in Gräbern der Steinzeit. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 14/15, 1966, 25–74.

Ders., Zur ältesten Geschichte von Rad und Wagen im nordpontischen Raum. Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift 22, 1981, 581–647, bes. 637 ff.

L. S. Kločko, Novye materialy k rekonstrukcii golovnogo ubora skifjanok [Neues Material zur Rekonstruktion skythischer Kopfbedeckungen]. In: Drevnosti stepnoj Skifii [Altertümer der skythischen Steppe] (Kiev 1982) 118–130, bes. 128 f.

S. I. Kruc, Kratkaja charakteristika paleoantropologičeskogo materiala iz Tolstoj Mogily [Kurze Darstellung des paläoanthropologischen Materials aus der Tolstaja Mogila]. In: B. M. Mozolev'skij, Tovsta Mogila (Kiev 1979) 232.

Dies., Paleoantropologičeskie materialy iz kurgana Želtokamenka [Paläoanthropologisches Material aus den Kurganen von Želtokamenka]. In: Drevnosti stepnoj Skifii [Altertümer der skythischen Steppe] (Kiev 1982) 222–231.

B. M. Mozolevskij, Tovsta Mogila (Kiev 1979).

R. Rolle, Totenkult der Skythen. Teil I, Das Steppengebiet. Band 1 u. 2. Vorgeschichtliche Forschungen 18 (Berlin – New York 1979) bes. Band 1, Kap. Ausstattung mit Totengefolge 80 ff.

M. Schultz, Erkrankungen des Kindesalters bei der frühbronzezeitlichen Population vom İkittepe (Türkei). In: E. M. Andraschko u. W. R. Teegen (Hrsg.), Gedenkschrift für Jürgen Driehaus (Mainz 1990) 83–90.

E. von Stern, Aus dem Leben der Kinder in den griechischen Kolonien am Nordufer des Schwarzen Meers (russ.). Sbornik arheologičeskich statej, podnesennyj grafu A. A. Bobrinskomu (St. Petersburg 1911) 13–30.

Скіфський костюм

Костюм віддзеркалює життя конкретного народу значно більшою мірою, ніж інші культурні вияви на певному етапі його історичного розвитку. Костюм вбирає досягнення матеріального виробництва і втілює духовні цінності суспільства, його естетичні ідеали.

Вивчення давнього костюму розкриває чимало аспектів історії етносу, допомагає наочно уявити зовнішній вигляд давніх жителів тих чи інших земель.

Останнім часом численні археологічні відкриття надали вченим змогу широкого дослідження скіфського костюму. Різноманітні матеріали подають уявлення про жіноче та чоловіче вбрання скіфів у всьому розмаїтті форм та декоративних елементів.

Зовнішній вигляді скіфів, їх костюм дійшов до нас у виробах торевтів Північного Причорномор'я. На вазах з курганів Куль-Оба, Воронезький, Чортомлик, Гай-

манова Могила, гребені й гориті з кургану Солоха збереглися образи чоловіків, передані із найдрібнішими подробицями зовнішнього вигляду. Детально відзначені усі елементи одягу: головні убори, куртки, штани, взуття /Рис. 1/.

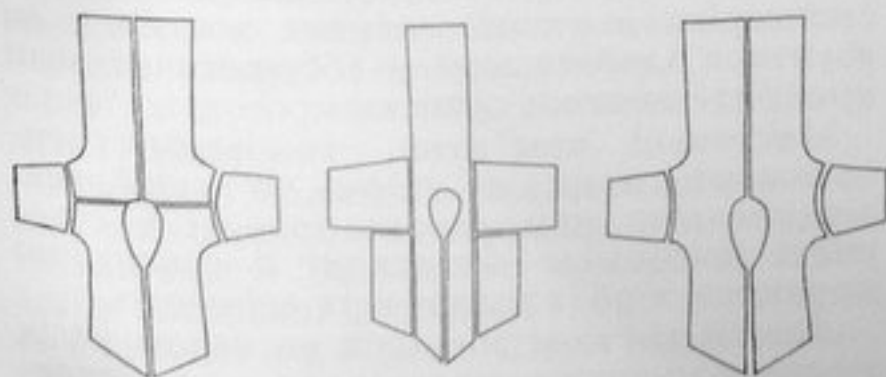
Головні убори скіфів – гостроконечні башлики були характерною рисою їх вбрання і складали етнокультурну ознаку. В таких уборах зображені скіфи у композиціях на вазах з курганів Куль-Оба та Воронезький. Форма цих уборів проста, вони практичні в умовах клімату Північного Причорномор'я.

Куртки скіфів відносяться до скроєного, шитого одягу. Вони оздоблені хутряною опушкою уздовж подолу, по коміру та полах. Художники завжди відзначають головну особливість скіфських курток: видовжені поли, що спускаються під кутом до колін. Зображуючи кроєний одяг з рукавами, що належав різним народам, давні майстри підкреслювали, цю деталь скіфських курток, як етнокультурну ознаку.

За зображеннями можна судити, що штани скіфів були як вузькими, так і широкими. Для пошиття використовувалися тканини із візерунками, оздоблювалися вони аплікаціями.

Не лишилися поза увагою “скіфіки” – короткі сапожки, перев'язані навкруг щиколотки, а іноді й вкруг стопи вузьким ремінцем.

Всі компоненти костюму відзначаються зручністю, раціональністю, економічним способом формування. Завдяки детальному відображенню елементів одягу й взуття в художніх пам'ятках, можна відновити спосіб формування всіх деталей костюму. Якщо пильніше придивитись до розташування візерунків, помітно, що вони ніби підкреслюють шви. Це одна з характерних рис давнього одягу: шви прикрашалися з метою захисту від злої сили. Роздивляючись шви на куртках персонажів в різних композиціях /вази з курганів Куль-Оба, Воронезький, Гайманова могила та ін. /, можемо визначити варіанти формування наплічного одягу. Подекуди куртки шили з двох цілих полотен, нерозрізаних на плечах, а з'єднаних з боків і на спині. Наслідком такого способу розкрою була поява плічових швів /такі куртки мають скіфи, зображені в сюжетах, переданих на вазі з кургану Куль-Оба/. Інший варіант крою скіфських курток: за основу береться одне полотнище, з боків якого пришиваються вставки /так виглядають персонажі композиції, переданої на вазі з Воронезького кургану/. Такий спосіб крою дозволяв шити одяг, ладний до стану,

Мал. 1. а Прорисовка зображень на срібній чаші з Гайманової Могили (кат. № 96а).

1 б Варіанти крою скіфського верхнього одягу.

практичний, відповідний до кліматичних умов.

Жіночий костюм також можна уявити за творами давніх торевтів, хоч всі зображення жінок подані в іншій манері. Вони різняться від чоловічих персонажів у пам'ятках мистецтва сумарністю, узагальненістю, схематизмом. Зображення жінок у творчому спадку Скіфії небагато. Не композиція на платівці від головного убору з кургану біля с. Сахнівка /Черкаської обл./, "сцена адорації" на бляшках із багатьох курганів /наприклад Мелітопольського Запорізької обл. /, зображення жінки, яка сидить на троні із посудиною в руці, на підвісці від сережки з кургану біля с. Акимівка /Запорізької обл. /. Всі жіночі персонажі втілюють образ Великої богині, і тому передані у величній позі, із сакральними атрибутами. Безсумнівно, їх костюм відповідав парадному вбранню скіфських цариць /Рис. 2./.

Особливі функції у жіночому костюмі відводилися головному убору: він був показником соціального стану, суспільної ролі жінки. Богині в сценах, переданих давніми художниками, зображені в уборах циліндричної та конусоподібної форми. Такі убори належать до розряду твердих, а такої форми досягали за рахунок спеціального крою та використання

спеціальних цупких матеріалів. Ці убори досить часто поєднувалися з покривалами, майстри підкреслюють їх майже у всіх творах. М'якими складками покривала падали на плечі. Іноді їх накидали зверху, але носили під убором.

У пам'ятках мистецтва знайшли своє відображення особливості жіночого одягу. Скіфські жінки носили довгі сукні з широкими рукавами та халати. Халат за кроєм, деякими деталями вказував на статус його володарки. Так, богиня, зображена в "сцені адорації" вбрана в халат, накинутий на плечі, аж до підлоги звисають перебільшено довгі рукава. По краю, подолу та полах він оздоблений хутром, на рукавах візерунки. І спосіб носки, й гіперболізація окремих деталей в одязі – все це риси відокремленості, перевтілення зручного, практичного одягу на символ соціальної зверхності.

Аналіз жіночих зображень дозволив дійти висновку, що їх наплічний одяг кроївся так само, як і чоловічі куртки. Іноді за основу формування куртки брали одне центральне полотнище, перекинута за плечі. До нього пришивали рукава, під якими робили вставки, за допомогою них і досягали потрібної ширини, Рукава ніби входили всередину крою. Таку сукню мала жінка, зображена на платівці від сережки /к. №10, с. Акимівка Запорізької обл. /. Рукава тут оздоблені поздовжніми лініями від плічового суглобу /місце пришивання рукава до стану/ до зап'ястя /Рис. 2/.

Другий варіант пошиву одягу: став складався з двох полотнищ, що з'єднувалися спереду, з боків та по спині. Тканиною вкривалася й частина руки, тому рукав пришивали нижче за плічовий суглоб. У такий спосіб скроєно халат, накинутий на плечі скіф'янки, зображеної у "сцені адорації". Місце втачування рукава прикрашене візерунком.

Представлені матеріали – основа для реконструкції одягу за археологічними знахідками.

Своєрідна манера художнього втілення жіночих образів позбавляє нас можливості спостерігати такий елемент костюму, як взуття. Здебільшого у зображеннях воно прикрите довгою сукнею.

Мистецькі пам'ятки, головними персонажами яких є скіфи та скіф'янки, відкривають нам закономірності у створенні костюмів: естетичні й семантичні принципи в об'єднанні всіх елементів.

Давній костюм зберігся до наших часів у археологічних матеріалах – в основному у наборах прикрас, фрагментах головних уборів, одягу й взуття. Все це дозволяє реконструювати не тільки форму

Мал. 2. Скіфський жіночий одяг за зображенням на золотій платівці.

Мал. 3. Реконструкція одягу скіфського юнака за матеріалами кургану 8 біля с. Піски на Миколаївщині (реконструкці Л.С. Клочко, художник П.Л. Корнієнко).

предметів – компонентів костюмного комплексу, але й способи їх створення. Особливо важливою є роль аналізу декоративних елементів наряду: виявлення принципів розміщення прикрас у костюмі, закономірностей поєднання різних видів оздоб.

Характерною рисою скіфського костюму були аплікації золотих бляшок. Вони складають більшість археологічних знахідок, золоті платівки різних форм та сюжетів зафіксовані у похованнях скіфів – представників аристократії. Про такі особливості вбрання скіфів є писемні свідчення. Геродот вказує: "Головні убори, пояси й Геродот"язі прикрашались золотом" /Геродот, 11, 215/.

Металічні аплікації, зафіксовані на кістку похованого, є матеріалом для реконструкції одягу. Так, золоті прикраси, знайдені у похованні хлопчика /воно досліджено в кургані №8 біля с. Піски Миколаївської обл./¹, змальовують як силует куртки,

¹Клочко Л. С. Верхній плічовий одяг скіфів // Археологія, 1984, № 47.

так і спосіб її створення. Платівки прикрашали шви на плечах, рукавах і спині. Одежа своїм декором нагадує куртки персонажів із сцен, зображених на вазі з Куль-Оби /Рис. 3/.

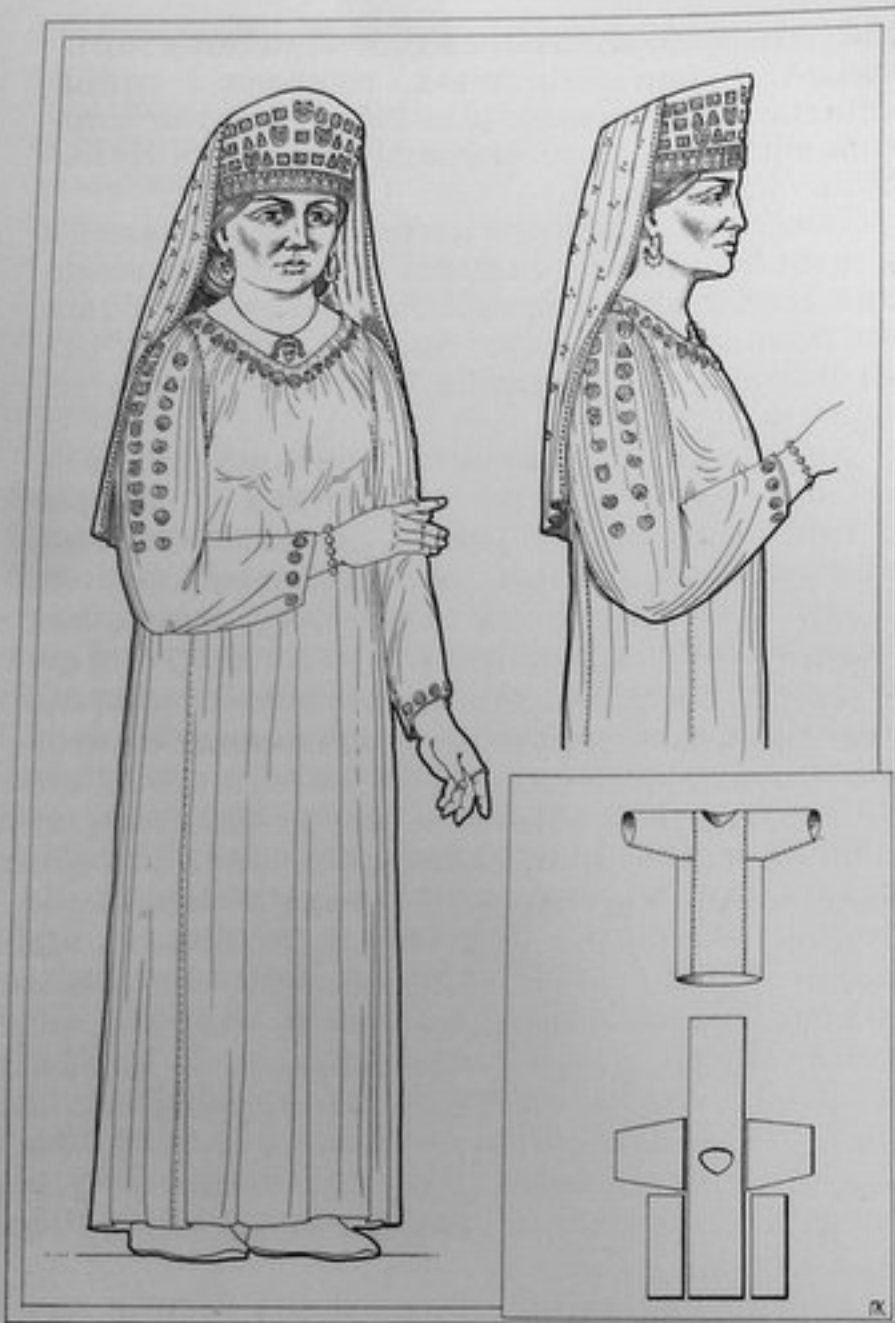
Завдяки археологічним дослідженням маємо численні знахідки фрагментів жіночих костюмів. Більшість складають оздоблені головні убори: золоті платівки, орнаментовані рослинним й зооморфним візерунком.

Декоративні елементи розташовувалися на поверхні т. зв. "твердих" уборів різної форми. Довгі, золоті стрічки прикрашали убори циліндричної форми. Вони різнилися за висотою, способом оформлення фронтальної частини. Такі убори умовно називали "скіфські калафи". Калафами йменувалися грецькі убори у вигляді кошика. Здійснюючи ритуали на честь плодородних сил природи, у давній Елладі дарунки до статуй богів підносили молоді дівчата, тримаючи на голові кошики, плетені з верби. Головні убори скіф'янок за формою лише віддалено нагадували грецькі калафи, але семантично вони однорідні. "Скіфські калафи" були своєрідною основою, на якій закріплювалися символи божеств плодороддя для демонстрування всім оточуючим. Це головна функція парадних головних уборів /Рис. 4/.

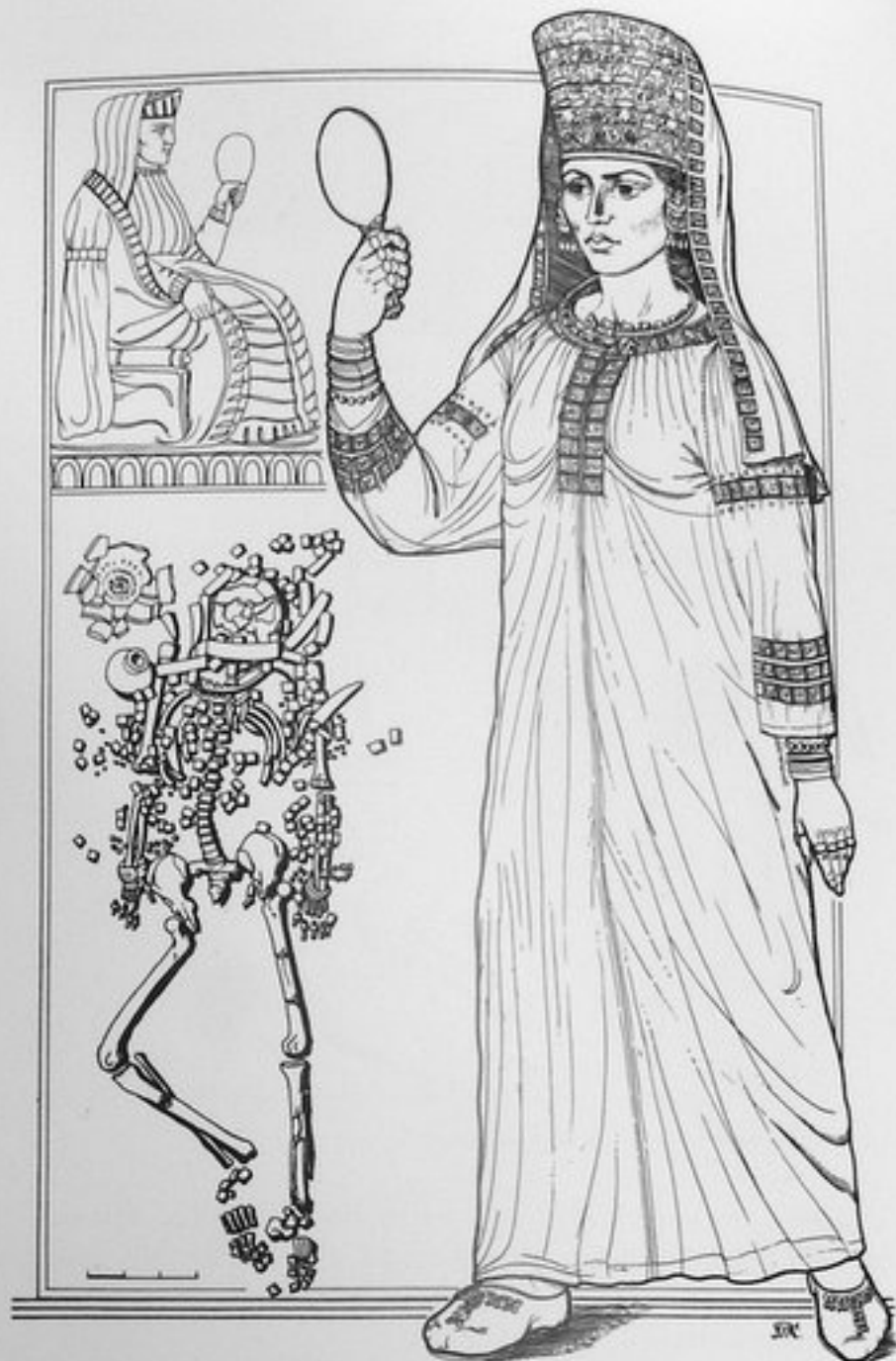
Фіксація прикрас до головних уборів дозволяє встановити їх розташування. Золоті аплікації кріпилися спереду, а з боків і ззаду убір закритий покривалом.

Мал. 4. Реконструкція головних уборів скіф'янок: а) Кам'янка на Миколаївщині (реконструкція Л.С. Клочко, художник Є. Лафакі) б) конічний головний убір з Бердянського кургану (кат. № 124с, реконструкція Л.С. Клочко, художник Є. Лафакі).

Мал. 5. Реконструкція жіночого одягу за матеріалами кургану Казенна Могила на Запоріжжі (реконструкція Л.С. Ключко, художник П.Л. Корнієнко).

Мал. 6. Одяг скіфської цариці з бокової гробниці кургану Товста Могила (реконструкція Л.С. Ключко, художник П.Л. Корнієнко). Угорі зліва реконструкція скіфського жіночого одягу за матеріалами зображень на золотих платівках.

Серед знахідок декоративних елементів, якими оздоблювали убори, подекуди зустрічаються ажурні золоті платівки. Ймовірно, їх художнє звучання підсилювалося тим, що візерунок безпосередньо співставлявся із кольоровим тлом. Колір відіграв неабияку роль у оформленні уборів. Він підкреслював начиння всього декору й підсилював естетичний вплив.

У деяких жіночих похованнях знайдено бляшки різних форм, що прикрашали конусоподібні убори. Форма цих уборів також символічна-гостроконечні ковпаки асоціювалися із горою – еквівалентом світового дерева. Декоративні елементи підкреслювали форму убору, розташовуючись у його фронтальній частині ритмічними рядками. Бляшки – оздобу уборів містять зображення розеток,

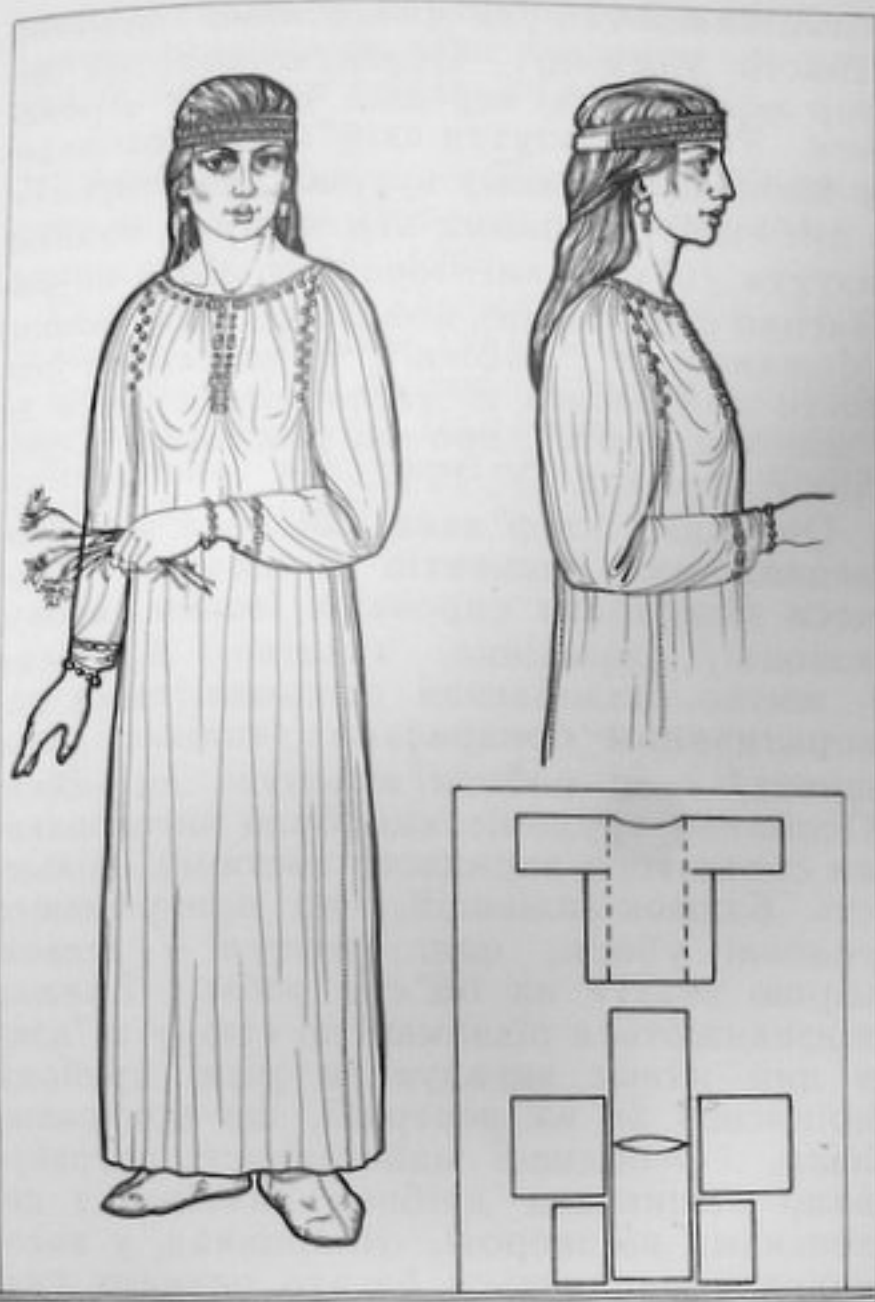
сфінксів, масок людських обличчя – все це символи плодоріддя² /Рис. 4/.

Золоте оздоблення відповідало кольору головного убору. Бляшки розташовувалися так, що колір виступав як засіб декору.

“Тверді” головні убори доповнювалися покривалами. Судячи за знахідками тут, у Північному Причорномор’ї для покривал застосовували тонку вовняну тканину полотняного плетіння й шовк, також звичайного полотняного плетіння. Фарбували їх рослинними фарбами: корінням марени красильної, сафлором. Покривала також прикрашали бляшками, розміщуючи їх по краю.

Поміж скіф’янами були широко розпов-

²Ключко Л. С. Конусоподібні убори скіф’янок // Археологія, 1986, № 56.

Мал. 7. Реконструкція одягу скіфської дівчини за матеріалами кургану біля с. Золота Балка на Херсонщині (реконструкція Л.С. Клочко, художник П.Л. Корнієнко).

сюджені такі убори як стрічки. Їх оздоблювали золотом, рідше намистом та бісером. Золотий декор стрічок – орнаментовані рядки, візерунки яких складаються з поєднання рослинних, зооморфних та антропоморфних елементів. По нижньому краю вони оформлені швами, а по верхньому – на них пробито дірочки для нашивання оздоб. Основою для стрічок слугували шкіряні або тканеві пов'язки. Убори-стрічки носили молоді дівчата. Коли ж статус їх змінювався, складнішим ставав і убір: до стрічок додавалося покривало або будь-який убір з розряду "твердих".

Археологічні матеріали дозволяють реконструювати й плічковий одяг жінок. У деяких похованнях зафіксовані золоті прикраси, за якими визначався силует одягу,

за допомогою яких вона була створена. Золоті бляшані візерунки трапляються у похованнях скіф'янок з багатим поховальним інвентарем, тобто вони були прикрасами пишних парадних костюмів, подібних до тих, що відображені у творах давніх торевтів. Розташування платівок на рукавах, на комірі одягу жінки, похованої в кургані Казенна Могила /с. Шмальки Запорізької обл. / відповідає орнаментативній сукні богині в композиції на сережках з с. Акимівка /Рис. 2/. Можна припустити, що одяг скіф'янки мала вигляд сукні, пошитої так, що в центрі було одне полотнище, до якого кріпились рукава. Під ними – вставки для утворення необхідної ширини /Рис. 5/. На бляшках – зображення тварин, рослинні мотиви, які створюють візерунки, призначення яких – захист від злої сили.

Золотими платівками відзначені шви на одержі скіф'янки, поховання якої досліджено в кургані Товста Могила /Дніпропетровська обл. /³. Жінка була вбрана у сукню, пошиту з двох полотнищ, скріплених з боків, ззаду й спереду. Вкруг коміра, а також уздовж центрального шва розташовані платівки, що окреслювали основні орієнтири для відновлення одягу. Бляшки позначають також і місце пришивання рукавів до стану сукні: нижче плічового суглобу. Набір декоративних елементів для цієї сукні відзначається одноманітністю: це золоті бляшки із зо-

Мал. 8. Реконструкція скіфського взуття, розшитого золотими бляшками а) Товста Могила, б) Мелітопольський курган (реконструкція Л.С. Клочко, художник Є. Люта).

³Мозолевський Б. М. Товста Могила. – К., Наукова думка, 1979.

браженням грифона, лева, які відповідали уявленням про захисні властивості карбованих образів /Рис. 6/. Відомі матеріали для реконструкції сукні, прикрашеної за швами та вздовж центрального полотнища. Бляшки склали орнаментальні стрічки, розміщені від плеча до грудей. Підкреслено декор нагрудної частини одягу. Це пов'язано з уявленнями про необхідність захисту грудей. Розташування прикрас на грудях має глибоке коріння й збереглося у вигляді звичаю в етнографічному костюмі. У деяких народів візерунок одержав назву "вартовий грудей"⁴ /Рис. 7/.

Сукні для парадного костюму шили з коштовного шовку, наприклад, восьминиткового атласу /тканина такої структури знайдена у похованні скіф'янки з Товстої Могили/. Кольори одягу: варіації синього й червоного, одержані дорогими фарбами: індіго, червець, пурпур. Ймовірно, такі тканини були довізними.

Чоловічий одяг – куртки й штани – шили з вовняних, лляних та конопляних тканин. Вони місцевого виробництва, виготовлені на примітивному ткацькому горизонтальному верстаті. Уявити його можна за етнографічними матеріалами⁵.

Елементи народних костюмів прикрашали не тільки аплікацією, але й вишивкою. Так, відома знахідка фрагменту вишиваної тканини, фарбованої у червоний колір. То були штани скіфського воїна: вишивка розташована на гомілці⁶. Слід згадати вишивку на покривалах, де збереглися фрагменти тамбурного шову.

За археологічними знахідками вдалося визначити особливості виготовлення взуття – "скіфіків" та жіночих черевичок.

Короткі чобітки шили з добре обробленої шкіри. Більш товста й цупка застосовувалася для підошов, а з еластичної, м'якої виготовляли верх взуття. "Скіфіки" склалися з двох деталей, що кріпилися одна до одної виворітним швом. Дослідження фрагментів взуття довели, що стібки шову були дуже дрібними: дірочки проколювалися рівномірно, на відстані 2–х мм одна від одної.

У жіночих похованнях знайдені фрагменти шкіри, за якими реконструйоване взуття. Це черевички, викроєні з одного цілого шматка шкіри, зшиті сзаду і спереду. Шов спереду прикрашений золо-

тими бляшками /як у скіф'янки з кургану Товста Могила/. Подекуди золотий декор вкривав всю передню частину черевичок. Таким є взуття скіф'янки, похованої у Мелітопольському кургані /Рис. 8/.

За етнографічними відомостями подібне взуття /м'яке, виготовлення якого не вимагало спеціальних приладів/ шили жінки. Можливо, й "скіфіки", й черевички робили скіф'янки і це також відносилось до "жіночих робіт", про які розповідає Геродот /Геродот, ІУ, 114/.

Очевидно, скіф'янки займалися виготовленням цих елементів костюму. Процеси підготовки сировини /вовни, льону, коноплі/, прядіння, ткацтво, й опісля – шитво, оздоблення різноманітними декоративними прикрасами /аплікації, вишивка/ – ці роботи виконували жінки. Особливо трудомістким було виготовлення святкового парадного костюму. Більшість бляшок-аплікацій, що прикрашають головні убори, одяг, взуття – деякою мірою вказує на об'єкт робіт. Бляшки відзначаються різноманітністю, у зв'язку з цим жінки вигадували різні прийоми кріплення їх на поверхні, що прикрашалася. Особливої майстерності потребувало нашивання дрібних платівок з петельками на звороті. Наприклад, у похованнях трапляється багато опуклих гудзичків діаметром 2 мм з петлею, бляшок трикутної форми з трьома петлями. Такі платівки нанизували на кінський волос, потому одержану низку розміщували на ділянці, що прикрашалася й закріплювали дрібними стібками.

"Жіночі роботи" були звичайними заняттями для скіф'янок різних рангів. До них було особливе суспільне ставлення. На це вказують знахідки пряслиць, веретен у жіночих похованнях, причому навіть у таких, де є велика кількість елементів поховального інвентаря, костюм скіф'янок свідчить про їх соціальну й сакральну відокремленість /наприклад, у курганах Куль-Оба, Казенна Могила/.

Художнє оформлення костюму відбувалося за вимогами естетичних норм, що склалися у тогочасному суспільстві. Скіфський парадний костюм відзначається ефективним поєднанням яскравих кольорів, золотого декору, в якому відбилися різні види декоративної творчості.

Всі компоненти скіфського костюму різною мірою поєднували в собі риси утилітарності й символічності. Символічність яскраво втілена у головних уборах, утилітарність переважає в наплічному одязі та поясному одязі, у взутті ж образне вирішення його оздоблення підкреслювало се-

⁴Гаген-Торн Н. И. Женская одежда народов Поволжья. – Саратов, 1960.

⁵Гаджиева С. Ш. Одежда народов Дагестана. – М., 1981.

⁶Евдокимов Г. Л. Отчет о работе Краснознаменной археологической экспедиции в 1982 г. // НА ИА АН УССР.

мантику наряду. Археологічні матеріали значно розширили наші уявлення про таке явище культури скифів, як костюм.

Література Гаген – Торн Н. Женская одежда народов Поволжья /Материалы к этногенезу/. – М., 1960

Гаджиева С.Ш. Одежда народов Дагестана. – М.: Наука, 1981. – С. 15

Герцигер Д.С. Античные ткани в собрании Эрмитажа // Памятники античного прикладного искусства. – Л.: Аврора, 1973. – С. 71–76

Клочко Л.С. Верхній плечовий одяг скифів // Археологія. – 1984 – №47 – С. 57–68

Клочко Л.С. Гребенников Ю.С. Скифский калаф IY в. до н.э // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 86–96

Мозолевський Б.М. Товста Могила. – К.: Наук. думка, 1979. –С. 198

Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 97

Про скіфські веретена

Прядіння та ткацтво – найдревніше заняття, яким оволоділа жінка, забезпечуючи сім'ю одягом з тканин різної якості; груба і цупка шерсть слугувала для холодної пори, тонкі й легкі тканини йшли для накидок і уборів, їх прикрашали вишивкою та аплікацією. Складний процес перетворення волокна вовни кіз і овець, льону і коноплі в нитки починався з невеличкого знаряддя – веретена. Прялі з допомогою цього невігядливого знаряддя виготовляли з пряжі нитки різної товщини.

Великого значення майстерності пряль надавали древні греки, за їх повір'ями богиня Афіна подарувала жінці веретено і ткацький верстат та навчила її прядінню і ткацтву. Уміння прялі, як вважали греки, було близьке священнодії, тому в грецькій міфології з прядінням пов'язано багато визначних подій. Так, Аріадна рятує Тесея, вручивши йому клубок ниток / звідси і "нитка Аріадни"/. Богині людської долі Мойри / в Римі їх називали Парки/ зображувались в грецьких міфах старими жінками, які прядуть нитку людського життя. Кожна гречанка змолоду володіла цією важливою майстерністю і, за традицією, під час весільної процесії попереду нареченої несли веретено і пряжу.

Володіли цією майстерністю і скіфянки, про що свідчать численні знахідки залишків тканин і деталей веретен при розкопках скіфських поселень та могильників. Довгий час спеціалісти вважали, що скіфські веретена, виготовлені переважно з дерева, не зберігаються і судити про них можна лише по пряслицях – невеликих предметах округлої чи конічної форми, виготовлених з глини, каменю та металу. Пряслиця грали роль невеликих маховичків, їх насаджували на нижню частину стрижня веретена; міняючи кількість пряслиць на стрижні або користуючись пряслицями різної форми та ваги пралля могла одержувати нитки різної якості. Поповнити і уточнити наші знання про скіфські веретена і, отже, про рівень розвитку майстерності прядіння у скіфянок допоміг щасливий випадок. В 1965 р. в поле зору дослідників потрапив один з предметів широковідомого скіфського комплексу – так званий "скіпетр цариці" з кургана Куль-Оба /ІУ ст. до н.е. /Рис. 1, А.1/.

"Скіпетр" являв собою круглий дещо потовщений в середній частині срібний

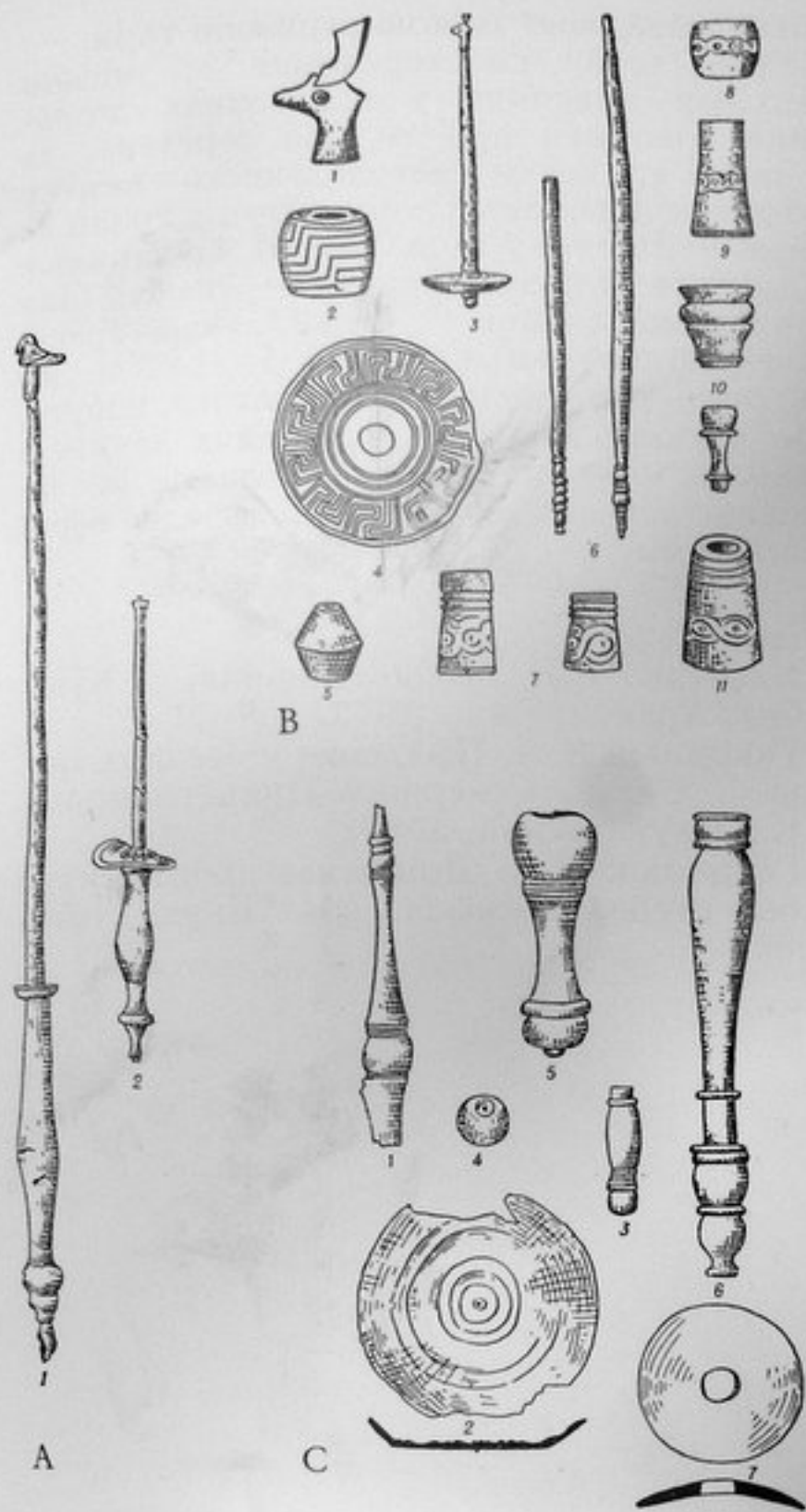
стрижень з накладним золотом. Нижній кінець його мав вигляд складнопрофільованого руків'я, що нагадувало шахового пішака. На протилежному кінці стрижня, на його вістрі, насаджено невеличке навершя у вигляді сидячої пташки, вірогідно, качки; довжина предмета – 33,5 см.

Пошуки аналогій дозволили встановити, що "скіпетр" з Куль-Оби має схожість з певним типом веретен, які і в наші дні зустрічаються в сільській місцевості ряду країн Європи, в тому числі і на Україні. А найближчою аналогією виявилось срібне веретено, знайдене в ХІ камері Олександропольського кургана (Рис. 1, А.2). Однією з особливостей цих веретен були їх потовщені профільовані нижні кінці, які нагадують шахи. Тепер стало можливим визначити цілу групу "предметів невідомого призначення" – виточені з кістки вироби з округлим складним профілем; вони виявились нижньою частиною веретен грецького типу /Рис. 2, А/. Такі веретена добре відомі антикознавцям за знахідками в некрополях Ольвії і Пантікапея, причому, зустрічаються дерев'яні, кістяні, металеві екземпляри.

Внаслідок обміну грецькі веретена розповсюдились і в Скіфії, поряд із звичайними дерев'яними і кістяними стрижнями. Сьогодні фахівці розрізняють кілька типів веретен, їх вдалось реконструювати на підставі знахідок, як цілих екземплярів, так і окремих деталей з кістки та металу. Одним із зразків кістяного веретена прекрасної збереженості є екземпляр з розкопок кургана в урочищі "Три брати" в Східному Криму. Воно являло собою круглий стрижень, дещо потовщений в середній частині. На стрижень насаджено круглий щиток. При веретені знайдено декілька насадок – кістяне профільоване руків'я і два кістяних колечка.

Близьке за формою кістяне веретено знайдено при розкопках Єлизаветовського могильника в 1909 р. /Рис. 1, В. 1-5/. Крім стрижня, на який була зверху насаджена бронзова голівка оленя, був знайдений круглий щиток і декілька "бочковидних" пряслиць, орнаментованих різним меандровим орнаментом.

Вивчення відомих на сьогодні веретен із скіфських поховань /за даними Н.А.Гаврилук їх зараз зафіксовано 29/ свідчить, що більшість із них виготовлена з кістки, а декілька /Куль-Оба, Олександрополь/ із срібла. Всі вони, як правило, складались з окремих деталей, насаджених на кістяний стрижень. Вдалось порівняти відомі веретена із зображеннями на розписних грецьких вазах, в композиціях яких сюжети з прядінням і ткацтвом були до-

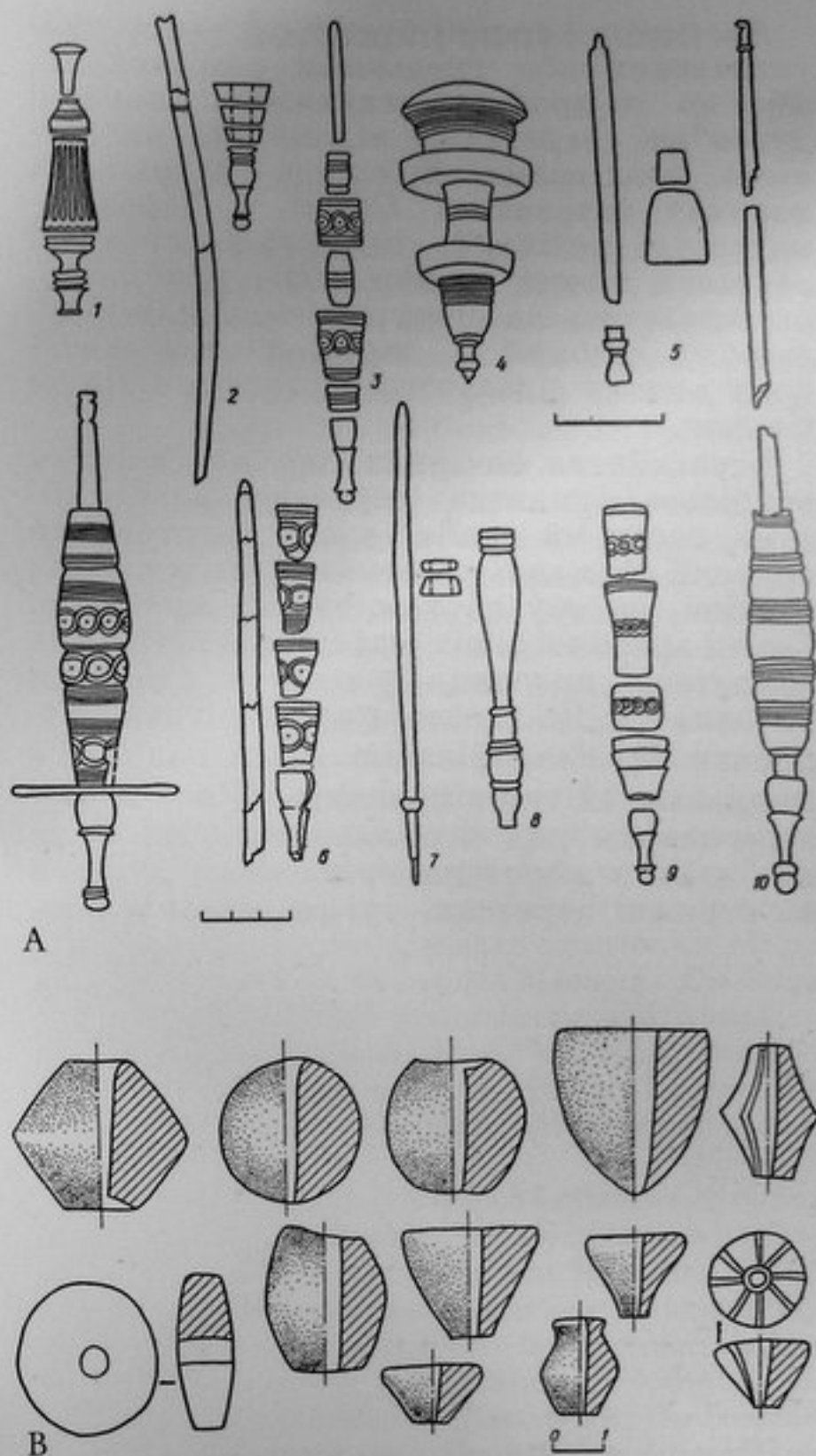

Мал. 1. А Веретена з скіфських царських курганів 1. Куль-Оба, 2. Олександропільський курган, бокова гробниця.

В Деталі кістяних веретен: 1-5. Курган біля стації Єлизаветівська (1909 р.); 6-7. Мелітопольський курган; 8-10. Курган біля м. Орджонікідзе; 11. 3 розкопок В.І. Гошкевича.

С Деталі кістяних веретен: 1-4. курган біля с. Рижанівки; 5. Курган біля с. Рахманівки; 6. Олександропільський курган; 7. Курган біля м. Каховки.

суть популярні. Веретена на зображеннях в середньому збігаються і за розмірами, і за формою із знахідками в скіфських комплексах. Так, довжина веретен скіфінок – 33-35 см, довжина веретен на розписах близько 36 см, довжина сучасних де-

Мал. 2. А Деталі кістяних веретен грецького типу з скіфських поховань (за О.Є. Фіалко): 1. Огуз, північна могила; 2. Бердянський курган, східна могила; 3. Львово, курган 18, пох. 1; 4. Львово, курган 11, пох. 2; 5. Волчанськ, курган 8, пох. 2; 6. Велика Знам'янка, курган 2, пох. 1; 7. Волохдимирівка, курган 4, пох. 1; 8. Олександропільський курган; 9. Орджонікідзе курган 11; 10. Хомина Могила, пох. 3.

Б. Типи прясел у степових скіфів (за Н.А. Гаврилюк).

рев"яних веретен – 34-35 см. Це дозволяє говорити про існування оптимального стандарту для цього знаряддя праці, встановленого емпірично ще в глибокій давнині.

Але крім веретен грецького типу, виготовлених або грецькими ремісниками, або по їх зразках, існували і звичайні дерев'яні веретена, відомі за численними знахідками пряслиць в рядових жіночих похованнях Скіфії. Дерево – матеріал нестійкий, тому про дерев'яні веретена можна судити лише приблизно, орієнтуючись на етнографічний матеріал, широко відомий і зараз у повсякденному вжитку сільського населення Східної Європи.

Дослідження показали, що для веретен найбільш придатна деревина дикої яблуні, сосни чи граба; з них виготовляли круглий стрижень з потовщенням в нижній частині, на яку насаджувалось пряслице. Серед археологічних матеріалів скіфських комплексів пряслиця – один з найбільш масових. Це дозволило фахівцям виробити їх класифікацію /Н.А.Гаврилюк розрізняє 12 типів пряслиць /Рис. 2, Б/, переглянути ряд особливостей, які були пов'язані з жорстким кріпленням деталей на стрижні веретена, тугим закріпленням

нитки, швидкою зміною стрижнів та ін.

Крім того, спостереження за місцем знахідок пряслиць у похованнях дозволило говорити про те, що веретена, як і інші предмети повсякденного вжитку скіфянок, в поховальному ритуалі грали не лише утилітарну роль. Так, Н.А.Гаврилюк відмітила їх розташування переважно біля голови похованої. Отже, як і греки, скіфи відносили прядіння і ткацтво до магічної ритуальної сфери свого побуту, пов'язуючи знаряддя праці цих занять з якимись міфологічними уявленнями, які залишаються для нас, на жаль, все ще нерозгаданими.

Література

- Яковенко Е.В. "Скіпетр цариці" з Куль-Оби // Археологія. – 1973. – № 11.
Гаврилюк Н.А. Прядение у степных скифов // Скифы Северного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1987.
Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скифов. – К.: Наук. думка, 1989.

Angeregt durch die Studie von Wilhem Angeli „Zur Barttracht in der europäischen Urzeit“ (1974) soll hier der Versuch unternommen werden, dieser speziellen Fragestellung – die gewöhnlich nur sehr wenig Aufmerksamkeit findet, aber für das äußere Erscheinungsbild eines Menschen von gravierender Bedeutung ist – in der frühen Eisenzeit des südlichen Osteuropa nachzugehen. Obwohl in begrenzter Weise Aussagen durchaus möglich sind, wurde Haar- und Barttracht in ur- und frühgeschichtlicher Zeit nur in wenigen Gebieten gut erforscht, etwa im klassisch-antiken Bereich. Schlechte Erhaltungsbedingungen für das relativ hochempfindliche Haarmaterial in den Gräbern und der Stand der literarischen und bildlichen Überlieferung lassen vielfach keine Aussagen zu.

Schriftquellen

Schriftliche Quellen aus dem Bereich der Skythen und ihrer Nachbarvölker geben nur wenige knappe Hinweise auf Haar- und Barttracht. Hier ist besonders das vierte Buch von Herodot zu nennen.

Herodot (IV, 71) erwähnt das Abschneiden der Haare („...schneiden ringsum ihre Haare ab...“) als Trauergeste für den verstorbenen König, ein Brauch, dem anscheinend jeder nachkommt. Weiterhin beschreibt er eine Art Reinigungszeremonie nach erfolgter Grablegung des Königs (IV, 73): „Nach der Bestattung reinigen sich die Skythen. Sie salben ihren Kopf und waschen ihn wieder ab, dann reinigen sie den Körper...“

Die Sitte des Skalpierens wird als allgemein üblich beschrieben (IV, 64): „Sie ziehen den Köpfen die Haut ab, indem sie rings um die Ohren einen Einschnitt machen, dann die Haare fassen und den Kopf herausschütteln.“ Von diesem Kriegerbrauch abzuleiten ist wohl das griechische Verb *aposkythizein* (= wegskythisieren), das das Abziehen der Haut vom Kopfe bezeichnet, etwa bei Athenaios, der das Wegskythisieren des Haupthaars um der Schande willen erwähnt.

Im 5. Jahrhundert v. Chr. findet das Verb *oskythizein* in die attische Volkssprache Eingang, aber auch in die Dichtung (Euripides und Sophokles), und bedeutet „sich die Haare vom Kopf reißen“ als Geste, um tiefen Kummer auszudrücken.

Gegerbte Skalpe der Feinde dienten als Zügel schmuck der Reitpferde und wurden zu Kleidungsstücken zusammengenäht und getragen (IV, 64). Schließlich bleibt noch zu erwähnen, daß die Köpfe aller im Kampf Getöteten dem König gebracht werden mußten, um einen Anteil an der Beute zu gewährleisten (IV, 64).

Bezüglich der Nachbarstämme erfahren wir (IV, 108), daß die Budinen, im Unterschied zu den Skythen, „ein großes zahlreiches Volk mit tiefblauen Augen und rötlich-blondem Haar“ sind und daß „kahlköpfige Menschen“ mit eingedrückten Nasen und breitem Kinn am östlichen Ende der großen Karawanenstraße wohnen, die

in Olbia ihren Anfang nimmt und durch Skythien hindurch bis weit nach Zentralasien führt (IV, 23). Sie leben in unmittelbarer Nähe der „Issedonen, prangend im Schmuck des wallenden Haares“, die Tsetses von ihren Gegnern – den Arimaspen – sagen läßt, sie seien „zottigen Haars und stärker denn alle Geschöpfe der Erde; aber ein einziges Aug' hat jeder im reizenden Antlitz“.

Aus einer wesentlich späteren Quelle (Ammianus Marcellinus 31, 2, 14) geht hervor, daß die Agathyrsen, die unmittelbar an die Gelonen grenzen, sich mit dunkelblauer Farbe die Haare färben und ihren Körper tätowieren: „... die Niedriggestellten nur an kleinen und wenigen Stellen, die Adligen hingegen mit breiter gefärbten und dichter nebeneinanderliegenden Zeichnungen.“

Pseudo-Hippokrates (wahrscheinlich Mitte 5. bis erste Hälfte 4. Jahrhundert v. Chr.), vielfach als Augenzeuge eingeschätzt, sagt den Skythen Bartlosigkeit nach und äußert sich zum Aussehen von Frau und Mann (c.19, c. 20): „Vielfach gleichen infolge ihres Fettes und des unbehaarten Fleisches ihre Gestalten einander, die Männer den Weibern und die Weiber den Männern... Die Frauen aber sehen unglaublich krummbeinig und schwammig aus. Rötlich aber ist das skythische Volk infolge der Kälte, da bei ihnen die Sonne nicht stark scheint. Dagegen wird von der Sonne ihre weiße Haut verbrannt und dadurch rötlich.“

Lukian, eigentlich erstaunlich kenntnisreich und aus einer ansonsten unbekannteren weiteren Quelle schöpfend, schweigt zur Haar- und Barttracht fast völlig. Er beschreibt allerdings den Arzt Toxaris – der als fremder Mediziner in Athen erfolgreich ist – im Gegensatz zu Anacharsis als bartlos, d.h. als Skythen nicht kenntlich. Bezüglich der Frauen läßt er im „Toxaris oder Die Freunde“ verlauten, daß die meisten Skythen sehr anspruchsvoll seien und es „mit der Schönheit ihrer Weiber so genau nehmen, daß ihnen sogar eine bloße Beischläferin nicht leicht schön genug sei“.

Als eine der spätesten Quellen geraten Haar- und Barttracht an der Westgrenze Skythiens in den Blickpunkt Ovids (*Tristia* V, 10), dem die „wilde barbarische Schar“, die mit Griechen vermischt in Tomis und der Umgebung lebt, ästhetischen Widerwillen einflößt: „Fürchtet man sie auch nicht, so haßt man es doch, sie zu sehen, Körper, mit Fellen bedeckt und mit dem struppigen Haar.“

Zur Haarbehandlung und vielleicht auch -pflege finden sich nur spärliche Andeutungen. Interessant ist besonders ein Sappho-Fragment (167) „Taps ist ein Holz, mit dem man Wolle und Haare gelb färbt und das deshalb skythisch genannt wird“ (= Phot. Lex., auch erwähnt bei Hesychios und in den Scholien des Theokritos II, 88).

Insgesamt sind die Schriftquellen also wenig aufschlußreich, wir sind für die weitere Betrachtung auf archäologische Zeugnisse angewiesen, insbesondere auf bildliche Darstellungen.

Archäologische Quellen

Echte Befunde originalen Haarmaterials liegen nur aus einem skythenzeitlichen, kulturell eng verwandten Nachbarbereich vor, den sogenannten frostkonservierten Kurganen von Pazyryk im Hochaltai. Der Erhaltungszustand der Haare, die zu balsamierten menschlichen Körpern gehörten, war gut, sie sind bei den Ausgrabungen jedoch durch heißes Wasser aufgetaut worden. Die Zusammenarbeit mit der Gerichtsmedizin zeigt, welche weitgehenden Aussagemöglichkeiten sich auf der Grundlage menschlichen Haares inzwischen bieten (siehe Berg u. a. 1981). Die Untersuchungen müssen jedoch wissenschaftlich einwandfrei und nach dem neuesten Stand geführt werden. Ob dies zur Zeit der Pazyryk-Ausgrabungen bereits der Fall war, kann an dieser Stelle nicht sicher beurteilt werden. Der Ausgräber S. I. Rudenko (1970) gibt in seinen Publikationen über Pazyryk folgende Befunde an.

Kurgan 2

Mann von ca. 60 Jahren, deutlich mongolid, mit relativ harten schwarzen Haaren (jedoch nicht so rund im Schnitt und so hart wie bei den nördlichen Mongolen), Kopf an der Vorderseite rasiert, Haaruntersuchungen anhand der Wurzeln und Haarschäfte. Am Kinn Spuren einer bereits einige Tage alten Rasur (also keine rassisch bedingte Bartlosigkeit). Der Tote, dessen Körper im übrigen eine komplizierte Tätowierung in der Art „dynamischer Körperkunst“ überzog, war offensichtlich in einen Hinterhalt gefallen und skalpiert worden. Ein „Ersatzskalp“ war ihm angenäht, ebenso trug er einen angehängten Bart aus dunkelkastanienbraunem Menschenhaar. Leider wurde nicht bestimmt, ob es sich um eigenes oder Fremdhaar handelt, ob man ihm zum Beispiel den eigenen (zurückbeuteten) oder den fremden Ersatzskalp eines Gegners oder einen perückenartigen Kunstskalp aufnähte.

Die mitbestattete Frau war älter als 40 Jahre. Ihr schmales, längliches Gesicht unterschied sich stark vom Mann, ihr Haar war ebenfalls schwarz, aber weich und wellig.

Kurgan 5

Ein Mann von mehr als 55 Jahren, der sich ebenfalls sehr von dem Bestatteten in Kurgan 2 unterschied. Der mesokephale Schädel mit hoher Stirn trug schwarzge-locktes Haar.

Die Haare der zugehörigen Frau waren dunkelkastanienfarbig, sehr dünn und weich.

Kurgan 3

Die Haare des Mannes waren hellkastanienfarbig bzw. dunkelrot und recht weich.

Die Haar- und Barttracht der skythenzeitlichen Bevölkerung des Hochaltai, die in den Gräbern von Pazyryk durch glückliche Umstände erhalten blieb, war sehr kompliziert und läßt interessante Schlüsse zu. Allerdings ist zu bedenken, daß diese Toten in einer aufwendigen Prozedur balsamiert wurden. Da das Balsamierungsritual auch die Entfernung des Hirns mit Hilfe trepanierter Öffnungen im Schädel vorsah, könnten beispielsweise die komplizierten Rasuren, die das Haar mal auf dem Scheitel, mal auf dem Hinterkopf in Resten stehenließen, sehr wohl

durch solche praktischen Gesichtspunkte bestimmt gewesen sein und nicht die tagtägliche Frisur widerspiegeln. Selbstverständlich muß auch damit gerechnet werden, daß das Lebensalter und der Familienstand bestimmte Frisuren vorschrieb.

Falls der Befund jedoch tatsächlich die Haartracht belegt, so ist dies gerade bei den Frauen von Interesse, da die Frau im Kurgan 2 vollständig rasiert war und die in Kurgan 5 eigene Haare nur in Resten auf dem Scheitel trug. Die Zöpfe der Frau aus Kurgan 2 wurden einzeln gefunden und zeigen, daß man künstliche Hilfsmittel wie einen Filzkern im Inneren und Durchtränkung mit einer leimartigen Masse einsetzte, um vielleicht Fülle und Festigkeit zu unterstützen.

Dem gleichen Ziel diene wohl das Einflechten von schwarzem Pferdehaar in die aus vielen Strängen bestehenden Zöpfe, die mit Wollfäden umwunden wurden. Zur endgültigen Frisur gehörten hohe haubenartige Aufsätze aus Holz und anderen Materialien, durch die die echten und falschen Haare hindurchgezogen, in Form gebracht und festgesteckt wurden (siehe Abb. 8, 6).

Bärte und Schnurrbärte der Männer wurden offensichtlich rasiert oder ausgezupft. Wie bereits erwähnt, wurde im Kurgan 2 ein Bart aus Menschenhaaren, die auf einen Riemenstreifen aufgenäht waren, mit seitlichen Schlaufen zum Festbinden gefunden. Dieser Bart war künstlich so stark schwarz gefärbt, daß die Farbe stellenweise in ganzen Brocken abfiel.

Die Vorliebe der Pazyryker für liebevoll ausgeführte Frisuren galt nicht nur den Menschen, sondern auch den Pferden, die sorgfältige Mähnen- und Schweiffrisuren mit eingeflochtenen Goldstreifen zeigen.

Interessant sind in diesem Zusammenhang spezielle bronzene Zopfhülsen, die nach den erhaltenen Darstellungen zum Fixieren der Zopffrisuren rekonstruiert werden können. Sie haben in Sibirien in der frühen Eisenzeit weite Verbreitung und kommen bis in das 1. nachchristliche Jahrtausend in Männer- wie in Frauengräbern an entsprechender Stelle unterhalb des Kopfes vor.

Bildliche Darstellungen

Über bildliche Darstellungen verfügen wir aus dem Bereich der asiatischen Skythen, der Saken, die auf den Reliefs von Bisotun (Sakenkönig Skunxa) und Persepolis wiedergegeben sind. Eine Variante der Haartracht könnte auch der Siegelring des Toten im Issyk-Kurgan zeigen.

Europäische Skythen finden sich als Toxoten (Bogenshützen) in Athen auf griechischer Keramik dargestellt. Eine besonders reichhaltige Quelle bildet der graeco-skythische „ethnographische“ Kunststil auf Gegenständen, die in Skythien selbst gefunden wurden.

Relativ wenige Darstellungen zeigen Frauen, wobei bis zu einem gewissen Grade auch Amazonendarstellungen einbezogen werden können.

Als letzte bildliche Quelle verdienen noch die Steinstele – die *kamennye baby* – Erwähnung, die häufig sehr schön ausgeprägte Barttracht erkennen lassen.

Revue der nachweisbaren Frisuren und Bärte

Am weitesten verbreitet und wohl den in den Schriftquellen auftauchenden Klischees entsprechend war das frei herabhängende, lange Haupthaar (Abb. 1), das auf den Darstellungen beträchtliche Länge den Rücken herab erreichen kann. Wenn eine Mütze, ein Helm oder ähnliches getragen wurde, scheint man das Haar einfach nach hinten gestrichen zu haben. Auch im Falle dieser schlichtesten aller Frisuren sind mehrfach Maßnahmen des gezielten Stutzens oder der Formung zu erkennen, zudem zeigt sich auf den meisten Darstellungen ganz klar eine Besonderheit: Oberhalb der Stirn befindet sich ein unterschiedlich ausgeformter, häufig künstlich zusammengefaßter „Schopf“, der von besonderer Bedeutung gewesen sein muß und wohl auch speziell gepflegt wurde (bes. Abb. 2, 1–3). Die Sitte, das Haupthaar lang herabhängend zu tragen, scheint in allen gesellschaftlichen Schichten üblich gewesen zu sein. Sie läßt sich u. a. auch beim durch ein Stirnband als Anführer oder König gekennzeichneten Skythen auf dem Kul'-Oba-Becher belegen (Abb. 1, 1).

Ebenfalls häufig bei den Männern sind Locken- und Zopffrisuren, die durchaus komplizierte, zum Teil heute noch gepflegte Muster zeigen können. Vertreten sind sowohl zu einem starken Zopfstrang auf dem Rücken zusammengefaßte Haare (Abb. 4, 1–2) als auch viele kleinere Einzelzöpfe, die nach unten zu offen gelassen sind, wie bei dem von Zahnschmerz Geplagten auf dem Kul'-Oba-Becher (Abb. 2, 4). Neben diesen Varianten gab es zum Einflechten auch andere Möglichkeiten, bei denen das Haar nur in eine Richtung gedreht befestigt wurde. Diese Frisuren wirken sehr gepflegt, etwa bei dem jugendlichen Skythen links auf dem Pektoreale aus der Tolstaja Mogila (Abb. 2, 3). Möglicherweise gehören sie im Prinzip zu den Versuchen, griechische Lockenfrisuren im Steppenbereich nachzuahmen. Die rechte Hauptperson auf dem erwähnten Pektoreale trägt eine Haarfrisur, bei der ein solcher Modeeinfluß zu vermuten ist, wobei hier ganz deutlich die Herausarbeitung des Schopfes im Mittelteil über der Stirn beobachtet werden kann (Abb. 2, 2). Wohl eher natürliche Locken, die mittels Stirnband geordnet wurden, trägt die linke der beiden Hauptpersonen (Abb. 2, 1).

Eine ganz andere Haartracht bilden verschiedene Abwandlungen des Fassonschnitts. Während bei den Langhaarfrisuren die Haare aus der Stirn nach hinten getragen wurden, ist der Fassonschnitt eine entgegengesetzte Variante. Vom Scheitel aus wurden dabei die Haare nach den Seiten zu in verschiedener Länge meist ungestuft abgeschnitten. Dabei können, neben eher spartanisch anmutenden, wohl praktischen Haarschnitten (Abb. 3, 3), auch liebevoll und arbeitsaufwendig ausgeführte Frisuren auftreten, die in Kombination mit gepflegter Barttracht auch heutigen Coiffeuren Achtung abnötigen. Um allerdings einen solchen kultivierten Anblick zu bieten, wie die beiden älteren Hauptpersonen auf der Schale aus der Gajmanova Mogila (Abb. 3, 1–2), bedarf es sorgsamem Haarschnitts und ständiger Pflege und Nacharbeit¹. Die Gajmanova-Darstellungen erinnern, abgesehen von der typisch skythischen, pelzverbrämten Prunktracht, durchaus an Bojaren historischer Zeit. Daß solche Fassonfrisuren nicht nur älteren Kriegerern gut zu Gesicht standen, sondern auch bei Jugendlichen beliebt

waren, zeigt eine Reihe von Beispielen, darunter auch der schafmelkende Junge auf dem Pektoreale aus der Tolstaja Mogila (Abb. 3, 4).

Eine Gliederung nach Altersgruppen ist auf den knapp hundert zur Verfügung stehenden Abbildungen klar zu erkennen. Junge Leute werden generell ohne Bart gezeigt, ältere Männer tragen Bärte in vielen Formen: Lippen-, Knebel, Schnurr-, Backen-, Kinn- und Vollbart, zusätzlich mit individuellen Zugaben wie aufgedrehtem oder herabhängendem Schnurrbart, ausrasierter Oberlippe oder erstklassig geschnittenem Vollbart. Die betonte Vorliebe für Bärte läßt sich auch an den vielen bisher bekannt gewordenen menschengestaltigen großen Steinfiguren mit Bartdarstellungen ablesen, deren Aufstellung vielleicht im Rahmen eines Ahnenkultes zum skythischen Grabbrauch gehörte.

Die langen Haare, auf die – von rituellen Zwängen abgesehen – besonderer Wert gelegt wurde, dürften im Kampf vielfach hinderlich gewesen sein. Sie wurden daher oft zu Kriegerfrisuren aufgewunden. Dabei faßte man das Haar entweder schopfartig am Hinterhaupt zusammen und knotete es auf oder bündelte einzelne Haarstränge und wand mit ihnen das Haupthaar fest (Abb. 4, 3–4). Daß auch dabei der Schopf über der Stirnmitte eine besondere Rolle spielte, ist deutlich zu sehen. Der Stirnschopf war offensichtlich ein besonderes Kennzeichen, vielleicht vergleichbar dem berühmten *oseledec* der freien Kosaken, einer einzelnen, sorgsam gehüteten Haarsträhne auf dem ansonsten kahlgeschorenen Kopf, deren Abschneiden als größte Schmach empfunden wurde. In Kampfsituationen versuchte man, diesen Schopf zu packen (Abb. 5, 4) und daran sogar den abgeschlagenen Kopf des Feindes bequem zum König tragen (Abb. 5, 5), wie mehrere Darstellungen belegen.

Daß im Zusammenhang mit speziellen Haartrachten und Kampfmalung auch Elemente psychologischer Kriegsführung eine Rolle gespielt haben können, zeigt Plutarchs bekannte Schilderung der Schlacht zwischen dem römischen Feldherrn Crassus und dem parthischen Anführer Surenas im Jahre 53 v. Chr.: „Am größten und schönsten erschien Surenas selbst, obschon das Weibische seiner Herrichtung dem Rufe seiner Tapferkeit nicht entsprach; denn er war auf medische Weise im Gesicht geschminkt, und seine Haare waren sorgfältig gescheitelt, während die anderen Parther nach Skythenart, um furchtbarer zu erscheinen, die Haare ins Gesicht hängen ließen“ (Plutarch, Große Griechen und Römer. Nikias und Crassus, 24).

Hochgerichtetes und auf dem Scheitel aufgebundenes Haar, das derart arrangiert die Sueben in den Augen ihrer Feinde bei Schlachtbeginn erschreckender und größer aussehen läßt, erwähnt auch Tacitus (Germania 38).

Instrumente zum Stutzen der Haare sind im skythischen Bereich unbekannt. Es wurden keine speziellen Rasiermesser beobachtet, nur vereinzelt treten Pinzetten auf. Allerdings sind die Erhaltungsbedingungen für Eisen meist sehr schlecht, so daß aus verschiedenen Gründen vielleicht mit Scheren gerechnet werden kann (Schnittspuren von Scheren finden sich etwa auf Panzerschuppen). Von den Kosaken ist bekannt, daß sie sich Haare und Bart mit dem Säbel schoren.

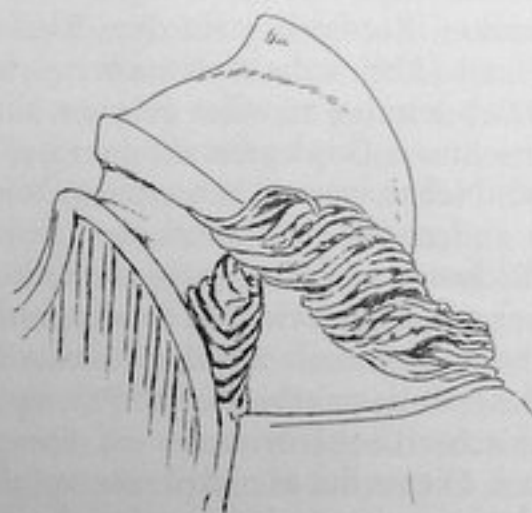
1

2

3

4

5

6

Abb. 1. Skythische Krieger mit frei herabfallendem langen Haar und Bart (Zeichnungen Gerlinde Tomm, Göttingen). 1-2 Kul'-Oba-Becher. 3-4 Solocha-Kamm. 5 Silbergefäß aus Voronež. 6 Goldplättchen aus dem Kul'-Oba-Kurgan.

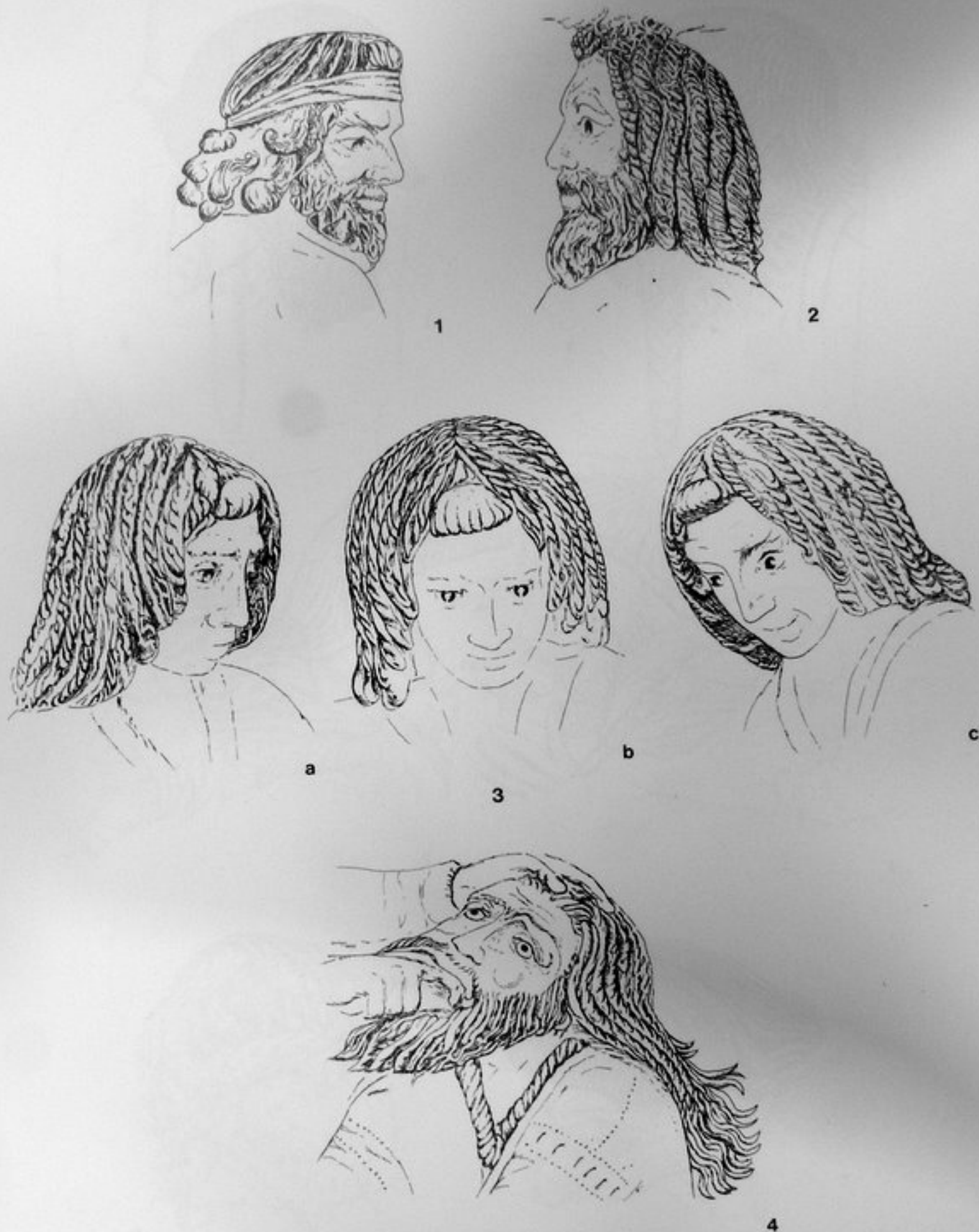

Abb. 2. Zopf- und Lockenfrisuren (Zeichnungen Gerlinde Tomm, Göttingen). 1–2 Mittelperson des Goldpektorales aus der Tolstaja Mogila. 3 Junger Skythe (Skythin?) vom Pektorale, linke Hälfte. 4 Der vom Zahnschmerz geplagte Krieger auf dem Kul'-Oba-Becher.

1

2

3

a

b

4

Abb. 3. Fassonschnitte (Zeichnungen Gerlinde Tomm, Göttingen). 1–2 Silberschale aus der Gajmanova Mogila. 3 Goldplatte mit Blutsbrüderschaftsszene, Kul'-Oba-Kurgan. 4 Junger schafmelkender Skythe vom Pektore der Tolstaja Mogila, rechte Hälfte.

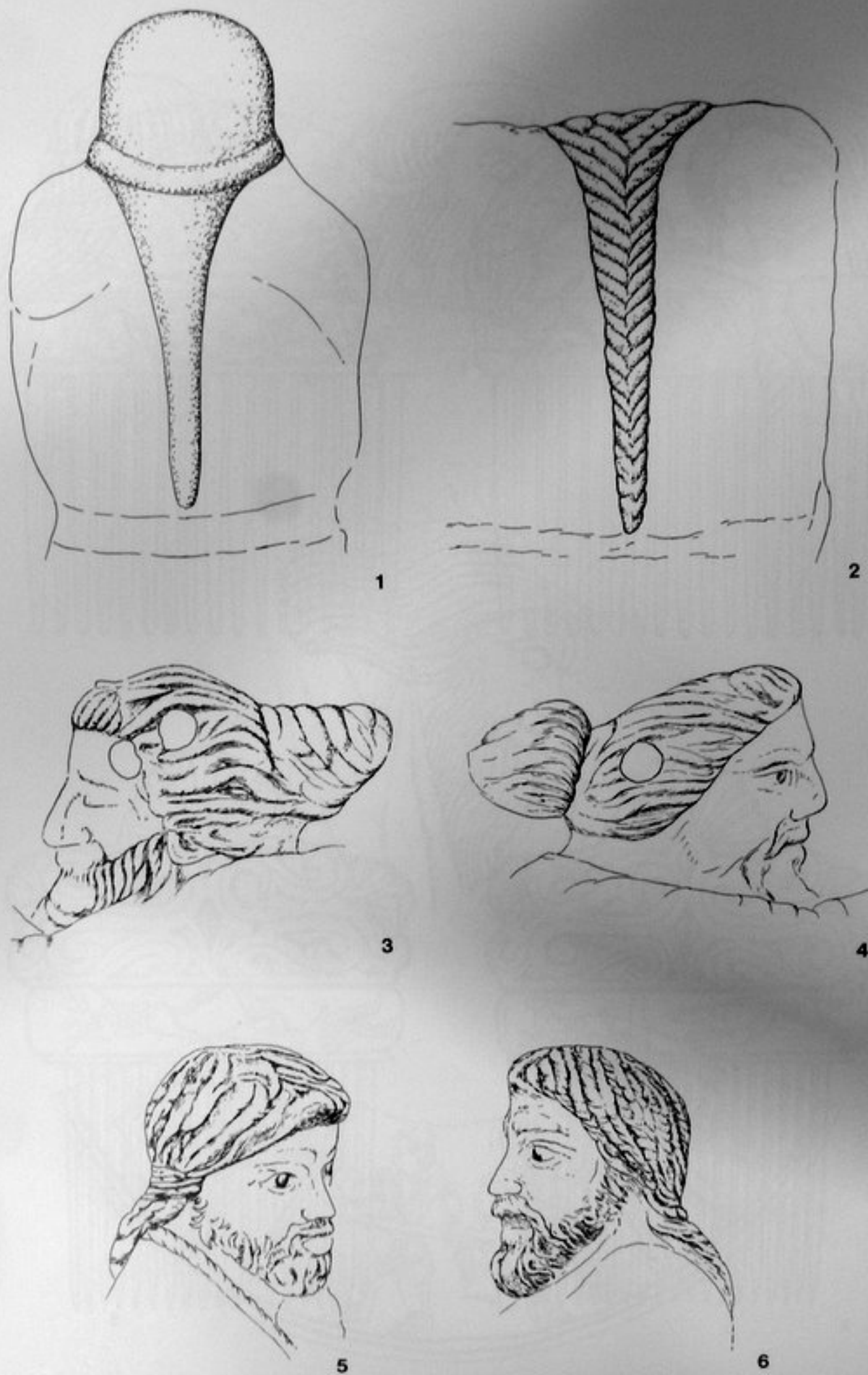

Abb. 4. Kriegerfrisuren (Zeichnungen Gerlinde Tomm, Göttingen). 1–2 Zopfvarianten auf skythischen Steinstelen. 3–4 Hochgewundene Schopffrisuren der kämpfenden „Blutsbrüder“ auf einer Goldplatte aus dem Kul'-Oba-Kurgan. 5–6 Im Nacken gebundene Haarstränge der auf ihren knienden Pferden aufgesessenen Reiter an den Endstücken des Goldhalsreifes aus dem Kul'-Oba-Kurgan.

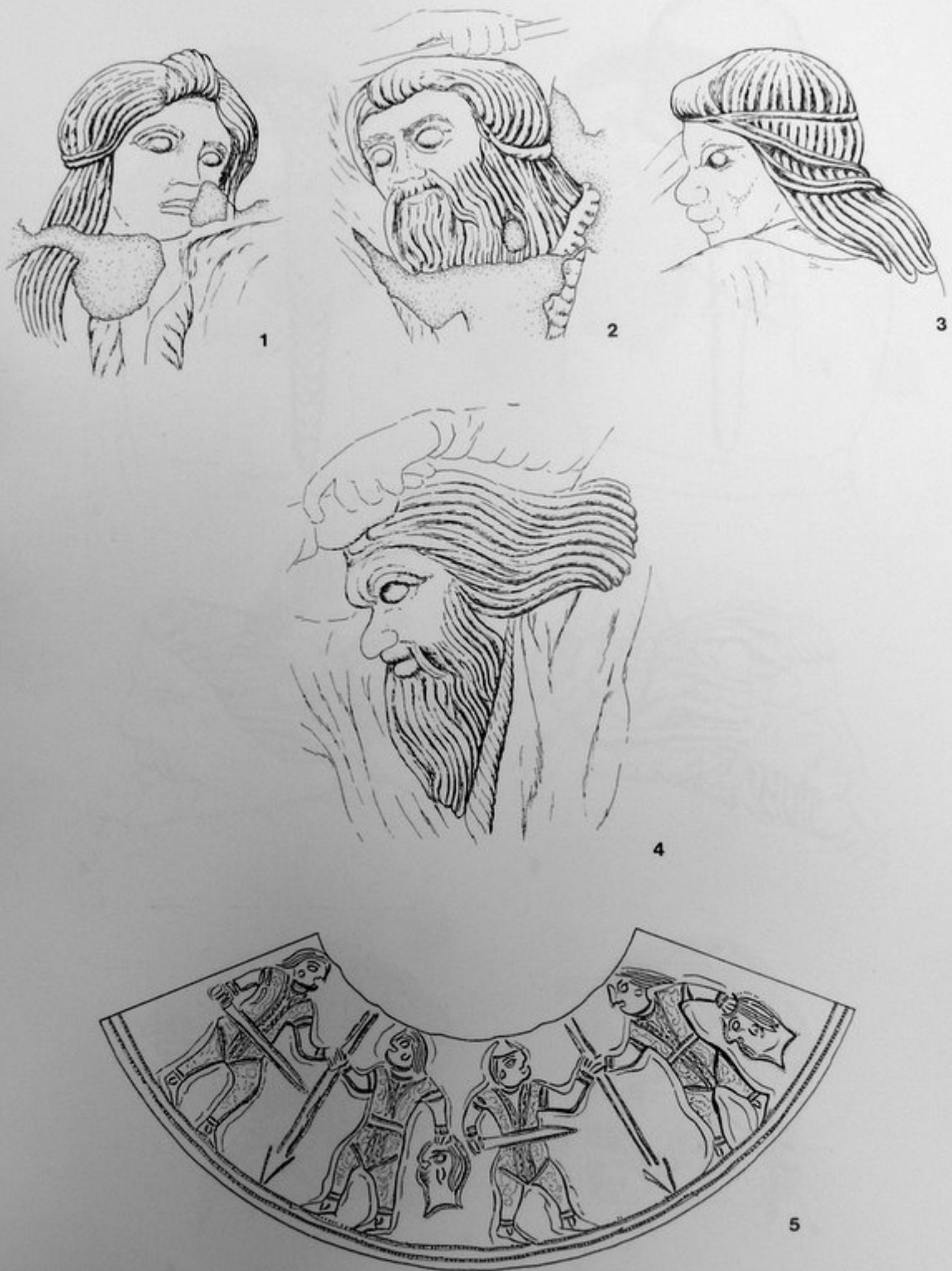

Abb. 5. Kriegerfrisuren verschiedener Altersgruppen (Zeichnungen Gerlinde Tomm, Göttingen). 1–4 Vergoldeter silberner Gorjyt aus dem Seitengrab des Solocha-Kurgans. 5 Goldene „Kappe“ (kolpačok) aus dem Kurdžips-Kurgan (nach Galanina).

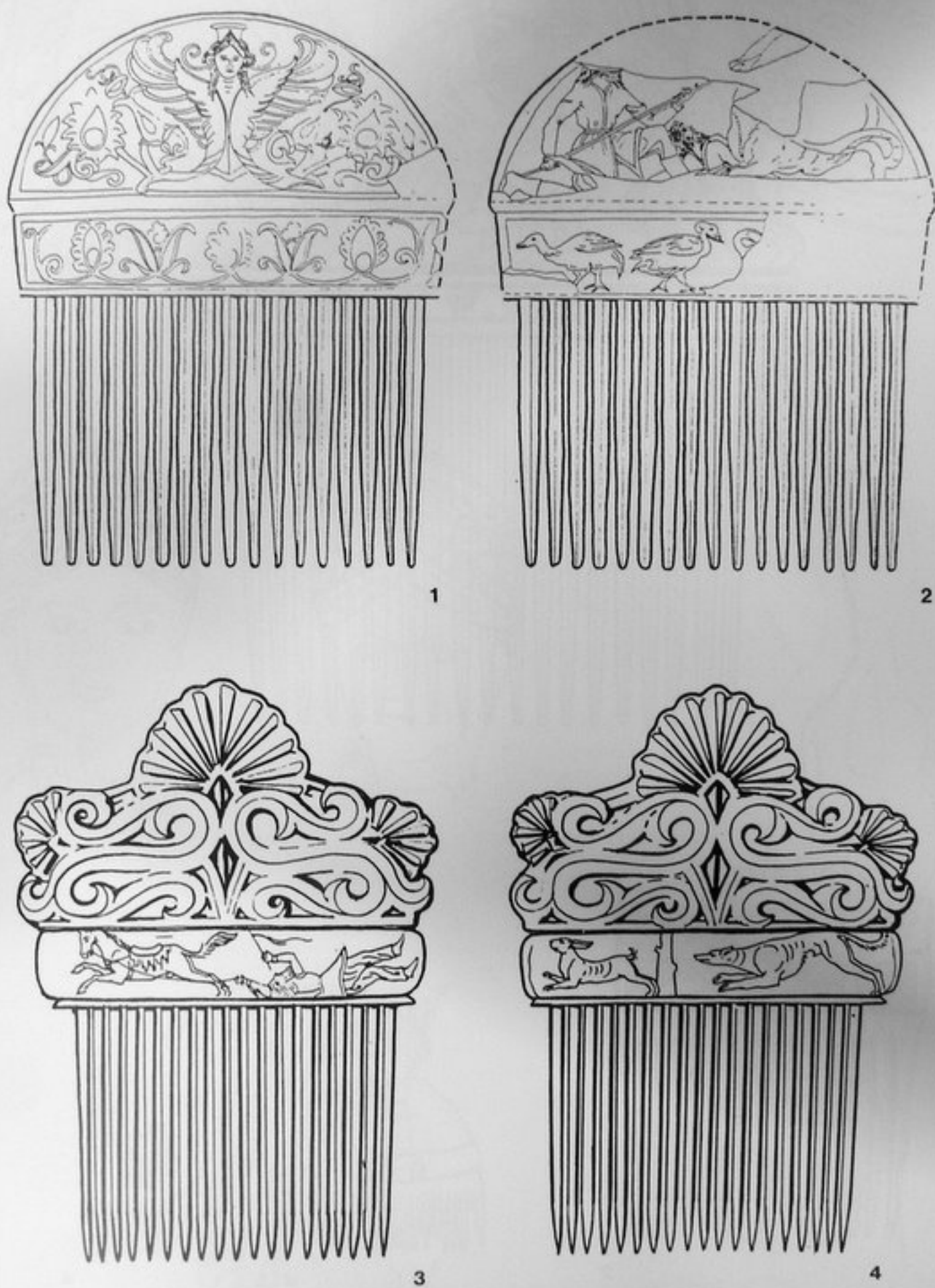

Abb. 6. Rekonstruierte Kämme aus kombinierten Materialien. 1–2 Fund aus Bestattung 4 der Gajmanova Mogila, Elfenbein-
 gravierung: zwei Skythen im Kampf mit einem Hyppokamp; roter Fond, Metallteile der Fassung verloren. 3–4 Kul'-Oba-
 Kurgan, Knochen und Holz in goldener Fassung: Pferdedressurszene.

1

2

3

4

Abb. 7. Verschiedene Kammtypen. 1 Massiver Goldkamm aus dem Seitengrab des Solocha-Kurgans (Zeichnung Gerlinde Tamm, Göttingen). 2 Rekonstruierter Kamm in Goldfassung aus Kurgan 11 der „Častye kurgany“ (nach Zamjatnin). 3–4 Hornkämme in Miniaturformat aus dem Altaigebiet, Kurgan 2 von Pazyrk und Grabhügel bei Bijsk (nach Rudenko 1970).

Abb. 8. Frauenfrisuren auf Darstellungen des europäischen und asiatisch-skythischen Bereichs (Zeichnungen Gerlinde Tomm, Göttingen). 1-4 Abbildungen auf Goldapplikationen: 1-3 Volkovcy und Budki, 4 Novoselki. 5 Frauengestalt aus der „Adorationsszene“, zum Beispiel aus dem Melitopol'-Kurgan. 6 Frauendarstellung mit hoher Haube, die dem archäologischen Befund aus den Pazyryk-Kurganen entspricht (nach Rudenko 1966).

Recht häufig wurden Kämmе gefunden, aus Knochen, Horn, aber auch aus Edelmetall oder in Kombination damit (Abb. 6–7). Berühmtestes Beispiel ist der in einem Männergrab gefundene Goldkamm aus dem Seitengrab des Solocho-Kurgans (Abb. 7, 1), von dem allerdings nicht sicher zu sagen ist, ob er nur der Haarpflege diente oder weit darüber hinausreichende Bedeutung hatte. Prunkvoll gestaltete Kamm-Varianten mit Gold-, Silber- und Elfenbeinfassungen sind inzwischen mehrfach gefunden worden.

Weit weniger Informationen besitzen wir über die Haartracht der Frauen. Nur wenige Darstellungen sind bekannt, die zudem in der Literatur häufig als Abbildungen von Göttinnen gedeutet werden. Die aufwendige Tracht mit hohem Kopfputz und Überwurf verbirgt die Haarfrisur oder läßt sie nur andeutungsweise erkennen. Es ist wohl davon auszugehen, daß die antiken Handwerker – selbst wenn Göttinnen oder auch Königinnen gemeint sind – bei ihren Bildwiedergaben von de facto vorkommenden Frisuren ausgingen, die die skythischen Frauen tatsächlich trugen.

Danach beurteilt, dürfen wir mit sorgsam geordneten und zu Locken und Zöpfen frisierten Haartrachten rechnen (Abb. 8). Eine Besonderheit war vielleicht eine Art Zopfkrone auf dem Kopf (Abb. 8, 4), die von jung und alt getragen worden sein kann und sich bis in unsere Zeit großer Beliebtheit erfreute. Auch solche Flechtfrisuren nehmen längere Zeit in Anspruch, müssen möglicherweise täglich neu gerichtet werden. Bronzespiegel, die in kaum einem der gut ausgestatteten Frauengräber fehlen – aber auch bei Männern gefunden wurden – sorgten in poliertem Zustand dafür, das Bild der festlich frisierten Damen und Herren gleichsam auf goldenem Fond idealisierend in warmen, schmeichelnden Tönen wiederzugeben.

Von den Skythinnen wissen wir, daß sie sich recht eifrig kosmetischer Hilfsmittel bedienten und daß die soziale Oberschicht die Hilfe von „Zofen“ oder ähnlichen Dienstpersonen in Anspruch nehmen konnte, die im Falle des Todes der Herrin auch als Begleitung ins Jenseits

mitgegeben wurden. Ähnlich mag es mit „Badern“ oder „Barbieren“ der Männer gewesen sein, denn in den „Fürstengräbern“ finden wir recht zahlreiche mitgetötete Diener mit spezifischem Inventar.

Die Bedeutung des Haares ist bei vielen Völkern des Altertums überliefert und läßt sich durch zahlreiche magische Riten belegen, die mit dem Leben im Diesseits wie auch im Jenseits verbunden sind. Das eigene Haar, das sorgsam aufbewahrt wurde, aber auch in Form von Zopfopfern in Gräber gelangte, war dabei genauso bedeutsam wie der Besitz von fremdem Haar oder gar dem Skalp; dies konnte im Jenseits Macht über die Seele sichern.

1 Für fachliche Beratung danke ich Frau Frisörmeisterin Lilly Hamann, Göttingen.

Literaturverzeichnis

- W. Angeli, Zur Barttracht in der europäischen Urzeit. *Annalen des Naturhistorischen Museums Wien* 78, 1974, 7–11 Taf. 1–8.
 St. Berg, R. Rolle u. H. Seemann, *Der Archäologe und der Tod* (Luzern – Frankfurt 1981).
 A. P. Borodovskij, Interpretacija obojm-nakosnikov i nekotorye voprosy ritual'nogo značenija volos v rannem železnom veke [Zur Interpretation von Zopfhülsen und einige Fragen zur rituellen Bedeutung von Haar in der frühen Eisenzeit]. In: *Skifo-sibirskij mir* [Skythisch-sibirische Welt] (Novosibirsk 1987) 117–121.
 J. Fink, Die Haartrachten der Griechen in der ersten Hälfte des ersten Jahrtausends v. Chr. In: Ders. u. H. Weber (Hrsg.), *Beiträge zur Trachtengeschichte Griechenlands* (Würzburg o.J.).
 L. K. Galanina, *Kurdžipskij Kurgan* (Leningrad 1980).
 S. Marinatos, *Kleidung. Haar- und Barttracht*. *Archaeologia Homerica* 1, A/B (Göttingen 1967).
 R. Rolle, *Die Welt der Skythen* (Luzern – Frankfurt 1980).
 S. I. Rudenko, *Die Sibirische Sammlung Peters I.* (Moskau – Leningrad 1966, 2. deutsche Auflage).
 Ders., *Frozen tombs of Sibiria* [bes. Kap. 4, Hair styles] (London 1970).
 S. N. Zamjatnin, Skifskij mogil'nik „Častye kurgany“ pod Voronežem [Die skythischen Grabhügel „Častye kurgany“ bei Voronež]. *Sovetskaja Archeologija* 8, 1946, 9–50.

Anhaltspunkte, die auch in Richtung auf Schönheitspflege hin interpretiert werden können, finden sich bei Herodot (IV, 75), wo die Rede davon ist, daß die skythischen Frauen Zypressen-, Zedern- und Weihrauchholz auf einem rauhen Stein zerreiben, das Gemisch mit Wasser übergießen und mit dem dickflüssigen Brei sowohl den ganzen Körper als auch das Gesicht bestreichen. Der Erfolg dieser Maßnahme, wenn man am nächsten Tag das Gemisch abschabe, sei einerseits Wohlgeruch, andererseits auch eine reine und glänzende Haut.

Diese sehr bekannte Stelle in der Schilderung Herodots hat auch eine andere Interpretation erfahren, da sie fast unmittelbar auf die Beschreibung der skythischen Königsbestattung folgt. Zwischengeschaltet ist lediglich eine Passage, die die sogenannte Handdampfberauschung darstellt (siehe S. 157 ff., Beitrag Wolf u. Andraschko).

Dieser Kontext hat manche Forscher vermuten lassen, bei dem aufgetragenen Gemisch handele es sich nicht um eine Reinigungs- und Kosmetikprozedur, sondern um eine Art Trauerbemalung, wie sie aus dem ethnographischen Bereich hinlänglich bekannt sei. Als „demonstrative Übersteigerung einer gefühlsmäßigen Reaktion“ (Meuli 1935, 126 f.) würden Gesicht und Leib mit Staub, Lehm und Kalk, Asche, Kohle und Pech und allen möglichen anderen Dingen dick beschmiert. Damit würde es, neben dem zeremoniellen Trauerweinen, in den Rahmen der eigentlichen Trauerbräuche gehören. Andere Forscher – wie bereits Frazer 1886 – argumentierten, daß es sich eher um einen Schutz oder einen Versuch der Unkenntlichmachung vor Totengeistern oder ähnliches handele. Gemeinsam ist beiden Argumentationsketten, daß ein enger Bezug zum Totenritual hergestellt wird. Dies setzt voraus, daß Herodot eine erlebte oder ihm beschriebene Handlung mißverstand, als er hinzufügte, die Rezeptur mache die Damen sauber und duftend.

Als „angeborene Tugend des schönen Geschlechts“ hat demgegenüber Neumann (1855, 294 ff.) in der beschriebenen Masse ein parfümiertes Reinigungsmittel gesehen und Überlegungen zur Herkunft der drei Holzarten angestellt. Er kommt dabei zu dem Schluß, daß Zedern- und Weihrauchbäume im eigentlichen Lebensraum der Skythen nicht vorkamen, Zypressen hingegen auf der Krim, so daß eine Mixtur aus einheimischen und importierten Hölzern vorläge, die möglicherweise unter Vermittlung der nordpontischen Griechen bezogen wurde.

Im Grunde sind die aufgeführten Interpretationen auch in der modernen Literatur vertreten, ohne daß eine genauere Entschlüsselung und Analyse der angegebenen Komponenten versucht worden wäre.

Bei näherer Betrachtung zeigt sich, daß Zypressenholz in Skythien leicht erreichbar gewesen sein muß. Zypressen sind allgemein in der Volksheilkunde als Adstringens verwendet worden (Holz und Rinde), Zypressenöl wird auch heute noch in der Kosmetik und zur Parfümherstellung eingesetzt.

In der Antike wurde die Bezeichnung *cedar* für viele Koniferen benutzt. Plinius nennt zum Beispiel eine kleine phönizische Zeder, die wie Wacholder aussähe. Theophrast unterscheidet drei Arten von Zedern, die alle als Wacholderarten (*Juniperus oxycedrus*, *exelsa* und *phoenicea*) identifiziert wurden. *Cedrus libani*, die eigentliche Libanonzeder, liefert weder Harze noch ätherische Öle in nennenswertem Umfang. Auch das heute in der Kosmetik genutzte Zedernholzöl *Oleum cedri* stammt nicht von der echten Libanonzeder, sondern vorwiegend von einer amerikanischen Wacholderart (*Juniperus virginia*).

Da *Juniperus* auch in Osteuropa heimisch ist, könnte von den skythischen Frauen tatsächlich Wacholderholz genommen worden sein. Heute wird Wacholderholz bei Hautleiden, Gicht und Rheuma als Arzneimittel eingesetzt. Wacholderholz, wahrscheinlich *Juniperus oxycedrus*, und Harze von Koniferen zählten auch zu den Ingredienzien der ägyptischen „matet“-Salbe.

Die Verwendung von Weihrauch „holz“ scheint hingegen fraglich, wie bereits Haussig in seinem Herodot-Kommentar 1955 anmerkte. Einerseits wäre der Transport von Weihrauchholz besonders kostspielig gewesen, andererseits hätte dies eine Einschränkung der Ressourcen für das begehrte Weihrauchharz bedeutet. So ist anzunehmen, daß Weihrauch selbst als Bestandteil der „Reinigungsmaske“ gemeint ist. „Räucherwerk“ oder „Wohlgerüche“, möglicherweise in Form von Weihrauch oder Myrrhe, finden sich auch unter den Balsamierungsingredienzien für die Leiche des Skythenkönigs (Herodot IV, 71), wurden also auf jeden Fall von weit her bezogen.

Zahlreiche Erwähnungen in den Papyri und der antiken Literatur zeigen die Anwendung als Räucherwerk und Kaugewürz (etwa Weihrauch mit Honig vermischt zur Verbesserung des Atems), in der Medizin und Kosmetik. Dioscurides schreibt ihm adstringierende, erwärmende und austrocknende Wirkung zu. Für die Verwendung von Weihrauchholz in diesem Kontext sind uns keine Belege bekannt.

Zedern- und Wacholderholz sowie Weihrauch erscheint als Kombination für eine Gesichtsmaske durchaus sinnvoll. Wacholder fördert die Durchblutung und Weihrauch wirkt aufgrund seiner antibakteriellen Aktivität Hautunreinheiten und entzündlichen Prozessen entgegen. Moderne Untersuchungen von Abdel Wahab (zitiert bei Martinetz u. a. 1988, 135) an *Boswellia cateri*, einem Weihrauch liefernden Baum, ergaben, daß das Harz gegen *Staphylococcus aureus*, *Escherichia coli*, *Bacillus subtilis* u. a. Bakterien wirksam ist. Zudem wirkt eine solche Maske in der Tat hautstraffend und hinterläßt einen angenehmen Duft auf der Haut, wie unsere experimentellen Anwendungsversuche zeigten.

Hinweise auf kosmetische Maßnahmen und Hilfsmittel finden sich auch im archäologischen Material. Die frostkonservierten Kurgane von Pazyryk im Hochaltai, die eine den Skythen eng verwandte Kultur repräsentie-

ren („Altai-Skythen“) und uns menschliche Mumien erhalten haben, zeigen, daß Finger- und Zehennägel sorgfältig manikürt waren. Auf Frisuren und Haarpflege im skythischen Bereich allgemein ist bereits eingegangen worden (siehe S. 115 ff., Beitrag Rolle). Die Ohren wurden mit kleinen Ohrlöffeln gereinigt. Pinzetten, wohl zum Auszupfen von Haaren, liegen vereinzelt aus Männer- wie aus Frauengräbern vor.

Schminke findet sich in Frauengräbern vielfach und ist geschlechtsspezifische Beigabe. Dabei handelt es sich um Farbbrocken, die die Ausgräber als Schminke interpretierten und die anscheinend zur Bemalung des Gesichtes, möglicherweise aber auch des Körpers dienten. Dabei wurde graue, rote, schwarze, weiße und gelbe Farbe festgestellt, die sich mitunter in hölzernen Schüsseln findet. Den Farbbrocken sind häufig Stücke von Schwefel und Realgar (rotes Arsenerz) beigefügt, wobei die schwefelhaltigen Substanzen gezielt zur Bekämpfung von Hautunreinheiten eingesetzt worden sein könnten. Reste von ursprünglich roter Schminke fanden sich in situ auf den Wangenknochen am Schädel einer jungen Frau von ca. 18 Jahren im Kurgan 15 bei Staroe in der Nähe von Borispol'. Mehrfach wurde am Kopfende der Totenlager vornehmer Frauen eine Anordnung angetroffen, die wohl Überreste einer ganzen Palette von Kosmetik- und sonstigen Pflegemitteln umfaßt. Dazu gehören aufwendige und meist importierte kleine Gefäße aus Edelmetall, Glas usw. für Salben und Spezereien, oft auch Flakons für Duft- und Aromasubstanzen, die später im sarmatischen Kulturbereich kostbare, unter Verwendung von Gold, Edel- und Halbedelsteinen gefertigte Pretiosen sind. Vielfach zeigen heute im Ausgrabungsbefund nur noch undefinierbare Reste von Fetten und Ölen, Farbsubstanzen und kleinen Holzfragmenten an, daß Schönheitspflege in der Vorstellung der Hinterbliebenen auch im Jenseits erforderlich war und ihre Bedeutung behielt.

Zum „Boudoir“ einer Skythendame gehörte unbedingt auch der Bronzespiegel, der meist in einem schön verzierten Etui aufbewahrt wurde und auffallend häufig in den Gräbern unter einer Schulter der Toten liegend angetroffen wird. Spezialuntersuchungen zu den Spiegeln sowohl im skythischen als auch im sarmatischen Kulturgebiet haben eine Fülle an interessanten Erkenntnissen erbracht. Dies betrifft nicht nur die Rezeptur der verschiedenen Legierungen der Spiegelbronze und technologische Einzelheiten, die besonders durch spektralanalytische Untersuchungen Rückschlüsse auf Rohstoffherkunft, Herstellungszentren und spezifische Bearbeitungsmethoden erlauben. Auch die Qualität der Produkte der Spiegelmacher in ihren Farb- und Glanznuancen sowie der Spiegelungsintensität kann eingeschätzt werden, nicht zuletzt aufgrund der weiten Verbreitung und Beliebtheit bestimmter Typen.

Seit langem haben verschiedene rituelle Besonderheiten, die dem Spiegel als Grabbeigabe im reiternomadischen Bereich bei Skythen, Sarmaten und vorzugsweise Hunnen zukommen, die Aufmerksamkeit der Forschung auf sich gezogen. Im archäologischen Befund lassen sich vielfältige Versuche erkennen, den Spiegel unsichtbar zu machen bzw. zu beschädigen oder gar zu zerstören. Ob

Abb. 1. (nach Bosshard).

1 Kosmetik von Nomaden. Die Mongolin Altan Tschitschik, die „Goldblume“, sammelt Blütenstaub zur Bereitung ihrer Schönheitsmittel.

2 Die alte Frau Örtender, in den Geheimnissen der Schönheitspflege bewandert, gibt Ratschläge und hilft bei der Zubereitung von Schönheitsmitteln.

damit allein aus zwingenden Gründen die Funktionsunfähigkeit erreicht werden oder ob eine zugeschriebene magische Wirksamkeit genommen werden sollte, ob Vorstellungen aus dem Bereich des Schamanenkultes zum Tragen kamen oder abgeschlagenen Teilen bestimmte Heilwirkung zugeschrieben wurde, bildet Gegenstand vieler gehaltvoller Studien. Auf jeden Fall kann von einem Glauben an die magische Kraft des Spiegels ausgegangen werden, der nach zahlreichen ethnographischen Parallelen als Sitz der Seele angesehen wurde.

Einzelheiten der Schönheitspflege sind auch aus dem ethnographischen Kontext der Reiternomadenskulturen überliefert. Allgemein bediente man sich mit Erfolg der kosmetischen Verwendungsmöglichkeiten von Hammelfett und Butter, von Bädern in Stutenmilch, wozu die günstige Wirkung der verarbeiteten Milchprodukte mit ihren blutreinigenden, hautklärenden Eigenschaften kam. Besonders trifft dies auf den Kumys zu, der die Stimme freier macht und die Gesichtsfarbe angenehm beeinflusst.

Weitere interessante Beobachtungen liegen aus der Mongolei aus der ersten Hälfte unseres Jahrhunderts vor. Dabei spielte das Sammeln von Blütenstaub zur Bereitung von Schönheitsmitteln eine bedeutende Rolle (Abb. 1, 1). Nicht nur die sorgsam gesammelten Ingredienzien, sondern auch die Frische des Materials und die weiteren Bestandteile sowie die genaue Einhaltung des Rezepts, das mündlich von den alten auf die jungen Frauen weitergegeben wurde, waren dabei wesentlich. Auch die Witterungsverhältnisse mußten beachtet werden, um beispielsweise die richtige Zubereitung der Feuerlilien-

mixtur zu gewährleisten und damit das schönste und leuchtendste Rot zu gewinnen. „Laß die Blumen nicht zu lange liegen, sonst verlieren sie die Kraft. Geh lieber mehrmals hin und mische den frischen Blütenstaub stets wieder mit dem Rahm junger Schafsmilch, bis er zu Butter und so schön wie das Abendrot wird...“ – so lautete einer der Ratschläge, die W. Bosshard in den 1920er Jahren auf seinen Reisen im kühlen Grasland der Mongolei den Frauengesprächen ablauschte (Abb. 1, 2).

Literaturverzeichnis

- W. Bosshard, Kühles Grasland Mongolei (Berlin 1938).
J. G. Frazer, On certain burial customs as illustrative of the primitive theory of soul. *Journal of the Anthropological Institute* 15, 1886, 73 ff.
W. Göpfert, Drogen auf alten Landkarten und das zeitgenössische Wissen über ihre Herkunft. Dissertation Düsseldorf 1985.
H & R Lexikon Band 4, Duftbausteine (Hamburg 1985).
A. Häusler, Beiträge zum Stand der Sarmatenforschung. *Zeitschrift für Archäologie* 17, 1983, 159-194, bes. 173 ff.
Herodot, Historien. Übersetzt von V. Horneffer, neu herausgegeben und erläutert von H. W. Haussig (Stuttgart 1955).
H. Hoppe, Drogenkunde. Band 1 u. 2 (Berlin 1975; 1977).
D. Martinetz, K. Lohs u. J. Janzen, Weihrauch und Myrrhe (Stuttgart 1988).
K. Meuli, Scythica. *Hermes, Zeitschrift für klassische Philologie* (Berlin) 70, 1935, 121-176.
K. Neumann, Die Hellenen im Skythenlande (Berlin 1855).
E. Paszthory, Salben, Schminken und Parfüme im Altertum. *Antike Welt* 21, Sonderheft 1990.
S. Schoske u. a., Schönheit – Abglanz der Göttlichkeit. Schriften aus der Ägyptischen Sammlung (SAS) Heft 5 (Ausstellungskatalog München 1990).
J. Werner, Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, N. F. 38 A (München 1956).

Лицарі Великої Скіфії

Степи Північного Причорномор'я та Північного Кавказу відігравали виключно важливу роль в давній історії народів Великого поясу Євразійських степів.

З цією територією звичайно пов'язують доместикацію коня, його надійне приручення. Ця ж територія була одним із найважливіших центрів виникнення господарства і спільності номадів, тісно пов'язаних з війною.

У досить цікавій історії кочівників Євразійських степів Скіфія – одна з найяскравіших сторінок. Не випадково, вже з моменту виходу скіфів на арену світової історії, вони виступають як могутнє воєнне об'єднання, що приймало участь у найважливіших історичних процесах, які відбувалися на безмежних просторах – від Північного Причорномор'я до глибин Сходу.

Успішна воєнна діяльність скіфів значною мірою була забезпечена наявністю у них досконалої зброї, що стояла на рівні найкращих досягнень воєнної техніки тої доби.

Кіннота, яка з'явилась в степах України ще в кіммерійський час, отримала розвиток під кінець історії кіммерійців. Але основою військ номадів на території всього Великого поясу степів Євразії така кіннота стає тільки в скіфський час.

Під час великих походів на Схід почав складатися комплекс скіфського озброєння. Знайомство із зброєю народів сходу, проти яких скіфам прийшлося воювати, дало могутній імпульс розвитку воєнної справи скіфів в цілому, і насамперед, зброї. Найбільше це стосується нового невідомого досі скіфам /а можливо й усім народам степової Євразії/засобу особистого захисту воїна і бойового коня.

На Сході скіфи ознайомилися із системою захисної зброї/панцирями/, шкіряна основа якої покривалась металевим набором із рядів порівняно невеликих платівок. Таке покриття нагадувало риб'ячу луску. Але якщо у воїнів Сходу таке покриття мав тільки панцир, то скіфські зброярі використовували цей набір для виробництва усього комплексу захисної зброї – шоломів, панцирів, бойових поясів, різноманітного обладунку, який захищав ноги воїна, щитів, а можливо й засобів захисту бойового коня.

Основним засобом захисту у скіфських воїнів був панцир. З такою ж ціллю вико-

ристовувалися і звичайні скіфські шкіряні куртки. Досить часто вони повністю або частково укріплювались панцирним набором – залізним, зрідка – бронзовим, або комбінованим залізньо-бронзовим. Поодинокі панцирі із курганів скіфських царів мають панцирні залізні платівки, вкриті золотим плакуванням.

Панцирі досить різноманітні. Більшість з них індивідуальні. Звичайно металевим набором захищалися лише та частина, що вкривала горло та груди, а інколи весь перед. Відомі екземпляри із суцільним металевим покриттям. Панцирі були у вигляді сорочки з короткими або довгими рукавами, повністю вкриті набором. Внаслідок все ширшого застосування ближнього бою, в якому вершники рубалися довгими мечами, виникла необхідність додаткового зміцнення плечей воїнів, на які спрямовувався рублячий удар. Саме тому і почали виготовляти панцирі, у яких на плечах платівки вкладалися у два шари – панцирі з опліччям.

Раніше вважалося, що панцирів у скіфському війську було небагато. Але облік всієї маси знахідок і розкопки останніх років спростували цю думку. У даний час на території Скіфії відомо понад 400 цілих і пошкоджених його зразків.

Типово скіфськими були бойові пояси, шкіряна основа яких була вкрита металевим набором, близьким за способом кріплення панцирному. Вони виконували не тільки портупейні /носіння меча і кинджалу, горитів та бойових сокир, іншого воїнського лаштунку/ але й захисні функції.

Бойовий пояс вдало доповнював панцир. Відомо широка серія бойових поясів, що існували в період скіфської архаїки і захищали нижню частину корпусу воїна, який мав короткий панцир. Пізніше подібні пояси ввійшли до складу панциря, складаючи з ним єдине ціле. Бойові пояси з металевим покриттям відомі на сьогодні в 250 похованнях.

Голову воїна захищав шолом. У УП–УІ ст. до н.е. воїни степів використовували масивні і досить важкі литі шоломи т.з. "кубанського" типу. Вони щільно прилягали до голови, захищаючи верхню її частину й вуха. Потилицю й щоки захищали окремі деталі, вкриті металевим набором, аналогічним панцирному.

З У ст. до н.е. в Скіфію проникають шоломи античних типів – спочатку корінфського, іллірійського, колхідського, а потім аттичного й південногрецького. Відомо понад 60 шоломів грецького виробництва – легких, міцних і красивих, виготовлених із бронзи, знайдених в курганах Скіфії.

З У ст. до н.е. звичайна скіфська шапка – башлик, добре відома за предметами грецької торевтики, знайденими в курганах скіфських царів і вищої знаті, отримує металеве покриття досить близьке панцирному. Вони стають надійним і зручним засобом захисту голови воїна і мають всі елементи, обов'язкові для найкращих шоломів давнини – античних розвинутих типів – нащічники та напотиличники. Відсутній лише наносник. Ці шоломи прийшли на зміну “кубанським”, співіснували з грецькими обладунками, що знаходились на озброєнні воїнів Скіфії і використовувались аж до загибелі Великої Скіфії.

Характер металевого набору, аналогічний панцирному, дуже ускладнює виділення цих предметів озброєння із маси зруйнованого при пограбуванні обладунку. Лише

Мал. 1. Скіфський воїн у панцирному обладунку за матеріалами кургану VI ст. до н.е. біля с. Щучинка на Київщині (реконструкція Д. Шевчука).

за положенням панцирних платівок біля голови похованого можна зробити висновок про наявність у складі поховального інвентаря лускоподібного шолому. Тому особливої цінності набувають прекрасно збережені екземпляри, виявлені порівняно недавно. Вони дали щасливу можливість відновити загальний вигляд цього важливого озброєння, зробити їх графічну і натурну реконструкцію.

Велика увага приділялась засобам захисту ніг воїна. Як і панцирі, вони виготовлялись із набору металевих платівок. Їх виділяють декілька типів. Це набірні поножі, що захищали гомілки воїна, набірні настегновики, штани, вкриті спереду і по боках залізним набором.

У скіфських воїнських похованнях з У ст. до н.е. зустрічаються грецькі поножі /кнеміди/. Гарні, легкі і зручні, викувані із листа сяючої бронзи. Вони надійно захищали гомілки і коліна. Понад 70 екземплярів цієї зброї відомо в курганах Скіфії.

Треба особливо відзначити, що грецьке захисне озброєння, яке поступило до скіфських воїнів, використовувалось дещо інакше. Якщо в Греції шоломи і поножі були звичайною зброєю важкої піхоти – гоплітів, які воювали у складі фаланги, то в Скіфії вони були тільки у важкоозброєних вершників.

Надійним засобом захисту був щит. Більшість їх виготовлялась із дерева та шкіри і саме тому не збереглася. Уявлення про цю зброю дають екземпляри, що мали металеві деталі. Виділяються щити, вкриті суцільним металевим листом. Яскравим їх прикладом є круглі щити із знаменитих скіфських царських курганів Кубані – Костромського і Келермеського. Прикрашені вони чудовими золотими зображеннями оленя та пантери. Це шедеври скіфської торевтики архаїчної доби.

Численна група щитів з панцирним покриттям, що мали металевий набір аналогічний або близький до набору панцирів. В більшості випадків форму їх в результаті значного руйнування поховань при пограбуваннях важко встановити. Лише знахідки останніх років дозволили виділити групу щитів цього типу, тотожних за формою, набором, способом носіння бобовидному щиту воїна, зображеного на гребені із Солохи. В котрий раз підтвердилась абсолютна достовірність як повноцінного джерела реалій, зображених на предметах греко-скіфської північнопричорноморської торевтики. Ці щити надійно кріпилися до панциря вершника на спині та передпліччі. Вони залишали вільними для управління конем і володіння зброєю руки воїна. Поворотом руки або плеча, воїн міг

Мал. 2. Захисний обладунок скіфського вершника IV ст. до н.е. (реконструкція Д. Шевчука за сукупністю знахідок).

прикрити ту чи іншу частину свого корпусу.

Щити з металевим покриттям носили лише знатні воїни-дружинники. Основна ж маса скіфських воїнів мала легкі щити з дерева, з шкіри та лози. Такий щит зображено на гребені із Солохи в руках пішого воїна.

Скіфи приділяли велику увагу прикрашенню своєї захисної зброї. Всі її види, крім шоломів та обладунку для ніг, оздоблені деталями із золота, бронзи. До складу одного обладунку входив набір із платівок, виготовлених із різних металів.

Захищений був не тільки сам воїн, але й його бойовий кінь. Для захисту голови коня ще з часів скіфської архаїки застосовували масивні литі або ковани бронзові

налобники. Є підстави вважати, що використовувались також попони та нагрудники із шкіри, частково зміцнені металевим панцирним набором.

Зараз можна впевнено говорити про існування у скіфському війську солідного прошарку важкоозброєних вершників-дружинників. Вони мали надійні засоби особистого захисту, які прикривали практично все тіло воїна. Заковані в метал воїни за ступенем захищеності не поступалися лицарям розвинутого середньовіччя, будучи їх далекими попередниками.

Реставратор О.І.Мінжулін зміг зі значною мірою вірогідності, максимально можливою у наш час, відтворити зовнішній вигляд скіфського воїна-дружинника V ст. до н.е., провівши титанічну роботу по вивченню пошкодженого часом набору зброї і вперше в зброезнавстві в деталях розібратись в будові всього комплексу скіфської захисної зброї.

Засоби особистого захисту воїна Великої Скіфії забезпечували максимально можливу його захищеність. При цьому виготовлення захисного озброєння корпусу /панцирі, бойові пояси, обладунки для ніг/ забезпечували відносну рухливість воїна,

Мал. 3. Важкоозброєний скіфський воїн за матеріалам поховання V ст. до н.е. біля с. Гладківщина на Черкащині (реконструкція Д. Шевчука).

Мал. 4. Скіфський цар IV ст. до н.е. (реконструкція Д. Шевчука за матеріалами бокового поховання кургану Солоха).

дозволяли йому досить ефективно використовувати засоби нападу.

У похованнях скіфської пори досить добре представлено наступальну зброю. Вона зустрічається майже в усіх чоловічих, багатьох жіночих і деяких дитячих похованнях.

Основною зброєю скіфів, у повній відповідності з надійною античною традицією, були лук і стріли. Це повністю підтверджується матеріалами із розкопок — наконечниками стріл засіяні степи Євразії. Це найбільш масовий матеріал, отриманий при розкопках, який свідчить, що скіфи були неперевершеними стрільцями із лука.

До складу одного набору входило до 200 і більше стріл, при чому в деяких похованнях їх може бути два і більше. А в одному із курганів скіфських царів /П" я-тибратній/ було 16 наборів і понад тисячу наконечників.

Невеликий складний лук скіфського типу забезпечував велику дальність польоту стріли. Зберігся напис, який засвідчує рекордний вистріл із скіфського лука на відстань понад 500 м. Знайдені у кістках похованих скіфської доби наконечники, свідчать про велику убійну силу їх луків.

Обов'язковим предметом воїнського спорядження скіфа був пристрій для носіння лука з комплектом стріл. Парадні горити скіфських царів покриті золотими оббивками з високохудожніми сценами "троянського" циклу, битв скіфів, зображеннями, виконаними в характерному

скіфському звіриному стилі.

Помітне місце серед скіфської зброї займали списи і дротики. Чисельність їх у досліджених скіфських похованнях перевищує тисячу. Звичайна довжина скіфських списів та дротиків коливається в межах від 1,8 до 2 м. Лише окремі екземпляри списів мають довжину понад 3 м. Короткі списи використовувались і для ближнього бою кінними та пішими воїнами і для метання. Як металеві використовувались дротики. Довгі списи застосовувались лише для кінного бою, виконуючи роль піки.

На території Великої Скіфії відомо понад 450 мечів та кинджалів. Як правило, вони дволезові. Лише на сході Скіфії починають застосовуватися нечисленні од-нолезові мечі. Відмінності в оформленні окремих частин рукоятки дозволяють датувати дану зброю.

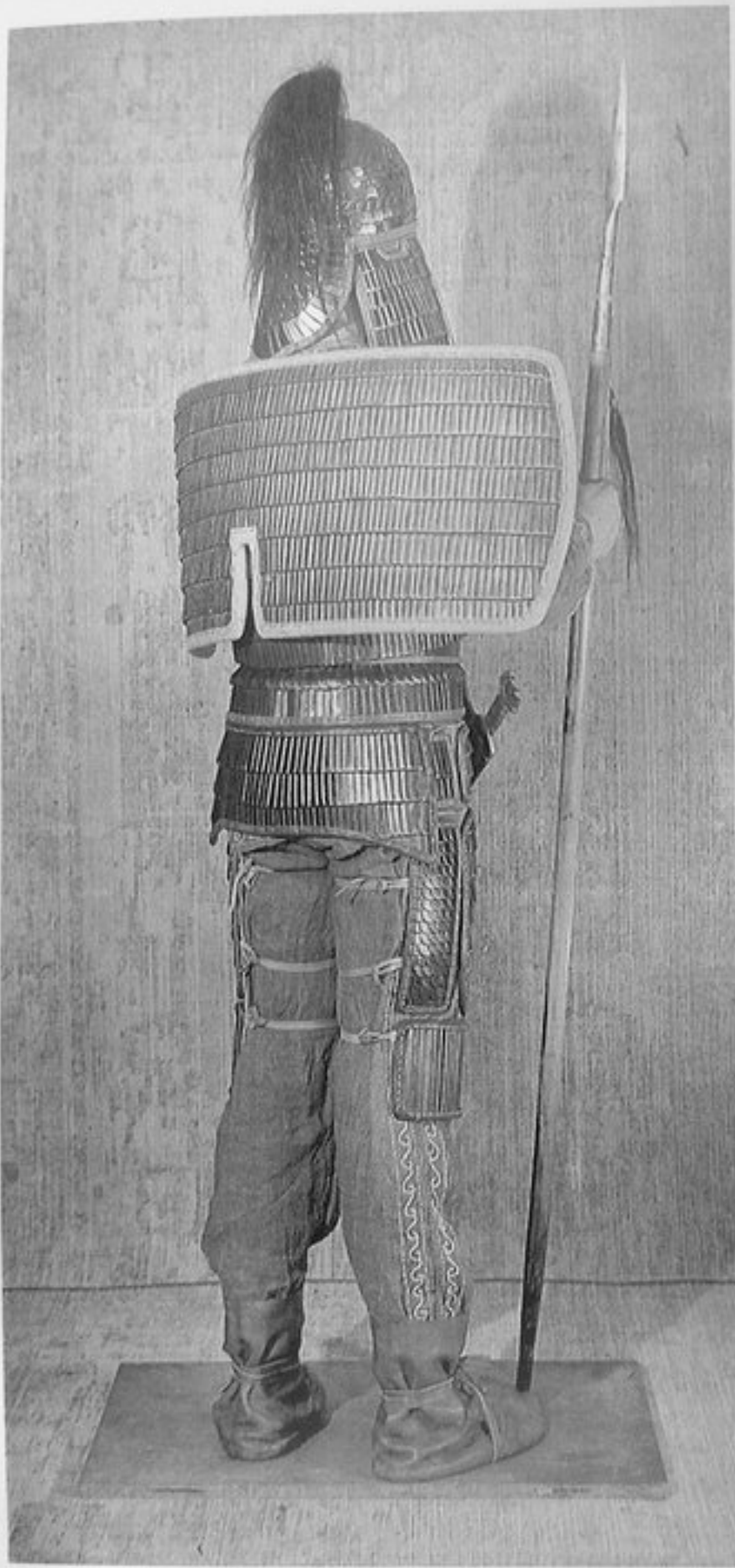
Звичайна довжина скіфського меча коливалась в межах 60–50 см. Досить багато відомо довгих мечів — більше 70 см, а один перевищує довжину в 1 м.

Мечі дозволяли ефективно рубатися при всіх видах кінного та пішого бою. Меч носили в піхвах із дерева, обтягнутих шкірою. Шкіра піхов прикрашалась аплікацією. Піхви парадних мечів скіфських царів та знаті оздоблювались золотими накладками. Так само прикрашені рукоятки нерідко були виробами високого мистецтва. Над виготовленням декору піхов і рукояток скіфських мечів працювали найкращі майстри Сходу, античного світу і Скіфії.

Із Скіфії виходять понад 80 бойових сокир різних типів. Серед них виділяється розкішна, багато прикрашена золотом парадна сокира із відомого Келермеського кургану доби скіфської архаїки.

Скіфське озброєння по праву вважається одним з найдосконаліших для свого часу. Воно дозволяло з успіхом воювати з будь-яким противником — кінним чи пішим, в кінному і пішому строю. Уже в скіфський час був створений комплекс озброєння, який в подальшому не зазнав помітних змін і доповнень аж до винайдення вогнепальної зброї. За всю наступну історію розвитку зброї, до складу озброєння воїнів Євразії ввійшли тільки шабля та кольчуга. Та і то є деякі підстави припускати можливість винайдення кольчуги вже в скіфський час /кінець IV ст. до н.е. /.

Більшість зброї робили для скіфів самі скіфські майстри-зброярі. Її виробництво отримало великий розвиток. Більша частина заліза і бронзи, яка вироблялась в самій Скіфії або поступала від сусідів, йшла на виготовлення зброї і кінсь-

Мал. 5-6. Експериментальна реконструкція скіфської паноплії V ст. до н.е. за матеріалами поховання біля с. Гладківщина на Черкащині (автор О.І. Мінжунін).

кої зброї. Для скіфської знаті за місцевими зразками грецькі майстри, що працювали в численних майстернях північнопричорноморських міст-колоній, робили розкішну парадну зброю, прикрашаючи її золотом та сріблом. Парадні мечі, панцирі, горити потрапляли до рук скіфської знаті, а після смерті їх володарів клалися разом з хазяїном у могилу і крізь тисячоліття дійшли до наших днів, прикрашаючи найкращі музеї світу.

Прекрасна скіфська зброя вплинула на розвиток озброєння сусідніх народів. Греки, що проживали в колоніях Північного Причорномор'я, повністю сприйняли весь набір скіфського озброєння, відмовившись від багатьох зразків своєї грецької зброї. Скіфська зброя відома і в пам'ятках Середньої Європи. Вона проникла далеко на Північ, аж до Полярного кола, поширилась у народів сходу, віддалених від Скіфії на сотні і тисячі кілометрів.

**Реконструкція захисного озброєння
скіфського воїна з поховання У ст.
до н.е. біля с. Гладківщина**

В 1982 р. черкаським археологом В.П.Григор'євим було розкопано непограбоване поховання скіфського воїна У ст. до н.е. біля села Гладківщина на Черкащині. До складу інвентаря входили: бронзовий казан, шолом, панцир, щит, поперековий обладунок, штани, 3 наконечники залізних списів з підтоками, залізний кинджал-акінак, 10 бронзових і одна залізна ворворки, 127 бронзових наконечників стріл, залізний ніж, кістки від жертвовного м'яса /рис. 1/.

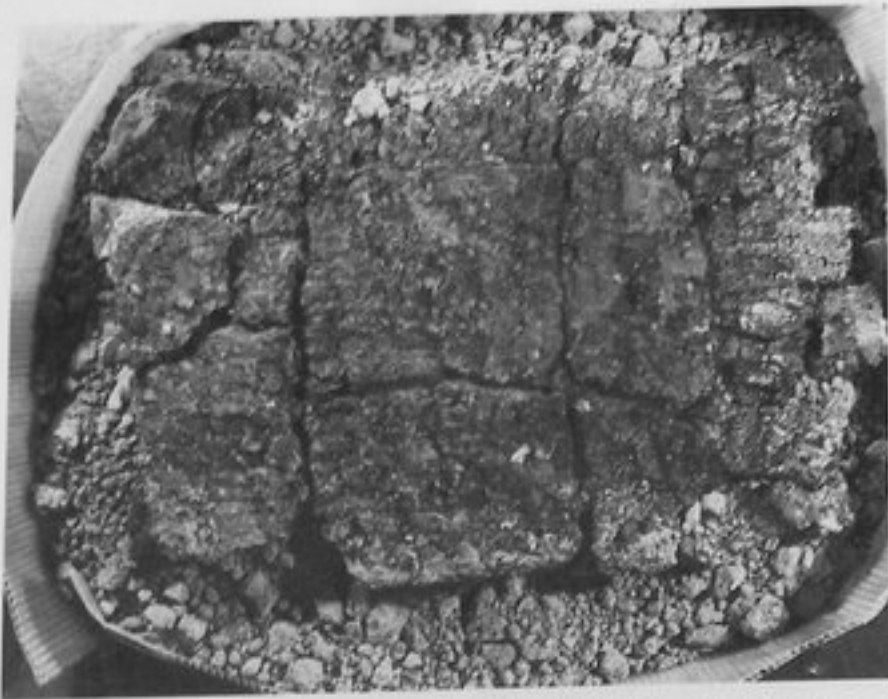
Вперше у вітчизняній практиці дослідження та реставрація проводились автором комплексно в Державній науково-дослідній реставраційній майстерні Міністерства культури Української РСР. Внаслідок до-

сліджень встановлено, що всі захисні обладунки набрані з кованих залізних платівок і лусочок. Залізо, як і всі матеріали органічного походження, мінералізоване. Всі обладунки мали шкіряну основу, на яку з допомогою сухожиль рядами нашивались платівки, приблизно на 1/3 перекриваючи одна одну по горизонталі і вертикалі. Виявлені форма, розміри і конструкція захисного озброєння воїна. Визначені шкіряні канти обладунків, місцезрештування і улаштування кріпильних ременів. Знайдено мінералізовані залишки тканин, повсті, шерсті на внутрішньому боці обладунків, шкіри та сухожиль.

Знайдені скоби із заліза за допомогою яких щит жорстко кріпився до панцирної сорочки чітко по центру в п'ятому ряду платівок. Достовірно визначені форма, розміри, загальна кількість платівок і рядів для кожного обладунку, місцезнаходження та кількість кріпильних отворів на платівках. На обладунках виявлені ремонтні заклепки, а також декілька

Мал. 1. Реконструкція поховання воїна з села Гладківщини у Черкаському музеї.

Мал. 2. Деталі панцирних штанів до реконструкції.

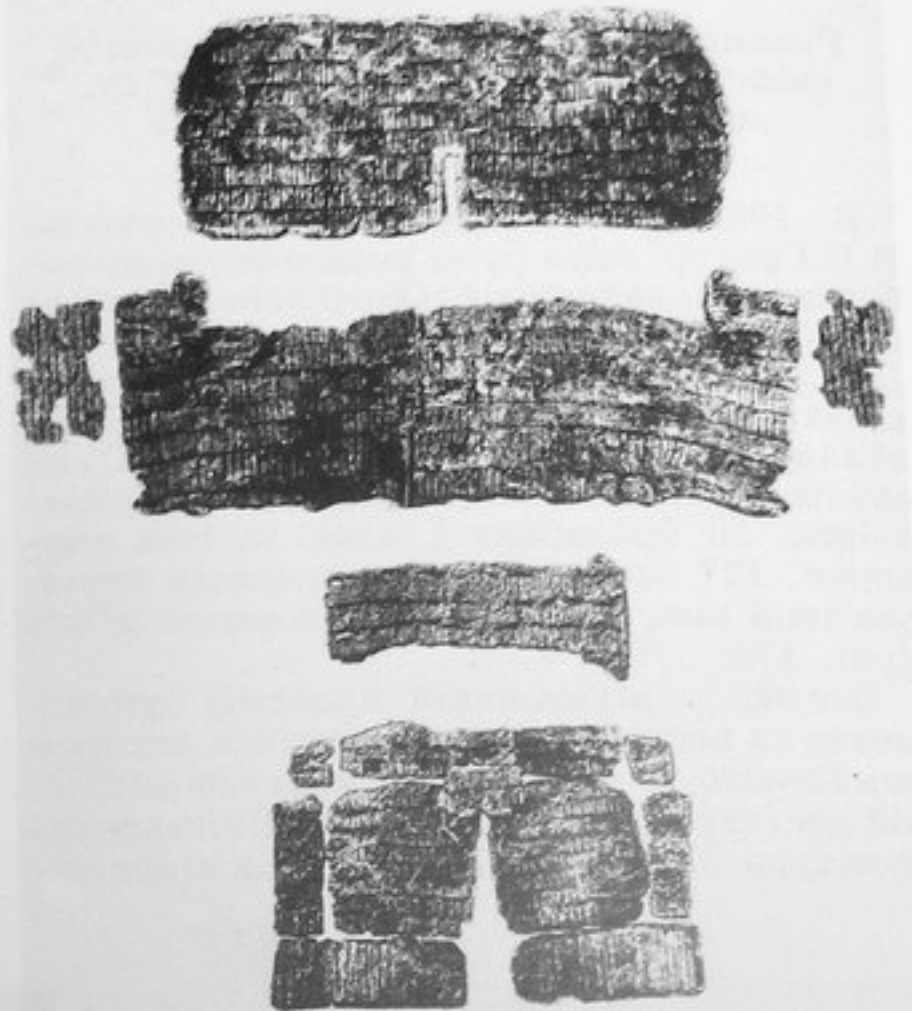
Мал. 3. Деталь набору панцирної сорочки.

платівок, деформованих гострим предметом, ймовірно, сліди від ударів стріл.

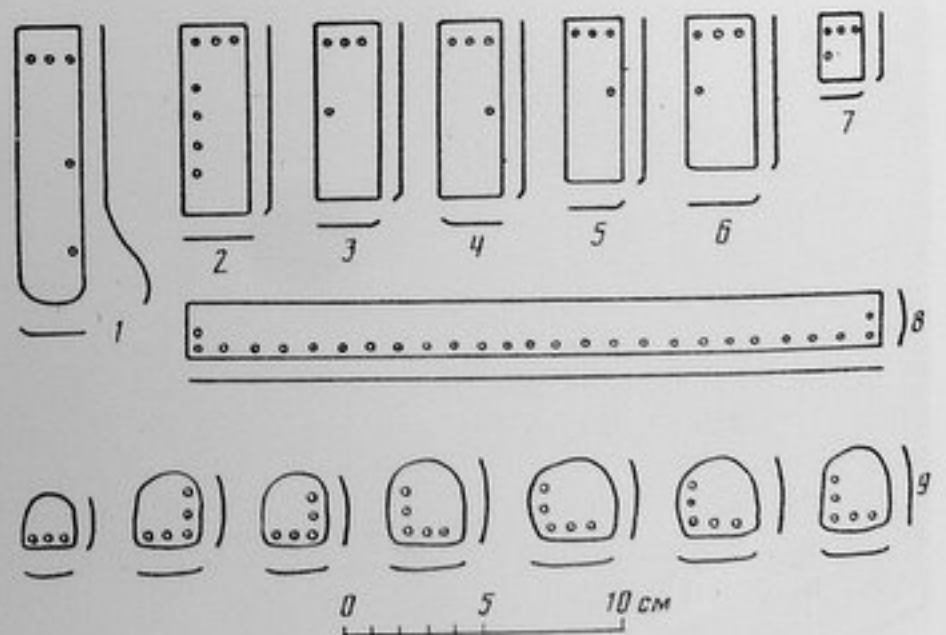
Документальний факт жорсткого кріплення щита бобовидної форми до панцирної сорочки на спині воїна був виявлений вперше і вимагав доказів можливості застосування його скіфськими воїнами.

Існує велика кількість описів подібних щитів з характеристикою матеріалу, конструкції і характеру основи. Однак неясний сам спосіб їх кріплення і носіння. Суперечливе призначення вирізу-щілини в нижній його частині та двох трубочок, прикріплених на деяких щитах біля країв щілини. Єдиним зображенням подібного щита є озброєння вершника солохського гребеня.

Для того щоб наочно впевнитись у достовірності припущень і висновків стосовно конструктивних особливостей захис-

Мал. 4. Захисний обладунок з Гладківщини в процесі реставрації.

Мал. 5. Набірні платівки обладунку.

1. – сорочка, платівки 2-го ряду; 2. – сорочка, крайні платівки зправа (1-й та 3-7-й ряди); 3. – щит, платівки 1-8-го рядів; 4. – сорочка, платівки 1-го та 3-7-го рядів; 5. – штани, платівки поясного обладунку (1-2-й ряди); 6. – штани, платівки настегновиків (1-7-й ряди); 7. – платівки настегновиків (9-й ряд); 8. – платівки наручів; 9. – платівки шолома.

ного озброєння скіфського воїна з кургану біля с. Гладківщина, автором була здійснена натурна реконструкція захисного озброєння, зброї та одягу цього воїна за винятком горита, конструкцію якого при розкопках встановити не вдалось.

Для виготовлення були використані наступні матеріали: шкіра-сириця та дублена товщиною 4,3 і 2,1 мм; лист з малоуглецевої сталі товщиною 0,6 мм; бронза олов'яниста, нитки капронові товщиною 1 мм, віск бджолиний, сало.

Використовувався інструментарій: ножиці по металу, напильники, бруски наждачні, пробійник, шила, голки, ножиці, ніж чоботарський, молотки, металеві і дерев'яні, мале ковадло, невеличкі праски.

Послідовність роботи:

1. Виготовлення залізних платівок.

Спочатку за аналогами виготовлювались шаблони платівок із заліза. По них готували необхідну кількість платівок для кожного обладунку. В залежності від ряду набору /лівий, правий/, загиналась протилежна сторона і нижній край платівки на 2 мм під кутом 25–45°. Платівкам, які мали складну конфігурацію, і платівкам у вигляді лусочок, випуклої форми надавали за допомогою кування. Отвори в платівках діаметром 2 мм пробивались пробійником або просвердлювались за шаблоном. Гострі кути та кінці платівок зачищались напильником. Готові платівки прогрівались, доки не набували чорного кольору і змащувались жиром.

2. Вощення шкіри і ниток.

Бджолиний віск розплавлявся в металевій посудині на відкритому вогні і в гарячому стані щіткою наносився на шкіру. Потім гарячою сталевією прасочкою /100°/ шкіра рівномірно пропрасовувалась. Після такої обробки шкіра набувала червоно-коричневого кольору і мала водонепроникні якості. Для ременів і зав'язок шкіра-сириця жирувалась свинячим салом. Капронові нитки нарізувались довжиною в 1 м і просочувались в розплавленому воску, залишки воску віджимались.

3. Розкрій шкіри.

Розкрій шкіри проводився на основі розмірів воїна визначених по скелету (його зріст складав близько 175 см) і за розмірами інвентаря. При цьому враховувались деформація і збігання шкіри в процесі її мінералізації, а також усадка при нашиванні платівок. В той же час залишався деякий запас для кантів та інше. Всі ці

Мал. 6. Зображення на спинці золотого гребінця з бокового поховання кургану Солоха, лицева та зворотня сторони. У центрі озброєний вершник з наспинним щитом в сцені бою.

фактори вимагали багаторазового випробування на матеріалах.

4. Система шиття платівок.

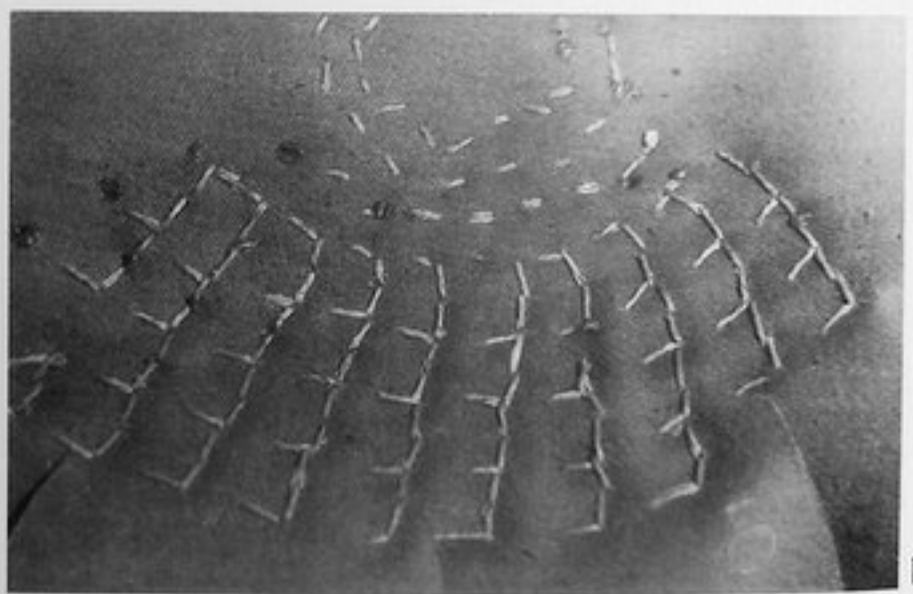
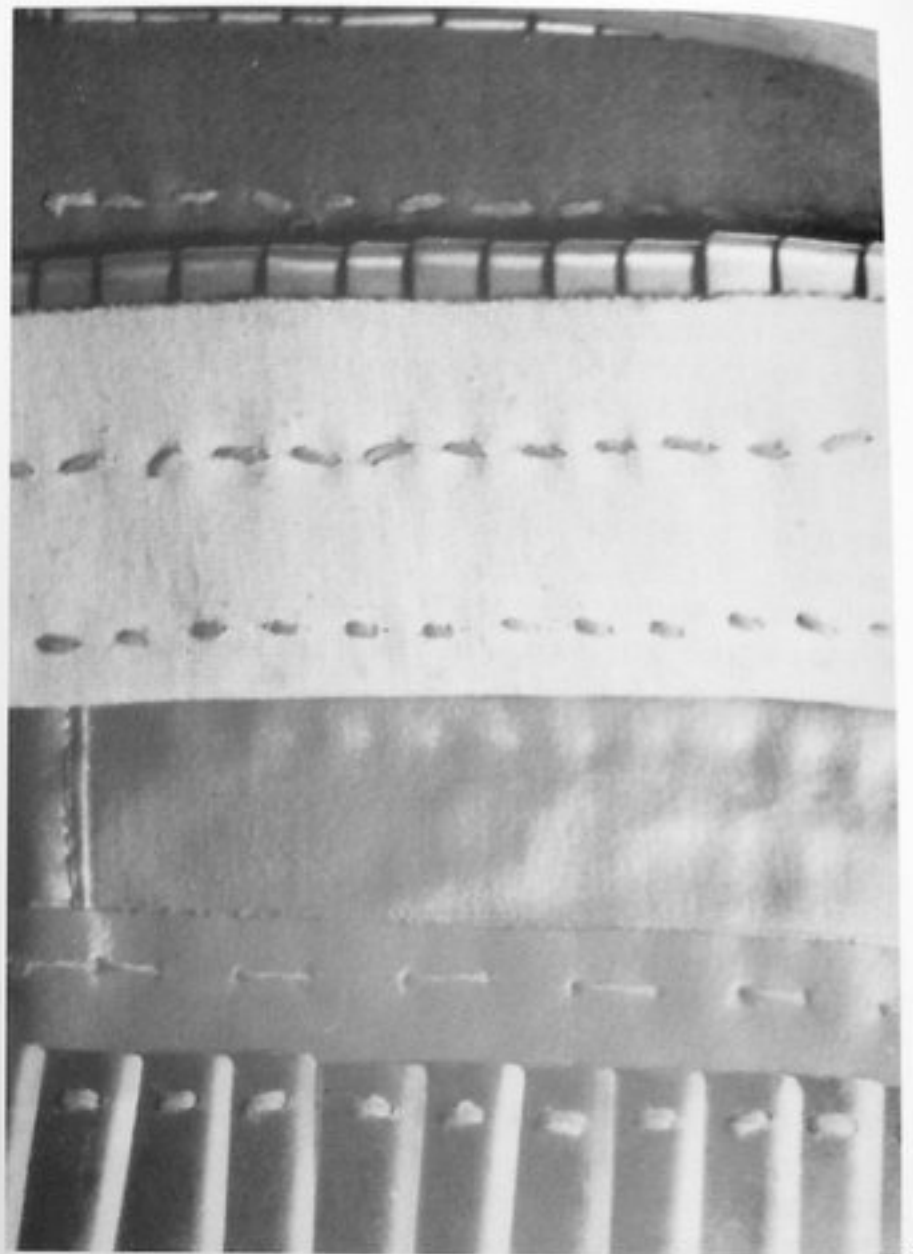
Система шиття платівок визначалась за розташуванням платівок та кількістю отворів на них і на інвентарі, а також за збереженими залишками пришивних стібків. Якщо такої можливості не було, доводилось звертатись до аналогів або вести пошук емпіричним шляхом.

Як показали експерименти, пришиті на шкіру платівки повинні відповідати певним вимогам. По-перше, після закріплення платівок обладунк не повинен втрачати еластичність, в той же час платівки не повинні своїми краями перетирати чи зрізати стібки або надто послаблювати їх.

Однак навіть при чіткому дотриманні всіх цих норм ряди платівок на панцирній сорочці можуть зрізати своїм верхнім краєм вищерозташований ряд. Щоб уникнути цього, платівки нашивались на

Мал. 7. Деталі та загальна експериментальна реконструкція комплексу з Гладківщини.

Мал. 8. Схема натуральної реконструкції обладунку. А. Панцир. В. Шолом.

шкіряні стрічки, які потім нашивались на основу. Зрізання платівок на рухомих частинах обладунків можна уникнути, якщо чергувати ряди платівок пришитих до основи і нашитих на стрічки.

Процес нашивання платівок в певній системі потребує достатньої вправності і уміння. Наприклад, платівки шолома, які мають по п'ять отворів, необхідно пришивати однією голкою, в той же час

необхідно було пришити платівки, накладаючи на одну третю одна на одну, і тою ж ниткою пришити їх до попереднього ряду. При цьому всі отвори повинні збігатись між собою і верхнім рядом. Фігурні платівки другого ряду панцирної сорочки пришивались трьома голками.

Tabelle I

Nr.	Rüstungsbestandteile	Einzelelemente der Rüstung	Maße der Einzelteile in cm	Anzahl der Reihen *)	Anzahl der Schuppen pro Reihe und ihre Anordnung	Maße der Schuppen und Reihen in cm	Schuppenanzahl pro Einzelelement	Gesamt-schuppenzahl des Teils
		Leinenunterlage	36,0x112,0	7	1-81r; 2-80r; 3-90r; 4-94r; 5-94r; 6-100r; 7-109r	1, 3, 4, 5, 6, 7- 6,4x2,1 2-10x2,4	648	
1	Panzerhemd	Brustschutz r **)	13,0x16,5	6	12l	3,0x2,6	72	775
		Brustschutz l	13,0x14,0	2	1-13r; 2-12r	3,4x2,1	25	
		Schulterenschutz r	4,5x 5,0	1	5r	6,4x2,1	5	
		Schulterenschutz l	4,5x 5,0	1	5r	6,4x2,1	5	
		Armenschutz r	25,0x13,5	1	10r	25,0x2,0	10	
		Armenschutz l	25,0x13,5	1	10r	25,0x2,0	10	
2	Schild	Schild	39,0x94,0	9	1-81l; 2-82l; 3-82l; 4-88l; 5-93l; 6-92l; 7-91l; 8-86l; 9-83l	6,4x2,1 9,0-4,5x1,9	778	778
3	Panzerhose	Lendenschutzgürtel (Kampfgürtel)	20,0x48,0	3	1-47l; 2-49l; 3-52l	6,0x1,9	148	
		Lendenschutzgürtel (Bauchschutz r)	10,0x23,0	3	1-22l; 2-22l; 3-23l	1,2-4,5x1,9 3,0-3,5x1,9	67	
		Lendenschutzgürtel (Bauchschutz l)	10,0x23,0	3	1-22r; 2-22l; 3-22l		66	
		Schritzeinsatz	18,5x13,5	4	1-10r; 2-10l; 3-11r; 4-12r	1,0; 3,0-6,5x1,9; 2,0; 4,0-4,5x1,9	43	
		Oberschenkelschutz r	27,0x26,0	9	1-17l; 2-17l; 3-18l; 4-18l; 5-18l; 6-20l; 7-22l; 8-22r; 9-24r	5,0x2,3 8,0-3,5x1,5 9,0-2,5x1,5	176	905
		Oberschenkelschutz l	27,0x26,0	9	1-18l; 2-18l; 3-18l; 4-19l; 5-20l; 6-19l; 7-20l; 8-20l; 9-17l	5,0x2,3	169	
		Knieschutz r	12,5x31,0	1	26l	12,5x2,0	26	
		Knieschutz l	12,5x31,0	1	26l	12,5x2,0	26	
		Seitenstreifen r	34,0x 8,0	20	6l	3,0x2,8	120	
		Seitenstreifen l	34,0x 8,0	8	8r	6,0x1,9	64	
4	Helm mit Nacken- u. Wangenschutz	Helm	Höhe 18,0, Umfang an der Unterkante 66,0	14	1-14l; 2-24l; 3-34l; 4-34l; 5-32l; 6-38l; 7-40l; 8-42r; 9-44l; 10-44l; 11-48l; 12-48r; 13-44l; 14-44l	1,0; 2,0; 3,0- 1,76x2,1; 4,0-2,8x2,8; 5,0-2,5x3,0; 6,0-2,5x2,8; 7,0-2,6x3,0; 8,0-2,6x2,8; 9,0-2,6x2,6; 10,0-2,6x2,8; 11,0-2,5x2,8; 12,0-2,6x3,2; 13,0-2,7x3,2; 14,0-2,7x2,3	530	
		Nackenschutz	21,0x24,0	7	15-10l; 16-10l; 17-10l; 18- 8l; 19- 5l; 20- 4l; 21 Kanteneinfassung 20r	15,0, 16,0, 17,0, 18,0, 19,0- 26,0x30,0; 20,0, 21,0-4,5x2,5	67	775
		Wangenklappe r	21,0x16,0	6	1-12l; 4-14r; 3-17r; 4-17r; 5-17r; 6-12r	1,0-6,0x2,0; 2,0-5,0x1,8; 3,0, 4,0, 5,0- 4,5x1,8; 6,0-4,0x1,8	89	
		Wangenklappe l	21,0x16,0	6	1-12r; 2-14l; 3-17l; 4-17l; 5-17l; 6-12l		89	

Gesamt 3233

*) Die Zählung der Reihen erfolgt von unten nach oben; beim Helm und Nackenschutz von oben nach unten.

**) l = links, r = rechts

Tabelle II

Arbeitsvorgang	Umfang der Arbeit	1 Tag = 10 Std.	Insgesamt für den Vorgang			
			Tage	Stunden		
1	Schuppen für die Rüstung aus Blech ausschneiden	3300	100	33	330	
2	Schuppen schmieden und formen	3300	70	47	470	
3	Schuppen markieren und Löcher einschlagen	3300	70	47	470	
4	Leder für alle Teile der Rüstung zuschneiden und nähen, Leder und Fäden wachen			9	90	
5	Aufnähen der Schuppen auf Unterlage	3233	55	58	588	
6	Rüstungsteile mit Kanten versehen			19	190	
7	Riemen, Bänder und Halterungen an die Rüstungsteile nähen					4 40
8	Akinakes schmieden und schleifen				ein	7 70
9	Scheide anfertigen				eine	3 30
10	Lanzen und Lanzen-schube schmieden und schleifen				3 StGck	6 60
11	Lanzenschäfte herstellen				3 StGck	2 20
12	Lederatlefel nähen				1 Paar	2 20
13	Jacke und Nase aus Leinen nähen, Ornament sticken u. a.					10 100
						Insgesamt 247 2470

Витрата матеріалу.

На виготовлення обладунків, взуття і зброї було витрачено :близько 600 дм² шкіри, 250 м вощених ниток, 2 кг бджолиного воску, 13,5 кг заліза для платівок, 700 г заліза для кинжала-акінака, 2 кг заліза для трьох списів з підтоками, бронзи 100 г/ворворки/.

Вага виготовлених обладунків:

1. Шолом – 2,2 кг.
2. Сорочка, щит, наручі, поперековий обладунок – 12,7 кг.
3. Штани-фартух – 4,8 кг.
4. Кинжал-акінак в ножнах – 1 кг.
5. Спис з древком і підтоками – 1,2 кг.
6. Загальна вага разом з одягом і взуттям /без горита і стріл/ – 22,7 кг.

Хронометраж і розподіл праці.

Для того, щоб встановити, за який час скіфи могли виготовити один комплект повного озброєння і спорядження для важкоозброєного воїна, необхідно враховувати багато факторів, які пов'язані з підготовчою роботою та безпосередньо з самим процесом виготовлення. Необхідно враховувати також спеціалізацію по матеріалах і розподіл праці між членами скіфського суспільства.

Працюючи над матеріалами поховання протягом шести з половиною років, автор прийшов до висновку, що розподіл праці був неминучим. Роботи могли проводитись як в умовах кочування, так і в осілих поселеннях і їх центрах. Умовно всі роботи можна поділити на слідуючі групи: метал, вичинка шкір, ткацтво, пошиття одягу, виготовлення захисних обладунків.

Як видно з наведеної таблиці, автору для виготовлення комплекта платівок для обладунків та зброї знадобилось в загальній кількості, при 10-годинному робочому дні, 140 днів безперервної роботи. Причому для цього використовувався готовий прокат, який не вимагав шліфування. Якщо врахувати, що скіфський коваль був більш кваліфікований і працював з двома підмайстрами, а також витрати часу на виплавку криці заліза, проковки листів чи прутків для майбутніх платівок і їх шліфування, то для цього буде потрібно 120 днів.

Решту робіт, пов'язаних з підготовкою

сировини і виготовленням з неї одягу та амуніції для спорядження воїна, могла виконувати група одноплемінників паралельно. Пошиття одягу і набір платівок могли провадити жінки і підлітки.

В результаті, за припущенням автора, на основі експериментів встановлено, що повний комплект озброєння та одягу для важкоозброєного скіфського воїна міг бути виготовленим за чотири місяці при добрій організації праці групою майстрів з 12–15 чоловік.

Випробування обладунків.

В процесі експериментів по випробуванню обладунків на натурнику встановлено, що щит з панцирним покриттям на шкіряній основі, укріплений жорстко на спині до сорочки в двох точках біля країв щілини, а також до плечей та рук з допомогою ремнів, зберігає свою форму, достатньо гнучкий і не сковує рухів. При виконанні натурщиком різних рухів було відмічено, що щілина в нижній частині щита постійно перебувала в русі: звужувалась внизу уприутул або розширювалась, що надавало щиту гнучкості; мабуть, щілина слугувала резервом для компенсації рухів.

Захисні функції щитів "солохського типу" дуже ефективні, воїн порухом плечового суглоба легко захищає руки, корпус, обличчя, і в той же час має можливість вільно володіти зброєю.

Не виключена можливість, що існували модифікації обладунків типу солохського щита у вигляді крил та напівкрил, які, як і обладунок, що розглядається, могли мати невеликі аеродинамічні якості, що полегшувало вагу вершника при великій швидкості.

На завершення можна зробити висновок, що в похованні біля с. Гладківщина були знайдені останки важкоозброєного скіфського воїна-вершника. Можна лише уявити, як в У ст. до н.е. в безкрайніх степах України як вільний вітер, здіймаючи вихор, виблискуючи чорними обладунками, проносились скіфські крилаті рицарі, могутня і мобільна кіннота.

Література

Минжулин А.И. Защитное вооружение воина-лучника У–ІУ вв. до н. э. из кургана у с. Гладковщина /реставрация и научная реконструкция/. // СА 1988, №4, с. 116–126.

Der schwirrende Tod – die Bogenwaffe der Skythen

„Andere fallen durchbohrt von verderblich hakigen Pfeilen,
denn in Gift ist das schnell fliegende Eisen getaucht“
(Ovid, *Tristien* III, 63).

An erster Stelle der skythischen Angriffsbewaffnung steht die Bogenwaffe. Antike Quellen berichten von den berittenen Bogenschützen des Nord-schwarzmeergebietes, die wehrhaft ihren Gegnern wie Persern, Assyrern und Griechen gegenübertraten. Thukydides (460–396 v. Chr.) bemerkt dazu: „Mit den Skythen können sich nicht nur die europäischen Königreiche vergleichen, sogar in Asien gibt es kein Volk, das fähig wäre, sich mit den Skythen zu messen, falls diese einig wären ...“ (Thukydides II, 97).

Zur skythischen Bogenausrüstung gehört der reflexe Kompositbogen, Sehne, Pfeil, der Goryt – ein spezieller Köcher zur Aufnahme von Bogen und Pfeilen – und standardisiertes Zubehör wie zum Beispiel Köcherknebel.

Bogen, ganz oder in Fragmenten, sind nur vereinzelt entdeckt worden. Gewöhnlich erhalten sich in den archäologischen Funden der Gräber nur die Spitzen der Pfeile aus Bronze und Eisen, seltener aus organischem Material wie Knochen oder Holz. Gelegentlich finden sich auch ganze Pfeilschäfte oder Reste davon und Teile der Köcher.

Der Bogenkörper

Trotz des Fehlens im archäologischen Befund, lassen sich Form und Größe der skythischen Bogen aber gut durch bildliche Darstellungen erschließen. Erhaltene Bogenfragmente sind aus verschiedenen Bestattungen bekannt, zum Beispiel aus dem Zolotoj-Kurgan, dem Kurgan von Šumejko, der Staršaja Mogila und dem Kurgan Nr. 7 der Gruppe von Mečet-saj (Bessonova 1973).

Auf dem Silberbecher von Voronež und dem Elektronbecher vom Kul'-Oba lassen sich gut zusammengesetzte Reflexbogen erkennen, die die Form eines Doppeljochs haben. Die Länge der Bogen auf dem Kul'-Oba-Becher entsprechen ca. ein Drittel der Körpergröße der Krieger, sie ragen mit den oberen Enden aus den Goryten heraus (Abb. 1).

Neben diesen kurzen Reflexbogen mit ca. 60 cm Sehnenlänge waren auch längere Bogen in Gebrauch. Der Fund eines Holzgoryts aus Kurgan 31 bei Bobrica mit einer Länge von 70 cm (Hančar 1973) spricht auch für die Annahme des Gebrauchs von ca. 1 m langen Bogen, die eine Sehnenlänge von ca. 80–100 cm hatten (Rolle 1976).

Ein zusammengesetzter Bogenstab wurde 1967 im Kurgan 2 der „Drei-Brüder“-Gruppe, 20 km südlich von Kerč, gefunden; er gehörte zu einer Doppelbestattung und datiert in das 4. Jahrhundert v. Chr. Der Bogenkörper bestand aus drei Lagen Holz, die durch dünne Rindenstreifen spiralig miteinander verbunden waren, maß 64,5 cm und hatte an den Enden Versteifungen. Daneben lagen 232 Pfeilspitzen, von denen ein größerer Teil noch Schaftreste mit Spuren von Bemalung am eingekerbten

Ende aufwies (Bessonova 1973). Aus der Abbildung der Ausgräberin (Abb. 2) geht eindeutig hervor, daß es sich nicht um einen Reflexbogen handelt. Zusammengesetzte Segmentbogen (auch Stabbogen genannt) zeigen im bespannten Zustand eine D-Form.

Die Herstellung der zusammengesetzten Reflexbogen aus Holz, Knochen und Sehnen erforderte ein hohes Maß an handwerklichem Können und war mit einer besonderen Kenntnis der Materialien und großer Erfahrung in der Herstellung verbunden. Ethnographische und historische Berichte sprechen von bis zu zehn Jahren Herstellungs- und Einschleißzeit für diese komplexe und gefürchtete Waffe.

Der starke Reflexbogen hat eine solche Federkraft, daß im entspannten Zustand seine „Arme“ weit zurückspringen und in Gegenrichtung eine offene Biegung bilden. Die „Ein-Mann-Methode“ der Skythen, diese Bogen unter Zuhilfenahme des einen Knies als Widerhalt gegen den Bogenzug zu bespannen, zeigt deutlich die Abbildung eines Kriegers auf dem Becher vom Kul'-Oba (Abb. 3). Ähnliche Darstellungen kennen wir auch von Münzen aus dem griechischen Bereich. Bei den Assyrern waren zu solchen Gelegenheiten sogar zwei Mann nötig, der eine zum Rückbiegen der Bogenarme, der andere zum Einhängen der Sehne in die Bogenenden (Bogenohren) (Abb. 4). Als Vergleich sei hier auf historische Berichte über türkische Kompositbogen verwiesen, die hohe Auszugsgewichte von 80 lbs (= 36,29 kg) bis 120 lbs (= 54,43 kg) aufwiesen.

Da kein skythischer Originalbogen ganz erhalten ist, können wir die Leistungsfähigkeit nur annäherungsweise schätzen. Der kleine Bogen eignete sich bestens zum Kampf oder zur Jagd auf kurze Distanzen vom Pferd

Abb. 1. Skythische Krieger auf dem Kul'-Oba-Becher (nach *Drevnosti Bospora Kimmerijskogo, chrajaščiesja v imperatorskom muzee Ermitaža*).

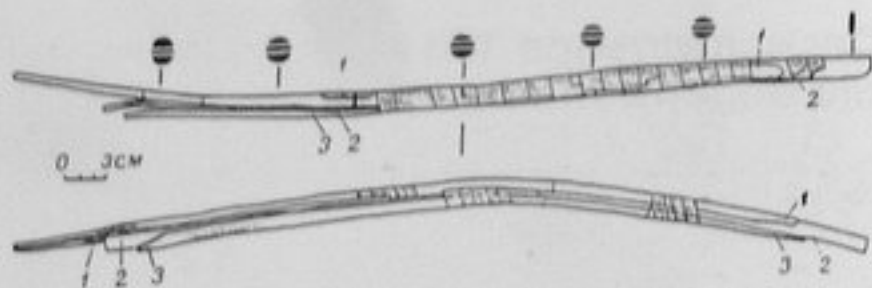

Abb. 2. Zusammengesetzter dreilagiger Segmentbogen aus Kurgan 2 der „Drei-Brüder“-Gruppe südlich von Kerč (nach Bessonova).

Abb. 3. Bogenspannender Skythe auf dem Kul'-Oba-Becher (nach Drevnosti Bospora Kimmerijskogo, chrajačiesja v imperatorskom muzee Ermitaža).

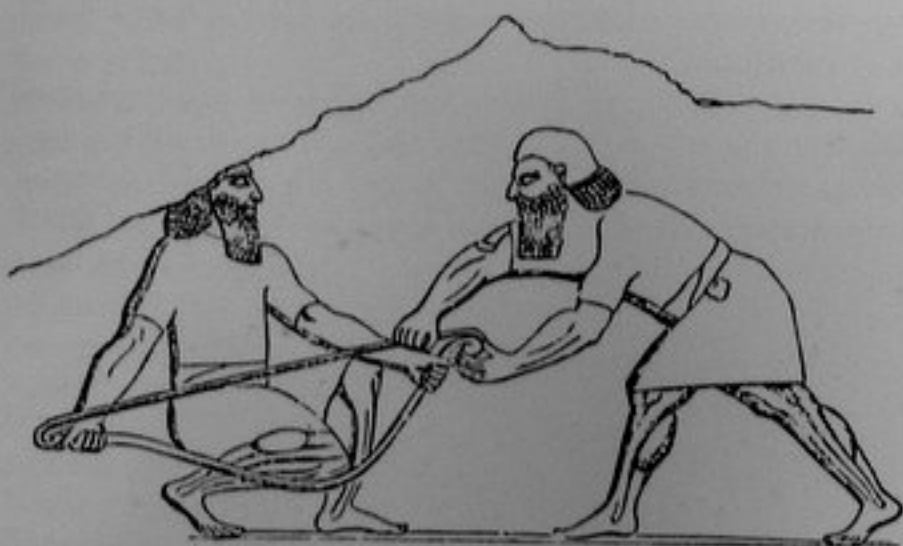

Abb. 4. Assyrer beim Spannen eines Reflexbogens (nach Butanda).

aus, wobei die effektivste Durchschlagskraft erzielt wurde. Eine ungefähre Vorstellung der Flugweite skythischer Pfeile gibt die Inschrift einer Stele, die 1900 in Olbia gefunden wurde und zu Ehren von olbischen Bürgern – allen voran Anaxagoras – errichtet wurde, die während eines Wettstreites Schußweiten von mehr als 520 m (= 282 Orgyen) erzielten. Vermutlich benutzte Anaxagoras im

Nordschwarzmeergebiet einen reflexen Kompositbogen (von Stern 1901).

Ähnliche Weiten sind auch aus Berichten über die Leistungen türkischer Sultane bekannt, die allerdings mit besonders dafür zugerichteten „Sportpfeilen“ an den Start gingen. Diese extra leichten Spezialanfertigungen bestanden ganz aus Holz oder Rohr, besaßen keine Spitzen und hatten wahrscheinlich auch eine besondere Befiederung. Der bekannteste, aber nicht ganz sicher bestätigte Weitschuß wird Sultan Selim III. mit 972 yards (= 888,80 m) im Jahre 1798 zugeschrieben.

Das Aufkommen solcher Wettkampfdisziplinen mag auch Einflüsse auf die griechischen Kolonisten des Nordpontusraumes gehabt haben, wo man das Bogenschießen bald in die Reihe kultischer Wettkämpfe neben Diskuswurf, Lauf, Sprung und Faustkampf aufnahm.

Die Bogensehne

Ein entscheidender Teil der Bogenwaffe ist die Sehne, die dem Material und der Länge nach individuell zu jedem Bogen passen muß. Nach Homer fertigten die Skythen Sehnen aus Roßhaar (Scholien zur Ilias IV, 122), Ovid erwähnt auch solche aus Roßflechse (Ovid, Epistulae ex Ponto 1, 2).

Nach völkerkundlichen und modernen Praktiken werden die einzelnen, möglichst gleichmäßig geformten und gleich festen Fäden zusammengedreht und durch Wachs und Fett vor Feuchtigkeit und Nässe geschützt. Gebräuchliche Materialien können – allein oder in Kombination – Leinen, Seide, Schafsdarm, Baumwolle, Sehnenfasern und Leder sein. Ihre Reißfestigkeit sollte sechsmal so stark sein, wie der Bogen maximal ausziehen ist.

Der Pfeil

Schaft, Befiederung, Nocken, Spitzen

Der Pfeil wird in Schaft und Spitze unterteilt. Vereinzelt kann der Schaft auch zweigeteilt sein, in den sogenannten Vorschaft und den eigentlichen Schaftkorpus. An seinem Ende befindet sich die Schaftnock, die zum Schuß auf die Mitte der Sehne aufgesetzt wird. Kurz vor der Nock ist die Befiederung angebracht.

Ein Pfeilschaft hat bestimmte Kriterien zu erfüllen, um einen möglichst stabilen treffsicheren Flug zu gewährleisten. Dazu gehört die Schaftelastizität (Durchbiegung), Leichtgewichtigkeit, Standfestigkeit (gerader Wuchs ohne Krümmungen und Unebenheiten) und möglichst gerader Faserverlauf (Beckhoff 1965).

Am besten geeignet ist abgelagertes Kernholz, aber auch junge Schößlinge, entrindet, eingefettet, erwärmt und geradegezogen sind verwertbar (Laubin 1980). Unebenheiten werden mit einem sogenannten Pfeilschaftglätter ausgeglichen und abgearbeitet, indem man den Schaft zwischen zweien mit Rillen versehenen Sandsteinen zieht. Pfeilschäfte aus Rohr, Bambus und Schilfrohr sind bestens geeignet, da sie ein besonders gutes Schwingungsverhalten zeigen (Korfmann 1972).

Im archäologischen Material bleiben oft Fragmente von Pfeilschäften durch Eindiffundierung von Bronzeoxyd in den Tüllen der Pfeilspitzen erhalten, teilweise oder ganze Schäfte sind seltener zu finden. Ihr Durchmes-

ser liegt bei ca. 4–5 mm bei einer ungefähren Länge von 45 cm, den kleinen Reflexbogen angepaßt.

Neue Holzartenbestimmungen konstatieren eine unterschiedliche Verwendung von Hölzern für das ukrainische Gebiet, wobei ein hoher Anteil an Birke (*Betula* sp.), Linde (*Tilia* sp.), Esche (*Fraxinus* sp.), Pappel (*Populus* sp.) und Schilfrohr auffällt. Ein hoher Birkenanteil ist auch für die Köcherkonstruktion feststellbar. Verwendet wurde vorzugsweise ausgewachsenes Stamm- oder dickes Astholz (Černenko 1981; Semenov 1991).

Auch die Herstellung eines Pfeiles, vom Herrichten des Schaftes bis zur endgültigen Fertigstellung, war arbeitsintensiv. Die Auswahl des Holzes, das Richten und Glätten, die Fertigung und Befestigung der Pfeilspitze, das Spalten und Zuschneiden der Federn, das Befestigen und Einbinden derselben in den Schaft, das Ausformen der Schaftnock waren aufwendige Prozesse, die viel Geschick und Fingerspitzengefühl erforderten. Deshalb blieb wohl auch kein Pfeil ohne die Zeichen seines Eigners, die als farbige Markierungen angebracht waren.

Die Bemalung bot Schutz vor Feuchtigkeit, erleichterte das Auffinden der verschossenen Pfeile, schloß Verwechslungen aus und gewährleistete bei farbigen gekennzeichneten Nocken einen sicheren Griff in den gefüllten Köcher (mit oft über 100 Exemplaren), um markierte Pfeile für unterschiedliche Zwecke herauszuziehen.

Bemalt wurde vorzugsweise mit schwarzer und hellroter Farbe in Streifen. Besonders schöne Exemplare fanden sich in den gut erhaltenen Pazyryk-Gräbern im Altai (Rudenko 1970) (Abb. 5). Im Gebiet des Pamir kam auf dem Berg Mug eine ganze Kollektion von Pfeilen zutage (Länge ca. 90 cm, Durchmesser 7–12 mm), darunter einige ganz aus Rohr sowie zusammengesetzte aus Rohr und Holz (das zugespitzte Ende des Holzteils in den hohlen Rohrteil eingesteckt). Einige Stücke zeigen Befiederungsspuren und Ausschnitte für die Sehne. Sie sind mit bunten Streifen, Tupfen und kleinen Rauten verziert (Litvinskij 1984). Die Vorschäfte erfüllten unterschiedliche Funktionen. Zum einen beeinflussten sie als Träger der Pfeilspitze die Schwerpunktlage, zum anderen boten sie einen guten Haftgrund für Gifte. Ein kurzer Vorschaft, der relativ lose im Hauptschaft saß und zusammen mit der Spitze in den Körper des Wildes oder des Gegners eindrang, war schwer oder gar nicht zu entfernen.

Die am Ende des Schaftes sitzende Befiederung gewährleistete einen stabilen Flug. Neben Vogelfedern, vorzugsweise wohl von Raubvögeln, muß auch an Blätter, Leder und dünne Rindenstücke gedacht werden. Im archäologischen Befund nur schlecht erhalten, könnten auch sie zum Beispiel mit Anilinfarben bunt gefärbt gewesen sein.

Die Schaftenden oder Nocken sind leicht verengt gearbeitet, um einen klemmenden Griff an der Sehne zu erzielen (Abb. 6). Ihre Form erlaubt Rückschlüsse auf Art und Beschaffenheit der Sehne und auf die Auszugsstärke des Bogens. Ohne Frage wird die Nockenform allerdings auch noch von anderen Faktoren wie zum Beispiel dem Schießstil und natürlich auch von der Art und Qualität des Schaftmaterials beeinflusst.

Das verengte Schaftende ist besonders wichtig für berittene Bogenschützen, darüber hinaus wurde nach der Art des Schießens die Nocke vermutlich nicht durch die

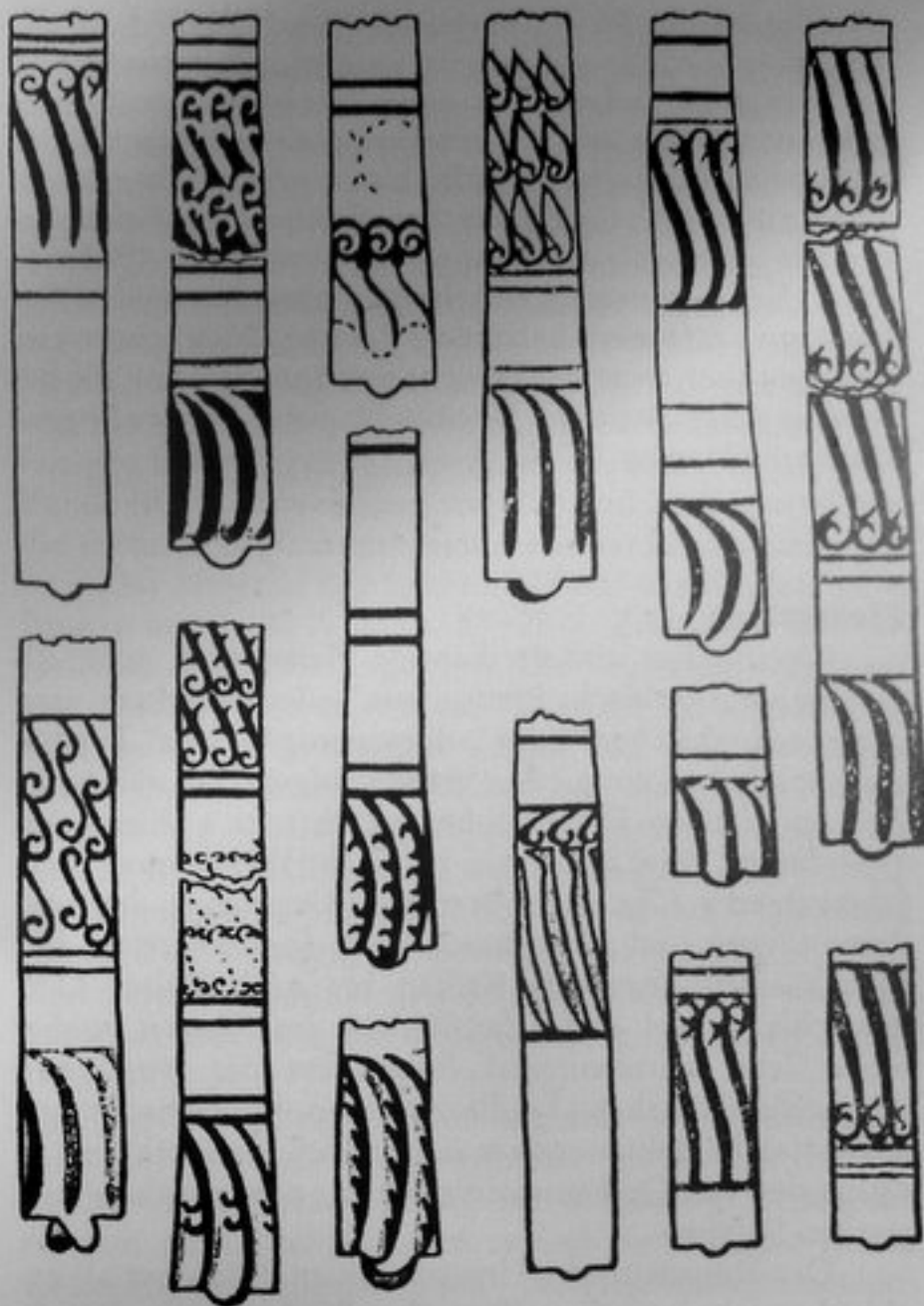

Abb. 5. Rot- und schwarzbemalte Pfeilschäfte aus dem Pazyryk-Kurgan 3 (nach Rudenko).

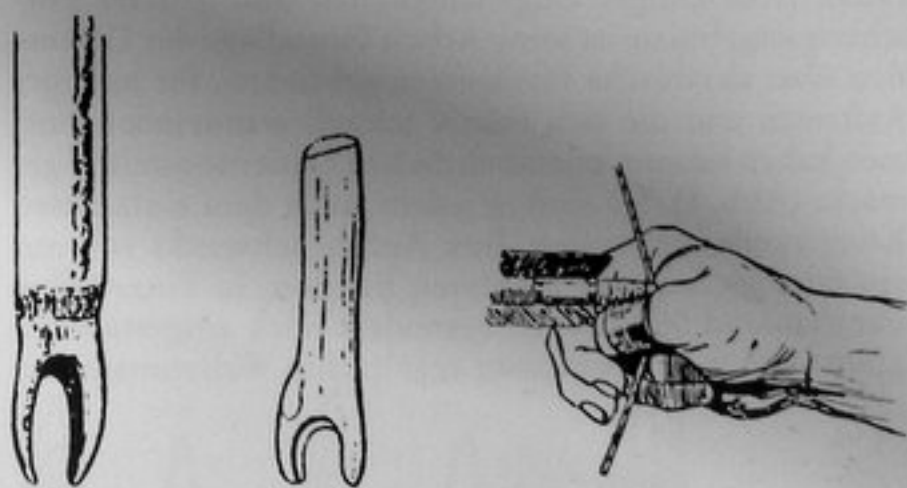

Abb. 6. Verengt gearbeitete Pfeilnocken (nach Bulanda).

Abb. 7. Handhaltung bei „mongolischer Spannweise“ (nach Hančar).

Finger der Zughand geführt. Die Nockenausformung bildet bei der „mongolischen Spannweise“ eine Art Hafthilfe (Abb. 7). Bei dieser speziellen Art des Spannens wird der Daumen von innen nach außen um die Sehne herumgelegt und spannt diese nur mit Hilfe des um den Daumnagel herumgelegten Zeigefingers, wobei dieser zur Unterstützung des Daumens und gleichzeitig zum Halten

(Aufliegen) des Pfeiles verwendet wird. Als Schutz des Daumens wird der sogenannte Spannring benutzt, der allerdings in Befunden skythischer Zeit bislang noch nicht bekannt ist. Vom speziell reiterkriegerischen Standpunkt aus und in Rückschau auf die historischen Reitervölker, könnte man auch für die Skythen die über ganz Asien verbreitete mongolische Spannweise vermuten (Bulanda 1913). Sie ist schwierig zu erlernen (zumal im vollen Galopp) und erfordert besondere Übung. Möglicherweise sprechen aber, trotz des Fehlens von Spannringen, die besonders ausgearbeiteten Nocken für diese Art des Bogen spannens (Hančar 1973).

Pfeilspitzen

Dreiflüglige und dreikantige Pfeilspitzen, auch allgemein als „skythische Pfeilspitzen“ oder als Spitzen vom „graeco-skythischen“ oder „südosteuropäischen“ Typ bezeichnet, haben ein großes Verbreitungsgebiet und lange Zeit zu heftigen Diskussionen geführt (u. a. Kleemann 1954; Dušek 1964; Bukowski 1977). Ihr Vorkommen im 1. Jahrtausend v. Chr. ist nicht nur auf Osteuropa, den Vorderen Orient und Asien beschränkt, sondern reicht mit Einzelfunden über den Balkan bis nach Polen, Ostdeutschland und der Atlantikküste im Westen, wobei weite Teile Mitteleuropas (besonders des westlichen Deutschlands) nahezu fundleer bleiben. Ihr Verbreitungsschwerpunkt dokumentiert sich jedoch eindrucksvoll in Tausenden von Grabausstattungen der nordpontisch-kaspischen Steppen.

Der Volgadeutsche Urgeschichtler P. Rau hat als erster den typologischen Wert der Pfeilspitzen erkannt. Durch seine Untersuchungen sind sie zur wichtigsten Leitform der skythischen Chronologie geworden (Rau 1929). Trotz einiger Ungenauigkeiten und neuerer Forschungsergebnisse ist seine Arbeit Grundlage der Diskussion über skythische Pfeilspitzen geblieben. Ihr häufiges Auftreten und die sich relativ schnell wandelnden Formen haben sie zum unentbehrlichen Datierungsmittel gemacht (Abb. 8). Sie sind in jedem, auch dem einfachsten Kriegergrab anzutreffen. Ihre Anzahl schwankt von nur ein oder zwei bis zu mehreren hundert, in Einzelfällen über tausend Stücken. In besonders reich ausgestatteten „Fürstengräbern“ kommen regelrechte Waffenmagazine

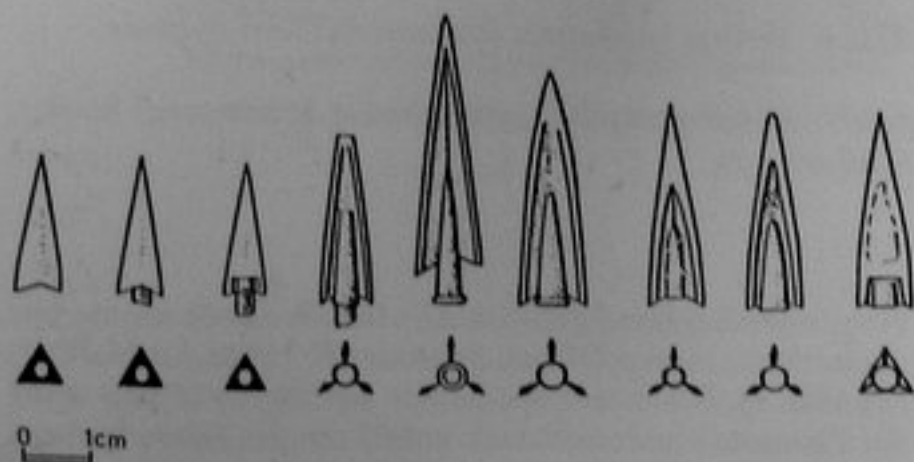

Abb. 8. Dreikantige und dreiflüglige Pfeilspitzen aus dem Čertomlyk-Kurgan, Zentralgrab (nach Alekseev u. a.).

mit Bündeln von Pfeilen vor, vermutlich auch in speziellen Verteilerköchern. Bekannte Funde dieser Art sind der Kurgan 8 der „Fünf-Brüder“-Gruppe bei Stanica Jelizavetovskaja am unteren Don und das Zentralgrab des Čertomlyk-Kurgans (Rolle 1979).

A. I. Meljukova (1964) versuchte, die Pfeilspitzen vom 7.–3. Jahrhundert v. Chr. zu erfassen, in chronologische Grundformen zu ordnen und verschiedene Varianten zu entwickeln. V. G. Petrenko (1967) ergänzte ihre Arbeit mit einer Pfeilspitzenübersicht für das westliche mittlere Dneprgebiet. Auf diesen Arbeiten fußend nahm V. A. Il'inskaja (1973) eine Feingliederung der kimmerischen und frühskythischen Formen vor. A. I. Terenožkin entwickelte 1976 eine Typologie der in der Černogorovka- und Novočerkassk-Kultur vorkommenden Typen aus präskythischer Zeit.

Andere lokale Untersuchungen zur Entwicklung von Pfeilspitzen stammen von: Maksimenko (1983) für das untere Donegebiet, für den Nordkaukasus von Vinogradov (1972), für Sarmatien von Smirnov (1961), für die östlichen Gebiete Eurasiens von Litvinskij (1972), von Sulimirski (1954) für Transkaukasien und Westasien sowie für Mittel- und Westeuropa von Kleemann (1954), Bukowski (1977) und Dušek (1978).

Erst die neueren sowjetischen Ausgrabungen haben, unter Berücksichtigung der früheren chronologischen Arbeiten, ein klareres Bild des Typen- und Variantenreichtums der Pfeilspitzen geschaffen. Spezielle Ausprägungen von bestimmten Pfeilspizentypen bei erhöhtem mengenmäßigen Auftreten erlauben Rückschlüsse auf von den Kriegern geforderte, besonders effiziente wafentechnische Normen: höchstmögliche Durchschlagskraft bei Hartzielen als Antwort auf die ständige Weiterentwicklung der Panzerungen (Schneidenvermehrung), intensivste Verwundung von Weichzielen (Dorn, Widerhaken, Gift) sowie fluggünstigste Form.

Gift

Um das Entfernen aus der Wunde oder der Schutzbekleidung noch schwieriger zu machen, wurden an den zwei- und dreiflügligen Pfeilspitzenformen Widerhaken angebracht. Sie dienten der Wundvergrößerung, waren als Fortsetzung eines Flügels ausgeformt oder als Sonderzusatz an der Tülle in Form eines Dorns. Nur sehr schwer und unter großen Schmerzen aus der Wunde zu entfernen, konnten auch schon kleine Verletzungen durch Kontamination tödlich wirken. Eindeutige Belege von Geräten zur Entfernung eingedrungener Pfeilspitzen finden sich erst im Instrumentarium römischer Militärärzte (Garnerus 1980).

Rezepturen skythischer Pfeilgifte, des sogenannten Skythikon Toxikon, lassen sich anhand antiker Schriftquellen von Theophrast, Aristoteles und Plinius rekonstruieren (Lewin 1923). Bei dessen Herstellung spielen verfallende Schlangenkörper, Menschenblut, Verwesungs- und Fäulnisprozesse eine Rolle. Der Tod trat durch Auflösungen von Blutkörperchen, vermutlich Schock, eventuell Atemlähmung, Gasbrand und letztlich durch Wundstarrkrampf ein (Rolle 1980, 73, gestützt auf gerichtsmedizinische Untersuchungen von St. Berg).

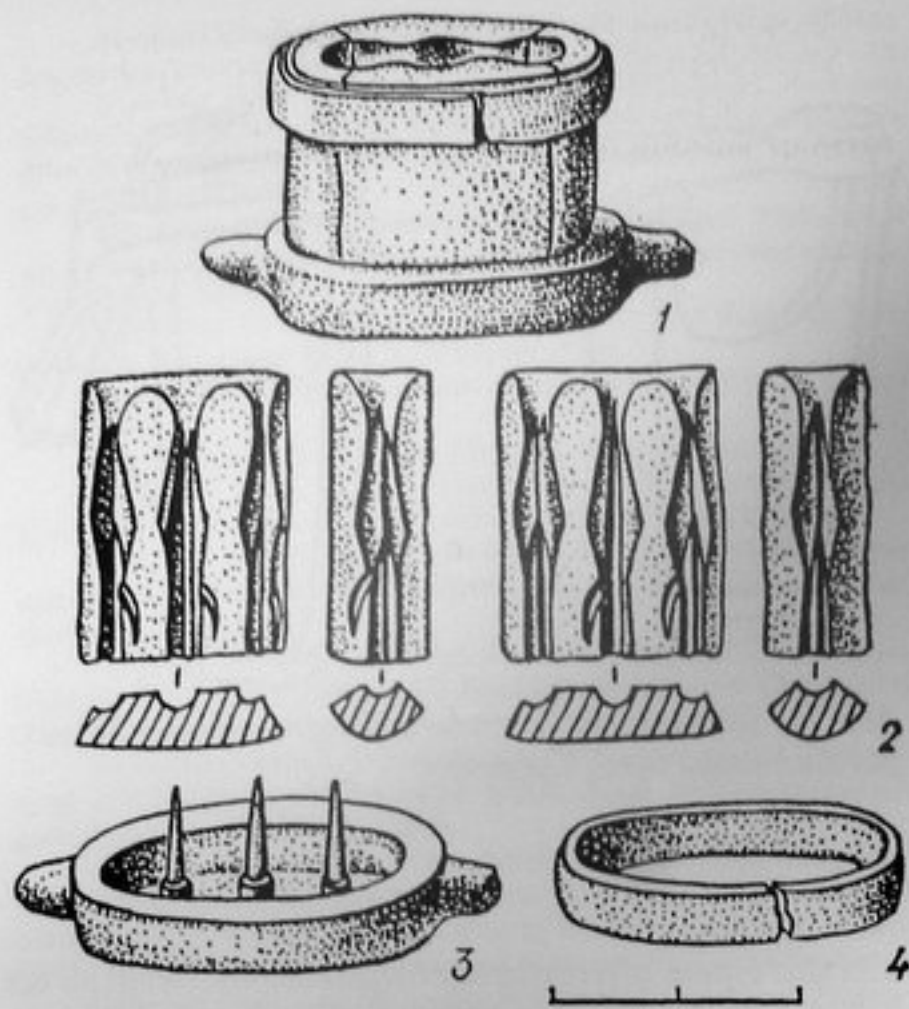

Abb. 9. Gußform aus Mosul am Tigris (nach Černenko).
1 Gesamtansicht. 2 Seitenteile der Form. 3 Boden mit Gußstiften. 4 Zwinge zum Zusammenpressen der Form.

Pfeilspitzen als Massenware

Der Verschleiß an Waffen war enorm. Die ausgedehnten Kriegszüge und das skythische Totenritual, bei dem alle Krieger voll ausgerüstet, die Vornehmen sogar mit Reserveausrüstungen versehen, ins Grab gingen, machten große Mengen an Waffen erforderlich.

So sind die Pfeilspitzen als Massenware zu betrachten. Die technisch einfache und schnelle Produktion durch Bronze-guß (gegenüber dem zeitaufwendigen Schmieden) erklärt das Vorherrschen von Bronze-pfeilspitzen in der zweiten Hälfte des 1. Jahrtausends v. Chr. Überliefert sind Gußformen aus weichem Stein, Bronze oder Ton. Die Tülle wird durch einen kegelförmigen Hilfskern geformt (Abb. 9). In die aufgestellte Form lief der Guß von der Spitze zur Tülle. Experimentelle Arbeiten mit derartigen Gußformen durch L. Underwood zeigten die Leistungsfähigkeit, die versierte Bronze-giesser erreichen und unter dem Druck kriegerischer Notwendigkeiten sicher noch steigern konnten. Mittels einer entsprechenden Gußform war ein Handwerker mit qualifizierten Helfern in der Lage, im Laufe einer Woche etwa 10 000 Pfeilspitzen herzustellen; sechs Gießler hätten demnach im Laufe eines Monats mehr als 500 000 Stück herstellen können und dabei bis zu 2 Tonnen Metall verarbeitet (Černenko 1981).

Die Ausgrabungen auf dem Kamenskoe gorodišče, einer befestigten stadtartigen Anlage am östlichen Dneprufer 320 km oberhalb der Flußmündung, geben

Einblicke in die Metallverarbeitung, Guß- und Schmiedetechniken der damaligen Zeit. Kamenskoe ist als Handwerkerzentrum des 5.–2. Jahrhunderts v. Chr. belegt und wird auch als „Hauptstadt“ der Steppen-Skythen und Zentrum einer skythischen Stammesaristokratie (wahrscheinlich unter König Ateas) gedeutet. Sicher belegbar ist die Existenz verschiedener Waffenschmieden für Angriffs- und Schutzbewaffnung (Grakov 1954; Rolle 1979, 160–166). Bis ins Detail können dort die verschiedenen Herstellungsphasen der bronzenen Pfeilspitzen anhand von Fehlgüssen, Bruchauswurf, unbearbeiteten und unfertigen Exemplaren rekonstruiert werden. Aufgrund der Funde ist die Verwendung von Blei und Zink feststellbar, die wichtige Legierungsbestandteile der Pfeilspitzen sind.

Das Material der Spitzen besteht aus Kupfer, sonst Bronze mit 3–20 % Zinn, 17–28 % Zinkanteil und natürlichen Eisenbeimengungen. Die Legierung wurde auf eine Gußtemperatur von ca. 700–1000 °C abgestimmt. Eine goldig-schimmernde Farbe und eine besondere Glätte kennzeichnen die Pfeilspitzen, die an den Flügeln zu enormer Schärfe angeschliffen werden können. Bis heute wird noch diskutiert, welche Aufgabe oder Funktion mitgegossene plastische Zeichen an den Pfeilspitzen haben. Eine Deutung als spezielle Handwerker- oder Besitzerzeichen, ähnlich den Schaftbemalungen, wäre genauso denkbar wie die kultische Möglichkeit als Tamga (Abb. 10).

Eine endgültige Umstellung auf eiserne Formen erfolgt im Nordschwarzmeergebiet im 2. Jahrhundert v. Chr. unter Herausbildung von Schäftungsdornen, die für den sarmatischen Raum typisch sind. Damit ist ein Rückgang der Beigabe „Pfeil“ bei gleichzeitiger Knappheit der bronzenen Spitzen zu verzeichnen (Smirnov 1961).

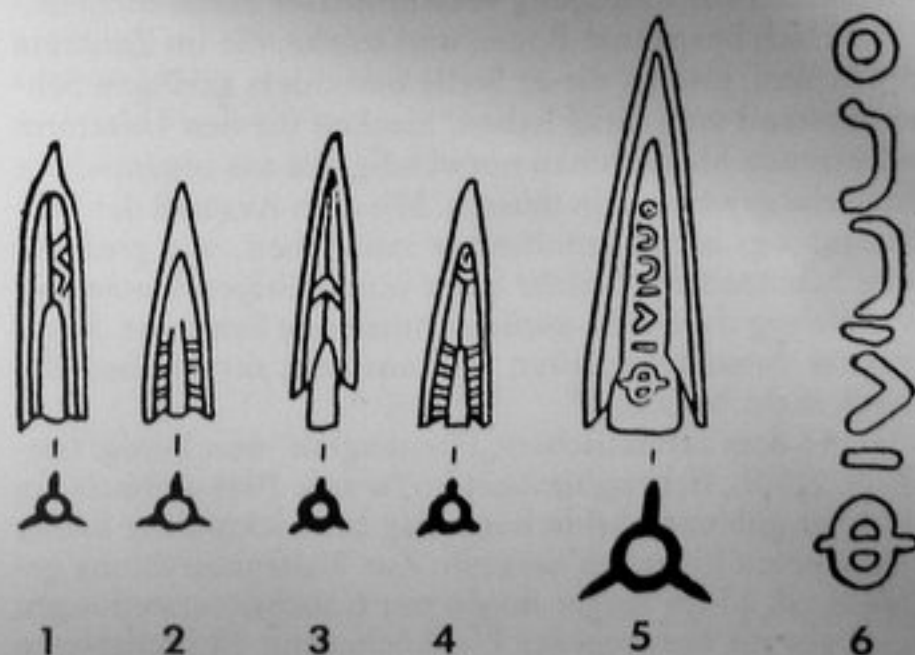

Abb. 10. Gieß- oder Besitzerzeichen an Pfeilspitzen (nach Černenko). 1 Basovka, Kurgan 482. 2 Žolotoj-Kurgan. 3 Kut, Kurgan 21. 4 Krasnokutsk-Kurgan. 5–6 Olinthos.

Bogen- und Pfeilköcher

Neben einfachen Pfeilköchern bis zu 70 cm Länge aus Holz und Rinde mit Leder- oder Fellbezug ist der schon oben erwähnte Goryt bekannt, ein spezieller Simultanbehälter für Bogen und Pfeile. Er besitzt zwei Fächer, ein inneres Bogenfutteral zur Aufnahme des gespannten Bogens und ein oberes Fach zur Aufnahme der Pfeile (Abb. 11). Die Vorderseite konnte zum Schutz der Befiederung gegen Feuchtigkeit durch eine Klappe verschlossen werden.

Wertvolle Bezugsmaterialien wie Fell- oder Perlenbesatz und Bemalungen spiegeln die besondere Wertschätzung dieses Zubehörs wider (Hančar 1973; Rolle 1976). Daneben finden sich in reich ausgestatteten Gräbern auch Metallbeschläge für den Goryt, die sorgsam plastisch ausmodelliert die gesamte Schauseite des Futterals bedeckten (Rätzel 1978).

Aufgrund der bildlichen Darstellungen und der Abmessungen der gefundenen Gorytüberreste lassen sich Rückschlüsse auf die Bogenlänge ziehen. Auf diese Art erhält man genauere Vorstellungen vom realen Maßstab für die Abmessungen von Pfeil und Bogen. Die Form des Goryts ist durch die Form und Größe des Bogens und die Länge der Pfeile bedingt.

Auf den Abbildungen tragen die Krieger meist zwei Goryte, so war vielleicht jederzeit ein spezieller Bogen- oder Pfeiltyp griffbereit, der der jeweiligen Jagd- oder Kampfsituation entsprach. Er wurde an der Hüfte getragen, wobei die Gorytöffnungen sowohl nach hinten als auch nach vorne zeigen. Antike Quellen erwähnen immer wieder das Beherrschen des beidhändigen gleich guten Schießens mit Pfeil und Bogen. Die Trageweise des Bogenköchers mag allerdings ganz generell auch von der Länge des verwandten Bogens abhängig gewesen sein; daß hier rein von der Zweckmäßigkeit bestimmte Trageweisen maßgebend waren, liegt auf der Hand.

Zubehör

Zum Bogenzubehör gehören die gelegentlich auf Bilddarstellungen wiedergegebenen Stoffquasten, die vermutlich zur Reinigung verschmutzter Pfeile dienen.

Flach gespannte Bogen und solche, die im Zentrum reflex sind, also an dieser Stelle besonders geringen Sehnenabstand zum Griff haben, machen für den Unterarm schützende Maßnahmen notwendig, die aus organischem Material gewesen sein müssen. Mit dem Ausmaß des Sehnenzugs hängt unmittelbar zusammen, wie groß für den Schützen die Gefahr einer innenseitigen Unterarmverletzung durch die zurückschnellende Sehne ist. Sogenannte Armschutzplatten sind aus dem skythischen Bereich nicht bekannt.

In dem sarmatischen „Fürstengrab“ von Porogi (siehe S. 215 ff., Beitrag Simonenko) wurde 1984 erstmals ein dünner goldener Armschutzbelag beobachtet, der bisher wohl einen Einzelfall darstellt. Zur Waffenausrüstung gehörte ein 83 cm langer Bogen mit Knochenversteifungen und ein rot überzogener Pfeilköcher mit 18 Pfeilspitzen typisch sarmatischer Dreikantform. Die Bogenausstattung hat klare östliche Parallelen in Mittelasien. Die Fixierung des goldenen Armschutzbelages am rechten Unterarm läßt zwingend die Schlußfolgerung zu, daß wir es

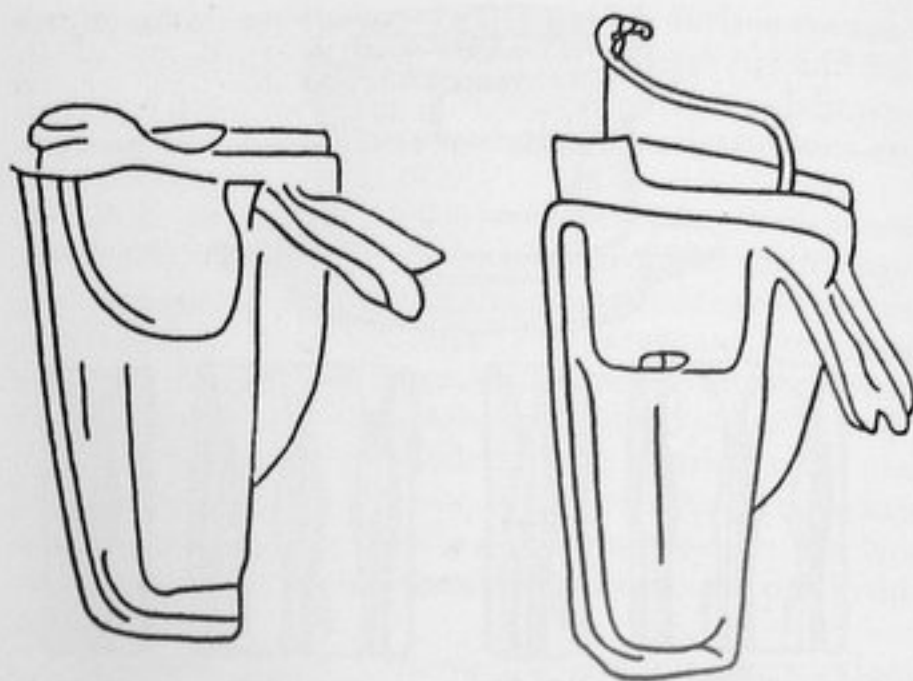

Abb. 11. Schematische Gorytdarstellungen auf einer Platte aus Sachnovka (nach Černenko).

hier mit einem interessanten menschlichen Detail zu tun haben. Der Krieger war vermutlich auch in Kampfsituationen durchaus in der Lage, seine Bogenausrüstung linkshändig zu beherrschen. Auch in älteren Zeitabschnitten treffen wir immer wieder auf das Phänomen der Linkshändigkeit.

Historische Quellen berichten von zahlreichen militärischen Siegen, die nicht ohne die straffe Kriegsorganisation, Heeresbeweglichkeit und Schnelligkeit der berittenen skythischen Krieger – in typisch reiternomadischer Synthese von Pferd und Bogen – zustande gekommen wären.

Literaturverzeichnis

Alekseev u. a. 1991: A. Ju. Alekseev, V. Ju. Murzin u. R. Rolle, Čertomlyk (Skifskij carskij kurgan 4 v. do. n. e.) [Čertomlyk, ein skythischer Fürstengurgan des 4. Jahrhunderts v. Chr.] (Kiev 1991) [Deutsche Ausgabe in Vorbereitung].

Beckhoff 1965: K. Beckhoff, Eignung und Verwendung einheimischer Holzarten für prähistorische Pfeilschäfte. Die Kunde 16, 1965, 51–61.

Bessonova 1973: S. S. Bessonova, Pogrebenie IV v. do. n. e. iz Trachbratnego kurgana [Bestattung des 4. Jahrhunderts v. Chr. aus dem Drei-Brüder-Kurgan]. In: Skifskie drevnosti [Skythische Altertümer] (Kiev 1973) 243–252.

Bukowski 1977: Z. Bukowski, Bemerkungen zum Charakter der sogenannten skythischen Funde im Grenzgebiet von ČSSR, DDR und Polen. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 22, 1977, 247–268.

Bulanda 1913: E. Bulanda, Bogen und Pfeil bei den Völkern des Altertums. Abhandlungen des Archäologisch-Epigraphischen Seminars der Universität Wien N.F., Heft 2 (Wien 1913).

Černenko 1981: E. V. Černenko, Skifskie lučniki [Die Bogenwaffe der Skythen] (Kiev 1981).

Dušek 1964: M. Dušek, Waren Skythen in Mitteleuropa und Deutschland? Prähistorische Zeitschrift 42, 1964, 49–76.

Dušek 1978: Ders., Zur Problematik der Thraker und Skythen in Mitteleuropa. Przegľad Archeologiczny 26, 1978, 67–106.

Garnerus 1980: K. Garnerus, Die Versorgung von Schußverletzungen bei den Römern. Römisches Österreich, Jahresschrift der Österreichischen Gesellschaft für Archäologie 8, 1980, 55–64.

Grakov 1954: B. N. Grakov, Kamenskoe gorodišče. Materialy i issledovanija po archeologii SSSR 36, Moskva 1954.

- Hančar 1973: A. Hančar, Die Bogenwaffe der Skythen. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 102, 1973, 3–25.
- Il'inskaja 1973: V. A. Il'inskaja (ukrain.: Ill'inskaja), Bronzovi nakonečniki stril tak svanogo Žabotinskogo i Novočerkaskogo tipiv [Pfeilspitzen vom sog. Žabotin- und Novočerkassk-Typ]. Archeologija Kiev 12, 1973, 13–26.
- Kleemann 1954: O. Kleemann, Die dreiflügligen Pfeilspitzen aus Frankreich. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse Nr. 4 (Mainz 1954).
- Korfmann 1972: M. Korfmann, Schleuder und Bogen in Südwestasien. Antiquitas Reihe 3, 13 (Bonn 1972).
- Laubin 1980: R. u. G. Laubin, American Indian Archery (Berkeley 1980).
- Lewin 1923: L. Lewin, Die Pfeilgifte (Leipzig 1923).
- Litvinskij 1972: B. A. Litvinski, Drevnie kočevniki „Krisi Mira“ [Alte Nomaden auf dem „Dach der Welt“] (Moskva 1972).
- Litvinskij 1984: Ders., Eisenzeitliche Kurgane zwischen Pamir und Aral-See. Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 22 (München 1984).
- Maksimenko 1983: V. E. Maksimenko, Savromati i sarmati na Nizniem Donu [Sauromaten und Sarmaten im unteren Dongebiet] (Rostov 1983).
- Meljukova 1964: A. I. Meljukova, Vooruženie skifov [Bewaffnung der Skythen]. Archeologija SSSR, Svod archeologičeskich istočnikov D 1–4 (Moskva 1964).
- Ovid: Publius Ovidius Naso, Briefe aus der Verbannung (Tristia epistulae ex Ponto), übertragen von W. Willige, eingeleitet und erläutert von G. Luck (Zürich – Stuttgart 1963) I – Lieder der Trauer »Tristien«; II – Briefe vom Schwarzen Meer »Epistulae ex Ponto«.
- Petrenko 1967: V. G. Petrenko, Pravoberež'e srednogo Pridneprov'ja v V–III vv. do n. e. [Das westliche mittlere Dneprgebiet im 5.–3. Jahrhundert v. Chr.]. Archeologija SSSR, Svod archeologičeskich istočnikov D 1–4 (Moskva 1967).
- Rätzel 1978: W. Rätzel, Die skythischen Gorytbeschläge. Bonner Jahrbücher 178, 1978, 163–180.
- Rau 1929: P. Rau, Die Gräber der frühen Eisenzeit im unteren Wolgagebiet. Mitteilungen des Zentralmuseums der Autonomen Sozialistischen Räte-Republik der Wolgadeutschen 4, Heft 1, Prokowsk 1929.
- Rolle 1976: R. Rolle, Die Bewaffnung der Reiternomaden. Stichwort „Bewaffnung“, in: Hoops, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 2 (Berlin – New York 1976) 450–453.
- Rolle 1979: Dies., Totenkult der Skythen. Teil I, Das Steppengebiet. Band 1 u. 2. Vorgeschichtliche Forschungen 18 (Berlin – New York 1979).
- Rolle 1980: Dies., Die Welt der Skythen (Luzern – Frankfurt 1980).
- Rudenko 1970: S. I. Rudenko, Frozen tombs of Siberia (London 1970).
- Semenov 1991: A. I. Semenov, Untersuchungen an Holzresten aus dem Čertomlyk-Kurgan. In: Alekseev u. a. 1991.
- Smirnov 1961: K. F. Smirnov, Vooruženie savromatov [Bewaffnung der Sarmaten]. Materialy i issledovanija po archeologii SSSR 101, Moskva 1961.
- von Stern 1901: E. von Stern, Der Pfeilschuß des Olbiopoliten Anaxagoras. Jahresheft des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 4, Heft 2, 1901, 57–59.
- Sulimirski 1954: T. Sulimirski, Scythian Antiquities in Western Asia. Artibus Asiae 17, Heft 3/4, 1954, 282–318.
- Terenožkin 1976: A. I. Terenožkin, Kimmerijcy [Die Kimmerier] (Kiev 1976).
- Thukydides: Geschichte des Peloponnesischen Krieges, Buch II. Übersetzung von G. P. Landmann. Bibliothek der Alten Welt (Zürich – München 1977).
- Vinogradov 1972: V. B. Vinogradov, Zentralnje i Severo i Vostočnij Kavkas v skifskoje vremja [Das zentrale und nordöstliche Kaukasien in skythischer Zeit] (Grosnij 1972).

Скіфські вірування і культу

Релігія скіфів мала багато спільного з релігіями інших іранських народів. Схожими були міфологічні сюжети, функції богів, обряди царського культу. За свідченнями давньогрецького історика Геродота, який відвідав Скіфію у ІУ ст. до н.е., всі скіфи вклонялися семи головним богам: "перш за все Гестії, потім Зевсу та Геї /Гея вважається дружиною Зевса/; далі Аполлону та Афродіті небесній, Гераклу й Арею. Цих богів визнають всі скіфи, а так звані царські скіфи приносять жертви ще й Посейдону" /Геродот, ІУ, 59/. Далі Геродот наводить скіфські імена богів.

Культ Табіті /Гестії/ – це ушанування вогню як священної стихії, властиве всім індоєвропейським народам, а особливо індоіранським. Клятва "царськими гестіями", тобто божествами царського вогнища, вважалась найсвятішою, карою ж за її порушення була смерть /Геродот, ІУ, 68/. Саме зв'язком із царським вогнищем, з культом царських предків, і пояснюється, вочевидь, висока суспільна роль культу Табіті.

Папай /Зевс/ вважався прабатьком усіх скіфів. Як небесне божество він та його дружина Апі /уособлення землі й води/ були космогонічною парою прабатьків усього живого. Культ Аргімпаси /Небесної Афродіти/ безсумнівно має риси східного божества Іштар або східної Афродіти. Цих рис її культ набув, очевидно, під час перебування скіфів у Передній Азії. У скіфському пантеоні це божество уособлювало плодючість, здебільшого людську й тваринну, хоча, ймовірно, мало також і воєнні функції. Зображення богині УІІ ст. до н.е. виконані за східними зразками, а з ІУ ст. до н.е. відчувається вплив іконографії античних богів, а саме Афродіти /богиня, що сидить з люстерком/. Аналогічне божество персів – Анахіта – було одним з найбільш шанованих та могутніх.

Гойтосір /Аполлон/ подібно до іранського Мітри та грецького Аполлона, був, вірогідно, сонячним космічним богом. Судячи з усього, він правив за божественного лучника, який охороняв худобу, перемагав чудовиськ та чаклунів.

Гераклу /його скіфське ім'я Геродот не наводить/ були властиві риси героя-упорядника світу, переможця чудовиськ і таке подібне. Згідно легенди, від шлюбу

Геракла із змієною дівою народились прабатьки скіфів та сусідніх племен. /Геродот, ІУ, 8–10/. В іншій легенді аналогічну роль виконує герой на скіфське ім'я Таргітай /Геродот, ІУ, 5–7/ – перша людина, яка започаткувала три скіфські роди. У похованнях ІУ ст. до н.е. досить часто трапляються золоті бляшки із зображенням голови Геракла, а іноді у шкурі лева. Існують і варварські трактовки цього образу – двобій героя із чудовиськом.

Посейдон /Тагімассад/ був, ймовірно, родоначальником або покровителем царських скіфів. Це божество водної стихії, що плодоносить, воно було покровителем коней, тощо. Коням взагалі відводилась неабияка роль у царському культі індоіранських народів, в тому числі скіфів.

Величезною була й суспільна цінність культу Арея, що пов'язано з особливою роллю війни та воєнного про шарку у скіфському суспільстві. За походженням це, очевидно, божество атмосферних явищ, здебільшого грози. Тільки цьому богові, за Геродотом, скіфи споруджували вівтарі, "у кожній області, за повітами". Вони мали вигляд пагорбів і споруджувалися з в'язанок хмизу, зверху яких встромляли давній залізний меч – кумир божества. "Ось цьому мечеві щорічно приносять в жертву коней та рогату худобу, і, навіть, більше, ніж іншим богам. З кожної сотні полонених одна людина стає жертвою... Голови полонених спочатку скропляють вином, після чого заколюють жертву над посудиною. Потім кров піднімають на вершину купи хмизу і поливають нею меч... А тим часом внизу, біля святилища здійснюється такий обряд: заколотим відрубують правиці й підкидають їх догори; обряд закінчується заколюванням тварин, після чого всі розходяться" /Геродот, ІУ, 62/. Воєнний аспект був, безперечно, вторинним у цьому культі. Ймовірно, що у скіфів, як і у монголів, бог війни був також покровителем худоби, що була основним трофеєм війни, а також найціннішим багатством кочівників.

Скіфські жертovníки з хмизу нагадують культові споруди шаманістичних народів Сибіру /так звані оба чи ова/ – жертovníки для вшанування духів – господарів тої чи іншої місцини. Дослідники вбачають у скіфській релігії й інші риси шаманізму. Однією з найхарактерніших рис таких релігій є обряди "подорожей" шаманів – посередників між божеством і людиною – до верхніх чи нижніх світів. Такі подорожі здійснювалися найчастіше в екстатичному стані. Нерідко у скіфських курганах трапляються металеві наверх-

шся у вигляді тварин або птахів, іноді з підвісками-дзвіночками. Ці напершя нагадують за формою шаманські жезли. Подібний до скіфського культ бога-меча існував і на Кавказі, де частина скіфів осіла під час передньоазіатських походів. У скіфських похованнях часто трапляється зброя, встромлена вістря у землю. Як правило, це списи, рідше мечі, дротики та стріли. Це свідчить про широке використання зброї з магичною метою – очевидно, для поразки ворога та нейтралізації “небезпечних” мерців. З більш пізніх джерел також відомо, що зброя, встромлена в могилу воїна, була ознакою особливої відваги померлого.

Цікава знахідка трапилась у Довгому кургані в урочищі Носаки Запорізької області. Два кургани доби бронзи з’єднував вал, в який було встромлено скіфський меч У ст. до н.е., потім насипано курган. Можливо, що це одне із святилищ Арея. Згадаймо повідомлення Амміана Марцелліна: “У алланів голий меч встромляють у землю за варварським звичаєм й вклоняються йому як Марсу, покровителю країн, якими вони кочують”

Мал. 1. Зображення змієногої богині на золотому налобнику з кургану Цимбалка.

/Амміан Марцеллін, ХХ, ХІІ, 2, 23/.

Існували ще й численні божества більш низьких категорій /демони/, зображення яких можна побачити в істотах зооморфної та напівантропоморфної природи. Це золоті бляшки у вигляді “сирен” /жіноча голова у поєднанні з двома звіриними тулубами або з пальметкою та паростками різноманітних рослин/, чоловічі бородаті голови на зразок грецьких силенів та сатирів.

Про культ священного напою свідчить значна кількість культових посудин у похованнях. Це золоті та срібні золочені чаші, прикрашені зображеннями культовоміфологічних сюжетів. Найчастіше використовувались дерев’яні чаші з накладними золотими платівками, на яких зображені олені, голови хижих птахів, кабанів, риби. Для загальних трапез ритуального характеру використовувалися бронзові казани, іноді величезних розмірів. Трапляються вони як у похованнях знаті, так і на місцях здійснення різних обрядів.

Святилища й жертвні місця степових скіфів-кочівників майже невідомі. Іноді у підмурках /або у насипах/ деяких курганів містяться залишки тризни у вигляді вогнищ, решток тваринних кісток, зброї, вуздечок, посуду, культових предметів – наперш, казанів, кам’яних тарілей. Є всі підстави вважати, що ці жертвники були пов’язані з ушануванням померлих предків і духів – покровителів цієї місцини. Обов’язки жреців виконували як чоловіки, так і жінки. У суспільних культах головна роль належала чоловіку. Саме чоловіків бачимо у зображеннях жертвних сюжетів на виробках торевтики. Хоча зустрічаються, особливо у ІУ ст. до н.е., й багаті поховання жінок-жриць, іноді у супроводі візка. Ознаками таких поховань були прикрашені золотом головні убори, напершя, дзеркала. Частіше зустрічаються поховання жінок, які займалися знахарством та лікуванням. До їхніх могил клали кам’яні тарілі, дзеркала, круглі кам’яні гальки, ножі.

На поселеннях лісостепової зони добре простежуються культу плодючості, пов’язані з вшануванням вогнища. Золу засипали у призначені для цього місця, в результаті чого накопичувалися великі зольні пагорби. При підніжжі зольників іноді трапляються глиняні жертвники круглої форми, прикрашені концентричними кільцями, спіральним орнаментом та іншими символами сонця та плодючості. Поруч з жертвниками – рештки спаленого колосся, плодів, кісток тварин, глиняні імітації коржів, а подекуди й антропоморфні статуетки.

Культові посудини Скіфії

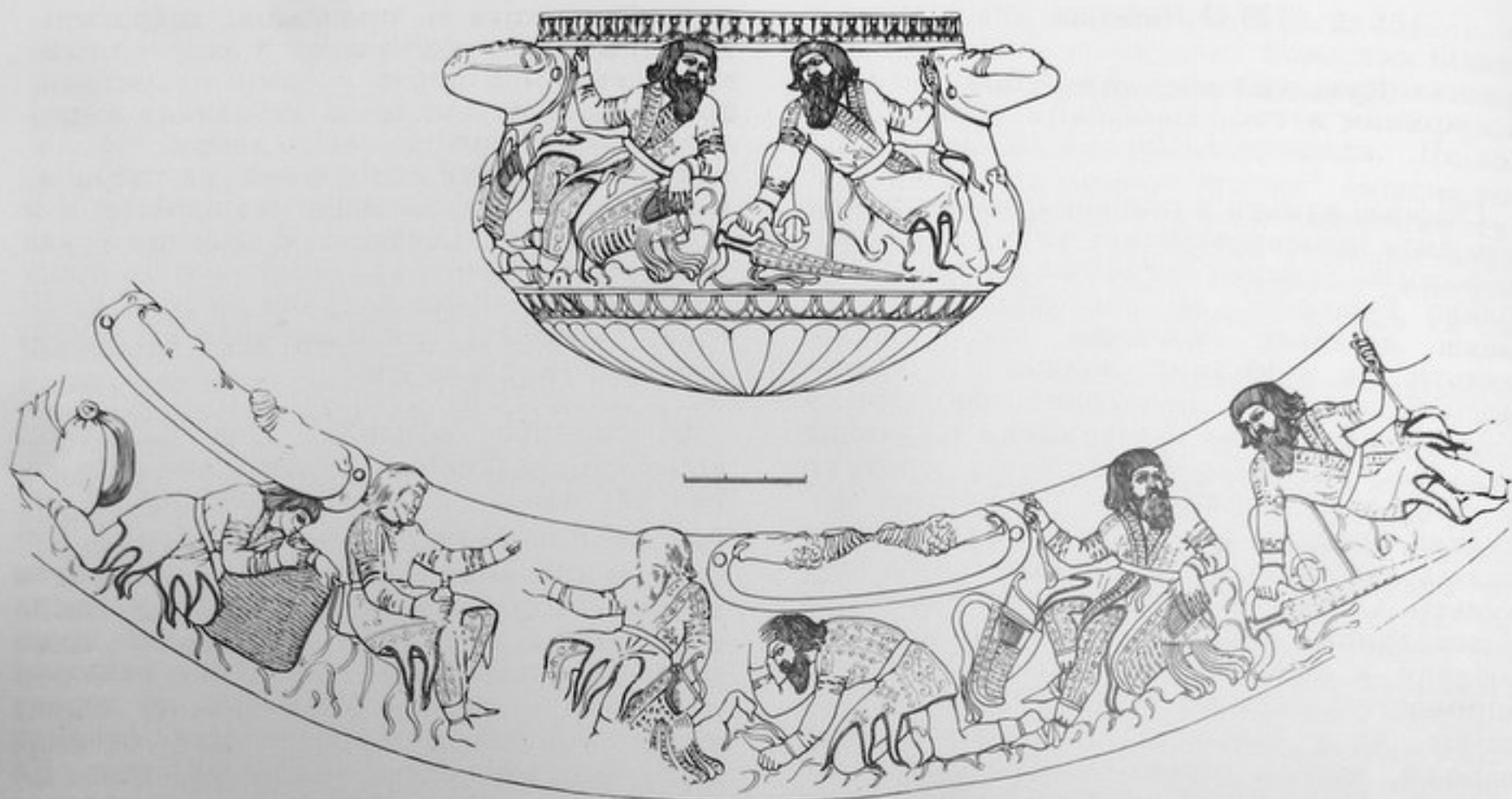
Скіфські культури є однією з найцікавіших сторінок індоєвропейської та індоіранської міфології. Завдяки античним авторам, особливо Геродоту, до нас дійшли більш-менш детальні свідчення про скіфські культури та скіфських жерців. Археологічні знахідки культових посудин у скіфських курганах підтвердили існування складної релігійно-міфологічної системи у скіфському суспільстві. Культурні посудини, знайдені в курганах, є атрибутами давніх ритуалів і становлять символіку культів Скіфії, зв'язаних, в основному, з поховальними обрядами та переходом душі людини у потойбічний світ. Релігійно-міфологічна картина потойбічного світу у скіфів, як у більшості індоєвропейських народів, деякою мірою відображала "світ живих", філософські погляди на взаємини людей в суспільстві, людини та оточуючої її природи.

Серед цього розмаїття речей, знайдених у скіфських курганах Північного Причорномор'я, привертають до себе увагу чудові високохудожні культові посудини із золота, срібла, а також золоті рельєфні платівки із зображенням стилізованих тварин, що колись прикрашали дерев'яні чаші. Суто художні переваги цих речей повною мірою відображають майстерність їх технічного виконання.

Коли 1830 року на Керченському півострові було досліджено курган Куль-Оба, особливу увагу археологів привернула посудина з електру, прикрашена небаченими досі сюжетами, які зображували озброєних чоловіків варварського вигляду, – греки так не виглядали, не одягались і не зачісувалися. Дуже подібною до Куль-Обської виявилася срібна посудина, знайдена пізніше в одному з курганів поблизу Воронежа. 1969 року курган Гайманова Могила подарував дослідникам чудову срібну чашу, на якій представлено рельєфну композицію з шістьма скіфськими персонажами. Чотири основні дійові особи розташовані попарно, двоє інших, ймовірно, служники – відокремлені і ніби супроводжують основну дію. Посудини з сюжетами, що зображують скіфів, є найціннішим етнографічним джерелом, яке дозволяє пізнати вигляд скіфів, їхній костюм, зброю, зачіски, хоча більш важливим для дослідників є тлумачення таких сцен як релігійно-міфологічних, що передають зміст давніх легенд. Саме

для реконструкції скіфського міфологічного комплексу найчастіше й залучали такі посудини, а поряд з ними ті поодинокі екземпляри, де були зображені полювання вершників на левів; качки, що ловлять рибу; сцени з розтерзаними тваринами, сфінкси. Тлумачення цих сюжетів є й у багатьох дослідженнях зі скіфології, але для більш повного уявлення ролі та призначення культових посудин визріла необхідність зафіксувати й вивчити всі відомі знахідки /близько 200/.

Більш ніж половину від загальної кількості культових посудин складають дерев'яні чаші. У скіфів різноманітні дерев'яні предмети /візки, лави, тарілі, миски, скарбнички, амулети та ін./ були значно більш поширеними, ніж у інших стародавніх народів. Майже всі предмети були різьблені, і на думку багатьох дослідників, саме у різьбленні по дереву започатковувався й розвивався феномен скіфського мистецтва – звіриний стиль. На жаль, саме дерево найгірше зберігається у похованнях. Однак розмаїття та вишуканість скіфських чаш ми уявляємо досить повно. Справа в тому, що чаші /здебільшого сферичної форми/ виготовлялися з дерева, а зовні прикрашалися золотими накладними платівками, що були їх невіддільною частиною. У більшості випадків, саме завдяки добре збереженим золотим платівкам, їх розміру, формі, вдалося реконструювати форму й розміри дерев'яної чаші. Виготовляли чаші з м'яких порід дерева /липа, береза/, подекуди їх вирізали й шліфували руками, але в побуті були поширені /за деякими добре збереженими фрагментами/ й чаші, виготовлені на станку. До чаш платівки кріпилися за допомогою золотих гвіздочків, іноді загублені гвіздки замінювалися срібними або бронзовими. У кількості золотих платівок на чаші не відзначається будь-якої закономірності: їх могло бути десять, а подекуди й одна, хоча все-таки найчастіше число платівок було непарним. Форма також найрізноманітніша – прямокутні, трикутні, напівовальні, тощо. Єдине, що об'єднувало ці платівки – загнутий верхній край, що неодмінно загортався за вінця чаші. Розмаїттям вміщених сюжетів та зображень привертає увагу колекція золотих платівок-накладок. Техніка, застосовувана майстрами, досить різноманітна: частина зображень виконана карбуванням, деякі – за допомогою штампів, ще частина – пуансонами, деякі деталі доводились гравіруванням. Разом з тим, один і той самий сюжет, образ на різних платівках міг виконуватися відмінними техніками.

Мал. 1. Зображення на срібній чаші з Гайманової Могили.

Так, найпоширеніший на золотих платівках образ стилізованої голови хижого птаха з великим, сильно загнутим дзьобом на багатьох платівках /в тому числі й на платівках посудини з Завадської Могили, представлений на виставці/ виконаний в техніці карбування високим та виразним рельєфом, але є й штамповані зразки, менш виразні й чіткі, внаслідок потертості штампів, є також декілька платівок, де на рівній поверхні контур пташиної голови окреслений пуансоном. Ці подробиці не видаються незначними, коли розумієш, що платівки зроблені давніми майстрами 2500 років тому. Більшість платівок датується У ст. до н.е. Більш ранні знахідки походять з поховань лісостепової Скіфії, дещо пізніше фіксується широке їх розповсюдження у степу. Найчастіше дерев'яні чаші є єдиними культовими посудинами, що знайдені у чоловічих похованнях, супроводжуваних зброєю. При цьому зображення на платівках чаш відповідають зображенням на предметах озброєння та оздобах кінської вузди. Це, перш за все, згадувані вже голови хижих птахів, олень зі стилізованими рогами, який лежить або стоїть, орли, що клюють рибу, дикі кабани, грифони, рідше козли, кошачі хижаки, іноді на платівках зображено лише частина тварини /голова, нога/. Значному за кількістю "прошарку воїнів" надавалося право володіння такими посудинами з

метою використання їх у культових обрядах. Але наприкінці ІУ – початку ІІІ ст. до н.е., коли, на думку деяких дослідників, у скіфському суспільстві роль військових ритуалів згасає, чаші стають поодинокими знахідками у похованнях, зустрічаються лише в курганах "царського" рангу, вірогідно, тільки як один із символів представників вищого суспільного рангу, а іноді виготовляються спеціально для поховань /Бердянський курган/.

Саме чаші найчастіше зустрічаються серед атрибутів, зображених на скіфських кам'яних брилах. Вважають, що їх носили прикріпленими до паскового рем'я. Однак, в реальному житті кочівника-воїна, який постійно пересувався верхи степом, порослим високою, густою травою, неможливо зберегти неушкодженою настільки крихку та цінну посудину, не поклавши її у спеціальну шкіряну сумку, або до спеціально призначеної кишені на горіті. Найчастіше на скіфських кам'яних стелах зображені ритони, й завжди їх тримають у руці якісь персонажі. Оскільки стели є важливим джерелом для визначення культових скіфських атрибутів, роздивляючись кількість та розмаїття представлених на них ритонів /посудина для пиття у формі рогу/, можна було б припустити, що і у похованнях скіфів ритони зустрічаються у величезній розмаїтті. Однак у порівнянні з дерев'яними чашами,

ритонів небагато – близько 20. Що ж стосується різноманітності, вони дійсно відмінні і за формою /дугоподібні, зігнуті під прямим кутом, складені з кількох частин/, і за розмірами /від 25 до 50 см/, і за матеріалом /золото, срібло, ріг/. Цей тип культових посудин є характерним не тільки для Скіфії, але й для Фракії, Північного Кавказу, Ірану і т.п. Хоча у цих регіонах існують аналоги, близькі до скіфських ритонів, але кожен окремо взятий ритон є оригінальним. Найчастіше дослідники зверталися до чудових витворів мистецтва – ритонів з курганів Келермес та Карагодеуашх. На срібному тулубі першого викорбувані зображення фантастичних тварин, птахів, рослин, а на другому – два вершники, які стоять один навпроти одного. Частина ритонів скіфської колекції прикрашена наконечниками, виконаними у вигляді скульптурних голів баранів та левів. Стовбури й наконечники ритонів часто прикрашалися “кіскою”, плетеною з золотого дроту, а розтруби – золотими накладними платівками чи ободом /Гайманова Могила, Скоробор, Сім Братів та ін/. Через простоту й ви-

шуканість форм та пропорцій, яскравість та виразність обрядів, а також техніку виконання, ці срібні позолочені ритони, прикрашені карбуванням та накладками з протомами у вигляді скульптурних фігур фантастичної тварини, коней та баранів, знайдені поблизу Полтави, в Керчі, на Кубані, не можуть полишити байдужим будь-кого.

Незначна кількість ритонів у пам’ятках Скіфії, ймовірно, свідчить, що у культовій практиці вони відігравали особливу роль і утримувались відповідним, досить вузьким колом членів скіфського суспільства. Це підтверджується перш за все тим, що ритони знайдено виключно у курганах скіфської “знаті” ІУ ст. до н.е., і найчастіше не поряд з похованням, а в окремо обладнаних схованках – замаскованих нішах, де поруч з небіжчиком клали найбільш цінні речі.

У схованках і поруч з похованнями в багатьох випадках /більш як 30/ було знайдено й круглотілі срібні кубки /посудина з шароподібним тулубом, циліндричною шийкою та ледь відігнутих назовні вінцем/. Це вишукані мініатюрні /від 7 до 20 см заввишки/ посудини, виконані здебільшого технікою виколотки, із застосуванням паяння окремих деталей /піддон, шийка, вінця/. Багато кубків мають гладку поверхню, ті ж з них, що декоровані, дуже схожі за схемою елементів декору: орнаменти й зображення завжди розташовані на більш широкій частині тулуба горизонтальним поясом, поверхня тулуба, окрім фризів, орнаментована вертикальними або карбованими смужками, іноді досить рельєфними. Саме до цього типу скіфських культових посудин належать посудини з Воронежа, Куль-Оби. Чудові взірці таких посудин були знайдені у курганах Гайманова Могила, Солоха, Патініоті, Ізобільне, Рижанівка та ін. На виставці представлено срібний кубок, знайдений під час досліджень кургану Чортомлик.

Культовий характер цього типу скіфських посудин не викликає сумнівів, хоча перші знахідки викликали різні припущення стосовно їх призначення: висловлювалися думки про різноцільове призначення кубків – для пиття, різноманітних східних мастил, фарб. Саме з культом священного напою і пов’язують дослідники релігійних скіфських уявлень цей тип посудин. Скіфська торевтика навіки закарбувала в металі сцени з обрядової практики, у яких кубки з круглим тулубом правлять за культові посудини. Їх мають як жіночі, так і чоловічі персонажі /діадема з Сахнівки, платівка з Карагодеу-

Мал. 2. Вигляд тайника у кургані Гайманова Могила (фото Гр. Ковпаненко).

ашха, окуття ритона з Мерджанського кургану, платівка з Аму-Дар'їнського скарбу та ін./ Археологічними дослідженнями кубки найчастіше виявляються у похованнях чоловіків-воїнів, що передбачає їх важливу роль саме у воєнних ритуалах. У зв'язку з цим, більш вірогідно, що кубки мають відношення до культу Геракла-Таргітая.

В одному з найвеличніших та найбагатших курганів Північного Причорномор'я – Солосі, разом зі срібним кубком, що мав круглий тулуб, дерев'яною посудиною із золотими оббивками та срібним кухлем, було знайдено три срібні чаші, прикрашені платівками, які також відносяться до культової практики. Найвідомішими з цієї серії є вже згадувані чаша з кургану Гайманова Могила /із зображенням скіфів/, чаша з Солохи /зі сценою полювання вершників на левів/, а також чаша з Чмирьового кургану /із зображенням водоплавних птахів, які пірнають за рибою/. За елементами декору ці чаші багато в чому подібні до срібних кубків. Не включено, що й використовували їх в таких самих ритуалах.

Поряд з описаними вже типами скіфського культового посуду, у похованнях часто-густо трапляються й відомі античні форми посудин: канфари, кіліки, гідрії, ситули, лутерії та інші. Типовими, і в той же час своєрідно оригінальними, є представлені на виставці бронзовий кілік з кургану Гайманова Могила, а також гідрія та ситула зі скарбу бронзових посудин, знайденого біля села Піщане. Посудини з цього скарбу призначалися для скіфської знаті.

Якщо дослідити хронологічно скіфські культові посудини, вимальовується така картина: дерев'яні чаші з накладними золотими платівками – найбільш ранній тип посудин /початок V ст. до н.е./ при цьому очевидно, що коріння їх місцеві, північнопричорноморські, оскільки відома знахідка золотої чаші біля села Крижовлін Одеської обл.; накладні бронзові платівки від дерев'яної чаші у знаменитому Бородинському скарбі /XVI–XV ст. до н.е./, бронзові платівки від дерев'яних посудин з поховань зрубної культури /XVI–XII ст. до н.е./, білозерської /XII–X ст. до н.е./ Тільки наприкінці V – початку IV ст. до н.е. поряд з чашами з'являється невелика кількість ритонів, кубків, дворучкових чаш, що побутують у Скіфії близько 100 років. З середини IV ст. до н.е. дерев'яні чаші стають поодинокими знахідками у похованнях, однак з цього ж часу побільшується кількість грецьких імпортованих посудин /фіал, кіліків, канфарів,

бронзових та срібних чаш/. З початку III ст. до н.е. знахідки культових посудин стають зовсім поодинокими. Зміни, що відбулися у скіфському суспільстві, позначилися й на культурах, а також, зрозуміло, й на атрибутах – посудинах. Культово-політична система скіфів поступово занепадала, що значною мірою було пов'язано з поразкою скіфського війська на чолі з царем Атеєм від Філіпа Македонського.

У простеженій хронології і за кількістю знахідок визначальна роль серед культових посудин Скіфії належить чаші, яку неодноразово згадує Геродот у Скіфській оповіді. Адже саме золоті дари – ярмо, сокира й чаша – впали з неба для іспиту синів першої на скіфській землі людини Таргітая. Інша ж легенда, головною дійовою особою якої є Геракл, також оповідає про іспити трьох синів. Їм Геракл лишив у спадок лук та пояс із золотою чашою, але натягнути лук зміг лише молодший син Скіф – від нього, пише Геродот, й пішли нинішні скіфські царі. А через цю чашу скіфи й донині носять чаші на поясах. Достовірного археологічного підтвердження цього свідчення поки що немає. Як не знайшов широкого розповсюдження у Скіфії і яскраво описаний Геродотом скіфський звичай виготовляти чаші з черепів вбитих ворогів. Декілька знахідок зрізаних черепів походять з Бельського городища, але господарчі ями, де вони були знайдені, не дозволяють приймати це як ілюстрацію до оповіді Геродота. Детально змальовуючи похорон скіфського царя, Геродот відзначає, що до могили клали лише “золоті чаші, а срібло та мідь скіфи взагалі не використовують”. І тут існує деяка невідповідність – як ми пересвідчилися, ознайомившись з різними типами скіфських посудин, срібні були дуже поширені.

Наведені факти не є констатацією неточних даних, наведених “батьком історії”, навпаки вони стимулюють дослідницький пошук та сумлінність. Подальше вивчення культових посудин Скіфії передбачає вирішення цих та багатьох інших питань. А в ряді найважливіших, здається, питання – хто ж саме і де виготовляв для скіфів і прості, без витівок, посудини, і платівки до чаш, і шедеври ювелірного мистецтва типу гайманової чаші? Багато існує думок, гіпотез, але нині можна упевнено говорити про те, що і в Пантикапеї, і в Ольвії, і в Херсонесі, а також і в інших античних містах виготовлялося багато предметів торевтики для скіфів, при цьому значна кількість речей, в тому числі і золотих платівок, походить з майстерень Кам'янського, Бельського, Єлизаветівського та інших городищ Скіфії.

Als die frostkonservierten Gräber von Pazyryk im Hoch-Altai untersucht wurden, fanden sich dort zusammen mit zersprungenen Steinen, Bronzegefäßen, Zeltstäben und Leder- bzw. Filzdecken auch Samen von Hanf (Abb. 1). Dieser Befund scheint eine Passage über die Skythen in Herodots IV. Buch (73–75) zu bestätigen: „Nach der Bestattung reinigen sich die Skythen. Sie salben ihren Kopf und waschen ihn wieder ab. Dann reinigen sie den Körper, nachdem sie folgende Vorbereitungen getroffen haben: Sie lehnen drei Stangen aneinander, breiten Filzdecken darüber und ziehen diese möglichst fest zusammen. Dann stellen sie ein Becken mitten zwischen die Stangen und Filzbecken und werfen glühende Steine hinein ... Die Samenkörner dieses Hanfes nehmen die Skythen, kriechen damit unter die Filzdecken und legen sie auf jene glühenden Steine. Diese fangen an zu rauchen und erzeugen einen so starken Dampf, daß wohl kein griechisches Schwitzbad dieses Dampfbad übertrifft. Die Skythen freuen sich über das Schwitzbad und heulen vor Lust. Das sind ihre Bäder.“

In seinem Kommentar zur Übersetzung Herodots von V. Horneffer umreißt H.W. Haussig die Problematik dieser Herodotstelle. Er nimmt an, daß der hier beschriebene Vorgang nicht Reinigung im profanen Sinn, sondern Teil einer religiösen Zeremonie sei. Die unter der Filzjurte verbrannten Zweigspitzen der Hanfpflanze erzeugten einen berausenden Rauch, der die Anwesenden, unter ihnen den Schamanen, in Ekstase versetzt.

Es ist zu bezweifeln, daß Herodot Hanf aus eigener Anschauung beschreibt, da neben dem Wuchs sich auch Blattform und Blüten von Hanf und Lein deutlich unterscheiden: „Im Skythenland wächst auch Hanf, eine Pflanze, die abgesehen von der Größe und Dicke, dem Flachs sehr ähnlich ist. Der Hanf ist viel größer und stärker. Er wächst wild, wird aber auch gesät. Die Thraker stellen sogar Kleider daraus her, die den Leinenkleidern sehr ähnlich sind. Wer den Hanf nicht sehr genau kennt, kann kaum unterscheiden, ob das Kleid aus Flachs oder Hanf gesponnen ist. Wer aber noch nie Hanf gesehen hat, wird es für ein Leinenkleid halten“ (IV, 74).

Die Heimat des Wilden Hanfes (*Cannabis ruderalis* JANISCH) liegt in Zentralasien. Er wächst vorwiegend in Auewäldern sowie an Flußufern und erscheint als Ruderalpflanze auf anthropogen gestörten Stellen und Siedlungsplätzen. Der Wilde Hanf wird kaum 1 m hoch, während die Kulturform (*Cannabis sativa* L.) eine Höhe von 5 m erreichen kann. Die Pflanze ist heute weltweit verbreitet und wird zur Gewinnung der Faser, der eßbaren Früchte und ihres Öles sowie zu medizinischen Zwecken und als Droge angebaut. Rauscherzeugend sind nicht die Hanfsamen, die beim Verbrennen Übelkeit hervorrufen können. Die Cannabinoide der Samen haben eine bis zu 30fach geringere Wirkung als die in den Harzdrüsen der Blütenblätter, Fruchthüllen und oberen Triebspitzen der weiblichen Pflanzen enthaltenen Harze (Haschisch).

Sowohl die Faser als auch die Früchte galten in China seit dem Neolithikum als wichtige pflanzliche Ressourcen. In medizinischen Schriften des 2./3. Jahrhunderts wird erwähnt, daß die Fruchthüllen, mit Wein vermischt, als Narkosemittel vor einer Operation verabreicht wurden. Dabei wird zwischen Samen und Fruchthüllen in der medizinischen Anwendung unterschieden. Der Hanfbast diente im Mittelalter nach Hildegard von Bingen (12. Jahrhundert) als Heilpflaster. Aus mittelalterlichen Quellen stammen auch die Anweisungen an Klöster und Kommunen, neben Getreide auch Hanfsamen für Notzeiten zu bevorraten.

Bei der Ausgrabung des späthallstattzeitlichen Grabhügels eines „Keltenfürsten“ in Hochdorf (Baden-Württemberg) wurden neben anderen organischen Materialien auch Kleidungsreste aus Hanfbast geborgen. Paläo-ethnobotanische Nachweise von fossilen Früchten sind aus Krakau für die Römische Kaiserzeit und aus den Römerkastellen in Neuss und Butzbach bekannt. In dem wikingerzeitlichen Schiffgrab von Oseberg befanden sich sowohl Hanfsamen als auch Textilien aus Hanffasern. Für den skythischen Bereich liegen fossile Belege von Hanf (*Cannabis sativa* L.) aus den Ausgrabungen von A. A. Spicyn am Burgwall von Nemirov (6.–4. Jahrhundert v. Chr.) und der Abdruck einer Hanffrucht (*Cannabis* sp.) auf Keramik aus dem Burgwall von Trachtemirov, Obl. Čerkassy (Grabung G. T. Kovpanenko 1972), aus dem 6. Jahrhundert vor. Diese Befunde aus dem Nordschwarzmeergebiet deuten auf wirtschaftliche Nutzung.

Im Kurgan 2 von Pazyryk, der eine Männer- und eine Frauenbestattung enthielt, wurde in der Südwestecke der Grabkammer ein Bündel von sechs Stäben gefunden. Darunter stand ein rechteckiges Bronzegefäß mit vier Beinen (11,5 × 12,3 cm), angefüllt mit zersprungenen Steinen. Die Länge der mit Birkenbast beklebten Stäbe beträgt 122,5 cm, ihr Durchmesser 2–3 cm. Ein Riemen, das 2 cm unterhalb der Spitze durchgezogen war, hielt die Konstruktion zusammen. Nördlich davon in der Westhälfte der Kammer wurde ein zweites Bronzegefäß vom Typ eines skythischen Kessels (H. 14,8 cm) geborgen, das ebenfalls mit Steinen gefüllt war. Darüber lagen, von Grabräubern gestört, sechs weitere Stäbe, die zusammen mit dem Gefäß von einem 150 × 175 cm großen Lederüberwurf bedeckt waren. An einem der Stäbe war eine Lederflasche befestigt, die Hanfsamen (*Cannabis ruderalis* JANISCH) enthielt (Abb. 2, 1). Zwischen den ursprünglich angeglühten Steinen in den Gefäßen lagen ebenfalls Hanfsamen, von denen ein Teil verkohlt war. Die Griffe der Gefäße waren mit Birkenbast umwickelt.

Der griechische Grammatiker Hesychios aus Alexandria belegt in seinem Lexikon aus dem 5. Jahrhundert n. Chr. den Begriff „Hanf“ mit einem Beiwort, das mit „skythisches Räucherwerk“ übersetzt werden kann. Allgemein wird davon ausgegangen, daß die Hanfdampfberauschung von den Skythen verbreitet wurde und daß Hanf in Palästina und Ägypten in biblischer Zeit unbe-

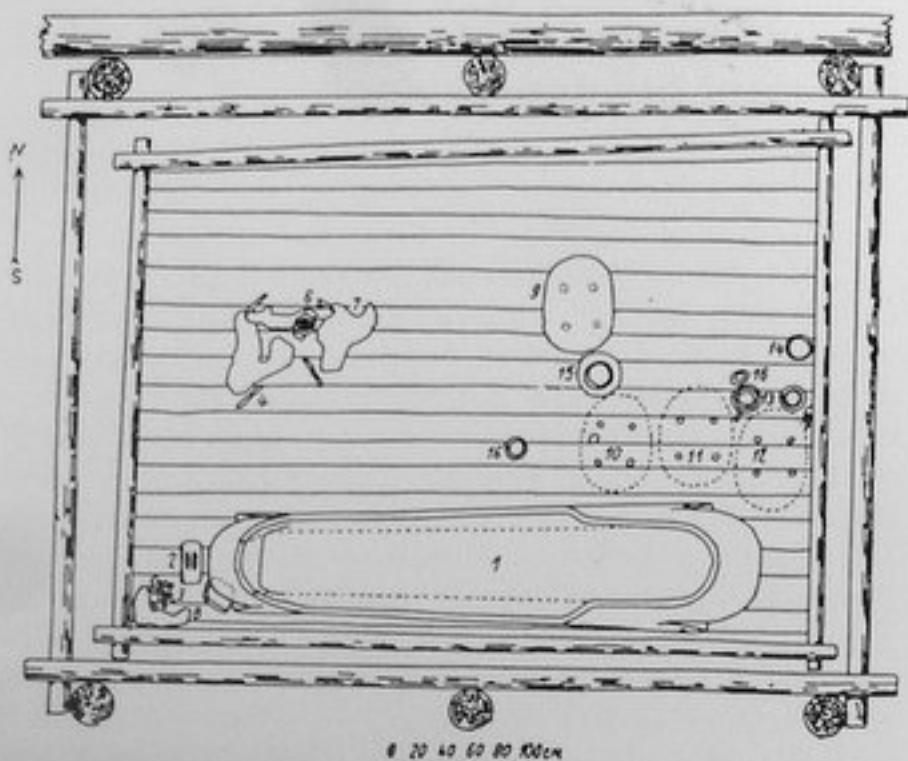

Abb. 1. Grundriß der Grabkammer im Kurgan 2 von Pazyryk, Bodenniveau (nach Rudenko 1970; Ränk 1972). 1 Sarg, 2 Steinernen Tranlampe, 3-4 Reste der Räucherzelte, 5-6 Kupferne Räuchergefäße mit Steinen, 7 Zeltdecke aus Leder, 8 Männerhemd, 9 Tisch, 10-12 Tischbeine, 13 Holzgefäße, 14-15 Tongefäße, 16 Ringförmige Unterlagen aus Filz für Tongefäße.

kannt war. Eine andere Auffassung vertritt Sula Benet (1975), u.a. fußend auf linguistischen Untersuchungen alttestamentarischer Quellen. Im hebräischen Originaltext des Alten Testaments wird die Benutzung des Hanfes sowohl als Räucherwerk in der religiösen Zeremonie als auch als Narkotikum erwähnt. Hanf wurde ebenso in den assyrischen und babylonischen Tempeln als Räucherwerk genutzt, „da sein Aroma Gott wohlgefällig ist“ (Meissner 1925, II 84). Nach Benets These haben die Skythen auf ihren Vorderasienzügen den Hanf kennengelernt und dessen Gebrauch übernommen.

Im Kurgan 2 von Pazyryk wurden die Samen von *Cannabis ruderalis* nachgewiesen, also dem Wilden Hanf, dessen Heimat wie schon erwähnt in Zentralasien liegt. Nach unserer Auffassung ist zumindest für die Altai-Skythen eine autochthone Nutzung von Hanf anzunehmen.

In Pazyryk wurden jedoch nicht nur Hanfsamen gefunden, sondern – wiederum im Kurgan 2 – sowohl in einem der Gefäße wie auch in der Grabkammer die Samen von Steinklee (*Melilotus officinalis* LAM.), der in Europa und Asien verbreitet ist. Steinklee, russisch *donnik*, enthält als wirksame Substanz Cumarin, das krampflösend wirkt. Das Kraut wird heute als Geruchskorrigens, Aromatikum und Tabakaroma genutzt, wobei eine Überdosis Benommenheit und starke Kopfschmerzen verursachen kann. Steinklee ist eine von 16 Komponenten des altägyptischen Räuchermittels *kyphi*. In einem besonderen Ledertäschchen und in einfachen Ledersäckchen (Abb. 2, 2-3) waren zudem Samen von Koriander (*Coriandrum sativum* L.) aufbewahrt. Diese Pflanze ist im Altai-Gebiet

nicht heimisch und mußte aus dem östlichen Mittelmeergebiet oder aus Vorderasien importiert werden. Koriandersamen enthalten ätherische Öle und wirken dadurch leicht narkotisch. Koriander wird als Heilpflanze bereits im Sanskrit genannt. Die Ägypter benutzten die Samen, um den Wein noch berauschender zu machen, und Dioskurides (1. Jahrhundert n. Chr.) nennt ihn als äußerlich und innerlich anzuwendendes Heilmittel, das im Übermaß gefährlich sei und den Verstand angreife. Möglicherweise sind die Samen von Koriander, Hanf und Steinklee aufgrund ihrer medizinischen Anwendungsmöglichkeiten auch hier als Heilmittel anzusprechen, und es ist zu vermuten, daß auch die pflanzlichen Inhalte weiterer Beutelchen und Flaschen des Grabinventars von Kur-

1

2

3

Abb. 2. Lederbeutel mit Pflanzensamen aus Kurgan 2 von Pazyryk (ca. M. 1:2). 1 Lederflasche mit Vogelapplikationen und Hanfsamenfüllung (nach Ränk 1972), 2 Kleiner Lederbeutel mit Koriandersamen (nach Rudenko 1970), 3 Ledertasche mit Klappfach und Koriandersameninhalt (nach Rudenko 1970).

gan 2 in diesen Kontext zu stellen sind. Eine Bestimmung dieser weiteren Samen und Wurzeln liegt unseres Wissens nicht vor. Es ist jedoch auch zu überlegen, ob die in den Beuteln enthaltenen Samen eine ewige Versorgung mit für Alltag und Kult unentbehrlichen Pflanzen sichern sollten. Sowohl in der Hanf- als auch in der Steinklee-pflanze liegen die wirksamen Substanzen in den krauti-gen Teilen, und es ist daher anzunehmen, daß nicht die Samen allein, sondern die oberen Zweigspitzen mit den Fruchtständen, die heute bei der Hanfdroge als Marihu-ana bezeichnet werden, als „Räucherwerk“ verwendet wurden. Als archäologisch nachweisbares Relikt dieses Prozesses blieben die angekohlten Samen übrig. Der praktische Ablauf der Hanfdampf-inhalation wirft einige Rätsel auf. Herodot interpretiert die nach der Grablegung eines Skythenkönigs vollzogene lustvolle Reinigung als Schwitzbad. Im praktischen Versuch erweist sich das Lederzeltchen mit einem Basisdurchmesser von 50–60 cm für Bad oder Sauna als völlig unbrauchbar, da der Zeltin-nenraum mit dem heißen Räuchergefäß selbst einer Per-son kaum Platz bietet (Abb. 3). Offenkundig ist, daß die-ses Set sehr schnell auf- oder abzubauen und in kleinem Gepäck leicht zu transportieren war.

Archäologische Belege für ein prähistorisches „Ba-dewesen“, wie sie für Großbritannien, Frankreich oder Spanien von L. Barfield u. M. Hodder (1982) konstruiert werden, fehlen im skythischen Bereich. G. Ränk (1972) sieht das Vorkommen geglühter Steine in der nordeuro-päischen Sauna und im skythischen „Räucherwerk“ nicht als Beleg für einen kulturgeschichtlichen und funktiona-len Zusammenhang. Herodots Deutung als Bad erscheint stark durch die Absicht geprägt, diesen Vorgang dem grie-chischen Leser anschaulich zu machen und muß nicht mit der Realität übereinstimmen. Umstritten ist die Inter-pretation der Inhalationsutensilien in ihrer Einordnung in den profanen oder sakralen Bereich der Altai-Skythen. Der Pazyryk-Ausgräber S. I. Rudenko (1951; 1970) stellt den Komplex in den Profanbereich und schließt auf all-täglichen Gebrauch, da Mann und Frau im Kurgan 2 da-mit ausgestattet sind und in jedem der fünf ausgegrabe-nen Großkurgane zumindest solche Zeltstangen erhalten sind. Nicht wenige Forscher schließen sich dieser Deu-tung an. Selbstverständlich ist damit zu rechnen, daß der-artige Beigaben zur regulären Ausstattung für das Jenseits gehörten und im Rahmen des Totenrituals auch benutzt wurden. Eine Reihe von Wissenschaftlern bringt den Be-fund in sakralen Zusammenhang und sieht hier nicht nur einen Niederschlag der Bestattungssitten und des Toten-kultes der Altai-Skythen, sondern schließt aus dem Ge-samtcharakter der Gräber auch auf schamanistische Prak-tiken der lebenden Kultur. Mit Bezug auf Herodot schreibt Eliade: „Es handelt sich dabei um ein religiöses Ritual, mit dem man in Ekstase zu kommen suchte ... im alten Persien und ganz Zentralasien ist die durch Hanf-rauch hervorgerufene schamanistische Ekstase bekannt“ (in: Schmidbauer u. Scheidt 1981, 33).

Auf dem Pazyryk-Befund fußend argumentiert K. Jettmar (1981) überzeugend, daß die Möglichkeit besteht, daß nur die Einleitung der Ekstase in dem Miniaturzelt erfolgte. Er führt Vergleiche mit den Schamanen des Hin-dukusch an, die in der Anfangsphase den Rauch von glo-senden Wachholderzweigen einatmen. Kniend beugt sich

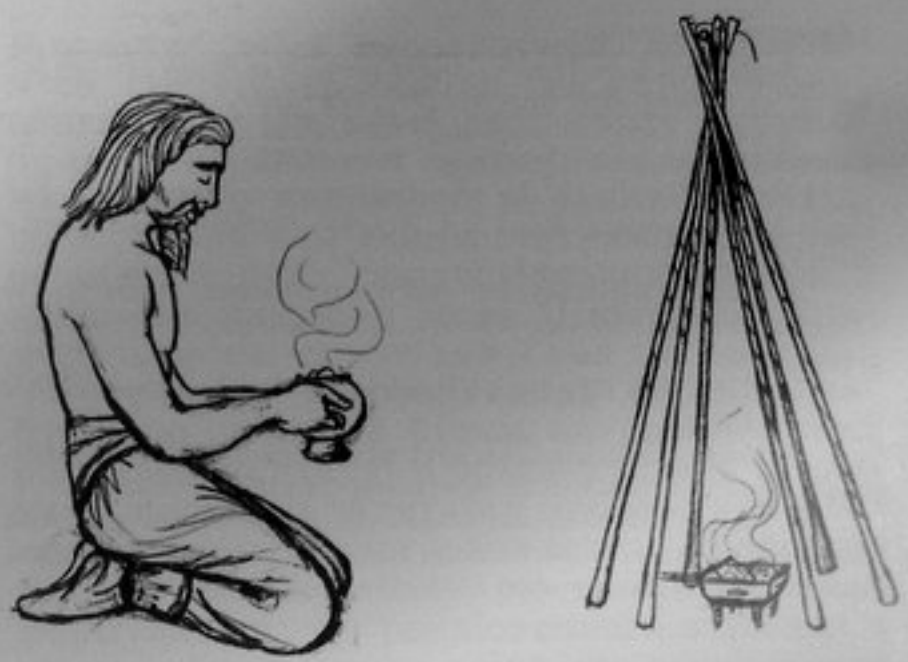

Abb. 3. Rekonstruktionsversuch des Räuchersets aus Pazyryk, Kurgan 2. Von Bedeutung sind die Größenrelationen, die eine Innennutzung des Zeltes von einer oder mehreren Personen unwahrscheinlich machen (Entwurf Nina Andraschko).

der Schamane zur ihm vorgehaltenen Pfanne herab, wo-bei ihm manchmal eine Decke übergeworfen wird und die Wirkung schon nach wenigen Augenblicken eintreten kann. Die Umwicklung mit Birkenbast und die verhält-nismäßig großen Griffe der Gefäße aus dem Kurgan 2 könnten auf eine mobile Handhabung deuten.

H. Leuner (1970) hebt hervor, daß alle Stufen des schamanistischen Erlebens in der Hanfekstase erfahren werden und daß kaukasische Völker, besonders die Osseten, die mythologische und religiöse Tradition der Skythen bewahrt haben.

Hanf hat seine Rolle in Alltag und Kult bis in die Neuzeit erhalten. In Rußland ist er bis heute ein Volks-heilmittel. Aus der Volks- und Völkerkunde ist bekannt, daß in einigen Teilen Osteuropas bei der Hanfernte eine Handvoll Samen für die Toten in das Feuer geworfen wurde. In Polen und Litauen, früher auch in Rußland, wurde am Heiligen Abend eine Hanfsamensuppe (*semie-niatka*) als Gabe für die Toten Seelen bereitgestellt, die in dieser Nacht die Häuser besuchten.

Abschließend bleibt anzumerken, daß eine Interpre-tation derartiger Fragestellungen vielschichtig angegan-gen werden muß. Die schriftliche Überlieferung allein läßt sich nicht ohne weiteres in Einklang mit dem archäo-logischen Material bringen. Erst zusammen mit den Er-kenntnissen von Nachbarwissenschaften, wie Botanik oder Ethnologie, wird der methodische Zugriff möglich.

Die Nutzung des Hanfes allgemein und Hanfdampf-berauschung dürfte bei den Skythen in Alltag und Kult eine nicht geringe Rolle gespielt haben. Leider fehlen für den anschließenden Zeitabschnitt ähnlich aussagefähige Quellen. Daß zumindest die Tradition des Räucherwerks mit unterschiedlichen Intentionen sich auch bei mittelal-terlichen Nomadenvölkern findet, belegt anschaulich der Befund aus dem Čingul'-Kurgan (siehe S. 276 ff., Beitrag Bezus'ko u. a.).

Literaturverzeichnis

- L. Barfield u. M. Hodder, Burnt mounds as sauna, and the pre-history of bathing. *Antiquity* 61, 1987, 370–379.
- S. Benet, Early Diffusion and Folk Uses of Hemp. In: V. Rubin, *Cannabis and Culture* (Den Haag – Paris 1975).
- Hagers Handbuch der pharmazeutischen Praxis (hrsg. P.H. List u. L. Hörhammer) Band 3, 4. Ausgabe (Berlin – Heidelberg – New York 1972).
- F. Hančar, Altai-Skythen und Schamanismus. Actes du IVe Congrès international des sciences anthropologiques et ethnologiques Vienne 1952, Band 3 (Wien 1956) 183–189.
- U. Harva, Die religiösen Vorstellungen der altaiischen Völker (Helsinki 1938).
- Herodot, Historien. Übersetzt von V. Horneffer, neu herausgegeben und erläutert von H. W. Haussig (Stuttgart 1955).
- K. Jettmar, Skythen und Haschisch. In: G. Völger u. K. von Welck (Hrsg.), *Rausch und Realität*. Band 2: Drogen in den frühen Hochkulturen. Katalog rororo 34006 (Reinbek 1982) 530–536.
- U. Körber-Grohne, Nutzpflanzen in Deutschland. Kulturgeschichte und Biologie (Stuttgart 1987).
- H. Leuner, Die historische Rolle magischer Pflanzen und ihrer Wirkstoffe. In: H. Jankuhn (Hrsg.), *Vorgeschichtliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse 3. Folge, Nr. 74 (Göttingen 1970) 279–296.
- B. Meissner, *Babylonien und Assyrien* (Heidelberg 1925).
- K. Meuli, *Scythica*. *Hermes*, Zeitschrift für klassische Philologie (Berlin) 70, 1935, 121–176.
- G. Ränk, Skythisches Räucherwerk. Zur Frühgeschichte des Hanfnarkotikums. In: *Festschrift für M. Zander* (Bonn 1972) 490–496.
- S. I. Rudenko, *Der zweite Kurgan von Pasyryk*. Sowjetwissenschaft, Beiheft 16 (Berlin 1951).
- Ders., *Frozen Tombs of Sibiria* (London 1970).
- W. Schmidbauer u. J. Scheidt, *Handbuch der Rauschdrogen* (München 1981).

Скіфська скульптура

Магнетичне сяйво золота, різноманітність та довершеність форм скіфської паноплії, полишили в тіні феноменальний прояв творчого духу цих войовничих номадів – мистецтво кам'яного різьб'ярства. Монументальне мистецтво скіфів маловідоме не лише західноєвропейському загалу, але й радянському. Ця категорія старожитностей відносно малочисленна: на приблизно 3000 розкопаних у Причорномор'ї скіфських курганів припадає трохи більше від сотні кам'яних баб, і більшість з них стала відомою лише в останній час.

Скіфські статуї являють собою скульптурне зображення воїна в бойовому обладунку. В граніті, пісковнику чи в вапняковій брилі постає перед нами грізний образ прадавнього володаря причорноморських степів. Закований в крицю, озброєний мечем, кинджалом, бойовою сокирою, луком та сагайдаком, воїн підносить до вуст ріг зі священним напоєм, що мав символізувати його залучення до кола могутніх героїв опісля смерті.

Такі кам'яні статуї стояли на курганах степів Скіфії від передгір'їв Кавказу до Румунської Добруджі, ясно позначаючи сферу панування зброї причорноморських скіфів. Традиція влаштування на курганах Скіфії кам'яних статуй налічує близько чотирьох століть /УІІ–ІУ ст. до н.е./. За апогей її розвитку слід вважати другу половину УІ–У ст. до н.е. Саме в цей час скіфські різьб'ярі по каменю відпрацьовують чіткі, канонічні форми своїх творів, що в кращих своїх зразках наближаються до того рівня, котрий цілком виправдовує назву монументального мистецтва.

Честь влаштування над могилою кам'яного монумента випадала на долю лише найбільш аристократичної частини скіфського воїнства. В усякому разі, кам'яні статуї супроводжували поховання скіфських воїнів з особливо багатим та різноманітним озброєнням та захисним обладунком.

Ще донедавна питання про проходження монументальної традиції у скіфському мистецтві викликало розбіжні тлумачення. Відкриття останніх десятиріч переконливо свідчать про центральноазійський генезис скіфської культури в цілому і ясно вказують в той же час на витoki кам'яної скульптури. Широко розповсюджене кам'яне різьб'ярство на терені Західної Монголії, Алтаю та Ка-

захстану, де з енеолітичної доби мешкали скотарські народи індоєвропейської ойкумени. На межі двох епох – пізньої бронзи та раннього заліза, зв'язки набули зворотнього напрямку, зі сходу на захід, позначаючи кам'яними статуями шлях поступового руху протоскіфських племен з азійських степів у межі Північного Причорномор'я.

Зростаючи з примітивних форм та набуваючи чим раз більш антропоморфних рис, кам'яні статуї в розвитку своєї семантики пройшли шлях від зображення абстрактного сонячного божества – покровителя воїнського стану, що тільки но почав формуватись, до реалістичного втілення в камені образу героя-воїна, що асоціювався на час свого поховання з міфічним першопредком скіфів.

Якою б не була семантика образу скіфських статуй, ми маємо все ж зображення скіфського воїна в цілковитій його реальності та зв'язках з оточуючим світом. За відомим законом розвитку художньої творчості, майстер, відображуючи навіть міфологічний образ, мислив, не зважаючи на це, у категоріях свого часу і відповідно до реального буття. Саме тому скіфські статуї являють собою першорядне джерело для вивчення стародавньої матеріальної культури.

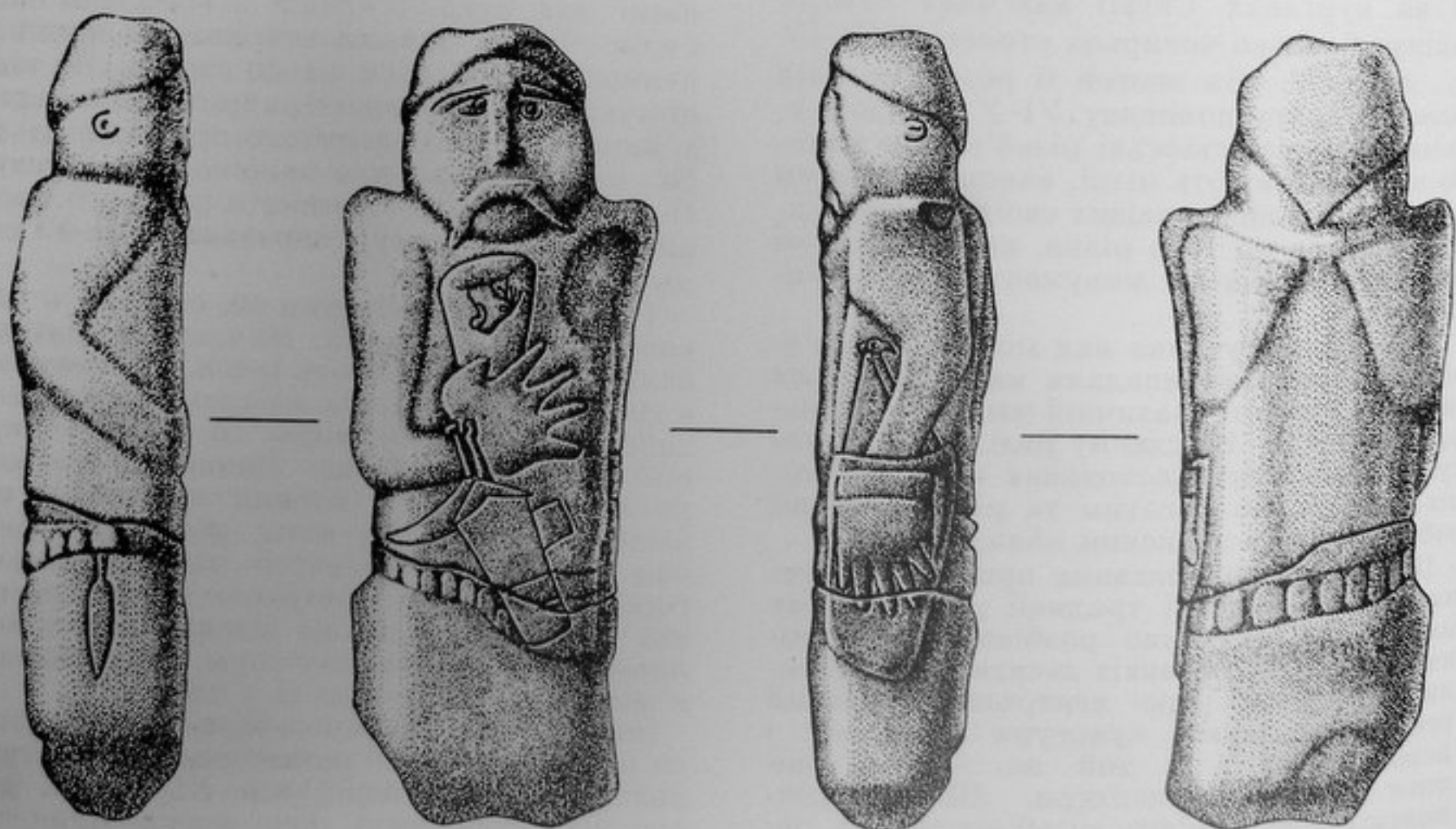
Особливо різноманітно, з цілком зрозумілих причин, в зображеннях на скіфських статуях відтворюється озброєння. Найчастіше зображуються горити – футляри для лука, з'єднані з колчаном для стріл. Горит завжди зображений причепленим на поясі біля лівого стегна. На кінці лука іноді зображалась масивна насадка у вигляді круто загнутого орлиного дзьоба, що слугував для закріплення тятиви. Подібні насадки – прикмета раннього часу виготовлення статуї /переважно УІІ–УІ ст. до н.е./.

Типовими атрибутами на статуях є також мечі та кинджали. На кращих зразках вони чітко відтворюють реальні прототипи з усіма їх деталями та декором. Довгі мечі зображені причепленими до пояса збоку, побіля правого стегна. Кинджали або короткі мечі-акінаки носили при поясі на животі, подібно до того, як носили цей вид зброї до останнього часу кавказькі горці. Руків'я та перехрестя на зображеннях мечів та кинджалів відзначаються великою різноманітністю форм, що відбиває в основному еволюцію їх у часі.

Зображення бойової сокири зустрічається відносно рідко і характерне для статуй раннього часу – переважно УІІ–УІ ст. до н.е. Як і довгі мечі, вони завжди причеплені до пояса побіля правого стегна збоку.

Мал. 1. Статуя з Ново-Василівки, Миколаївська обл.

Мал. 2. Статуя з Тернівки, Миколаївська обл.

Окремі скульптури мають зображення багатого захисного обладунку. Так, досить часто на головах статуй, що належать до архаїчного часу, можна бачити шолом кубанського типу з характерним рельєфним валиком нагорі. Зустрічається також, хоч і дуже рідко, зображення панцира. На окремих статуях навіть відтворено лискований набір обладунку. Щодо бойових поясів, які зображаються майже на всіх статуях, то відтворення на них пластинчатого металевго набору є досить звичайним.

Масивні шийні гривни – незмінний аксесуар в обладунку воїна, чий образ втілений у кам'яній скульптурі. Гривни на статуях, як і їх реальні прототипи, дуже різноманітні: гладкі, кручені, спіральні, а також сплюснені нашійні ланцюги.

Серія скульптур, що відноситься до другої половини VI–V ст. до н.е., характерною своєю ознакою має зображення ритона – рога, призначеного для пиття, що знаходиться в руках воїна. Такі ритони та золоті платівки від них виявлені в багатьох курганах Скіфії.

Вказані атрибути не вичерпують повний репертуар зображень на скіфських статуях: тут зустрічаються і нагаї, і чаші, і ножі, й точила, окремі деталі одягу та прикрас.

Для ранньої серії скульптур характерне зображення фалоса. Іноді він дивним чином суміщений з зображенням повного бойового обладунку. Таке незвичайне сполучення, на думку дослідників, має вказувати на взаємозв'язок уже відживаючого уявлення про родоплемінного патріарха та нового культу героїв з яскравим соціальним забарвленням.

На кінець IV ст. до н.е. Скіфію спіткала доля, типова для всіх кочових імперій. Скіфське кочове об'єднання, що створювало свій добробут майже виключно шляхом воєнного пограбування, в цей період опиняється у вкрай несприятливій політичній ситуації. Могутність Ахемідської Персії, консолідація фракійських задунайських племен, нова хвиля кочових іраномовних племен сарматів, що поступово насувалася зі сходу, різко скоротили приплив матеріальних цінностей, що отримувались раніше в результаті вдалих воєнних походів. В цих умовах чи не єдиним джерелом позаекономічного збагачення скіфської знаті зробився контроль за хлібним та соляним експортом, торгівля рабами і т.ін. Все це втягувало частину скіфської знаті в непритаманні для неї раніше сфери діяльності, призводило до радикального перерозподілу матеріальних багатств серед різних прошарків суспільства,

сприяло переходу до осілого способу життя і, в решті решт, руйнувало віковичну соціальну структуру. В особливо несприятливих умовах опинилось скіфське воїнство. Відчуваючи відразу та презирство до будь якої продуктивної праці, визнаючи гідним способом життя лиш буйні набіги та марнотратні банкетування, воно поступово втрачає свій високий соціальний статус в нових умовах політичного та економічного життя.

Ці зміни віддзеркалилися у скіфському монументальному мистецтві. Кам'яна скульптура, покликана в ідеологічному плані підкреслити і ще більш піднести військового стану, тепер, на кінець IV ст. до н.е., набуває рис відвертого зниження та деградації художнього рівня. Форми статуй спрощуються до примітивного силуетного зображення, скульптури значно зменшуються в розмірі і майже ніколи тепер не виготовляються з твердих пород каменю. У намаганнях різьб'ярів Пізньоскіфського царства /III–II ст. до н.е./ поєднати дещо грубуватий образ скіфа з витонченістю форм елінської пластики вже важко впізнати самотній, насичений живою безпосередністю почерк ранньоскіфських митців.

Відкриття великої серії кам'яних скульптур дає змогу відшукати новий підхід до однієї з найбільш важливих та важкодоступних проблем скіфознавства – визначенню критеріїв, пошуку території постійного перебування кочових скіфів. Фундаментальна ознака культурної атрибуції у рамках археологічного дослідження – специфіка поховального обряду, як це не парадоксально, неспроможна по відношенню до скіфської культури раннього часу її існування, де спостерігається хаотичне поєднання найрізноманітніших його елементів. Такий безнадійний стан з керуючою ознакою археологічної атрибуції призвів до того, що у визначенні скіфської культурної приналежності дослідники вважають за краще керуватись т.з. “скіфською тріадою” – трьома найбільш відомими компонентами скіфської матеріальної культури та мистецтва – озброєнням, кінським спорядженням та звіриним стилем декоративного оздоблення останніх. Однак слід визнати, що така комбінація ознак, відображаючи в цілому найбільш яскраві риси скіфської культури, не позбавлена проте суттєвої вади.

Дослідники неодноразово вказували, що всі згадувані компоненти мають, так би мовити “портативний” характер: всі вони легко могли стати предметом імпорту сусідів скіфів, трофеями їх супротивників

під час сутичок, об'єктами запозичення та наслідування. Без перебільшення величезні простори, де зустрічаються скіфська зброя, вузда та оригінальні зооморфні витвори, слугують переконливим аргументом на користь тих учених, що вважають поєднання вказаних елементів не цілком достатнім для визначення терену розселення скіфських племен.

Особливої гостроти набула ця проблема у світлі майже неподільної єдності матеріальної культури та декоративно-прикладного мистецтва у двох суміжних регіонах – степовій та лісостеповій смузі України. У вивченні поставленої проблеми скіфська скульптура набуває вирішального значення. Місця знахідок скіфських статуй, позначені на географічній карті, виразно окреслюють регіон, північні межі якого з вражаючою точністю співпадають з умовною лінією, котру проводять топографи та кліматологи, розмежовуючи степову зону та більш північну лісостепову. На північ від цієї уявної межі статуї зустрічаються лише в поодиноких випадках, і якраз в тих місцевостях, де архелогі передбачають спородичну присутність невеликих груп скіфського кочового населення в середовищі чужорідних землеробських племен.

Таким чином, нема більше підстав використовувати “скіфську тріаду” як своєрідний пробний камінь у визначенні корінної території розселення кочових скіфів. Вона має поступитись місцем “скіфському тетраедру” – уявленню про чотири основні індикатори матеріальної культури та мистецтва скіфів, серед яких провідною озна-

кою, поза будь-яким сумнівом, слід визнати скіфську скульптуру.

Зрозуміло, що ця ознака дійсна не для поодиноких пам'яток, а для досить широкої території з достатнім статистичним полем. Найвність цієї ознаки на тій чи іншій території є ясною вказівкою на присутність тут в стародавній час скіфського етнічного елемента, бо кам'яна скульптура, нерозривно пов'язана зі своєрідним і неповторним світом ідеологічних уявлень степових кочовиків, за своїм характером не могла бути предметом імпорту чи об'єктом простого запозичення в середовищі чужорідних осілих землеробських племен, як це могло трапитись зі зброєю, кінським спорядженням чи прикрасами – предметами “ідеологічно нейтральними”, покликаними задовольняти утилітарні та естетичні запити.

Література

1. Белозор В.П. Скифские каменные изваяния УП–ІУ вв. до н.э. Автореферат кандидатской диссертации. Киев, 1986.
2. Попова Е.А. Об истоках традиций и эволюции форм скифской скульптуры. Советская археология, 1976, №1.
3. Раевский Д.С. Скифские каменные изваяния в системе религиозно-мифологических представлений ираноязычных народов евразийских степей. – В кн: Средняя Азия, Кавказ и зарубежный Восток в древности. Москва: Наука, 1983.
4. Шульц П.Н. Скифские изваяния. – В кн: Художественная культура и археология античного мира. Москва: Наука, 1976.

Святилище біля перевалу Гурзуфське
Сідло

В ті часи, коли мілетяни, а потім вихідці з Гераклеї Понтійської, прибуваючи в Тавріді, почали освоювати цей край, побудувавши безліч поселень і міст, гірська частина півострова залишалась в стороні від процесу Великої грецької колонізації, що охопила величезні території. Як можна припустити, древньогрецьких поселень в південнобережному Криму не існувало, хоча саме південний берег відрізнявся найм'якшим на півострові субтропічним кліматом. Але зовсім поряд, вздовж південного узбережжя, проходили поживлені морські шляхи, які борознили судна з усіх кінців ойкумени. Тут же знаходився мис Кріу Метопон, який правив за північний орієнтир для кораблів, що пливли від берегів Малої Азії по найкоротшому шляху, перетинаючи Понт Евксінський.

Як і гірська гряда в Малій Азії, Кримські гори в античну епоху називались Тавром. Населяли гірську частину півострова племена таврів, про яких писали багато античних авторів. На узбережжі були таврські гавані. Згідно древньому міфу, з волі Артеміди в країні таврів опинилась Іфігенія, котра, ставши жрицею, брала участь в обрядах людських жертвоприношень. Про страшні звичаї цих племен, які приносили в жертву богині Діві полонених, писав Геродот, котрий при цьому, очевидно, користувався якимись ранніми джерелами. Святилище Діви хвилювало уяву не лише римського поета Овідія, а й не одне покоління дослідників древньої історії Північного Причорномор'я.

Святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло Головної гряди Криму було відкрито випадково в 1981 році в результаті будівництва газопроводу. Воно розташоване в найвищій частині Кримських гір на висоті 1434 м над рівнем моря. Особливості географічного положення і специфіка природних умов зіграли вирішальну роль у виборі місця для його спорудження. Святилище знаходиться на перехилі між двома найвищими яйлами Головної гряди – Гурзуфським і Бабуган / "яйла" – пасовище/.

З вершини скелястого узвишся, на якому воно було влаштовано, відкривається широка панорама. Святилище знаходиться на межі двох світів і одночасно двох географічних зон Криму – передгір'я

і узбережжя, розділених гірським хребтом. Важко в горах знайти більш зручне місце для спостереження за сходом і заходом світил. Звідси крізь природний розрив в горах лінія горизонту проглядається на дуже великій відстані як над морем, так і над степовою частиною Криму, завдяки чому складається враження панування цього місця над безмежним оточуючим простором.

Холодні маси повітря саме тут, в значному природному пониженні в пасмі плоскогір'їв, знаходять найлегший шлях на теплий південний берег. Не дивно, що вітри в районі Гурзуфського Сідла досягають іноді ураганної сили і навіть літньої пори там випадає велика кількість опадів і буває дуже холодно. Погода в цьому місці напрочуд мінлива. І якщо природа приголомшливо діє навіть на сучасників, то можна уявити, які почуття огортали творців святилища. В усякому разі у них були підстави, щоб виділити Гурзуфське Сідло з оточуючого світу і визначити йому особливу роль в системі релігійних уявлень.

На вибір місця для влаштування святилища вплинула і та обставина, що воно розташовувалось на перехресті важливих доріг, правильніше сказати – в'ючних стежок / інших доріг аж до XIX ст. в Гірському Криму не було/. Одна з них з'єднувала глибинні райони півострова з узбережжям. Друга, відкрита в 1981 році одночасно зі святилищем, перетинала послідовно плоскогір'я Головної гряди і з'єднувала між собою альпійські пасовиська. Вона виникла в прадавні часи, як скотопрогінна стежка і надалі забезпечувала також і інші господарські, воєнні потреби населення Таврики. Ця нагірна дорога зв'язувала між собою і численні перевали Головної гряди, тобто древні шляхи, які вели з південного берега в глибинні райони Криму, поєднуючи їх в єдину систему.

На особливе значення цього місця вказує сама довгочасність його існування. В святилищі зустрічаються знаряддя праці і наконечники стріл з кременю, і таврський ліпний посуд, скіфська зброя і татарські монети, грецькі терракоти і турецька кераміка.

Але саме стосовно античного періоду історії пам'ятки, яка пережила в I ст. до н.е. – I ст. н.е. свій розквіт, можна говорити про святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло як про феноменальне історико-культурне явище. Його винятковість полягає в протиріччі між характером основної маси знахідок, представлених античним імпортом, і варварською

Мал. 1. Таврське святилище на перевалі Гурзуфське сідло. Загальний вигляд розкопок.

подобою пам'ятки. Так, тут відсутні навіть натяки на регулярне планування, не помітні будь-які ознаки знайомства упорядників з основами геометрії, не дуже сильними вони були і в географічній орієнтації. На святилищі не знайдено жодного присвячувального напису, які так характерні для аналогічних за призначенням культових споруд античної цивілізації. Нема яких-небудь інших написів місцевого походження, хоча привозних інструментів для письма знайдено чимало. Вражає звичай при звершенні обряду жертвоприношення ламати вотивні речі, в тому числі зображення грецьких і римських богів.

Залишки святилища до початку розкопок нічим не виділялись на сучасній поверхні, хіба що дивував особливо густий, пружинячий під ногами трав'яний покрив. Під гумусом залягав культурний шар, який складався з декількох тонких напластунків, характеризуючи окремі періоди існування пам'ятки. Особливості її стратиграфії полягають в невеликій глибині залягання / від 3 до 20 см/, надзвичайній наповненості її знахідками при малій товщині, майже повній відсутності будь-яких античних будівельних залишків.

Культурний шар, пов'язаний з першим античним періодом історії пам'ятки, являє собою світлу глину сірувато-жовтого забарвлення з кістками, точніше щелепами і зубами жертвних тварин. По суті це товсті поклади нижніх щелеп великої рогатої худоби, а також коней, свиней, поширені на площі в декілька сотень квадратних метрів. Знахідки з шару щелеп представлені монетами Пантікапея 73–63 рр. до н.е., статером Лісімахівського типу /м. Каллатіс/, тетрадрахмою Митрідата VI Євпатора, предметами кінської упряжі, стригелями, деталями ларчиків, ножами, брусками, намистом з пасти, різними прикрасами з металу, фрагментами скляних литих посудин. Серед кераміки переважно фрагменти привозних амфор /Синопа, Родос, Кос, Квід, Гераклея і т.п./. Дуже рідко зустрічаються уламки чорнолакового посуду чи ліпних посудин. Виділяється чудова фігурна посудина у вигляді сидячого собаки в калафі з солярними знаками і медальйоном на ший, з залишками напису дипінті. При звершенні обряду посудина була розбита більш як на двісті частин.

Мал. 2. Таврське святилище на перевалі Гурзуфське сідло. Залишки жертвних тварин у культурному шарі на місці розкопок.

На східній ділянці святилища виявлені залишки жертвника у вигляді скупчення необробленого каміння, всипаного щелепами і зубами тварин. Серед каміння знаходились бронзовий ланцюг, велика накладна пластина в формі лунниці і п'ять бронзових деталей обковки ложа, аналогічних знайденим в Артюховському кургані.

Найраніші серед античних знахідок, виявлені як в цьому шарі, так і ті, що були в шарах більш пізніх періодів /в зв'язку з проведеними в древності земляними роботами/ датуються УП–УІ ст. до н.е. Їх так само небагато, як і речей У–ІУ ст. до н.е. Це найрізноманітніші наконечники стріл, акінак, дротики, браслети, сережки, ліпна кераміка, бляха, шпилька, пронизки. Ранні речі знаходять аналогії серед скіфських і таврських старожитностей.

З ІУ ст. до н.е. в святилище починають поступати перші рідкісні вироби різних античних центрів, в тому числі з дуже далеких країн. В ІІІ–ІІ ст. до н.е. імпорт стає звичайним в наборі вотивних речей святилища.

В кінці І ст. до н.е. – середині І ст. н.е. святилище стає особливо популярним.

Значна частина речей, що являють собою яскравий і цілісний комплекс, належить цьому часові. В зв'язку з поширенням обрядів спалення, пов'язаних з вірою в очищувальну силу вогню, що свідчить про глибокі зміни, які відбувались в духовній культурі, виникає необхідність в створенні нового культового центру. При його спорудженні, очевидно, постраждала центральна частина святилища попереднього періоду.

Святилище перших століть н.е. мало чітко організовану структуру. В середині сакрального центру вирізняються ділянки, відповідно їх функціонального призначення. Сакральний центр розташовувався на північному пологому схилі узвишся і являв собою великий відкритий майданчик, який мав невеликий природний нахил до півночі. По формі центр святилища наближався до широкого овалу з нерівними обрисами, орієнтованого по лінії північний-захід – південний-схід. Діаметр майданчика 30–40 м. Звичайна глибина і діаметр ямок від огорожі дорівнюють 20–40 см. Зовнішнє кільце ямок знаходиться від внутрішнього на віддалі 1,5–2 м. На поверхні більшість ямок була відмічена

необробленим камінням. В деяких випадках ямки мали кам'яний заклад, частина з них призначалась для встановлення стовпів. Можливо, каміння, яке зустрічається на поверхні материка в районі ямок, було залишками невеликої кам'яної огорожі, яку з часом розібрали. Після спорудження нового культового центру в кінці I ст. до н.е. огорожа доповнювалась новими ямками протягом I – початку II ст. н.е.

В середині сакрального центру на скелі відбувались обряди спалення жертвних тварин / скеля в багатьох місцях прокалена до червоного/, а обвуглені кістки і золу зсипали відразу ж за межами центру, який в результаті виявився оточеним зольником. Судячи з розкоту каміння, в середині майданчика, очевидно, знаходився жертвник, складений з необробленого каміння, а навкруг – скупчення ямок-фавісс. На вирівняній поверхні материкової глини вкладались вотивні пожертвування, особливо цінні – довколо жертвника і в середині огорожі. Основна частина колекції з розкопок святилища була зосереджена в сакральному центрі, причому цікаво, що тут часто зустрічались речі VI–I ст. до н.е.

Багато ямок, особливо ті, які розташовувались в північно-західній частині, були фавіссами. Звичайно вони заповнювались світло-сірою глиною з залишками спалення, здійсненого на стороні, дрібними уламками розслоєних зубів, з окремими каменями або кам'яним закладом. Вотивні предмети з цих ямок відрізняються різноманітністю. В них були знайдені: статер боспорського царя Асандра (24 р. до н.е.), бронзова статуетка Артеміди, залізна сокира-тесло, фрагментована статуетка Артеміди, яка постраждала від вогню. Багато предметів, особливо статуетки, металевий, скляний, глиняний посуд, при звершенні обряду умисно були розбиті і нерідко попадали в жертвний вогонь.

Цікавий набір речей однієї фавісси з кам'яним закладом. В ній лежало декілька виробів із срібла: мініатюрна вотивна рука з атрибутом у вигляді яйця, вставна лита рука від статуетки, розламана на маленькі частини пластина із зображенням культової сцени. Там же була знайдена порожниста статуетка Кібели, виготовлена з тонкого листа срібла, яка є чудовим зразком античного мистецтва. Вона зображує богиню на троні, по обидва боки якого сидять два леви. На голові Кібели – калаф, поверх якого накинута гіматій. Лівою рукою богиня спирається на тимпан, в правій, злегка відведених в сторону руці, –

фіала. Постамент статуетки прикрашений овами. Узагальненість форм зближує цю пам'ятку металопластики з терракотами, однак дрібні деталі відрізняються стараним опрацюванням.

В одній з фавісс огорожі сакрального центру знаходилась інша статуя жіночого божества – крихітна срібна з позолотою статуетка Тюхе. Її висота 4 см. Лита статуетка має сплюснену квадратну основу. Богиня в довгому підперезаному хітоні, який утворює численні зборки. Через праве плече – перев'язь. На голові Тюхе – калаф. Пишне волосся, що облямовує повне обличчя, зібране пов'язкою нижче потилиці. В лівій руці богині – риг достатку, увінчаний виноградним гроном, в правій опущеній і відведеній в сторону, – фіала. Незважаючи на малий розмір, статуетка передає не тільки всі дрібні деталі зображення, але й величаву поставу богині долі.

Геометричний центр святилища перших століть н.е. являв собою скупчення ямок, розташованих досить часто у вигляді плями радіусом 4–5 м. До "ядра" належить також ділянка культурного шару, в якому концентрація особливо цінних дарів максимальна. Як і ямки огорожі, ямки "ядра" були вириті в материковій глині або вирубані в скелі / їх глибина і діаметр від 0,3 до 0,5 м/. Ямки були заповнені чорною землею з продуктами спалення і щебенем або світло-сірою глиною. Всі вони були фавіссами. В одній з них знайдено чотири денарії Августа, фібула типу Авцісса і спечений фрагмент металевої кольчуги, а в другій – три потертих республіканських денарії. Ще в одній ямці лежали інталія з сердолика із зображенням колоса, кістофор Августа та бронзові монети боспорських царів Митридата УІІ і Котіса I. В одній з ямок знайдено чудовий срібний перстень із скульптурним зображенням голів двох змії, які тримають в роззявлених пащах скриньку кубічної форми. Цей масивний литий перстень прикрашено гравіруванням, яке передає фактуру зміїної шкіри. Заглибини очей були заповнені вставками з світло-зеленого прозорого скла. Віко скриньки покрите напаяним золотим орнаментом, в центрі якого розміщено півмісяць. Перстень знаходився разом з потертою римською монетою і безліччю скалок скляних посудин.

При спорудженні нового культового комплексу попередньо було проведено нівелювання поверхні, яке передбачало її розчистку від нагромадженого раніш культурного шару і вирівнювання скелі. Серед декількох тисяч вотивів, які лежали на спеціально підготовлених для жертво-

приношень глиняних майданчиках сакрального центру, – трубки-амулетниці, антропоморфні і зооморфні амулети, вотивні сокирки, деталі скринь, скриньок, шкатулок, предмети побуту, інструменти, дзеркала, стригелі, прикраси, зброя, риболовне приладдя та багато інших речей різного призначення. Прикраси представлені різним камінням, браслетами, сережками. Серед найхарактерніших знахідок – намисто, фібули різних типів, цілий набір дротиків і стріл. Немало безформних, розплавлених в жертвовному вогні злитків бронзи, срібла і скла.

Найцінніший розділ колекції – статуетки: бронзові Арес, Зевс, Посейдон, Гермес, Пан, змія, герма, кінь, Ісіда, голова пантери, срібні Тюхе, Зевс, Посейдон, Кібела, Аполлон.

Масивна бронзова статуетка Посейдона кріпилась до квадратного постаменту з допомогою припою. Велика голова з похилим лобом, кучерявою бородою і довгим волоссям відкинута назад. Кремезна фігура Посейдона, одягнутого в довгий хітон з короткими рукавами, задрапірована в плащ, один кінець якого обпоясує стегна і на поясі утворює валик, а другий перекинутий через ліве плече. Лівою зігнутою рукою Посейдон підтримує плащ. В кисті правої піднятої руки отвір для тризуба. Дивовижна унікальна збереженість предметів цієї колекції. Скло, яке на пам'ятці входить до розряду масових знахідок, не має ніяких ознак ірризації і повністю зберігає свою прозорість. Вироби з бронзи покриті благородною патиною.

Серед монет найбільше боспорських і римських рубежу та першої половини I ст. н.е.: Августа, Тіберія, Аспурга, Митридата УІІ, Котіса I. Зустрічаються монети багатьох інших центрів. Унікальними є статери боспорських правителів: Дінамії (21 р. до н.е.), Аспурга (17 р. н.е.), Митридата УІІІ 40р. Унікальний статер м. Херсонеса (95/96р.).

Відповідаючи на питання про шляхи попадання античного імпорту на святилище, звичайно, варто враховувати такі можливі джерела, як воєнна здобич, прибутки від занять піратством, дари таврським правителям від сусідніх держав. Однак всі ці обставини були досить звичними і розпов-

сюдженими в античному світі, щоб тільки з їх допомогою намагались пояснити феномен Гурзуфського Сідла.

В культурних шарах святилища, які відносяться до V ст. до н.е. – I ст. н.е. на сотнях квадратних метрів площі пам'ятки лежать суцільним масивом щелени великої рогатої худоби або зола з перепаленими коров'ячими зубами. Це свідчить про те, що скотарство в даний період займало в економіці Таврики особливе становище. Відомо, що таврське населення займалось яйлажним /відгонним/ скотарством, літом випасаючи худобу на альпійських пасовиськах, а в холодний період року відганяючи її на зимники.

Наявність розгалуженої системи гірських шляхів, які вели в сторону великих торгових і землеробських центрів, а також на Південний берег, де в античних периплах відмічені таврські гавані, пов'язана з встановленим на підставі дослідження святилища фактом успішного розведення на міцній кормовій базі кримської яйли великої рогатої худоби, дозволяє припустити, що основним шляхом доступу привозних речей на Гурзуфське Сідло був товарний обмін. За такого підходу до проблеми, цілком природньо уявляється, що частина дорогоцінних і престижних речей, одержаних в обмін на таку необхідну в землеробстві тяглову худобу, поверталась в знак подяки на розташоване серед альпійських пасовиськ святилище.

На рубежі н.е. деякі античні автори почали згадувати народ тавро-скіфів або скіфо-таврів, який займав "хребет", тобто Головну грядку. З проникненням нового етносу, очевидно, варто пов'язувати розповсюдження на святилищі обрядів спалення.

Цілком вірогідно, що первісно, згідно традиції, святилище було присвячено верховній таврській богині Діви-Партенос, яка за своїми основними функціями наближалась в уяві таврів до грецьких Артеміди, Тюхе, Діви, Іфігенії, малоазійської Кібели. Не випадково місцевість на узбережжі, яка знаходиться безпосередньо під перевалом, з найдавніших часів називалась Партеніт.

Святилище, розташоване в зоні альпійських лугов, було, вірогідно, найбільш шанованим у населення гірського та південнобережного Криму на рубежі н.е.

“Піраміди” степів – пасовиська
потоїбічного світу.
(Курган Чортотлик)

На широких просторах північнопричорноморського степу ще й досі налічується не одна тисяча стародавніх курганів. Великі і малі, розкидані по одинці та групами, вони вже давно стали невід’ємною частиною степового ландшафту (Мал. 1). Ми розповімо лише про одну з таких пам’яток.

Курган Чортотлик – одна з найяскравіших пам’яток скіфської культури ІУ ст. до н. е., знаходився поблизу с. Чкалове Нікопольського району Дніпропетровської області. Своєї широкої, справді всесвітньої слави, він набув після розкопок, проведених видатним російським археологом і істориком І. Є. Забеліним у 1862–1863 рр. В ході цих робіт була знята центральна частина величезного курганного насипу, що досягав 20 м у висоту, і відкрита гробниця, яка являла собою досить складну споруду.

Вона складалась з глибокої (11 м від рівня давнього горизонту) прямокутної вхідної ями, по кутах якої внизу були споруджені камери-ніші. В північно-західній камері-ніші було виявлено поховання знатної жінки, що мала численні золоті прикраси. Біля західної стінки камери трапились чотирнадцять амфор для вина і набір срібного посуду – лутерій, черпак, а також відома срібна амфора – справжній шедевр давнього ювелірного мистецтва (Мал. 5). Тут же був виявлений скелет молодого слуги-виночерпія. В північно- і південно-східних камерах-нішах знайдені дорогоцінні убори “цариці”, побутові предмети, залишки шкіряних сагайдаків зі стрілами та інше. В південно-західній камері-ніші були поховані двоє чоловіків з різноманітним набором наступального (списи, мечі, сагайдачні набори) та захисного (бойові пояси, поножі) озброєння. До північно-західної камери-ніші прилягало ще одне підземелля у вигляді великої (близько 5 м) камери (приміщення У за І. Є. Забеліним), поєднаної з північно-західною камерою-нішею вузьким, близько 1,5 м шириною, лазом. Жодних слідів іншої вхідної ями, яка могла б бути пов’язана з цією камерою, І.Є. Забеліним не виявлено. Незважаючи на її пограбування через спеціальний, пробитий в материк хід, що починався біля північного

краю курганного насипу, поховання чоловіка, яке знаходилось тут, було зруйноване не повністю. Зокрема, І.Є. Забеліну вдалося виявити три ніші, де зберігався розшитий золотими бляшками одяг, мечі в розкішних золотих піхвах, бронзові набірні пояси, святковий посуд і т. д.

В західній частині кургану виявлено три кінські могили, де були поховані 11 коней, і дві могили “конюхів”, одночасові з центральною гробницею.

Хоча різні аспекти вивчення кургану Чортотлик і виявленого в ньому інвентаря висвітлюються в численних спеціальних і ряді узагальнюючих праць, деякі важливі деталі його конструкції і влаштування поховальних споруд не достатньо ясні. Жваву дискусію викликало навіть питання про кількість гробниць – одна чи дві – були насправді відкриті І. Є. Забеліним. Підставами для такої дискусії були залишені після розкопок незайманими останці курганного насипу, висота яких досягала 8 м (Мал. 2), які могли дійсно ховати ще одну вхідну яму, пов’язану з камерою У, що прилягала до північно-західної камери-ніші центральної гробниці. На цю думку наштотувала і та обставина, що північно-західна ніша і розташована поряд з нею камера У були поєднані лазом настільки вузьким, що деяким вченим уявлялось “...невірогідним, щоб ґрунт із підземелля “гробниці царя” при її спорудженні виносився б че-

Мал. 1. Найбільший на сьогодні курган Північного Причорномор’я: Нечаєва Могила (висота – 16м), розташований за 40 км від Чортотлика (фото Р. Ролле).

Мал. 2. Чортомлицький курган під час розкопок 1981 року (фото Р. Ролле).

рез камеру, в якій була похована цариця". При цьому поява лазу пов'язується з діяльністю грабіжників. Вирішити надзвичайно важливу для скіфології суперечку – оскільки Чортомлик в значній мірі еталонна пам'ятка для виділення групи поховань вищої скіфської аристократії – могли лише додаткові археологічні розкопки. Вони були проведені спільною експедицією Інституту археології АН України і Німецького науково-дослідницького товариства в Бонні (ФРН) в 1981 (начальник експедиції Б. М. Мозолевський) і 1983–86 рр. (начальник В. Ю. Мурзін). Групою західнонімецьких археологів керувала професор Геттінгенського університету Р. Ролле. Незмінними співробітниками експедиції були антропологи С. І. Круц і М. Шульц, а також інженери В. Херц і М. М. Ієвлев.

Основні завдання експедиції були такі: вивчення стратиграфії курганного насипу Чортомлика, з'ясування взаємозв'язку відкритих І.Є. Забеліним поховальних споруд, пошук впускних поховань, можливо, розташованих під останцями Чортомлика.

Крім цього, експедицією досліджені скіфські кургани навкруги Чортомлика. Так, лише в 1983–1986 рр. розкопано близько 60 курганів У–ІУ ст. до н.е.

Дана публікація присвячена короткому викладу основних підсумків дослідження кургану Чортомлик.

Стратиграфія курганного насипу була простежена в 12 розрізах, прокладених через останці кургану в усіх можливих напрямках. Практично в усіх розрізах простежується досить близька картина (Мал. 3,4).

Основним будівельним матеріалом, використаним для побудови насипу Чортомлика, були пластини дерну, що добре виділяються в стратиграфічних розрізах. Пластини, розмірами близько 25 x 15 см, покладені трав'яним покривом донизу. За нашими спостереженнями, проведеними на кількох розрізах, в 1 куб. м насипу закладалось близько 270 таких плиток. На підставі цих даних можна зробити нескладні розрахунки, які ще раз підкреслять гігантські розміри кургану. Для побудови одного куб. м насипу необхідно було

Мал. 3. Південно-східний останець Чортомлицького кургану. У розрізі спостерігається робочий горизонт, дернові вальки та стабілізуючі мулясті крепиди.

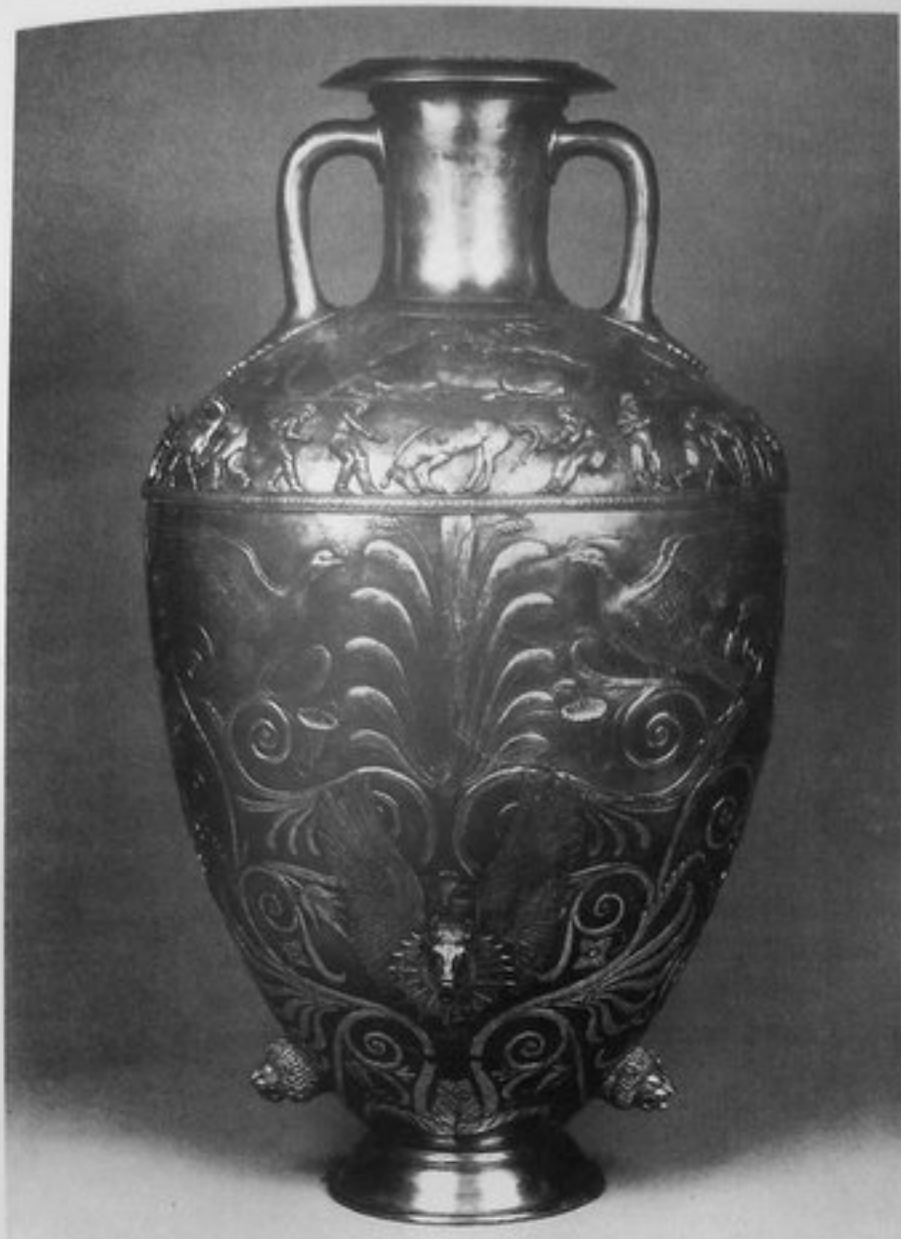
Мал. 4. Система кладки дернових вальків у насипу Чортомлика, що спостерігалась в усіх розрізах (фото Р. Ролле).

зрізати дерновий шар на площі близько 10 кв. м. Якщо ж врахувати, що в насип Чортомлика було укладено близько 75 тис. куб. м. дерну, то вийде, що для її спорудження необхідно було зняти дерн на площі не меншій, ніж 75га. Ще

раніше одним з авторів даної публікації – Р. Ролле, висловлювалась думка про те, що насипи скіфських курганів були не тільки надмогильними пам'ятками, але і являли собою, якщо так можна висловитись, частину “поховального інвентаря” у вигляді компактно складеної, сконцентрованої в одному місці ділянки пасовиська, яке належало померлому. До речі, це припущення узгоджується із спостереженням Т.В. Гамкрелідзе і В.В. Іванова, згідно яких загробний світ давнім індоєвропейцям “...уявлявся у вигляді пасовища, на якому паслись душі померлих і принесених в жертву тварин”. В такому випадку, наявне в насипу Чортомлика багатство у вигляді обширної, понад 0,7 кв.км. ділянки пасовиська, ніби “законсервованої” у часі, цілком відповідає величезним скарбам, виявленим в центральній гробниці.

Курганний насип Чортомлика будувався кількома прийомами. У розрізах добре простежуються три складені із пластин дерну конструктивних насипи. Значною мірою це пояснюється тим, що кожен із насипів був оточений укладеним біля його підніжжя кільцем мулястого ґрунту, яке мало у розрізі форму неправильного трикутника. Основа внутрішнього кільця, що оточувало перший насип, досягає в ширину 5,5 м, середнього – 5 м, зовнішнього – 9 м. Висота, відповідно – 3, 4 і 5 м. Підіймаючись по схилу насипу, мулясті прошарки поступово ставали тонкішими, перетворюючись у вузьку смугу світлішого ґрунту, що окреслював межі кожного з трьох насипів (Мал. 6). Найбільш вірогідно, це сліди глиняної обмазки, якою були покриті схили насипів. Більш складним є питання про походження і призначення описаних вище мулястих кілець, з яким пов'язана і проблема хронологічного співвідношення конструктивних насипів. Треба відзначити, що подібні “мулясті кільця” виявлені не тільки на Чортомлику. Вони достатньо добре простежені в розрізах ряду інших скіфських курганів, зокрема таких відомих, як Товста Могила і Жовтокам'янка. Тому розв'язання сформульованого вище завдання є важливим не тільки для реконструкції Чортомлика, але й для з'ясування загальних принципів побудови скіфських курганів.

Іншими словами, для нас є важливим, чи споруджувався насип Чортомлика та інші подібні до нього надмогильні споруди з усіма простеженими в них конструктивними елементами одночасово, чи між спорудженням конструктивних насипів був якийсь хронологічний розрив. Б. М. Мозолевський за матеріалами кургану Жовтокам'янка, де простежені чотири таких на-

Мал. 5. 1 Срібна амфора з центральної могили Чортомлика. 2 Розгортка зображень на центральному фризі амфори.

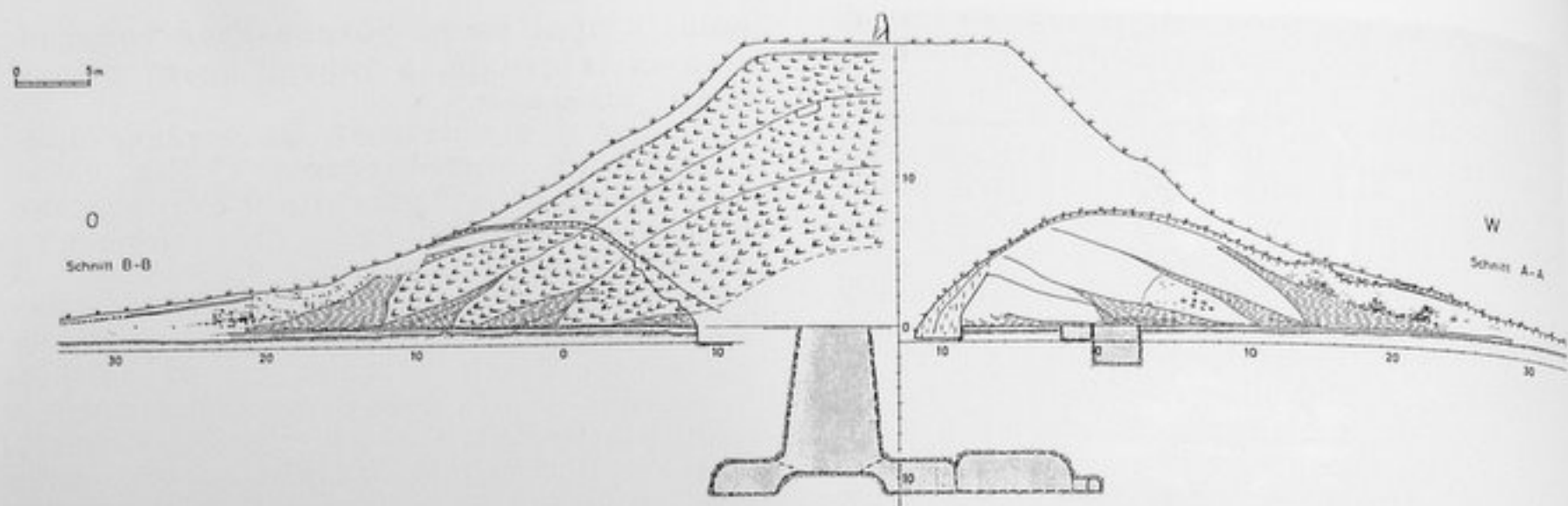
сипи, оточених кільцями мулястого ґрунту, схилився, наприклад, до другого варіанту, пов'язуючи спорудження кожного із насипів з будівництвом впускних могил. Але, якщо припустити, що між спорудженням кожного із конструктивних насипів проходив якийсь проміжок часу, природньо виникає наступне питання – чи являють собою кільця мулястого ґрунту спеціально споруджені елементи насипу, що мають визначне функціональне навантаження, чи їх поява обумовлена послідовним природнім руйнуванням конструктивних на-

сипів, в ході якого розмивалася глиняна обмазка їх схилів, а змитий ґрунт осідав біля їх підніжжя.

Відразу ж відзначимо, що останнє припущення не підтвердилось. Це показали результати горизонтальної зачистки південно-східного останця Чортомлика на висоті 1,8 м від давнього чорнозему. В зачистці простежувались зовнішнє і середнє кільця мулястого ґрунту, причому протягом всього останця ширина кілець і відстань між ними були однаковими з точністю до сантиметра. Це, без сумніву, свідчить про їх штучне походження. Крім того, відсутність помітних слідів розмиву схилів першого і другого конструктивних насипів, простежених і в горизонтальній зачистці, і в численних вертикальних розрізах, доводить, що перший і другий насипи практично не носять слідів дії атмосферних опадів і, відповідно, що насип Чортомлика був збудований практично одночасово.

Остаточно впевнитися в цьому допомогли аналізи ґрунту, з якого склалися "мулясті" кільця. В результаті аналізів, проведених фахівцями Геттінгенського університету, з'ясувалося, що останні споруджені із спеціально ущільненого в зволоженому стані майже в два рази мулу. Цим шляхом досягалась значна міцність "мулястих кілець", які були, якщо так можна висловитись, основними несучими конструкціями, каркасом курганного насипу, що дало можливість нам назвати дані конструкції мулястими кріпками. Не виключено також, що мулясті кріпки, які поступово переходили в глиняну обмазку схилів конструктивних насипів, відігравали роль і своєрідних гідроізолюючих прошарків, які перешкоджали проникненню в товщу насипу дощових і талих вод. Аналогічну роль, швидше за все, відігравав і простежений на всій підкурганній поверхні шар лінзоподібної в розрізі форми (його товщина в центрі кургану до 0,4 м, на периферії до 0,15 м), який лежав безпосередньо на давньому чорноземі і названий нами робочим горизонтом. Він мав характерну структуру і складався з багатьох тонких прошарків глини і чорнозему. Напевно, з ущільнення такого майданчика, що відводив дощові води від центру кургану, де копалась вхідна яма, практично і починалась побудова курганного насипу.

Таким чином, насип Чортомлика постає перед нами як суцільна, достатньо складна і добре продумана споруда. Цілком очевидно, що керувати її побудовою могли тільки спеціальні люди, які мали достатній досвід і навички – своєрідні архітектори курганів.

Мал. 6. Розріз кургану Чортомлик по лінії захід – схід з поховальними спорудами та реконструкцією відсутньої частини курганного насипу (малюнок В. Херца та Г. Томм).

Мал. 7. Ділянка кам'яної крепиди Чортомлика протяжністю 40 м та висотою 2,5 м в основі курганного насипу (фото В. Герца).

Привертає увагу і зовнішнє оформлення ними курганного насипу. З цією метою навколо нього будували кам'яну крепиду, яка в плані мала форму правильного овалу, простягнутого з заходу на схід. Його розміри 100x90 м. На жаль, крепиди збереглась не повністю – про її розміри і побудову ми вимушені судити за чотирма ділянками, виявленими і зафіксованими нами в 1983–85 рр. Найкраще збереглась ділянка № 1/1983 р., довжина якої складає близько 40 м. На її прикладі ми й опишемо кам'яну крепиду.

Основним її елементом є зовнішня опорна стіна, складена з великого буту і кам'яних плит, що досягли в довжину 2,5 м, висотою близько 2,5 м. Збереглися 7–8 горизонтальних рядів кладки (Мал. 7). При цьому нижній ряд лежить на краю зовнішньої мулястої крепиди, яка, в свою чергу, покоїться на робочому горизонті. Таким чином, нижній ряд зовнішньої опорної стіни кам'яної крепиди піднятий над давнім чорноземом приблизно на 0,5 м.

На думку С. Д. Крижицького, відомого спеціаліста в галузі античної архітектури

Північного Причорномор'я, за технікою кладки зовнішньої опорної стіни, наявністю перев'язки швів по вертикалі і характером будівельного матеріалу (бут, вапнякові і гранітні плити крепід), можна виділити ряд так званих "захваток", тобто ділянок зовнішньої опорної стіни, які побудовані самостійно різними групами будівельників. При цьому С. Д. Крижицький не виключає, що деякі захватки споруджувались при участі або під наглядом грецьких майстрів.

Простір між зовнішньою опорною стіною і схилом кургану було заповнено вапняковим бутом середніх розмірів. Поверх нього, приблизно на рівні верхнього ряду кладки зовнішньої опорної стіни, знаходився вирівнюючий шар з дрібного буту. В результаті вздовж всієї окружності кургану утворювався рівний майданчик шириною близько 7 м, піднятий на висоту зовнішньої опорної стіни. Таким чином досяглося враження, ніби насип Чортомлика споруджено на величезній кам'яній платформі, що чітко відділяла цей рукотворний пагорб від оточуючого рельєфу.

Наочне уявлення про грандіозні розміри кам'яної крепід дають підрахунки геолога М. О. Панченко. Відповідно до його даних, загальна вага тільки однієї, найбільш добре збереженої ділянки крепід – № 1/1983 р., складала близько 1100 тонн. Якщо ж врахувати, що ця ділянка дорівнювала за своєю довжиною приблизно 1/7 довжини окружності крепід, то, відповідно, загальна вага каміння, використаного при її будівництві, досягала 8.000 тонн. При цьому, як повідомив нам М. О. Панченко, камінь для будівництва крепід брався у радіусі 2–8 км від Чортомлика, де є виходи аналогічного каменю на поверхню.

Біля основи зовнішньої опорної стіни нами були зафіксовані численні уламки амфор, окремі кістки людини, а також скупчення кісток тварин. Тільки вздовж ділянки № 1/1983 р. кам'яної крепід було розчищено 9 таких скупчень. Серед них кістки коня (9 особин), вепра (1 особина), ймовірно, свині домашньої (1 особина). Крім кісток тварин, тут же знайдені уламки черепа молодої людини у віці, приблизно, 20 років. Ряд скупчень кісток тварин, в основному коней, виявлено і поблизу зовнішньої опорної ділянки № 4/1985 р. кам'яної крепід. Серед них виявлені два залізних прямих псалії. Тут також виявлені залишки людей.

Ці знахідки нагадують відому розповідь Геродота (ІУ, 72), за якою через рік після спорудження царського кургану скіфи розставляли навколо нього своєрідну почесну варту із 50 спеціально вбитих для цього скіфських воїнів, посаджених на мертвих

Мал. 8. Бронзовий казан з рельєфним візерунком з Північної могили Чортомлика (малюнок В. Герца).

коней. Враховуючи довжину окружності Чортомлика (близько 280 м), ми можемо легко підрахувати, що на даному кургані ділянка, ввірена "під опіку" кожного такого охоронця, складала б, приблизно, 5 м. Досить цікаво, що схожу цифру ми отримуємо, якщо розділимо довжину ділянки № 1/1983 р. кам'яної крепід – 40 м, на кількість особин коней (9), кістки яких були тут виявлені. На нашу думку, ця маленька деталь ще раз вказує, що простежені вздовж крепід Чортомлика залишки кісток людей і коней є першим археологічним свідченням, яке підтверджує достовірність зафіксованого Геродотом звичаю.

Розглянемо поховальні споруди Чортомлика. В 1981 р. були зроблені спроби уточнити конструкцію центральної гробниці, вперше відкритої І. Є. Забеліним. З цією метою в центрі кургану за допомогою потужних бульдозерів була закладена широка траншея, яка повинна була відкрити доступ до нижньої частини центральної гробниці, дати можливість розчистити її по дну та простежити її контури і розміри, а також співвідношення між центральною гробницею і камерою У (за І. Є. Забеліним), що прилягала до північно-західної камери-ніші центральної гробниці. Однак на глибині близько 8 м від давнього чорнозему траншея заглибилась в шар насиченої вологою материкової глини, що безумовно вказувало на близькість ґрунтових вод. Роботи було зу-

пинено. В присутності спеціально запрошених гідрогеологів у дні траншеї за допомогою ручного бура була пробита свердловина, яка досягла глибини близько 13 м від давнього чорнозему. Таким способом було з'ясовано, що під нашою траншеєю знаходиться потужний шар пливуну. В результаті стала абсолютно очевидною недоцільність продовження подальших робіт, оскільки пливун, звичайно ж, повністю розмив стіни і дно поховальних споруд. Здавалося б, що рішення проблеми, яка нас цікавила, зайшло у безвихідь і питання про взаємозв'язок центральної вхідної ями з камерами-нішами по кутах і камери У, що прилягала до неї, так і залишиться відкритим. Однак цього не сталося.

В 1985 р., при дослідженні північно-східного останця курганного насипу Чортотлика, була зафіксована частина викиду із центральної гробниці, який, як ми вважали раніше, був повністю знищений в процесі розкопок І. Є. Забеліна. Це дало можливість уточнити розміри викиду і, відповідно, його об'єм. При цьому виявилось, що об'єм останнього (понад 400 куб. м) майже повністю співпадає з сумарним об'ємом всіх поховальних споруд, відкритих І. Є. Забеліним (440 куб. м). Безсумнівно, це серйозний доказ на користь того, що камера У була складовою частиною єдиного поховального комплексу. Якщо врахувати також, що жодних слідів вхідної ями, яку можна було б пов'язувати з камерою У, за межами траншеї І. Є. Забеліна нами виявлено не було, то питання про те, скільки ж поховань було насправді ним відкрито, можна вважати вирішеним. Тепер ми повністю впевнені, що п'ятикамерну центральну гробницю Чортотлика, складна конструкція якої не має прямих аналогій серед інших поховальних пам'яток степової Скіфії, необхідно розглядати як єдину поховальну споруду, створену для поховання скіфського царя, останки якого були виявлені І. Є. Забеліним у камері У. У такому випадку всі поховання в камерах-нішах, розташованих по кутах вхідної ями, в тому числі і поховання "цариці" в північно-західній камері-ніші, є супроводжуючими, а за багатством і розкішню поховального інвентаря, виявленого в різних приміщеннях центральної гробниці, ця справді царська могила не має рівних серед інших поховань Скіфії.

Як ми вже відзначали вище, з центральною гробницею були пов'язані розташовані на захід від вхідної ями три кінські могили, де знаходились скелети 1 1 коней, і дві могили "ковюхів". Ще одне супроводжуюче поховання, що мало безпосереднє

відношення до центрального, було виявлене нами в 1984 р. під північно-західним останцем курганного насипу. Воно розташоване на віддалі 40 м на захід-північ-захід від вхідної ями центральної гробниці (поховання № 1/1984 р.).

Могильна яма підпрямокутної форми з заокругленими кутами була орієнтована довгою віссю по лінії захід-північ-захід – схід-південь-схід. Південна частина ями була зруйнована бульдозером, що вертикально підрізав внутрішній край ділянки № 2/1984 р. кам'яної крєпиди. Довжина збереженої частини ями – 1,5 м, ширина в північно-західній – 0,5 м, в центрі – 0,8 м. Яма глибиною 0,9 м була введена в материк на 0,3 м від рівня робочого горизонту, на якому простежувався слабкий материковий викид. Похований – чоловік міцної будови тіла у віці близько 30 років, лежав у витягнутому стані на спині, головою на схід-південь-схід. Ноги витягнуті, руки зігнуті в ліктьових суглобах, кисті складені на тазі, а поверх них лежав камінь неправильної, близької до овальної форми. Зліва від похованого, біля лівого стегна, знаходився 41 бронзовий тригранний наконечник стріли із уламками древок, на яких червоною фарбою були нанесені смуги. Біля правого плеча похованого виявлено погано збережений залізний наконечник списа довжиною близько 25 см. Вток списа знаходився на віддалі 90 см від наконечника – біля правої гомілки. Загальна довжина списа – 1,3 м. Не виключено, що він був покладений в могилу зламаним. В заповненні ями і над нею, на рівні робочого горизонту, знайдено 14 розбитих амфор, стінки яких зсередини були покриті товстим шаром винного каменю. Крім того, безпосередньо біля поховання № 1 нами було виявлено ще 6 скупчень амфорних уламків.

Амфори були вертикально вкопані ніжками в робочий горизонт.

Можна припустити, що спочатку в кожній групі амфор нараховувалось по 7 посудин. У такому випадку в похованні № 1/1984 р. знаходився, якщо так можна висловитися, подвійний комплект – 14 амфор. До речі, стільки ж амфор, як ми пам'ятаємо, було виявлено і безпосередньо в центральній гробниці – в її північно-західній ніші. Якщо наше припущення правильне, то у величезному "винному складі", що охоронявся чоловіком, похованим у могилі № 1/1984 р., нараховувалось близько 56 амфор, в яких зберігались сотні літрів привізного вина. Навіть якщо припустити, що центральна гробниця була б повністю пограбована в давнину, лише одна ця деталь дала б повне уявлення про

засліплюючу розкіш, з якою було обставлено поховання скіфського царя.

Більш пізнім часом, порівняно з центральним похованням, датується поховання, впущене в північну полу курганного насипу Чортотлика і тому позначене на загальному плані кургана як "Північна могила", що являла собою традиційну скіфську катакомбу. Її вхідна яма знаходилась на віддалі 42 м на північ-захід-північ від вхідної ями центральної гробниці.

Вхідна яма Північної могили мала прямокутну форму, розмірами у верхній частині – 3,8 м (захід-схід) x 2,6 м (північ-південь). Донизу яма дещо розширювалась. Глибина ями – близько 6,3 м від рівня давньої поверхні. В заповненні вхідної ями трапився бронзовий тригранний наконечник стріли, 2 бронзові панцирні пластини, бронзові деталі вуздечки, а також виявлено 6–7 іклів кабана, в яких просвердлено 1–2 отвори. В одному випадку в отворі збереглась залізна клепка. Цілком можливо, що ці ікла були частиною нагрудної прикраси коня. Крім того, в заповненні вхідної ями зустрічались численні кістки тварин, зокрема, щелепи вепрів. Всього в заповненні вхідної ями були знайдені кістки близько 12 вепрів (не враховуючи просвердлених іклів), 5 биків, 2 кіз або овець, 1 домашньої свині (?), 4 коней, 4 оленів, 1 косулі і 1 собаки (визначення О. П. Журавльова). Серед кісток тварин трапились також 6 фаланг пальців людини. Вони належали 3 або 4 індивідуумам, серед яких 1 чоловік, старший 25 років, і 1 підліток у віці 14–20 років (визначення М. Шульца).

Останні з описаних знахідок асоціюються з даними Геродота, згідно яких скіфи на ознаку траура по померлому царю "...відрізають собі частину вуха, волосся обстригають кругом, на руках роблять надрізи, лоб і ніс роздряпають, ліву руку проколюють собі стрілами" (Геродот, ІУ, 71). Хоча в цьому уривку прямо і не вказується, що скіфи поряд з перерахованими вище ритуалами практикували і відрубання пальців руки, існування у них такого звичаю, до речі зафіксованого етнографами у деяких народів, цілком вірогідне.

Поховальна камера прилягала до південної стінки вхідної ями. Вони поєднувались між собою за допомогою короткого (1,7 м) дромоса, ширина якого складала 2,8–3,8 м. Гирло дромоса було загороджене заслоном із дощок, скріплених між собою залізними скобами, численні уламки яких були виявлені в заповненні вхідної ями, безпосередньо біля її південної стінки. Були зафіксо-

вані залишки голубої та червоної фарби, а також окремі краплини білої та рожевої.

Поховальна камера мала в плані трапецієподібну форму. Її довжина близько 5,5 м, ширина біля дромоса – 4,8 м, в торці – 6 м. Дно камери знаходилося на одному рівні з дном вхідної ями.

Склепіння камери було частково зруйноване давніми грабіжниками, що проникли до неї в районі дромоса. Після пограбування камери Північної могили вони почали вести від її торцевої стінки грабіжницький хід, через який була пограбована центральна гробниця. Як відомо, цей грабіжницький хід був повністю розчищений І.Є. Забеліним, який рухався по ньому від центральної гробниці. Коли робітники, які розчищали давній грабіжницький хід, попали в камеру Північної могили, її склепіння, напевне, вже повністю просіло, і працювати в цьому рихлому ґрунті було неможливо. Це примусило І. Є. Забеліна закласти над камерою, яка так і не була ним помічена, невеликий прямокутний розкоп, що не дійшов до дна камери близько 2 м. Контури цього розкопу, заповненого чорноземом, добре розрізнялися в матеріку. Інвентар, що залишався в могилі після грабіжників, досить нечисленний. Це, передусім, чудовий бронзовий казан, покритий двома рядами рельєфного орнаменту. В казані знаходились туша барана і дерев'яний черпак. Судячи з усього, казан був в ужитку досить довгий час – на ньому помітні сліди ремонтів, його стінки покриті товстим шаром сажі. Це спостереження добре узгоджується з тим, що найближчою аналогією казану із Чортотлика є казан з кургану Розкопана Могила, що традиційно датується У ст. до н.е.

Крім казана в камері виявлені також 2 срібні посудини – круглотілий келих і кілік, та гераклейська амфора.

Такі, в найкоротшому викладі, основні підсумки проведеного нами дослідження кургану Чортотлик. Докладніше з ними можна ознайомитись у спеціальній монографії, яка присвячена аналізу усього комплексу Чортотлицького кургану.

Література

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган ІУ в. до н.э. – Киев: Наук. думка, 1991.

Мурзин В.Ю., Ролле Р. Основні підсумки сучасного дослідження кургану Чортотлик. – Археологія. – 1989. – № 1.

R. Rolle, V. Ju. Murzin. Erste Ergebnisse der modernen Untersuchungen am skythischen Kurgan Certomlyk. – Antike Welt. – 1988. – Jg. 19, Heft 4.

Огуз – курган скіфського царя
кінця ІУ ст. до н.е.

З 1859 року при міністерстві двору російського царя існувала Археологічна Комісія, яка досліджувала головним чином греко-скіфські пам'ятки півдня Росії. Наприкінці 1901 року до цієї установи з Мелітопольського повіту надійшло повідомлення, яке справило ефект вибуху. Провінційний поліцейський начальник звітував, що місцеві селяни у великій кількості видобувають золоті предмети з дослідженого вже Комісією кургану. Йшлося про один з найбільших курганів степів Східної Європи – Огуз. Протягом 1891–1894 років розкопки цього кургану здійснював професор Петербурзького університету М.І.Веселовський. Під більш ніж двадцятидвохметровим насипом, у котловані глибиною шість метрів, було віднайдено склеп античної кладки з великих блоків обробленого вапняку. Він виявився майже порожнім через декілька давніх пограбувань. З півдня до склепу вів підземний тридцятип'ятиметровий коридор, не досліджений М.І.Веселовським через загрозу обвалів. Саме з цього коридору, вхід до якого відкрився після обвалу, спричиненого осінніми дощами 1901 року, селяни видобули більш як 220 масивних золотих предметів, що ними були прикрашені вуздечки й сідла 11 високо-порідних верхових коней / близьких за екстер'єром до сучасних арабських скакунів/. З метою припинення подальшого спустошування кургану, до села Нижні Сірогози Мелітопольського повіту, поблизу якого знаходилась пам'ятка, навесні 1902 року прибув помічник завідуючого розкопками давнього Херсонесу В.Н.Рот. В результаті довивчення підземних поховальних споруд Огуза та енергійних заходів по скуповуванню старожитностей у населення, В.Н.Роту вдалося зібрати більшість золотих комплексів кінської амуніції, додавши до них ще три набори срібних прикрас вузди, виконаних у стилі, характерному для фракійських торевтів. Ці прикраси є шедеврами давнього ювелірного мистецтва. Зрештою, від Рота Ермітаж одержав 91 прикрасу до вуздечок і сідел. Значну частину знахідок з Огузу скупив у селян агент одеських антикварів. Цілком вірогідно, що через них окремі прикраси потрапили до особистої колекції Б.Н.Ханен-

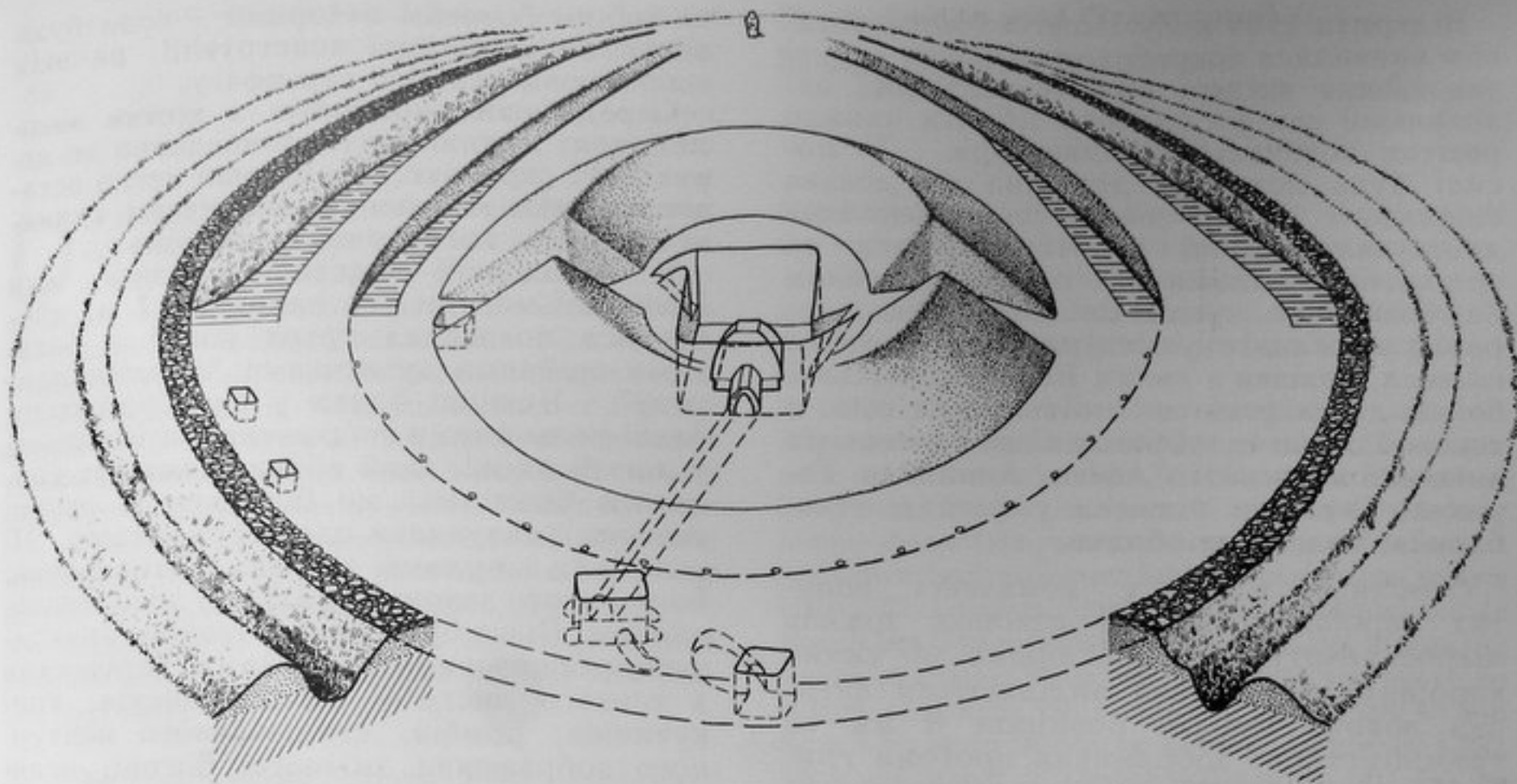
ко у Києві / вони й донині зберігаються у Музеї історичних коштовностей України/.

Успішні розкопки кургану Солоха, здійснені М. І. Веселовським за десять років по "золотій лихоманці" у Мелітопольському повіті, подарували нам багато шедеврів античної торевтики і на досить тривалий час відсунули курган Огуз на другий план. Лише 1972 року археологи знов згадали покинутий гігант – О.М.Лесков, один з організаторів великомасштабних археологічних досліджень на Україні, співробітник Інституту археології АН УРСР, здійснив спробу дорозкопки кургану. Польовий сезон було присвячено вивченню східної та північної частин насипу кургану. Однак завершальний етап розкопок проводив учень О.М.Лескова – Ю.В.Болтрик, один з авторів цих рядків, протягом 1979–1981 років.

Об'єднані зусилля археологів чотирьох поколінь дозволили одержати повну картину будови цієї видатної поховальної пам'ятки. Курган містив: центральну поховальну споруду із ступінчастим склепом і пов'язані з цією спорудою могили вартового й чотирьох коней, а також Північну та Південну могили, впущені до вже існуючого насипу.

Насип кургану, об'ємом 140 тис. м³, був споруджений з дернових блоків /вальків/ у декілька прийомів. Основний будівельний матеріал кургану – блоки з дерну – довозився із долини Сірогозької балки, розташованої за 3–5 км від місця робіт. Курган оточувало кільце крєпиди з вапняку, який довозили, ймовірно, з берегів Дніпра /за 50 км/. Для крєпиди й склепу було доставлено близько 5 тис. м³ каменю. Крєпиду було укладено на схилі насипу, а на деякій відстані від неї насип був оперізаний великим ровом, діаметр якого 125–130 м, ширина 4–6 м, глибина до 3, 5 м. Глина, що викидалася з рову, укладалася ззовні й слугувала підмурком валу, оточуючого курган.

Центральна поховальна споруда кургану складалася із вхідної ями з чотирма нішами по кутах й сліпим ходом; вже згадуваного довгого підземного коридору, величезного квадратного в плані котловану, у стінках якого містилися три ніші. До котловану вели два спуски-пандуси, у його центральній частині було споруджено камінний склеп площею близько 41 м². Слід зазначити, що в поховальних пам'ятках Скіфії камінні склепи невідомі. За архітектурними особливостями склеп Огуза можна віднести до типу боспорських склепів, які будували давні греки. Очевидно й склеп Огузу споруджували наймані грецькі майстри. На

Мал. 1. Схематична реконструкція будови кургану Огуз за Ю.В. Болтриком та М.М. Ієвлєвим.

це, oprіч способу обробки каменю, вказує й використання як крeпiжного матерiалу залiзних скреп, гнiзда з якими заливалися розплавленим свинцем.

При закiнченнi досліджень кургану, 1981 року, було вiднайдено вiдособлену кiнську могилу, що знаходилася на захiд вiд котловану на стежцi в тiлi кургану. Могила лишалася незакладеною до моменту кiнцевого формування насипу. Тут було поховано чотирьох коней – троє прикрашенi золотою вуздою й засiдланi, на грудях у двох – бронзовi бляхи, четвертого коня загнuzдано “культовою” вуздою з кликiв тварин i не засiдлано. Цiлком вiрогiдно, що цi конi призначалися для служникiв, похованих у нiшах центральної поховальної споруди /у пiвнiчній нiшi – поховання жiнки, у захiдній – пiдлiтка й дорослого, можливо, жiнки, схiдна нiша була порожня/. Коня з культовою вуздою слiд, напевно, спiввiднести з цiєю порожньою нiшою, решту ж коней – з похованнями супроводжуючих осiб iз пiвнiчної та захiдної нiш, причому кiнь без нагрудника, вiрогiдно, призначався пiдлiтковi. Це кiнське поховання, що збереглося неушкодженим, дає можливість пояснити та реконструювати знахiдки комплектiв кiнської амуницiї з пiдземного коридору /дромосу/, здобутих хiжацькими розкопками селян. До того ж золотi набори вузди з окремої кiнської могили й дромосу були абсолютно

iдентичнi й рiзнилися тiльки за наявнiстю золотих нагрудних прикрас, що було зумовлено безпосередньою близькiстю до основного поховання.

Золотi кiнськi убори з центральної поховальної споруди називаються уборами з птаходзьобими нащiчниками, а конi у таких уборах, як правило, супроводжували поховання чоловiкiв дуже високого соцiального рангу. Такий тип кiнської вузди зустрiчається у найбагатших курганах Скіфiї – Чортомлику, Козлі, Товстiй Могилі, Чмирьовiй могилі та iнших. Вузdechковi набори поєднуються iз нагрудниками й сiдлами. Представленi в експозицiї електровi фiгурнi платiвки прикрашали сiдла, оздобленi замшою червоного кольору. Тобто, у кольоровiй гамі були присутнi кольори, що символiзують сонце. Складовою уборiв з птаходзьобими нащiчниками, як правило, є /наш випадок також не виняток/ нанісники у виглядi голови або фiгурки лева. Птахи символiзували свiтове дерево, лев був символом сонця й верховної влади. Таким чином, можна говорити про те, що подiбнi убори були показниками належностi коней до царської конюшнi або до так званих “коней головного сiдла”.

На жаль, ще у давнину склеп було двiчі пограбовано i тому прикраси кiнської вузди стали єдиною компенсацiєю археологам за нелегку працю.

Відкрита 1980 року Північна могила також виявилася пограбованою, але в ґрунті заповнення вхідної ями та підземної поховальної камери вдалося зібрати чимало решток поховального інвентаря. У могилі була похована дружина чи донька скіфського царя, тому серед знахідок домінували дрібні золоті прикраси та аплікативні бляшки від одягу – загалом близько 6 тис. предметів. Серед них – сережка у вигляді скульптурного зображення сфінкса, бляшки з ликом Великої скіфської богині та скіфом, що стоїть перед нею, а також бляшки із зображеннями персонажів античної міфології: Афіни, Аполлона, Геракла, Горгони; підвіски у вигляді лева, барана, чоловічих обличч.

Особливе місце у комплексі золотих виробів посідають декілька зразків мікроскульптури /мініатюрних об'ємних виробів/, серед яких виділяються антична жіноча голівка розміром 6 мм та триміліметрове зображення протоми грифона, паяне з дев'яти частин і з такою ж мініатюрною підвіскою у вигляді виноградного грона. Виконавцями цих невеличких шедеврів були давньогрецькі ювеліри, можливо, боспорські майстри. Ці дивовижні знахідки підтверджують повідомлення античних авторів про те, що грецькі ювеліри виготовили золоту квадригу з колісницею, яка була завбільшки з муху.

Скіфську аристократку було поховано у розкішному дерев'яному античному саркофазі, від якого збереглися шматки алебастрової ліпнини з позолотою на голубому тлі й багато фрагментів, вирізаних за контуром гравірованих платівок із слонової та трубчастої кістки, що прикрашали його стінки. За сюжетами зображень ці кістяні платівки поділялися на дві групи. Першу, нечисленну, складали антропоморфні зображення, виконані з слонової кістки. До другої відносились фрагменти, що утворювали складний рослинний орнамент, у якому можна виділити стебла рослин, пелюстки, пальметки, листя акафа, квіти, розетки. Цей набір наштовхує на думку про широко розповсюджений сюжет світового дерева, виконаний античним майстром, та перегукується із зображальними рядами на предметах античної торевтики – пекторалі з Товстої могили, вазі й гориті з кургану Чортотлик. До деталей саркофага відносяться й п'ять кістяних циліндрів з великим наскрізним

та малим боковим отворами – вони були деталями шарнірної конструкції, на якій закріплювалося віко саркофагу.

Серед інших предметів з кістки виділяються: кістяні платівки-накладки до дерев'яної скриньки, форму якої легко встановити саме завдяки цим платівкам; складні веретена, косметична лопаточка.

У придонній частині вхідної ями Північної могили /на глибині 5,7 м/ збереглося поховання трьох коней з багатьма срібними вуздечками "фракійського типу". Нащичні бляхи у них були оздоблені рельєфними зображеннями вершника у легкій одязі, який вбиває пантеру; крилатого божества, що бореться із левом; сценою шматування оленя грифонами. Ці коні були запряжені до візка, розмальовані борта якого закривали вхід до поховальної камери. Візка було вкрито тентом, прикрашеним бронзовими платівками, вирізаними з тонкого листа у вигляді дисків, трикутників, ромбів, стилізованого контурного зображення змієногої богині, великих ажурних платівок у формі пальметок та прикрашених меандром стрічок. Нагромадження цих прикрас було знайдено у заповненні вхідної ями. Бляхи лежали на ділянці розміром 2 x 1 м чотирма-шістьма шарами. Судячи з усього, їх було нашито на тканину, згорнуту й кинуту до вже частково засипаної вхідної ями поховання.

Південна могила знаходилася у 56 м на південь від центру кургану, поблизу вхідної ями центральної поховальної споруди та з'єднувалася з нею грабіжницьким ходом. Могила була, власне, катакомбою глибиною 4,4 м з підземною камерою площиною близько 24 м². Через стародавнє пограбування та невдалі розкопки Рота інформація стосовно цієї могили була мінімальною. Можна лише припустити, що поховано в ній було жінку царського роду.

Таким чином, враховуючи колосальні працевитрати на зведення поховальної споруди, присутність поховань залежних осіб, поховання високопорідних верхових коней та високу якість поховального інвентаря, курган Огуз, безперечно, слід вважати усипальницею скіфського царя. Ім'я цього царя нам невідоме, але, цілком вірогідно, що це міг бути спадкоємець скіфського царя Атея, який загинув 339 року до н.е. у битві з батьком Олександра Македонського – Філіппом II. Цьому твердженню не суперечить і дата спорудження кургану Огуз – 330–310 роки до н.е.

Der einzigartige, mit nichts zu vergleichende Zauber der Welten der Steppe läßt kaum jemanden unberührt. „Vor mir schimmerte grau die einsame Steppe. Einzig ein Kurgan stand in der Ferne wie ein Wächter und schaute, wie es schien, mit scharfem Blick über die Ebenen ... Seine Zeit, so dachte ich, ist für immer vorbei: In jahrhundertlangem Vergessen erinnert er sich nur dunkel der fernen Vergangenheit, der früheren Steppe und der früheren Menschen, deren Seelen ihm vertrauter und näher waren, die besser als wir sein Raunen zu verstehen vermochten, das von Ewigkeit her voll ist von der Melancholie der Steppe, die ohne Worte so vieles sagt über die Nichtigkeit des irdischen Seins ... In den Steppen des Südens scheint jeder Kurgan ein verschwiegenes Denkmal eines poetischen Geschehens“ (aus: I. A. Brjušov, Na Donce).

Über Jahrhunderte hinweg störte anscheinend nichts Ruhe und Gleichförmigkeit der alten Gräberlandschaften. Pyramidengleich hoben sich aus ihrer Umgebung die Kurgane der „Fürsten“ und Könige der Skythen als stumme Zeugen vergangener Zeiten. Bewachsen mit Steppengräsern und in den warmen Monaten mit Wildblumen, verbirgt die Vegetation wie eine weiche Decke oft die trichterförmigen Narben, die dem geschulten Auge des Archäologen anzeigen, daß die Grabhügel des öfteren ungebeten Besuch mit dunklen Absichten erhielten.

Der erste, der seinen Zeitgenossen und uns über „Geheimnis“ und „Ursache“ des Aufbaus von Grabhügeln in diesem Gebiet berichtet, war Herodot, der Vater der Geschichtsschreibung, der im Buch IV, 71–72, eingehend die ganze Kette von Vorgängen und Ereignissen beschrieb, die mit dem Hinübergehen eines Skythenkönigs aus dem irdischen Leben ins Jenseits verbunden waren. Das Ende lautet: „Darauf türmen sie einen hohen Grabhügel auf, und im Wetteifer versuchen sie, ihn so hoch wie möglich zu machen.“

Seine ganze Beschreibung ist so detailliert und farbenprächtig, daß man sich unwillkürlich als Zeuge und Teilnehmer der feierlich-blutigen Bestattungszeremonie eines Skythenherrschers fühlt.

Viele Besonderheiten der Grabbautechnik skythischer Kurgane und der teils tief unter ihnen gelegenen Grabanlagen weisen darauf hin, daß die Stammesangehörigen, die dieses letzte ewige „Totenhaus“ erbauten, eine mögliche Beraubung fürchteten und deshalb eine Reihe von Vorkehrungen zur Tarnung und Sicherung der Totenruhe trafen. Die Schändung der Gräber von Herrschern und Stammesführern, nicht selten sogar durch Teilnehmer der vorangegangenen Bestattungszeremonie, die den Reichtum des für das Jenseits bestimmten Grabinventars genau kannten, war im Altertum keineswegs selten.

An dieser Stelle sei auf die ausgeklügelten Vorkehrungen zur Täuschung von Grabräubern bei der Anlage ägyptischer Pharaonengräber verwiesen. In den meisten

Fällen blieben sie freilich angesichts der Habgier nach den verborgenen Reichtümern im Inneren wirkungslos.

Dank einem gut erhaltenen ägyptischen Papyrustext sind die Ereignisse nachzuvollziehen, die in einer Nacht des 12. vorchristlichen Jahrhunderts im Tal der Könige vor sich gingen:

Es waren acht Grabräuber. Nachdem man sie „mit einer Doppelrute an Händen und Füßen geschlagen“ hatte, notierte der Gerichtsschreiber: „Wir öffneten ihre Särgе und ihre Hüllen, in denen sie waren. Wir fanden die erhabene Mumie dieses Königs ... Da war eine große Reihe von Amuletten und goldenen Schmuckstücken an seinem Hals ... Wir rissen das Gold ab, das wir an der erhabenen Mumie des Gottes fanden ... Wir fanden des Königs Gemahlin in gleicher Weise; wir rissen alles, was wir an ihr fanden, in gleicher Weise ab ... Wir stahlen ihre Geräte, die wir bei ihnen fanden, als da waren Gefäße aus Gold, Silber und Bronze. Wir teilten und machten das Gold, das wir an den Mumien dieser beiden Götter fanden, und die Amulette, Schmuckstücke und Hüllen in acht Teile.“ (zitiert nach Ceram).

Dieser Bericht könnte fast wörtlich aus dem Munde eines Grabräubers stammen, der mit Gleichgesinnten Gräber der balsamierten Skythenkönige heimgesucht hatte. Die von Archäologen bei ihren systematischen Grabungen freigelegten Grabräubergänge – oft komplizierte Stollensysteme mit Führungsgang und Seitenverzweigungen – zeigen, welche Mühe und Aufwand, aber auch welches Risiko eine solche Tätigkeit mit sich brachte. Die archäologischen Spuren dieses grausigen „Handwerks“ lassen eine Vorstellung davon aufkommen, was in den offenen Weiten der Steppe vor sich gegangen sein mag. Über lange Zeit hinweg wurden vermutlich finstere Pläne geschmiedet und bei heimlichen nächtlichen Zusammenkünften besprochen, möglicherweise mußten Wächter bestochen oder abgelenkt werden; dann wurde in finsternen Nächten angestrengt gegraben, wobei man sich vor jedem Geräusch und vor jedem Laut in der nächtlichen Steppe zu hüten hatte, denn sicher war, wie schon im alten Ägypten, im Falle des Ertapptwerdens eine hohe Strafe zu erwarten. Mit Mühe zwängte man sich dann durch den engen Einstieg in die Grabkammer, die häufig schon eingebrochen war, und riskierte dabei jede Minute durch Versturz meterdicker Erdschichten erdrückt oder erstickt zu werden. Beim Flackern des schwachen Scheins damaliger Lichtquellen suchte man fieberhaft nach Gold, reich verzierten Waffen und Rüstungen und überhaupt allem, was einigen Wert besaß und fortzuschleppen war.

Die Räuber machten auch vor den Leichen selbst nicht halt und fledderten sie. Oft genug wurden Teile der konservierten Körper abgehackt bzw. abgerissen, um sie mit sich zu nehmen und bei Tageslicht gründlicher absuchen zu können. Dabei verlorener kleiner Goldzierat, oxyddurchtränkte Tier- und Menschenknochen markieren für den Archäologen heute die Schleichwege der Räuber und zeigen, daß sie sich auf unterirdisch angelegten

Plattformen oder bereits außerhalb der Hügel zur Beute teilung trafen. Erfolgreiche Räuber kehrten schließlich mit prall gefüllten Lederbeuteln aus dieser unterirdischen „Welt“ zurück, vielleicht durch die Phantasie oder durch Vorstellungen von der Rache der beraubten Toten gequält. Zumindest bei den Zeitgenossen oder Angehörigen verwandter Kulturen mit ähnlichen religiösen Anschauungen kann man voraussetzen, daß sie in ihren Jenseitsvorstellungen von einem gewissen Weiterleben nach dem Tode ausgingen. Räuber aus anderen kulturellen Zusammenhängen dürften kühler und weniger beteiligt zu Werke gegangen sein.

Man kann sich die Zwangsläufigkeit dieser Geschehnisse längst vergangener Jahrhunderte vorstellen und sie auch vor dem sozialen Hintergrund begreifen. Die Versuchung war wohl allzu groß, man mußte nur Wege finden und gelangte dadurch früher oder später ans Ziel. Nach der Auflistung des letzten Kiever Registers von 1986 (*Skifskie pogrebal'nye pamjatniki stepej Severnogo Pričernomor'ja*) waren von 2300 zwischen dem 18. Jahrhundert und 1980 in den südukrainischen Steppen ausgegrabenen skythischen Grabhügeln 85 % zu unterschiedlichen Zeitpunkten geplündert worden.

Die Frage nach dem Zeitpunkt der Ausraubung der Hügel, insbesondere der „Fürstengräber“, hat ganze Generationen beschäftigt. Sowjetische Forscher wie Grakow (1971) vertraten die Auffassung, Skythen selbst seien die Räuber gewesen, aller Wahrscheinlichkeit nach die Teilnehmer der Bestattungszeremonien, die über die Konstruktion des Grabbaues und das Vorhandensein kostbarer Gegenstände in ihm präzise informiert waren. Andere Bearbeiter wie Mozolevskij (1982) vertreten die Ansicht, daß eine massenhafte Beraubung skythischer Kurgane erst einige Jahrhunderte später zu der Zeit stattgefunden hat, als die Skythen sich an die Küste des Azovschen und des Schwarzen Meeres sowie auf die Krim zurückziehen mußten. Das würde bedeuten, daß es sich bei den Grabräubern um Sarmaten handelte. Eine dritte Gruppe, darunter Chazanov u. Cernenko (1979), geht davon aus, daß die Kurgane zunächst in skythischer Zeit, später von den Sarmaten und schließlich in neuerer Zeit beraubt wurden.

Nach unserer Überzeugung vollzog sich die massenhafte Plünderung der skythischen Gräber in mehreren Etappen, von denen zwei besonders schwerwiegend sind: 1. in skythischer Zeit, wobei Skythen selbst beteiligt waren; 2. durch Schatzsucher gegen Ende des 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts. Die letzteren wurden angeregt und begünstigt einmal durch die archäologische Forschung selbst, zum anderen durch zahlreiche Mythen und Legenden vom Gold der Tataren, der Türkvölker und der Zaporozher Kosaken, wonach bald ein goldener Säbel oder Kessel, bald ein ganzer goldener Wagen oder auch eine goldene Kutsche im Hügel verborgen seien. Die Zaporozher Kosaken suchten sich allerdings auch selbst durch das gezielte Öffnen alter Gräber zu „vergolden“.

Für eine Plünderungsphase relativ kurz nach Anlage der Gräber sprechen folgende Fakten: Die Räuber kannten die Lage der Gräber unter den umfangreichen Aufschüttungen genau, sowohl die von Erst- wie auch von späteren Nachbestattungen. War der zentrale Abstiegschacht in das Grab mit Steinen und Löß/Lehm fest verschlossen, aber ein leichter zugänglicher Seitenabstieg

vorhanden, wählte man diesen, wie etwa bei den Ausgrabungen Evdokimovs im Kurgan 13 von L'vovo beobachtet.

Befanden sich Bestattungen aus unterschiedlichen Zeitphasen in ein und derselben Grabkammer, so wurde das Grab auch zweimal geplündert: die Erstbestattung durch den zentralen Abstieg, die Nebenbestattung durch den bei ihrer Einbringung obligatorisch angelegten zweiten Schacht. Auch daran zeigt sich die technische Perfektion der Räuber, die über ausgezeichnete Kenntnis der Bodenverhältnisse verfügten und um die Gefahr wußten, die bereits einmal bewegtes Erdreich mit seiner wesentlich herabgesetzten Standfestigkeit in sich birgt. Die Grabräuber orientierten sich bei ihrer Suche tief unter der Erde anscheinend mit äußerst geschultem Gehör. Ihre Kenntnis der speziellen Bodenbeschaffenheit erlaubte ihnen wohl, auch über beträchtliche Entfernungen hinweg, noch vorhandene Hohlräume mittels Klopfproben zu bestimmen. Bei der Betrachtung mancher Stollen fällt auf, daß ihr Verlauf im Plan einen scharfen Knick zeigt, besonders deutlich ist dies beim ersten Lemešev-Kurgan, wo die Räuber vom Seitengrab aus vordrangen, sich zunächst in der Richtung ein wenig irrten und dann zielsicher in die Seitenkammer des Zentralgrabes vorstießen. Ähnlich abrupte Richtungsänderungen, die sich wohl nur mit Orientierung durch das Gehör auf unterirdische Hohlräume hin erklären lassen, finden sich auch beim Aleksandropol'- und beim Krasnokutsk-Kurgan.

Die Räuber verfügten über genaue Informationen hinsichtlich der Beigaben. So waren in Kurgan 3 bei Zelenoe und Kurgan 9 bei Pervomaevka lediglich die seitlichen Nachbestattungen geplündert, während die Zentralgräber, die weder Gegenstände aus Gold noch sonstige Kostbarkeiten enthielten, unangetastet blieben.

Für eine Beraubung bereits in skythischer Zeit oder wenig später sprechen auch die Befundverhältnisse in jenen Gräbern, in denen die sterblichen Überreste der Toten oder Teile von ihnen während der Plünderung von ihrem ursprünglichen Ort in der Kammer an andere Stellen verschleppt wurden. Ihr Zustand belegt, daß sie zu diesem Zeitpunkt noch nicht völlig verwest waren. Als überzeugendes Beispiel hierfür kann Kurgan 17 in Verchnij Rogačik dienen, wo die Räuber alle mit Wein gefüllten Amphoren aus der Kammer mitnahmen, mit Ausnahme einer, aus der, infolge eines Sprunges, der Wein ausgelaufen war.

Unserer Auffassung nach wurde ein Großteil der skythischen Kurgane etwa 5–25 Jahre nach erfolgter Grablegung beraubt. In diesem Zeitraum litten unter ungünstigen Lagerungsverhältnissen (Grundwasser, Salz, Zersetzung der organischen Materialien) ganz besonders die Metallobjekte wie Schwerter, Lanzen spitzen, Rüstungen, denen man nur dann keine Beachtung schenkte, wenn sie schon stark korrodiert und damit unbrauchbar geworden waren. Eines der Hauptargumente für Plünderung der Gräber durch Skythen selbst bildet die Tatsache, daß Kurgane aus älteren Zeitabschnitten völlig unangetastet blieben, abgesehen von geglückten oder mißglückten Versuchen im 18.–19. Jahrhundert. Die Skythen kannten also die Unterscheidungsmerkmale der äußeren Grabhügelarchitektur aus verschiedenen Epochen sehr genau.

Schließlich waren die Räuber mit schwierigen Erdarbeiten in größerer Tiefe und mit den Bodenverhältnissen bestens vertraut. Unter allen Nomadenstämmen, die in den verschiedenen Zeitabschnitten die Nordschwarzmeersteppen beherrschten, sind es einzig und allein die Skythen, die eine entsprechend komplizierte Grabbautechnik mit tief gelegenen unterirdischen Konstruktionen entwickelten. Weder die Sarmaten noch die Nomaden des Mittelalters verfügten über dieses Können.

Ein letzter wesentlicher Beweis dafür, daß die Grabräubergänge von Skythen stammen, sind ferner die Negativabdrücke und Spuren übereinstimmender Werkzeuge sowohl an den Wänden von Abstiegen und Grabkammern als auch an denen der Grabräubergänge. Es handelte sich dabei um spitzhackenähnliche oder dechselartige Geräte.

Nach welchem System wurde gearbeitet und auf welche Weise konnten die Räuber durch hohe Hügelaufschüttungen hindurch zusätzlich noch auf 10–12 m Tiefe unter das Niveau der alten Oberfläche vordringen? Zwei Vorgehensweisen sind klar zu unterscheiden:

1. Grabräuberschächte, die trichterförmig sich verengend senkrecht von oben die Grabanlage erreichen.
2. Kombinationen aus Schächten und Gängen, die außen am Fuß der Aufschüttung beginnen, in abfallender Richtung zum Zentrum vorstoßen und von dort aus, manchmal nach mehrfachen tastenden Vorstößen, die Kammer treffen. Angelegte Stufen, kleine Nischen für Beleuchtungsquellen oder Feuer und Nahrungsreste werfen ein Licht auf die Arbeitsbedingungen unter Tage und zeigen, daß man sich die Tätigkeit zu erleichtern und erträglicher zu machen wußte.

Einige Belege sprechen dafür, daß manche der Räuber nach erfolgter Beraubung ihren Gang wieder verfüllten, wahrscheinlich um den Tatbestand zu kaschieren. Das wurde wichtig, wenn der Hügel zu einem großen Friedhof gehörte und geschah möglicherweise in der Hoffnung, nach einiger Zeit erneut eindringen zu können.

Zunächst verwundert die Tatsache dieses Grabraubs, da Sorgfalt und Aufwand des früheisenzeitlichen Totenrituals auf große Ehrfurcht und eine gewisse Scheu – vermutlich aus Angst vor möglicher Rache der Toten – schließen lassen. Auch, daß Recht und Eigentumsansprüche bis hin zu erheblicher Verfügungsgewalt über Mensch und Tier sowie Arbeitsleistung anderer auch nach dem Tode anscheinend peinlich genau eingehalten wurden, weist in diese Richtung. Beweggründe und Motive für eine Ausraubung der Gräber lassen sich allenfalls andeutungsweise vermuten.

Zum einen könnte auf diese Weise ein „sozialer Ausgleich“ angestrebt worden sein. Zum anderen wäre auch daran zu denken, daß feindlich gesonnene Nachbarstämme in dieser Weise vorgehen, denn Schändung von Grä-

bern, manchmal sogar vor den Augen der Besiegten, ist uns als Motiv für Grabfrevel aus Schriftquellen der Alten Welt überliefert. Vorgehensweise und das technische Know-how legen andererseits auch nahe, bei den Grabräubern an spezialisierte Gruppen zu denken. Wie deren soziale Stellung beschaffen war, ob „Beruf“ oder Spezialwissen weitergegeben wurden, ob Grabhügelnekropolen wie „claims“ behandelt wurden und welche Rolle eventuell beauftragte Wächter spielten, muß offen bleiben.

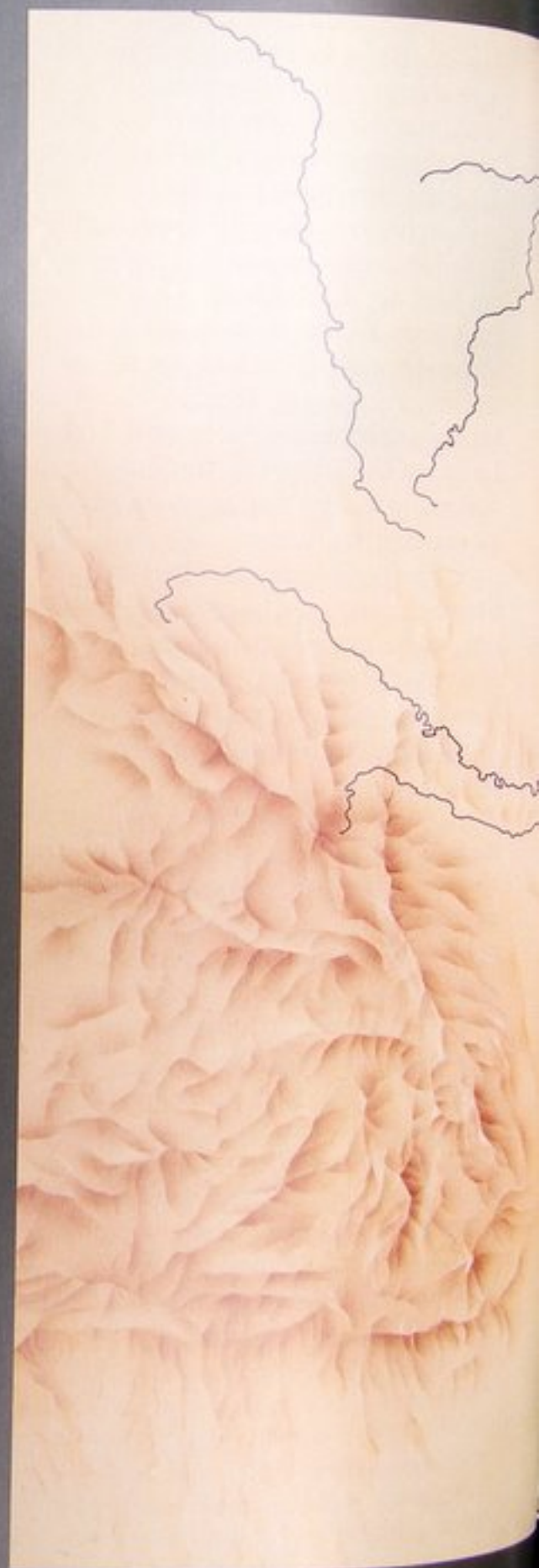
Vom Spätmittelalter an gibt es auch schriftliche Zeugnisse über Grabplünderungen in diesem Raum. So berichtet der Venezianer Josaphat Barbaro, wie er zusammen mit seinen Gefährten auf Schatzsuche in einen Kurgan bei Kobjakovskoe gorodišče eindrang.

Eine zweite Welle fällt in die Neuzeit. Durch das sibirische Goldfieber des 18. Jahrhunderts sah sich Zar Peter der Große gezwungen, 1718 einen speziellen Ukaz gegen das Plündern alter Gräber zu erlassen. Leider hatten auch archäologische Grabungen zur Folge, daß nach ihrem Abschluß Einheimische, häufig einzeln und im Geheimen, dort auf Schatzsuche gingen. Auch ihre Tätigkeit läßt sich dokumentieren, zum Beispiel in Kurgan 5 bei Kirovo, wo eine Tabakdose und eine Schüssel des 19. Jahrhunderts gefunden worden sind.

Ob in neuerer Zeit oder im Altertum, das lichtscheue Handwerk der Räuber war wohl immer mit beträchtlichen Risiken verbunden, von Finderglück, aber auch Pech begleitet. Dies zeigen nicht zuletzt die wissenschaftlichen Ausgrabungen, bei denen Skelette getöteter Räuber zutage kamen. Die größte Gefahr war sicherlich, neben der Entdeckung und Ergreifung, unter Erdmassen verschüttet zu werden. Daß man davon überrascht werden konnte, belegt ein Befund aus einem großen Kurgan auf dem Höhenzug Jüz Oba bei Kerč. Dort wurden in einer Grabräubermine die Skelette zweier noch aufrecht stehender Männer gefunden, die von der einstürzenden Decke verschüttet und erstickt waren. Zu ihren Füßen lagen noch die Schaufeln und neben einem der Toten wurde ein Häufchen Bronzemünzen entdeckt, die in die Zeit des Mithridates VI. Eupator (107–63 v. Chr.) gehören und wohl die Reste einer Geldbörse darstellen.

Literaturverzeichnis

- C. W. Ceram, *Götter, Gräber und Gelehrte* (Hamburg 1964) 182.
- A. M. Chazanov u. E. V. Černenko, Čas i motivi prograbuvannja skifs'kich kurganiv [Zeitpunkt und Gründe für die Plünderung skythischer Kurgane]. *Archeologija Kiev* 30, 1979, 18–26.
- M. Ebert, *Südrußland im Altertum* (Bonn-Leipzig 1921) 111.
- B. N. Grakow, *Die Skythen* (Berlin 1978) 71.
- B. N. Mozolevskij, *Skifskyj step* [Skythische Steppen] (Kiev 1982).
- R. Rolle, *Totenkult der Skythen. Teil I, Das Steppengebiet. Band 1 u. 2. Vorgeschichtliche Forschungen 18* (Berlin – New York 1979) u. a. Band 1, 75 ff.

Античні держави

Античні держави Північного Причорномор'я

Життя скіфів в Північному Причорномор'ї проходило в тісному контакті з античними північнопричорноморськими державами. Характер взаємовідношень двох світів був різним – від мирних добросусідських до воєнних конфліктів. Існує навіть гіпотеза про те, що розквіт і занепад північнопричорноморських держав був пов'язаний з розквітом і занепадом Скіфії.

Перші грецькі переселенці з'являються в Північному Причорномор'ї в другій половині УІ ст. до н.е. і засновують поселення в гирлі Дніпровського лиману на півострові /нині острів/ Березань. Проживаючи тут, греки, очевидно, досить ґрунтовно ознайомились з природними умовами всього північнопричорноморського регіону. Родючі землі, пасовиська, багаті рибою річки та моря, будівельний камінь і головне – відсутність на узбережжях осілого населення, не могли не привернути уваги греків. Все це сприяло масовій грецькій колонізації в УІ ст. до н.е. регіону в цілому. Першопричинами колонізації були відносно перенаселення грецької метрополії, війни, політична боротьба.

Античні держави Північного Причорномор'я розташовувались, в основному, по обох берегах Боспору Кіммерійського, в Західному Криму, в Нижньому Побужжі і Нижньому Подністров'ї. Ці держави складались з міст і численних поселень, які їх оточували. Вивчення північнопричорноморських міст почалось з кінця ХУІІІ ст., воно активізувалось в другій половині ХІХ ст. і особливо посилилось з початку ХХ ст. На сьогоднішній день на археологічні карти нанесені сотні античних сільських поселень, які існували в Нижньому Побужжі, Західному і Східному Криму, на Таманському півострові. На багатьох поселеннях розкопані житла, залишки оборонних споруд і виробничих будівель. В містах відкриті житлові квартали і вулиці, культові комплекси, оборонні споруди, гончарні печі і винокурні, рибозасолювальні ванни. Серед найбільших міст найбільш повно розкопані Ольвія та Херсонес. В останньому відкриті, зокрема, залишки античного театру. З невеликих міських поселень відзначимо поселення на о. Березань, Керкінітіду, Калос-Лимен, Тірітаку, Мірмекій, Ілурат,

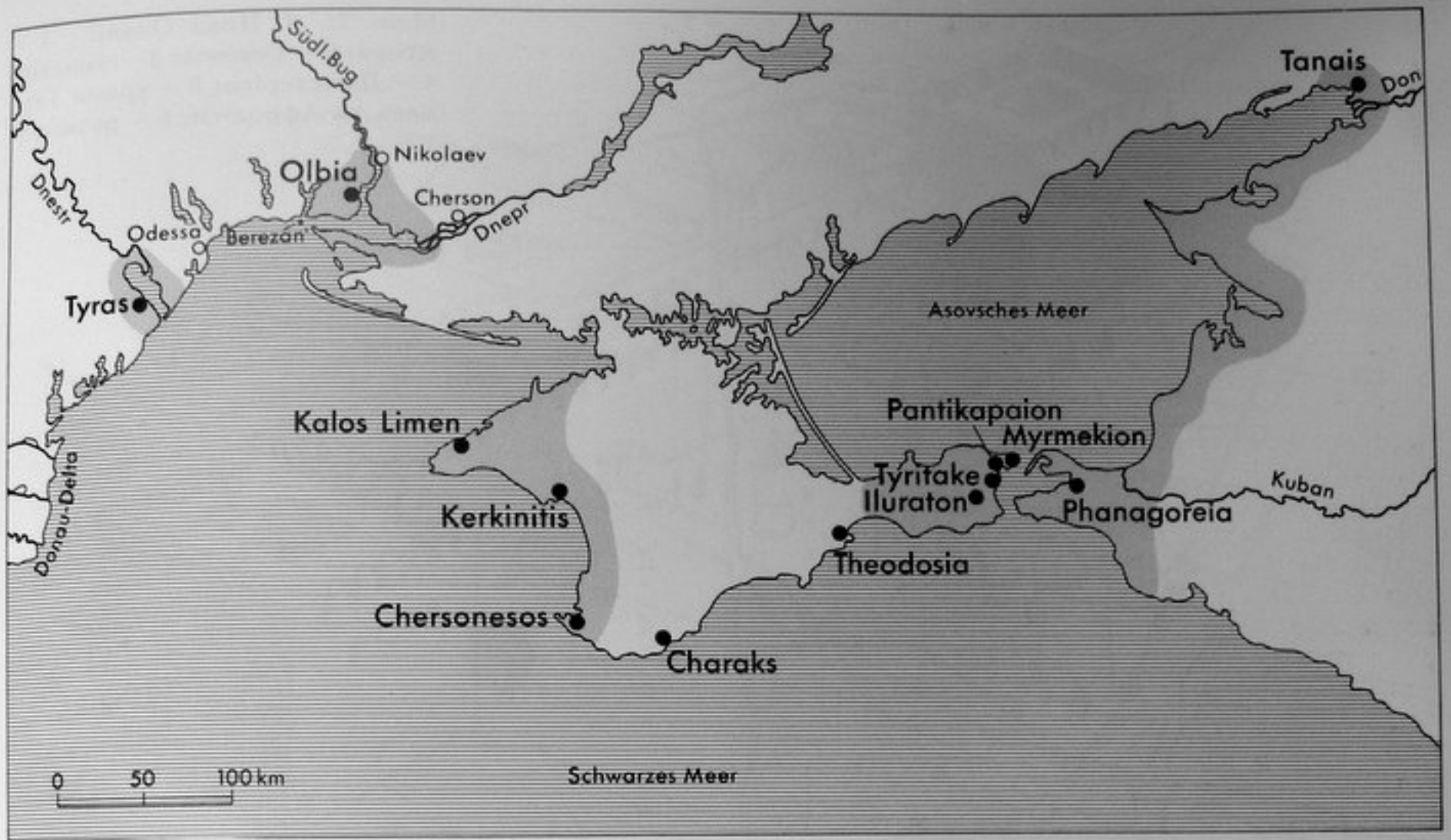
Танаїс, древній Торик і ін. Розкопки велись також на десятках сільських поселень і на клерах Херсонеса.

На кінець УІ ст. до н.е. греками, в основному вихідцями з Іонії, були освоєні всі території Північного Причорномор'я: виникли міста-поліси Тіра /Нижнє Подністров'я/, Ольвія /Нижнє Побужжя/, Керкінітіда і, очевидно, Херсонес /Західний Крим/, Пантікапей, Німфей, Феодосія /Східний Крим/, Фанагорія /Таманський півострів/ та інші, а також численні сільські поселення, які оточували ці міста. В 480 р. до н.е. під владою Археанактидів виникає Боспорське царство, яке об'єднало ряд полісів Боспору Кіммерійського.

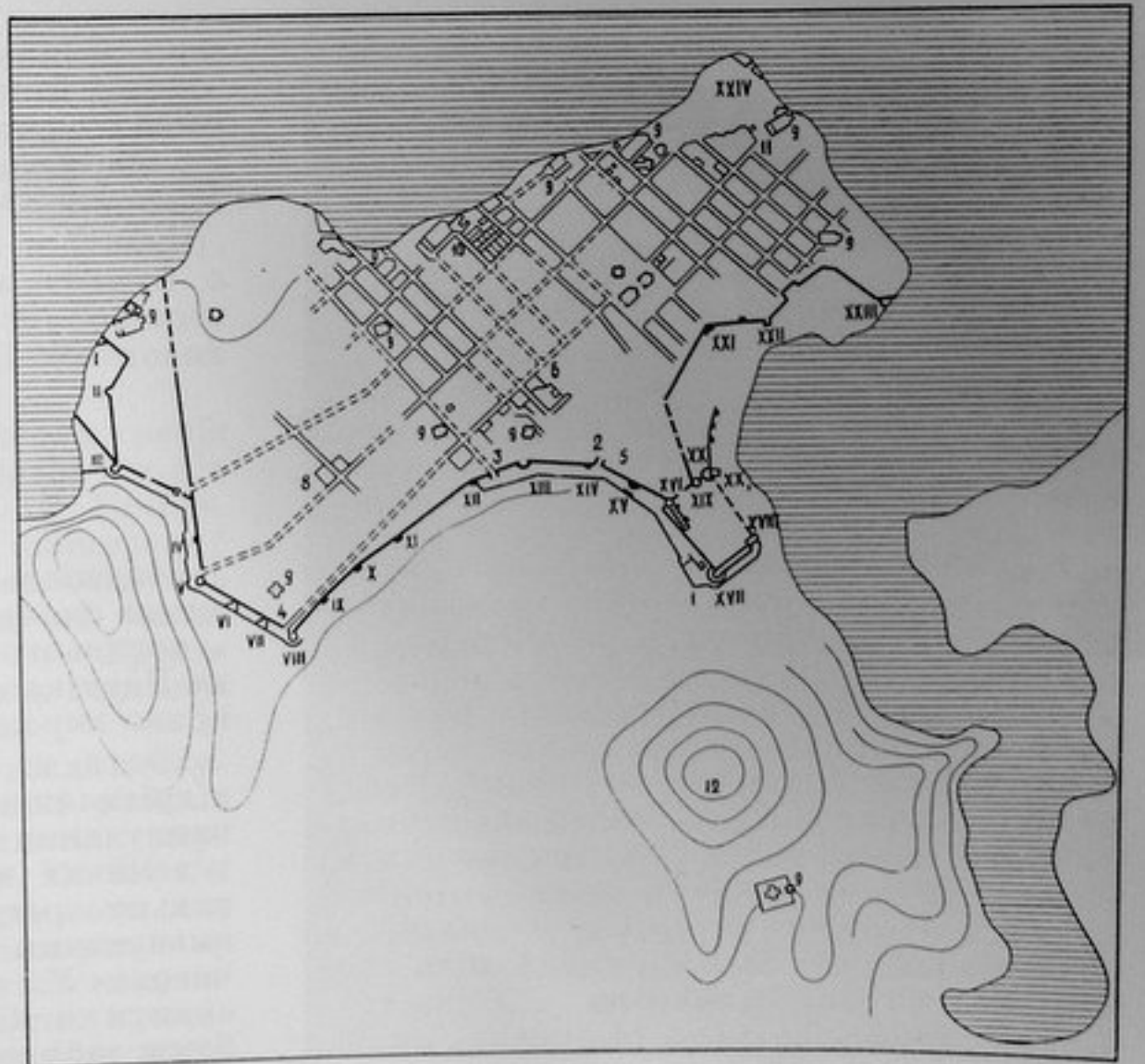
В історичному розвитку північнопричорноморських держав античної епохи – на протязі майже тисячі років, виділяються два основних періоди. Перший з них охоплює час з УІ /найраніше грецьке поселення в Північному Причорномор'ї з'являється на сучасному острові Березань ще в другій половині УІІІ ст. до н.е./ по першу половину І ст. до н.е. і характеризується відносно самостійним розвитком, тісними зв'язками з грецьким світом. Другий період охоплює другу половину І ст. до н.е. – сімдесяти роки ІУ ст. н.е. /в Херсонесі та Пантікапеї життя продовжувалось і в середні віки/. Це час залежності північнопричорноморських держав від Риму, спустошувальних набігів гетів, готів, гуннів та інших кочових племен.

В першому періоді, як і в історії Греції, спостерігається декілька етапів. Архаїчний – УІ – початок У ст. до н.е. Класичний – У – рубіж третьої та четвертої чверті ІУ ст. до н.е. Елліністичний – остання чверть ІУ ст. – перша половина І ст. до н.е. Максимальний розквіт держав відноситься до кінця ІУ -першої половини ІІІ ст. до н.е. Початок кризових явищ в економіці відноситься до другої половини ІІІ ст. до н.е. В цей же час починається переміщення оточуючих племен. З кінця ІІ ст. до н.е. міста охоплює воєнне-політична і соціальна криза – всі вони підпадають під владу царя Понту Мітрідата УІ Євпатора.

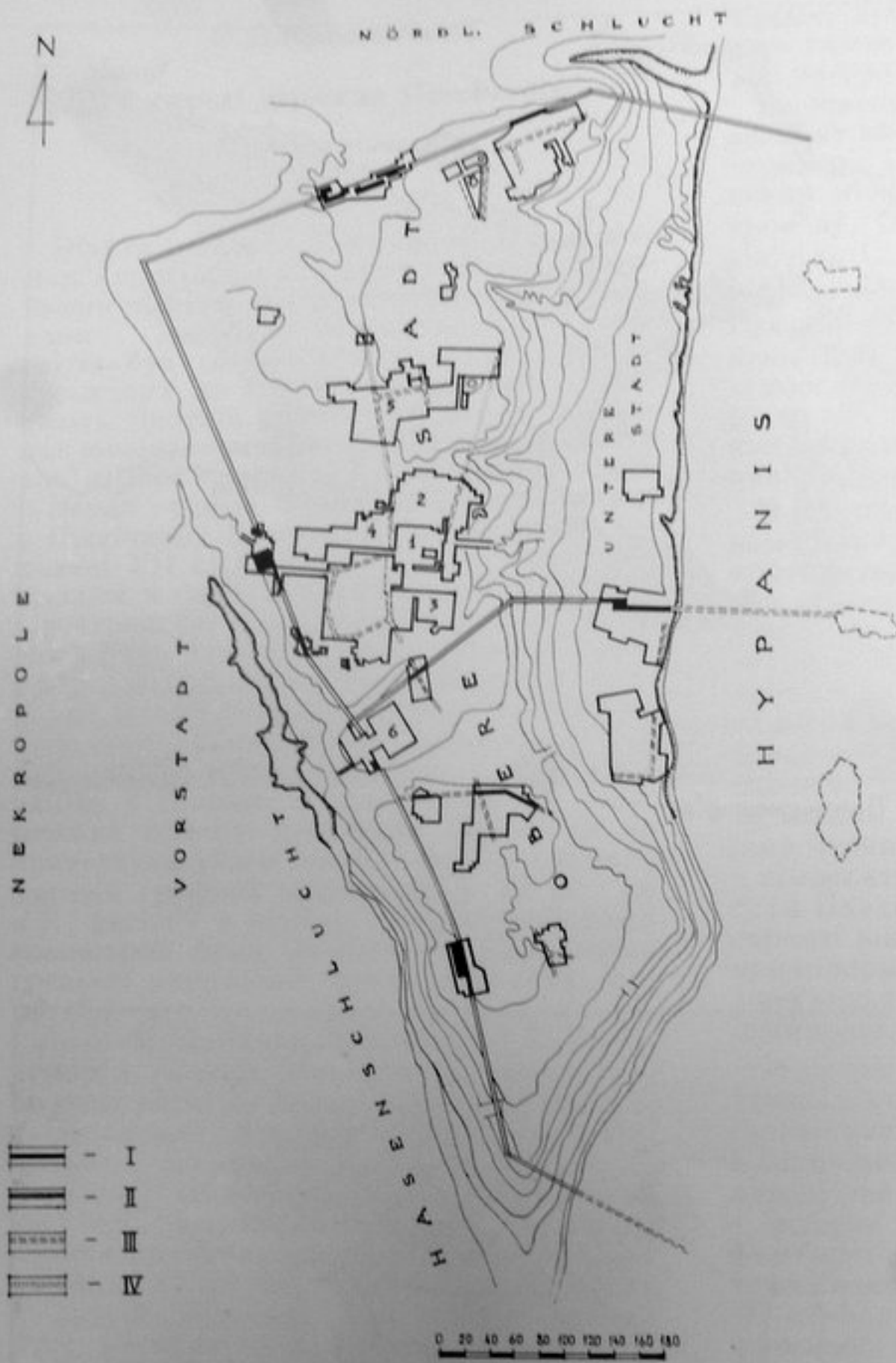
З самого початку другого періоду Північне Причорномор'я входить в сферу інтересів Риму. В Тірі, Ольвії і Херсонесі розміщуються римські гарнізони, в Хараксі виникає римський табір. Не уникнув певної залежності від Риму і Боспор. В І і особливо в ІІ ст. н.е. в північнопричорноморських античних державах спостерігається підйом економіки. Але вже з середини ІІІ ст. н.е. починається глибока воєнно-політична та економічна криза. В сімдесяти роки ІУ ст. н. о. більшість

Мал. 1. Античні держави Північного Причорномор'я.

Мал. 2а. План античного Херсонеса. I-X-XIV – башти міського муру; 1-4 – міські ворота; 5 – “Казарми”, кінець 4-3 ст. до н.е.; 6 – монетний двір; 7 – забудова 4 ст. до н.е.; 8 – будинок елліністичного часу; 9 – середньовічна християнська церква та дзвіниця; 10 – некрополь 5-4 ст. до н.е.; 11 – головна вулиця; 12 – Дівоча гора

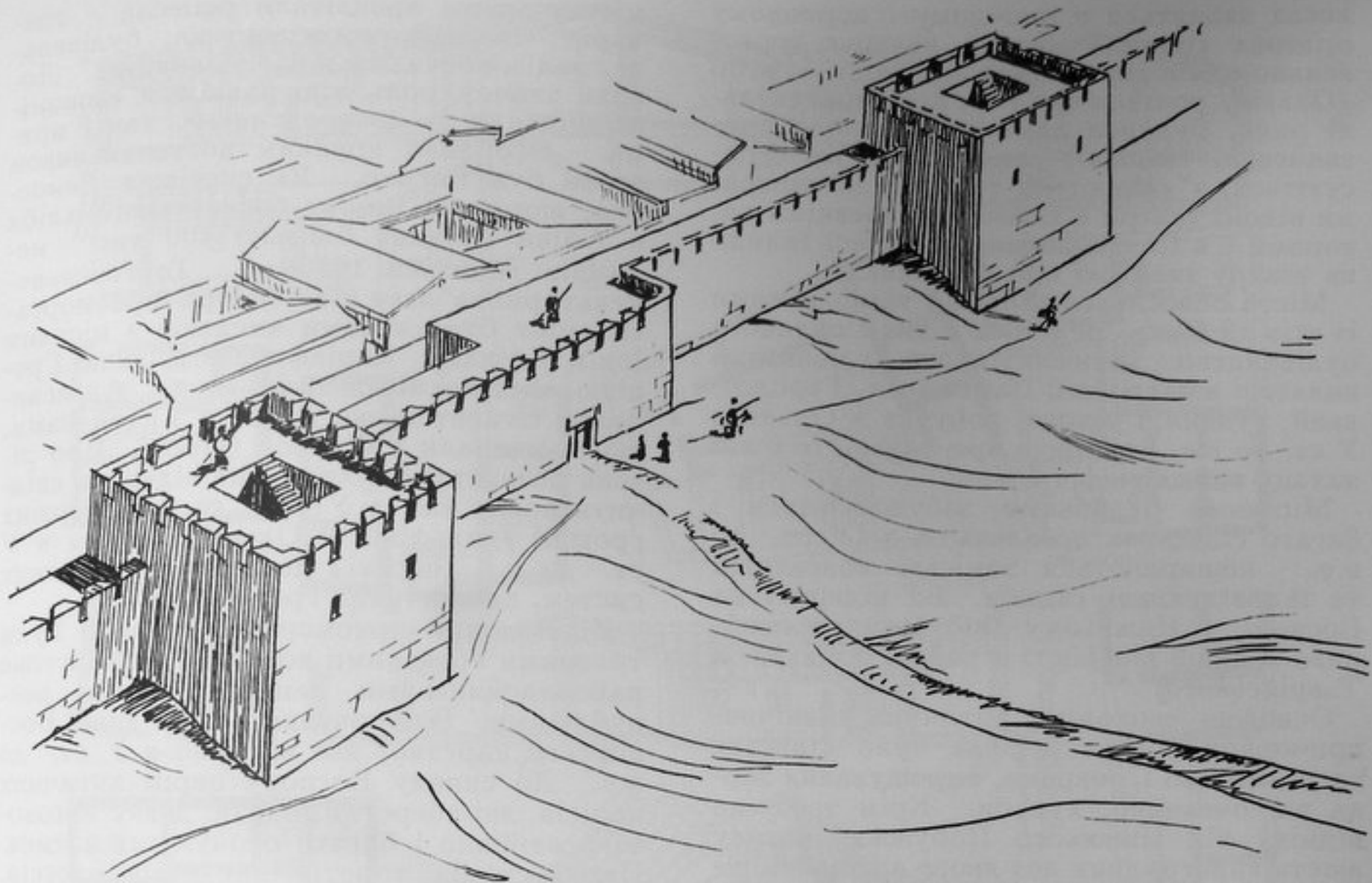
Мал. 2. в План Ольвії. 1 - Агора; 2 - Теменос; 3 - гімназій; 4 - Дікастеріон; 5 - храми Гермеса та Афродіти; 6 - розкоп р 19;

міст було зруйновано полчищами гуннів і в епоху середньовіччя життя продовжувалось лише на залишках Тіри, Херсонеса і Пантікапея.

Звичайно, в житті кожної з античних північнопричорноморських держав були свої відміни від наміченої схеми та особливості як державного влаштування, так і політичної структури, етнічного складу жителів, економічного розвитку, воєнно-політичної історії. Однак, в цілому спільність їх історичних доль спостерігається досить яскраво.

Більшість міст в топографічному відношенні складались з двох основних частин - верхнього міста і нижнього. Такі міста як Пантікапей, Мірмекій, Німфей мали яскраво виражений акрополь.

Міста в VI ст. до н.е. мало чим відрізнялись від сільських поселень. Їх планування складалось стихійно. Єдиний з великих центрів Херсонес одержав загальну регулярну прямокутну систему планування лише, очевидно, в останній чверті V ст. до н.е. Як можна судити з Ольвії, і міста, і поселення були забудовані в основному землянками

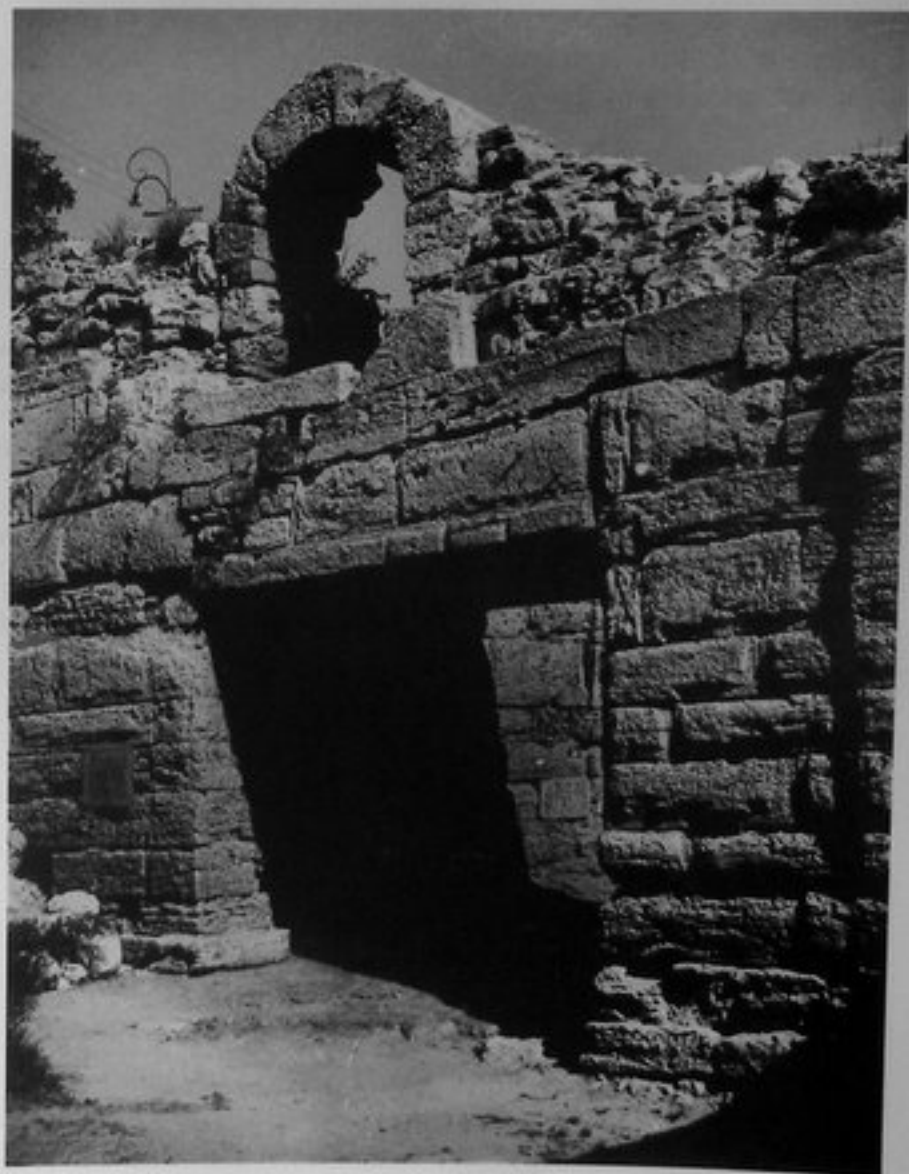

Мал. 3. а Західні ворота Ольвії (реконструкція).
 б Головні ворота Херсонеса.

і напівземлянками, рідше наземними, очевидно, в більшості однокамерними житловими будинками. Виділялись лише храми на культових ділянках. /Храми кінця УІ – початку У ст. до н.е. Аполлона в Пантікапеї і Аполлона Лікаря в Ольвії/. Оборонні споруди, як можна судити з Тірітаки, вичерпувались відносно тонкими стінами, які з'єднували торці житлових будинків.

На початковому етапі відношення греків з оточуючими кочовими племенами /скіфів в Подністров'ї, Подніпров'ї і Криму, синдів і меотів на Таманському півострові/ були мирними, про що, зокрема, свідчить відсутність оборонних споруд на численних сільських поселеннях. Греко-скіфські відносини вичерпувались торгово-культурними контактами.

В У ст. до н.е. починається поступовий економічний і культурний розквіт північнопричорноморських античних держав, який досяг максимуму в ІУ–ІІІ ст. до н. е. Міста набувають типового для античної Греції образу. Територія середині міських стін забудовується кварталами житлових будинків звичайних грецьких типів, на культових ділянках – теми-

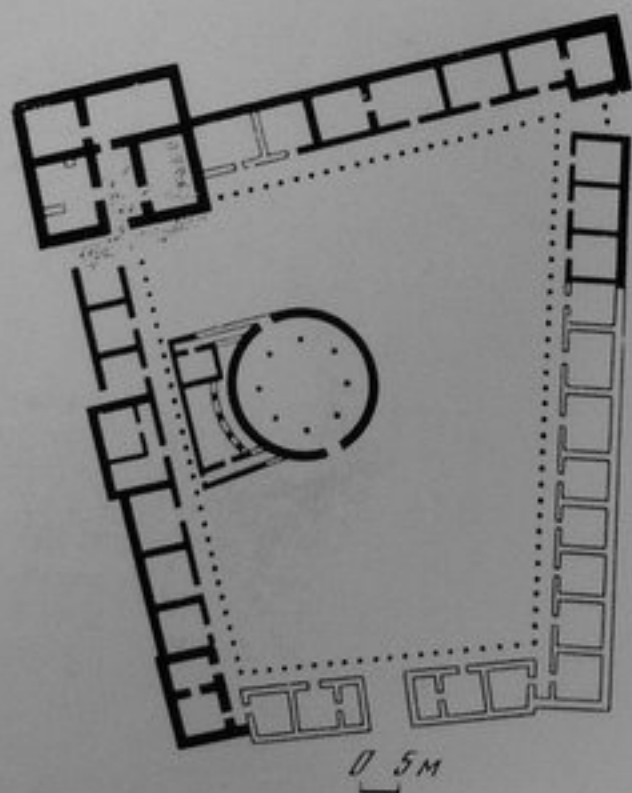

носах зводяться в іонічному і доричному ордерах храми і вівтарі, навкруг торговельно-адміністративних майданів – агор /Ольвія/ розташовуються стої, торговельні ряди, будинки адміністративного призначення, гімнасії, схили пагорбів терасуються, з'являються театри /за написами відомі театри в Ольвії, за древніми авторами – в Пантікапеї, в Херсонесі залишки театру знайдені при розкопках/.

Міста обносяться міцними укріпленнями із стін та башт. Ведеться в них і палацове будівництво. Залишки такого будівництва виявлені на акрополі Пантікапея. Геродот, який, судячи з усього, побував в Ольвії в У ст. до н.е., говорить про наявність в ній палацу вождя скіфів Скіла.

Міськими будинками забудовуються і багато сільських поселень, а з ІУ ст. до н.е. поширюються заміські колективні та індивідуальні садиби, які відкриті на Боспорі, в Нижньому Побужжі і в особливо великій кількості в районі Херсонеса Таврійського.

Основою економіки античних північнопричорноморських держав було сільське господарство і, зокрема, вирощування зерна та, очевидно, худоби. Крім того, на відміну від Нижнього Побужжя, погану якість виноградних лоз якого відзначав ще Страбон, в Криму були розвинуті виноградарство та виноробство. Значну роль в Криму відігравав і риболовецький промисел. Відомо, зокрема, про високу вартість в Римі рибного соусу, який поставляли з Північного Причорномор'я. В

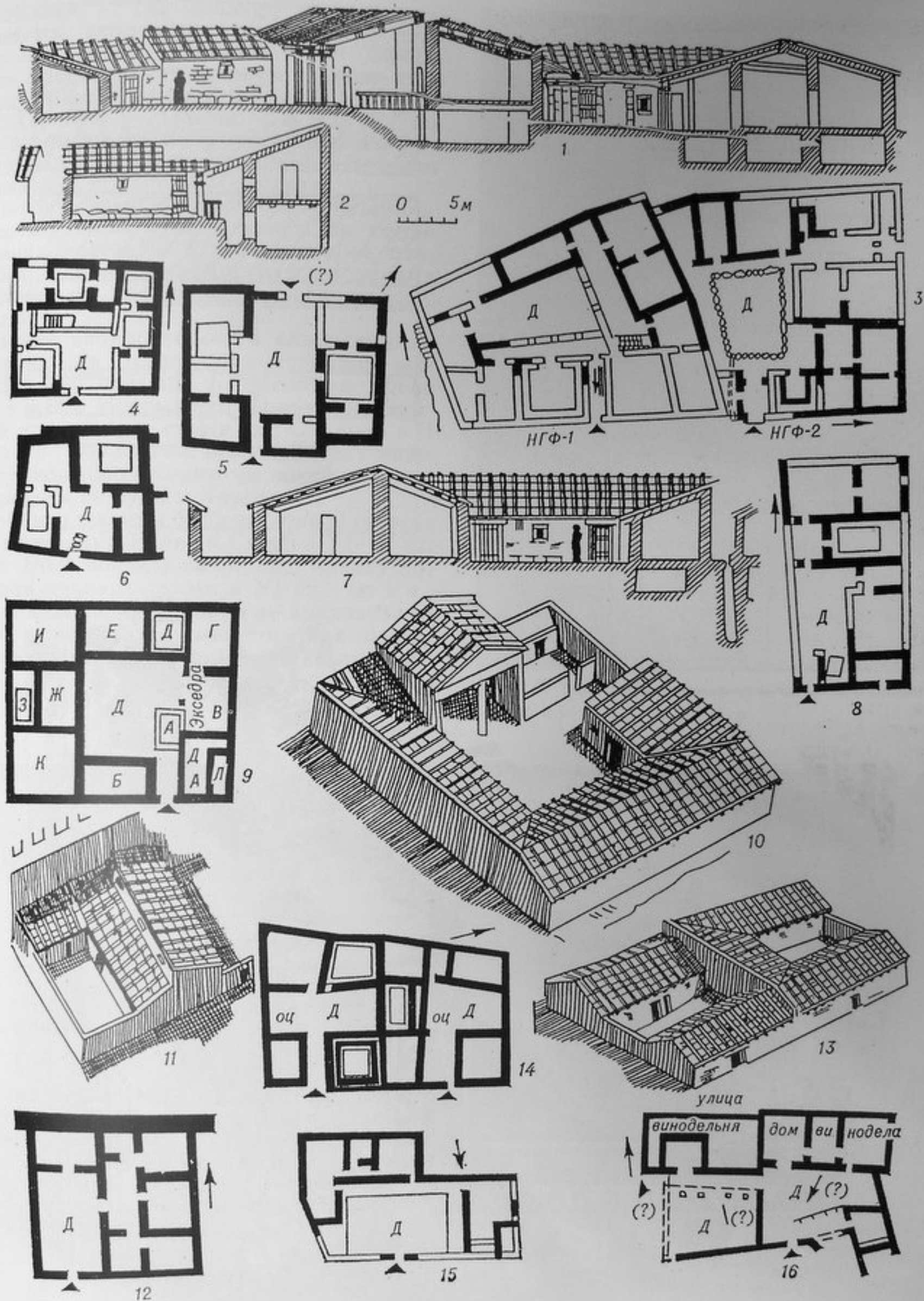
Мал. 4. Реконструкція храму Аполлона в Пантікапеї.

містах також процвітали ремесла – гончарне, ткацтво, короластика, будівельне, залізоробне, ливарне, ювелірне. Досить значну роль відігравала в економіці торгівля як посередницька, так і пряма. Особливо крупним постачальником зерна був Боспор. Як сповіщає Демосфен, щорічний імпорт боспорського хліба в Афіни складав близько 400 тис. медимнів /близько 16700т/. Торговельно-культурні зв'язки північнопричорноморських міст були вельми численні з містами Іонії, Афінами, Корінфом, острівною Грецією, містами Південного Понта, Александрією Єгипетською, а також з племенами, які проживали в Східній Європі. Про рівень розвитку торговельних відносин свідчить поява вже в УІ ст. до н.е. перших грошей /дельфінів у Ольвії/ і потім в У ст. до н.е. перехід до чеканки монетних систем, аналогічних грецькій.

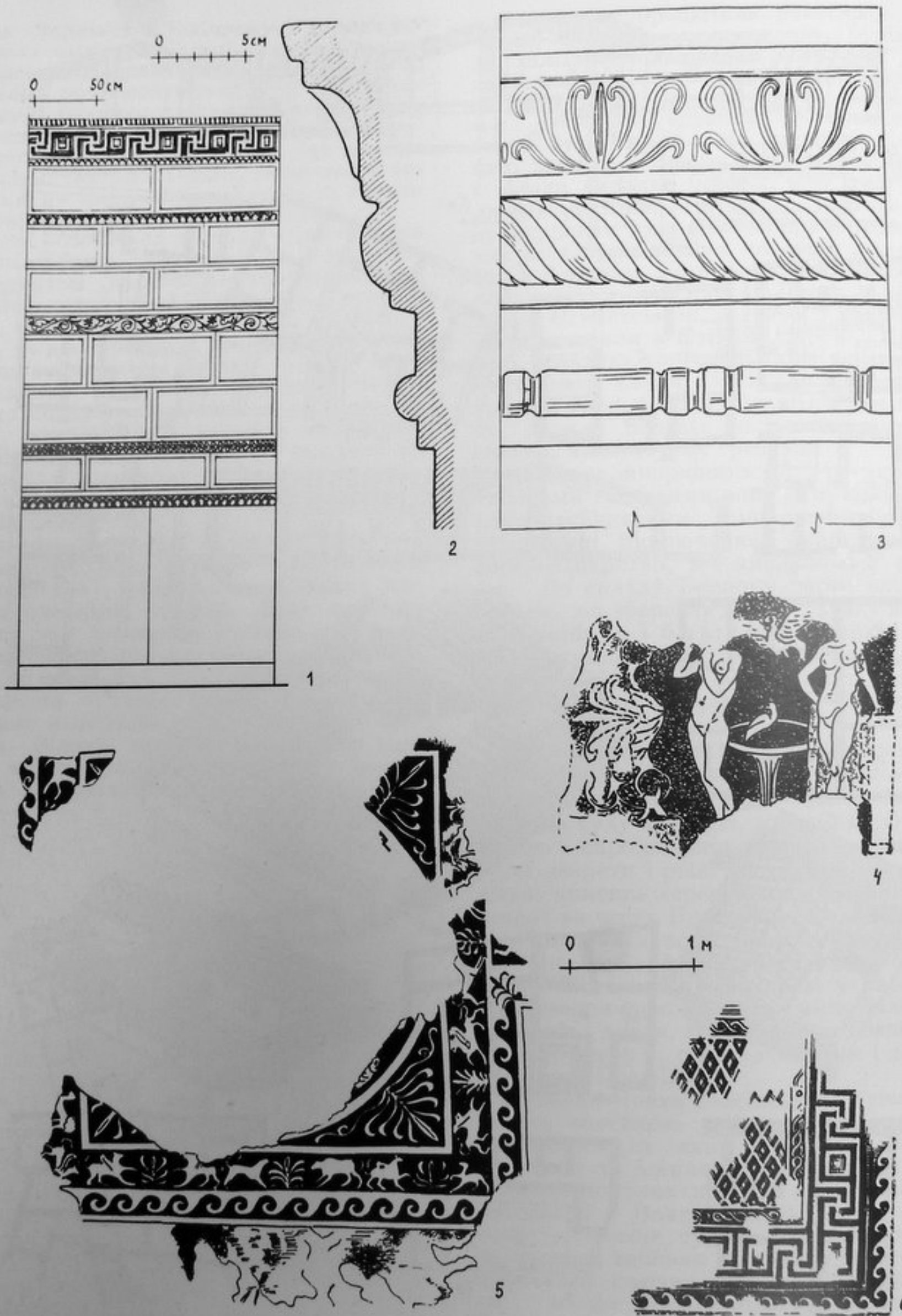
Північнопричорноморські держави були типовими грецькими полісами, найчастіше рабовласницькими демократичними республіками. Виключенням було лише Боспорське царство, яке виникло в У ст. до н.е. До складу Боспору окрім античних полісів, які зберегли, однак, деяку автономію, ввійшло і багато оточуючих племен. Царем синдів, торетів, дандаріїв, плессів, архонтом Боспору і Феодосії названий боспорський цар Левкон I /389–349рр. до н.е./ в одній з посьвят.

Мали поліси і всі відповідні державні структури – раду, архонтів, різноманітні колегії і магістратури, суди /залишки споруди суду відкриті, зокрема, в Ольвії/. Радою і народом видавались численні почесні декрети і різні постанови. Особливо цікаві присяга херсонеситів і ольвійський декрет на честь Протогена, в яких яскраво відображались події навколишнього життя. Численні графіті свідчать про широке розповсюдження грамотності у населення північнопричорноморських міст. Філософи, історики і поети, котрі жили в Північному Причорномор'ї, стали відомими і за його межами в Греції.

Держави Понта Евксінського були складовою частиною античного світу. Це виявлялось не лише в сфері торгівлі, культури та ідеології, а й участю у загальноеллінських подіях. Зокрема після експедиції в Понт Перікла, Ольвія, Херсонес і Боспор, судячи з усього, хоча й не надовго ввійшли до складу Афінського морського союзу, а пізніше, в кінці ІІ ст. до н.е. – шістдесяті роки І ст. до н.е., в результаті діяльності Мітрідата УІ Євпатора, були тісно пов'язані з Понтійським царством, яке мало резиденцію на акрополі столиці Боспору

Мал. 5. Житлові будинки елліністичного часу у Північному Причорномор'ї. 1-8 – Ольвія; 9, 10, 13, 14 – Херсонес; 11-12 – Калос-Лімен; 15 – Пантікапей; 16 – Мірмекій.

Мал. 6. 1 – Розпис житлового будинку IV ст. до н.е. (Фанагорія); 2–3 ліпні прикраси (городище біля Козирки, останнє сторіччя до н.е.); мозаїка, 3 ст. до н.е. (Херсонес); 5–6 – мозаїка, 3 ст. до н.е. (Ольвія).

Пантікапея. Так Боспор, за словами Страбона, виплачував данину Мітрідату в розмірі 180000 медимнів хліба /приблизно 7200т/ і 200 талантів срібла. До складу Понта увійшов не лише Боспор, а й Херсонес, і Ольвія. В 63 р. до н.е. в результаті заколоту, піднятого Фанагорією, північнопричорноморські міста звільнились від влади Мітрідата.

З іншого боку античні північнопричорноморські міста були втягнуті до сфери активних контактів з навколишніми племенами. Ці зв'язки могли бути такими ж тісними як, наприклад, в Боспорському царстві.

Останнє являло собою в елліністичний час щось на зразок елліністичних монархій. Об'єднання з варварами могло бути і менш тісним, як, наприклад, можливий протекторат скіфів над Ольвією в II ст. до н.е., або взагалі обмежуватись лише культурно-економічними чи воєнними контактами, як це було в Херсонесі.

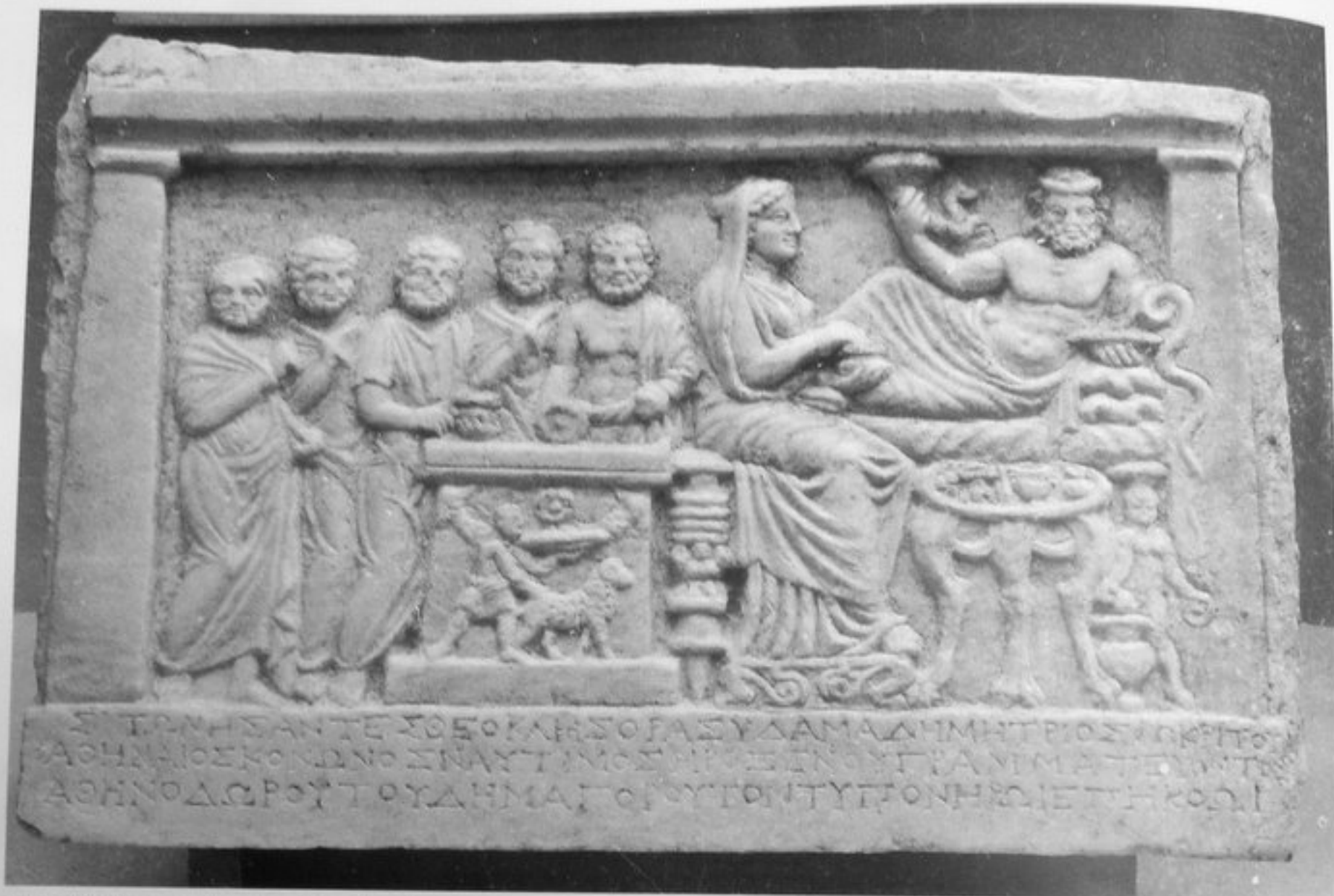
Особливо тісними були зв'язки зі скіфськими племенами Великої Скіфії в VI–IV ст. до н.е. Висадившись на околиці ареалу поширення кочових скіфів в VI ст. до н.е., грецькі колоністи не могли не враховувати цього сусідства. Взаємна торгівля північнопричорноморських греків зі скіфами, до-

Мал. 7. Склеп Царського кургана, Пантікапей, 4 ст. до н.е.

Мал. 8. Майстерня живописця. Розпис кам'яного саркофага 1 ст. н.е., Пантікапей.

Мал. 9. Стела сітонів. Ольвія, 3 ст. до н.е.

сильні культурні контакти, спільність для обох світів воєнно-політичної ситуації в регіоні, сприяли створенню своєрідного тандема. Так, наприклад, на протязі VI–IV ст. до н.е. простежується збіг в чергуванні злетів і падінь Скіфії і Ольвії. Відбувається і значна еллінізація навколишніх варварських племен, особливо в культурному відношенні. Частина племен осідає на землю, до складу сільських округів, очевидно, входять окремі варварські поселення. Особливо яскравий приклад змішування греко-скіфських традицій являв собою Неаполь Скіфський, який виник в IV ст. до н.е., та Нижньо-Дніпровські городища. Стабільність воєнно-політичної і економічної ситуації в регіоні різко порушується приблизно з середини III ст. до н.е. коли відбувалось переміщення племен, зокрема, сарматських, пізніше черняхівських, з появою і проходженням різноманітних кочівницьких хвиль гетів в середині I ст. до н. е., готів в середині III ст. н.е. та ін.

Як уже зазначалось, великий вплив на всі сторони життя скіфів справила культура населення північнопричорноморських держав в усіх його основних напрямках – як в матеріальній, так і в духовній сфері.

Так, керамічний комплекс північнопричорноморських держав – тара /різні типи амфор і піфосів/, столовий і парадний посуд /кратери, пеліки, канфари, рибні блюда, особливо кіліки і інші типи посуду/, кухонний / горщики, сковороди і т. д. /, серед якого практично завжди був певний процент ліпних посудин, які пов'язують з місцевими племенами, – все це тією чи іншою мірою входило в побут і варварського, зокрема, скіфського населення. Запозичались ремесла, різні елементи будівельної справи. Ряд виробів прикладного мистецтва, особливо поховальних пам'яток, як наприклад, склепи Неаполя Скіфського, мають на собі безперечні сліди запозичення.

Духовна культура, мистецтво та релігія північнопричорноморських античних держав відповідали за своїм рівнем античним

Мал. 10. 2

Мал. 10. 3

Мал. 10. 1 – бюст Аполлона, Ольвія, 4 ст. до н.е.; 2 – керамічна скульптура Кори-Персефони, Ольвія, 3 ст. до н.е.; 3 – скульптурне зображення Кібели (терракота), Ольвія, 3 ст. до н.е.; 4 – Кібела на троні (мармур), 3 ст. до н.е.

полісам Греції. Значна частина населення була грамотна. Діти старшого віку навчались риторики, філософії, музики. Населення міст було непогано знайоме з літературою, зокрема, ліричною та епічною поезією. Так, за свідченням Діона Хризостома, жителі Ольвії навіть в кінці I ст. до н.е. читали Гомера, знали напам'ять майже всю "Іліаду". На досить високому рівні розвитку знаходилась музична культура і театральне мистецтво. З літературної традиції відомо існування театрів в Ольвії та Пантікапеї. В Херсонесі відкриті залишки античного театру в натурі. Учитель музики боспорець Ісіл / III ст. до н.е. / брав участь в дельфійських змаганнях. Були в Північному Причорномор'ї і відомі за його межами вчені – херсонеський історик Сі-

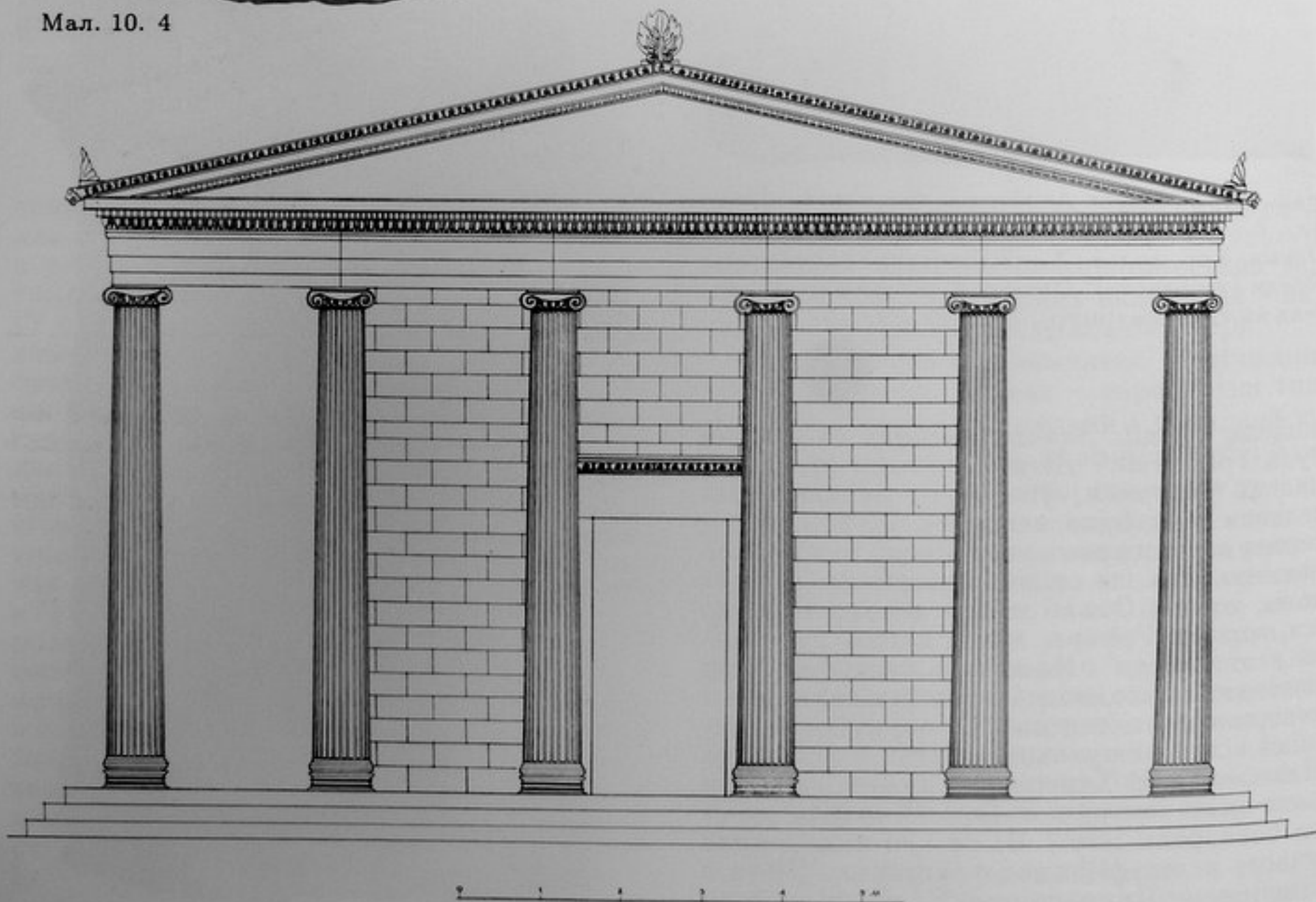

Мал. 10. 4

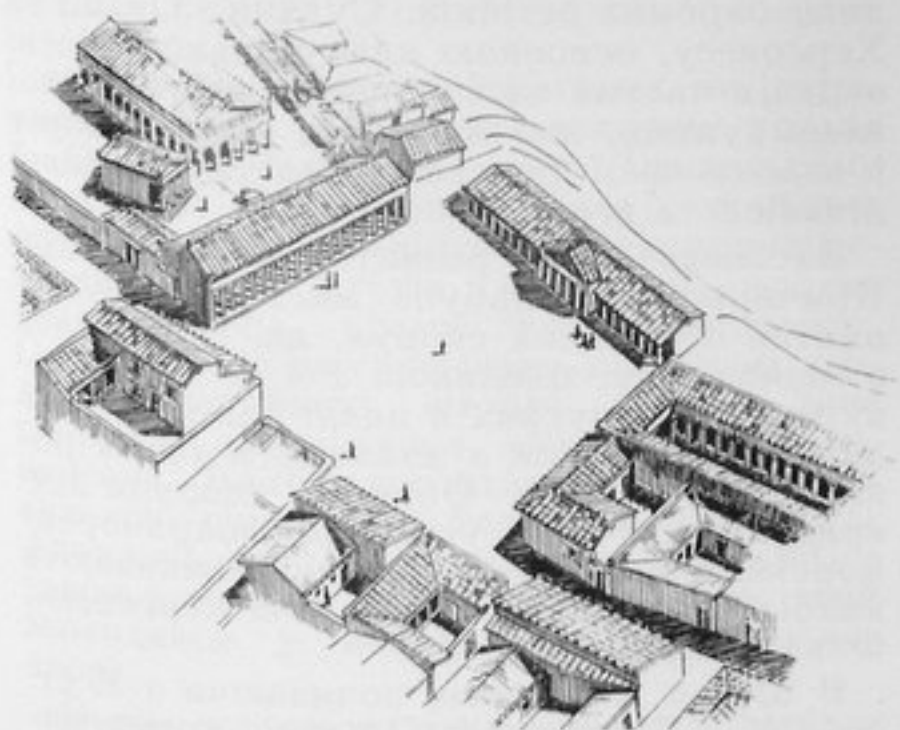
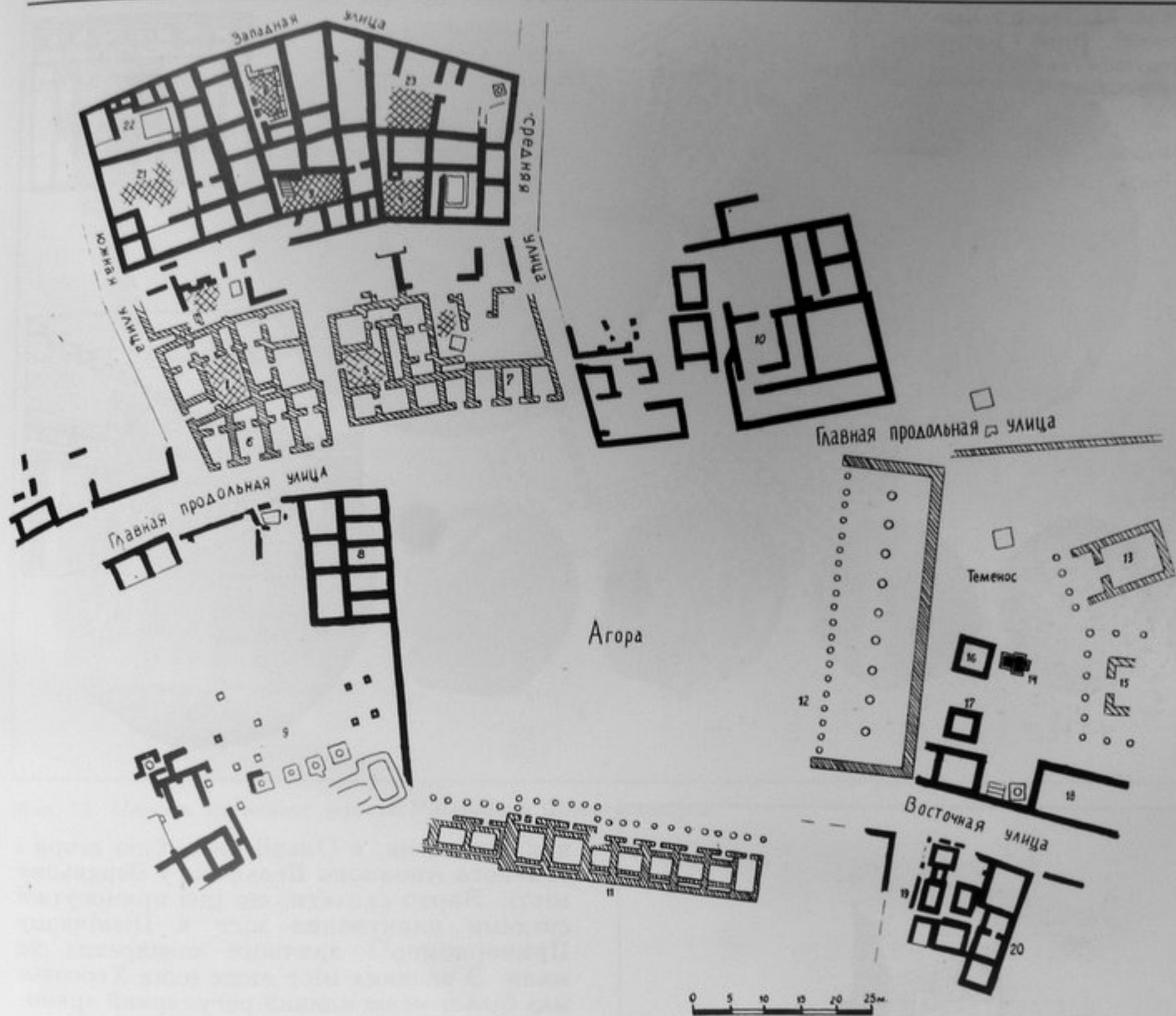
ріск /III ст. до н.е. /, філософи Діфіл і Стратонік /I ст. до н.е. /, Біон Борисфеніт /III ст. до н.е. /, боспорянин Смікр, ольвіополіт Сфер, філософ і історик з Ольвії Посидоній.

На початковій стадії існування північнопричорноморських міст в області мистецтва основне місце займали художні вироби з Греції, спочатку переважно з Іонії, пізніше з міст Аттики та інших центрів. Причому предметами імпорту була не лише скульптура, розписний посуд і т.п., але й архітектурні деталі. Приблизно з V ст. до н.е. в Північному Причорномор'ї починають розвиватись на античній основі власні традиції. У кінці елліністичного етапу і в перші віки нашої ери, особливо на Боспорі, в мистецтві античних держав проявились місцеві впливи навколишніх племен.

Серед основних категорій пам'ятників мистецтва, мабуть, найповніше, за виключенням дрібної пластики, представлена архітектура. Містобудівельне мистецтво найяскравіше виявилось у виборі місць для розміщення центральних ансамблів, які домінували в силуеті міста. В Пантікапеї і Мірмекії це розміщення палаців на верши-

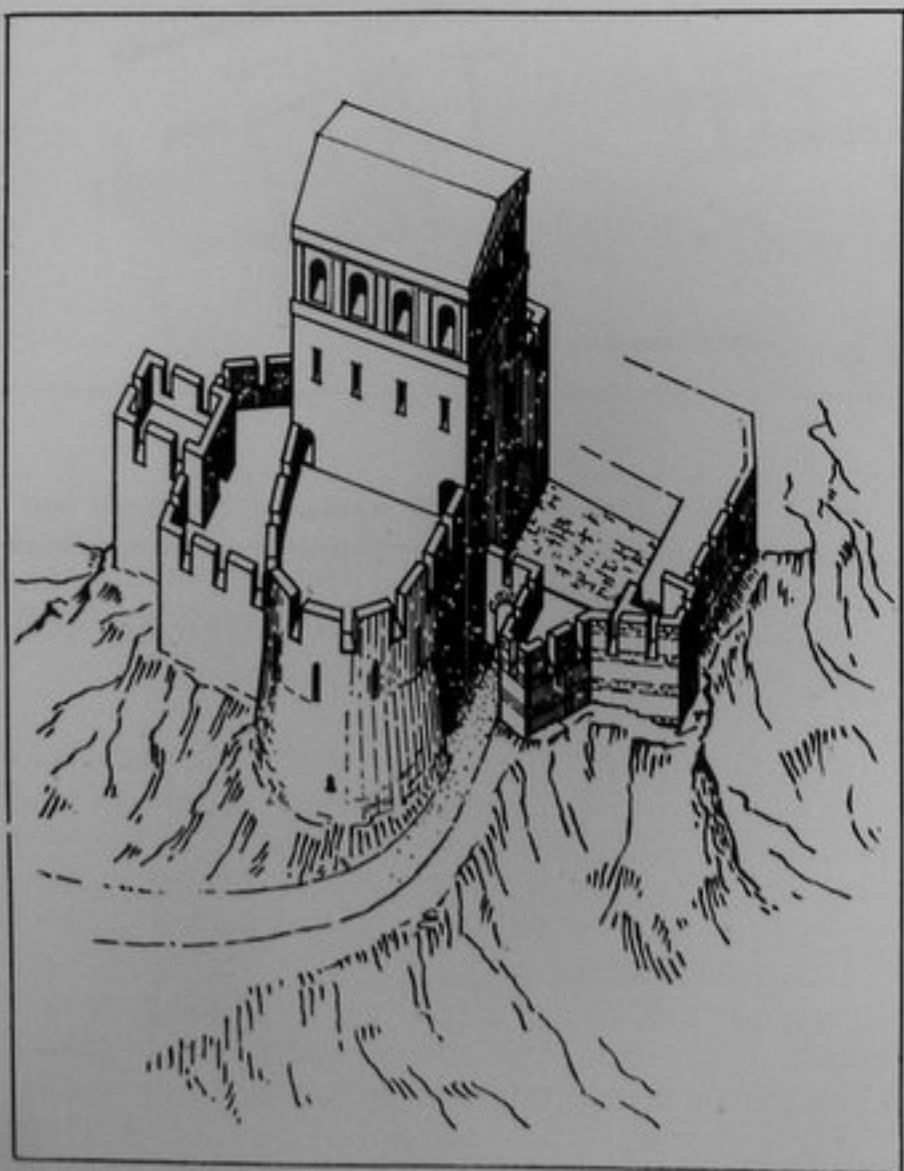
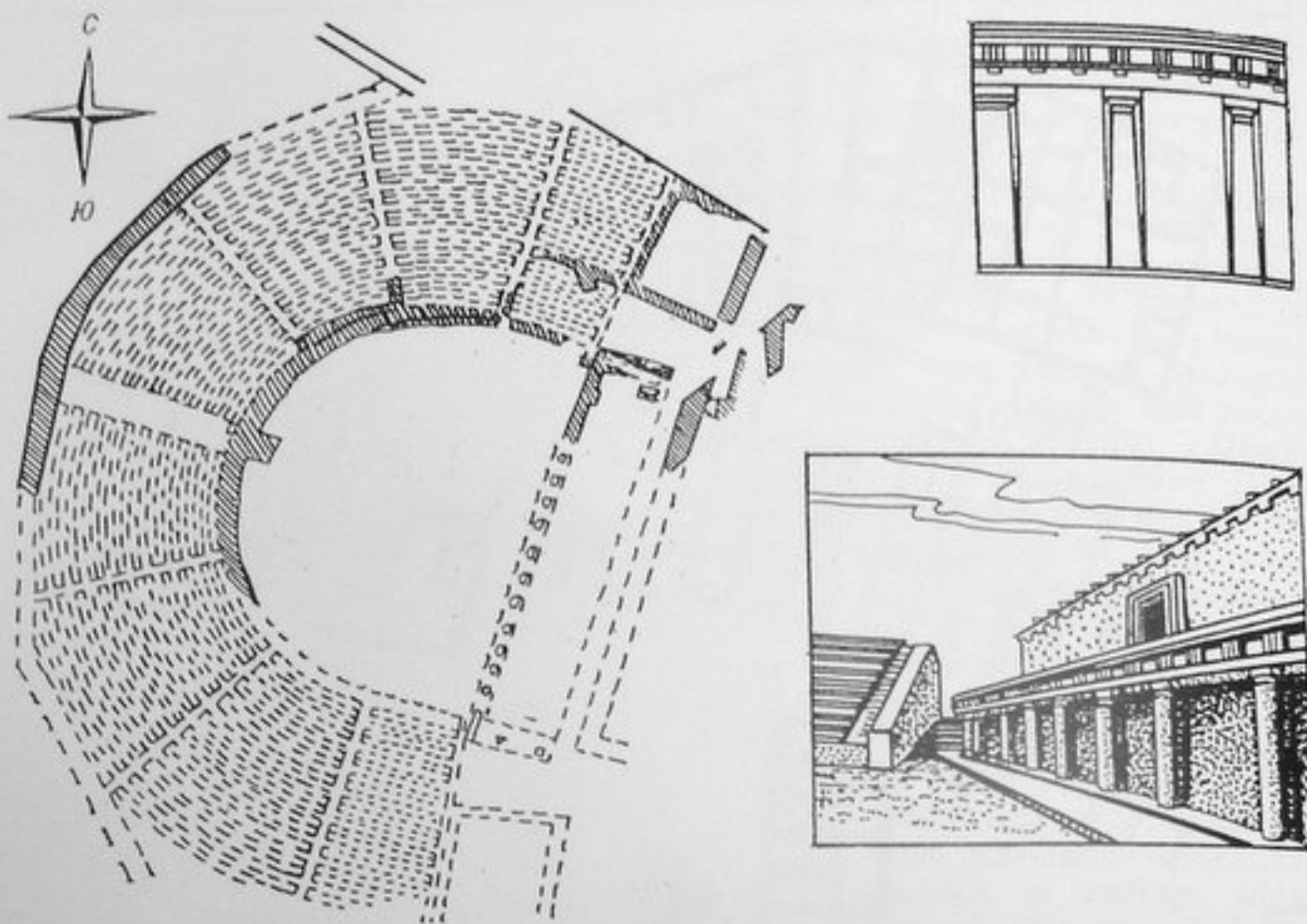

Мал. 11. Графічна реконструкція (за Н.І. Сокольским) Таманського Толоса.

Мал. 12. а Схематичний план центральної частини Ольвії із Агорою, Теменосом та головними вулицями.
 б Реконструкція Теменоса та Агори (за С.Д. Крижицьким).

Мал. 13. Театр у Херсонесі. План і реконструкція (за О.І. Домбровським).

Мал. 14. Графічна реконструкція Акрополя Пантікапей (за В.П. Толстіковим).

нах акрополів, в Ольвії ансамблю агори і теменоса Аполлона Дельфінія у Верхньому місті. Варто сказати, що ідеї прямокутної системи планування міст в Північному Причорномор'ї значного поширення не мали. З великих міст лише один Херсонес мав більш-менш єдиний регулярний прямокутний план. Принципи регулярності використовувались у ряді випадків в рамках лише окремих регіонів. Судячи з Ольвії та Херсонесу, основною планувальною віссю верхніх частин міста була головна поздовжня вулиця, яка йшла від міських воріт і вздовж якої розташовувались священні ділянки та агора.

Високого рівня розвитку в Північному Причорномор'ї набуло мистецтво будівництва оборонних споруд, які склались з міцних стін, товщиною 2–4 м, та прямокутних або круглих в плані башт. В перші віки нашої ери з'являються також рови, а іноді і вали. Оборонні споруди відкриті практично в усіх північнопричорноморських містах. Серед них викликають найбільшу цікавість укріплення Херсонеса, Ольвії, Тіри, Ілурата.

В містах зводились, починаючи з V ст. до н.е. /Пантікапей, Ольвія/, храми антового, перистильного, периптеріального

Мал. 15. Монети античних держав Північного Причорномор'я.

і толосового типів в іонічному чи доричному ордері. Відкриті залишки храмів в Ольвії, Пантікапеї, на Таманському півострові /Таманський толос/, знайдена досить велика кількість архітектурних деталей – баз, фустів, капітелей, частин антаблементів, архітектурної терракоти. Окрім храмів на священних ділянках зводились скарбниці, вівтарі, стої та інші споруди допоміжного культового призначення. Найбільшу цікавість викликають культові комплекси Аполлона Лікаря та Аполлона Дельфінія, відкриті в Ольвії, а також комплекс Таманського толоса, який знаходився у великому перистильному дворі.

Окрім доричного та іонічного ордерів в невеликих будовах /наприклад, гімнасій

в Ольвії/, а також в житлових будинках використовувався так званий атичний ордер. Корінфський ордер застосовувався, очевидно, тільки у вотивних колонах та інтер'єрах багатих будинків.

В Північному Причорномор'ї в найбільшій кількості розкопані житлові будинки; їх площа доходила до п'ятисот і більше метрів. Підлога покривалась орнаментальними або сюжетними вимостками з різнокольорової гальки /Ольвія, Херсонес III ст. до н.е. /, а стіни – поліхромним розписом в техніці енкаустики чи фрески. Ці розписи виконувались в структурному /Фанангорія/ або квітковому /Козирське поселення/ стилях, іноді були сюжетними /фреска з Німфея із зображенням ко-

рабля/. Особливу цікавість як з точки зору конструкції, так і декоративних розписів, являють собою боспорські склепи. Це, зокрема, склепи з уступчастими перекриттями Золотого і Царського курганів /ІУ ст. до н.е. / в Керчі. Пізніше в будівництві склепів починають широко застосовуватись циліндричні та коробові склепіння. Стіни склепів розписувались в структурному /склепи ІІІ ст. до н.е. Першого кургану Васюринської гори і поблизу Анапи/, а пізніше – в перші віки нашої ери в квітковому /склеп Деметри в Керчі, початок І ст. н.е. / і інкрустаційному /склеп 1900 р. з Керчі, перша половина ІІ ст. н.е. / стилях. Іноді зображувались сюжетні сцени, наприклад, сцена битви пігмеїв з журавлями /Пантікапей, ІІ ст. до н.е. / або вершник та жінка, яка сидить біля юрти /склеп Анфестерія, ІІ ст. до н.е. /. В зв'язку з цим варто особливо відзначити розписи камінного саркофага з Керчі І ст. н.е., зокрема, зображення майстерні живописця. Варто підкреслити, що вже не пізніше кінця І ст. до н.е. всі ці живописні роботи виконувались місцевими майстрами.

В Північному Причорномор'ї були також широко розповсюджені, особливо на Боспорі починаючи з ІІІ ст. до н.е., надгробні стели, які часто мали високохудожні рельєфні зображення померлих та різні сцени з життя. Відомі живописні зображення на стелах /портрет юнака з Херсонеса, ІУ ст. до н.е. /.

Широке розповсюдження мала також скульптура – зображення богів та героїв, в основному грецького пантеону, а також правителів і окремих видатних осіб. Знайдені, зокрема, великі статуї Астарті /Таманський півострів, друга половина ІУ ст. до н.е. /, Діоніса з Пантікапея / початок ІУ ст. до н.е. /, а також фрагменти інших великих статуй. Досить численні постаменти, знайдені в Ольвії та інших містах, свідчать про значне розповсюдження таких скульптур. Скульптури були як привізними, причому іноді таких відомих афінських скульпторів як Пракситель, Полікарт, Стратоній /Ольвія, Херсонес/, так, починаючи з V ст. до н.е., і місцевого виробництва. Багато знайдено також невеликих скульптур для закритих приміщень, виконаних як в мармурі, так і у вапняку у вигляді кругових або фронтальних, чи просто рельєфних зображень /Артеміда, стела сітонів, Кібела із Ольвії, Афродіта з Херсонеса, Діоніс з Тірітаки та ін. /. Найбільше розповсюдження мала терракотова скульптура, яка в значній кількості вироблялась на місцях /Кібела на троні, Кора Персефона

з Ольвії, Афродіта з поселення Панське та інші. /

В Північному Причорномор'ї одержали розвиток також різні види прикладного мистецтва, зокрема, торевтика і ювелірне мистецтво. Досить нагадати, що такі відомі твори мистецтва як пектораль, гребінь з кургану Солоха, посудини з Чортомлика та інших скіфських курганів створювались майстрами, які жили в північнопричорноморських античних державах.

В релігійному відношенні північнопричорноморські греки, особливо на початку існування тут античних держав, дотримувались поглядів, характерних і для метрополій. В їх пантеон входили Зевс, Афіна, Афродіта, Аполлон, Артеміда, Кібела, Геракл, Ахілл та інші божества. Особливо шанувались божества, пов'язані з землеробством та родючістю – Деметра, Кора Персефона, Діоніс. З часом, однак, в релігію населення античних держав проникають елементи культів, характерних для навколишніх племен. Так, в Херсонесі набув поширення культ таврської богині Діви. В зв'язку з цим треба відзначити, що взагалі більшість основних божеств і у варварів, і у греків були пов'язані з аналогічними культурами. Так, ще Геродот, який побував у Північному Причорномор'ї у V ст. до н.е., порівнював скіфського бога Папая з Зевсом, богиню Табіті з Гестією, Апі з Геєю та ін. Проникнення варварських культів, – сарматських, скіфських, фракійських, іранських, єгипетських, – в ідеологічні уявлення північнопричорноморських греків значно посилюється в перші століття нашої ери. Розвиваються культу синкретичних божеств. На початку ІУ ст. н.е. на Боспорі вже існує християнська община, а боспорський єпископ Кадм в 325 р. н.е. бере участь в Нікейському соборі.

Відповідно, в усьому цьому багатоманітному перебігу культурного процесу, як ми вже відзначали, брали ту чи іншу участь і навколишні племена. Чисто еллінські, спочатку чужі для навколишнього середовища античні держави Північного Причорномор'я, в ході свого подальшого розвитку стали органічною складовою частиною всього північнопричорноморського світу. Постійна взаємодія між навколишніми племенами і античними містами зумовила врешті-решт створення своєрідного варіанту античної культури. Прогресивна роль античних північнопричорноморських держав полягала не тільки в розвитку культури та ідеологічних уявлень місцевих племен, але й перш за все в тому, що вони зробили вплив на прискорення соціально-економічного і політичного розвитку племен.

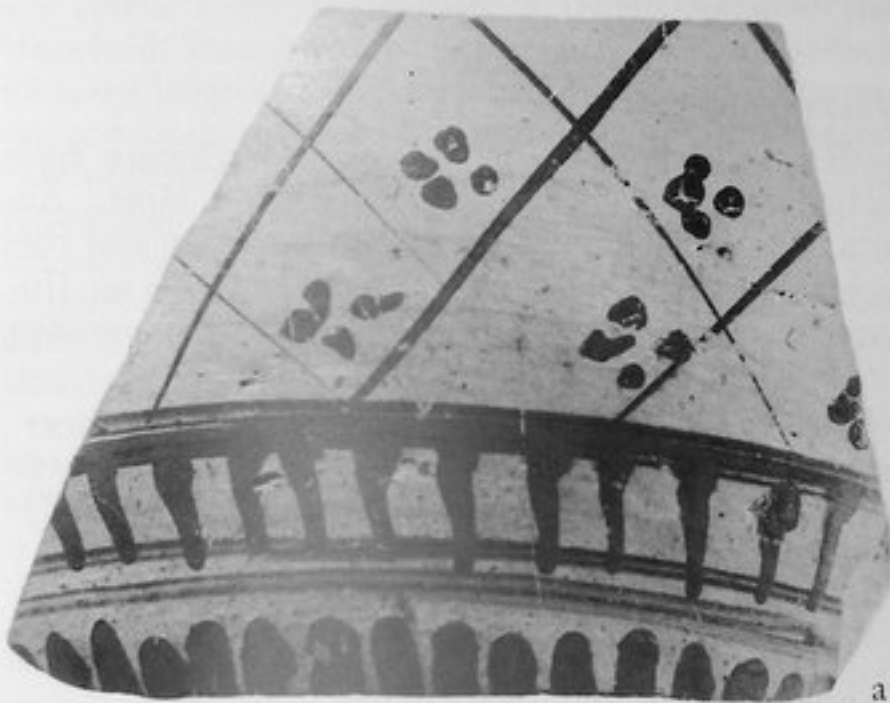
Лист жерця з Гілеї

“Лист жерця” на фрагменті самоської розписної посудини, стиль Фікеллюра. Близько 550–530 рр. до н.е. Кераміка, 6,7 x 9,5 см. Ольвія, дільниця Л /“Цитадель”/. Розкопки Р.І.Ветштейн 1969р. Інститут археології АН України, Київ.

На внутрішній /ввігнутій/ стороні цього остракона, верхня і нижня грані якого згладжені, а бічні відбиті, надряпано напис. З зовнішньої /випуклої/ сторони посудина /амфора чи ойнохоя/ покривалась розписом: сітка з крапчастих ліній, що створювали при перехрещенні ромби, в центрі яких хрестики. 12 рядків напису виконані ретельно, вправною рукою, а згодом умисно перекреслені сіткою з горизонтальних та вертикальних ліній. Букви за-

повнені червоною вохрою, можливо, з якоюсь ритуальною метою.

Переклад: ...агонотету /чи: авгуру, чи: складачу гімнів/ мед і барана... і корабель/?/, як ти наказуєш послати,... щоб богоданні місця об’їхав і постійно знаходився поблизу мису, а також поряд зі мною муж святилища, острів /?/... / і приносили жертви/?/ достойно жінки в Халкені, /сам же він?/ відплив звідти в Гілею... Знову віттарі пошкоджені... Матері Борів, Борисфена /чи: Борисфеніди/ і Геракла..., після корабельної аварії раби втекли..., мистецтвом Метрофана залишається /зробити?/ священних..., погані сосни і двісті дерев..., мисливці за кіньми, наражаючись на небезпеку, знайшли...

a

b

[- -] νοθέτη μέλι καὶ κρέον [- - - - -]
 [καὶ ναῦν? ἕως ἐπιτέλλεις ἑμπ[εῖν - -]
 [- -] ὅπως τόπους θεοποιήτους περιῶ[ραμῆται -]
 [καὶ τὰ] οἰκίαν αὐτῆς καμὲ ἰρῶ φῶς νησ[- - καὶ]
 5 [θύσων?] δικάως ἐν τῇ Χαλκίδι αἰ γυν[αῖκες, -]
 [δὲ οἱ? ἐκπ] ληι ἐνθεῦθεν ἐς τὴν Ἰγλαί[ην - -]
 [- -] αὐτίς οἱ βωμοὶ βεβλαμμένο[ι εἰσὶ - -]
 [- -] μητρὸς θεῶν καὶ βορυσθέ(νεω) νεῖ (-νιος) καὶ Ἡρακλ[ῆος]
 [- -] μετὰ τὸ ναυάγιον οἱ δοῦλοι καταδρα[μεῖν]
 10 [- -] χειρουργίῃ Μητροφάνεος ἰρῶς ἐλπίε[σ - -]
 [- -] τῶν τιτύων κακαί, τῶν δένδρων διηκόσι [α - -]
 [- -] ἰθρηρευαί τῶν ἰππων ἠβρήκασι μετὰ κινδύνων ἄνρα[- -]

c

ΝΟΘΕΤΗ ΜΕΛΙ ΚΑΙ ΚΡΕΙΟΝ
 ΚΑΙ ΝΑΥΝ? ἕως ἐπιτέλλεις ἑμπ[εῖν]
 ὅπως τόπους θεοποιήτους περιῶ[ραμῆται]
 καὶ τὰ] οἰκίαν αὐτῆς καμὲ ἰρῶ φῶς νησ[- - καὶ]
 5 θύσων? δικάως ἐν τῇ Χαλκίδι αἰ γυν[αῖκες, -]
 δὲ οἱ? ἐκπ] ληι ἐνθεῦθεν ἐς τὴν Ἰγλαί[ην - -]
 - - αὐτίς οἱ βωμοὶ βεβλαμμένο[ι εἰσὶ - -]
 - - μητρὸς θεῶν καὶ βορυσθέ(νεω) νεῖ (-νιος) καὶ Ἡρακλ[ῆος]
 - - μετὰ τὸ ναυάγιον οἱ δοῦλοι καταδρα[μεῖν]
 10 - - χειρουργίῃ Μητροφάνεος ἰρῶς ἐλπίε[σ - -]
 - - τῶν τιτύων κακαί, τῶν δένδρων διηκόσι [α - -]
 - - ἰθρηρευαί τῶν ἰππων ἠβρήκασι μετὰ κινδύνων ἄνρα[- -]

d

Abb. 1. „Brief des Priesters“: Scherbenbruchstück eines samischen Tongefäßes mit griechischer Inschrift auf der Rückseite. a Vorderansicht der Scherbe mit Bemalung. b Rückseite der Scherbe mit griechischer Inschrift. c-d Umschrift des Textes.

Це приватний лист, відправлений одним священослужителем з пониззя Дніпра в Ольвію іншому, вищестоячому за рангом. Документ підтверджує дані інших джерел про існування принаймні близько середини VI ст. до н. е. Ольвійської держави, що володіла територіями в Нижньому Побужжі. Тут розроблялись природні ресурси / ліс, дикі тварини/, споруджувались священні будівлі і відправлялись культові обряди. Цікаві відомості про розвинуту соціальну структуру ольвійського суспільства: головний жрець, підлеглий йому автор листа, уповноважений останнього – “муж святилища”, раби.

Однак не менша цікавість документа в тому, що він дає яскраву і різноманітну інформацію, яка підтверджує достовірність деяких оповідань “Скіфського логоса” Геродота, котрий, вірогідно, відвідав Ольвію століттям пізніше. Крім свідчень про те, що в Гілеї росли різні дерева /Herodot IV, 19 і 76/, а в верхів’ях Гіпаніса /Південного Бугу/ водились дикі білі коні /IV, 52/, знаменно релігійне шанування в архаїчну добу річного божества Борисфена чи його дочки, від шлюбу котрої з Зевсом, згідно місцевій легенді /Herodot IV, 5/, походив праотець скіфів Таргітай. Не менш вражаюче поклоніння іонян в Гілеї Гераклу, культ якого немає необхідності виводити з ольвійської метрополії Мілета, оскільки інші джерела про нього в архаїчній Ольвії замовчують. Значно реальніше пов’язати його з донесеною Геродотом /IV, 8–9/ грецькою легендою про те, як гнавший биків Геріона Геракл саме в Гілеї злягався в печері з монстром – дівчиною-змією, від шлюбу яких

народилось три родоначальники скіфів: Агафірс, Гелон і Скіф. Нарешті, більше всього приголомшують дані “листа жерця” про пошкоджені еллінські вівтарі Матері Богів в Гілеї і розповіді Геродота /IV, 76–78/ про скіфського принца Анахарсіса, котрий з-за прагнення знань відправився в Елладу, піднісся там до одного з Семи мудреців і повернувся незадовго до часу складення нашого напису до Скіфії. Відвідавши на шляху до дому Кизик в Пропонтиді, він настільки був зачарований містеріями Матері Богів – Кібели, що поклявся богині урочисто здійснити їй подібні обряди по прибутті на батьківщину. Коли Анахарсіс, дотримавши слова, святкував урочистості на честь Кібели в тій же Гілеї, за намовою якогось скіфа він був убитий з лука рідним братом Савлієм. Хоча несприйняття скіфами чужоземних, особливо грецьких, звичаїв і релігії швидше за все літературний топос Геродота /IV, 76, 77, 80/, відомості “листа жерця” про неодноразові руйнації вівтарів в Гілеї – яскраве свідчення релігійної інтолерантності номадів.

Література

Виноградов Ю.Г. Olbia. Geschichte einer altgriechischen Stadt am Schwarzen Meer. Xenia, Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen, Heft 1 (Konstanz 1981). Його ж. Политическая история Ольвийского полиса VII–I ст. до н.э. – Москва, 1989.

Русяева А.С. Эпиграфические памятники. – Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. Киев. (1987). С. 146–147.

Das Verlangen nach griechischer Gelehrsamkeit treibt um das Jahr 590 v. Chr. den skythischen Prinzen und Philosophen Anacharsis als Reisenden nach Athen. Fremd steht dieser Skythe königlicher Abkunft nach der Ankunft im Hafen von Piräus. Sein seltsamer Aufzug – die typisch skythische Tracht mit langen bestickten Hosen und ledernem Leibrock, *bašlyk* (die spitze Mütze), verzierten knöchelhohen Stiefeln, die unübliche Frisur mit lang herabfallendem Haar und auch seine Waffen – erregt Aufsehen. Das städtische Getümmel und der Lärm verwirren ihn, der an die stillen, weiten Steppen seines Heimatlandes gewöhnt ist. Hinzu kommt, daß er der griechischen Sprache nicht mächtig ist und niemand die seine versteht. Er beschließt, nur schnell die allerwichtigsten Sehenswürdigkeiten zu besichtigen, von denen man ihm berichtet hat, und danach schleunigst das nächste Schiff in Richtung Heimat zu besteigen.

In dieser Situation nähert sich ihm ein hilfsbereiter Mann, der an der Tracht und den kostbaren Waffen die edle Abkunft des skythischen Prinzen erkennt. Der Mann heißt Toxaris und ist selbst ein Skythe, der jedoch schon vor längerer Zeit Aufenthalt in Athen genommen hat, griechisch gekleidet ist und sich mit vollendeter hauptstädtischer Eleganz bewegt. Die Begierde, sich in den edelsten Künsten und Wissenschaften zu unterrichten, hat ihn Weib und Kinder in Skythien vergessen lassen; seine Talente in der angewandten Medizin haben ihm dafür die Dankbarkeit und Verehrung seiner griechischen Umgebung eingetragen.

Toxaris macht Anacharsis mit dem von ihm aufs höchste verehrten Philosophen und Staatsmann Solon bekannt, der seinerseits den neu Hinzugereisten mit mediterraner Großzügigkeit als Gastfreund unter seine Fittiche nimmt. Die beiden, obwohl aus zwei völlig verschiedenen philosophischen Welten stammend, werden bald unzertrennlich. Anacharsis, von der Weisheit und den staatsmännischen Kenntnissen seines Mentors Solon stark beeindruckt, durchstreift mit ihm zusammen Athen. Unter anderem besuchen sie das Gymnasion und beobachten junge Griechen bei den verschiedenen sportlichen Betätigungen.

Diese Begegnung eines griechischen und eines skythischen Philosophen ist in vielen antiken Quellen mehr oder weniger deutlich dargestellt. In aller Ausführlichkeit werden Einzelheiten auch bei Lukian beschrieben, einem Schriftsteller des 2. nachchristlichen Jahrhunderts, der sich aufgrund seiner eigenen nichtgriechischen (syrischen) Herkunft dem fremden Barbaren Anacharsis innerlich verbunden fühlte. Obwohl er ältere Quellen über diesen Athenbesucher benutzte, gerät ihm seine Darstellung zur Idylle, aber seine drei Schriften „Der Skythe oder Anacharsis und Toxaris“, „Toxaris oder Die Freunde“ und „Anacharsis oder Über die gymnastischen Übungen“ enthalten dennoch eine Fülle manchmal herzerfrischend heiterer Details.

So erfahren wir auch, daß Anacharsis wohl nicht zuletzt aufgrund seiner vornehmen Herkunft und seiner guten Beziehungen zu Solon in Athen das attische Bürgerrecht erhielt und sogar zu den Eleusinischen Mysterien zugelassen wurde; später nahm man ihn unter die Sieben Weisen Griechenlands auf. Über das eigentliche Motiv seiner Griechenlandreise sind zwei Versionen bekannt: Nach der einen kam er auf eigenes Verlangen, nach der anderen wurde er vom skythischen König ausgesandt, um Kenntnisse und Informationen über griechische Gesittung in sein Heimatland zu bringen.

Doch die in diesem Falle geschilderte Berührung mit Kunst und Kultur im griechischen Mutterland ist längst nicht die einzige geblieben. Aus vielen Quellen – schriftlichen wie archäologischen – geht die direkte Anwesenheit von Bewohnern der pontisch-kaspischen Steppen in Griechenland hervor. Der Reiseverkehr aus jener Richtung intensiviert sich im 5. Jahrhundert v. Chr. sogar in starkem Maße. So erscheint beispielsweise beim spartanischen König Kleomenes, dem Stiefbruder des Leonidas, der 480 an den Thermopylen den Heldentod finden sollte, eine skythische Gesandtschaft, um einen gegen die Perser gerichteten Bündnispakt zwischen spartanischen und skythischen Truppen abzuschließen. Die Skythen planen anscheinend eifrig und umsichtig einen Rachezug, um Vergeltung wegen des vorher erfolgten Persereinfalls in ihr Land zu üben. Dazu kommt es zwar am Ende nicht, jedoch soll der Spartanerkönig durch den ständigen Umgang mit den fremden Kriegern zu sehr Geschmack daran gefunden haben, auf skythische Weise zu zechen. Dies bedeutet, daß er den Wein ungemischt, also unverdünnt zu sich nahm. Er soll am Ende ganz dem Alkohol und der „Raserei“ verfallen sein, wonach sich in Sparta die stehende Redensart „Gib den Wein auf skythisch“ für das Trinken von reinem Wein einbürgerte.

Auch das Beispiel des eingangs erwähnten skythischen Arztes Toxaris, der in Athen seinen ständigen Wohnsitz genommen hatte, scheint bald Schule gemacht zu haben. Zwischen 510 und 480 v. Chr. geht im Athener Töpferviertel Kerameikos mindestens ein begabter Vasenmaler skythischer Herkunft seiner Arbeit nach. Neben schwarzfigurigen Vasen malt er auch in dem erst kurze Zeit vorher aufgekommenen rotfigurigen Stil. Der talentierte Fremdling scheint es, nach Annahme einiger Gelehrter, sogar zum Besitz einer eigenen Werkstatt und zum attischen Bürgerrecht gebracht zu haben. Dies vermutlich nicht zuletzt auch deshalb, weil er zu den besten Malern seiner Zeit gehörte. Könnten wir seine Herkunft nicht aufgrund seines Namens Skythes erschließen, der sich häufig als Signatur auf den von ihm gemalten Stücken findet (möglicherweise handelt es sich sogar um zwei Maler gleichen Namens), so würde im Stil seiner Vasendarstellungen nichts darauf hinweisen, daß wir hier im Grunde einen Fremdling barbarischer Abkunft vor uns haben. Überwiegend malt er in sehr persönlichem Stil Genrebilder und Kompositionen mit humoristischem

oder obszönem Einschlag, wie sie damals allgemein üblich sind. Er hat offenbar auch einem anderen griechischen Brauch gehuldigt und seine Begeisterung für Knaben fünfzehnmal auf Vasen inschriftlich bezeugt, wobei vierzehn dieser Inschriften der Schönheit des Knaben Epilykos gewidmet sind.

Im 5. Jahrhundert v. Chr. treten in Athen auch die Skythai auf, eine Skythentruppe, die Polizeifunktion ausübt. Die Kopfzahl dieser bewaffneten Polizeitruppe, die im skythischen Nationalkostüm den Dienst versieht, erreicht nach einiger Zeit bis zu tausend Mann. Zu ihren Obliegenheiten gehört es, die Ordnung bei den turbulenten Volksversammlungen auf dem Athener Areopag aufrechtzuerhalten. Man kann vermuten, daß zumindest ein Teil der Anführer ebenfalls aus Skythen bestand. Dies dürfte schon notwendig gewesen sein, um der Sprachschwierigkeiten Herr zu werden, auch wenn nach einiger Zeit die meisten der fremden Bogenschützen wohl mehr oder weniger gut Griechisch zu sprechen erlernt haben mögen, etwa derart, wie Aristophanes in seiner Komödie „Die Thesmophorienfeier“ einen solchen Ordnungshüter radebrechend sein lusternes Spiel treiben läßt.

Ob Bewohner aus den fernen Steppen nicht auch an den großen Wettkampfeignissen in der griechischen Metropole teilnahmen, muß dahingestellt bleiben. Anlaß zu dieser Vermutung besteht. So wurde im Jahr 1913 im Grab eines Stammesführers, der an den Ufern des Kuban' im nördlichen Kaukasusvorland seinen Sitz hatte, eine panathenäische Preisamphore aus dem Ende des 5. Jahrhunderts v. Chr. gefunden. Wenn der Tote nicht „hochstapelte“ und sich auf andere Weise eine solche Trophäe besorgt hatte, dann dürfte er mit ziemlich harter Hand seinen Besitz zusammengehalten haben, von dessen Reichtum 200 mitgetötete Pferde im Grab zeugen, denn es handelt sich – nach der auf der Amphore dargestellten Disziplin zu urteilen – ausgerechnet um einen Sieger im antiken Faustkampf.

Griechen im Lande der Skythen

Werfen wir nun einen Blick auf den Reiseverkehr in umgekehrter Richtung. Etwa um das Jahr 450 v. Chr. kommt ein hochgebildeter und weitgereister Grieche per Schiff als „Tourist“ an das nördliche Ufer des Schwarzen Meeres, das den Griechen als „das wunderbarste von allen Meeren“, zugleich aber auch als stürmisch und besonders gefährlich gilt. Und in der Tat sind Stürme mit hohen Wellen an der Schwarzmeerküste an der Tagesordnung, die Küste ist abweisend und verfügt nur über wenige gute Häfen. Trotzdem erhielt das Schwarze Meer die griechische Bezeichnung Pontos Euxeinus, das heißt das „gastliche Meer“ – daher auch die heutige terminologische Ableitung „nördliches Pontusgebiet“ oder „nordpontische Steppen“ für den Nordschwarzmeerraum. Das Ziel unseres Reisenden ist Olbia, eine griechische Stadtgründung an der Mündung des Hypanis (des heutigen Bug), die gleichzeitig auch am Mündungsdelta des Borysthenes (dem Liman des heutigen Dnepr) liegt.

Seit dem 6. vorchristlichen Jahrhundert bestehen auf dem schmalen Küstenstreifen, der die Nordküsten des Schwarzen Meeres säumt, eine stattliche Anzahl von grie-

chischen Stadtkolonien, die im Zuge einer ausgedehnten Kolonisierungswelle, zumeist von Milet in Kleinasien aus, zunächst als Faktoreien angelegt wurden und sich aufgrund reger Handelsbeziehungen mit den einheimischen Stämmen weiterentwickeln (siehe S. 187 ff., Beitrag Kryžickij). Der „Tourist“ – sein Name lautet Herodot aus Halikarnass – besucht die Sehenswürdigkeiten der Stadt Olbia und unternimmt einige Ausflüge, jedoch anscheinend nur auf bequemen Wegen in die nähere Umgebung. Er führt viele interessante Gespräche mit den Einwohnern der Stadt und ihrer weiträumigen Peripherie, die sich Olbiopoliten oder Borystheneiten nennen, und erhält eine Menge von Informationen, sowohl aus ihrem Leben als auch aus dem ihrer zahlreichen Nachbarvölker. Er bestaunt die Natur des großen Landes, in dem er sich befindet, wobei ihm besonderen Eindruck der majestätische Borysthenes (der Dnepr) macht, dessen Wassermassen und Fischreichtum, dessen wohlschmeckendes Trinkwasser und dessen saftige Viehweiden längs der Ufer er sachkundig bewundert und den er seiner Ergiebigkeit nach hinter dem Nil an zweiter Stelle in der Welt der Antike einordnet. Er erfährt eine Fülle von politischen Einzelheiten, Märchen und natürlich auch den Klatsch.

Für die von Herodot behandelte Zeitspanne waren Mischehen zwischen Griechen und Skythen bzw. anderen Einheimischen bereits an der Tagesordnung, wie in vielen Fällen zu belegen ist. Aus einer solchen Verbindung, wenn auch nicht direkt aus Olbia, sondern vom Nordostufer des Schwarzen Meeres, stammte zum Beispiel die Mutter des Demosthenes. Von gehässigen Gegnern in Athen wurde ihm, als dem Enkel einer reichen Skythin, mehrfach vorgeworfen, ein Barbar zu sein, der sich nur der griechischen Sprache bediene.

Daß nicht nur Skythen in Griechenstädten, sondern umgekehrt auch Griechen unter den Einheimischen im Landesinneren leben, erfahren wir durch eine weitere Notiz Herodots, in der er von der großen Stadt Gelonos im Nordosten berichtet, bereits im Lande der Budinen, einem nördlichen Nachbarstamm der Skythen. Die kilometerlangen hohen Mauern dieser Stadt bestehen ganz aus Holz, ebenfalls die Häuser und Heiligtümer, in denen nach griechischer Art Götterbilder und Altäre stehen. Alle drei Jahre feiern die Einwohner, ein Gemisch aus vertriebenen Griechen und Einheimischen, die eine halb skythische, halb griechische Sprache reden, ein Dionysos-Fest, bei dem sie in „dionysische Raserei“ geraten.

Man vermutet diese geheimnisvolle Stadt inzwischen mit gutem Grund in der großen Festungsanlage von Bel'sk (Bel'skoe gorodišče), gelegen an der Vorskla, einem östlichen Dnepr-Zufluß. Die langjährigen Ausgrabungsarbeiten unter Leitung von B. A. Šramko, Char'kov, erfaßten inzwischen markante Teile mit Kultbereichen, Wohn- und Handwerksplätzen der 4000 ha umfassenden Innenfläche, die von etwa 40 km langen Wallanlagen eingefaßt wird.

Nur wenig später als Herodot scheint ein weiterer berühmter Reisender im Nordschwarzmeerraum gewelt zu haben. Seine Beobachtungen sind in den Hippokratischen Texten niedergelegt, wo sich in der „Schrift von der Umwelt“ (*Corpus Hippocraticum „De aere, aquis, locis“*) eine Reihe interessanter Betrachtungen findet, und zwar

speziell aus der damaligen Sicht des Mediziners. In gedrängter Form konstatiert jener Besucher, dem das Klima in diesen für ihn nördlichen Breiten offensichtlich gar nicht behagt hat, die wichtigsten Einzelheiten zu klimatischen und sonstigen Lebensbedingungen und läßt sich dann gründlich über den in seinen Augen verheerenden Gesundheitszustand der einheimischen Bevölkerung – insbesondere der Skythen – aus. Ihre Körper seien feucht (nur mit Aderlässen könnten sie sich einigermaßen darüber hinweghelfen) und schlaff, krummbeinig und unteretzt, infolge der ständigen Kälte sei ihre Haut ganz rötlich, besonders abstoßend und zudem noch fett wäre die skythische Damenwelt. Das ständige Reiten auf Pferden verursache Gelenkschwellungen der Rückenwirbel und Hüftleiden und mache die Männer impotent (darauf und auf die Fettleibigkeit der Frauen führt er die angeblich geringe Kinderzahl zurück). Überhaupt: Das elende Klima, das ständige Reiten und die in seinen Augen schädliche Hosentracht – das sind nach seiner Analyse die drei „Grundübel“ skythischer Lebensweise und nach seinem Urteil die Ursachen für zahlreiche Plagen der Betroffenen, wobei die Unmöglichkeit eines geregelten Sexuallebens von ihm besonders betont wird. Daß wir hier einen stark tendenziösen und mit persönlichen Aversionen durchtränkten Bericht vor uns haben, der allenfalls in einigen Extrembeispielen die Wahrheit traf, hat sich mit fortschreitender Ausgrabungstätigkeit und damit verbundener größerer Kenntnis des skythischen Lebens inzwischen gezeigt.

Selbstverständlich hatten nicht alle Begegnungen zwischen Griechen und Skythen einen friedlichen Anstrich. Die einzelnen Städte lösten die Schwierigkeiten mit den einheimischen Stämmen auf unterschiedliche Weise. Sie alle aber bezogen nach und nach die einheimische Bevölkerung immer stärker in ihr wirtschaftliches, kulturelles und politisches Leben mit ein. Besonders deutlich macht sich dieses Miteinander in der östlichen Hälfte der nördlichen Schwarzmeerküste bemerkbar, wo sich die dort gelegenen Städte um 480 v. Chr. zum Bosphorischen Reich zusammenschließen. Zentrum dieses Reiches ist das Gebiet um die heutige Straße von Kerč, die im Altertum den Namen Kimmerischer Bosphorus trug und nach antiker Vorstellung die Grenze zwischen Europa und Asien bildete.

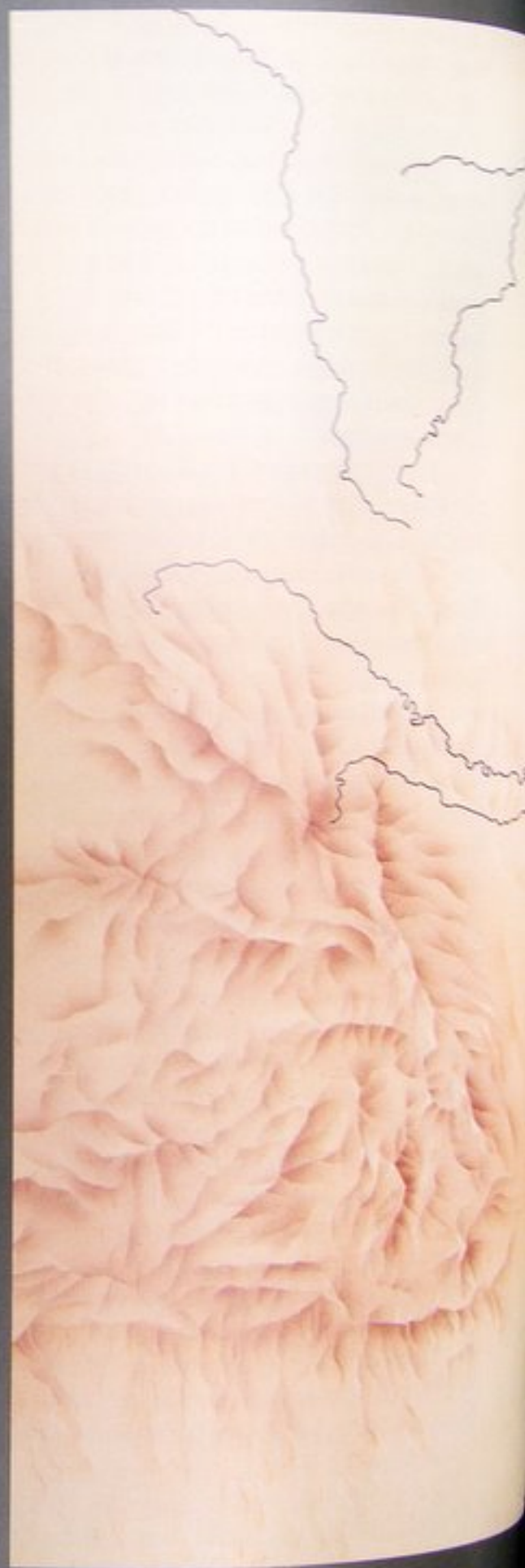
Ein weiterer „Augenzeuge“ ist der beklagenswerte römische Schriftsteller Ovid, der im Alter von über 50 Jahren – nach einem erfüllten Leben in Rom und in der Nähe des Kaiserhauses – von Augustus nach Tomis, dem heutigen Constanza in Rumänien, verbannt wird. Er gerät damit im Jahre 9 n. Chr. unmittelbar an die Westgrenze Skythiens (nach „Klein-Skythien“) und erlebt Tomis, die ursprünglich blühende griechische Stadt, bereits auf der äußersten bedroht von benachbarten Kriegervölkern und von einer Mischbevölkerung aus barbarisierten Griechen, Skythen und Geten bewohnt. Herausgerissen aus dem gesellschaftlichen Leben Roms, zu dessen vermöglicher Schicht er gehörte, getrennt von Familie und Freunden,

ohne Bibliothek und zunächst sprachlich isoliert, fristet er in dem harten Klima und in kriegerischer Zeit ein trauerndes, von Depressionen und Krankheit gezeichnetes Dasein. Eine umfangreiche Sammlung von Klagegedichten (*Tristien*) und Briefen (*Epistulae ex Ponto*) aus diesem letzten Abschnitt seines Lebens – er soll nahe bei Tomis bestattet sein – sind erhalten. Sie liefern zahlreiche Angaben zu Leben und Lebensbedingungen in diesem Landstrich um die Zeitenwende. Skythen und Sarmaten sind eine ständige Bedrohung für die römische Küstenprovinz und so auch eine zusätzliche Geißel im Leben des alternen Dichters, der sie in schönster Sprache als besonders häßlich, barbarisch und kulturlos beschreibt: „meines Gesanges nicht wert ...“

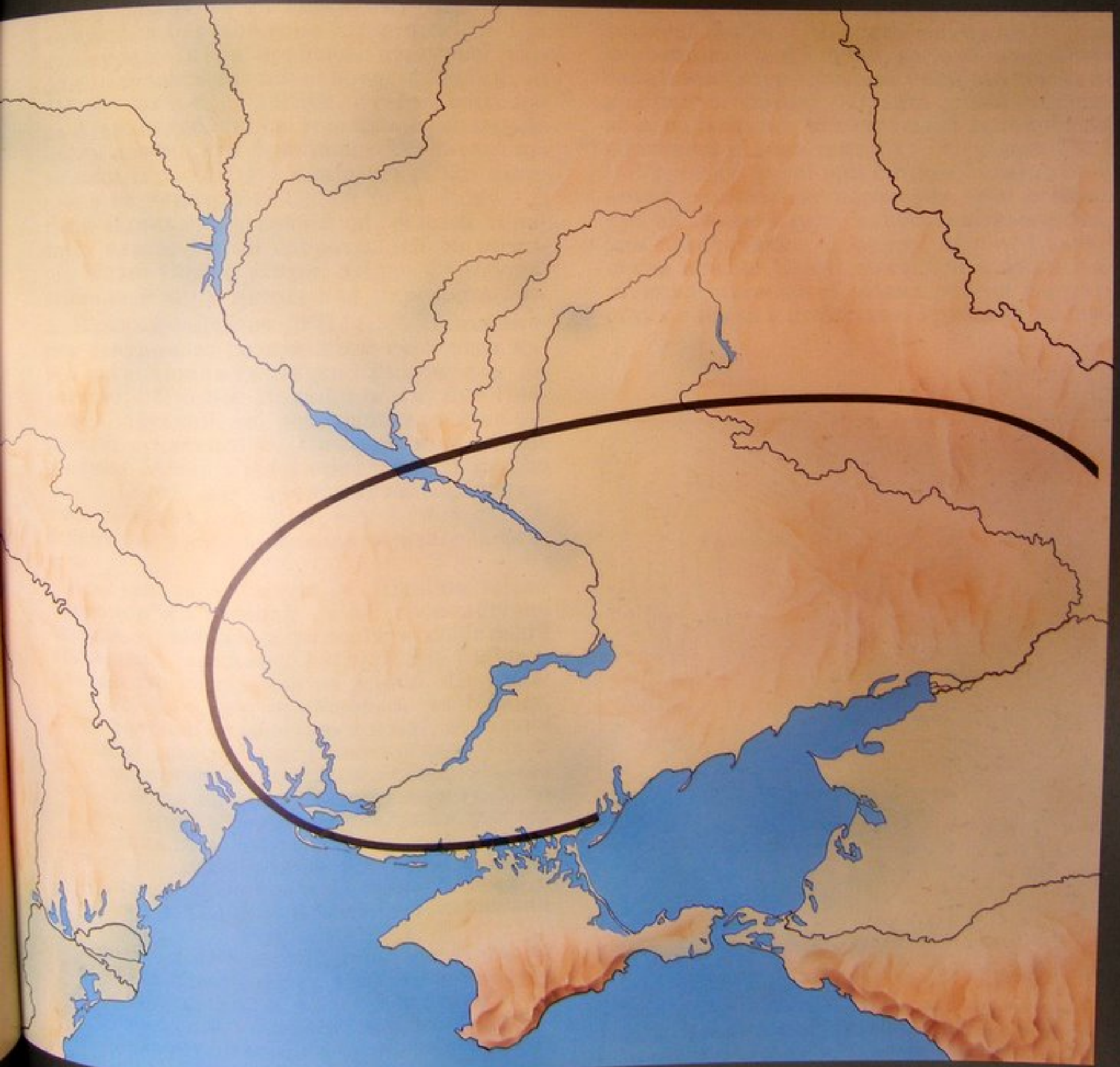
Im Sommer des Jahres 95 n. Chr. unternimmt schließlich der Redner Dion Chrysostomos aus Prusa in Bithynien im nordwestlichen Kleinasien eine Reise nach Olbia und findet dort nur noch wenige Häuser und zerfallene Mauern vor. Die Statuen in den Tempelruinen und auf den Gräbern sind bei Barbarenüberfällen zerschlagen oder verstümmelt worden. Die Einwohner sprechen kein reines Griechisch mehr und machen auf den Gast einen etwas hinterwäldlerischen Eindruck. Dion hat die Eindrücke, die er in Olbia empfangt, in seiner *Borysthenitica* („Borysthenitische Rede, vorgelesen in der Vaterstadt“) festgehalten, die wohl in Prusa vorgetragen wurde. Durch Dion erfahren wir viele Einzelheiten vom Leben in der einst blühenden Stadt, die in diesem späten Zeitabschnitt nur noch ein Schatten ihrer selbst ist. So von den olbischen Dichtern, die bei ihren Wettstreiten nur von Homer singen und – um die Nähe zu ihrem großen Vorbild noch zu betonen, weil sie glauben, nur so könne man ein Dichter sein – allesamt blind gewesen sein sollen. Dion führt als Beleg seiner Skepsis über das Gehörte hierzu ein Scherzwort von der ansteckenden Augenkrankheit Homers an.

Neben Herodots Schilderung im Buch IV ist die *Borysthenitica* der einzige sicher nachweisbare Augenzeugenbericht eines Besuchers von Olbia – und welche Veränderungen haben sich in den fünf Jahrhunderten vollzogen, die die beiden Berichtersteller trennen!

Im nordpontischen Raum treffen zu dieser Zeit zwei, gelegentlich sogar drei Lebensformen aufeinander: zum einen die Stadtkultur der griechischen Polis am schmalen Meeresküstenstreifen, zum zweiten die Ackerbauern-Kultur der einheimischen Stämme der nördlichen Waldsteppe und drittens die Kultur der freien Reiternomaden in den nordpontisch-kaspischen Steppengebieten. Alle drei, so unterschiedlich sie sind, existieren gleichberechtigt nebeneinander und beeinflussen sich gegenseitig. Daraus resultieren die kompliziert verflochtenen kulturellen Wechselbeziehungen, die letztlich in dem graeco-skythischen Kunststil gipfeln, den das nordpontische Gebiet im späten 5. vorchristlichen Jahrhundert hervorbringt und der als ethnographischer Realismus Einblicke in Atmosphäre und Lebensgefühl vermittelt.

Пізні скіфи і сармати

Пізні скіфи і сармати

Доба раннього залізного віку в Північно-Причорномор'ї закінчується пізньоскіфським і сарматським періодами, протягом яких народи сучасних територій півдня України вступили у взаємозв'язок з такими світовими державами, як Понтійське царство та Римська імперія, що не могло не позначитись на їх політичному, соціально-економічному і культурному розвитку.

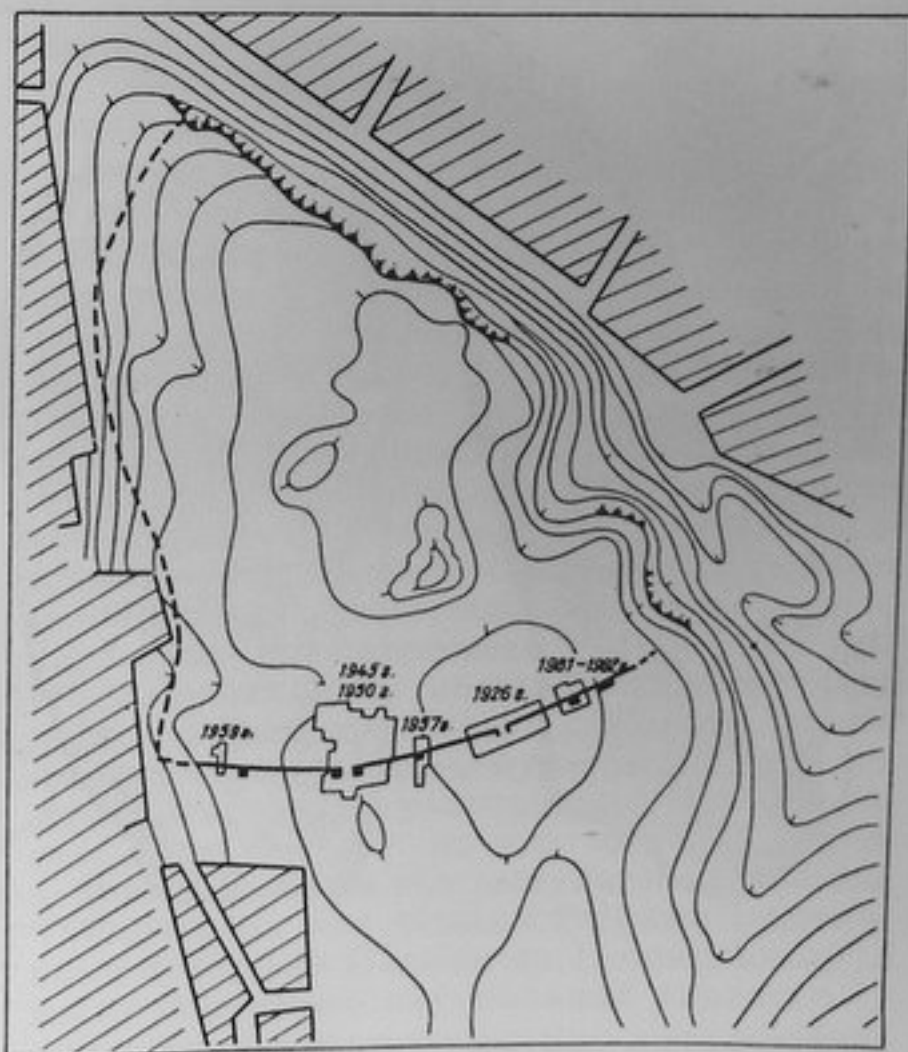
Пізні скіфи. III ст. до н.е. – I ст. н.е. у Криму та на Нижньому Дніпрі закінчується багатовікова історія скіфів і їх культури. Після поразки, нанесеної скіфам македонським полководцем Лісімахом 313 р. до н.е. і загибелі скіфського царя Атея, ослаблені скіфські племена вже не могли протидіяти фракійцям і галатам, які тиснули їх із заходу, і сарматам, що вторглися на територію Скіфії із-за Дону. В такій загальнополітичній обстановці територія власне Скіфії скоротилася до розмірів Малої Скіфії, котра, згідно Страбона, займала землі у Криму і за Перекопом, аж до Нижнього Дніпра /УП, 4,5/. Її політичним центром та резиденцією скіфських царів, які володіли не тільки Кримом, але, вірогідно, і Нижнім Подніпров'ям, був Неаполь Скіфський, що розташовувався на території сучасного м. Симферополя. Саме в межах Малої Скіфії протягом III ст. до н.е. – I ст. н.е. продовжувала розвиватися скіфська культура, яку в силу специфічних рис заведено називати пізньоскіфською.

Просування сарматів у Північне Причорномор'я і занепад Скіфії хронологічно співпав зі значними змінами в соціальній організації скіфського суспільства і початком масового осідання на землю. Це призвело до того, що прийшовши до Криму, скіфи змушені були шукати землі, не тільки придатні для кочового скотарства, але й для заняття землеробством. Специфічною особливістю цього процесу в Криму було те, що поряд з освоєнням вільних земель, придатних для обробки в передгір'ях Криму і середній течії р. Альма, скіфи намагались захопити вже освоєні землі в Північно-Західному Криму, які належали Херсонесу.

Протягом III – першої половини II ст. до н.е. увесь Північно-Західний Крим виявився в руках скіфів, а на місці херсонеських поселень і садіб виникли скіфські фортеці. На ранньому етапі скіфської експансії на допомогу Херсонесу прийшли в той час

ворожі скіфам сармати, що кочували степами на північ від Перекопу. Завдяки рішучим діям дружини сарматського царя Мідосакка Амаго, котра блискавичним нападом захопила резиденцію скіфського царя, частина земель була повернена Херсонесу. У кінці II ст. до н.е. скіфи знову активізувалися і тепер вже загрожували безпосередньо Херсонесу. Місто не могло своїми силами подолати навислу загрозу і було вимушене звернутися за допомогою до царя Понта Мітрідата VI Євпатора, котрий надіслав у Крим шеститисячний воєнний загін на чолі з Діофантом. В ході декількох досить важких боїв понтійськими військами і херсонеським ополченням скіфи та їх союзники роксолани були розбиті, а фортеці Хабеї і Неаполь зруйновані. На територію Скіфії були введені понтійські гарнізони, котрі повинні були забезпечити покірність скіфів. Ольвія у цей час також звільнилась від скіфської залежності і перейшла під протекторат Мітрідата VI.

З рубежу нашої ери в Крим активно проникає сарматське населення, яке осідало тут на землю і змішувалось з пізньоскіфським населенням. Саме цей процес і включення пізньої Скіфії до орбіти зовнішньополітичної діяльності різних союзів сарматських племен в результаті призвели до пев-

Мал. 1. План Неаполя скіфського, розташованого в околицях сучасного м. Симферополь.

Мал. 2. Кам'яні стели і рель'єфи із пізньоскіфських пам'яток Криму (за Археологією СРСР, 1989).

ного зміцнення пізніх скіфів Криму. Зважаючи на майже повну відсутність джерел, важко говорити на чому будувались взаємовідношення цих двох етнічних груп.

Політичне і воєнне панування сарматів у Північному Причорномор'ї повинно було призвести до певної залежності скіфів від більш сильних сарматів. Їх стосунки на різних етапах історичного розвитку могли бути від союзницьких до данницьких, що визначалось політикою вождів, які стояли на чолі того чи іншого сарматського союзу племен в степовій зоні Північного Причорномор'я. Вірогідно, саме таким розвитком подій і потрібно пояснити масове проникнення сарматів у Крим та їх асиміляцію з пізніми скіфами.

У I–II ст. н.е. наступає нове піднесення скіфської могутності, яке, очевидно, пов'язане з масовим напливом у Крим сарматського населення. До цього часу відноситься посилення будівельної діяльності в Неаполі, зародження ремесел і торгівлі. В середині I ст. скіфи знову беруть в облогу Херсонес, який на цей раз змушений звернутися за допомогою до Риму. Між 63 та 66 рр. н.е. римські війська і флот під командуванням легата провінції Мезія Плавтія Сільвана завдали скіфам та їх союзникам сарматам нової нищівної поразки. У ході воєнних операцій у Криму римлянами був побудований опорний пункт на мисі Ай-Тодор, що отримав назву Харакс.

Після поразки, ненесеної скіфам римськими військами під командуванням Плавтія Сільвана, а потім боспорськими царями Савроматом I і Котісом II, пізньоскіфське царство вже не змогло прийти до тями і вступило в смугу кризи. В середині II ст. н.е. в Ольвію, Херсонес та ряд пунктів Південно-Західного Криму були введені римські війська, які взяли під свій контроль великий район, населений пізніми скіфами. Східна частина Кримської Скіфії була підкорена царями Боспору і знаходилась під контролем боспорських військ.

Однак ослаблення пізніх скіфів у другій половині II ст. н.е. не можна пов'язувати виключно з перемогами боспорських царів і введенням в Крим римських гарнізонів. Певну роль у цьому процесі відіграла політична обстановка в степах Північного Причорномор'я, де з II ст. н.е. провідною силою стає аланський союз племен. З пересуванням алан пов'язана загибель пізньоскіфських городищ Нижнього Дніпра, а також розгром Неаполя Скіфського, на території якого відкриті аланські поховання II ст. н.е.

На рубежі II–III ст. скіфи терплять ряд поразок від боспорських царів Савромата II і Ріскупоріда III, причому останній

в епіграфічних пам'ятках названий царем Боспору і тавро-скіфів. Незважаючи на те, що життя на пізньоскіфських городищах Нижнього Дніпра і Криму продовжувалось і в III, і в IV ст., після 193 р. н.е. вже не можна говорити про існування в Північному Причорномор'ї пізньоскіфського державного об'єднання. В середині – третій чверті III ст. н.е. в Крим вторглися різноетнічні воєнні дружини готського союзу племен, які завдають скіфам ще одного могутнього удару і примушують населення передгір'я Криму переселитися в гірську частину півострова. Гуннським нашествям 375 р. закінчується майже тисячолітня історія Причорноморської Скіфії.

Пам'ятки пізніх скіфів представлені городищами, поселеннями, сховищами та могильниками. На Нижньому Дніпрі відомо 18 городищ /Любимівка, Велика Лепетиха, Красний Маяк, Золота Балка та ін. / і три могильники /Красний Маяк, Миколаївка, Золота Балка/. На території Криму зафіксовано понад 30 городищ та більше сотні укріплених поселень, сховищ і селищ пізньоскіфського часу, а також ряд могильників. Найбільш відомими із пізньоскіфських городищ є Неаполь Скіфський, Беляус, Кермен-Кир /Червоне/, Усть-Альмінське та Булганакське. Серед могильників краще за інші вивчені некрополі Неаполя Скіфського, Усть-Альмінського городища та городища Беляус, а також могильники в нижній течії р. Бельбек і біля с. Скалисте Бахчисарайського району.

Для останнього періоду скіфської історії поряд з кочовим скотарством, яке було основним заняттям пізніх скіфів у степовій зоні Криму, характерне збільшення питомої ваги в господарстві землеробства. На території Малої Скіфії виникають городища, схожі із містами за поширеним розвитком ремесел, таких як гончарне, міднолитейне, ковальське, ткацьке, кісткорізне, будівельне та ін. Саме в міських центрах пізньої Скіфії найактивніше йшов процес еллінізації населення і його соціальне розшарування. Пізньо-скіфські городища були центрами обміну, який здійснювався між пізніми скіфами і античними центрами, причому якщо в IV–III ст. до н.е. основним експортером був Херсонес, то в II–I ст. до н.е. основні торгові контакти скіфи підтримували з Ольвією. Товарообмін між пізніми скіфами і античними центрами Північного Причорномор'я носив переважно натуральний характер.

Однією з характерних рис пізньоскіфської культури був її синкретизм. В матеріальній культурі, поховальному обряді,

релігії та образотворчому мистецтві пізніх скіфів грецькі, сарматські та фракійські елементи настільки змішались, що виділити їх просто неможливо.

На відміну від класичних скіфів, на пізньому етапі їх розвитку скорочується кількість поховань із зброєю. Це свідчить про зміни в системі комплектування пізньоскіфської армії та загального ополчення народу і появу порівняно нечисленної дружини, на чолі якої стояв цар. Головною силою в пізньоскіфському війську була піхота, озброєна списами, що є характерною особливістю саме ранньокласових осіло-землеробських суспільств. Кінноту, в основному, складала пізньоскіфська аристократія, про що свідчать нечисленні предмети кінського спорядження в багатих могилах.

Під час греко-скіфських воєнних конфліктів на стороні скіфів виступали сильні загони сарматських кавалеристів, про що відомо з епіграфічних пам'яток. Специфічною особливістю воєнної справи пізніх скіфів є застосування ними фортифікаційних споруд, зафіксованих на всіх пізньоскіфських городищах.

На території Криму пізні скіфи створили ранньокласове державне об'єднання, біля джерел якого стояв цар Агар. Максимальної могутності держава кримських скіфів досягла в період правління Скілура і Палака. Саме з діяльністю цих царів пов'язане укріплення пізньої Скіфії і консолідація її сил. Страбон і Плутарх передають, що Скілур об'єднав навколо одного із своїх синів, Палака, всіх останніх, яких налічувалось 50 або 80. Вірогідно, в даному випадку під синами розуміють вождів окремих скіфських племінних груп, об'єднаних Скілуром, котрі в подальшому повинні були очолюватись його спадкоємцем Палаком. Це підтверджується тим, що назви скіфських фортець Напит, Палакій і Хабеї походять від етніконів скіфських племен, а також тим, що в умовах складання ранньокласової держави у скіфів зберігається поділ на роди і племена. Очевидно, процес об'єднання пізніх скіфів у II ст. до н.е. призвів до підкорення їх племені-лідеру, на чолі якого стояв Скілур. Вірогідно, в процесі об'єднання пізньої Скіфії діяли сильні центробіжні тенденції, що і заставило Скілура ще при житті назначити собі наступника в особі Палака і для укріплення його статусу зробити його своїм співправителем.

Надалі, у зв'язку з рядом поразок, які потерпіли скіфи від військ Діофанта, римлян та боспорських царів, процес розвитку пізньоскіфського централізованого державного об'єднання був перерваний і пізні

скіфи, очевидно, потрапили в певну залежність від сарматських союзів племен.

У ході готського і гуннського нашествя пізньоскіфське населення не було повністю винищене. Частково воно змішалось з пришельцями і було ними асимільоване. Друга частина пізніх скіфів пішла в гірську частину Криму, де з'явилась як етнічний компонент у створенні культури ранньосередньовічної Таврики.

Сармати. Прабатькіщиною сарматів або савроматів, як їх спочатку називали грецькі письменники, були степи Поволжжя, Південного Приуралля або Західного Казахстану. У I ст. до н.е. писемними джерелами вони фіксуються на схід від Танаїса /Дона/, який у той час був кордоном між Європою і Азією. Геродот так писав про територію, що займали сармати. "За річкою Танаїсом вже не скіфська земля: перші із тамтешніх ділянок належать савроматам, котрі, починаючи від Меотійського озера, займають простір на 15 днів шляху на північ" /ІУ, 21, 17/.

Згідно Геродоту, савромати вийшли із шлюбу скіфських юнаків з амазонками, що проживали в приазовських степах. Внаслідок цього, савромати говорили на скіфській мові "здавна спотвореній, так як амазонки не дуже її засвоїли" /ІУ, 117/. На іранське походження савроматів вказували Діодор Сіцилійський і Пліній. Свідчення давніх авторів про спорідненість скіфів і савроматів підтверджуються сучасними мовознавством і археологією, що дозволяє вважати савроматів східною гілкою іраномовних племен, які кочували у давнину на території Євразійських степів.

У I ст. до н.е. сарматські племена локалізуються давніми авторами вже на захід від Танаїса /Дона/. Вперше назва "Сарматія" і етнонім "сармати" з'являються в праці Геракліда Понтійського /390–310 рр. до н. е. /, а Пліній і Помпоній Мела сповіщають, що сармати – це один народ, розділений на ряд племен з різними найменуваннями. За викладеними даними можна вже говорити не про єдиний етнографічний масив сарматів, а про історію їх окремих племен, таких як язиги, роксолани, аорси, сіраки, алани.

Послаблення скіфів у кінці I ст. до н.е., а також пересування різних племен у Південному Приураллі і Західному Казахстані, призвело до поступового просування сарматів на захід, в степову і лісостепову зони Північного Причорномор'я. На рубежі I–III ст. до н.е. сарматські племена, носії прохорівської археологічної культури, починають активно проникати в межиріччя Дону і

Дніпра. Сарматські поховальні пам'ятки з'являються тут в III–I ст. до н.е., а вже в I ст. н.е. на римських картах назва "Скіфія" змінюється "Сарматією". Нечисленність сарматських пам'яток цього часу в Північному Причорномор'ї не є показником відсутності тут сарматів, оскільки вони в період руху на захід знаходились на першій стадії кочування, для якого характерна відсутність значного масиву археологічних комплексів, а відомі лише окремі впускні поховання в кургани більш раннього часу.

Повідомлення Лукіана і Діодора Сіцилійського про те, що сармати перетворили Скіфію в "пустелю", є явним перебільшенням, бо пізньоскіфське населення в цей час не було знищене, а продовжувало жити на цілому ряді городищ в низинах Дніпра і в Криму поряд із сарматами. Разом з тим, протягом III–II ст. до н.е. сармати заняли пануюче положення в степовій зоні Північного Причорномор'я і почали просуватися на захід. Цей рух у I ст. до н.е. завершився виходом сарматського племені язигів до Дунаю і осіданням його по обидва берега річки. У I ст. н.е. язиги фіксуються в долині р. Тиси, звідки вони витіснили даків.

У II ст. до н.е., слідом за язигами, в Північне Причорномор'я приходять роксолани, котрі на стороні скіфів прийняли участь в боротьбі Палака проти херсонеського ополчення і військ Мітрідата VI Євпатора. Після поразки, нанесеної об'єднаними силами скіфів і сарматів понтійським полководцем Діофантом, роксолани пересувались далі на захід і, об'єднавшись з язигами, вторглись в межі римської провінції Мезія.

У I ст. н. е. через Північне Причорномор'я рухалось сарматське плем'я аорсів, яким, на думку деяких дослідників, належали поховання, розкопані в могильнику на р. Молочній в Приазов'ї. В першій половині II ст. н.е. відбувається посилення сарматського племені алан, що під своїм главенством утворили могутній у воєнному відношенні союз племен. Амміан Марцеллін писав, що "алани мало-помалу своїми постійними набігами виснажили сусідні народи і поширили на них назву своєї народності подібно персам" /XXXI, 2, 14/.

З укріпленням у Північному Причорномор'ї аланського союзу племен, очевидно, слід пов'язати затухання життя і загибель пізньоскіфських городищ Нижнього Дніпра та послаблення Кримської Скіфії. Прийшовши в Подунав'я, алани, разом з іншими сарматськими племенами, а також костобочами, бастарнами, бессиами,

певкінами і готами, приймали участь в Маркоманських війнах і набігах на територію Римської імперії.

Основними пам'ятками, що підтверджують перебування сарматів у степовій зоні Північного Причорномор'я, є кургани. Сарматські впускні поховання в кургани більш раннього часу розкопані в дельті Дону, межиріччі Дону і Сіверського Дінця, на Нижньому Дніпрі, в Криму, в межиріччі Самари та Орелі, а також в Подністров'ї і на території сучасної Молдавії.

Крім впускних поховань, у Північному Причорномор'ї відкриті й великі сарматські могильники. Найбільш відомими є курганний могильник кінця II ст. до н.е. – III ст. н.е. поблизу с. Ново-Пилипівки в Приазов'ї і могильник I–III ст. н.е., досліджений в басейні правої притоки Дніпра – Базавлука, біля с. Усть-Кам'янки. В останні десятиліття відкриті унікальні сарматські поховальні комплекси, такі як поховання жриці I ст. н.е. в Соколовій Могилі на території Миколаївської області, поховання рубежу нашої ери в Ногайчикському кургані в Криму і сарматське царське поховання поблизу с. Пороги Вінницької області.

Основним заняттям сарматів у степовій зоні Північного Причорномор'я було кочове скотарство. Страбон, описуючи життя сарматського племені роксолан, писав: "Вони ідуть за своїм стадом, вибираючи завжди місцевість з гарними пасовиськами; зимою – в болотах поблизу Меотіди, а влітку – і на рівнинах" /УШ, 3, 17/. Зимів'я сарматів археологічно простежені в районі Азовського моря /Меотіди/, на р. Молочній, звідки вони перекочовували на північ і зі своїми стадами доходили до басейну Сіверського Дінця. В перші століття нашої ери частина найбільш бідних сарматів поступово переходить до осілого способу життя і починає займатися землеробством, на що вказують в ряді районів сарматські могильники. Найбільш активно цей процес йшов на Нижньому Дні, Кубані, в Нижньому Подніпров'ї і Криму, де сармати змішувались із пізньоскіфським населенням. Крім кочового скотарства та землеробства, у сарматів існували різні домашні виробництва: гончарне, бронзоліварне, ковальське та ін. Перебуваючи в Північному Причорномор'ї, вони підтримували торговельні контакти з античними центрами Північного Причорномор'я і Дунайськими провінціями Римської імперії, звідки до них поступало вино, кераміка, скляний посуд, прикраси та предмети розкоші. Частина їх, зокрема бронзовий посуд і предмети озброєння, знайдені в сарматських поховальних ком-

плексах, надходила як данина, яку вони отримували від Римської імперії.

Кочовий побут сарматів зумовив специфічні особливості їх житла. Сармати жили в кибитках, зроблених із повсті, в яких кочівники могли пересуватися разом зі своїми сім'ями на далеку відстань. У місцях більш-менш постійного проживання сармати жили в шатрах, що нагадували юрти кочівників пізнішого часу. Цікаво, що основи таких шатер чи юрт, складених із каменю, археологічно простежені в околицях Неаполя Скіфського.

Значне місце в житті сарматських племен займала війна. Особливо великої ролі набула воєнна організація в ході їх пересування із Приуралля і Поволжжя в Північне Причорномор'я і Подунав'я. Археологічні дослідження показали, що більшість сарматського чоловічого населення була воїнами, озброєними коротким мечем і луком із залізними стрілами. На рубежі і в перших століттях нашої ери у сарматів зростає кількість клинкової зброї, у той час як кількість списів залишається незначною. Поряд з легкою кіннотою, у сарматів була і важка кавалерія /катафрактарії/, що комплектувалась у середовищі багатой частини суспільства. Однак у кількісному відношенні протягом всієї сарматської історії все ж переважала легка кавалерія. Знахідки в могилах воїнів в основному мечів і стріл розповідають про застосування сарматами тактики як дистанційного, так і ближнього бою.

Сарматське військо здійснювало дальні і стрімкі набіги, метою яких було підкорення різних народів і отримання з них данини. Очевидно успіх воєнних походів досягався взаємодією важкої і легкої кавалерії, котра з успіхом билася не тільки з арміями найближчих сусідів, але й з непагано навченою піхотою римських легіонів.

Протягом своєї історії сармати пройшли шлях від первіснообщинного ладу до створення великих союзів племен на чолі з племінним вождем. Ці союзи, очевидно, можна розглядати як ранньо-класові державні

об'єднання, хоча пережитки родоплемінного устрою в них залишались дуже стійкими. Є підстави вважати, що у другій половині I – на початку II ст. н.е. в середовищі племен було зроблено спробу створити єдину державу. В будь-якому випадку саме сарматськими царями були Фарзой та Інісмей, котрі, як і у свій час Скілур, чеканили свою монету. Не виключено, що поховання, досліджене біля с. Пороги Вінницької області, належало одному з цих царів.

Союзи сарматських племен, на чолі яких на різних етапах стояли язиги, роксолани і алани, під час свого пересування на захід підкорили різні народи, які проживали на території Північного Причорномор'я і, зокрема, пізніх скіфів Нижнього Дніпра і Криму, що платили сарматам данину.

Характерною особливістю сарматської культури є надзвичайна її сприйнятливість до норм культури і обрядів різних народів, з якими сармати контактували під час пересування на захід. Тому в сарматських поховальних комплексах часто простежуються риси, характерні для обряду поховання і матеріальної культури пізніх скіфів, ранніх слов'ян, фракійців і готів. Внаслідок цього, часом дуже важко виділити в Північному Причорномор'ї чисто сарматські комплекси, механічно переносячи обрядові норми, які склались у сарматів Поволжжя, на їх пам'ятки, відкриті на захід від Дону і Дніпра.

Сарматська доба в Північному Причорномор'ї закінчується в III ст. н.е. Однак сармати не були знищені під час готських війн та гуннського нашествия. Гунни, розгромивши алан, всі інші племена приєднали до себе "на умовах мирної угоди". За поховальними комплексами гуннського часу, алани внесли певний вклад в складення культури епохи "великого переселення народів". Частина аланів під тиском гуннів пішла в гори Північного Кавказу і Криму. А згодом значний сарматсько-аланський елемент простежується в салтово-маяцькій культурі на території Північного Кавказу, Криму та басейну Сіверського Дінця.

Поховання сарматської знаті біля
с. Пороги та в
Ногайчикському кургані в Криму

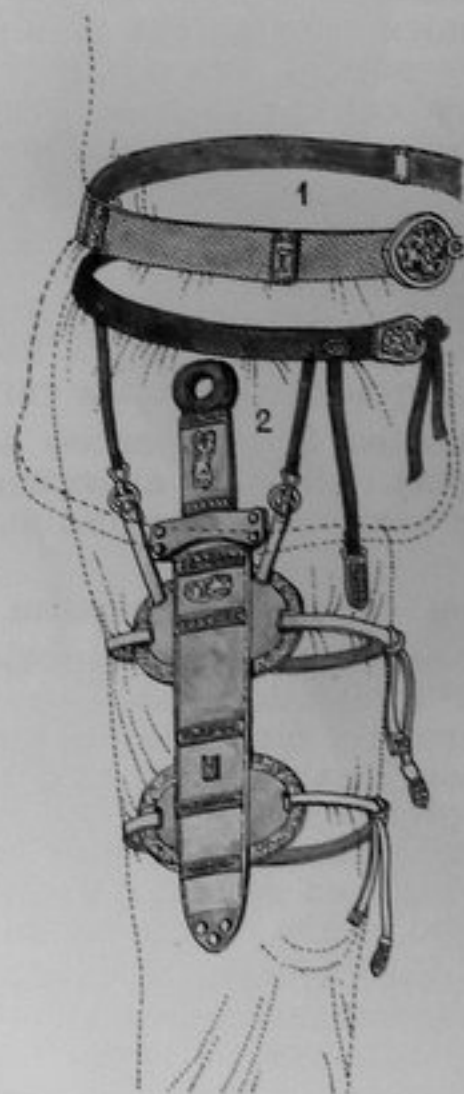
Пізньої осені 1984 р. біля с. Пороги Вінницької обл. України був досліджений курган над похованням доби енеоліту /Ш тис. до н.е./, в якому знаходились два впускні поховання знатних сарматів – чоловіка і жінки.

Знатний воїн був похований в глибокій та просторій катакомбі. Вхід до неї перекривала кам'яна плита, в кутку були дві снопські амфори з вином. Дерев'яний саркофаг з тілом померлого стояв ближче до західної стінки. Скелет лежав витягнуто на спині, головою на північ. Червона шкіряна куртка майже не збереглася. Вона розшита на грудях та по рукавах дрібними золотими рифленими трубочками, застібалась двома фібулами – срібною та бронзовою, підпоясувалась багато прикрашеним поясом, металева гарнітура якого після реставрації дала можливість реконструювати його. Спереду і ззаду на пояс були набиті 4 біметалеві пластини /лицьова сторона золота, зворотна – срібна/. З лицьового боку кожної з них була нанесена тамга, тотожна тамзі на монетах царя Інісмея, чеканених у Ольвії в кінці 70-х – на початку 80-х рр. н.е. /визначення В.О. Анохіна/. Пояс застібувався двома круглими бляхами, залізна основа яких була обтягнута золотою пластиною, на якій у високому рельєфі зображений двобій драконів. Майстер ретельно промоделював різцем очі, складки морди, зуби драконів, пір'я крил, і навіть кігті лап. Вставки із бірюзи та одонтоліту підкреслюють м'язи плечей, крупа, основу крил та лап. Вироби виконані в характерному для I ст. н.е. поліхромному стилі. Іконографія драконів практично ідентична таким шедеврам давнього мистецтва, як туалетний флакон із кургана Хохлач під Новочеркаськом та піхви короткого меча із поховання 4 некрополя Тілля-Тепе в Північному Афганістані. Коріння цієї образотворчої традиції походить із Південного Сибіру, Центральної Азії та Китаю.

На стегнах покійного лежав ще один багато прикрашений пояс, портупейний. Він зроблений із шкіри зеленого кольору. Золоті застібки цього поясу є справжніми шедеврами давньої тюреттики. Вони литі, ажурні. Основу кожної пряжки складає

грушеподібна рамка, інкрустована вставками блакитної емалі. В центрі рамки у високому рельєфі представлена протома пантери, за якою розташований торс чоловіка, який сидить на ній. Чоловік одягнений у кафтан, поли і манжети якого вкриті мікророскопичним орнаментом. Він має монголоїдні риси обличчя – широкі вилиці, плоский ніс, вузькі очі. На голові неглибокими насічками передана зачіска, що закінчується вузлом на тім'ї, інкрустованому блакитною емаллю. По краях рамки розташовані фігури двох орлиноголових грифонів, яких чоловік держить за задні лапи. Клювами і передніми лапами вони терзають тіло якоїсь істоти – очевидно кошачого хижака /голова його не зображена/. В спину хижака вгризається і пантера, замикаючи композицію. Фігурки грифонів інкрустовані дрібними вставками блакитної емалі.

Ці вироби також не мають повних аналогій. У "Сибірській колекції" Петра I є дві пряжки зі схожою рамкою, але зі спрощеною композицією. В одному із поховань афганського некрополя Тілля-Тепе знайдені золоті ажурні підвіски, на яких зображений чоловік, що тримає за лапи двох драконів. Семантична близькість їх з порозькими пряжками очевидна. Дослідник

Мал. 1. Реконструкція кріплення меча з сарматського царського поховання біля с. Пороги на Вінничині.

Тілля-Тепе В. Саріаніді вважає, що образ чоловіка з драконами передає подвиги якогось героя давньоіранських міфів. З іншого боку, пантера є атрибутом Діоніса, місцевою персоніфікацією якого міг бути герой-драконоборець.

По обидві сторони пряжок на портупейному поясі були закріплені золоті інкрустовані бляшки у вигляді квітки лотоса. Від них звішувались ремінці із золотими інкрустованими наконечниками. На звороті одного з них знаходилася тамга Інісмея. До пояса золотими пряжками та карабінами кріпився короткий меч, з кільцевим навершям, який лежав біля правого стегна похованого. Руків'я та піхви його обтягнуті червоною шкірою і прикрашені золотом. На руків'ї і піхвах розташовані фігурки лева, вирізані із тонкої золотої пластини. На кінцях руків'я і на піхвах розташовані поперечні золоті платівки, інкрустовані серцеподібними вставками блакитної емалі. В центрі піхов – золота платівка з тамгою схеми Інісмея. Аналогії близької декору меча із Порогів немає, хоча сама схема його у сарматів відома.

До складу озброєння порозького воїна входив залізний бойовий ніж західного /найшвидше, фракійського/ походження. Він був знайдений зліва від тазу. Вздовж лівої ноги лежав лук з кістяними накладками – зброя, яка дуже рідко зустрічається у сарматів саме в цей час, але досить характерна для східних сусідів – середньоазіатських кочівників і хунну. Поряд знаходився сагайдак зі стрілами із залізними черенковими наконечниками, декількох типів. Більшість з них також не характерна для сарматів, а пов'язана з середньо-азіатсько-хуннським світом.

Із внутрішнього боку правого зап'ястя воїна знайдена золота пластинка, що служила для захисту рук воїна від удару тятиви.

Біля стінки саркофага лежала золота гривна. Її сплетений із двох дротів обруч закінчувався голівками коней, вуха яких були інкрустовані бірюзою, а очі білою та коричневою емалю. Поряд з гривною знайдений срібний кубок, ручка якого також виконана у вигляді фігурки коня. На гривні, дві чаші, на плечах та крупі коня-ручки нанесені тамги схеми Інісмея.

Знахідка тамг Інісмея в сарматському похованні завершила багаторічну дискусію про етнічну належність його і його попередника Фарзоя. Ці царі з іранськими іменами карбували свої монети в Ольвії у 70-х–80-х рр. н.е. Довгий час вони вважались скіфськими володарями. Лише

П.Й.Каришковський та М.Б.Шукін, на основі наявності тамг на монетах, вважали Фарзоя та Інісмея сарматськими вождями. Знахідка в Порогах підтвердила їх думку.

Царські знаки на поясах, мечі, гривні та кубку відкривають завісу над міфологічними уявленнями представників сарматів, на відміну від скіфських, зовсім нам не відомих. Однак близькість їх скіфським очевидна. Геродот сповіщає про вшанування скіфами бога війни Арея у вигляді меча. Климент Олександрійський та Ам'іан Марцеллін в різний час говорять про те, що сармати вклоняються мечу.

Не менш показовий і другий предмет, на якому розміщена тамга – гривна. І у персів, і у скіфів вона є не стільки предметом матеріальної цінності, скільки символом належності до певної соціальної групи. Доказом того, що гривна означала приналежність до високого соціального рангу, є, наприклад, наявність в царському жіночому похованні Товстої Могили гривен як у цариці, так і її дитини. Без сумніву, таке ж соціальне навантаження мали і сарматські гривни.

Наступні предмети, на котрих присутня тамга – парадний і портупейний пояси. І тут наявність її не випадкова. Інвеститурна роль пояса в іранському світі відзначена в багатьох джерелах. Оперізування носило характер присвячувального акту. За однією версією Геродота про походження скіфів, Геракл залишає змієногій богині лук та пояс за умови, що царем скіфів стане той із його синів, котрий зможе нятягнути лук і опрестися поясом із золотою чашею на кінці пряжки. В грецькому оригіналі використовується термін, що означає бойовий панцирний пояс, тобто знову ж таки річ, яка має відношення до стану воїнів, одного з найвищих в іранському суспільстві. У сарматів панцирні пояси, як вид зброї, не мали поширення, тому в культовій та обрядовій практиці міг фігурувати багато прикрашений /або виділений будь-яким іншим чином/ пояс. Однак, якщо один із знайдених у похованні парадних поясів не має відношення до зброї, то другий – портупейний.

Накінець, останній предмет із поховання, на якому присутні тамги – срібний кубок із зооморфною ручкою. Культова роль подібного посуду в іранському світі визнається безперечною. Чаша фігурує серед священних дарунків, отриманих скіфами, в обох варіантах етногенічної легенди Геродота. Вона ж згадується серед священних предметів середньоазіатських саків. Дослідники вважають, що чаша символізувала жертвну функції.

Мал. 2. Графічна реконструкція військового спорядження сарматського вождя за матеріалами поховання біля с. Пороги (художник В. Неволін).

Мал. 3. Зображення тамги на денці срібного келиха (кат. № 157).

Чаші із дорогоцінних металів, а також дерев'яні, оздоблені золотом, досить широко представлені в скіфських та савроматських старожитностях. Безумовно, близькі скіфам іраномовні сармати мали схожі ідеологічні уявлення, що сягають аж до доби пізньої бронзи, до часу індо-іранської спільності. В цьому зв'язку показовими є нечисленні аналогії кубкові із Порогів – золоті та срібні посудини із ст. Мігулінської, Хохлача та могильника Височино.

У світлі цих спостережень поховання біля с. Пороги є важливим джерелом для реконструкції ідеологічних та міфологічних уявлень сарматських племен. Очевидний збіг семантики перерахованих сарматських предметів зі "священними" скіфськими примушує впевнено вважати, що в ідеології та міфології сарматів вони відігравали схожу роль.

Таким чином, царські тамги із обстеженого поховання розміщені на предметах, що вказують на високий соціальний статус покійного. А наявність серед них тамги Інісмея / або роду Інісмея / вказує на прямий зв'язок поховання з даною особою.

Комплекс із Порогів дозволяє також припустити, до якого із відомих за даними античних авторів сарматських племен належали Фарзой та Інісмей.

Перше, що кидається у вічі при вивченні порозького матеріалу – наявність блискучих східних елементів в обряді та інвентарі.

Порозька катакомба – єдине поховання такого типу серед сарматських пам'яток Північного Причорномор'я I ст. н.е. Більшість таких поховальних споруд роз-

ташовані на сарматських територіях, на південь і схід від Дону. Стиль виконання золотих виробів – східний "бірюзово-золотий" канон, найближчі аналогії якому можна знайти також на Дону і в Поволжжі. Досить показовим є лук з кістяними накладками. Така зброя потрапляла до сарматів від східних сусідів. Таку думку, навіть з більшою впевненістю, можна висловити щодо сагайдачного набору. Більшість наконечників стріл відноситься до типів, що не побутували у сарматів, але широко представлені в Середній Азії та далі на схід – у мінусінських, тувінських і монгольських степах. Безсумнівно, лук та сагайдачний набір із Порогів потрапили в Північне Причорномор'я зі сходу. За походженням сагайдачний набір пов'язаний, швидше, із заволзько-середньоазіатськими територіями і потрапив звідти в Причорномор'я разом зі своїм володарем. На наш погляд, порозька знахідка може слугувати найкращим підтвердженням думки Є.В.Черненко та Д.С.Раєвського про сакральний характер лука у іраномовних кочівників і про передачу його у спадщину.

Отже, перераховані особливості чоловічого поховання із Порогів свідчать про те, що похований в ньому вождь був вихідцем зі східних – найшвидше, поволзьких – сарматських територій, населення яких тісно контактувало із середньоазіатським середовищем.

У цей час, згідно з античними писемними джерелами, там проживали аорси і, можливо, алани. Остання згадка про аорсів між Доном та Волгою – це свідоцтва Таціта про участь їх у римсько-боспорському конфлікті 45–49 рр. н.е. Перші свідоцтва, на основі яких можна впевнено говорити про проживання аланів в поволзько-донських степах, можна знайти в працях Іосифа Флавія "Про війну іудейську" і відносяться вони до 78 р. н.е. Саме в цей час Пліній Старший розміщує аорсів вже далеко на захід – поблизу гирла Істру. Але саме з середини I ст. н.е. в степах між Дніпром та Дністром різко збільшується кількість сарматських поховань, причому більшість з них мають східні /донські, поволзькі/ риси. Дослідники пов'язують їх з кочів'ям за Дніпро численної орди зі сходу. Найшвидше, це і були аорси, витіснені аланами. Монети Фарзой та Інісмея датуються 70-ми – початком 80-х рр. н.е. Говорити про аланів, як жителів земель на північний захід від Дунаю, в цей час ризиковано – джерела не дають підстав для цього. Отже, орда, до складу /а може й на чолі/ якої знаходились Фарзой та Інісмей, повинна бути пов'язана з аорсами.

Поховання другої половини I ст. н.е., виявлене А.О.Щепинським 1974р. в степовому Криму біля м. Нижньогорська в Ногайчикському кургані, було впущено в 3-метровий курган доби бронзи. Потім сармати досипали насип ще на 3 метри, залили його, як встановили геологи, нафтою та підпалили. Нафта горіла так довго, що досипка пропеклась повністю. Такий прояв відомого у сарматів культу вогню зустрінутий вперше.

В похованні Ногайчикського кургану перш за все впадає в очі сполучення варварських та античних рис. Похована жінка лежала за сарматським звичаєм головою на ПЗ, але в грецькому розписному саркофазі. Її зачіску прикрашала антична діадема з трьох дрібних золотих ланцюжків з підвісками та сердоліковими застібками. Знайдені по боках черепа золоті, інкрустовані агатом та склом, сержки також античної роботи. А на шиї знаходилась масивна золота гривна в чотири оберти, прикрашена на кінцях посталями грифонів – яскравий взірець сарматського звіриного стилю. Дуже близькі їй за схемою браслети було знайдено 1864 р. в славнозвісному царському кургані Хохлач в м. Новочеркаську. Виходячи з того, що гривна зроблена досить недбало – грифони навіть не поліровані – а також з її конструкції, цю річ було виготовлено тільки для поховання та надіто вже на померлу.

Сукня похованої була гаптована дрібними золотими бляшками. Тканина, прикрашена такими ж бляшками, вкривала весь саркофаг – бляшки було знайдено на 15–20 см вище кістяка. Це також традиційний варварський звичай. Але більшість прикрас “цариці” зроблена античними майстрами. На грудях лежав золотий медальйон, що прикрашений гранатовими та скляними вставками – подібні речі добре відомі в античному світі кінця еллінізму – ранньоримського часу. На зап’ястя були одягнуті браслети – справжні шедеври античного золотарства. В них порожнистий корпус прикрашений суціль рядами перлин та мініатюрних намистин, що напнуті на золоті дротинки, з обох кінців браслети завершуються парами фігурок, які зображують Ерота та Псіхею в обіймах. Фігурки відлити в круглому рель’єфі напричуд реалістично, а їхні риси чимось нагадують грекобактрійську пластику. Поміж фігурками на шарнірах вміщено замок браслету: медово-жовтий камінь в золотому окутті. На одному з браслетів це циркон, на другому – цитрин. Родовища цих рідкісних видів топазу зустрічаються далеко на Сході – в Шрі-Ланці, Бірмі, на Мадагаскарі.

Швидше за все, ці браслети були виготовлені десь в елліністичних центрах Східного Середземномор’я.

Золоті спіральні браслети, що були одягнені на ноги померлої, навпаки, добре відомі як в сарматському світі, так і в античних центрах Причорномор’я. Але звичай носити браслети на ногах був в цей час популярний далі на схід, якщо виходити з поховань некрополя Тілля-Тепе в Північному Афганістані /стародавня Бактрія/. В сарматських похованнях ножних браслетів майже немає. І ще один маловідомий ритуал був використаний в Ногайчикському кургані – кисті померлої були покладені в срібні чаші. Тут знов пригадується некрополь Тілля-Тепе: там золоту чашу підклали під голову померлого царя.

В головах та ногах могили з Ногайчикського кургану за сарматським звичаєм було розташовано посуд: чорнолощений глек північно-кавказського походження та античний бальзамарій біля правого рамена, алебастрові ритуальні посудини та червонолакова чашечка – біля правої ноги. Поруч з глеком знаходилось бронзове люстро східного походження /близьке до виробів з Тілля-Тепе/, а біля алебастрових посудин стояла дерев’яна скринька розміром 30x20 см. В ній знаходилось багато амулетів, прикрас та туалетних речей. Лежали там три мініатюрні золоті піксиди, три туалетні флакончики з алебастру та агату, прикрашені золотом, золота антропоморфна фігурка, золоте кільце, античний медальйон з скла, забраного в золото. Серед знахідок в скриньці – два масивних золотих перстені, один з гемою на сердоліку, другий – з опуклим зображенням людського обличчя /Афіна?/. Перстні цікаві тим, що обидва старіші за поховання: один датується III–II ст. до н.е., другий II–I ст. до н.е. Проте гема була вставлена в один з них вже в I ст. н.е., тобто за життя ногайчикської “цариці”.

У скриньці знайдено дві фібули-броші. Одна з них з краплиноподібним золотим щитком, що прикрашений червоною та зеленою скляними вставками. Друга виготовлена з полірованого гірського кришталю у вигляді дельфіна. Голівка з плавниками та хвіст його золоті. З нижнього боку хвоста розташований приймач до голки, а під головою кріпилась залізна пружина. Подібні фібули, що відносяться до серії зооморфних, були модні на Боспорі наприкінці I ст. до н.е. – I ст. н.е.

Кого ж було поховано в Ногайчикському кургані? Виходячи з набору речей, серед яких немає специфічно культових /крім амулетів/ – це не жриця, як в Соколовій Могилі, а шляхетна сарматка. Ав-

тор розкопок співставив її з сарматською царицею Амагою, яка, за легендою, подала допомогу Херсонесові /Шепинський, 1977/. Але легенду про Амагу дослідники відносять до кінця III–II ст. до н.е., а поховання в Ногайчинському кургані датується другою половиною – кінцем I ст. н.е. В цей час до Північного Причорномор'я зі сходу приходять сильна та численна орда кочовиків, котру пов'язують з аланами. Характерною рисою їхньої культури була любов до бірюзово-золотого стилю, в якому виконана ногайчикська гривна. Вироби цього ж стилю знайдені на Нижньому Дні, на Кубані, в Поволжжі та в некрополі Тілля-Тепе. В такому ж стилі виконані прикраси з Запорізького кургану та По-

рогів, що вміщені в цьому каталозі. Численність античних прикрас в ногайчикській цариці також не випадкова: адже зовсім неподалік від того місця, де її було поховано, проходив кордон Боспорського царства. Отже, в Ногайчинському кургані, скоріш за все, було поховано жінку шляхетного роду з сарматського племені, що кочувало в Криму поблизу Боспору в другій половині I ст. н.е.

Література

Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. К., 1986.

Шепинський А.О. Скарби сарматської знаті // Вісник АН УРСР. 1977. № 10. С. 75–76.

Сарматська жриця із Соколової Могили

У 1974 р. Південнобузькою експедицією Інституту археології АН України під керівництвом автора розкопано курган, в якому виявлено сарматське поховання з багатим і різноманітним інвентарем. Курган входив до складу невеликого могильника епохи бронзи і скіфського часу, який розташований на правому березі Південного Бугу західніше с. Ковалівка Миколаївського району і області. Місцева назва кургану Соколова Могила. Висота насипу 6,5, діаметр – 70 м.

Сарматська могила знаходилась у центрі кургану. Могильна яма прямокутна в плані, з округлими кутами, орієнтована з заходу – південного заходу на схід – північний схід. Довжина її 2,5 м, ширина 1,6–1,8 м, глибина близько 1,6 м від поверхні кургану. Яма перекрита дерев'яним настилом. На дні могили, на вузькому дерев'яному помості шириною 0,95 м, покритому повстю, лежав скелет жінки віком 45–50 років на спині, у випростаному положенні, головою на захід-південний захід. Дерев'яний поміст і земляне дно ями посипані крейдою.

Могила непограбована. На похованій збереглися золоті прикраси, а біля голови, ніг і вздовж південної стінки лежав супроводжуючий її інвентар. Предмети і прикраси одягу лежали *in situ*, що дало можливість уявити одяг покійної. Він складався із двох плаття-одного довгого з вузькими рукавами і іншого з широкими рукавами, типу накидки. На голові, очевидно, було покривало, яке спускалось на спину або плечі, а на ногах – короткі шкіряні черевички.

Головний убір розшитий намистинами із напівдорогоцінних каменів: сердолика і халцедона. Праворуч від черепа лежало 14 намистин із бурштину, агату, скла, каменю і рожевого вапняка.

Комір вузького плаття застібався срібного пряжкою, яка лежала в районі шийного позвонка. На грудях виявлено ряд золотих бляшок хрестовидної форми, двох-, трьох- і чотирьохпелюсткових, інкрустованих червоно-коричневим склом і голубою бірюзою. Нижче, на правому боці, лежала золота фібула у вигляді лука. Широка спинка оздобена кам'яними вставками із онікса і граната.

Вузькі рукави плаття від ліктів до зап'ясть були обшиті невеликими круглими золотими бляшками напівсферичної

форми. На правому рукаві їх було 22, на лівому – 51. Крім бляшок, низ рукавів обшитий трійним рядом намистин – золотих, халцедонових, агатових, скляних, пастових.

Від колін і нижче виявлені сліди тканини з орнаментом у вигляді фриза, вишитого нитками пряденого золота. Плаття – накидка прикрашене дрібними штампованими бляшками у вигляді баранячих ріжок, ромбів, прямокутників. Вони лежали групами біля зап'ясть рук і в ногах померлої. На правому рукаві бляшки розміщені вузькою смугою (52 екз.), на лівому – широкою (213 екз.). На подолі вони складали два прямокутники: ліворуч – із 205 бляшок, праворуч – із 176.

Короткі шкіряні черевички були розшиті невеликими круглими золотими бляшками. Розташовувались вони поперечними рядами по 78 бляшок на кожному черевичку.

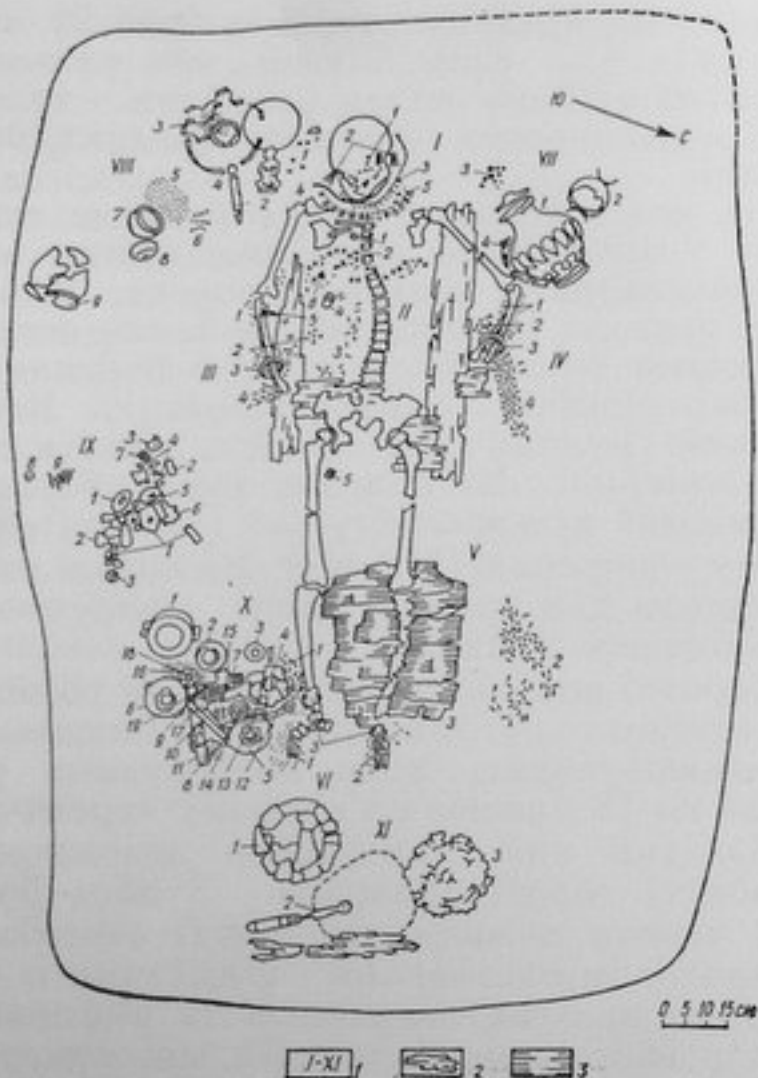
Багатий одяг гармонійно доповнюють особисті золоті прикраси. З обох боків від черепа лежали дві золоті сережки з гранатовими вставками і підвісками із чотирьох золотих ланцюжків та амфориска із гірського кришталю. На шиї померлої було три намиста: два золотих і одне із напівдорогоцінних каменів. Серед намистин останнього були халцедонові, аметистові, обсидіанові і сердоликові амулети.

На зап'ястях рук надіті золоті виті браслети з відкидним щитком на шарнірі. Вони прикрашені зерню і трьома вставленими в гнізда різнокольоровими каменями. З внутрішнього боку стегнової кістки правої ноги лежав ажурний золотий перстень з фалангою пальця. Він має щиток з гранатовими вставками.

Зліва, на рівні грудей лежав срібний глек з горлом типу ойнахої і плоским дном. По тулубу він прикрашений графічним рослинним орнаментом, випуклими розетками, концентричними колами. В основі ручки рельєфне зображення чоловічого обличчя. Біля горла глека лежали купкою намисто і підвіски, нанизані на шкіряний шнурок.

Зправа від голови похованої знаходилось масивне бронзове дзеркало діаметром 15 см. Срібна з позолотою ручка зображує чоловічу фігуру в сидячому положенні з схрещеними ногами і ритонем у руках. Під дзеркалом збереглися рештки дерев'яного футляра, обтягнутого ззовні шкірою, а зсередини пурпурною тканиною із білим набивним узором. Набивні тканини такого раннього часу були досі невідомі.

Поруч із дзеркалом лежав предмет, який умовно може бути названий "опахалом". Це тонкий дерев'яний диск, діаметром 20 см, обтягнутий шкірою і пофарбований

Мал. 1. План сарматського поховання у курган Соколова Могила. I–XI групи речей; 2 Дерево помосту; 3 Луб.

I 1 Буси головного убору, 2 Сережки, 3–4 Золоте намисто, 5 Намисто з кам'яних бус.

II. 1 Срібна пряжка, 2–3 Золоті бляшки, 4–5 Золоті фібули, 6 Кам'яна намистина.

III. Правиця: 1 Золоті бляшки, 2 Намистини, 3 Золотий браслет, 4 Золоті платівки, 5 Золотий перстень.

IV Лівиця: 1 Золоті бляшки, 2 Намистини, 3 Золотий браслет, 4 Золоті платівки.

У 1–2 Золоті бляшки, 3 Луб.

VI Взуття: 1–2 Золоті бляшки, 3 Залишки шкіри.

VII 1–2 Срібні посудини, 3 Намистини, підвіски, амулети.

VIII 1 Намистини, 2 Люстерко, 3 Намистини – прикраси сумочки з білилами, 4 "Опахало", 5 Залишки білил, 6 Золоті бляхи, 7 дерев'яна чаша, 8 Кам'яна булава, 9 бронзова сітула.

IX Амулети: 1 Пронизки, 2 Підвіски, 3 Намистини, 4 Персні з гемами, 5 Кістяна рука, 6 Кістяна фігурка, 7 Золоте подвоєне відерце, 8 Глиняне прясло, 9 Золоті торочки покривала.

X 1 мармурова посудина, 2 Кам'яна посудина, 3 Ліпна курильниця, 4–6 Алебастрові посудини, 7 Товстяна торбинка, 8 Намистини, 9 Залишки шкіряного чохла, 10, 12 Залізні ножі, 11 Кам'яний брусок, 13 Кістяна піксіда, 14 Дерев'яна коробочка, 15 Кістяний гребінець, 16 Рум'яна, білила, 17 Срібна ложка, 18 Флакони з гагату, 19 Шматок дерева.

XI 1 Тарілка 2 "Опахало" 3 Блюдо з фаянсу.

червоною вохрою. У центрі диска знаходиться невелике двобічне дзеркало, окантоване золотою стрічкою. Ручка в нього срібна, прикрашена канелюрами. Там де вона прикріплена до диска, з обох боків на двох напівсферичних випуклостях – позолочене барельєфне зображення бородатого чоловічого обличчя. На опахалі – розсип білих і дрібних скляних з позолотою намистин жовтого, коричневого і голубого кольорів (232 екз.), якими, очевидно, був розшитий туалетний мішечок.

На рівні грудної клітки, зправа від скелета, лежала невелика бронзова сітула із залізною дужкою, поруч стояла невисока дерев'яна чаша із золотою накладкою на вінцях. Біля чаші були розсипані рум'яна, білила, золоті бляшки трикутної форми, також, очевидно, від туалетного мішечка.

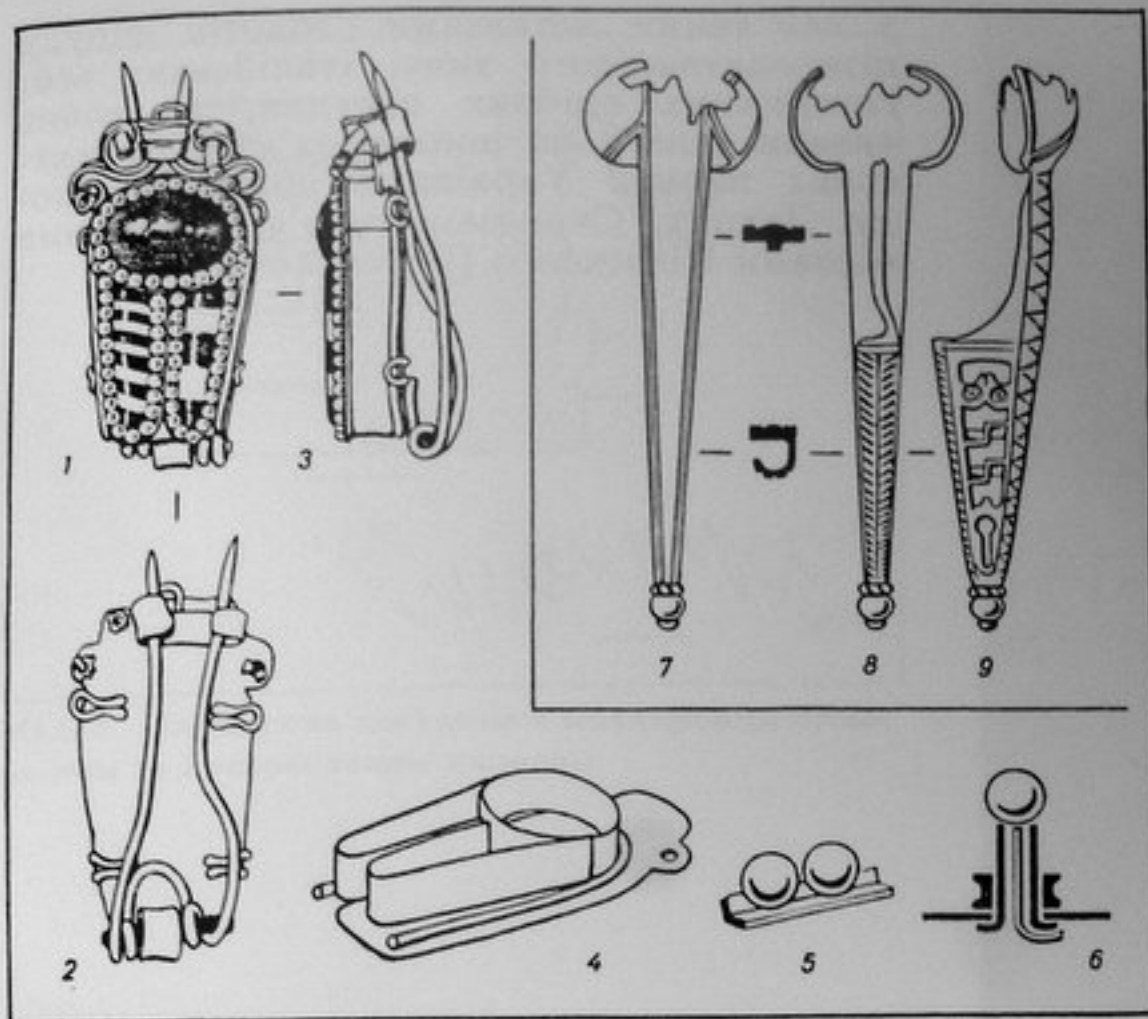
Трохи нижче описаних предметів лежали купкою різні амулети (43 екз.). Серед них підвіски із сердолика, бурштину, яшми, агата, гагата, порфєрїта, вапняка тощо. Вони являли собою мініатюрні "відерця", кістяні статуетки жінок в сидячому положенні.

Зправа, біля ніг, у повстяній сумочці малинового кольору, розміром 20 x 25 см, лежав набір предметів туалету, довкола стояло шість культових посудин із мармуру, алебастру, каменю і глини. У сумочці знаходились слідуєчі предмети: кам'яний брусок з наскрізним отвором, прикрашеним золотою бляшкою з вставкою із бірюзи, два залізні ножі, дві невеликі коробочки, кістяна піксіда та інші предмети. Під коробочкою лежав кістяний гребінець, а поруч з ним – срібна з позолотою ложечка, ручка якої закінчується голівкою змії, білила, рум'яна і невеликий флакон із гагата з плоскою золотою кришкою.

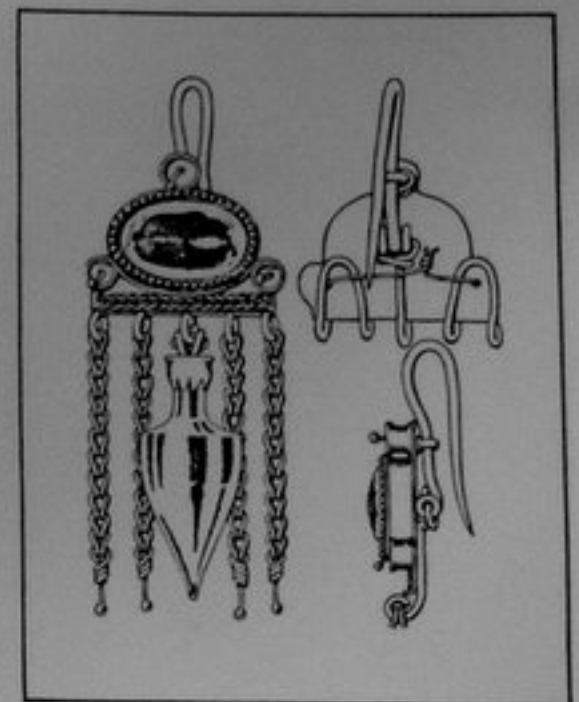
Біля ніг лежала м'яка тарілка із каменю м'якої породи з відігнутими назовні краями. Поруч знаходився предмет, який умовно можна вважати "опахалом". Він має трапецієвидну форму з округлими кутами. Основа його була дерев'яною і обтягнута шкірою. Ручка кістяна. Біля "опахала" стояло блюдо типу підноса із фаянсу у вигляді раковини, покритої голубою поливою.

У землі, що заповнювала яму, по всій площі виявлено велику кількість золотих ниток, решитки золотої бахроми, що дає можливість припустити наявність тут великого полога, який був натягнутий над похованою.

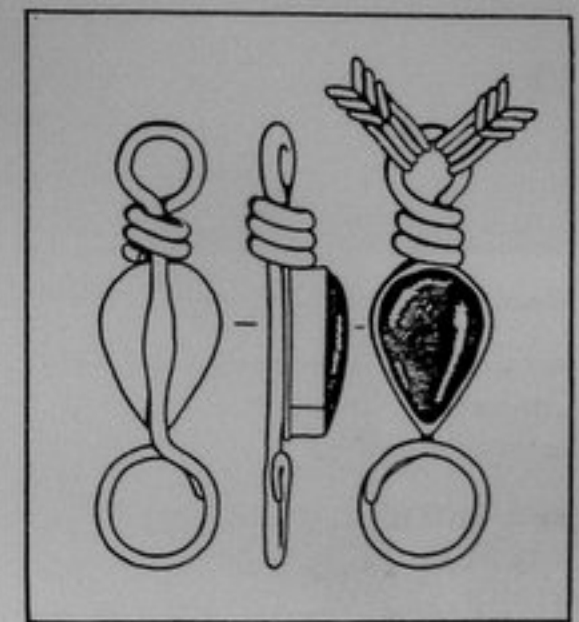
На основі всього сказаного вище можна зробити висновок, що похована в Соколовій Могилі жінка була сарматкою. Широка яма з дерев'яним накатом і помостом, поза покійниці, західна орієнтація, посипка

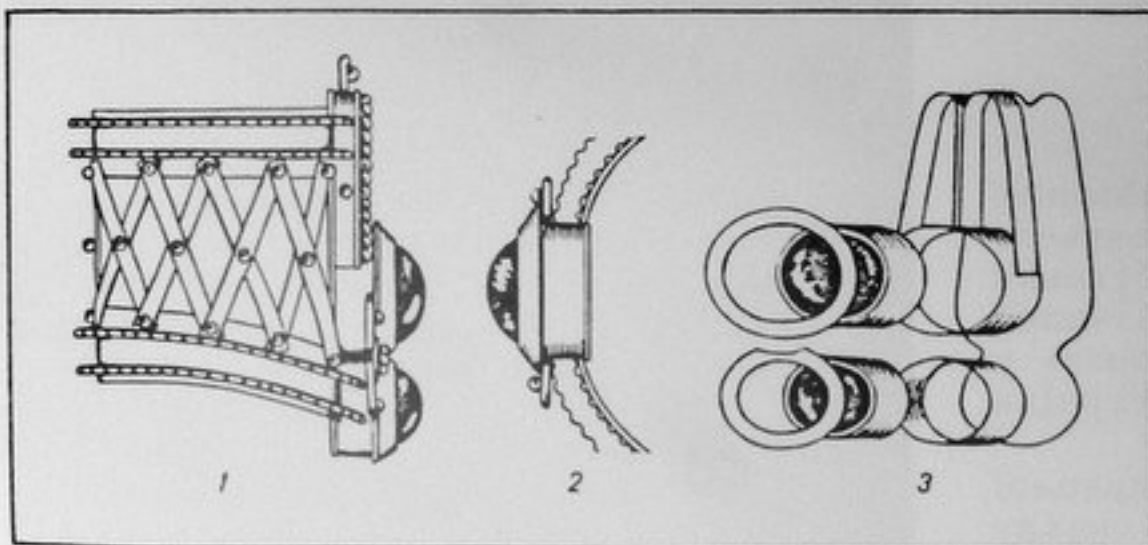
A

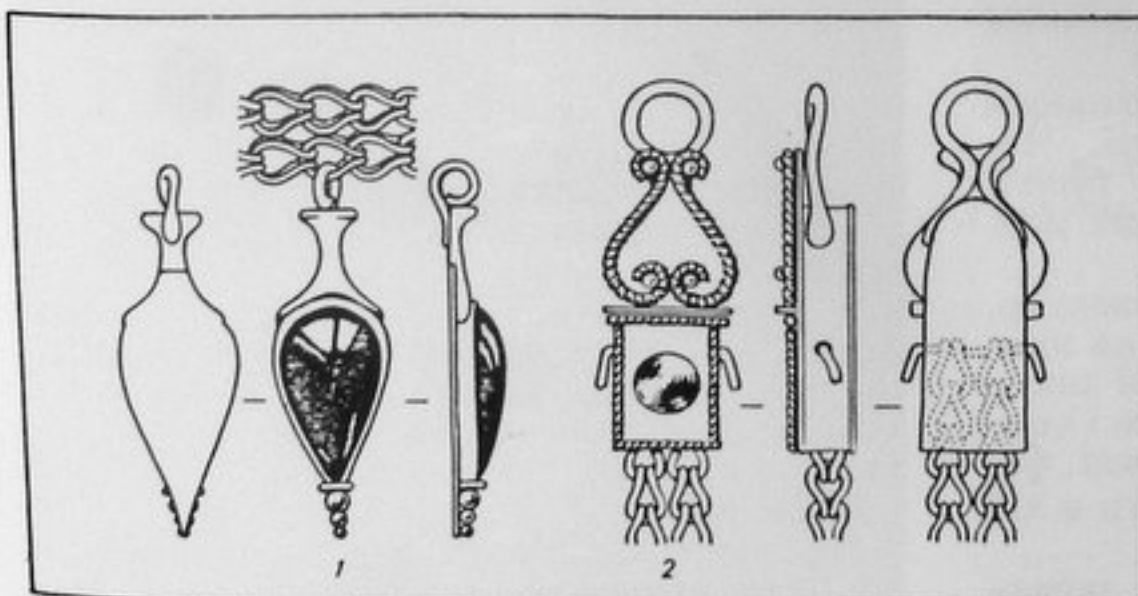
B

E

C

D

Мал. 2. Знахідки з Соколової Могили. А Фібули; В Серезки; С Обручки; D-E Деталі шийних ланцюжків № 1-2.

Мал. 3. Деталь срібної ойнохої.

дна могили крейдою – все це притаманне одній із груп сарматських племен раннього етапу їхньої історії, часу їх перебування в Поволжжі і Приураллі. Аналогічний поховальний ритуал відзначений також у сарматських могилах на території України в перші століття н.е.

Про сарматську приналежність померлої свідчить і характер інвентаря, до складу якого входили типові сарматські предмети: ліпна курильниця, кулясті алебастрові посудини із зооморфними ручками, амулети – обереги у вигляді рук з апотропеїчним знаком і інші.

Сарматську приналежність похованої підтверджують і дані антропології. Череп її, за визначенням С.І. Круц, брахікранний, що типово для сарматських племен Східноєвропейського степу.

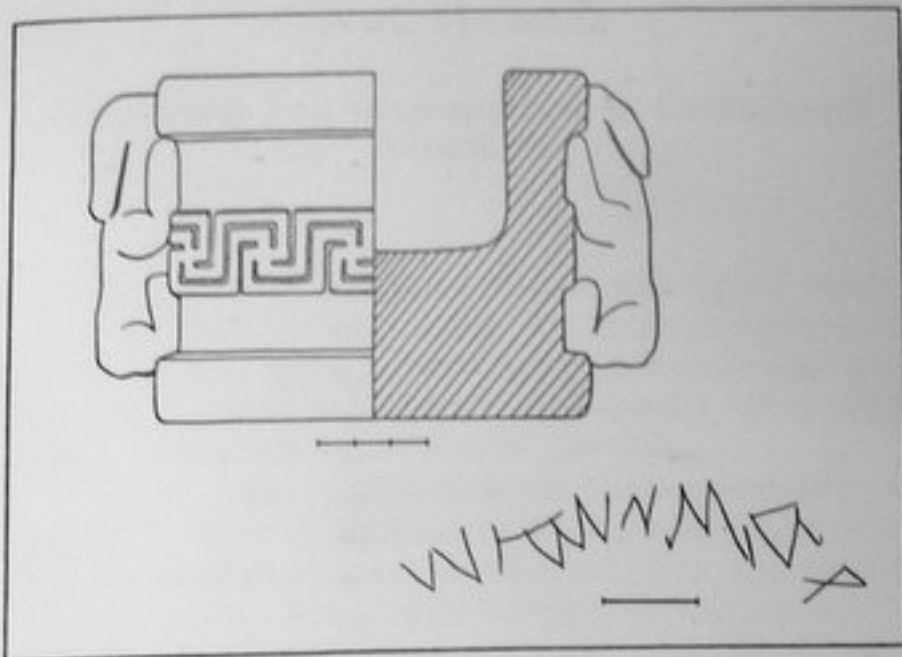
Такий багатий і різноманітний інвентар, супроводжуючий поховану, вказує на приналежність її до вищої сарматської знаті. Спеціальний підбір предметів культа і символів плодючості (статуетка рожаниці, фалос, черепашки) дозволяють вбачати в ній ще й жрицю.

Матеріали, отримані під час розкопок, дозволяють датувати поховання I ст. н.е. Наявність в ньому імпортованих предметів і золотої єгипетської фібули

з кам'яними вставками, золотої фібули пізньолатенського типу, італійських гем, італійських срібних посудин, шовкових тканин вказує на широкі зв'язки сарматських племен України з країнами Сходу, Заходу, Середземномор'я, античними містами Північного Причорномор'я.

Мал. 4. Люстерко з Соколової могили.

Мал. 5. Мармурова посудина з меандровим орнаментом та прокресленим написом.

Мал. 6. Сарматська жриця з Соколової Могили. Графічна реконструкція.

[Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page]

[Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page]

Тканини і золоте шиття із Соколової Могили

У похованні знатної сарматки були знайдені залишки текстилю, які відносились до її костюму: фрагменти шиття пряденим золотом, цупкої шовкової тканини і матеріал типу вовняної повсті або фетра.

Серед цих знахідок найцікавішими є рештки шиття нитками пряденого золота. Сліди вишивки виявлені в ногах: від колін до кісточок. Текстиль зберігся завдяки великій пластині кори дерева, яка була покладена під розшитий поділ плаття. Тканина, на якій була нанесена золота вишивка, не збереглась. Від неї на корі зберігся лиш попелястий слід у вигляді порошка, який утримував рештки фарби – середземноморського пурпура.

Вишивка датується I ст. н.е. і є найранішою пам'яткою золотого шиття на Україні. В ній вжита прядена золота нитка, техніка якої також не була відомою в ці ранні часи. Вважалось, що прясти золото навчилися не раніше XI ст. н.е. спершу на Кіпрі, а потім у Візантії. Знайдені в Соколовій Могилі золотні нитки суттєво відрізняються від ниток XI ст. Різниця полягає в тому, що в фрагментах шиття I ст. н.е. шовкова нитка обпрядена найтоншою стрічкою із чистого золота так, що виглядає цільнозолотою. В той же час відомі нитки XI ст. завжди мають якусь основу під золотом і чітко виявлену структуру спіралі.

Необхідно відзначити, що знахідка ниток пряденого золота такого ж типу як у Соколовій Могилі, не поодинокі. Аналогічні нитки виявлені в пограбованих курганах III–I ст. до н.е. на території Сибіру, на Памірі в 1978 р. і в похованнях кушанського часу на території Північного Афганістану/розкопки В.І. Саріаніді 1978–1979 рр./

Одяг знатної сарматки із Соколової Могили розшиті нитками пряденого золота різної якості. Зустрічаються нитки трьох видів, різні за товщиною. Найтовщими нитками розшита лиштва полога. Золото цих ниток виготовлене із нерівно нарізаних смужок товстої фольги. Метал накручений на шовкову основу.

Нитками середньої товщини виконане орнаментальне шиття. Вишиті одинадцятипроменеві пальметти скомпоновані в горизонтально симетричну композицію з ромбами і спіральними завитками між ними. Промені пальметт вишиті з'єднаними по

дві–три разом, відповідно до техніки укладки золотої нитки. Нижче йде пояс із безперервного ланцюжка кружків і парних завитків-вісімок. Весь узор обшитий зверху і знизу: зверху-хвилястою лінією, знизу бахромою із складним чергуванням висячих петельок. Цей узор нагадує давньогрецький архітектурний фриз – архітрав з тригліфами і метопами. Подібна деталь орнаменту аналогічна декору скляної чаші із Ермітажу.

Із окремих фрагментів вдалося повністю відновити узор смуги шитого орнаменту. Шиття було виконано вприкріп, тобто викладена по узору нитка пряденого золота закріплювалась іншою, очевидно шовковою ниткою жовтого кольору, яка не збереглась.

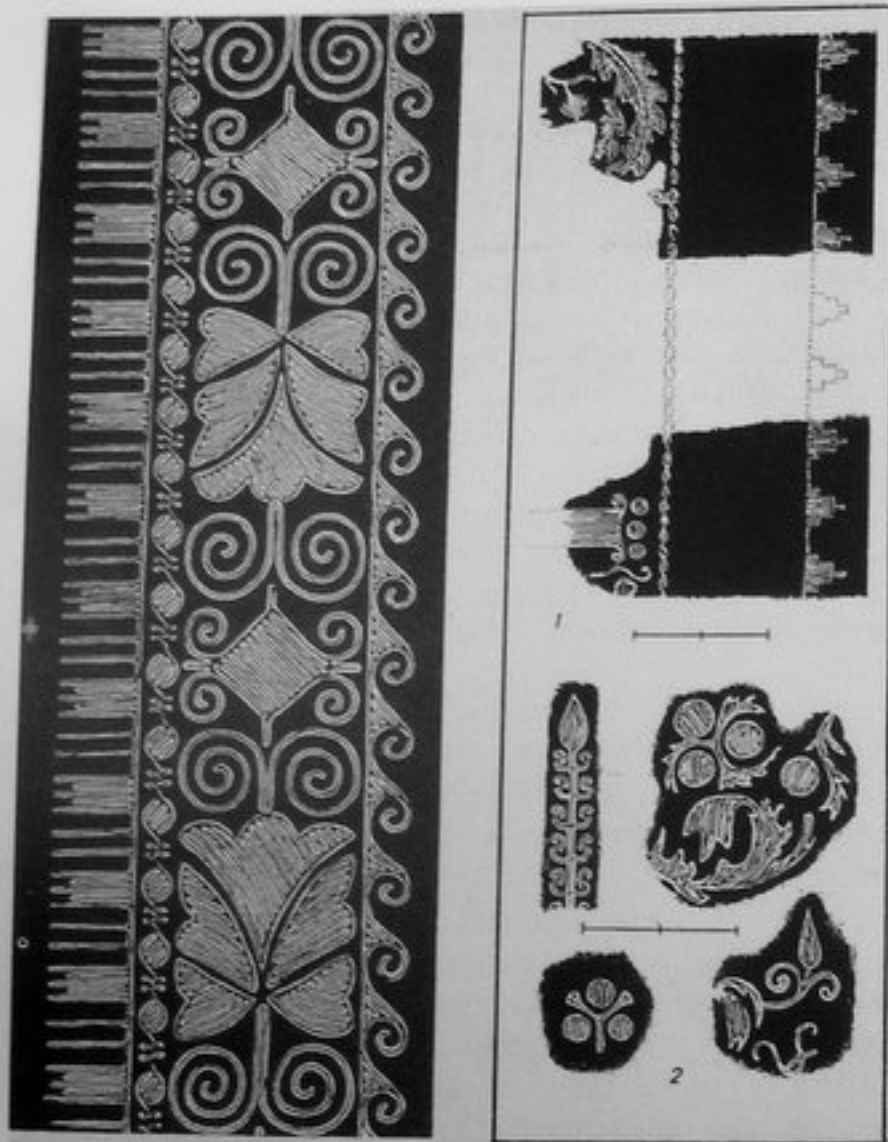
Ювелірна точність малюнку узору – результат того, що кожний елемент узора має ще і золотий контур. Подібний метод оконтурювання золотною ниткою золотного узора невідомий.

Нитки найкращої якості, з найтоншим /золотим/ обплетенням знайдені на фрагментах узора, про який можна говорити, як про „сюжетний” орнамент. Збереглися тільки дрібні фрагменти зображень: капітель колони, рослинний пагін – частина листка аканта, лілея-крин, гілка оливи, три горішки тощо. Все це деталі шиття орнаментальної смуги, від якої лишилось обрамлення верхнього краю у вигляді ланцюжка шитих намистин. Вище, над смугою чистого поля, була ще одна смужка із восьми трикутників-пірамідок. Золотий контур мають всі деталі шиття.

Серед цих фрагментів збереглися ділянки з слідами структури пурпурної шовкової тканини, на якій була виконана золота вишивка. Пилевидні залишки тканини зберегли репсову структуру. За кількістю борозенок репса на 1см можна встановити щільність системи ниток, яка утворює ці борозенки. В рештках шиття виявлені також нитки пряденого срібла поганої збереженості. Стрижневою ниткою в них також є шовк.

Серед уламків кори зі слідами шиття золотом збереглися фрагменти тонкого шовку типу кісеї полотняного переплетення. Щільність переплетення ниток дорівнює 50 н/см в основі і 40 н/см в утку. Кожна нитка складається із п'яти–восьми коконних ниток, з'єднаних разом при розмотуванні шовку.

Виявлені фрагменти тієї ж тканини, але з більшою щільністю, очевидно основи – 150 н/см. Є підстави вважати, що прозора кісея правила за покривало. Тонка тканина утримує сліди рожевого сафлора-фарбника, який добувався із пелюсток

Мал. 1. Сарматське жіноче поховання з Соколової Могили (за Ковпаненко, 1986). Зліва: реконструкція золотної вишивки; справа: Золотна вишивка на фрагментах шовку.

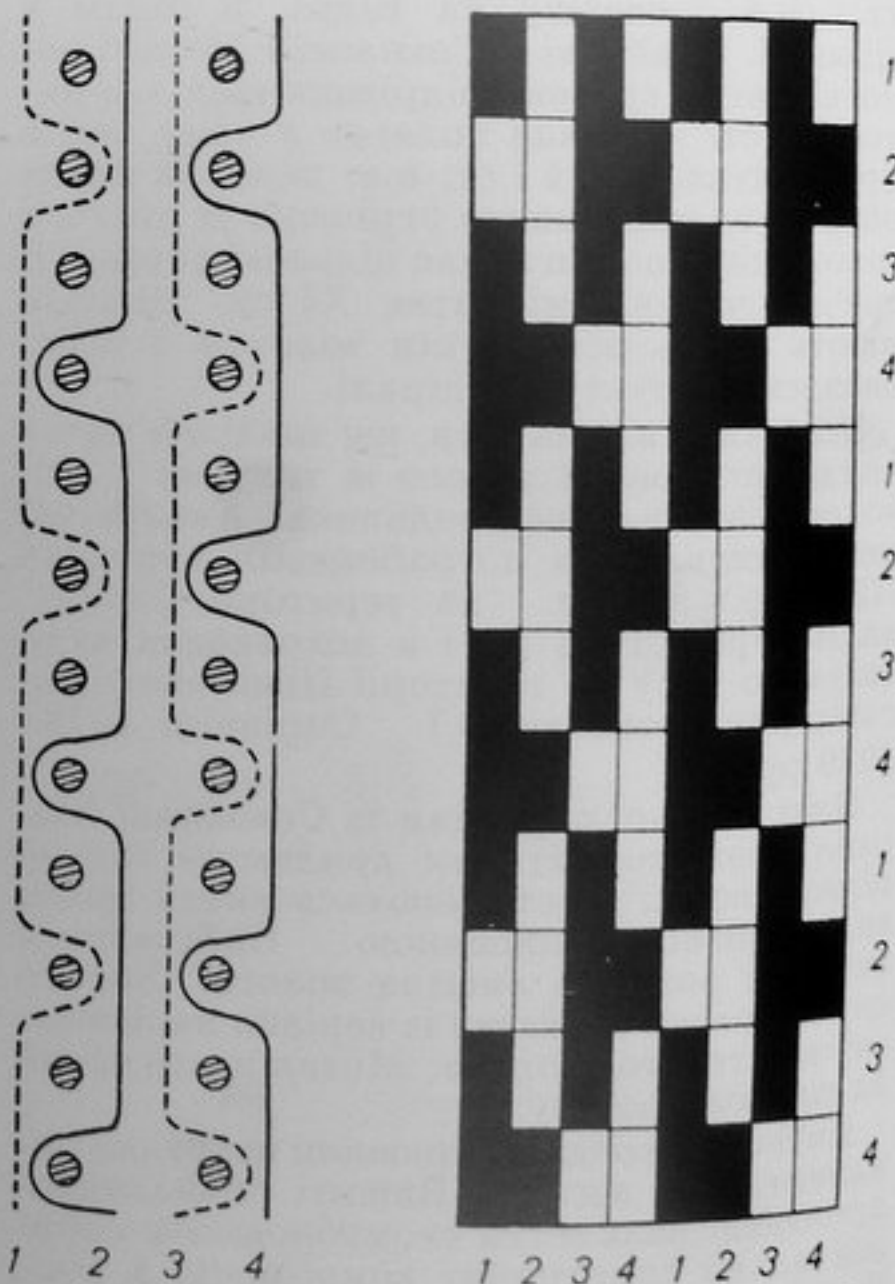
середньоазіатського будяка – *sarthamus tinctorius*.

Біля колін знайдені два шматки щільної шовкової тканини у формі трапеції, з підігнутими по периметру краями, розміром 12 x 5 см. Тканина двохшарового переплетення, репсової структури за рахунок подовжених настилів основних ниток – 3:1. Щільність по утку 24–27, по основі – 102 н/см; тканина із несуканого шовку. Ця безузорчаста тканина виготовлена в структурі відомих поліхромних китайських шовків з тканим орнаментом із Ноін-Ули. За аналогіями з китайським шовком в нашій тканині були визначені системи ниток, тобто яка із них служила утком, а яка – основою. Нитки тканини були пофарбовані в червоний калір відваром коріння Марени – *Rubia tinctorum*.

Під бронзовим дзеркалом виявлені залишки футляра, обтягнутого пурпурною тканиною із залишками узору. Тканина зберегла пурпурний лілово-червоний колір і сліди репсової структури. На цьому фоні

Текстильні знахідки із Соколової Могили, які датуються I ст. н.е. роблять значний внесок до наших уявлень про рівень розвитку текстильного виробництва і торговельні зв'язки того часу. Що стосується техніки прядіння золота, то сарматська знахідка дозволяє віднести час її винайдення принаймні на тисячу років раніше, ніж вважалось досі.

Шовкові тканини на похованій безперечно східного походження. На Заході шовк почали культивувати не раніше IV ст. н.е., але завдяки торгівлі він потрапляв сюди задовго до цього часу. Шовки із Соколової Могили пофарбовані найдорожчими червоними барвниками давнини. Тут вони присутні у повному наборі. Пофарбований такими дорогими барвниками шовк був рідкістю і цінувався дуже дорого.

Мал. 2. Схеми розрізу за утком та плетиво репсової тканини.

має місце світлий тонко опрацьований узор геометричного характеру. Порівнюючи структуру поверхні цієї тканини з фрагментами щільного шовку, можна сказати, що це також репсова тканина, такої ж якості. Щільність смуг репса в обох тканинах приблизно однакова.

Такої якості, очевидно, була і пурпурова тканина, яка служила основою золотному шиттю. Сліди її у вигляді пилу збереглися тільки в одному місці, під залишками найтонших золотних ниток шиття. Це та-

кож була репсова тканина з щільністю валиків 34–36 н/см – така щільність уточних ниток.

Остання текстильна знахідка із Соколової Могили – фрагмент повсті або фетра розміром 2 x 3 см від сумочки, яка була розшита намистинами. Матеріал цей не тканий, а валяний із вовни. Був пофарбований у червчатий калір/лілово-червоний/карміном-фарбником тваринного походження, який добувався із карміноносних черевців (*Porhyrophora Hameli*).

Кочівники раннього і розвиненого середньовіччя

Кочівники південно-руських степів
у I – поч. II тис. н.е.

У 1-му тис. н.е. у Південно-східній Європі відбулися значні зміни, які ознаменували вихід на історичну арену слов'ян. Поступово вони стали однією з провідних політичних сил європейського середньовіччя. У VI–VII ст. вони консолідувалися у могутні союзи племен /поляни, древляни, сіверяни та ін. /, а у IX ст. створили одну з найбільших держав Європи – Київську Русь.

Протягом усієї історії слов'яни, а потім і Київська Русь перебували у постійній взаємодії з кочовим населенням південно-руських степів. Стосунки двох світів – кочового та осілого, протягом майже цілого тисячоліття були важкими, подекуди драматичними.

У 70-х роках IV ст. н.е. південними сусідами східнослов'янських племен були гунни. Вони розпочали свій шлях з Приуральських степів і належали до тюркомовної групи. Міграцію їх на захід спричинив сам спосіб їх виробництва. Кочове господарство нерозривно пов'язане з пошуком нових пасовиськ для худоби, нових об'єктів для пограбувань. Суспільний лад гуннів перебував у стадії воєнної демократії, коли, за словами Ф. Енгельса «війна й організація для війни стають... регулярними функціями народного життя».

Римський історик Амміан Марцеллін, який служив у східноримській армії й добре вивчив життя і побут гуннів, писав, що вони «бридкі», схожі на скопців, безбороді. Вдягаються у полотняні сорочки або шкури, харчуються сирим м'ясом та корінням... не мають ані постійних місць помешкання, ані домашнього вогнища, ані законів, ані сталого способу життя, кочують різними місцинами, ніби вічні втікачі, з кібітками, у яких проходить їхнє життя. Тут дружини тчуть їм жалюгідний одяг, сплять з чоловіками, народжують дітей та годують їх до змужніння. Ніхто з них не може відповісти на запитання, де його батьківщина: адже зачатий він в одному місці, народжений в іншому, далеко звідти, а вигодований ще далі... Знайшовши місцину, рясно вкриту травою, вони розміщують свої кібітки колом й харчуються по-звіриному; знищивши увесь корм для худоби вони знов... йдуть. Гонять перед собою запряжених тварин й стадо, пасучи їх; найбільше опікуються вони кінями... Все, що за віком та стат-

тю не гідне до військової справи, скупчено тримається біля кібіток й займається мирними справами, а молодь, з дитинства прикипівши до коней, вважає ганьбою ходити пішки... Вони знищують все, що трапляється на їхньому шляху. Воюють гунни виключно на конях, здалеку сиплячи на ворогів стріли і намагаються не братися до рукопашного бою. Озброєні вони мечами, дальнобійним луком та арканом, яким стягають супротивника з коня».

Пройшовши прикаспійськими та донськими степами, гунни перемогли аланів, які кочували у цих степах та приєднали їх до себе. Спустошивши Приазов'я, вони вдерлися до Причорномор'я, де майже повністю зруйнували античні міста. Розгромили готів, частина яких приєдналася до гуннів, а решта вийшла за межі Римської імперії. По тому вони оселилися у Паннонії, що стала центром величезного, але неміцного гуннського об'єднання на чолі з Аттілою. З Паннонії гунни здійснювали набіги на Західну Європу, одночасно утримуючи під своєю владою й причорноморські племена.

Близько 454 р., після смерті Аттіли, цей союз розпався і гунни повернулися до Причорномор'я. Стали відомі найменування багатьох кочових племен, що раніше входили до складу гуннського союзу. У степах України серед них згадуються кутрігури, болгари, авари, хазари. Цей час називають добою Великого переселення народів, адже гуннська орда, просуваючись на захід, потягла за собою багато інших племен і народів.

Ця чергова хвиля кочівників поклала край існуванню рабовласницького ладу у Європі й значно змінила її етнографічну карту. Серед нових народів римські автори називають й слов'янські племена венедів, антів, склавинів.

На VI–VII ст. припадає особлива активність слов'ян. Зсунута із своїх місць ще гуннською хвилею, частина слов'янського населення мала устремління до багатих візантійських провінцій. Метою цих походів були не тільки трофеї, але й завоювання територій для розселення.

Візантія змушена була змиритися із сусідством слов'ян на лівому березі Дунаю, а після 50-х років VI ст. – на правому. Тиск слов'янських племен на той час особливо посилювався, вони перейшли Дунай й двома загонами вдерлися до Фракії. Один з них розгромив візантійських кіннотників і вийшов до адриатичного узбережжя, загрожуючи Фессалонікам. Другий загін переміг відбірне військо імператора Юстиніана, зупинився на підступах до Константинополя.

Візантії вдалося стабілізувати ситуацію, але заступити слов'янам шлях на Балкани вона не могла. Вже до VIII ст. н.е. Балканський півострів був значною мірою заселений слов'янами.

Всі ці події стали відомими завдяки візантійським історикам, пильна увага яких була зосереджена на слов'янських племенах. Ці ж хроністи повідомили багато цінного про їх історію, побут й характер. Псевдо-Маврикій, наприклад, відзначав, що "Племена слов'ян... схожі за способом життя, за звичаями, за своєю любов'ю до свободи; але ніяким чином не можна схилити їх до рабства або підлеглості у своїй країні..." Іордан, повертаючись до подій IV ст. н.е. повідомляє про трагічний епізод в історії антів. Він розповідає, що готи, намагаючись відновити свій вплив, суттєво послаблений після їх поразки гуннами, напали на антів й перемогли їх. При цьому вони полонили й розп'яли антського князя Божа та 70 старійшин.

Одночасно з колонізацією Балканського півострова слов'яни вели боротьбу з аварами. Після розпаду гуннського союзу авари стали самостійними. У середині VI ст. н.е., прийшовши з-за Каспійського моря у Приазов'я, вони підкорили болгарські племена, які кочували там, і степами Північного Причорномор'я посунули до Паннонії. Там авари затвердилися й почали тривалі війни з антами, подекуди успішні.

Менадр Протиктор писав, що авари "... почали розоряти землі антів, не припиняючи пограбувань та поневолення жителів". У Паннонії виникла нова кочова держава – аварський каганат, під владу якого потрапили й слов'янські племена. Авари жорстоко утискували слов'янське населення. Ці події відображені у руському літописі "Повість минулих літ".

Боротьба слов'ян з аварами продовжувалася до VII ст., коли на європейській арені з'явилися нові кочівники – хазари. Їх батьківщиною були прикаспійські степи Північного Передкавказзя – нинішня територія Дагестану. Перші відомості про хазар з'являються на початку VI ст. н.е. Арабські джерела засвідчують, що хазари завоювали Грузію, Албанію й Арменію.

З кінця VI ст. вони входили до складу Тюркського каганату – величезної імперії, що виникла на Азіатському континенті. По розпаді її у степах Південно-Східної Європи склалися державні утворення етнічно близьких болгар та хазар за участю аланів. Причому хазари, які вважали себе прямими нащадками Тюркського каганату, створили свою

державу, назвавши його правителя каганом. Ця держава почала боротися з болгарами, і, відтіснивши частину їх на чолі з ханом Аспарухом за Дунай, захопила приазовські степи, поширивши свій вплив на Північне Причорномор'я та більшу частину Криму.

У VIII ст. н.е. Хазарський каганат став однією з найсильніших держав у Східній Європі. У ньому сплелися різноетнічні роди й орди, на чолі яких була родова аристократія. На той час економічну базу каганату складало вже не тільки тваринництво, а також податки з торгових караванів та слабких сусідів. Час від часу, потрапляючи у залежність до хозар, таку данину платили й слов'янські племена – поляни, сіверяни, вятичі й радимичі.

У IX–X ст. Хазарський каганат роздирали внутрішні усобиці, й він почав слабшати. З Південного Приуралля на його землі насувалися нові орди кочівників – угорців. Відчутні удари наносили печеніги, що прийшли звідти ж. Все більше міцніла держава Київська Русь, яка позбавила хазарської залежності сіверян, радимичів та вятичів. Війні походи київського князя Святослава покладали край хазарському пануванню. Остаточний їх розгром припадає на кінець X ст. Хазари стали данниками Русі. Нову хвилю азіатських кочівників, які вдерлися у східноєвропейські степи відкрили тюркські племена печенігів.

Наприкінці VIII – початку IX ст. н.е. печеніги створили сильне племінне об'єднання на землях між Волгою та Уралом. А в кінці IX століття печеніги, яких тіснили гузи й половці, перейшли Волгу й посунули на захід. До кінця X століття печенізька орда, досить легко розгромила й підкорила місцеві кочові племена, й оволоділа південноруськими степами.

Войовничі печеніги, які постійно шукали здобич, являли собою значну небезпеку для сусідніх осілих народів – Русі, Візантії, Дунайської Болгарії. Візантійські джерела так говорять про печенігів: "Мирне життя для них нещастя, вершиною благополуччя є зручний випадок для війни або коли вони насміхаються над мирним договором".

З кінця 80-х років X століття почалася широка печенізька навала на Південну Русь. Однак, незважаючи на окремі успіхи, походи печенігів не змогли нанести відчутного удару політичному та економічному розвитку Русі. Наприкінці X – початку XI ст. н.е., завдяки побудові оборонних ліній вздовж Десни, Трубежу, Сули, Стугни та Росі, печенізька небезпека була практично зведена до мінімуму.

Остаточо печеніги були розгромлені у 1036 р. під Києвом. Частина печенізької орди посунула на захід – до кордонів Візантійської імперії, а частина відступила назад, у степи, розчинившись серед нових, прийшлих з Азії тюрків та половців.

Печенігів замінили у південноруських степах кочівники торки. Їх наступ на руські землі був нетривалим і безуспішним. У 1055 р. вони вперше напали на Русь, але, вже в 1060 р. були розгромлені руським військом. Частина їх також відійшла до кордонів Візантії, а частина, визнавши владу київського князя, оселилася у Придніпров'ї. У середині XI ст. вся степова смуга від Волги до Дунаю була захоплена численними кочовими племенами – половцями. Рух половців відзначався значними масштабами й супроводжувався руйнівними нападами на руські землі. Протягом наступних півтора сторіччя половці безперервно загрожували південним кордонам Русі: здійснювали на неї великі воєнні походи, турбували численними грабіжницькими набігами, втручаючись у міжусобні чвари руських князів.

Наприкінці XI – початку XII ст. половецька небезпека змусила руських князів об'єднатися. Їх дружини нанесли половцям ряд крупних поразок, проникаючи вглиб степу і захоплюючи половецькі "вежі". Особливо великих успіхів досяг князь Володимир Мономах. Період його правління /1113–1125 / – це час переможних походів руських дружин у половецькі степи, що сильно послабили кочівників й надовго припинили набіги на південні рубежі Русі. З середини 90-х років XII ст. самостійні походи половців на Русь припинилися.

На початку XIII ст. під тиском монголо-татар частина половців втікла до Угорщини, друга – лишилася у східноєвропейських степах, потрапивши під владу монгольських ханів.

Такою, у найкоротшому викладі, постає перед нами історія кочових племен Східної Європи. Як бачимо, починаючи з I ст. н.е. степова територія нинішньої України була ареною безупинного руху кочівницьких орд, місцем, де розквітали й гинули давні кочівницькі "держави". Все це лишило свій слід на українській землі, стало частиною її історії й предметом досліджень археологів.

Незважаючи на велику кількість писемних свідчень про політичну історію кочівників, багато питань, що стосуються їх пересувань степами, шляхів їх експансії, проблем економіки та культури, а також торговельних зв'язків з іншими народами без археологічних матеріалів лишилися без'ясовані.

Для гуннського часу основна категорія знахідок – одиничні поховання, впущені до насипів більш ранніх курганів. Це, в основному, трупоспалення, здійснені в ямах, перекритих каменями. На поверхні каменів відзначені рештки тризни.

У похованнях знайдені вуздечкові та поясні набори, частини кінської зброї, обшиті золотим листом з інкрустацією, а також зброя, представлена здебільшого вістрями стріл, а також дволезовими мечами завдовжки 70–80 см. Іноді у чоловічих похованнях траплялися золоті нашійні прикраси – гривни, а також рештки сідел. Від них збереглися золоті обкладки луки. Поблизу м. Мелітополя знайдені також мідні казани, в яких кочівники здавна готували їжу. У Східній Європі ці казани були литими, багато прикрашеними.

Дослідження останніх років значно розширили уявлення про поховальні обряди кочівників VI–VII ст. н.е. Застосовувались дві конструкції поховальної споруди: витягнуті вузькі ями з дерев'яним або кам'яним перекриттям на заплічках та підбій, дно якого було розташовано нижче підлоги вхідної ями, що мала овальну форму. Вхід закривали деревом або каменем.

Похованих клали на спину головою на північний схід. Їх руки витягнуті уздовж тіла або покладені на таз. Підлога могили посипалася крейдою або ж вкривалася підстилкою з трави. Іноді споруджували дерев'яні носилки або ложе.

У кочових народів померлого у потойбічний світ супроводжував, як правило, кінь. Для часу, який ми розглядаємо, кінське поховання найчастіше представлено лише черепом та довгими кістками ніг. Лише зрідка, у найбагатших похованнях знаходили рештки цілого коня.

За набором та багатством інвентаря поховання поділяються на дві групи. У першій речей мало, зброя зустрічається у виключних випадках, не часті й поясні набори, але присутній посуд, розміщений в узголів'ї небіжчика. Очевидно частина цих поховань – жіночі. Поховальний обряд близький до могильників Волзької та Дунайської Болгарії.

Для іншої групи характерно багатство інвентаря, значна кількість зброї, деталей кінської зброї, захоронення самого коня. Побільшало й деталей костюму – металеві набори для взуття та поясні набори. В узголів'ї похованих клали частини туш жертвовної тварини, іноді на дерев'яній тарілі. Такий поховальний обряд близький до тих, за якими ховали воїнів-вершників з пізньоаварських могильників в Угорщині.

Окрему групу старожитностей VI–VIII ст. складають багаті скарби ювелірних виробів. Серед них виділяється Перещепинський скарб /село Мала Перещепина на Полтавщині/, який містить до 25 кг золотих й 50 кг срібних виробів. Тут були сотні речей, серед яких коштовний посуд, зброя, кінське спорядження та золоті візантійські монети.

Друга частина пам'яток – це поховання вождів. До них відноситься поховання воїна з конем поблизу м. Нові Санжари Полтавської обл., що супроводжувалося багатим інвентарем, а також ямне трупоспалення, знайдене біля с. Глодоси Кіровоградської обл. У похованні були присутні численні коштовності вагою 2,6 кг та військово спорядження. Етнічна приналежність похованих лишається нез'ясованою.

Предмети, знайдені на цих пам'ятках є високохудожніми ювелірними виробами: сережки, плетені гривни, плетені ланцюги, намиста, підвіски-лунниці, литі браслети, персні, поясні набори, пряжки, застібки, накладки різної форми. Багато з цих прикрас було візантійського походження.

Зброя – шаблі, кинджали, сокири, списи, стріли. Руків'я та піхви часто прикрашені золотими накладками, зерню, тисненням, інкрустуванням. У значній кількості знайдені предмети кінського спорядження.

Посуд представлений золотими й срібними посудинами, в основному зі скарбу біля с. Мала Перещепина. Це вази, чаші, глечки, тарілки, тарілі, амфори, ритони, ложки, а також вмивальний прибор. Більшість їх є довізними – візантійські або іранські.

До цих старожитностей впритул підходить поминальний комплекс кочівницької знаті VIII ст., знайдений біля с. Вознесенка. Він являв собою майданчик розмірами 62x31 м, замкнений прямо-кутним валом, споруджений з землі та каміння. В одній з двох ям, розташованих на майданчику, знайдені частково оплавлені, перемішані з землею та вугіллям вироби з коштовних металів, вагою 1,2 кг. Серед них виділяються срібні фігурки лева та орла – навершя знамен. На грудях орла містилася грецька монограма, яка означала грецьке ім'я "Петрос".

Новим явищем у степах Південно-східної Європи стало осідання кочівників. Як вказувалося вище, хазари підкорили частину болгарських племен, що кочували у Приазов'ї, які влилися до складу Хазарського каганату й стали у ньому одним з основних етнічних елементів. В процесі розвитку каганату, його перетворення з федерації племен на ранньофеодальну державу, ці племена почали займатися землеробством та

ремеслом. Саме це населення, а також частково алани залишили на величезних територіях Степу й Лісостепу від Волги на сході до Дунаю на заході яскраву матеріальну культуру, названу археологами салтово-маяцькою. Ця назва увійшла в науку, коли на початку XX ст. почалися дослідження Маяцького городища та Салтівського могильника.

Основну групу пам'яток цієї культури складають поселення, поділені на кочів'я, неукріплені поселення, городища та міста. Різняться й житла, вивчені на території розповсюдження культури. Це юрти, а також заглиблені в землю або наземні будинки.

Могильники за формою поховальної споруди поділяються на ямні й катакомбні.

Найчисленнішу групу складає кераміка, яка ділиться на кухонну, столову й тару. Важливе місце займають вироби із заліза: землеробські та деревообробні знаряддя, зброя, кінське спорядження і т.д. Часто зустрічаються ножі, пряслиця, жорнова. Багато різноманітних прикрас: каблучки, персні, браслети, сережки, намиста, підвіски, дзвіночки. У могилах трапляються амулети, іноді у вигляді підвіски з солярною символікою. Як прикраси використовувалися й монети.

За останніми даними салтово-маяцька культура датується серединою VII–X ст. нашої ери.

У X ст. до Південноруських степів ринула наступна хвиля тюркоязичних народів знищуючи на своєму шляху осередки осілості. Південноруські степи знову перетворилися на місця кочів'їв. Переважна більшість пам'яток, що відносилися до того часу представлені курганами й курганними могильниками.

На території Південноруських степів у похованнях кочівників IX–XIII ст. відсутній якийсь один, певний, домінуючий обряд. Нерідко навіть на одному і тому ж курганному могильнику зустрічаються синхронні поховання з різними поховальними обрядами. Хронологічні відмінності в інвентарі поховань дозволили радянським вченим виділити три хронологічні групи поховань, що відповідають трьом етносам.

До першої групи, датованої X – початком XI ст. відносяться поховання під невеликими земляними насипами або впущені у насипи попередніх епох. Небіжчик лежав головою на захід у неглибокій ямі, зліва від нього знаходилися голова й ноги коня в анатомічному порядку. У цій групі зустрічаються тільки чоловічі поховання. Померлого супроводжувала зброя, кінська зброя. Як правило, відсутній посуд, при-

краси, дорога одежа. Набір зброї бідний: лук, стріли, шабля. Кінська зброя також бідна, лише зрідка зустрічаються прикраси – у найбільш багатих похованнях. До цієї ж групи поховань відносяться захоронення коней та речей без людини /кенотафи/. Поховання цієї групи характерні для печенігів.

Друга група відрізняється від першої відсутністю кенотафів, наявністю невеликої кількості жіночих поховань. Крім того, голова й ноги коня розміщувались не поруч з померлим, а на приступку або в засипці могили. Речі у цій групі майже синхронні до першої, їх можна віднести до XI ст. Поховання такого типу характерні для гузів-торків.

Третя група значно різниться від двох перших такими особливостями: до конструкції кургану входять камені, померлий лежить головою на схід, рідше на захід, поруч з похованим лежав повний кістяк коня, а іноді для коня викопували окрему яму. Речей у могилі значно більше. Зброя представлена сильно вигнутими шаблями, списами, луком. З'являються захисні обладунки: кольчуги, шоломи, щити. Переважна більшість поховань супроводжується побутовими речами: ножами, кресалами, ножицями. Багато жіночих поховань, де поруч з побутовими речами багато прикрас: сережки, дзеркала, браслети, гривни, рештки головних уборів та одягу з нашивними бляшками. Поховання третьої групи датуються XII–XIII ст. й залишені половцями.

Цінним археологічним джерелом є кам'яні статуї, так звані "кам'яні баби", які належали половцям. Радянські вчені на основі аналізу типів кам'яних статуй змогли виділити території, що належали конкретним кочовим об'єднанням. Кам'яні статуї надають ряд цінних відомостей щодо одягу, прикрас, зброї та побутового інвентаря половців.

Статуї встановлювались на курганах і були предметом ушанування. Нерідко їх встановлювали у спеціальних святилищах, рештки яких знайдені останніми роками на півдні України. Святилище являло собою майданчик, оперізаний кам'яною огорожею. У центрі знаходилися постаменти двох статуй – чоловічої й жіночої. При підніжжі їх знайдені численні сліди жертвоприношень – кістки тварин. В одному випадку при підніжжі статуї було знайдено ритуальне поховання дитини, вбитої, очевидно, спеціально для принесення в жертву.

Основою кочівницького господарства було скотарство. Стадо складалося з коней, овець, верблюдів, кіз, великої ро-

гатої худоби. Тварини цілорічно утримувались на підніжних кормах. Скотарство забезпечувало кочівника майже повністю. Воно надавало йому їжу, одежу, житло, засіб пересування степом. Однак скотарство, особливо у половців, поступово почало доповнюватися землеробством.

Ремесло й торгівля у печенігів були слабо розвинуті, у половців ремесло розвивалося трохи краще. Перш за все розвивалися ремесла, пов'язані з переробкою продуктів тваринництва: обробка шкіри, повстя, виготовлення одягу й взуття. Крім того, ремісники виготовляли вуздечки, сідла, луки, деякі прикраси. Ремісники, як і землероби були бідняками, які жили на зимівниках та у містечках. Кочівники брали участь у торгівлі, але в основному займалися стягуванням податків з караванів.

Кочівники, для яких війна й пограбування були одним з основних засобів збагачення, мали хорошу воєнну організацію. Основним родом війська у кочівників була кіннота, яка в залежності від озброєння поділялася на легку й важку. У чоловічих могилах X–XIII ст. зустрічаються військові поховання трьох типів. 1. Поховання з конем або без нього, з рештками лука й вістрями стріл.

2. Поховання з конем, загнуданим та засідланим, із пікою-списом, рештками лука, стрілами, колчаном, шаблею, а іноді з кольчугою.

3. Поховання з конем, загнуданим й засідланим, з багато прикрашеною зброєю, з повним набором наступальної зброї, а також, як правило, з шоломом та кольчугою. Нерідко зброя багато прикрашена, а в могилі багато золотих та срібних предметів.

Перший тип – це воїни-стрілки, які входили до складу легкої кінноти. Другі – це вершники, що складали важку кінноту кочівників. Третій тип – багаті й знатні воїни, що очолювали окремі загони.

Житла кочівників, засоби пересування, їжа були тісно пов'язані з їх способом виробництва. Жили вони у повстяних юртах з каркасом із жердин. Опалювались юрти відкритим вогнищем. Юрти встановлювались як на землі, так і на візках. Пізніше у половців з'явилися й дерев'яні будинки, що розташовувались на зимівниках.

Візки, якими користувались половці ставилися на два або чотири колеса. Діаметр коліс сягав 1,3 м. Тяговою силою під час пересування слугували коні, бики, верблюди. Більшість кочівників пересувалося степом верхи. У візках возили майно, а також їхали діти й старі.

Основним продуктом харчування для кочівників було м'ясо, молоко та молочні

продукти. Улюбленим напоєм був кумис, приготований з кобилячого молока. Крім того, кочівники вживали рибу, особливо весною, а також зернові продукти, зокрема просо і рис, які вони варили в молоці.

Панівною релігією у кочівників був шаманізм. Вони вклонялися речам, вірили у духів та верховного бога, вірили у потойбічне життя, що було продовженням земного. Великим ушануванням у кочівників користувалися предки, яким вони встановлювали статуї та приносили жертви.

Частина кочівників, особливо у XI–XII ст., під впливом сусідніх народів почала переходити в іслам або християнство.

Про суспільний лад печенігів ми знаємо небагато. Відомо лише, що на чолі племен стояли великі князі, а на чолі родів – менші князі. Князь обирався на племінній раді, до якої входила родова верхівка. Ролі племінних та родових князів зводилися в основному до очолювання загонів під час бойових дій. Загального воєначальника печеніги не мали. Влада найбагатших та знатних родів ставала спадковою. Існували й народні збори у вигляді ради-сходки усіх печенізьких воїнів, які збиралися для вирішення найважливіших питань. Таким чином у печенігів простежується найвища стадія родо-племінного ладу – військова демократія.

Структура половецького суспільства у

XII і навіть XIII ст. зовні мало відрізнялася від суспільного ладу печенігів. Основу суспільства складав патріархальний род. Роди об'єднувалися у племена або орди із своїми ватажками. Однак вже всередині XII ст. починається бурхливий процес розкладання родо-племінного ладу та формування феодалізму. Суспільна диференціація половців підтверджується перш за все їх майновою диференціацією, що знайшло своє відображення у поховальних пам'ятках – з'явилися бідні і багаті поховання. Поява у половців сім'ї – одиниці класового суспільства по суті знищувала родо-племінну структуру. У половців виникли ієрархічні феодальні сходи. В основі цих сходів стояли вільні половецькі воїни – голови феодальних сімей. Голови сімей, як бідні, так і багаті були вассалами князів, які стояли на чолі родів. Князі у свою чергу підпорядковувалися головам племен або орд. Правителі половецьких племінних союзів називалися ханами.

Розвиток феодальних відносин у половецькому суспільстві призвів наприкінці XII ст до необхідності створення міцної центральної влади. Ханом, який об'єднав всі половецькі землі був обраний Кончак. Він намагався створити єдину державу з твердою спадковою владою з розрізнених племен та орд. Однак вдалося це йому лише частково. Ця держава впала при першому ж натиску монголо-татарського війська.

Мартинівський скарб

Напередодні першої світової війни до Київського художньо-промислового та наукового музею було доставлено на збереження колекцію ювелірних виробів з с. Мартинівки Київського повіту Київської губернії /с. Мартинівка розташоване у Середньому Подніпров'ї у межиріччі річок Рось та Россава/. Перші, вельми короткі публікації Мартинівського скарбу є в музейних путівниках, виданих у 1915 та 1928 рр.¹ Нажаль, сам скарб і донині лишається повністю не опублікованим. Першу публікацію скарбу, обставин за яких його було придбано музеєм, готував С.В.Коршенко, але завершенню цієї праці завадила друга світова війна². Вивченням скарбу займалися А.А.Спіцин, А.С.Федоровський, Б.О.Рибаков, В.В.Сєдов, О.М.Приходнюк та інші. Предмети, які можна віднести до Мартинівського скарбу, потрапляли до музею п'ятьма різночасовими надходженнями.

Перша група з 27 предметів /інв. № 14684–14710/ подарована музею Б.І. та В.Н.Ханенками наприкінці 1909 року. В інвентарній книзі записано, що вони походять зі скарбу, знайденого 1907 року біля м. Ржищева Київської губернії. С.В.Коршенко у своєму рукописі наводить усну розповідь про те, що на землях В.В.Муравйова-Апостола під час земляних робіт селяни знайшли великий скарб, що містився у срібній посудині/в іншому варіанті – у дерев'яній з окуттям із срібла/. Посудину зламали, речі розібрали. Другу групу з 7 предметів /інв. № 16384–16389/ музей придбав на свої власні кошти у травні 1913 року. Щодо місця їх знахідки, В.В.Хвойка записав: "Каневський повіт Київської губернії". Третю групу з 43 предметів /інв. № 17213–17269/ подарував музею В.В.Муравйов-Апостол 1914 року. Ці предмети були записані вже по смерті В.В.Хвойки у листопаді 1914 року В.Я.Козловською, яка місцем знахідки вказала "с. Тростянець Канівського повіту Київської губернії". Пізніше, базуючись на даних власника скарбу В. В. Муравйова-Апостола, М. Ф. Біляшівський визначив місцем знахідки с. Мартинівку. До четвертої групи надходжень відносяться 5 предметів /інв. № 17256–17260/, які були передані до музею А. А. Тихонцевим 1914 року. П'яту групу з 9 предметів /інв. № 17261–17269/ подарував музею В. В. Муравйов-Апостол

1914 року. Дві останні колекції були спочатку записані як предмети, що походять з с. Тростянець Канівського повіту Київської губернії, але пізніше місце їх знахідки В.Я. Козловська виправила на с. Мартинівку. Крім того, у дореволюційний час, за нез'ясованих обставин, на збереження до Британського музею /м. Лондон/ потрапило 27 предметів Мартинівського скарбу.

Сьогодні у Державному історичному музеї України зберігається 89 предметів з Мартинівки, належність яких до одного скарбу не викликає сумніву. Всі вони відносяться до однієї епохи, що, на нашу думку, робить малоймовірною їх комплектацію зацікавленими особами з роздрібних речей. За нестачі професійних знань, до складу цих надходжень неминуче потрапили б речі, що відносяться до різних історичних періодів. Виняток становить лише вінце бронзової посудини з вигравіруваним вірменським написом ХУІ ст. /інв. № 17262/.

Цікавим є той факт, що стилістично однорідні предмети є у різних надходженнях. Вони становлять зв'язковий ланцюг, який є одним із свідчень того, що різні групи надходжень походять з одного місця. Так обрамленням однієї й тієї ж портупей можна вважати литі поясні накладки, наконечники та пряжку з прорізними антропоморфними рисами, присутніми у першій, третій, четвертій та шостій колекціях /інв. № 14696, 17221, 17223, 17225/. Ці ж колекції містять бляшки від однієї портупей з гравірованим антропоморфним орнаментом /інв. № 14700, 14703, 17291, 17222, 17228, 17259, 17258/. З-поміж предметів останнього комплекту, по одній у кожній з чотирьох колекцій присутні абсолютно ідентичні накладки видовжених пропорцій з пташиними голівками, що не мають аналогів /інв. № 14700, 17222, 17259/. У першій, третій, четвертій та шостій колекціях трапляються ще досить рідкісні, комплектні за стилем литі антропоморфні та зооморфні фігурки /інв. № 14695, 17213–17217, 17256/.

Наведені факти є дуже важливим аргументом на користь того, що ці унікальні речі, а разом з тим і супроводжуючі їх вироби з першого, третього, четвертого та шостого надходжень походять з одного скарбу.

Підтвердженням цього висновку є й інші факти. Так, у першій та третій колекціях трапляються штамповані круглі розетки та штамповані бляшки у вигляді трьох з'єднаних розеток, що взагалі зустрічаються дуже рідко /інв. № 14688, 14690, 14689, 14701, 17229, 17239/. Круглі

гудзики з припаяним штирком та вушком на кінці були у третій та шостій колекціях /інв. № 17236, -17238/. Парними є великі навушники з першого та третього надходжень /інв. № 14692, 17235/ та круглі з трьома виступаючими петлями ажурні розетки з третьої та шостої колекцій /інв. № 17233/.

Менш чітко простежується спорідненість цих чотирьох надходжень з другою та п'ятою колекціями, хоча між ними і є зв'язуючі ланки. Так, семи штампованим наконечникам з вигравіруваними тамгоподібними знаками з п'ятої колекції /інв. № 17261-17266, 17268/ відповідає близький прототип у шостій групі.

Перелік фактів, що свідчать про наявність зв'язків між цими надходженнями, можна було б доповнити за рахунок більш поширених предметів /шийні гривни з дроту, браслети з потовщеними кінцями, паяні двостульчасті поясні наконечники і т. п. /. Але, на нашу думку, й наведені дані дозволяють з великою долею вірогідності припускати належність всіх цих речей з шести колекцій до одного скарбу.

Етнічне "обличчя" наборів Мартинівського скарбу викреслюється не досить чітко. Обумовлено це "інтернаціональним" характером більшості виробів або їх різним етнічним походженням. Зокрема, предмети поясних наборів, аналогічні до мартинівських, у третій чверті 1 тис. н.е. були широко розповсюджені на всьому євразійському континенті. Відомі вони від середньої та верхньої течії Волги на півночі до Закавказзя на півдні, від Монголії на Сході до Італії на Заході. Центром їх розповсюдження вважають східноєвропейські степи з Кримом та Причорноморське узбережжя Кавказу. Зараз можна вважати встановленим, що у третій чверті 1 тис. н.е. поясні набори не відображали відповідного етносу їх власника. У археологічних матеріалах відбивається євразійська мода. А.К.Амброз пов'язував виникнення таких виробів з напівварварським середовищем візантійських міст та фортець на Дунаї. На його думку, саме звідти вони потрапили до населення Півдня, Центральної та Східної Європи³.

На деяких поясних наконечниках з Мартинівки є тамгові знаки, що датуються другою половиною УІ ст. н.е.⁴ Коріння таких знаків слід шукати у сарматському середовищі Північного Причорномор'я⁵. Однак, вже у третій чверті 1 тис. н.е. вони проникли до східно-європейського середовища. На думку Б.О.Рибакова на їх основі сформувалися більш пізні знаки "Рюриковичів"⁶.

До складу першої та шостої колекцій входять срібні обклашки піхов та Р-подібні вушка шабел /інв. № 14684, 14709/, що датуються УІ ст. н.е.⁷.

Зважаючи на унікальність, погано піддаються етнічній атрибуції антропоморфні та зооморфні фігурки. За технікою та манерою виконання вони склали єдиний комплект костюму. Їхні аналогії поодинокі. На заході зооморфні зображення мартинівського типу знайдені у Північній Греції, а в похованні ювеліра з Фенлака, з-поміж ремісничих інструментів трапився металевий штамп у формі тварини, що нагадував мартинівські фігурки. Невеличке зображення людини трапилось серед речей Кушнарівського могильника у Північному Приураллі, а зооморфна фігурка – у Ново-Біккінівському кургані на Південному Уралі. Антропоморфну та зооморфну штамповані фігурки знайдено у похованні поблизу станції Преградної на Кубані. На східно-європейських територіях такі вироби знайдені на пенківських поселеннях Требужені у Молдові та на острові Митковському у Південному Побужжі.

Бронзові литі антропоморфні фігурки ІУ-У ст. н.е., що за стилем нагадували мартинівські, хоча їм властиві й своєрідні риси, зустрічаються у Середній Азії, на Кавказі, в Криму. І.Т.Круглікова пов'язує їх розповсюдження на Північному Кавказі та в Північному Причорномор'ї з просуванням гуннів зі сходу на захід⁸. Оскільки гунни в середині 1 тис. н.е. зійшли з історичної арени, можна припустити, що традиції антропоморфних зображень сприйняли й розвинули під впливом візантійського периферійного ремісництва інші народи, що знайшло свій вияв у наявності мартинівських зображень.

Не викликає сумніву візантійське походження чаші, кубка, тарілі та ложечки з Мартинівки /інв. № 17251, 17253, 17254/. На дні чаші збереглося клеймо константинопільських майстерень, яке складається з 5 знаків. Такі клейма датуються часом правління Юстина II /565-578 рр/⁹.

Найвірогідніше, походження двох "навушників" слід пов'язувати з Балканським півостровом. Б.О.Рибаков інтерпретує їх як деталі головного убору, реконструюючи його за стилем руських кокошників. Однак більш аргументованою є точка зору С.В.Коршенка, який вбачав у них деталі шолому.

До складу Мартинівського скарбу входять речі східноєвропейського стилю. Це, переважно жіночі прикраси. Серед них пальчаста та дві зоо-антропоморфні фібули /№ 17218/. Загальновизнаним є середньодніпровське походження таких ви-

Мал. 1. Варіант реконструкції жіночого та чоловічого вбрання за матеріалами Мартинівського скарбу (автори О.М. Приходнюк та П.Л. Корнієнко).

робів. Вони датуються УІІ ст. н.е.¹⁰. “Очкоподібні” підвіски та скроневі спіральні кільця корінням сягають Прибалтики, де вони відомі з рубежу н.е.¹¹ № 16383–16385, 17240–17246/. До європейського жіночого убору відносяться браслети з потовщеними кінцями /інв. № 16386, 16387/, які широко представлені у Східній Європі на пам’ятках середини та третьої чверті I тис. н.е. До європейського убору відносяться також шийні гривни з дроту із застібкою у вигляді петлі й гачка /інв. № 17217, 17248/, що датуються УІ–УІІ ст. н.е.¹². Подібні прикраси є й серед більш ранніх поховань рубежу н.е. – ІУ ст. н.е. на території Литви¹³.

Таким чином, генетичне коріння речей скарбу різне. Більшість датується УІ–УІІ ст. н. е. Найточніше діагностовані хронологічно вироби відносяться до другої половини УІІ ст. Виходячи з цього, час закопування Мартинівського скарбу можна відносити до цього періоду.

Неоднорідним є склад скарбу, що не дозволяє вважати його дарунком або платнею за військову службу. Маловірогідним виявляється його накопичення протягом тривалого часу. Як правило, “спадкові” коштовності формуються цілеспрямованіше з більш однорідних предметів. Спадковими коштовностями могли бути жіночі прикраси з Мартинівського скарбу. За стилем вони, безумовно, східноєвропейського походження і складають кілька однорідних комплектів жіночих аксесуарів. Скарб нараховує 4–5 комплектів від портупей з різною геральдикой. Кожна така портупея була характерною рисою дружинника, визначала місце її володаря у військовій ієрархії. Різностильові геральдичні набори не могли належати одному військовому начальнику або навіть одному знатному роду.

Найбільш вірогідним уявляється, що більшість речей Мартинівського скарбу була воєнними трофеями, здобутими протягом багаторазових походів, в тому числі і у Придунайській області Візантії.

Частина угорських дослідників пов’язує середньодніпровські поясні набори з аварами¹⁴. Однією з визначальних ознак їх аварської належності вважається присутність антропоморфних рис на пряжках, накладках та наконечниках поясів. Останній справді відомі серед аварських комплексів Подунав’я, а також досить поширені в інших місцях. Відомі вони у Башкирії, на Північному Кавказі, у Криму, у лісостеповій та лісовій частинах Східної Європи. За чітко датованими зразками, час їх побутування визначається кінцем УІ – другою половиною УІІ ст. н.е. Отже, немає ніяких підстав пов’язувати такі поясні набори тільки з аварами. У авар, як і в інших народів, ранні портупей не набули яскраво виражених етнічних рис. Лише на початку УІІІ ст. н.е. у них з’являються прорізні поясні аксесуари із звіриним та рослинним орнаментом, яким властиві етнічні риси. Крім того, на відміну від наборів з Мартинівки, ранні аварські комплекси з Угорщини були штампованими, а не відлитими.

Мартинівський скарб не єдиний скарб такого типу на східноєвропейських територіях. Знахідки з аналогічними за стилем наборами представлені також і у скарбах з Малого Ржавцю, Хацек, Вільховчика на Правобережжі Дніпра; Суджі, Нової Одеси, Козієвки, Колосково, Ципляєво та Трубчевська на Дніпровському Лівобережжі.

Найбільш вірогідно, що лісостепові скарби, в тому числі й Мартинівський, були закопані представниками місцевої елі-

ти. А. А. Спицин, який один з перших здійснив спробу етнічної інтерпретації речей Мартинівського скарбу та інших знахідок, що містять пальчасті та зоо-антропоморфні фібули, визначав їх як старожитності антів¹⁵. Тут його підтримує більшість дослідників. Б.О.Рыбаков вважає їх старожитностями русів¹⁶.

Хронологія та територія розповсюдження більшості скарбів Мартинівського типу цілком співвідносяться з пеньківською культурою У–УІІ ст. н.е. На пеньківських пам'ятках зібрано велику колекцію пальчастих та зоо-антропоморфних фібул, очкоподібних підвісок, браслетів з потовщеними кінцями, предметів поясних наборів і т. д. Більше того, скарб з Вільховчика у Пороссі містився у ліпному глеку, закопаному на території пеньківського поселення. Безсумнівно, лісостепові скарби Мартинівського типу пов'язуються з пеньківською культурою, приналежність якої до антів не може викликати будь-яких сумнівів¹⁷.

¹ Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1914 год. – Киев, 1915, с. ; Козловська В.Я. Всеукраїнський історичний музей ім. Ш. Г. Шевченка у Києві. Провідник. – Київ, 1928, с. 8. – Рис. 1–13.

² Коршенко С.В. Мартинівський скарб. /Рукопис/. – Археологічні фонди Державного історичного музею Української РСР. – С. 13–64.

³ Амброз А.К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. – Советская археология, 1971, № 2. – С. 118.

⁴ Там же. – С. 116–122.

⁵ Соломоник Э.И. Сарматские знаки Северного Причерноморья. – К., 1959. – С. 17; Драчук В. С. Системы знаков Северного Причерноморья. – К., 1975.

⁶ Рыбаков Б.А. Древние русы. – Советская археология, 1953, № 17. – С. 95–97.

⁷ Амброз А.К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы /окончание/. – Советская археология, 1971, № 3. – С. 131. – Табл. ІУ, 7.

⁸ Кругликова И. Т. Погребение ІУ–У вв. в дер. Айвазовское. – Советская археология, 1957, № 2. – С. 257.

⁹ Cruikshank Dodd E.C., Byzantine Silver Stamps. *Dumbarton Oaks Studies* 7 (Washington 1961) 100.

¹⁰ Амброз А. К. Указ. соч. – С. 114, 116; Айбабин А. И. Хронология могильников раннесредневекового Крыма. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Киев, 1987. – С. 8.

¹¹ Йовайша Э.Л. Центральная Литва в І–ІУ вв. /по материалам погребальных памятников/. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Киев, 1987. – С. 12–13.

¹² Schmidt B., Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. *Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle* 18 (Halle 1961) 44 Abb. 24.

¹³ Йовайша Э.Л. Указ. соч. – С. 12–13.

¹⁴ Kovrig I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. *Archeologia Hungarica* 40 (Budapest 1967) 227–228. – G. László, Steppenvölker und Germanen. *Kunst der Völkerwanderungszeit* (Budapest 1970) 42–55. – Cs. Bálint, Über einige östliche Beziehungen der Frühawarenzeit (568 bis ca. 670/680). *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 10/11, 1980/1981, 131–138.

¹⁵ Спицин А.А. Древности антов. – Сборник Отделения русского языка и словесности АН СССР. – Москва, 1928. – С. 492–495.

¹⁶ Рыбаков Б.А. Указ. соч. – С. 23–104.

¹⁷ Седов В.В. Восточные славяне в УІ–ХІІІ ст. – Москва, 1982. – С. 28; Приходнюк О.М. Анты и пеньковская культура. – Древние славяне и Киевская Русь. – Киев, 1989. – С. 65–66.

Nach mehr als 80 Jahren ist einer der bedeutendsten in der Ukraine gefundenen archäologischen Komplexe des 1. Jahrtausends n. Chr. in Schleswig erstmals wieder zusammengeführt worden (Kat.-Nr. 213). Erstmals seit seiner Entdeckung kann der Martynovka-Fund jetzt an einem Platz betrachtet und studiert werden. Das Material ist aus der mittelalterlichen Abteilung des Britischen Museums in London, dem Staatlichen Historischen Museum und dem Museum für Historische Kostbarkeiten der Ukrainischen SSR, beide in Kiev, zusammengekommen.

Einführung

Im mittleren Dneprgebiet – wo sich später der altrussische Staat herausbildete – ist die Mitte und die zweite Hälfte des 1. Jahrtausends n. Chr. eine der kompliziertesten und am wenigsten erforschten Perioden. Auf der Grundlage einzelner, nur bruchstückhafter schriftlicher Quellen ist es unmöglich, die Ereignisse zu rekonstruieren, die sich auf diesem Territorium abspielten. Deshalb kommt dem archäologischen Material eine besondere Bedeutung zu. Die Waldsteppenzone des mittleren Dneprgebietes erbrachte eine Reihe von Zufalls- und Schatzfunden aus der zweiten Hälfte des 1. Jahrtausends (Malo-Ržavec, Chacki, Pastyrskoe u. a.), was von der historischen Bedeutung dieses Gebietes zeugt.

Zu Beginn des 20. Jahrhunderts wurden die archäologischen Quellen durch einen weiteren, außerordentlich interessanten Hortfund vermehrt, der in der Wissenschaft unter der Bezeichnung „Schatz von Martynovka“ eingeführt wurde. Dieser erweist sich als einer der bedeutendsten Schatzfunde des 6.–7. Jahrhunderts, weil er einen nach Reichtum und Verschiedenartigkeit außergewöhnlichen Komplex von Silberobjekten unterschiedlicher Reinheit in hoher künstlerischer Qualität darstellt. Ungeachtet dessen, daß seit Auffindung des Schatzes mehr als 80 Jahre vergangen sind und er in den Arbeiten vieler Autoren, in denen Fragen der Datierung, der ethnischen Zugehörigkeit oder der Rekonstruktion von Trachtdetails erörtert wurden, erwähnt und untersucht wurde, erschien bis heute kein vollständiges Inventarverzeichnis der Objekte, und es gibt bis heute einander widersprechende Angaben über ihre Anzahl; auch die verschiedenen Versionen über Zeit und Ort der Entdeckung wurden bisher nicht durch Quellen erhärtet¹.

Fundplatz und Fundgeschichte

Martynovka ist 10 km von Kanev entfernt und liegt etwa 110 km südöstlich von Kiev in der Waldsteppe, nahe der Grenze zur Steppenzone. Das genaue Datum der Entdeckung des Schatzes ist nicht überliefert. Mündliche Auskünfte lassen vermuten, daß der Fund nach 1905 beim Pflügen auf dem Gut von V. V. Murav'ev-Apostol ge-

macht wurde. Die Finder sollen ihre Beute dann unter sich aufgeteilt haben.

Als Fundjahr wird im Inventarbuch des Kiever Städtischen Museums, das den ersten Teil des Schatzes Ende 1909 erwarb, 1907 angegeben. Dieser erste Teil bestand aus 28 Stücken, die durch den Sammler B. I. Chanenko wiederentdeckt wurden. 1913 kaufte das Museum eine zweite Gruppe mit sieben Objekten von einem unbekanntem Händler an. 1914 kamen weitere 57 Fundstücke, angeboten von V. V. Murav'ev-Apostol, zur Sammlung hinzu. 1912 hatte das Britische Museum von Ivan Il'tshenko aus Vinnica 23 Objekte aus dem Martynovka-Hort erworben. Die für die vier Gruppen angegebenen Fundplätze liegen alle in demselben Gebiet. Kürzlich vorgenommene Detailuntersuchungen der Zusammensetzung und der damit verbundenen Daten jeder Gruppe konnten belegen, daß sie alle aus demselben Originalfund stammen.

Das Material

Es steht mittlerweile fest, daß der große in Martynovka gefundene Silberschatz aus mindestens 115 einzelnen Stücken und Fragmenten bestand. Es war ein Zufallsfund, der den zuständigen Stellen nicht gemeldet worden ist. Daher sind die meisten Details nicht dokumentiert worden, und weitere Objekte, von denen nichts überliefert ist, mögen gefunden worden sein. Mindestens sechs der bekannten Stücke sind später infolge der Auslagerung des Materials aus Kiev 1941 in der Kriegszeit verlorengegangen und nur noch durch Archivfotos und Zeichnungen bekannt. Diese können in der Ausstellung nicht gezeigt und daher hier auch nicht behandelt werden.

Das ausgestellte Material kann nach unserer Einschätzung als Ausgangspunkt für weitere Diskussion in drei Kategorien unterteilt werden: (A) Zubehör zur weiblichen Tracht, (B) Zubehör zur männlichen Tracht und Ausrüstung sowie (C) nicht geschlechtsspezifische Stücke, die beiden Gruppen angehören können.

Zur ersten Kategorie zählen Bügelfibeln, Armreifen, Ringanhänger mit Spiralenden, die möglicherweise als eine Art Halsschmuck getragen wurden, „brillenförmige“ Anhänger und Halsringe.

In die zweite Kategorie gehören Teile eines Schwertes und einer Scheide sowie Beschläge vom anthropomorphen und zoomorphen Typ. Diese werden üblicherweise als Teile von Sattelbögen angesprochen, wobei die Tierfiguren einander paarweise gegenüber angebracht zu denken sind, mit jeweils einer anthropomorphen Figur dazwischen. Im Vergleich mit zeitgleichen langobardischen Beispielen kann nicht ausgeschlossen werden, daß es sich um Schildbeschläge handelte. Die zahlreichen und verschiedenförmigen Riemenbeschläge, Riemenzungen und Knöpfe können vom Gürtel, Schwertgehänge oder Pferdegeschirr stammen; eine Schnalle, eine Pseudo-Schnalle und ein Aufhänger gehören zu dieser Gruppe; kleeblattförmige Riemenverteiler waren wahrscheinlich

Bestandteile des Pferdegeschirrs und scheibenförmige Knöpfe mögen ebenso zu diesem Komplex zählen.

In die dritte Kategorie fallen drei Gefäße, ein Löffel, ein langer Verbindungsstreifen mit Spirallende und fragmentarische Applikationen oder Blechummantelungen von nicht erhaltenen Fundstücken; zwei Wangenklappen aus Blech, früher dem Kopfputz einer Frau zugeordnet, sind in diese Gruppe eingegliedert worden, da sie ebenso gut zur Männertracht gehört haben können. Ihr Äußeres weist eine auffallende Ähnlichkeit zu Wangenklappen von Helmen auf, mit Ausnahme der gerundeten Spitze, die keine Anzeichen einer Scharnierbefestigung zeigt.

Es handelt sich anscheinend bei allen Objekten um fertige und benutzte Stücke, aber jeder Vergleich der Abnutzungsgrade wird von vornherein durch die unterschiedliche Härte der verschiedenen Legierungen kompliziert. Durch mehrere Stücke sind nachträglich Befestigungsnieten getrieben worden, um gegossene Stifte zu ersetzen. Teile des Materials weisen normale Beschädigungen auf, wie sie zu erwarten sind. Aber einige Gegenstände sind auch absichtlich zerbrochen oder unbrauchbar gemacht worden. Es ist überliefert, daß der Schatz in einem großen Silbergefäß gefunden wurde, das die Finder zerbrachen, wahrscheinlich um anschließend das übrige Material unter sich aufzuteilen. Das einzige erhaltene Bruchstück einer solchen großen Silberschale weist Spuren einer Metallschere oder eines großen Meißels auf. Darüber hinaus wurde es durch wiederholtes Umbiegen noch mehr beschädigt. Ein gegossenes Randstück desselben Gefäßes ist heute verschollen und nur durch Zeichnungen bekannt. Daher fehlen Hinweise dafür, daß das Material im 7. Jahrhundert zwecks Gewinnung von Rohmaterial zu Hacksilber zerkleinert worden wäre. Weiterhin gibt es keine Belege für unfertige, neue oder völlig abgenutzte Gegenstände.

Herstellungstechniken

Gießen und Blechbearbeitung sind die beiden Grundtechniken, die angewandt wurden. Daneben gibt es eine Vielzahl von zusätzlichen Nachbearbeitungs- und Dekorationsverfahren. Die meisten Gußstücke wurden in einer zweiseitigen Form mit glatter Ober- und rauher Unterseite hergestellt. Einige Stücke zeigen einfache Durchbruchsarbeit, wie zum Beispiel ein Beschlag mit Dreieck im Zentrum und verdicktem Rand, andere, wie zum Beispiel die Riemenverteiler, weisen äußerst komplexe durchbrochene Muster auf.

Wieder andere Durchbrüche wurden gebohrt und ausgesägt. Manche der gegossenen Stücke haben einen ausgesprochen komplexen Umriß, bilden kühne Kombinationen von konkaven und konvexen Linien oder sehr differenzierte Profile. Eine weitere Finesse dieser kunstvollen Serie von Beschlägen zeigt sich in ihrer Dreidimensionalität. Breite, abfallende Ränder, von denen einige scharfkantig sind, andere flach oder gerundet, schaffen eine hohle Rückseite. Einige haben gerundete Enden, die in einen sorgfältig modellierten Punkt auslaufen. Die schweren, gegossenen Rippen, die dreieckigen Beschläge dominieren, erscheinen weniger auffällig auch auf anderen Beschlägen, die sie in einzelne Felder unterteilen.

Bei den Fibeln handelt es sich um kompliziertere dreidimensionale Gußstücke mit glatter Rückseite. Besonders vollendet sind die Menschen- und Tierfiguren, die auf der Rückseite hohl sind und mit großem Geschick die einzelnen Körperteile im Relief wiedergeben. Besonders die Beine, Arme, Köpfe und Körper haben Querschnitte, die von dachförmig über flach-konvex zu halbrund reichen. Die „Hengst“-Figuren haben eine tiefe, scharfgeschnittene Verzierung auf Mähne und „Tatzen“, die in gegossenem Kerbschnitt-Relief ausgeführt ist. Die Mähne der „Flußpferd“-Figuren mit ihrer Schnörkelverzierung und der linearen Einfassung ist in derselben Technik ausgeführt, wenn auch durch nachfolgende Punzarbeit modifiziert. Die reliefierte geometrische Verzierung der einen Fibel ist auch mit S-förmigen Spiralen gearbeitet. Die Menschen- und „Hengst“-Figuren waren vollständig vergoldet. Der Gebrauch dieser so unüblichen Technik deutet darauf hin, daß diese Figuren eine besondere Bedeutung hatten. Von allen anderen gegossenen Stücken ist nur noch eines eine Fibel gewesen.

Die Armreifen wurden zunächst gegossen und dann durch Hämmern in Form gebracht. Einige der Halsringe wurden gehämmert, um dem Reifen einen wechselnden Querschnitt zu geben. So wurde zum Beispiel ein Halsring streckenweise mit Reihen von gehämmerten Facetten verziert. Ein flaches Halsring-Endstück hat eine komplexe Form. Einfache gestanzte und geschlagene Motive verzierten einige wenige Stücke. Die ringförmigen Anhänger aus gehämmertem Draht, die jeweils ein spiralförmiges Ende haben, sind mit stellenweise bis zu 60mal um den Reifen gewundenem Draht verziert.

Eine große Anzahl der Funde aus Martynovka besteht aus mehreren Blechteilen, die zurechtgeschnitten und oft miteinander verlötet wurden, um komplexe Formen zu schaffen. Eine Serie hülsenförmiger Riemenzungen wurde aus zwei Blechen – für Vorder- und Rückseite – hergestellt, die dann durch einen schmalen, um ihre Ränder gelegten U-förmigen Blechstreifen zu einer Art Kästchen miteinander verbunden wurden. Das rechtwinklig abgeschnittene Ende blieb dabei für den Riemen offen.

Bei einem anderen Typ hülsenförmiger Riemenzungen bestehen Vorder- und Rückenteil aus einem einzigen Blechstreifen. Dieser ist so umgebogen, daß das Mittelstück, das den Abschluß bildet, eine facettierte, dreidimensionale Gestalt erhält. Gesonderte, vorgeformte Bleche sind an beide Seiten gelötet. Das eingravierte Dekorationsschema eines dieser Blechbeschläge zeigt ausgeschnittene ovale oder blattförmige Muster. Einige Stücke, wie zum Beispiel vier Nietköpfe und zwei Beschläge, sind in Repoussé-Technik verziert. Bei näherer Betrachtung scheinen diese Muster entweder das Aussehen eines in sich gedrehten Drahtes, d. h. Filigran, oder das einzeln aufgebraucher Metallperlen, d. h. Granulierung, zu imitieren. Beide Formen sind in einfacherer Technik ausgeführte Kopien kunstvoller ausgeführter goldener Vorbilder. Der Schwertgriffbeschlag wurde mit gekerbttem, zwischen Repoussé-Rippen befestigtem Draht verziert. Einige Riemenzungen und Schwertscheidenbeschläge schmücken zusätzlich angebrachte, mehrfach gerippte Randstreifen. Bei den Teilen der Schwertscheide sind die Rippen derart gestaltet, daß sie Reihen von Granulation ähneln, wie sie auf reicheren Stücken auftreten. Nur ein

einziges Stück des Martynovka-Fundes, eine der Wangenklappen, besitzt echte Granulation. Bezeichnenderweise ist dies auch das einzige vergoldete Blechartefakt. Die Klappe weist außerdem eine zylindrische Fassung für eine Glas- oder Steineinlage auf, auch dies eine Verzierungs-technik, die nur an diesem Stück vorkommt.

Die vom British Museum Research Laboratory und der CTO der Ukrainischen Akademie der Wissenschaften durchgeführten Analysen ergaben, daß alle Objekte in ihren Legierungen wechselnde Mengen von Silber enthalten. Den höchsten Silbergehalt weisen die byzantinischen Silbergefäße sowie das Schwertzubehör mit über 90 % und einer Spitze von 97–98 % auf. Viele der gegossenen Beschläge haben einen prozentualen Anteil von 60–80 %. Es muß aber erwähnt werden, daß einige Objekte dieses Typs, wie zum Beispiel die mutmaßlichen Paare, nicht den gleichen Silbergehalt haben, sondern auch bei Anwendung derselben Analysemethoden um bis zu 30 % abweichen. Einige Halsringe haben einen Silbergehalt zwischen 35 und 50 %, und die „brillenförmigen“ Anhänger als Gruppe liegen bei ungefähr 50 %. Die niedrigsten Gesamtwerte kommen von den ringförmigen Anhängern mit Spiralende und den Armringen, wo einzelne Proben auf einen Silbergehalt von etwa 25 % abfallen. Der Löffel mit 16 % Silber ist anscheinend das „unedelste“ Stück. Obwohl er eher einem regulären byzantinischen Typus als einer einheimischen Kopie gleicht, fehlt es doch an Vergleichsdaten, die der Interpretation dienlich wären. Man könnte sagen, daß ein solches Sortiment von minderen Legierungen korrekterweise nicht Silber genannt werden dürfte (eine wohl nur aus heutiger Sicht richtige Einschätzung). Jedoch muß der Zusatz von Edelmetall in solchen bewußten und bedeutenden Mengen einen Zweck gehabt haben. Möglicherweise hatte er das Ziel, durch Techniken der künstlichen Oberflächenbehandlung mit chemischen Mitteln, wie sie im Altertum bekannt waren, die Legierung reiner erscheinen zu lassen, als sie es tatsächlich war.

Die Kunststile

Viele der Fundobjekte aus Martynovka, wie zum Beispiel die zahlreichen Beschläge, sind bei aller Schlichtheit der Form beeindruckend elegant, ausgesprochen kunstvoll, greifen ein vielfältiges und interessantes Repertoire auf. Bekannt und vollendet in der Form sind die naturalistischen Figuren.

Drei von ihnen scheinen auf den ersten Blick laufende Hengste zu sein. Ihre Beine sind in gestreckter Bewegung, und mit hochgehaltenem Kopf und zwischen kräftigen Zähnen heraushängender Zunge schnappen sie nach Luft. Jeder von ihnen hat am Rand des Hinterteils eine kleine Kerbe, wo vielleicht ursprünglich ein Schweif ansetzte. Dieser war möglicherweise aus organischem Material und durch Niete befestigt. Im Gegensatz dazu stehen zwei Tiere mit Beinen in Ruhestellung. Wir sehen jedes Beinpaar nur von der Seite. Die Tiere scheinen aufgrund ihrer massiven Köpfe mit den gerundeten Kiefern und den großen Wangen „Flußpferde“ wiederzugeben. Jedoch deuten die Wiedergabe der Zähne, Details der Füße, die Proportionen der Körper, die Anwesenheit ei-

ner Mähne sowie einige andere „anatomische Anomalien“ darauf hin, daß diese Kreaturen mythische Attribute haben oder auf exotische Folklore vergangener Zeiten Bezug nehmen könnten.

Ebenso mythisch sind die vier anthropomorphen Figuren. Diese sind früher als tanzende Männer beschrieben worden. Dagegen deutet die Lage der Hände, die auf den Schenkeln liegen und nicht, wie es beim Tanzen üblich ist, auf den Knien oder der Taille, auf eine sitzende Haltung der Figuren hin. Eingravierte Verzierungen stellen Muster auf der Kleidung und vielleicht einen Gürtel um die Taille dar. Auf der Brust werden schwere Halsringe oder ein Halsreif mit mehreren Windungen angedeutet (russ. *grivna*). An jedem Handgelenk scheinen die Figuren einen Armreif zu tragen. Derartige Schmuckstücke sind in Männergräbern dieser Periode im mittleren Dnepr-Gebiet nicht üblich. Weiterhin wird der besondere Charakter dieser Figuren durch die übertriebene Größe ihrer Köpfe mit dem sie umgebenden Nimbus und auch durch die Vergoldung angedeutet.

Gleichermaßen naturalistisch ist die gravierte und gegossene, von einer anthropomorphen Büste beherrschte Verzierung auf dem Bügelfibelpaar. Diese Fibeln sind, ikonographisch gesehen, die komplexesten und mysteriösesten Stücke.

Gravierte Verzierungen reichen von anscheinend einfachen geometrischen Motiven und solchen, die wohl Laubwerk oder Tiere schematisiert darstellen sollen, bis hin zu einem Spektrum komplizierterer Muster, die an ältere, sarmatische Tamgas oder Stammeszeichen denken lassen. Die Bedeutung dieser Zeichen ist immer noch heftig umstritten. Sie treten auf gegossenen Stücken ebenso auf wie auf kleinsten blechförmigen Riemenzungen.

Das hier behandelte Fundmaterial hat einer „Kultur“ des 6. und 7. Jahrhunderts n. Chr. seinen Namen gegeben, die sich von der Steppe bis nach Zentraleuropa erstreckte. Viele Forscher haben sich vorsichtiger ausgedrückt und von einigen weitverbreiteten silbernen Gürtelgarnituren geschrieben, daß sie vom Martynovka-„Typ“ oder „Stil“ seien. Aber es gibt keine Übereinstimmung darüber, welche Stücke in Typ und Stil repräsentativ sind. Allgemein sind die in London befindlichen Funde von den meisten Untersuchungen nicht berücksichtigt worden, abgesehen von den vier Objekten, die von Smith 1923 als „gotisch, 5./6. Jahrhundert“ veröffentlicht wurden. 1928 listete Spicyn vergleichbare Funde auf und definierte eine Gruppe, die er den Anten oder frühen Slawen zuschrieb. Seine Beschreibung und die ethnische Zuweisung dieser Stücke blieben bis vor kurzer Zeit fast unangefochten in der sowjetischen Literatur bestehen. 1937 und 1951 veröffentlichte Fettich bedeutende Untersuchungen, wobei er auch den Teil des Materials miteinbezog, den er 1935 in Kiev gesehen hatte. Während er die Stücke mit dem „Pseudoschnallen-Kreis“ in Verbindung brachte, betonte er das zentrale Wesen der ukrainischen Funde. Da er pontische Elemente, von denen es hieß, daß sie letztendlich skythischen Ursprungs waren, und auch den „neo-skythischen“ Aspekt erkannte, sah er die Stücke als späthunnisch.

László untersuchte 1955 besonders die Tamga-Zeichen und ihre Verwandtschaft zu sarmatischem Material.

Andere Untersuchungen haben die signifikanten byzantinischen Einflüsse auf das Material betont, die man besonders an der durchbrochenen Gesichtsmasken-Verzierung der Riemenbeschläge sieht. 1974 analysierte Werner die rasche Ausbreitung der Kompositgürtel mit mehreren Metallbeschlägen von Zentralasien in einem weiten Bogen entlang der Peripherie des Byzantinischen Reiches über Persien bis zum langobardischen Italien. Diese Mode ging wohl eher auf den Austausch von Personen und Ideen innerhalb einer militärischen Elite zurück und weniger auf ethnische Bewegungen in großem Maße. Bóna stellte 1980 eine iranische Reihe aus der sassanidischen Periode heraus, die Parallelen zu den in Martynovka gefundenen Tamga-Zeichen aufweist. Es dürfte die Sache etwas zu sehr vereinfachen, die Bügelfibeln als slawisch zu interpretieren, anstatt ihren Ursprung im Germanischen zu sehen, sofern man ihre weite Verbreitung und die spätantiken Einflüsse im Auge behält. Neuere Forschungen haben auf die Bedeutung von Relikten germanischer und anderer Bevölkerungsgruppen in solchen Gebieten hingewiesen, von denen man bisher angenommen hat, daß sie vor der slawischen Expansion verlassen worden waren. Diejenigen Bestandteile des Fundgutes, die am augenfälligsten nomadischen Gruppierungen zugeordnet werden könnten, sind gelegentlich einer sogenannten späthunnischen Restbevölkerung zugeschrieben worden, in der Kutriguren und Utiguren eine signifikante Komponente darstellten oder aber neu angekommene Awaren oder Bulgaren. In Wahrheit haben manche der in Martynovka gefundenen Objekte Affinitäten zu mehreren Kulturen und gehören nicht ausschließlich zu einer einzigen. Sie stellen eine eklektische Gruppe von Stücken mit hohem Prestigewert aus vielen Milieus dar.

Die umfassendste Behandlung hat der Fundkomplex 1953 durch Rybakov erfahren, der den größten Teil des Kiever Materials zusammen mit vergleichbaren und zeitgleichen Hortfunden veröffentlichte. 1982 hat er sich erneut dafür ausgesprochen, daß die Funde vom Martynovka-Typ einheimische Erzeugnisse darstellen, allerdings mit Kontaktelementen zum Süden, und er verbindet sie mit bekannten slawischen Stämmen, den Rusen oder Rosenen, die am Fluß Ros' siedelten. Er datiert den Martynovka-Komplex in das 5.–6. Jahrhundert, indem er dies mit Analogiefunden und den Stempeln des 6. Jahrhunderts auf dem byzantinischen Gefäß begründet. Rybakov geht von der Existenz zweier chronologischer Gruppen innerhalb des Komplexes aus, die zeitlich fast parallel anzusetzen sind: Ende 5. oder Beginn 6. Jahrhundert sowie Mitte 6. Jahrhundert. Der Autor kommt zu dem Schluß, daß das weibliche Fundzubehör zwei Besitzerinnen zuzuordnen sei und das männliche mindestens zwei Eigentümern.

Im gleichen Jahr datierte Sedov den Martynovka-Komplex in das 6.–7. Jahrhundert und ordnete den Großteil des Inventars der Pen'kovka-Kultur zu. Er äußerte jedoch die Auffassung, daß nicht alle Horte mit Funden des Martynovka-Typs Hinterlassenschaften von Slawen seien, sondern daß einige durchaus von nichtslawischen Bevölkerungsgruppen des südlichen Osteuropa vergraben sein können. Er lehnt auch die in der archäologischen Literatur vertretene Auffassung nicht ab, daß Fundinhalte vom Martynovka-Typ metallische Rohstoffhorte von Handwerkern waren.

In jüngster Zeit hat Bálint das Material besprochen, das er spätestens der ersten Hälfte des 7. Jahrhunderts zuschreibt. Er ordnet das Material zeitlich älter als den großen Goldschatz von Malaja Pereščepina ein, der neuerdings als Königsbestattung interpretiert worden ist. Kazanski hat die Fundniederlegung in das späte 7./Anfang des 8. Jahrhunderts datiert und mit dem Erlöschen der slawischen Pen'kovka-Kultur – als Folge wiederholter nomadischer Überfälle – in Zusammenhang gebracht.

Die Datierung

Die importierten byzantinischen Gefäße bieten bis heute den besten Ausgangspunkt für die Datierung, wie Mango (im Druck, siehe Anm. 1) herausarbeitete. Die Schale kann mit Hilfe ihrer Kontrollstempel auf den Zeitraum zwischen 565 und 578 datiert werden, ein anderes Stück ist mit 577 angesetzt worden. Diese Daten sagen natürlich nur etwas über die Herstellungszeit aus, nichts über die eigentliche Umlaufzeit dieser Luxus- und Prestigeobjekte. Sie liefern für die chronologische Einordnung daher nur einen terminus post quem. Die typologische Zugehörigkeit der zweiten Schüssel und der Schalenfragmente stimmen mit einer solchen Datierung überein. Eine detaillierte Studie der Riemenbeschläge wird weitere Angaben liefern. Wichtige Entwicklungen in der Beschäftigung mit frühawarischen Funden, fortgesetzte Untersuchungen über die Chronologie der germanischen Gräber im reichen Krimgebiet sowie die Seriation des Materials besonders aus der nördlichen Kaukasus-Region werden für die endgültige Datierung und kulturelle Zuweisung des Martynovka-Komplexes von Bedeutung sein.

Übersetzung aus dem Englischen von Nina Andraschko

Literaturverzeichnis

- Cs. Bálint, Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert (Wien 1989).
- I. Bóna, Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 32, 1980, 31–96.
- E. C. Cruikshank Dodd, Byzantine Silver Stamps. Dumbarton Oaks Studies 7 (Washington D.C. 1961).
- D. Csallány, Byzantinische Schnallen und Gürtelbeschläge mit Maskenmuster. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 10, 1962, 55–77.
- N. Fettich, Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. Archaeologia Hungarica 21 (Budapest 1937).
- Ders., Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst. Archaeologia Hungarica 31 (Budapest 1951).
- M. Kazanski, Les Slaves (Archéologie et Art), Encyclopaedia Universalis (Paris 1990) 88–99.
- J. Kudláček, Kultura pohrebných polí čerňachovského typu na Ukrajině a antská problematika [Die Kultur der Gräberfelder des Typus Čerňachov in der Ukraine und die Problematik der Anten]. Slovenská Archeológia 5, Nr. 2, 1957, 363–401.
- G. László, Études Archéologiques sur l'Histoire de la Société des Avars. Archaeologia Hungarica 34 (Budapest 1955).
- B. A. Rybakov, Remeslo Drevnej Rusi [Das Handwerk der alten Rus'] (Moskva 1948).

Ders., Drevnie rusy [Die alten Rusen]. Sovetskaja Archeologija 17, 1953, 23–104.

Ders., Kievskaja Rus i russkie knjažestva XII–XIII vv. [Die Kiever Rus' und die russischen Fürsten im 12.–13. Jahrhundert (Moskva 1982) 80–83.

V. V. Sedov, Vostočnye slavjane v VI–XIII vv [Die Ostslawen vom 6.–13. Jahrhundert n. Chr.]. Archeologija SSSR (Moskva 1982) 25–26.

R. A. Smith, A Guide To The Anglo-Saxon and Foreign Teutonic Antiquities In The Department of British and Mediaeval Antiquities, British Museum (London 1923).

P. Somógyi, Typologie, Chronologie und Herkunft der Maskenbeschläge. Archaeologia Austriaca 1987, 121–154.

A. A. Spicyn, Drevnosti antov [Die Altertümer der Anten]. Sbornik otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti AN SSR 101, Nr. 3, Moskva 1928, 492–495.

J. Werner, Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts. In: G. Behrens u. J. Werner (Hrsg.), Reinecke-Festschrift (Mainz 1950) 150–172.

Ders., Nomadische Gürtel bei Persern, Byzantinern und Langobarden. La Civiltà dei Longobardi in Europa. Academia Nazionale dei Lincei, Quaderno 189 (Roma 1974) 109–139.

У 1963 році Уряд України прийняв рішення про створення при Київському історичному музеї спеціального відділу "Золотої кладової" для показу експонатів з дорогоцінних металів. За час свого існування новий музей став одним з найвідоміших зібрань коштовностей, яке не поступається знаменитим колекціям Ермітажу або музеїв Московського Кремля.

Музей Історичних коштовностей України набув репутації самобутнього музею країни, у якому зібрана колекція ювелірних виробів минулого і сучасності багатьох народів, що проживали на території України з найдавніших часів.

Створення експозиції "Золотої кладової" збіглося в часі з інтенсивним дослідженням розташованих на території України стародавніх курганів. Всі коштовні знахідки з них поступали до музею і складають тепер його основний фонд.

Перше скіфське золото на Україні було виявлено ще у кінці ХУІІІ ст. Основні ж здобутки у цьому плані належать Інституту археології АН України, який за тридцять років передав музею понад двадцять п'ять тисяч експонатів з дорогоцінних металів.

Особливо "врожайними" на золото для українських археологів виявились п'ятидесяти та семидесяти роки. В цей час вдалося дослідити цілий ряд "царських курганів": у 1954 р. Мелітопольський курган (розкопки О.Ф.Покровська і О. І. Тереножкін), у 1969–1970 рр. Гайманова Могила (В.І.Бідзіля), у 1971 р. Товста Могила (Б.М.Мозолевський), у 1977–1978 рр. Бердянський курган (М.М.Чередніченко), у 1990 р. Братолюбівський курган (А. І.Кубишев і М.В.Ковальов). Проведені широкі дослідження курганів Огуз і Чортотлик, які дали багаті знахідки ще у ХІХ ст. (Ю.В.Болтрик і О.С.Фіалко; В.Ю.Мурзін і Р. Ролле).

У Мелітопольському кургані знайдено понад чотири тисячі золотих прикрас. Найціннішою знахідкою було безумовно золоте окуття гориту, основою композиції якого є зображення сцен з життя легендарного героя грецької міфології Ахілла.

Серед сотень золотих платівок і численого побутового посуду з Гайманової Могили особливий інтерес становить срібна чаша з зображенням скіфів. Центральним сюжетом є сцена "переговорів" двох знатних скіфів. Портретна зовнішність персонажів, прорисований до найдрібніших де-

талей одяг, зброя та інші аксесуари кочового побуту стали для дослідників надзвичайно цінним джерелом нової наукової інформації.

Світової слави зажив курган Товста Могила, в якому знаходились два непограбовані поховання, цариці та її дитини. Основною знахідкою тут була золота пектораль – шийна чоловіча прикраса. Три її яруси, кожен з яких має своє рішення, зображають складну за сюжетом і високохудожню єдину композицію. Довершеність пропорції пекторалі сполучається з виключною красою і пластичністю кожної фігури, яких налічується кілька десятків. Пектораль є одним з центральних експонатів музею, свого роду його візитною карткою.

Ювелірне мистецтво, що належить скіфам, відзначається самобутністю. Одним з її проявів є так званий "звіриний стиль". Його характерна риса – поєднання стилізації образу з реальними деталями, які легко розпізнаються.

Грецькі майстри, витворами яких тішилась скіфська знать, досконало володіли багатьма засобами і складною технологією ювелірної справи: литтям, куванням, карбуванням, штампівкою з матриці, гравіруванням, безшовною пайкою. Вміло використовували скань, зернь.

В наступні століття, особливо з зруйнуванням скіфської держави, відбувається певне спрощення та видозміна скіфського ювелірного мистецтва в степах України. На межі нашої ери воно зазнає занепаду, що простежується і на матеріалах музею.

Прикладне мистецтво сарматів, які змінили скіфів, представлено у музеї двома унікальними за своєю повнотою комплексами. Вони були розкопані у Миколаївській та Кримській областях в 70-х роках (Г.Т.Ковпаненко, А. О.Шепинський). Масивні золоті гривні, браслети, прикрашені вставками цитрина та перлинами, прекрасні вироби з напівдорогоцінного каміння – сердолика, агату, халцедона, гагату, яшми викликають щире захоплення смаком і майстерністю стародавніх ювелірів і різьбярів по каменю. На цей час у музеї зберігається понад 30 тисяч експонатів скіфо-античного періоду.

У музеї експонуються вироби племен, які проживали на території сучасної України у перших століттях нашої ери, в епоху так званого великого переселення народів. У багатьох скарбах та окремих предметах, знайдених випадково чи під час розкопок, широко представлено "поліхромний стиль", де предмети орнаментовані вставками напівдорогоцінних каменів, в основному червоного кольору.

Серед найцікавіших експонатів ранньослов'янського часу є частина Мартиївського скарбу, знайденого на початку нашого століття на території Черкаської області. Характерним для ювелірних срібних антропоморфних і зооморфних пластин є сполучення реалістичного трактування зображених ритуалів з явною стилізацією художнього образу. Етнічну належність чоловічих фігурок визначають особливості убрання та орнамент – вишивка на одязі, яка в наш час використовується для оздоблення сорочок.

У музеї знаходиться велика колекція виробів візантійського походження та кочівників, які проживали у південно-східних районах сучасної України в III–XII століттях.

Найціннішим зібранням музею є група ювелірних виробів періоду Київської Русі. Аналіз цих колекцій свідчить про їх високий художній і технологічний рівень.

Найвище піднесення ювелірного мистецтва на Русі відноситься до XI – початку XIII століть. На початку XI століття домінуючим засобом оформлення прикрас стає перегородчаста емаль, яка досягає своєї досконалості у XII–XIII століттях.

Золота з перегородчастою емаллю діадема, знайдена біля села Сахнівка Черкаської області, є одним з найяскравіших зразків давньоруських емальєрів.

У музеї представлена велика колекція колтів з характерним для мистецтва Київської Русі зображенням птахів, дерева життя, сонця, птахів-дів-сиринів, тобто символів життя, добра, благополуччя, які вони повинні були приносити власникам цих речей.

Головним центром ювелірного виробництва Давньоруської держави того часу був Київ. В межах міста в різний час знайдено понад 60 скарбів, що складає приблизно третину всіх відомих давньоруських знахідок подібного типу. 12 було виявлено на Княжій горі в Каневі, кілька в інших місцях Черкаської області. Цікаві і оригінальні знахідки були виявлені в Хмельницькій, Чернігівській, Житомирській областях.

Ювелірні вироби, прикрашені перегородчастими емаллями, гравіруванням, зерню, філігранню, черню, позолотою свідчать про високу майстерність і художні смаки давньоруських ювелірів. Колти, сережки, підвіски, браслети-варучі вражають витонченістю роботи, різноманітністю форм та сюжетів.

Музей має велику колекцію українських та російських майстрів XVI–XIX ст., роботи східних торевтів, виготовлених з золота, срібла, прикрашених дорогоцінними

і напівдорогоцінними каменями, емаллю, перлами.

Великий інтерес становлять вироби майстрів другої половини ХУП і ХУІІІ ст., періоду найвищого розквіту українського ювелірного мистецтва. Роботи київських ювелірів І.Равича, В.Мощенко, Ф.Левицького та інших свідчать про те, що українська школа за рівнем не поступалась відомим фірмам Росії і Заходу. Їх складні за виконанням вироби, виготовлені на найкращому художньому рівні та багато прикрашені з використанням черні, емалей, каменів. До таких виробів відноситься мітра невідомого майстра ХУІІІ ст. Безліч дорогоцінних каменів і перлин прикрашають цей величний за своїм багатством головний убір.

Цікаві і інші речі цього періоду: прикраси, посуд, парадна зброя, предмети побуту та культу. І кожна музейна річ має свою історію, несе в собі відгомін віків і подій. Багато в експозиції реліквій запорозьких козаків, які увічнили свої імена не тільки ратними ділами, але й золотими руками.

Завершують експозицію музею роботи сучасних майстрів-ювелірів 70–90-х років. Фактично це період найбільш інтенсивної і яскравої діяльності ювелірів України. Їх творчість співзвучна сучасному стилю міжнародного мистецтва, хоча є й свої самобутні риси. Багато робіт виконано у стилі українських традицій і національного колориту.

Говорячи про музейні фонди крізь призму виставочної діяльності і для реклами можливих зарубіжних виставок треба сказати ще про кілька дуже цікавих груп експонатів, це нумізматику, колекція нагород, медалей і колекція єврейського срібла.

Нумізматична колекція музею нараховує понад 100 тисяч одиниць, включаючи монети стародавнього світу, країн Європи, Сходу і Америки. Природно, що основну частину цієї колекції складають матеріали України та Росії, починаючи зі златників та срібників давньоруського князя Володимира та монетних гривен.

Колекція єврейського срібла нараховує 400 предметів. Основна частина виробів датується другою половиною XIX століття, решта виконана у кінці ХУІІІ століття. Із подібних зібрань колекція Музею історичних коштовностей України є одною з найцікавіших.

Щорічно музей відвідує близько 200 тис. чоловік. А колекцію скіфського золота до того ж дивились у багатьох країнах світу. Вона побувала у США, Італії, Франції, Югославії, Японії, Болгарії, Фінляндії. У ФРН українські скарби експонуються вперше.

**Пам'ятки ювелірного мистецтва
IX ст. до н.е. – перших століть
н.е. із зібрання Музею
історичних коштовностей України**

Серед експонатів виставки “Золото степів. Археологія України” значне місце займають вироби із дорогоцінних металів. Це пам'ятки стародавнього ювелірного мистецтва, знайдені під час археологічних розкопок поховальних споруд на території Північного Причорномор'я.

Вироби із золота на території України з'являються вже в епоху бронзи (II тисячоліття до н.е.) Вони не численні і в основному знайдені у багатих похованнях. На виставці експонуються бронзові та золоті прикраси (XIV–XII ст. до н.е.) із розкопок курганного могильника на Вінничині. Вражає висока техніка виготовлення всіх виробів, багатство орнаменту. У цьому комплексі спостерігається також своєрідне сполучення масивних бронзових прикрас з вишуканими формами золотих виробів. Стародавні майстри, застасовуючи литво, кування, гравірування, зуміли виявити надзвичайні якості цього металу.

Особливого розвитку ювелірне мистецтво у Північному Причорномор'ї досягає в період раннього залізного віку. У цей час на території Східної Європи проживали кочові іраномовні племена. Це кімерійці, скіфи, сармати, які заступали один одного в степових просторах сучасної України на протязі IX ст. до н.е. – IV ст. н.е.

З кімерійським мистецтвом на виставці знайомлять вироби з кістки, бронзи, золота, що відносяться до VIII–VII ст. до н.е. Прикладне мистецтво кімерійців, якщо судити за наявними зразками, мало виразу своєрідність і було достатньо самобутнім. Для нього характерні прості і складні орнаментальні композиції з геометричним візерунком у основі; рідше зустрічаються вироби з зооморфними зображеннями.

Високої майстерності досягли кімерійці у обробці кістки і бронзи. На думку спеціалістів, чи не найкращими виробами кімерійського прикладного мистецтва являються платівки з кургану біля села Зольне Кримської області, що зберігаються в Музеї археології АН України. Вони являють собою особливо характерну і яскраву за декором серію кістяних платівок у вигляді місяцеподібних підвісок, прикрашених п'яти і семи концентрич-

ними кільцями та спіралями, а також великих ажурних платівок, скомбінованих з двох пар місяцеподібних елементів, в центрі яких міститься рівнобічний хрест у колі з кружків (кат. 70). Знахідки аналогічних речей відомі також у пам'ятках лісостепової України, Північного Кавказу та Середньої Європи. У різьбленні по кістці переважали паяний рельєф і гравіровка нерідко з інкрустацією червоною вохрою. Бронзові прикраси представлені двома литими широкими браслетами з геометричним спіралевидним орнаментом.

Орнаменти у вигляді одинарних і концентричних кілець, розеток, різнорідних спіралей меандрів, ромбовидних фігур найбільш типові на виробках кімерійської культури. Найчастіше на кімерійських речах зустрічається фігура у вигляді ромбовидного значка з кружком посередині. У трохи переробленому вигляді цей мотив зображено на золотій платівці від пояса з кургану Висока Могила (кат. 79).

Мотиви кімерійського орнаменту, які відомі в різних давніх культурах виконували не тільки орнаментальну функцію, але й утримували в собі складну символіку. Вони часто зустрічаються на предметах культового призначення, їм, можливо, надавалось значення амулетів-оберегів.

Платівка з Високої Могили цікава не тільки своєю орнаментальною схемою але й різноманітністю технічних способів її виконання, багатим декоруванням із застосуванням інкрустації білою пастою, що заповнює гніздо в центрі, та імітацією зерні у вигляді рясних насічок на обідках та дрібних кружочках. Подібну орнаментацию, а також застосування насічки має золоте окуття піхов меча з кургану біля села Белоградець у Болгарії. Такі насічки прикрашають голівку золотої підвіски у вигляді спірално закрученого стержня (кат. 80).

Оригінальна золота шпилька з поховання біля села Ольшани (кат. 81). Вона складається з кованого конічного стержня та циліндричної головки, прикрашеної рядами напаяного тоненького золотого дроту. У виробі використана також інкрустація скляними намистинами.

Взагалі вироби кімерійського ювелірного мистецтва, незважаючи на їх нечисленність, виділяються витонченістю обробки та пропорційністю деталей. Серед технічних прийомів для їх виготовлення використовувалися лиття за восковою моделлю, штампування, карбування, кування, гравірування, пайка.

Найдавніші експонати виставки із скіфської колекції відносяться до VII–VI ст. до

н.е. Це золоті платівки, виконані у так званому скіфському звіриному стилі. Мабуть у жодного давнього народу зооморфний орнамент не отримав такого широкого розповсюдження, як у скіфів Північного Причорномор'я та споріднених їм племен. Зображення тварин прикрашали кінську зброю, зброю, одяг, атрибути влади, предмети культу та туалету. Однак це мистецтво виконувало не тільки декоративно-прикладну функцію та відповідало естетичним смакам ранніх кочівників, але й в першу чергу являлось відображенням їх світогляду. В образах тварин або частин їх тіла були закодовані і соціальні сили.

Улюбленими образами раннього скіфського мистецтва були олень, баран, грифон-баран, кінь, хижак кошачої породи, лось, гірський козел.

Чудові рельєфні платівки у вигляді оленя і коня. Тварини зображені лежачими з підігнутими ногами, у жертвенній позі. У такій манері і техніці виконана більшість зображень раннього скіфського мистецтва з бронзи та золота. Для нього було характерним гармонійне поєднання суворої стилізації і реалізму, перебільшення деяких елементів (наприклад, роги в оленя), зображення не тільки цілої фігури тварини, але й окремих її частин (головним чином голови та ноги).

Вироби цього часу відзначаються високою майстерністю виконання, умінням митців вписати зображення у задалегідь заданий простір предмету. Для створення виразних образів майстри використовували різноманітні засоби – переважали пластика, низькі та високі рельєфи, скульптурні зображення. Вважається, що скіфський звіриний стиль склався насамперед у різьбленні по дереву, гаптуванні, аплікації.

Мистецтво скіфів Північного Причорномор'я з раннього часу знаходилося під різними зовнішніми впливами, перш за все стародавнього сходу. До кола передньо-азіатських речей відноситься срібна платівка з зображенням грифона. Вона відзначається суворістю ліній, ретельною обробкою деталей з допомогою різця.

У мистецтві скіфів знайшов відображення також вплив Кавказу, Західної Фракії, і особливо античної грецької культури. В кінці VI–V ст. до н.е. під впливом античних міст-держав сталися значні зміни у матеріальній культурі Скіфії, а також у побуті скіфської знаті, її смаках та запитах.

Нових рис набуває скіфський звіриний стиль, збагачується його зооморфний репертуар. Широко розповсюджуються у ювелірному мистецтві образи лева, гірського орла, грифона, кабана, риб, зайців, з'являються сцени терзання. Намі-

чається тенденція перетворення зооморфного образу у розкішний орнамент, запроваджуються геометричні та рослинні мотиви. У IV ст. до н.е. у мистецтві Північного Причорномор'я формується так званий елліно-скіфський стиль.

До виробів кінця VI–V ст. до н.е. відносяться золоті прикраси піхов меча з Олександрівки. Цікава платівка, що прикрашала завершення піхов у вигляді лежачого кабана. Фігура вепра прекрасно змодельована, тварина трактована великими, різко обмеженими ділянками тіла, що було характерним для архаїчного періоду.

Композиція на піхвах меча з Великої Білозерки виконана вже повністю у традиціях елліно-скіфського мистецтва IV ст. до н.е. Золоту платівку прикрашають рельєфні сцени терзання тварин, виконані у класичній грецькій манері, а у профільне зображення голови кабана на лопаті піхов оригінально вписана традиційна пальметка. Майстерні античних міст, насамперед Ольвії та Пантікапею, уміло пристосовувалися до смаків і запитів місцевого населення, широко використовуючи художню своєрідність скіфського мистецтва.

З високою художньою майстерністю виконані платівки – обклашки горита з поховання знатного воїна біля села Архангельська Слобода V ст. до н.е. Чудові щодо своєї виразності образи кабана, собаки, оленя, пантери, яка тримає в зубах голову людини. Дані платівки не мають близьких аналогій у скіфських пам'ятках. Незвична для скіфського мистецтва іконографія зображення пантери. За своїми стилістичними особливостями вона найближче стоїть до мистецтва стародавньої Фракії. Вироби фракійської художньої школи представлені набором срібних прикрас кінської вузди з кургану Огуз.

У V–IV ст. до н.е. у мистецтві скіфів з'являються антропоморфні образи. Як зміни в звіриному стилі, так і це явище результат взаємовпливу двох культур-грецької і скіфської. З цього часу антропоморфні зображення богів представлені в пам'ятках торевтики.

Велика і краща частина цих виробів виготовлена в стилі класичного грецького мистецтва, у колі еллінських художніх уявлень і можливостей. Хоча вони зроблені руками грецьких майстрів, і в майстернях античних міст-держав Північного Причорномор'я, всі вони мали скіфський характер.

Унікальною пам'яткою античної культури IV ст. до н.е. є пектораль, знайдена в кургані Товста Могила у похованні царя.

Давньогрецький майстер, використовуючи різні технічні прийоми – лиття за восковою моделлю, гравірування, скань, зернь, пайку, інкрустацію, досягає досконалої художньої виразності і життєвої достовірності. Сцени, представлені на пекторалі, її форма, мають складне символічне значення, розкривають філософську картину скіфського світу.

До таких виробів відноситься і срібна чаша з Гайманової Могили. Художньою досконалістю відзначається рельєфна композиція цієї посудини. Висока майстерність художника повною мірою проявилася у прекрасній обрисовці всіх дійових осіб.

Також художньо виразно передана сцена бою на золотому шоломі із Донецької області. Більшість з дослідників схильні розглядати ці сюжети, як ілюстрації до скіфських міфів та епічних оповідань.

Своєрідна і по своєму унікальна композиція на діадемі з Сахновського кургану. Центральна сцена її представляє символічний обряд одруження богині і героя-першопредка, що супроводжується співом та жертвоприношенням. При вивченні стилістичних і технологічних засобів її виготовлення постає питання про майстра, який виконав цей виріб. Можливо, ним був скіф, який дотримувався грецьких зразків. Персонажі сюжету передані примітивно, схематично, але в той же час детально зображено одяг, композиція відзначається чітким ритмом.

Велику групу прикрас у скіфських пам'ятках становлять гривни, персні, та сережки. Їх виконували у техніці литва, кування, прикрашали візерунками зерні і скані. Особливо виділяється масивна гривна з Архангельської Слободи. Кінці її завершуються насадками у вигляді скульптурних голівок левів, обойми прикрашає складний сканий рослинний орнамент, інкрустований кольоровою емаллю. Гривни були не тільки декоративними елементами костюму, але й символами високого соціального статусу їх власника.

Повсюдного поширення у Скіфії отримали персні з круглим, пласким чи випуклим щитком та дужкою з кінцями, що заходять один за другий. На овальні щитки деяких напаявалися штаповані платівки з зображеннями. До виробів високохудожньої античної роботи відноситься перстень з Денисової Могили, IV ст. до н.е. На чільному місці до щитка припаяна скульптурна фігурка лева, що вражає реалізмом і довершеністю роботи. На зворотньому боці щитка вирізана сцена терзання грифоном коня. Зображення відзначається витонченістю малюнка і пропорційністю найдрібніших деталей.

Унікальними ювелірними прикрасами, представленими на виставці, є сережки з поховань жінок-скіф'янок. Багатством декору вражають сережки у вигляді "калачиків" з шумливими підвісками-качечками на ланцюжках з кургану біля села Волганське. Така форма сережок проникла в Скіфію з Греції і отримала тут нові деталі. Надзвичайною оригінальністю відзначається золота сережка з Трьохбратнього кургану у вигляді скульптурки сфінкса. Вражає висока майстерність стародавнього ювеліра. Чіткі витончені лінії надають образу виразність і красу. Емалеві вставки чудово доповнюють скані візерунки на розетці та п'єдесталі.

Сарматський період представлений на виставці матеріалами з поховань знаті. Це вироби з золота та срібла, знайдені в курганах: Запорізькому, біля села Пороги Вінницької області, Ногайчикському в Криму, Соколовій Могили Миколаївської області, біля села Чугунно-Крепінка Донецької області та Ново-Пилипівка Запорізької області.

Більшість із них є доскональними витворами стародавнього ювелірного мистецтва, відбивають різні художні стилі і технічні прийоми, характеризуючи різноманітні торговельні та культурні зв'язки сарматів з іншими народами.

Самобутністю і оригінальністю відзначаються предмети, виконані в так званому сарматському поліхромному звіриному стилі. Характерною його особливістю є розміщення на фігурі тварини в особливих гніздах-виїмках і металевих перегородках кольорових каменів, пасти.

Звірині мотиви у сарматському мистецтві, як і у скіфському, виконували не тільки декоративну роль, але й сакральну.

Яскравими зразками цього стилю на виставці є золотий браслет і пластина – застібка з Запорізького кургану I ст. до н.е. На кінці браслету надіті наконечники у вигляді голівок тварин. В очах і вухах гнізда заповнені інкрустацією. Подібні браслети та шийні гривни широко представлені в похованнях скіфосарматської епохи. З великою майстерністю виконана композиція на золотій пластині-застібці. На ній зображена сцена боротьби двох рогатих хижаків з биком. Фігури звірів пластичні, їх голови передані високим рельєфом, підкреслені інкрустацією крупні лапи, очі, вуха, роги і кігті.

Зооморфні мотиви використані стародавнім художником і в оформленні масивної спіралевидної гривни з Ногайчикського кургану I ст. до н.е. – I ст. н.е. На кінцях кованого обруча розміщені рельєфні литі фігурки фантастичних тварин,

декорованих вставками кольорового скла. Шийна прикраса, можливо була зроблена тільки для поховального ритуалу.

У цьому ж кургані була знайдена чудова фібула у вигляді дельфінчика. Тіло його виконане з гірського кришталю, а голівка і хвіст із золота.

Визначні зразки мистецтва стародавніх тореувтів були знайдені у похованні сарматського "царя". Це золота масивна гривна, виконана з двох перевитих дротів, що закінчуються виразними голівками коней. У вухах коней вставки блакитної пасти.

Вражаючими знахідками у похованні є поясні пряжки. Одна з них складається з залізної основи, обтягнутої золотом. На ній у високому рельєфі зображені сцена сутички двох грифонів. Фігури тварин, що розміщено по колу, зображені в неприродних позах і поворотах і гармонійно вписуються в форму предмету. Інкрустація з бірюзи і пасти надає виробу декоративний характер. На другій пряжці, виконаній у високому ажурному рельєфі, ймовірно, зображена сцена героїчного епосу.

Цікавим є меч сармата. Руків'я і піхви його (збереглися залишки шкіри і дерева

на лезі) прикрашають витончені вузькі золоті платівки зі вставками блакитної пасти та дві штаповані платівки з зображенням лева.

До цікавих знахідок цього поховання відноситься срібний кубок з ручкою у вигляді фігурки коня. На посудині та золотій гривні нанесені Тамги які були родовими знаками власника.

До своєрідних пам'яток сарматського звіриного стилю можна віднести алебастрову посудину з зооморфною ручкою.

Зразки цього стилю та техніки знайдені у похованні знатної сарматки з Соколової Могили, I ст. н.е. Вона була похована у парадному одязі з золотими прикрасами. Збереглися фрагменти тканин, золотих ниток та сотні золотих нашивних платівок геометричної форми. Біля голови похованої була знайдена пара золотих сережок з крупними гранатовими вставками і підвісками з гірського кришталю.

Знахідки у сарматських курганах дають можливість познайомитися з досягненнями майже всіх культур стародавнього світу (Греція, Італія, Єгипет, Бактрія, Мала Азія, Іран, Індія, Китай).

Пам"ятки ювелірного мистецтва
кочівників

середньовіччя (ІУ–ХІУ ст.)

Дана стаття присвячена виробам ювелірного мистецтва кочівників Північного Причорномор"я, створеним у ІУ–ХІУ ст., з колекції Музею історичних дорогоцінностей України.

Стаття не претендує на зображення повної картини розвитку ювелірного мистецтва даного періоду історії. Автор торкається лише деяких питань, пов"язаних з окремими напрямками в ювелірному мистецтві, намагається простежити основні шляхи його розвитку, відображені в характерних для того часу особливостях художньої творчості древніх майстрів.

Музей історичних дорогоцінностей має в своєму розпорядженні відносно невелику, але унікальну колекцію пам"яток ювелірного мистецтва кочівників середньовіччя. До неї входять чудові ювелірні вироби з золота і срібла, виконані в різноманітних техніках художньої обробки благородних металів, інкрустовані дорогоцінним і напівдорогоцінним камінням, декоровані філігранним, гравірованим і чеканним орнаментом, черню та позолотою. До таких виробів належать прикраси костюма, зброї, кінської упряжі, предмети побуту та ін. Всі вони були знайдені на території сучасної України при археологічних розкопках, в складі поховального інвентаря в похованнях знатних воєначальників і вождів племен.

Ця колекція, мало відома спеціалістам, являє собою велику художньо-історичну і документальну цінність. Багато предметів колекції містять цінні відомості не лише з історії розвитку художнього ремесла, але й про культурні зв"язки і впливи, світовідчуття, традиції і смаки різних кочових суспільств.

Культура кочівників середньовіччя значною мірою синкретична. Вона формувалась в результаті злиття культури власне кочівників-воїнів з місцевою культурою завойованих земель та під сильним впливом культури оточуючих країн, з якими степовики мали різноманітні контакти.

Ювелірне мистецтво кочівників являє собою одну з найбільш важливих сторін культури народів, які заселяли степові простори Північного Причорномор"я в ІУ–ХІУ ст. В ювелірному мистецтві кожного

кочового суспільства спостерігається виникнення нових рис і особливостей, які відповідали новим уявленням і багато в чому різнилися від тих, які були в цих народів в районах колишнього проживання. Тут варто додати, що протягом багатьох століть ювелірне мистецтво кочівників Північного Причорномор"я зазнавало складних трансформацій. При збереженні старих традицій мінялись форми, орнаментальний декор, вдосконалювалась технологія виготовлення, з'явилися нові види технічних прийомів художньої обробки дорогоцінних металів тощо. В кінцевому результаті, розвиток ювелірного мистецтва знаходився в прямій залежності від вимог моди, соціальних умов, загального розвитку культури.

На виставці експонуються кращі зразки музейної колекції пам"яток ювелірного мистецтва гуннів ІУ–У ст., авар УІ–УП ст., хазар УП–УІІІ ст., печенігів Х–ХІ ст., половців ХІ–ХІІІ ст., Золотої Орди ХІІІ–ХІУ ст.

Перша половина 1 тис. н.е. ознаменувала новий етап історичного розвитку Східної Європи. В 370-х роках в південноруські степи з глибин Середньої Азії вторглися кочові гуннські орди, об"єднані в могутній племінний союз. Навала гуннів докорінно змінила вигляд південної частини Східної Європи. В степовій смузі переважаюче становище зайняли тюркомовні племена, які частково знищили, вигнали та асимілювали її старе іраномовне населення. Вогнища античної культури – грецькі колонії, виявились затопленими варварською хвилею і майже повністю знищеними в перші роки гуннської експансії.

Матеріали археологічних досліджень, а також писемні джерела говорять про те, що в другій половині ІУ – першій половині У ст. на всій степовій території від Дону до Середнього Подунав"я формується нова культура кочівників доби великого переселення народів. Вона була пов"язана з появою гуннів в Північному Причорномор"ї.

В ювелірному мистецтві кочівників Північного Причорномор"я широкого розповсюдження набув гуннський поліхромний стиль. Його особливістю є декорування виробів вставками напівдорогоцінних каменів-самоцвітів червонуватих відтінків – бурштину, сердолику, гранату і кольорового скла. Гуннські прикраси, як правило, виготовлені з цільної бронзової основи і обтягнуті золотим листом. Лицьова сторона інкрустована зерню, філігранним орнаментом і самоцвітами в напаяних гніздах різноманітних форм чи в напаяних золотих перегородках /перегородчата інкрустація/. Гармонічне поєднання кольо-

рових вставок каміння з золотим фоном та філігранним геометричним візерунком надають виробу своєрідної краси, яскравості і пишноти, що відповідало смакам гуннської знаті.

Викликає зацікавлення унікальний залізний двосічний меч. Його руків'я декоровано самоцвітами в напаяних гніздах і зерню. В техніці перогородчатої інкрустації виконана поясна пряжка.

Гуннські пам'ятки ювелірного мистецтва є наочним прикладом різноманітних культурних впливів – сплаву греко-римських традицій з елементами сармато-аланського і готського мистецтва і нових віянь, принесених завойовниками-гуннами. На думку ряду дослідників, центром виробництва предметів поліхромного стилю була кримська провінція Візантії – Боспор, який постачав свою продукцію місцевому степовому населенню.

В 50-х роках VI ст. на історичній арені Європи з'являються кочові племена авар, які зіграли важливу роль в епоху раннього середньовіччя.

В степах Східної Європи археологами до даного часу була знайдена і вивчена невелика кількість аварських пам'яток / тим вони і унікальні/. Це пояснюється їх недовгим перебуванням в Північному Причорномор'ї. В Середньому Подунав'ї відкрита більша кількість аварських могильників, в яких знайдено багато предметів озброєння, побуту, ювелірні прикраси тощо.

З дорогоцінних виробів в аварських похованнях, як в Північному Причорномор'ї, так і на Середньому Дунаї, часто зустрічаються срібні геральдичні поясні набори, з литих фігурних платівок, що прикрашали шкіряні пояси.

Поясні набори, які стали в VI–VII ст. загальноєвразійською модою, слугували своїм власникам за ознаку дружинної приналежності, мірило соціального статусу, добробуту та бойових заслуг. Для сучасних дослідників поясні гарнітури, в складі з супутнім інвентарем, стали неоціненним джерелом для соціально-економічних та етно-культурних реконструкцій. Дві такі реконструкції експонуються на виставці. Унікальні срібні платівки вміло прикрашені перегородчастою інкрустацією і дрібною зерню. Судячи з багатих гарнітурів, пояси належали представникам вищої знаті. Цікаво відмітити, що аналогічні типи поясів, з дещо видозміненими гарнітурами, побутують і сьогодні у деяких народів Північного Кавказу та Середньої Азії.

В VII–VIII ст. степи Північного Причорномор'я ввійшли до складу однієї з

наймогутніших держав Європи того часу – Хазарського каганату. Хазарія являла собою різноплеменну державу напівкочового типу, економічною базою якої були розвинуте землеробство, скотарство, торгівля і ремесло. Не останнє значення для зміцнення політичного та економічного положення каганату мали військові походи та політичні союзи з Візантією.

Візантійська імперія справляла на Хазарський каганат величезний вплив в політичному, економічному і культурному відношенні. З імперії та її чорноморських провінцій хазари одержували різноманітні товари, серед них і велику кількість ювелірних прикрас.

До складу виставочної колекції виробів кочівників середньо-віччя ввійшли дорогоцінні предмети з двох найбагатших поховань періоду розквіту хазарської держави VII–VIII ст. Серед них виділяється своєю красою та складністю виконання масивна золота нагрудна прикраса. В деяких деталях прикраси, виконаних в поліхромному стилі, простежуються традиції візантійського ювелірного мистецтва попереднього часу. Це помітно в стилістичних особливостях /манера прикрашувати поверхню кольоровими вставками з каменів-самоцвітів, філігранний орнамент із золотих дротиків та зерні/ і окремих технічних прийомів розміщення вставок каміння в напаяних гніздах.

Ці, а також ряд інших поховань даного кола, були виявлені археологами на межі Лісостепу і Степу. Вони, очевидно, з'явилися внаслідок військових походів, спрямованих проти слов'янських племен, які населяли лісостепову територію Східної Європи, зокрема лісостепову територію сучасної України.

Багатство інвентаря поховань говорить про знатність воїнів-кочівників. Наявність великої кількості різноманітних речей, в тому числі і прикрас, пояснюється поминальними традиціями – прощальними подарунками учасників поховальної церемонії померлому, котрий займав високе становище в хазарському суспільстві. В результаті досліджень хазарських поховань, вчені дійшли висновку, що вони звершені по обряду трупоспалення, характерному для того часу у кочових народів, які розселились на величезній території степового Євразійського поясу, від передгір'я Алтаю до Дунаю.

В результаті ослаблення Хазарського каганату /X ст./, а потім і його повного розпаду, південноруські степи переходять під владу так званих пізніх кочівників. На підставі археологічних та письмових даних можна виділити два періоди історичного

розвитку пізніх кочівників середньовіччя: печенізький / X – поч. XI ст./ і половецький /середина XI – поч. XIII ст./.

Вперше печенізькі орди з'явилися в степах Північного Причорномор'я в кінці IX ст. На початок X ст. вони повністю розселились на території між Доном і гирлом Дунаю і володарювали там близько 150 років. Прабатьківщиною печенігів були степові області на північ від Аральського моря.

Після печенігів в степи ринули половецькі орди. Древнє місцеперебування половців – степи сучасного Північного Казахстану та Південного Сибіру. Розправившись з печенігами, вони зайняли панівне становище в степах Східної Європи і Середньої Азії, які з XI ст. стали називатись половецькими. На середину XIII ст. ще несформована половецька державність була знищена монголо-татарами. Частина половців ввійшла до монгольського племінного союзу.

Серед багатьох курганів, що заповнювали південноруські степи, виділяються групи порівняно невеликих насипів. Під ними і знаходились поховання пізніх кочівників, які датуються в основному X–XIII ст. Значна кількість поховань цього часу розміщувалась також і в великих курганних могильниках попередніх епох/бронзового віку, скіфо-сарматських/.

Як у печенігів, так і у половців поховальний інвентар представлений речами, які згідно обряду, повинні були супроводжувати померлого в потойбічний світ. Найпоширенішою знахідкою в могилах пізніх кочівників була кінська зброя. Окрім зброї в них знайдено величезну кількість різнотипної зброї. Побутове начиння та знаряддя праці представлені дуже слабо. Звичайно жіночі поховання того періоду, а іноді і чоловічі, супроводжуються невеликою кількістю ювелірних прикрас та предметами туалету, як місцевого виробництва, так і привізними.

На виставці експонується виняткова знахідка – вуздечний набір. Він складається зі срібних фігурних платівок, які були обов'язковою прикрасою кінської вуздечки / X – поч. XI ст./, знайдені в похованні знатного печенізького воїна.

Технологія виготовлення платівок включає лиття з наступним доопрацюванням деталей орнаменту різцем. Платівки позолочені, прикрашені черню. Витоки технології виготовлення та орнаменталістики у вигляді рослинно-стрічкового плетіння беруть початок зі східносередземноморських традицій, а точніше візантійського мистецтва IX–XI ст. Поширенню у печенігів Північного Причорномор'я на-

ремінних прикрас з візантійським в основі орнаментом сприяли прямі контакти їх з населенням візантійських провінцій в Криму.

До часу панування половців в степах сучасної України належить серія жіночих ювелірних прикрас: сережки, скроневі підвіски, які експонуються на виставці. Деякі з цих виробів мають аналоги серед прикрас з древньоруських скарбів і датуються кінцем XI–XIII ст. Наприклад, срібна тринамистинна сережка, прикрашена зерню та філігранним орнаментом, а решта типово кочівницькі, зроблені місцевими майстрами XII–початку XIII ст.

До половецького часу відносяться і деякі речі з Чингульського кургану. Поховальний комплекс, знайдений в Чингульському кургані, унікальний в усіх відношеннях. Сам курган являв собою шестиметрову споруду, насип якої був насичений уламками візантійських амфор XII–XIII ст. П'ять кінських кістяків зі зброєю і сідлами були знайдені навкруг поховальної ями. На самому її дні містився дерев'яний саркофаг, розміром 2,5x1,2 м. В саркофазі знаходилось поховання половецького хана. Його череп прикрашувала полотняна шапочка з нашивними срібними платівками, інкрустованими самоцвітами. Хан був одягнутий в шовковий "кафтан", розшитий безліччю срібних з позолотою бляшок та золототканих медальйонів з перлами. Одяг доповнювали три парчевих пояси, прикрашені набором срібних з позолотою платівок та чудовими пряжками.

На грудях хана лежав масивний срібний плетений ланцюг. Золоті персні з каменями-самоцвітами прикрашали пальці його рук. В лівій руці хан тримав витий золотий стрижень, який був символом влади, а ступні ніг були заплутані ланцюгом тонкого плетіння. Поряд з померлим лежала згорнута кольчуга, позолочений залізний шолом з напівмаскою та кольчужною бармицею, яка захищала плечі і шию від ураження, щит, сагайдак і налуччя, прикрашені масивними срібними фігурними платівками, довга шабля та лук. В сагайдаці лежали три стріли з орнаментованими древками. Поряд знаходився ніжик з кістяним руків'ям для заточки стріл. Справа біля плеча стояла прекрасна ритуальна чаша – курильниця на високому піддоні. Під нею – два залізних кинжали з кістяними руків'ями, прикрашеними платівками-ковпачками срібними з позолотою і черневим малюнком.

На початку XIII ст. в Центральній Азії створилась могутня монгольська держава на чолі з Чингісханом. Всі племена, що

входили до її складу, займались в основному скотарством, вели кочовий спосіб життя. По імені одного з головних племен монголи носили також назву татари.

З 1206 року монголо-татари стали проводити по відношенню до сусідніх земель і держав завойовницьку політику. Внаслідок чого були захоплені Північний Китай, Маньчжурія, землі Південно-Східного Сибіру.

Літом 1219 року, зібравши величезну армію, Чингісхан почав загарбання Середньої Азії. Цей похід став початковим етапом завоювання монгольськими ордами країн Західної Азії і Східної Європи. На 1242 рік армії монголо-татар, розгромивши і підкоривши багато країн Азії та Європи, на чолі з ханом Батием /онуком Чингісхана/, вийшли до кордонів Північної Італії і Німеччини.

Внаслідок завойовницьких походів, в складі заснованої Чингісханом імперії монголів, створилось три її західних улуси, які деякий час залежали від великого хана монголів в їх столиці Каракорумі /Монголія/, а потім стали самостійними державами. Найбільшим західним улусом монголів був улус Джучі, який з часом одержав назву Золота Орда. Його столицею стало місто Сарай на Нижній Волзі. Русь не була включена до складу Золотої Орди, однак вона була в залежності від неї і платила щорічну данину монгольським ханам.

Протягом XIII–XIV ст. Золота Орда була однією з наймогутніших держав Європи та Азії. Вона проіснувала більше 200 років. В результаті внутрішніх протиріч і посилення Московської Русі, монголо-татарська держава розпалась на окремі ханства.

Характер культури Золотої Орди зумовлений особливостями політичного, економічного і соціального життя держави. Це виразилось у взаємодії культури степовиків-кочівників з синкретичною культурою міст. Золотоординські міста населяли окрім моноголо-татар привезені сюди половці, болгари, руські, угромовне населення Поволжжя, вихідці із Західної Європи і Середньої Азії, Ірану, Криму, Кавказу, Китаю і т.д. Саме їх руками була створена міська культура, основу якої складали традиції та художні особливості осілих високорозвинутих цивілізацій підкорених народів.

Серед ряду галузей ремісничо-художнього виробництва, велика роль відво-

диться ювелірному мистецтву. В ньому найповніше відбилися смаки степової та міської знаті, їх ідеологія.

При всій численності привізних різностильових речей в Золоту Орду, місцеве художнє ремесло виявляє деякі особливі, власні тенденції в розумінні декоративної форми ювелірних виробів.

Основною рисою, характерною для золотоординського стилю ювелірного мистецтва, є техніка декору виробів, головним чином посудин-кубків на довгих ніжках, ковшів, чаш. Техніка декору цих речей схожа. Вона полягає в наступному: чеканною чіткою лінією наносився контур зображення, всередині малюнок доповнювався короткими штриховими лініями, нанесеними гострим зряддям. Фон покривався крапками або відбитками спеціальним інструментом для чеканки.

Типовими ознаками, притаманними ювелірному мистецтву Золотої Орди, являються сюжетні замисли місцевих творів, втілені в декорі їх творів. Зображення здаються іноді надто реалістичними, але в цілому вони виглядають як орнаментальні мотиви, підпорядковані структурі виробу, включені в спеціальні зони орнаменту, що відповідають будові предмета – в медальйони, розетки, бордюри. Як правило, поверхня вищевказаних зон орнаменту покривалась позолотою, яка іноді виступала за їх межі.

На виставці можна ознайомитись з яскравими зразками золотоординського ювелірного мистецтва. Серед них виділяється своєю оригінальністю і мистецьким виконанням срібний ківш. Аналіз орнаментальних мотивів показує схожість декору ковша з пам'ятками ювелірного мистецтва Золотої Орди, однак форму посудини з ручкою у вигляді голови дракона можна вважати китайською, яка походить з III–IV ст. Окрім форми, з репертуару китайського мистецтва золотоординський ювелір запозичив квітку лотоса. Схожа форма квітки за класифікацією вчених є типовою для першої чверті XIV ст.

Посудини з ручкою у вигляді голови дракона не численні. До недавнього часу відомо всього 8 аналогічних ковшів, 7 із них знайдено на території СРСР, 1 – в Китаї.

На прикладах виробів кочівників середньовіччя, включених у виставочну колекцію, можна судити про високий розвиток ювелірного мистецтва, яке було невід'ємною частиною культури народів степу IV–XIV ст.

Von der Mitte des 11. Jahrhunderts bis zum Mongolensturm beherrschten jene turksprachigen Reiternomaden die Steppengebiete zwischen Donaumündung und Irtyš, die aus orientalischen und kaukasischen Quellen als Qipčaq, aus byzantinischen Berichten als Kumanen und aus ostslawischen Chroniken als Polovzer¹ bekannt sind (im folgenden richtet sich der Gebrauch der verschiedenen Namen nach den Quellen der betreffenden Reiche). Auch die Polovzer/Kumanen/Qipčaq haben, ebenso wie viele andere nomadische Völker, keine schriftlichen Quellen zu ihrer Geschichte hinterlassen. Somit bleiben neben archäologischen Zeugnissen und einigen mündlichen Überlieferungen nur die Berichte benachbarter Völker als historische Quellen. Häufig jedoch spiegeln diese vor allem den Gegensatz zwischen nomadischen und sesshaften Kulturen wider, der für beide Seiten einen wichtigen Bestandteil der kulturellen Eigendefinition ausmachte.

Die Berichte beinhalten oft eine scharfe Abgrenzung gegenüber den „Zeltbewohnern“, „Heiden“ und „Fremdstämmigen“ aus der Steppe, verdeutlichen andererseits aber auch die militärische Überlegenheit der mobilen Reiternomaden. In einer Beschreibung der Kumanen geht der byzantinische Autor Eustachios von Thessalonike auf beide Aspekte ein: „Sie sind ein Volk ohne festen oder dauerhaften Wohnsitz, deshalb sind sie nicht zivilisiert. Sie wollen sich des Territoriums anderer bemächtigen, können es aber nicht bevölkern ... Er [der Kumane] ist auf der Stelle fort und in Sicherheit. Man hat kaum Zeit, ihn wahrzunehmen, da verschwindet er schon wieder ...“

Obwohl viele Quellen in ähnlichem Stil über die Polovzer berichten, finden sich auch vereinzelte Hinweise auf ökonomische, dynastische und kulturelle Beziehungen, die die Ideologie der Abgrenzung teilweise relativieren. Im folgenden soll vor allem anhand der schriftlichen Quellen versucht werden, die Kontakte der Polovzer zu benachbarten Kulturen zu skizzieren und ihre Bedeutung für die Geschichte Mittelasiens, Osteuropas und der angrenzenden Regionen darzustellen.

Die Westwanderung der Qipčaq

Die früheste Erwähnung der Qipčaq findet sich in einem alttürkischen Runentext aus dem 9. Jahrhundert, der „Türken und Qipčaq“ als Herrscher des Westtürkischen Reiches an der Grenze Chinas bezeichnet. Nach dessen Zerstörung durch die Uiguren im Jahre 744 begann eine Westwanderung türkischer und protomongolischer Stämme, die auch die Qipčaq erfaßte. Seit dem Ende des 9. Jahrhunderts siedelten sie gemeinsam mit den Kimak am Irtyš und wurden in einer Reihe orientalischer Quellen als „einer der Stämme der Kimak“ bezeichnet.

Im 10. Jahrhundert berichtete die anonyme persische Geographie „Hudūd al-Ālam“ über die Einwanderung der Qipčaq in die Steppe nördlich des Aralsees: „Die

Qipčaq sind ein Clan, der sich von den Kimak abgespalten und in dieser Gegend niedergelassen hat.“ Seit dem 11. Jahrhundert wurden die Steppen des heutigen Kasachstan als „Dešt-i-Qipčaq“ bezeichnet, während die Kimak aus den Quellen verschwanden. Nach einer erneuten Westwanderung gerieten die westlichen Stämme der Qipčaq, die ab Mitte des 11. Jahrhunderts die Schwarzmeersteppe beherrschten, in die Nachbarschaft der Kiever Rus' und des Byzantinischen Reiches. Die ostslawischen Chroniken berichteten über den ersten Zusammenstoß im Jahre 1055: „In diesem Jahr kam Boluš mit den Polovzern. Vsevolod schloß Frieden mit ihnen und sie zogen dorthin zurück, woher sie gekommen waren.“ Die byzantinischen Chronisten verwendeten auch häufig den antiken Völkernamen „Skythen“ und verwiesen damit ungewollt auf ein kontinuierliches Element der byzantinischen Außenbeziehungen von der Antike bis zum Mittelalter (Abb. 1).

Kriegerische Auseinandersetzungen

Im Gegensatz zu den Mongolen errichteten die Polovzer zu keinem Zeitpunkt einen alle Stämme umfassenden politischen Verband, von dem eine existenzielle Gefahr für die umliegenden Reiche hätte ausgehen können. Vielmehr berichtete der Handelsreisende Petacha in der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts: „Die Kumanen haben keine Könige, sondern nur Fürsten und wohlhabende Familien.“ Zum multi-ethnischen Verband der Polovzer gehörten auch ältere Bevölkerungsgruppen der Steppen (Chazaren, Bulgaren, Alanen, Pečenegen) sowie nachrückende türkische und mongolische Stämme.

Obwohl die Polovzer niemals eine dauerhafte Eroberung der angrenzenden Reiche anstrebten, bedrohten sie durch ihre Beutezüge Bevölkerung und Wirtschaft der angrenzenden Regionen. Zumeist blieben die Möglichkeiten der betroffenen Reiche auf Abwehrmaßnahmen beschränkt, lediglich zu Beginn des 12. Jahrhunderts gelangen den Fürsten der Kiever Rus' sowie den Chozmiern erfolgreiche Gegenzüge in die Steppe. Die byzantinischen Herrscher spielten angesichts der permanenten Bedrohung mit dem Gedanken, den römischen Donaulimes als Befestigungsanlage zu erneuern. Der ungarische König Andreas II. verlieh 1211 dem Deutschen Orden Ländereien in Siebenbürgen mit der Auflage, sie gegen die Überfälle der Kumanen zu schützen. Auch die Kiever Fürsten versuchten, eine direkte Berührung der Machtbereiche zu vermeiden, indem sie von den Polovzern besiegte Pečenegen und Torken auf ihrem Gebiet ansiedelten. Keine dieser Maßnahmen konnte jedoch einen dauerhaften Schutz bewirken.

Die Gründe für die Überfälle der Nomaden waren vielfältig: Klimaschwankungen führten zum Verlust großer Viehherden, die Lebensunterhalt und Tauschprodukte für den Handel mit Sesshaften geliefert hatten. In dieser Situation verschafften sich die in ihrer Existenz bedroh-

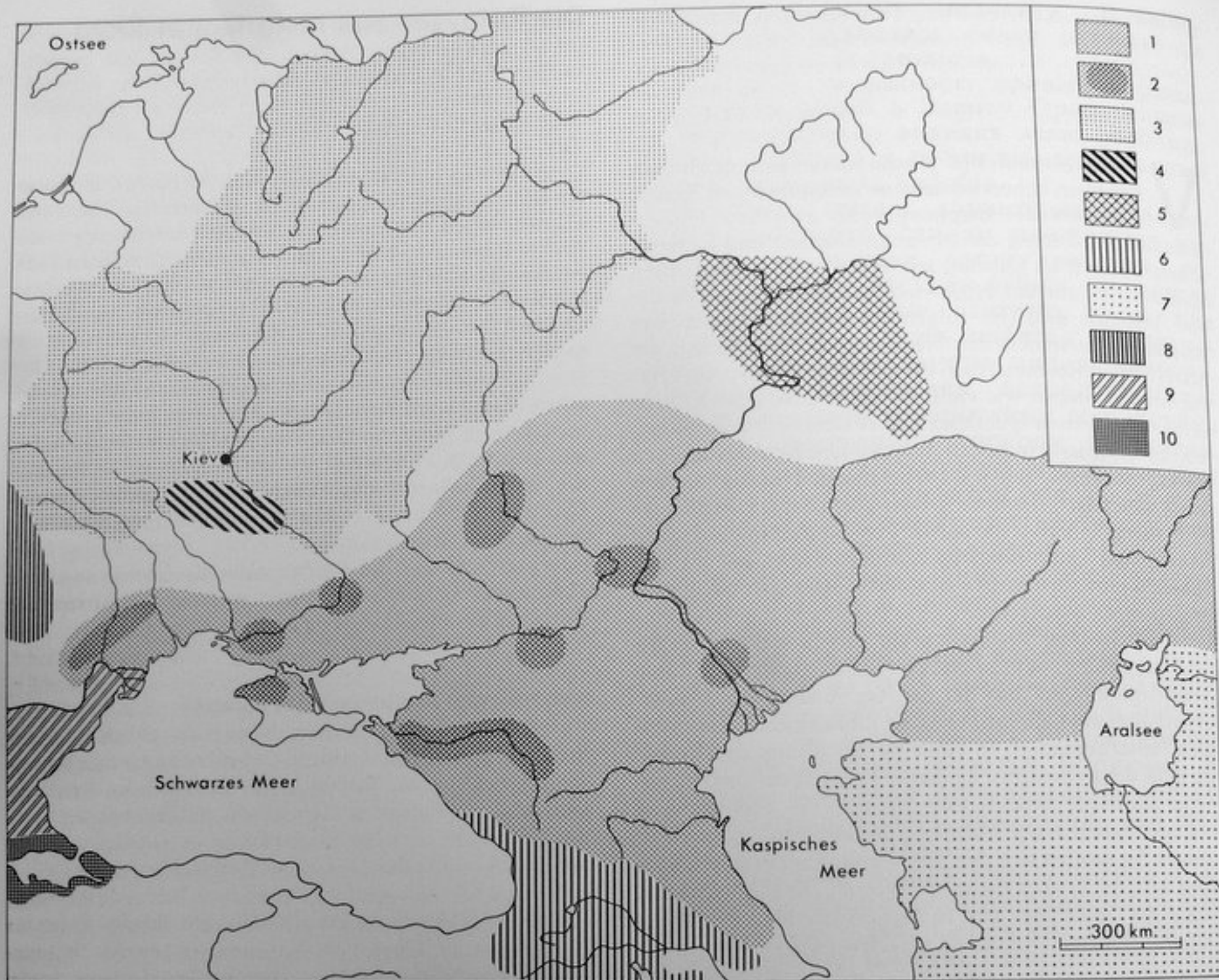

Abb. 1. Verbreitung der Polovzer und benachbarter Stämme. 1 Polovzer/Kumanen/Qipčaq. 2 Polovzerstämme. 3 Kiever Rus'. 4 Angesiedelte Pečenegen, Torken. 5 Volgabulgaren. 6 Georgien. 7 Chorezmien. 8 Ungarn. 9 Bulgarien (bis 1185 zu Byzanz). 10 Byzanz.

ten Polovzer die benötigten Güter durch Überfälle. Auch der Verlust von Weidegebieten an benachbarte Stämme drängte die Unterlegenen gegen die Grenzen der Nachbarreiche. Nicht zuletzt spielte auch der Versuch einzelner Khane, sich durch militärische Erfolge zu profilieren, eine Rolle.

Häufig allerdings wurden die Polovzer auch von rivalisierenden Machtgruppen der Nachbarreiche in deren innere Streitigkeiten verwickelt. 1090 versuchte Roman Diogenes, der sich fälschlich als Sohn eines früheren Kaisers ausgab, mit Hilfe der Kumanen den Thron in Konstantinopel zu erlangen: „Er gewann eine Schar Kumanen für sich, gelangte zu den Dörfern Thrakiens und verlangte, daß man ihn als Kaiser ausrief.“ Während die Kiever Fürsten bei feudalen Streitigkeiten in der Rus' häufig auf die erwähnten Pečenegen und Torken zurückgriffen, bedienten sich ihre Gegner der Polovzer. Für die mit der Fürstenlinie der Ol'goviči aus Černigov lange verbünde-

ten Stämme der Polovzer verwendeten die Chronisten gar den Begriff „Polovci Ol'goviče“ (Polovzer der Ol'goviči).

Während in Byzanz und der Rus' unterlegene Thronanwärter oder Gegner der Zentralgewalt die Unterstützung der Nomaden suchten, bedienten sich umgekehrt die Herrscher Ungarns und Georgiens der Polovzer, um die Macht der Feudalherren einzuschränken. So berichtet die georgische Chronik über die Einwanderung der Qipčaq im Jahre 1118, mit deren Hilfe König David den Kampf gegen die Selçuken verstärken wollte: „Die Qipčaken aber ließen sich mit ihren Familien an geeigneten Orten nieder, wofür aus den reihenweise Vorüberziehenden 40 000 ausgewählt wurden ...“

In Byzanz wurden die Führer der angesiedelten Nomaden gar zu Grundherren, worüber Niketas Choniates klagte: „Wenn sie einen persischen Gaul mitbrachten oder ein paar Goldmünzen hinlegten, wurden sie sogleich un-

ter die Soldaten eingereicht und mit einer Urkunde ausgestattet, welche ihnen fruchtbare Äcker und dienstbare Romäer zuwies. So kam es, daß ein kriegskundiger Romäer einem halbbarbarischen Menschen Steuern zahlen mußte.“ Für eine Ansiedlung von Polovzern auf dem Gebiet des Kiever Reiches fehlen ähnliche Belege in den Quellen, jedoch können einige Ortsnamen (Polovyci, Polovca) sowie die Ansiedlung der Pečenegen und Torken als indirekte Hinweise gelten.

Die Ansiedlung der Nomaden führte anfangs zu erheblichen Belästigungen für die sesshafte Bevölkerung. Ungarische und persische Quellen berichten, daß die Kumanen/Qipčaq ihre Herden auf die Äcker der Bauern trieben oder deren Dörfer überfielen. Über die georgische Königin Tamar wird in der Chronik angemerkt: „Ihr altes Königreich Abchazien hielt sie in Ruhe, so daß nicht ein Huhn getötet wurde ... Osseten, Mtiulen und Qipčaq wagten nicht zu stehlen ...“ Zumeist jedoch unternahm die Herrscher nichts gegen ihre neuen Untertanen, um deren militärische Unterstützung nicht zu verlieren.

Auf die problematische Übergangszeit folgte jedoch bald die Aufnahme von Heiratsbeziehungen mit der sesshaften Bevölkerung und die Herausbildung von Lebensformen mit Elementen beider Kulturen. In Georgien vermischten sich die Qipčaq mit den bereits früher eingewanderten, halbseßhaften Alanen. Auch an der Steppengrenze der Kiever Rus' belegen Grabfunde aus dem 12. Jahrhundert eine Vermischung ostslawischer und polovzischer Bevölkerungselemente. Für die Nachkommen aus den Verbindungen zwischen Byzantinern und verschiedenen Turkvölkern verwendeten byzantinische und westliche Chronisten eine Reihe spezieller Begriffe (Turcopoli, Mixobarbaroi). Besonders am Beispiel der nach Ungarn eingewanderten Kumanen läßt sich der allmähliche Übergang zur Seßhaftigkeit anhand vieler Zeugnisse verfolgen.

In einigen Fällen vermochten die eingewanderten Polovzer/Kumanen bedeutenden politischen Einfluß in ihren Gastländern zu nehmen. Die Familie der Asen, die ab 1185 Bulgarien von der byzantinischen Herrschaft befreite und anschließend das II. Bulgarische Reich regierte, gehörte zu den auf byzantinischem Gebiet angesiedelten Kumanen. In Ägypten führte der Import von kumanischen Sklaven, die zu Soldaten ausgebildet und in die Hofgarde eingereiht wurden, zu deren Machtübernahme. Der byzantinische Chronist Georgios Pachymeres bemerkte über einen Sultan: „Dieser Mann war nämlich kumanischer Herkunft und einer von jenen, die man als Sklaven dorthin verkauft hatte.“ Die von Kumanen gegründete Mamlukendynastie regierte Ägypten bis zu dessen Eroberung durch die Osmanen im Jahre 1517.

Dynastische Verbindungen

Auch Heiratsbeziehungen zwischen den führenden Clans der Polovzer und den Herrscherfamilien der Nachbarreiche stellten ein kontinuierliches Element der Außenbeziehungen dar und stabilisierten die politischen und militärischen Verbindungen gegen Dritte. Über einen Herrscher des Chorezmreiches berichtet eine Quelle: „Tekeš verbündete sich mit dem Khan der Qipčaq, Ikran, und heiratete dessen Tochter.“ Auch König David von

Georgien heiratete etwa 1109 „Guranducht, die Tochter des Qipčaqenfürsten Atraka, des Sohnes von Scharukhan.“ Ebenso verheiratete der byzantinische Hof den Kumanenführer Sirgan nach seiner Taufe und der Ansiedlung seines Stammes auf byzantinischem Gebiet mit einer Adelligen.

Die engsten dynastischen Verbindungen der Polovzer bestanden zu Ungarn und der Kiever Rus'. Der ungarische König Ladislaus IV. (1272–1290) wurde wegen seiner kumanischen Mutter und seines kumanischen Hofstaates als „Ladislaus der Kumane“ bezeichnet und in einer Reihe von Quellen wegen seiner engen Verbindungen zu den Nomaden angegriffen. Der ungarische Adel wandte sich sogar an den Papst, der in mehreren Briefen beklagte, daß am ungarischen Hof kumanische Kleider und Frisuren getragen würden, die Christianisierung der Kumanen dagegen ausbleibe. Nur auf Druck des um seine Stellung fürchtenden Adels wurde ein Statut verabschiedet, das die Rechte der kumanischen Grundherren einschränkte und ihnen verbot, christliche Ungarn als Sklaven zu halten.

Die ostslawischen Chroniken berichten zwischen 1094 und 1153 über zwölf Heiraten zwischen Fürsten der Rus' und kumanischen Frauen. Häufig wurden Friedensschlüsse durch Heiraten bekräftigt, so zum Beispiel 1094: „Svjatopolk schloß Frieden mit den Polovzern und nahm eine Tochter Tugorkhans, des Polovzerfürsten, zur Frau.“ Im 12. Jahrhundert entstammte ein nicht geringer Teil der ostslawischen Fürsten solchen Verbindungen. Daß hierdurch Sprache und Kultur der Polovzer in der Rus' verbreitet wurden, fand nur durch die ablehnende Haltung der Chronisten keinen Niederschlag in den Quellen. Die dem Klerus angehörigen Schreiber betonten vor allem den religiösen Gegensatz zu den nichtchristlichen Nomaden und schilderten deren Überfälle als „Strafe Gottes für die Sünden der Christen“. Dagegen erwähnten sie dynastische, kulturelle und ökonomische Beziehungen, wenn überhaupt, nur beiläufig.

Handelsbeziehungen

„Schon wieder hat man uns den Weg zu den Griechen abgenommen.“ Diese Klage, mit der 1171 die Fürsten der Rus' zu einem Feldzug gegen die Polovzer aufgerufen werden, wird häufig als Beleg für die Blockierung der Handelswege im 12. Jahrhundert angeführt. In der Tat stellten Überfälle und erzwungene Tribute eine Störung des Handels zwischen Byzanz und der Rus' dar. Andererseits ist erwiesen, daß zwischen den eurasischen Nomaden und ihren sesshaften Nachbarn stets auch Handelsbeziehungen bestanden. Die Steppenbewohner versorgten sich mit Agrarprodukten und Luxusgütern und lieferten im Gegenzug Vieh und Jagdbeute, in den Orient häufig auch Sklaven. Über die Stadt Sudak berichtete al-Warrāq: „Dort verproviantieren sie sich, weil die Kaufleute sie aufsuchen, um Kleiderstoffe und andere Artikel, die sie zu ihnen einführen, zu verkaufen und im Gegenzug Sklavinnen, Sklaven, Biber und Schwarzfüchse einzukaufen.“

Daß viele der Sklaven Kriegsgefangene aus der Rus' waren, belegt die Klage der Chronik: „Die Polovzer aus der Steppe nahmen Gefangene und verödeten das ganze Land.“ Im Gegenzug erwähnt das (in seiner Echtheit al-

lerdings umstrittene) Igor-Lied die Importe der Polovzer aus dem Orient und bestätigt so al-Warrák: „... rissen sie an sich die schönen Mädchen der Polovzer und mit ihnen Gold, Brokat und köstliche Samte.“ Daß der Handel mit den Polovzern selbst in Kriegszeiten nicht abriß, belegt eine Notiz der Chronik: Auf seinem Weg in die Steppe traf das Heer der Rus' auf „Kaufleute, die von den Polovzern zurückkehrten“. 1233 sandte nach Ibn Bibi der „König der Rus“ an den Hof der Selçuken neben anderen Geschenken auch „wohlerzogene Pferde“, die wohl über den Handel mit den Polovzern in die Rus' gelangt waren. Eine Reihe von Lehnwörtern für die erwähnten Handelsgüter in den ostslawischen Quellen bestätigt die Berichte ebenso wie Funde orientalischer Waren aus dem 12./13. Jahrhundert.

Den Handel zwischen Byzanz und den Kumanen belegt der Bericht über den bereits erwähnten Roman Diogenes. Vom Kaiser in Cherson auf der Krim festgesetzt, suchte er Kontakt zu Kumanen, um mit deren Hilfe zu fliehen: „Er lehnte sich hinüber und unterhielt sich ein- zweimal mit den Kumanen, die sich dort zum Zweck des Handels und um notwendige Dinge einzukaufen, aufhielten.“ 1340 empfahl der italienische Kaufmann Pegolotti seinen Kollegen, die auf der Krim Handel treiben wollten, „zwei gute Diener anzuwerben, welche die kumanische Sprache sprechen“. Der „Codex Comanicus“, ein von westlichen Missionaren und Kaufleuten gegen Ende des 13. Jahrhunderts auf der Krim verfaßtes lateinisch-persisch-kumanisches Wörterbuch, enthält u.a. eine Warenliste, deren Bestandteile auch auf Handel mit dem Kiever Reich schließen lassen. Obwohl die beiden zuletzt genannten Quellen aus der Zeit der mongolischen Herrschaft stammen, erlauben sie in begrenztem Maße doch Rückschlüsse auf die vorangegangene Periode.

Die mongolische Eroberung

Die Hegemonie der Polovzer/Kumanen/Qipčaq über die Steppengebiete Mittelasiens wurde ab 1235 durch die Herrschaft der Mongolen abgelöst. Über die Assimilation der zahlenmäßig unterlegenen Eroberer durch ihre Untertanen berichtet al-Omari: „Früher war dieses das Gebiet der Qipčaq. Als aber die Mongolen es eroberten, wurden die Qipčaq ihnen untertan. Danach vermischten und verschwägerten sie sich mit ihnen ... und sie wurden wie die Qipčaq.“ Auch der „Codex Comanicus“ und die Anmerkung Pegolottis verweisen auf die Bedeutung der polovzischen Sprache und Bevölkerung in der Goldenen Horde, dem westlichsten mongolischen Teilreich.

Aus den geschilderten Tatsachen wird deutlich, daß die Polovzer/Kumanen/Qipčaq vom 11.–13. Jahrhundert auf die Geschichte Mittelasiens und der angrenzenden Regionen starken Einfluß nahmen. Ihre militärische Schlagkraft machte sie zu einem wichtigen Faktor für die Machtverhältnisse zwischen den angrenzenden Reichen. Polovzische Militärs und Fürstengattinnen wurden zu machtvollen Figuren insbesondere der Innenpolitik Georgiens, Persiens und Ungarns. In Ägypten und Bulgarien vermochten eingewanderte oder als Sklaven importierte Kumanen gar eigene Dynastien zu gründen. Auch durch ihre Funktion als Bindeglied zwischen weit auseinandergelegenen Wirtschaftsräumen erlangten die Polovzer Bedeutung. Auf besonders enge Verbindungen zur Kiever Rus' lassen die kontinuierlichen Bündnisse mit einzelnen Fürstenlinien sowie die daraus resultierenden zahlreichen Heiratsverbindungen schließen. Bei Auseinandersetzungen innerhalb der Rus' stellten die polovzischen Hilfskontingente einen wesentlichen Faktor dar. Ohne Zweifel zogen diese Kontakte auch kulturellen Austausch nach sich. Ebenso läßt sich für die anderen Nachbarreiche feststellen, daß sie intensive militärische, politische und ökonomische Kontakte zu den Polovzern unterhielten. Nicht zuletzt stellen diese einen maßgeblichen demographischen Faktor in der Geschichte Mittelasiens dar, da viele der heute dort lebenden Völker polovzische Elemente in sich aufgenommen haben.

¹ Die in diesem Katalog benutzte Bezeichnung „Polovzer“ folgt dem Sprachgebrauch der Historiker, während die Archäologen auch häufig von „Polovzen“ sprechen.

Literaturverzeichnis

- S. M. Achindžanov, Kypčaki v istorii srednevekovogo Kazachstana [Die Kypčak in der Geschichte des mittelalterlichen Kazachstan] (Alma-Ata 1990).
- P. Diaconu, Les Coumans aux Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles. Bibliotheca Historica Romaniae, Études 56 (Bukarest 1970).
- D. Düll, Der Codex Comanicus. Entstehung und Bedeutung. Bochumer historische Studien 23 (Stuttgart 1980).
- P. B. Golden, Cumanica I: The Qipčaks in Georgia. In: Archivum Eurasiae Medii Aevi IV (Wiesbaden 1984) 45–89.
- A. Pálóczy-Horvát, Besenyök, kunok, jasok [Pečenegen, Kumanen, Jazygen] (Budapest 1989).
- S. A. Pletneva, Polovcy [Die Polovzer] (Moskva 1990).
- O. Pritsak, The Polovcians and Rus'. In: Archivum Eurasiae Medii Aevi II (Wiesbaden 1982) 321–380.
- L. Selmeczi, The settlement structure of the Cumanian settlers in the Nadykunság. In: Gy. Kádly-Nady (Hrsg.), Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh (Budapest 1976) 255–262.

In der Ausstellung werden unter Kat.-Nr. 209 vier meist überlebensgroße menschengestaltige Steinfiguren gezeigt, die kennzeichnende Beispiele der polovzischen Großplastik repräsentieren. Die russische volkstümliche Bezeichnung *kamennaja baba* (= steinernes Weib), die generell für diese Steinskulpturen Verwendung findet, täuscht eigentlich über den Tatbestand hinweg, daß es sich um Darstellungen von Frauen, besonders häufig aber auch von Männern handelt. Das Berliner Museum für Vor- und Frühgeschichte verfügt über diese Stücke dank der Vermittlung und der engen Rußlandkontakte Rudolf Virchows, der Ende des letzten und zu Beginn dieses Jahrhunderts den Ankauf anregte.

Bereits bei den Skythen spielten im Zusammenhang mit dem Grabritual Steinfiguren eine wichtige Rolle (siehe S. 161 ff., Beitrag Belozor). Allgemein üblich wurde diese Sitte im Alt türkischen Reich des 7. und 8. Jahrhunderts, dessen Schwerpunkt im heutigen Grenzbereich von Sowjetunion, Mongolei und China lag. Verstorbene männlichen Angehörigen der führenden Adelsgeschlechter wurde ein Abbild in Stein errichtet. Vor allem aus chinesischen Schriftquellen ist bekannt, daß die Turkstämme die Vorstellung hatten, mit dem steinernen Denkmal der Seele des Verstorbenen eine Heimstatt zu bieten, den Toten in seinem Abbild ständig anzusprechen, ihm auch opfern zu können. Diese Denkmale werden dort, wo der Zusammenhang noch ungestört ist, häufig an der Ostseite einer rechteckigen Einfriedung angetroffen. In deren Mitte konnten bisweilen noch in einer Grube die Reste von Opferungen oder Gedächtnismahlzeiten (meist Knochen von Pferd und Schaf) nachgewiesen werden. Fast alle diese Figuren halten ein becherartiges Gefäß. Damit soll sehr wahrscheinlich die Teilnahme des Toten an einem Umtrunk und Totenmahl ausgedrückt werden.

Bei dem Turkvolk der Polovzer (nach der Namensbezeichnung ihrer russischen Gegner) oder Kumanen (nach ihrer eigenen türkischen Benennung) fand der nomadische Steinfigurenkult seinen stärksten und auch künstlerisch ausdrucksvollsten Niederschlag. Die Kumanen erschienen im Jahre 1055 in der südrussischen Steppe. Ihr Herrschaftsgebiet erstreckte sich etwa 1000 km von Ost nach West und etwa 600 km von Nord nach Süd. Im Jahre 1240 machte die tataro-mongolische Eroberung ihrer Herrschaft ein Ende. Während des 11. und 12. Jahrhunderts waren die Kumanen die Hauptgegner des ersten russischen Staates, der Kiever Rus'.

Die Kumanen stellten in der Nähe ihrer Gräber Steinfiguren mit Vorliebe an markanten Stellen der Steppe auf, wie auf alten Grabhügeln oder an Wegkreuzungen. Die Figuren gehörten gleichsam zu ruhenden Punkten im Leben der Nomaden, die nicht ziellos in der Steppe umherstreiften, sondern bestimmte Gegenden, oft jahreszeitlich bedingt, mit ihrem Vieh immer wieder aufsuchten.

Im Unterschied zu ihren alttürkischen Vorfahren wurden bei den Kumanen männliche und weibliche Statuen hergestellt, wobei die Frauen an der entblößten Brust, dem Halsschmuck und Kopfputz zu erkennen sind, während Männer vor allem durch Helme und Brustpanzer gekennzeichnet werden. Bei beiden sind oft die hohen Stiefel vom Steinmetz besonders herausgearbeitet. Stiefelschäfte werden mit Riemen an den Oberschenkeln oder am Gürtel gehalten. Am Gürtel der Frauen hängen häufig Messer, Kämmen, Feuerstähle, Siegel, Taschen, bei den Männern Säbel, Köcher und Bogen. Fast ausnahmslos halten die Figuren ein becherartiges Gefäß mit beiden Händen vor ihren Leib.

Das Material der Statuen ist grauer Sandstein, der in der südlichen Steppe an mehreren Orten ansteht. Besonders an den Sockeln, die einst in der Erde steckten und weitgehend unsichtbar waren, sind die Schlagspuren der Meißel häufig deutlich zu erkennen. Die Figuren sind einheimische Steinmetzarbeiten, fremde Einflüsse fehlen. Ein erhalten gebliebenes zeitgenössisches Wörterbuch (*Codex Comanicus*) auf Kumanisch/Persisch/Latein kennt das Wort für Steinmetz, während zum Beispiel der Töpfer nicht aufgeführt ist.

Heute sind weit über 1000 Figuren erhalten und bekannt, die sich zusammen mit der Überlieferung aus Quellen des 19. und 20. Jahrhunderts dokumentieren lassen. Unter Vorbehalt und nur größenordnungsmäßig kann man für die etwa 200 Jahre dauernde kumanische Herrschaft mit der Herstellung von insgesamt vielleicht 10 000 Figuren rechnen, bei einer jeweils gleichzeitig lebenden Bevölkerung von geschätzten 100 000 Personen.

Die Figuren lassen sich über die an ihnen dargestellten Gebrauchsgegenstände, Waffen und Trachtbestandteile gut mit kumanischen Grabinventaren zusammenbringen und damit ethnisch zuweisen und datieren. Wir wissen zudem aus zeitgenössischen Berichten, vor allem durch den Franziskaner Rubruk, der im päpstlichen Auftrag zum Großkhan der Mongolen durch das Kumanenland reiste, daß die Polovzer zu Ehren ihrer Toten steinerne Standbilder errichteten, „die nach Osten schauen und ein Gefäß vor ihrem Nabel halten“.

Die den Figuren eigene zurückhaltende Monumentalität und ihre in sich ruhende Würde kann noch heute den Betrachter ansprechen, der auf den Zusammenhang mit der weiten Steppe verzichten muß, über die einst die steinernen Zeugen einer bewegten Vergangenheit ihren Blick richteten.

Literaturverzeichnis

A. Kernd'l, Vier in Berlin neu entdeckte Steinstatuen hochmittelalterlicher Reiternomaden. Ausgrabungen in Berlin 6, 1982, 213–223.

Нові половецькі святилища Північного Причорномор'я XI–XIII ст.

Серед найменш вивчених питань сучасної археологічної проблематики, що стосується пам'яток матеріальної культури тюркомовних кочовиків, які заселили причорноморські степи у XI–XIII ст., є проблема наявності у них особливих культових місць, т. зв. святилищ. Маловивченим є також зв'язок святилищ з пам'ятками образотворчого мистецтва – кам'яними статуями.

Першим залишки ритуальних місць поруч з половецькими бабами відмітив В.О. Городцов, цілеспрямовано дослідивши 1903 року 8 курганів з кам'яними статуями. Йому ж належить виключно важливе спостереження щодо відсутності безпосереднього зв'язку між звичаєм встановлення кам'яної статуї та поховальним обрядом половців. С.О. Плетньова висловила припущення, що встановлені на найвищих курганах статуї, мабуть, виконували функцію подорожніх жертovníків. Г.О. Федоров-Давидов, відзначаючи сліди жертвоприношень поблизу статуй, вважає їх залишками невеликих святилищ, присвячених культу предків. Головними ж їх відмінностями від подібних східносибірських та монгольських тюркських святилищ є, на думку Г.О. Федорова-Давидова, відсутність кам'яних огорож та брил-балбалів довкола статуй. Відзначаючи погану збереженість насипів східноєвропейських курганів внаслідок інтенсивної оранки й знахідки виораних кам'яних брил на верхів'ях курганів, С.О. Плетньова висловила думку про можливість наявності кам'яних конструкцій довкола баб.

Матеріали, одержані впродовж останніх десятиліть у Приазов'ї, дозволили М.М. Швецову ґрунтовно розглянути усі відомі половецькі святилища цього регіону й розділити їх, на підставі конструктивних особливостей, на 4 типи. Що ж стосується Північного Причорномор'я, то становище тут з вивченням культових комплексів, пов'язаних з кам'яними статуями, далеко не відповідає реальним обставинам. На цей час у звітних матеріалах степових новобудовних експедицій містяться відомості про понад 15 половецьких святилищ різного ступеня збереженості.

Зупинимося докладніше на двох половецьких святилищах доброї збереженості з Нижнього Подніпров'я в межах

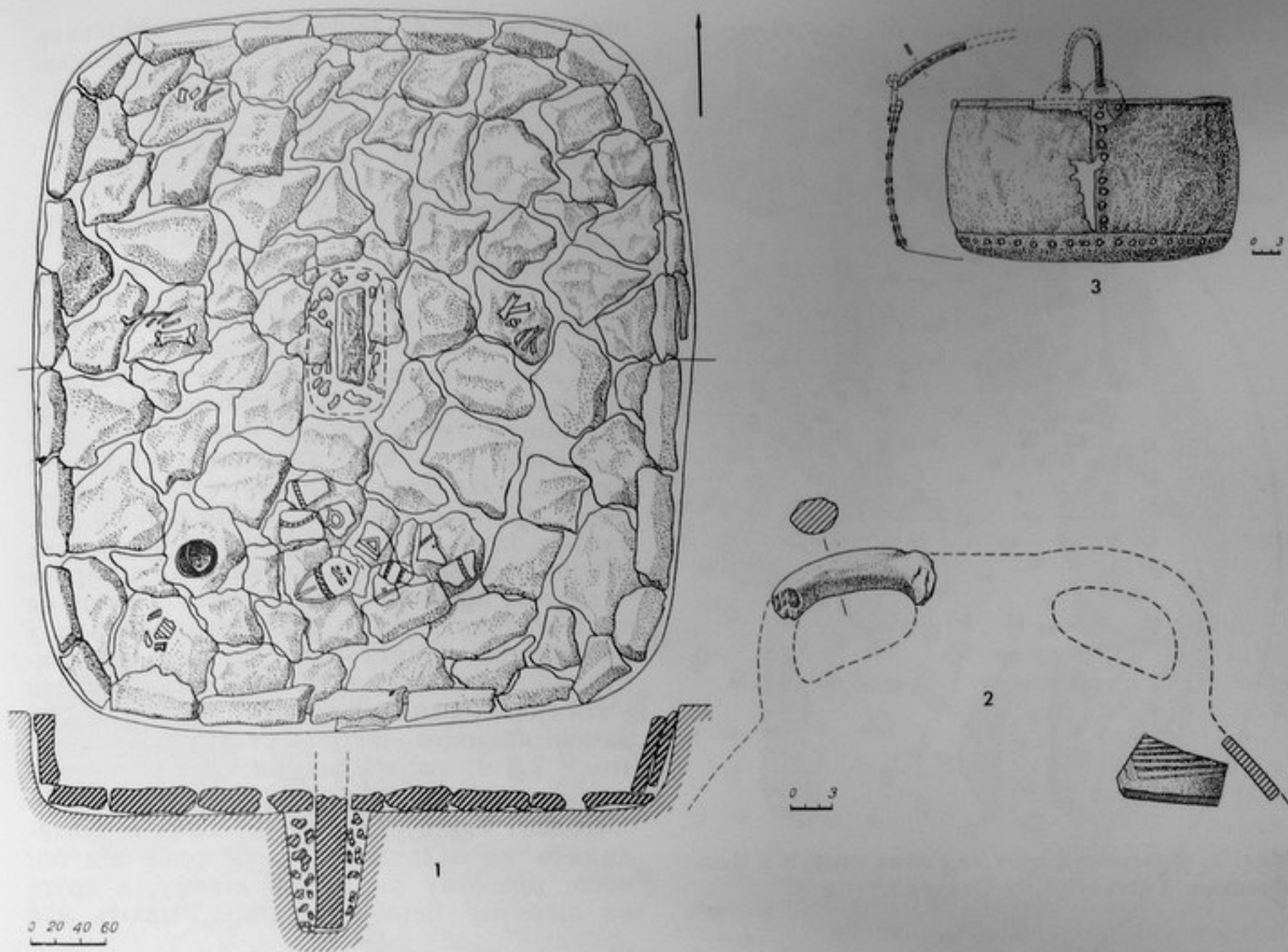
Херсонської області.

Перше з них досліджене 1981 року в кургані 4 групи 1 великого могильника біля с. Первомаївка Великокорогачицького району. Могильник функціонував за доби бронзи та в скіфський час. Лише в кургані 6 сусідньої групи 2 було відкрито впускне поховання XI–XIII ст. Курган 4 мав середні розміри (висота – 2 м). Вибір місця для святилища був продиктований насамперед великою кількістю каміння саме у кургані 4, оточеному скіфською “крепідією”. Половці частково розібрали її, споруджуючи культове місце.

Святилище являло собою майже квадратну яму 5,0 x 5,5 м, глибиною 0,8 м, орієнтовану за сторонами світу (Мал. 1,1). Стіни та дно ями викладені невеликими вапняковими брилами. У центрі вимостки знаходилась основа половецької баби, опущеної в спеціальну яму глибиною 0,5 м. Яма була забутована дрібним камінням. Сама ж основа має вигляд масивної, добре обробленої брили (0,6 x 0,6 x 0,2 м), зверненої лицевою стороною з підніжкою до сходу. Верхня частина статуї 1, поруйнованої в давнину, лежала уламками безпосередньо на вимостці (Мал. 1,1). Тут-таки знайдено фрагменти верхньої частини другої баби (2), а її голова виявлена у західній частині насипу (Мал. 2,2). На ритуальній вимостці виявлені уламки рифленої середньовічної амфори (Мал. 1,2), бронзовий казан (Мал. 1,22), численні кістки тварин, головним чином коня та вівці. Кам'яні брили долівки святилища місцями носять сліди обпаленості від вогнищ. Між брилами майданчика знаходився попел та вуглини, а також перепалені кістки тварин.

На рівні верхнього краю стін святилища зафіксована регулярна закладка всієї поверхні насипу необробленими брилами. Можливо, до ритуального комплексу відноситься яма, виявлена у південній частині кургану під напіврозібраною крепідією. Форма її кругла (діаметр – 1,0 м, глибина – 0,3 м.). У ямі знайдені залишки жертвоприношення – лопатку, стегнову кістку, тазові кістки та череп (без нижньої щелепи) людини похилого віку. Тут же знайдена кістка великої тварини. Перекриття ями складалось з кількох вапнякових брил.

1. Статуя 1 – чоловіка, що сидить. Збереженість добра, без ознак ерозії каменя. На голові шолом сфероконічної форми, що відноситься до типу склепаних з чотирьох частин, з обручем та вертикальними смугами. Обличчя монголоїдного типу з рельєфно виділеними очима, носом, вусами та ротом. На грудях – круглі бляхи з плечовими та нагрудними ременями. Руки

Мал. 1. Половецьке святилище біля с. Первомаївка. 1 План та розріз; 2 Фрагменти амфори; 3 Бронзовий казан.

зігнуті у ліктях і складені на животі (Мал. 2,2).

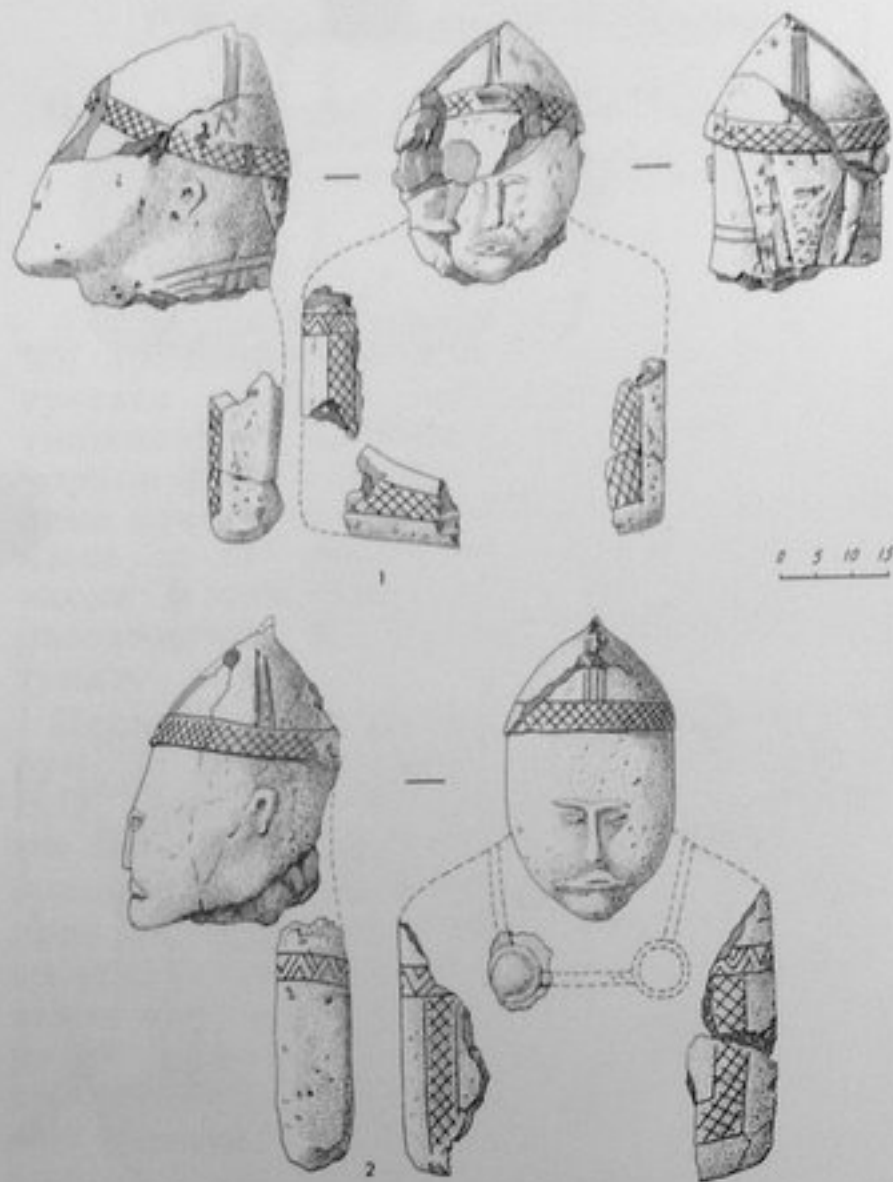
2. Статуя 2 – чоловіча, подібна до першої, але гіршої збереженості: стерті зображення на поверхні, є сліди вивітрювання каменя. На потилиці зберігся фрагмент потрійної коси, що звисала з-під шолома (Мал. 2,1).

3. Бронзовий казан із залізною дужкою. Корпус дещо розширюється до дна, склепаний з листової міді. Вінце скріплене залізним обручем з двома петлями, що виступають. До петель вставлялись гачкуваті закінчення дужки. Діаметр казана – 27 см, висота – 13 см (Мал. 3).

Друге святилище, типологічно близьке до Первомаївського, було відкрите 1984 року під час дослідження великого скіфського могильника поблизу с. Львове Бериславського району (Мал. 4,1). Для побудови святилища використали курган 13, найвищий у групі (висота – 4,5 м, ді-

метр – 45 м). Для спорудження святилища та закладки насипу камінням була використана, подібно до Первомаївки, крепіда скіфського кургану. У деяких місцях з південного боку вона була розібрана повністю.

У центрі кургану знаходився вівтар або жертвовник. Він мав вигляд квадратної ями (4,4 x 4,4 м), орієнтованої ближче до проміжних сторін світу (Мал. 4,2). Дно ями знаходилось на глибині 0,65 м. на 0,4 м вище дна вздовж стін ями знаходився невеликий виступ, 0,4 м завширшки. Стіни ями були викладені частково обробленими невеликими вапняковими брилами, викладеними горизонтально в один – два ряди. В центрі майданчика знаходилось заглиблення прямокутної у плані форми (1,6 x 1,9 м), орієнтоване по лінії південь-південний захід – північ-північний-схід. Дно заглиблення було нерівним і знижувалось до центру. Глибина його

Мал. 2. Фрагменти двох кам'яних статуй з Первомаївки. 1 Статуя II; 2 Статуя I.

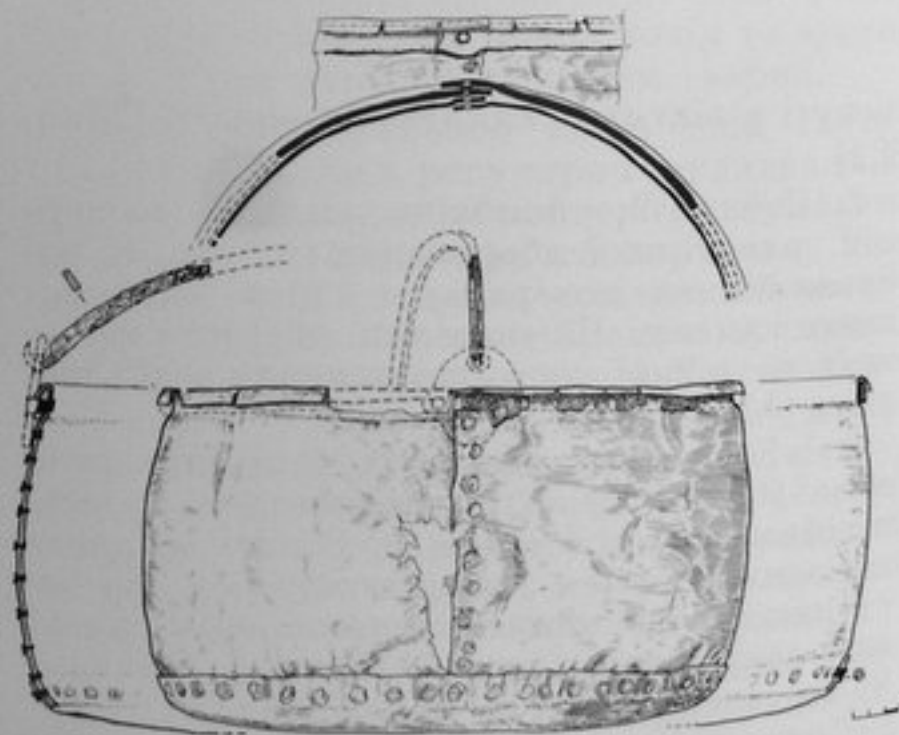
– 0,6 м від рівня підлоги. В ямі знаходилась основа кам'яної баби (1), заваленої лицевою стороною на південний-схід-схід. Основа статуї була встановлена у ямі на сходинці й укріплена забутівкою з дрібного каміння. Заглиблення з основою баби було засипане попом та вугіллям від вогнищ, перепаленими та подрібненими кістками тварин, уламками ліпної та кружалної кераміки. Під основою статуї знаходився розвал середньовічної амфори з рифленою поверхнею (Мал. 4,3). Фрагменти іншої амфори знайдені поряд із західною стіною жертovníка, на брилах панциря. Підлога святилища становила собою цупкий притоптаний ґрунт з домішками вуглин та попелу.

Поверхня насипу на глибині 0,2 м, тобто на рівні спалення святилища, також вкрита панцирем, що складався з необроблених вапнякових брил. Панцир щільно прилягав до жертovníка. Нижній край панциря був оточений кам'яним колом – крєпідією. Діаметр кола – 30 м, ширина – 2,0 м, висота кладки – 0,3–0,5 м. У

південній частині кола зафіксовано зольник з кістками тварин та уламками посуду. Тут-же знайдено кілька кісток людини.

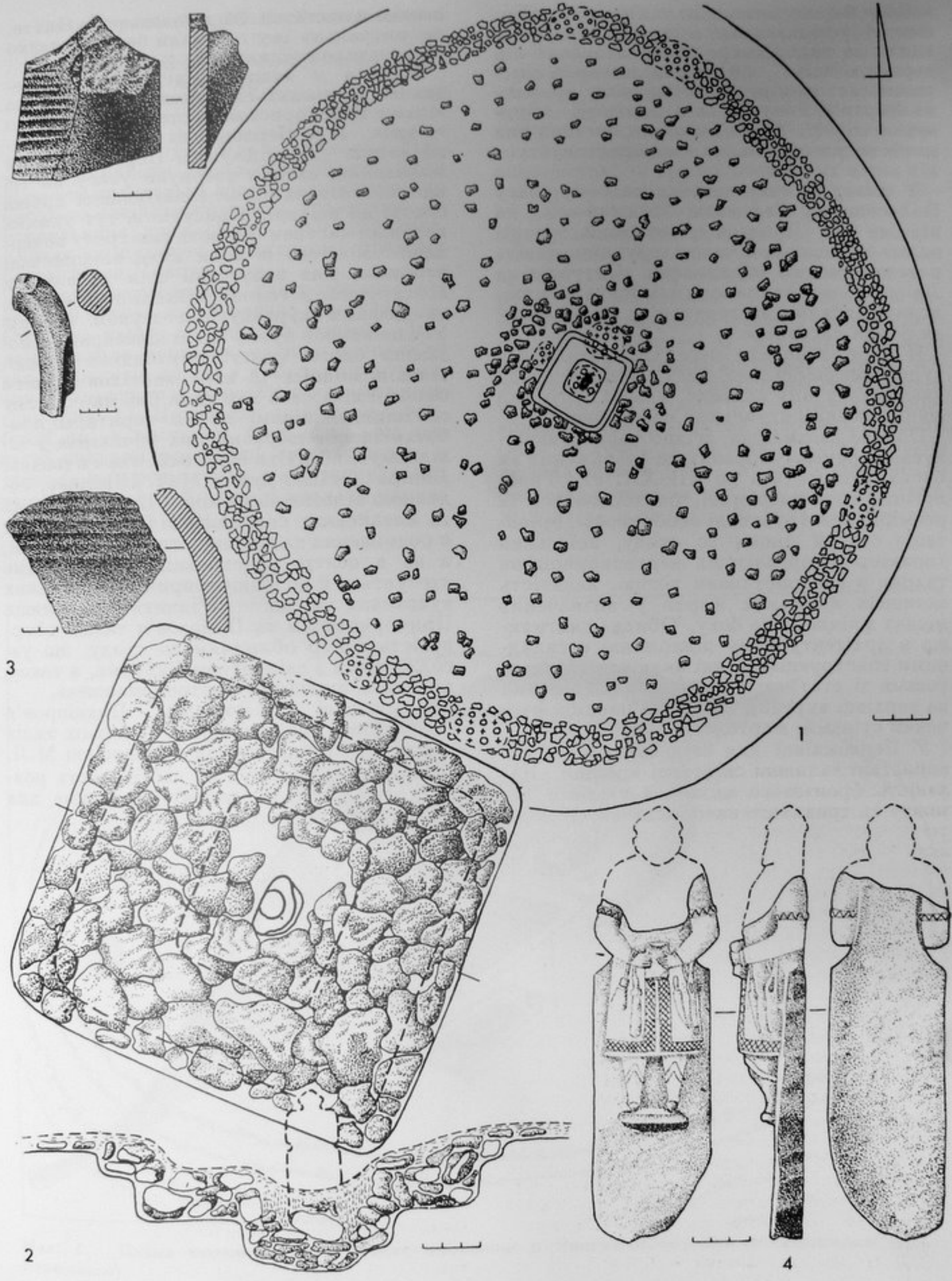
1. Статуя виготовлена з білого вапняку. Поверхня її ретельно оброблена. Голова та плечі баби відбиті в давнину. Фігура чоловіка-воїна, що стоїть, виступає рельєфно, об'ємно. Плоска спина зливається з п'єдесталом. Воїн убраний у довгополий каптан, який доходив до колін. Поли каптана розрізні, щільно припасовані одна до одної. Краї каптана облямовані широкою обшивною стрічкою, переданою навскісними насічками. Руки людини зігнуті у ліктях та складені на животі, де тримають прямоствінний келих. Зап'ястя позначені вузьким гладеньким обшлагом рукава. На передпліччях – вузькі поперечні нашивні стрічки, ораментовані зигзагом. Зліва на поясі підвішені на вузьких ремінцях ніж та лук у налуччі, а зправа – довгий прямокутний предмет з руків'ям та гаманець. Ноги статуї впираються у напівкруглу приступку, що рельєвно виступає з п'єдесталу. Ноги взуті у чобітки з гостроверхими халявами, краї яких позначені валиком. Висота статуї з постаментом – 2,2 м, висота фігури – 1,7 м, ширина основи – 0,6 м. (Мал. 4,4).

Подані вище святилища, хоча й знаходились на відстані 150 км одне від одного, причому перше на лівому, а друге на правому берегах Дніпра, мають між

Мал. 3. Бронзовий казан з слідами ремонту з Первомаївки.

Мал. 4. Половецьке святилище біля с. Львово. 1–2 Загальний вигляд; 3 Фрагменти амфор; 4 Статуя.

собою багато спільного. Обидва розташовані у однакових топографічних умовах – на вододілах, у “могильниках” попередніх “епох”, що тяжіли до гирла невеликих степових річок. У першому випадку це Верхній Рогачик, а в другому – Бургунка. Навіть зараз заплавна частина цих річок не розорюється, а використовується під вигін худоби.

У цьому зв'язку звертає на себе увагу ізольованість святилищ Подніпров'я, на відміну від Приазов'я, де вони зустрічаються, головним чином, групами, навіть в межах одного могильника. Ситуація на Дніпрі дозволяє припустити існування родових святилищ на територіях закріплених за родом пасовиськ.

В обох випадках перевага надавалась курганам скіфського часу, зважаючи на наявність у них каміння, необхідного для спорудження ритуальних конструкцій.

Обидва святилища, згідно часу функціонування речей супроводу та зображених на бабах, відносяться до XII–XIII ст. Типологічно вони ідентичні, бо збігаються їх розміри, конструктивні особливості, орієнтація статуй лицем до сходу, воїнський характер їх, організація жертвоприношень тварин з використанням вогню, наявність залишків людських жертв у визначених місцях з південного боку. Обидва святилища в архітектурному відношенні є складними конструкціями, які включають: жертovníк зі статуєю у центрі, влаштований на верхівці кургану; кам'яний панцир, оточений стінами; жертovní ями.

У Первомаївці для стін святилища використані залишки скіфської крєпиди. Наявність бронзового казана з слідами ремонту та тривалого використання, а також

ознаки численних багать, свідчать за те, що ритуальну їжу готували безпосередньо на культових місцях.

Відміни у влаштуванні святилищ незначні й зводяться головним чином до кількості використаних статуй: у Львово – одна, а в Первомаївці два зображення воїнів. Досліджуючи Первомаївський могильник, автори звернули увагу на те, що нема ніяких ознак влаштування другої статуї на вівтарі. Присутні ж тут уламки верхньої частини її мають вивітрену поверхню. До того ж вони були використані вторинно для забутовки стін та підлоги конструкції, а голова знаходилась взагалі за межами кургану під зсувом насипу. Усе це навіює думку щодо цілеспрямованої заміни однієї статуї жертovníка іншою, такої ж подоби. А втім, знахідки двох та більшої кількості кам'яних баб “на одному святилищі” відомі як на території прабатьківщини тюркомовних кочовиків у Східному Сибіру та Монголії, так і в регіоні Дніпра. Згідно думки М.Л. Швецова, головною відмінною рисою східносибірських та алтайських святилищ від приазовських є розміщення на перших статуї за межами, а не в центрі конструкції. Це ж саме стосується й до північнопричорноморських культових місць. Ріднить святилища Причорномор'я та Приазов'я також оберненість фігур обличчям до сходу, що узгоджується з свідомством Рубрука, а також практика людських жертвоприношень.

Половецькі святилища Подніпров'я об'єднали в собі риси усіх чотирьох типів святилищ Приазов'я (за типологією М.Л. Швецова), що вказує на своєрідність розглянутих пам'яток, характерних саме для причорноморських степів.

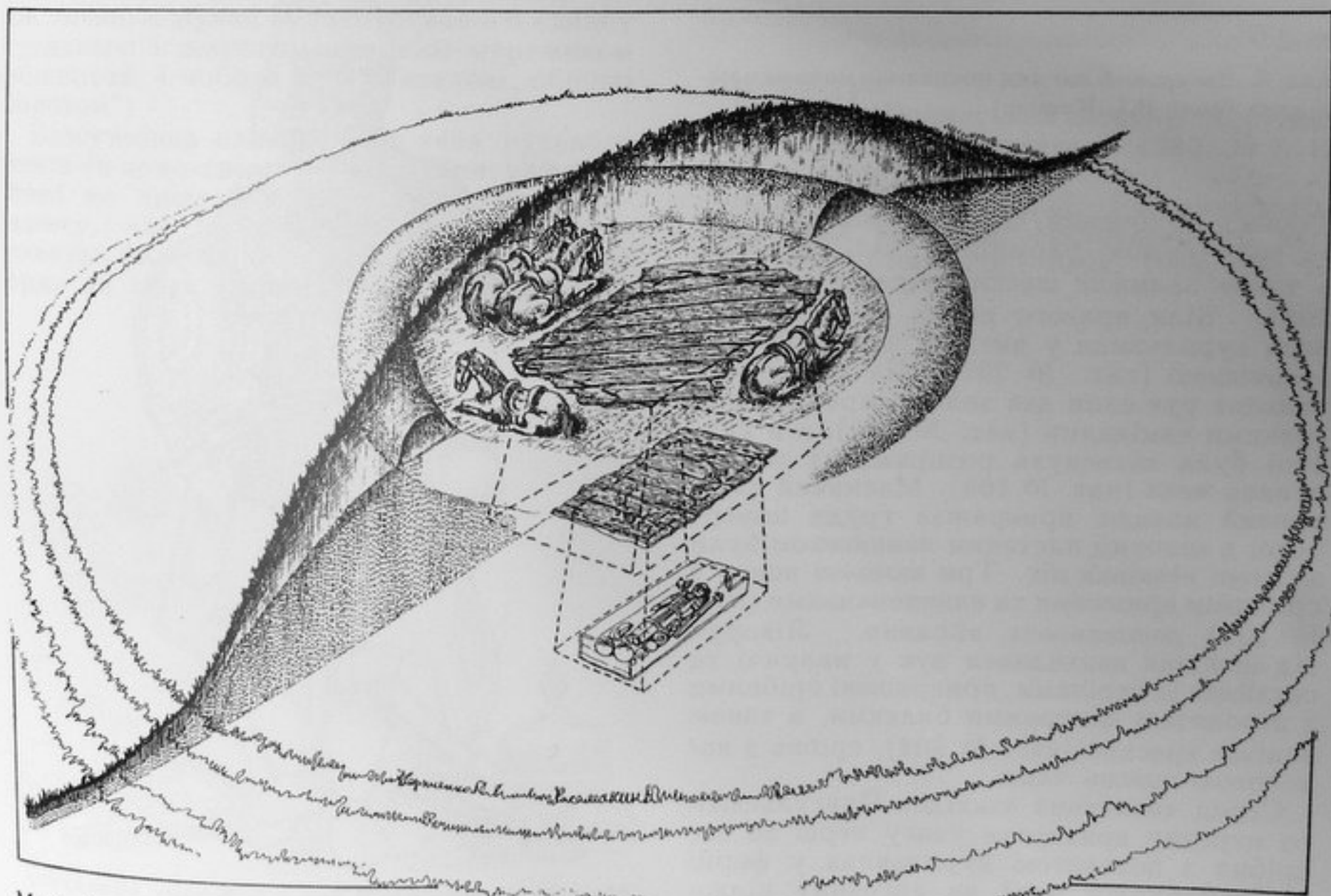
Половецький хан з Чингульського кургану

Восени 1981 року біля с. Заможне Токмацького району Запорізької області було відкрито половецьке поховання надвичайно високого соціального рангу, трактоване як усипальниця хана (Кат. №№ 192–208). Курган споруджено на високому правому березі річки Чингул.

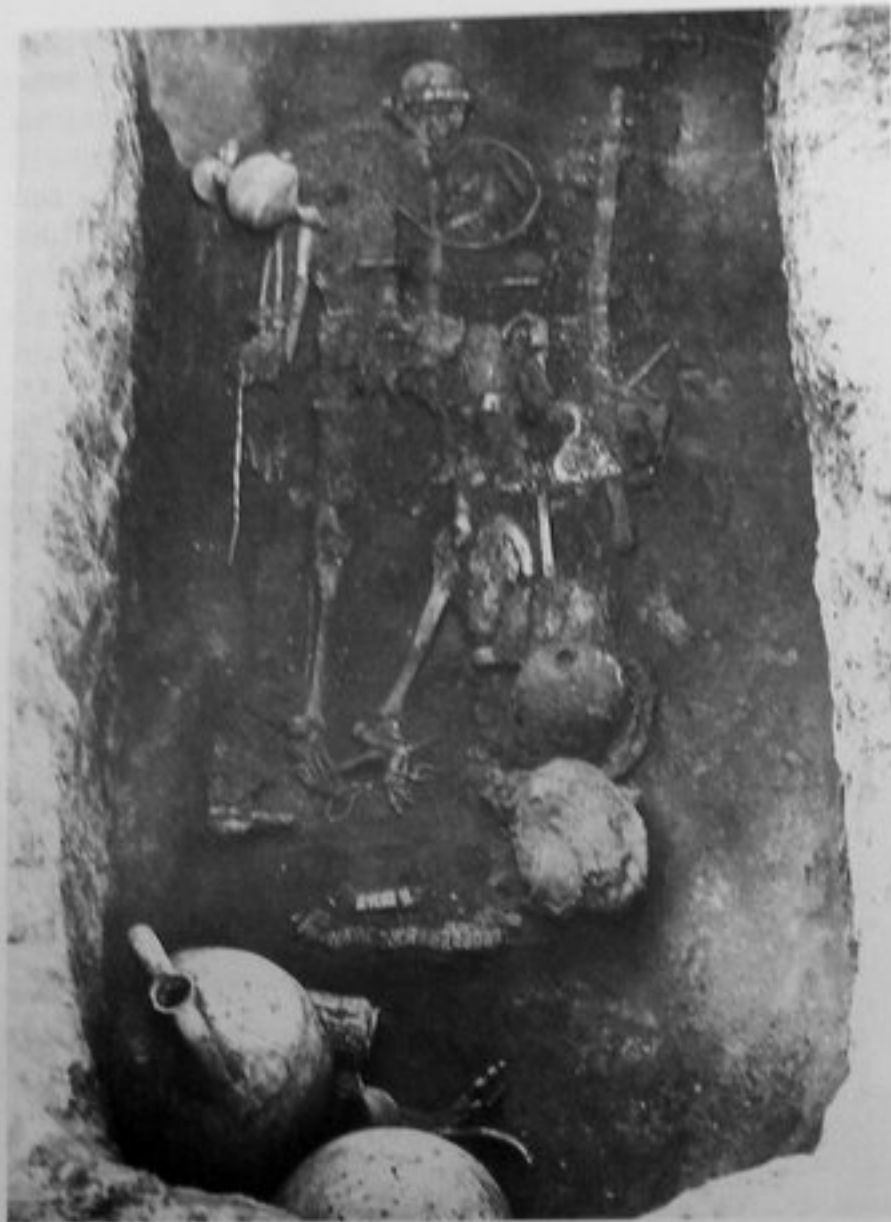
Половці використали для поховання великий курган доби бронзи. Земляним роботам на ньому передувала тризна. Згодом довкола вершини насипу спорудили вал з брикетів дерну з проходами до центру та викопали широкий рів довкола кургану (рис. 1). Поховання здійснили у глибокій ямі з виступом біля дна. На виступі поклали розрубані туші баранів, а довкола ями розмістили п'ять загнuzданих та осідланих коней (деталі кінської упряжі – Кат. №№ 192–196).

На дно могили під східну стінку були поставлені дві візантійські амфори, полив'яний глечик та аптекарська посудина – альбарела (рис. 2). Майже увесь простір ями займала вкрита тканиною труна. Кришка її мала петлі для чотирьох циліндричних замків (кат. № 197), які, разом з ключами, лежали поруч, але не були використані за призначенням.

У труні розчищено скелет чоловіка 40–50 років (за визначенням антрополога С.І. Круц), міцної статури, зріст – 180 см. На потиличній частині черепа помітні сліди прижиттєвих деформацій: ум'ятина, два рубці від шабельних (?) ударів та великий п'ятикутний отвір у тімені (див. рис. 26–27 у статті М. Шульца). На чолі збереглися залишки шовкової стрічки, оздобленої срібними бляшками із скляними вставками. Половець був одягнений у шовковий каптан, розшитий золотими нитками (кат. № 208б). Біля лівого плеча у нього лежала шабля (кат. № 201), ближче до пояса – три ножі, в ногах – кольчуга (кат. № 203) та щит (кат. № 200). Поруч зна-

Мал. 1. Схема комплексу половецького поховання у Чингульському кургані (художник П.Л. Корнієнко).

Мал. 2. Загальний вигляд поховання половецького хана (фото В.І. Клочко).

ходився золочений шолом з напівмаскою та кольчужною бармицею (кат. № 205), а також залишки шести каптанів (кат. № 208). Біля правого плеча була поставлена курильниця у вигляді закритої чаші з кришкою (кат. № 207). На безіменних пальцях рук сяли два золоті персні з коштовними камінцями (кат. № 199), а в правиці була затиснута розпрямлена золота гривна-жезл (кат. № 198). Масивний електричний ланцюг прикрашав груди померлого, а золотим плетеним ланцюжком були зв'язані кінцівки ніг. Три шовкові пояси з срібними пряжками та наконечниками (кат. № 202) доповнюють вбрання. Ліворуч від половецького знаходився лук у налуччі та сагайдак із стрілами, прикрашені срібними з позолотою фігурними бляхами, а також залізне кресало (кат. № 204), срібна з позолотою поясна чаша.

Серед численних знахідок Чингульського кургану привертає увагу перш за все срібна з позолотою курильниця у формі напівсферичної чаші на високому піддоні. Чаша була закрита притертою кришкою, теж напівсферичної форми, з ажурним

кулеподібним навершям, увінчаним чотирипелюстковою квіткою-бутоном. Зовнішня поверхня посудини вкрита численними смугами рослинного орнаменту, а всередині до дна чаші був припаяний срібний з позолотою циліндр і прокопченими отворами в основі. На циліндр опирався передніми лапами лев з агатовими очима, який намагався лизнути плід, припаяний до верхівки циліндра. В середині описаного циліндра знаходилась іще одна рурка з отвором назовні, крізь піддон.

Аналіз пилку з дна курильниці, проведений співробітниками Інституту біології АН України, показав наявність 1209 спор пилку степових рослин та квітів (див. статтю Л.Т. Безусько та інших). Тим самим підтвердилось попереднє припущення щодо призначення курильниці, хоч у Західній Європі такі посудини використовувались, як циборіуми, тобто дарохранильніці.

Зусиллями спеціалістів з різних галузей знання вдалося дослідити різноманітний комплекс знахідок з Чингульського кургану й дійти висновку, що його спору-

Мал. 3. Половецький хан у бойовому обладунку за матеріалами Чингульського кургану (художник П.Л. Корнієнко).

дження мало відбутися у другій половині XIII ст., тобто у ранньозолотоординський період. Особа людини, похованої на р. Чингул, остаточно іще не прояснена. Проте наявність значної кількості речей західноєвропейського, можливо німецького, виробництва (курильниця, перстні, пояси) наводить на думку, що ця людина розділила долю половецьких біженців, змушених після Батиєвого розгрому емігрувати до Угорщини, Болгарії, інших держав Європи та Переднього Сходу. Повернення біженців до рідних степів відбувалося протягом 40–50-х років XIII ст. і засвідчено письмовими джерелами.

Серед речей з Чингульського кургану виділяється серія знахідок давньоруського походження: шолом, замки, ножі, окремі тканини, скляні вставки на одязі. Широке використання срібла з позолотою в оздобленні кінської упряжі, зброї, одягу також було характерним для Русі, про що свідчить опис вбрання князя Данила Галицького під час його урочистої зустрічі з угорським королем Белою ІУ влітку 1248 р: "Сам же їхав обіч короля, за звичаєм руським, а кінь під ним був диву подібний, і сідло позолочене, і стріли, і шабля золотом оздоблені та іншими прикрасами, що аж дивно, а жупан із золототканого єдвабу грецького і широким золотим мереживом обшитий, і чоботи зелені козлові, обшиті золотом".

Безсумнівна схожість вбрання руського князя та половецького хана з Чингулу важлива не лише з огляду датування комплексу, але й примушує пильніше розглянути факт служби невеликої половецької орди на чолі з ханом Тігаком у війську

Данила Галицького. Ці згадки про половців у Галицько-Волинському літописі за період з 1245 до 1253 рр. стали взагалі останніми у хроніках Русі. На думку видатного українського історика М. Грушевського, Тігак, який доводився Данилові сватом, після 1253 року повернувся назад у рідні степи із своєю ордою.

Оцінюючи сукупність фактів, ми зробили припущення, що людина, поховання у Чингульському кургані, могла бути саме ханом Тігаком – одним з родичів хана Котяна, що загинув в Угорщині напередодні вторгнення монголів. Після численних воєнних сутичок в Угорщині та на Балканах частина Котянової орди на чолі з Тігаком прибилась до Данила Галицького, а згодом повернулася у степ під зверхність Золотої орди.

Калишні вигнанці поверталися у рідні степи збагачені не лише награваним та заробленим чесною службою добром, але й засвоївши певні надбання європейської цивілізації – зокрема християнство, навички в окремих ремеслах, воєнній справі, тощо. Парадоксально, але факт, що найяскравіші археологічні пам'ятки половців (Таганча, Чингульський курган) відносяться до часів втрати ними політичної незалежності.

Література:

Галицько-Волинський літопис. Переклад Л. Махновця. – Жовтень. – 1982. № 7. С. 49.

В.В. Отрощенко, Ю.Я. Рассмакін Половецький комплекс Чингульського кургану. – Археологія. Київ, 1986, 53. С. 14–36.

Die Čingul'-Bestattung ist außergewöhnlich interessant, denn sie stellt das erste derart reiche mittelalterliche Nomadengrab in den osteuropäischen Steppen dar.

Wer ist in dem Grab bestattet worden? Offensichtlich handelt es sich um einen bedeutenden Krieger, allem Anschein nach einen Khan. Welchem ethnischen Nomadenverband gehörte er an? Welche Gruppe von Nomaden regierte er? Und schließlich: Kennt man seinen Namen? Auf jede dieser Fragen sind heute mindestens zwei mehr oder weniger gut fundierte Antworten möglich.

So lautet die logische Antwort auf die erste Frage, daß der bestattete Krieger ein Polovze gewesen sein muß. Sein Grab befindet sich im Zentrum des Gebiets der sogenannten Lukomor'e-Polovzer (Abb. 1), und auf dem Boden einer im Grab gefundenen Silberschale ist ein Zeichen in Form von zwei parallelen Streifen eingeritzt, das

als Tamga (Sippenzeichen) der polovzischen Kipčaken diente. Außerdem ist zu berücksichtigen, daß zusammen mit dem Toten ganze Pferde begraben wurden, was ebenfalls für das Grabritual der Polovzer charakteristisch ist.

Danach beginnen jedoch die Zweifel. Ein verstorbener Polovzer-Khan hätte unter Beachtung aller alten Bräuche begraben werden müssen, also mit dem Kopf nach Osten und die Pferde um ihn herum. Das Grab selbst müßte eine gewöhnliche Grube ohne Zugang sein. Schafe wurden den Kipčaken-Polovzern, nach bisheriger Kenntnis, ebenfalls nicht mit ins Grab gelegt. Die Aufschüttung wurde bei den Kipčaken mittels großer Mengen von Steinen errichtet, die hier fehlen.

Daher sind wir der Auffassung, der im Kurgan bestattete Krieger könnte ein Torke gewesen sein. Die nomadischen Torken oder Guzen, wie sie in mittelalterlichen Quellen des Ostens genannt werden, bestatteten

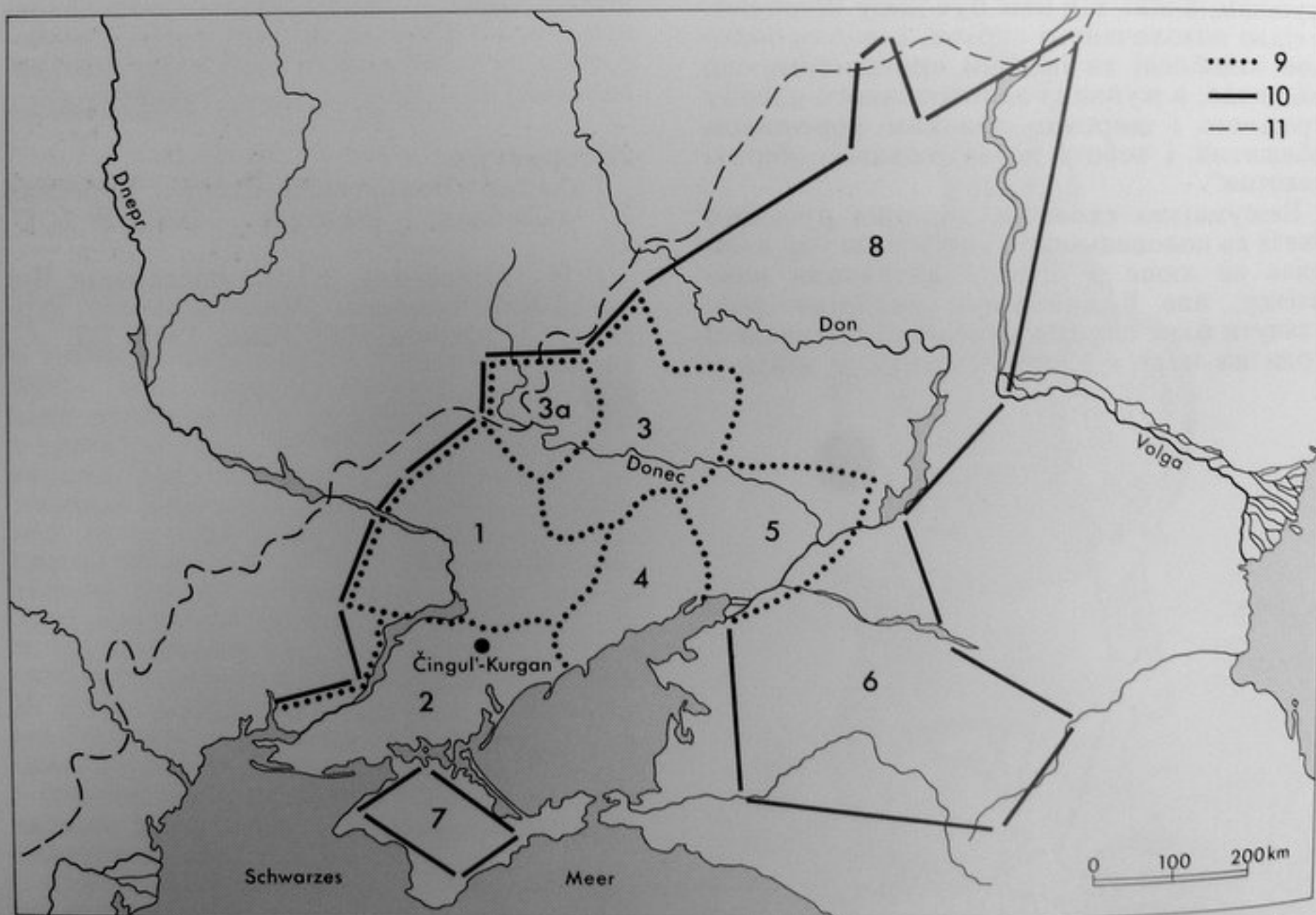

Abb. 1. Der polovzische Stammesverband im 12. Jahrhundert (nach Pletneva 1974). 1 Dnepr-Polovzer. 2 Lukomor'e-Polovzer. 3 Don-Polovzer. 3 a Obere Donec-Polovzer. 4 Pomor'e-Polovzer. 5 Untere Donec- oder Donec-Polovzer. 6 Kaukasische Polovzer. 7 Krym-Polovzer. 8 Volga-Polovzer. 9 Ungefähre Stammesgrenzen der in den russischen Chroniken genannten Polovzer-Verbände. 10 Archäologische Funde (polovzische Steinstatuen). 11 Grenze zwischen Wald- und Grassteppe.

üblicherweise ihre Toten unter Erdhügeln in abgedeckten Gräbern und mit dem Kopf nach Westen. Freilich legten die Torken, dem Grabritual entsprechend, ihren Toten nicht ganze Pferdekörper mit ins Grab, sondern nur die ausgestopften Bälge, von denen lediglich Schädel, Mittelhandknochen und Stücke des Fells übrigblieben. Es wäre durchaus wahrscheinlich, daß hier der Khan eines den Polovzern untertanen torkischen Verbandes beigesetzt worden ist, der die Steppen am Azovschen Meer als Weidegründe nutzte.

Die altrussische Chronik nennt von den sechziger Jahren des 12. bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts über 50 Namen von Polovzer-Khanen. Die Torken jedoch bildeten für die Kiever Rus' in diesen Jahrzehnten keine Gefahr, deshalb schenkte der Chronist ihren Namen keine Aufmerksamkeit. Eine Ausnahme bildet jedoch der Khan Kuntuvdyj, von dem der Chronist eine ganze Geschichte erzählt. Kuntuvdyj war ein Vasall des Kiever Fürsten und ein „verwegener und für die Rus' nützlicher Mann“; trotzdem aber warf ihn der Fürst 1190 aufgrund einer Verleumdung ins Gefängnis. Fürst Rjurik, ein Verwandter des Kiever Fürsten, trat für Kuntuvdyj ein, der daraufhin freigelassen wurde. Der Khan jedoch verzichtete die Kränkung nicht und floh zu den Polovzern. Danach war zwei Jahre lang das Kiever Grenzland von ständigen Verwüstungen überzogen – Kuntuvdyj rächte sich, wie der Chronist berichtet.

Erst 1192 gelang es dem Fürsten Rjurik, den aufrührerischen Khan zu beschwichtigen. Er beschenkte die Krieger Kuntuvdyjs großzügig und übergab dem Khan eine ganze Stadt am Fluß Ros', an der südlichen Grenze der Rus', zur Herrschaft. Das weitere Schicksal Kuntuvdyjs ist nicht bekannt. Möglicherweise kehrte der stolze und zu entschlossener bewaffneter Aktion neigende Khan, ungeachtet der reichen Geschenke und der

Freundschaft mit Rjurik, einige Jahre nach dessen Tod erneut in die Steppe zurück, kam dort ums Leben und wurde mit allen Ehren begraben; sein verwegener Mut wurde in der Rus' und in der polovzischen Steppe gleichermaßen geachtet. So könnte es sich abgespielt haben, doch ist dies nur eine Möglichkeit von vielen.

Aufgrund einer vorläufigen Analyse der Befunde kann angenommen werden, daß dieser Nomadenfürst zwischen dem Ende des 12. und dem Anfang des 13. Jahrhunderts bestattet wurde. Die im Grab gefundenen prachtvollen Gegenstände und kostbaren Stoffe waren Einfuhrwaren aus Byzanz und aus Mitteleuropa. Wie aber gelangten mitteleuropäische Gegenstände in das Grab eines Steppenkriegers? Unwillkürlich denkt man daran, daß er ein Zeitgenosse von Friedrich Barbarossa und Richard Löwenherz war, man denkt auch an die Raubzüge der Kreuzritter gegen Byzanz. Die byzantinischen Kaiser riefen die Polovzer mehrfach gegen die Ritter zu Hilfe, die ihr Reich verwüsteten. Dabei könnten die Polovzer, durch Raub in den Ritterlagern oder durch Löse- und Bestechungsgelder, mit denen weder die Byzantiner noch die sonstigen europäischen Machthaber geizten, in den Besitz dieser Gegenstände gelangt sein.

Literaturverzeichnis

S. A. Pletneva, Poloveckie kamennye izvajanija [Polovzische Steinstatuen]. Archeologija SSSR, Svod archeologičeskich istočnikov E 4-2 (Moskva 1974).

Dies., Pečenegi, torki i polovcy v južno-russkich stepjach [Pečenegen, Torken und Polovzer der südrussischen Steppe]. Materialy i issledovanija po archeologii SSSR 62, 1985, 151–226.

Dies., Kočevniki srednevekov'ja [Nomaden im Mittelalter] (Moskva 1982).

Dies., Ključ nužno iskat' v russkich letopisjach [Der Schlüssel liegt in den altrussischen Chroniken]. Nauka i žizn' 1983, Nr. 7, 83.

Im Grab des polovzischen Reiternomadenfürsten fanden die Archäologen Reste sehr kostbarer Kleidung (Kat.-Nr. 208). Der Kaftan, der das Totengewand bildete, lohnt eine detaillierte Beschreibung. Gewebe und Stickerei sind soweit erhalten, daß eine Rekonstruktion des Gewandes möglich ist (Abb. 1).

Gesponnene Goldfäden dreier unterschiedlicher Gütearten, farbige Seidenstücke, vergoldete Silberplättchen mit Einlagen aus Edelsteinen, goldgewirkte Borten, kleine Flußperlen und kostbarer Pelzbesatz waren auf karmesinroter Seide komponiert und aufgenäht. Eine breite goldgestickte Borte zog sich vom Halsausschnitt bis zum unteren Gewandsaum hin, schmückte auch Schultern und Ärmelaufschläge. Ihr Muster besteht aus zwei Reihen von kastenförmigen Motiven. In jedes wurde ein mit Perlen umrandeter Kreis von 5 cm Durchmesser gestickt, in dem ein kleiner, in seinen Konturen ebenfalls perlenbesetzter Engelskopf mit einer kleinen Perle als Diadem angebracht war. Die Gesichter der Engel sind aus farbiger Seide, ihre Haare – etwas kräftiger – aus gesponnenen Goldfäden gearbeitet. Die zwischen den einzelnen Feldern liegenden Kreuze des Ornaments wurden mit eigens dafür angefertigten kleinen Plättchen aus vergoldetem Silber besetzt. An den Rändern der Borte war das Muster mit halbrunden Plättchen gesäumt. Die Ränder des Ornaments waren außerdem mit gesponnenem,

Abb. 1. Rekonstruktion des Totengewandes aus dem Čingul'-Kurgan. Rechts oben in der Ecke menschliches Figürchen mit griechischer Inschrift von einem weiteren mitgegebenen Kaftan (nach Elkina).

zu einer Spirale gedrehten Gold eingefaßt. Die zerbrochenen Spiralen wanden sich um die Reste des Gewandes wie goldene Spinnweben.

Der Kaftan wurde offen getragen und war in der Taille angesetzt. Die etwa 3 m breite untere Hälfte aus karmesinroter Seide war an der Ansatzstelle fein gefältelt, über der Naht lag eine schmale, goldgewirkte byzantinische Borte mit Flechtmuster. Die Farbstoffanalyse ergab, daß die Goldstickerei ursprünglich auf indigogefärbter Seide getrennt gearbeitet und danach auf den roten Kaftan aufgenäht wurde. Der untere Saum war durch eine reich mit Gold durchwirkte Borte mit einem „Lebensbaum“-Motiv in Form eines fünfarmigen Leuchters besetzt. Halsausschnitt und Säume des Kaftans sowie die Bänder zum Raffan der weiten Ärmel und eine Kappe waren durch Streifen aus vergoldeten Plättchen mit Edelsteineinlagen geschmückt. Auf der Kappe und deren Stirnband sowie am Halsausschnitt waren diese Einlagen quadratisch, auf der Brust und an den Ärmeln rund.

Nach dem reichen Schmuck zu urteilen, war dies ein Obergewand zu Paradezwecken. Es wurde von einem Gürtel zusammengehalten, an dem die Waffen hingen. Der Gürtel, ein schmaler, auf besondere Art aus Seide gewebter und mit vergoldeten Silberplättchen verzierter Streifen, befand sich ebenfalls im Grab und war geöffnet.

Unter der Rüstung, einem vergoldeten Helm aus Eisen und einem zum Klumpen korrodierten Kettenhemd, fanden sich Reste weiterer Kleidungsstücke. Auch sie waren mit Goldstickerei verziert. Nach den Mustern zu urteilen, lagen hier drei oder vier weitere Kaftane aus roter Seide in unterschiedlichen Größen und mit verschiedenartigen Verzierungen. Besondere Aufmerksamkeit erregen die Reste eines dieser Gewänder, bei dem die Stickerei, wie durch ein Wunder, in ursprünglicher Form erhalten blieb. Bei den Restaurierungsarbeiten war zunächst nur das bereits bekannte Muster eines byzantinischen Ornaments mit zwei symmetrischen Spiralen zu sehen. Bald jedoch zeigte sich, daß in dieses Ornament sehr fein die Füße und der untere Teil der Kleidung einer menschlichen Person eingearbeitet worden waren.

Rechts, ein wenig höher, war der Teil eines goldenen Flügels zu erkennen, der zur Figur eines Erzengels gehört. Links davon, zu seinen Füßen, war eine kleine menschliche Gestalt gestickt, umgeben von einer griechischen Inschrift, deren Buchstaben durch kleine Flußperlen konturiert sind (Abb. 1, oben rechts). Diese Figur war dicht neben die Plättchenreihe auf die Mitte der Brust gestickt.

Nach den Maßen des erhaltenen Stückes zu urteilen, bedeckte das vollständige Bild des Erzengels den gesamten linken Teil der Brust von der Schulter bis zum Gürtel. Wahrscheinlich war die nicht erhaltene rechte Hälfte des Kaftans mit einer entsprechenden Figur geschmückt, wie dies aus der Ikonographie bekannt ist: Wenn sich links der Erzengel Gabriel befindet, steht rechts üblicherweise

Michael. Gestickte Darstellungen von Personen waren nur auf liturgischen Gewändern üblich. Hier jedoch handelt es sich nach Ausführung und Material eindeutig um höfische byzantinische Festkleidung.

Unter den Teilen der Rüstung befanden sich ferner Reste zweier weiterer, kleinerer Kaftane und eines sehr leichten Seidengewandes vom gleichen Schnitt.

Schließlich entdeckte man neben dem Seidenkaftan zusätzlich ein ungewöhnliches Stück von chinesischem Brokatstoff, gewebt aus blauer und roter Seide mit Pflanzen- und geometrischen Mustern. Es wird möglich sein, einen Teil davon zu rekonstruieren. Chinesischen Brokat fanden wir auch an anderer Stelle: Es handelt sich um verklumpte Fragmente, die sich nicht mehr auseinanderfallen lassen. An der Art der Goldfäden war jedoch leicht zu erkennen, daß es sich um ein chinesisches Erzeugnis handelt. In China spannt man nämlich so, daß der Seidenfaden am Ende von der Goldfolie zickzackförmig umhüllt war. Byzantinische Goldfäden dagegen sind S-förmig gesponnen und zu einer sehr engen Spirale zusammengedreht.

Zu Füßen des Kriegers lag, neben einem mit vergoldeten Plättchen benähten Gürtel, ein weiteres formlos verklumptes Stofffragment. Dies waren die Reste eines weiteren Kaftans, von dem nur ein Stück des Rockes erhalten blieb, eine handbreite, goldgewirkte Borte. Der goldene Untergrund ist mit blau-roten Mustern bestickt: dem „Lebensbaum“ in fünf verschiedenen Ausführungen, paarig angeordneten Sirenen (Vögeln mit Menschenköpfen), einem Adler mit ausgebreiteten Schwingen in einer achteckigen Kartusche, einem Widder, Lilien, Pfauen, einem Hirsch und einem Reiter (dem heiligen Georg?). All dies ist in eine Bordüre von 3 m Länge eingewebt, die einst den Saum des Kleidungsstückes darstellte, und das Muster wiederholt sich kein einziges Mal.

Stickmuster, Materialien, Technik der Ausführung – alles spricht bei diesen Funden dafür, daß die Stoffe aus Byzanz stammen. Es handelt sich um eine ungewöhnlich reiche Zusammenstellung byzantinischer textiler „Galanteriewaren“: goldgewirkte Borten verschiedener Breite, von 1,5 cm schmalen bis zu bislang unbekanntem 10 cm breiten, mit unterschiedlichen Mustern.

Die byzantinischen goldgewirkten Borten sind gesondert zu behandeln, da sie zur Datierung herangezogen werden können. Es ist bekannt, daß sie – nach der Zerstörung Konstantinopels durch die Kreuzfahrer im Jahr 1204 – nicht mehr hergestellt wurden. Es besteht kein Zweifel daran, daß alle im Čingul'-Kurgan gefundenen Kaftane aus Konstantinopel stammen. Karmesinrote, goldbestickte Seidengewänder waren jedoch Trachten des byzantinischen Hofes. Die Benutzung des kostbaren karmesinroten Purpurs als Farbstoff war in Byzanz nur für die kaiserliche Familie und die ihr Nahestehenden gestattet, eine Festlegung, die streng gehandhabt wurde. Gold in der Kleidung war Symbol der Macht, und die Thematik der Symbole und Personendarstellungen auf den Gewändern entsprach der Staatsreligion der „Allerchristlichsten Herrscher“.

Doch wie gelangten diese Kleidungsstücke zu ihrem letzten Besitzer? Waren sie eine legitime Belohnung des byzantinischen Kaisers für militärische Hilfeleistung? Waren die Kaftane Kriegsbeute eines erfolgreichen Nomadenführers? Und wer war er selbst, der er sich berechtigt fühlte, so vornehme Gewänder zu tragen?

Literaturverzeichnis

A. K. Elkina, Redčajšie obrazcy vizantijskogo šit'ja i tkačestva [Seltene Beispiele byzantinischer Stickerei und Weberei]. Nauka i žizn' 1983, Nr. 7, 80–82.

Палеоботанічний аналіз органічних
залишків із курільниці
Чингульського кургану
(Запорізька область)

Матеріалом для даного палеоботанічного дослідження послужили органічні залишки, виявлені на дні срібної із позолотою курільниці з поховання половецького хана, знайденої під час розкопок Чингульського кургану (Запорізька експедиція Інституту археології АН України 1981 р.). Чингульський курган розташований неподалік с. Заможне Токмацького р-ну Запорізької обл.; він датується третьою чвертю XIII ст. (Отрощенко, Рассамакін, 1986).

Основним методом вивчення цих решток був спорово-пилковий аналіз. З метою отримання більш повної інформації про їх склад використано також дані анатомічного аналізу.

У результаті спорово-пилкового аналізу було визначено 1209 пилкових зерен, які належать до 75 таксонів різного систематичного рангу (таблиця). Спори вищих і нижчих рослин в отриманому пилковому спектрі відсутні. Переважає пилко вищих трав'янистих рослин (96 % загальної кількості пилку). На пилко деревних рослин припадає 3 %, чагарників та чагарничків – 1 %. У складі пилку дерев домінує пилко *Tilia* sp. (*T. cordata* Mill., *T. platyphyllos* Scop.) та *Quercus* sp. Відмічено поодинокі зерна пилку *Pinus sylvestris* L. і *Alnus* sp. Чагарники та чагарнички представлені в основному пилком *Calluna vulgaris* L. Виявлено по кілька пилкових зерен *Corylus* sp., *Elaeagnus* sp. і *Rosa canina* L. Серед пилку трав переважає пилко видів родин *Rosaceae* Juss., *Lamiaceae* Lindl. та *Liliaceae* Juss. Помітне місце займає пилко представників родин *Ranunculaceae* Juss., *Asteraceae* Dumort., *Fabaceae* Lindl., *Boraginaceae* Juss., *Solanaceae* Juss. Сума пилку водних рослин становить близько 0,4 %, *Poaceae* Vagnhart. – 0,5, *Cyperaceae* Juss. – 0,2, *Chenopodiaceae* Vent. – 0,7, *Asteraceae* – 6,0 (в тому числі *Artemisia* sp. – 1,6 %). У цілому пилко видів різотрав'я складає 84,2 %. Було проведено порівняння кількісних та якісних співвідношень основних компонентів отриманого пилкового спектра зі складом спорово-пилкових спектрів поверхневих проб ґрунтів степової, лісостепової та лісової зон України (Зубець, 1971; Арап, 1972, 1974; та ін.). Пилковий

спектр органічних решток із курільниці ні щодо якісних, ні щодо кількісних показників не має аналогів серед спорово-пилкових спектрів ґрунтів лісової зони. В цілому його склад більш подібний до складу спорово-пилкових спектрів поверхневих проб ґрунтів лісостепової та степової зон. Однак і тут спостерігається ряд істотних відмін. Так, у ньому слабо представлений пилко видів родин *Poaceae*, *Cyperaceae*, *Chenopodiaceae*, виявлений у спорово-пилкових спектрах поверхневих проб ґрунтів лісостепової та степової зон. У пилковому спектрі дослідженого зразка домінує пилко представників родин *Rosaceae* (29,3 %), *Lamiaceae* (18,1) і *Liliaceae* (11,6 %). Слід відмітити, що для цих родин зафіксована і найбільша видова різноманітність пилку. На жаль, на сучасному етапі палеоботанічних досліджень можливості спорово-пилкового аналізу щодо видової диференціації пилку, особливо трав'янистих рослин, обмежені. До рівня виду вдалося визначити лише невелику частину знайдених у дослідженому зразку пилкових зерен. Відзначимо, що пилко у ньому дуже добре зберігся.

Як уже вказувалося, в одержаному нами спектрі спори вищих та нижчих рослин відсутні, тим часом як спори представників *Polypodiaceae*, *Bryales*, *Sphagnales*, *Hepaticae*, *Lycopodium* sp. та інших вищих таксонів у тих чи інших кількостях є постійними компонентами субцентних спорово-пилкових спектрів лісової, лісостепової і степової зон (Зубець, 1971; Арап, 1972, 1974; та ін.). Таким чином, отримані дані дозволяють припустити, що пилковий спектр органічних решток відображає склад штучного набору рослин, переважно трав'янистих. Мабуть, більшість із них була зібрана в лісостеповій та степовій зонах. Це зрозуміло, коли згадати, що половці вели кочове життя. Якісний аналіз складу пилкового спектра свідчить, що в курільниці знайдено залишки набору лікарських і ароматичних трав (*Rumex confertus* Willd., *Hypericum perforatum* L., *Symphytum officinale* L., *Mentha longifolia* (L.) Huds., *Centaurea cyanus* L., *Urtica* sp., *Filipendula* sp., *Nymphaea alba* L., *Fragaria* sp., *Valeriana* sp., *Origanum* sp., *Salvia* sp., *Thymus* sp., *Achillea* sp., *Cichorium* sp., *Verbascum* sp., *Artemisia* sp. та інші види). Напевне, до набору також входили рослини наркотичної дії (*Cannabis* sp., *Solanaceae*, *Apiaceae* Lindl. тощо). Серед представників родин *Alliaceae* J. Agardh., *Liliaceae*, *Iridaceae* Juss., *Ranunculaceae*, *Fabaceae*, *Geraniaceae* Juss., *Violaceae* Batsch., *Primulaceae* Vent., *Plantaginaceae* Juss., *Rubiaceae* Juss., *Asteraceae* досить часто зустрічаються види

Мал. 1. Срібна з позолотою курильниця (кат. № 207) та керамічний посуд з Чингула (фото Х. Єгера).

з лікарськими або ароматичними властивостями. Подібні властивості мають також деякі дерева та чагарники

Склад пилкового спектра зразка органічних решток із курильниці половецького хна (поховання третьої чверті XIII ст., Чингульський курган) (*Pinus sylvestris*, *Alnus* sp., *Quercus* sp., *Tilia cordata*, *Salix* sp., *Elaeagnus* sp., *Calluna vulgaris*, *Rosa canina*), пилок яких виявлений у пилковому спектрі (Растительные..., 1984–1987). Заслужовує уваги наявність пилку рослин з декоративними квітками (*Amaryllidaceae* Jaume, *Linum hirsutum* L., *Campanulaceae* Juss.). Напевне, в той час їм також приписували певні цілющі чи корисні властивості. Слід, звичайно, враховувати можливість різного тлумачення корисних чи шкідливих властивостей тієї або іншої рослини тепер і в минулому, а також деяку умовність проведеного нами поділу рослин на групи. Крім того, комплекс таких властивостей притаманний багатьом рослинам.

Анатомічний аналіз рослинних решток проводився шляхом їх ідентифікації зі стебловою, листовою і квітковою частинами рослин. Ідентифікація зі стебловою частиною рослин дозволила припустити, що її рештки належать трав'янистим рослинам. Рештки деревних рослин не знайдені. Вдалося встановити, що частина листових решток належить видам родини *Ranunculaceae*, зокрема роду *Ranunculus* L. Не виключена також наявність залишків представників родини *Rosaceae* (можливо, роду *Potentilla* L.). Серед послинних решток переважають пелюстки різноманітних квіток. Точно визначити їхню належність до того чи іншого виду не вдалося. Зафіксовано, що на деяких пелюстках є обгорілі місця.

Результати спорово-пилкового та анатомічного аналізів узгоджуються з висновком про те, що курильницю в основному наповнювали трав'янистими рослинами (квітки, листки, стебла). Набір трав дозволяє припустити, що він міг викорис-

товуватиця з лікувальною метою, для обкурювання або в ритуальних цілях. Не виключена також можливість того, що деякі рослини з красивими декоративними квітками були в похоронному букеті половецького хана. Частина цього букета могла бути вміщена у свіжому вигляді в курильницю.

На закінчення необхідно підкреслити особливе значення результатів порівняльного аналізу складу отриманого пилкового спектра рослинних решток, знайдених у курильниці, зі складом спорово-пилкових спектрів поверхневих проб ґрунтів із різних зон. Його результати дозволяють не тільки констатувати штучне походження набору рослин, але й свідчать про те, що сучасний рослинний покрив досить повно відображається в спорово-пилкових спектрах поверхневих проб, що має певне методичне значення для спорово-пилкового аналізу.

Summary

Results of the complex paleobotanical studies were used to characterize the composition of organic remains preserved in the silver censer from the burial place of the Polovtsy khan in the Chingulian barrow (the Zaporozhie Region; the 3d quarter of the XIII century). The composition of

the pollen spectrum testifies to the fact that those remains from the censer were an artificial set of plants (mainly herbaceous ones). This conclusion is also confirmed by the anatomical analysis data. The qualitative analysis of the pollen composition permitted establishing that a set of grasses included mainly medicinal and aromatic plants.

* Стаття передрукована з „Українського ботанічного журналу”. – Т. 46. – № 1. – Київ, 1989. – С. 30–32.

Література

Арап Р.Я. Палінологічні дослідження поверхневих шарів ґрунту лісостепової частини УРСР // Укр. ботан. журн. – 1972. – 29, № 4. – С. 506–513.

Арап Р.Я. Співвідношення рецентних спорово-пилкових спектрів і складу рослинного покриву Волинського Полісся // Там же. – 1974. – 31, № 4. – С. 493–498.

Зубець Р.Я. Спорово-пилкові дослідження поверхневих шарів ґрунту степової частини України // Там же. – 1971. – 28, № 2. – С. 192–198.

Отрощенко В.В., Рассамкін Ю.Я. Половецький комплекс Чингульського кургану // Археологія. – 1986. – Вип. 53. – С. 14–36.

Растительные ресурсы СССР: Цветковые растения, их химический состав, использование. – Л.: Наука. – 1984. – 1987. – Т. 1–3.

Таксон	Кількість пилкових зерен, шт.	Таксон	Кількість пилкових зерен, шт.
Дерева		<i>Polygalaceae</i> –китяткові	2
<i>Pinus sylvestris</i> –сосна звичайна	1	<i>Euphorbiaceae</i> –молочаєві	2
<i>Alnus</i> сп.–вільха	1	<i>Hypericum perforatum</i> –звіробій	2
<i>Quercus</i> сп.–дуб	26	звичайний	
<i>Tilia</i> сп.–липа	26	<i>Violaceae</i> –фіалкові	1
<i>T. cordata</i> –л. серцелиста	+	<i>Lythraceae</i> –плакунові	6
<i>T. platyphyllos</i> –л. широколиста	+	<i>Lythrum virgatum</i> плакун прудо- видний +	
Чагарники		<i>Apiaceae</i> –зонтичні	53
<i>Salix</i> сп.–верба	1	<i>Pyrolaceae</i> –грушанкові	2
<i>Corylus</i> сп.–ліщина	1	<i>Primulaceae</i> –первоцвіті	8
<i>Elaeagnus</i> сп.–лох	1	<i>Convolvulaceae</i> –березкові	1
<i>Ericaceae</i> –вересові	9	<i>Boraginaceae</i> –шорстколисті	30
<i>Calluna vulgaris</i> –верес	+	<i>Symphytum officinale</i> –живокіст лікарський	+
звичайний		<i>Lamiaceae</i> –губоцвіті	219
<i>Rosaceae</i> –розові	2	<i>Mentha longifolia</i> –м'ята довго- листа	+
<i>Rosa canina</i> –шипшина собача	+	<i>Origanum</i> сп.–материнка	+
Трави		<i>Salvia</i> сп.–шавлія	+
<i>Typhaceae</i> –рогозові	5	<i>Sideritis comosa</i> залізниця	+
<i>Poaceae</i> –злакові	6	гірська	
<i>Cyperaceae</i> –осокові	3	<i>Thymus</i> сп.–чебрець	+
<i>Aliaceae</i> –цибулеві	19	<i>Solanaceae</i> –пасльонові	23
<i>Liliaceae</i> –лілійні	140	<i>Scopolia</i> сп.–скополія	+
<i>Amaryllidaceae</i> –амарилісові	2	<i>Scrophulariaceae</i> –ранникові	6
<i>Iridaceae</i> –півникові	11	<i>Verbascum</i> сп.–дивина	+
<i>Crocus</i> сп.–шафран	+	<i>Plantaginaceae</i> –подорожникові	3
<i>Urtica</i> сп.–кропива	13	<i>Plantago</i> сп.–подорожник	+
<i>Cannabis</i> сп.–конопля	5	<i>Rubiaceae</i> –маренові	6
<i>Polygonaceae</i> –гречкові	3	<i>Valerianaceae</i> –валеріанові	18
<i>Rumex</i> сп.–щавель	6	<i>Valeriana</i> сп.–валеріана	+
<i>Rumex confertus</i> –щ. кінський	+	<i>Campanulaceae</i> –дзвоникові	2
<i>Chenopodiaceae</i> –лободові	8	<i>Asteraceae</i> –складноцвіті	51
<i>Spergula</i> сп.–шпергель	1	<i>Aster</i> сп.–айстра	+
<i>Nymphaeaceae</i> –лататтєві	1	<i>Achillea</i> сп.–деревій	+
<i>Nymphaea alba</i> –латаття біле	+	<i>Echinops</i> сп.–головатень	+
<i>Ranunculaceae</i> –жовтецеві	31	<i>Centaurea cyanus</i> –волошка синя	+
<i>Thalictrum</i> сп.–рутвиця	19	<i>Artemisia</i> сп.–полин	14
<i>Brassicaceae</i> –хрестоцвіті	22	<i>Cichoriaceae</i> –цикорієві	
<i>Rosaceae</i> –розові	352	Усього пилку дерев, чагарників і трав	1209
<i>Filipendula</i> сп.–гадючник	+		
<i>Fragaria</i> сп.–суниця	+		
<i>Fabaceae</i> –бобові	49		
<i>Geraniaceae</i> –геранієві	1		
<i>Linaceae</i> –льонові	10		
<i>Linum hirsutum</i> –льон шорсткий	+		

Per funum, durch den Rauch, wurden Jahrtausende lang sowohl im sakralen als auch im profanen Bereich Wohlgerüche verbreitet. Weihrauch und Myrrhe wurden nach Angaben antiker Autoren in unglaublichen Mengen den Göttern geopfert. Bis zum heutigen Tag wird Weihrauch bei religiösen Anlässen abgebrannt, so zum Beispiel während der Hochmesse in der Katholischen Kirche. Er wirkt leicht narkotisierend und macht den Gläubigen für spirituelle Erfahrungen empfänglicher. Neben diesen allgemein geläufigen Räucherstoffen wurden regional, kulturell und zeitlich differenziert verschiedene Pflanzen wie beispielsweise Wacholder oder Granatapfel verwendet.

Das Wohlbefinden des Menschen wird auch von seiner Geruchsumgebung beeinflusst. Schlechte Gerüche machte man in der Antike und im Mittelalter für verschiedene Krankheiten verantwortlich. Ausräucherungen der Räume galten als wirksame Gegenmaßnahme. Pflanzen wie Thymian, Salbei und Minze besitzen desinfizierende Eigenschaften, die beim Erwärmen und Verströmen der ätherischen Öle wirksam werden. Sowohl diese Pflanzen als auch der Hanf, der schon bei den Skythen als Räucherwerk bekannt war (siehe S. 157 ff., Beitrag Wolf u. Andraschko), wurden für den Polovzer-Khan wohl in seiner letzten Ruhestätte abgebrannt, um ihn mit Wohlgeruch zu umgeben oder ihn vielleicht auch damit zu geleiten. Nach der bisher erkennbaren Funktionstechnik wurde brennendes Räucherwerk unter den zylindrischen Fuß des Räuchergefäßes gelegt, so daß der Rauch nach oben stieg (Kat.-Nr. 207).

In Verbindung mit der Ausschmückung der Grabkammer, zum Beispiel mit pollenanalytisch belegten See-rosen, Lilien- (möglicherweise hat es sich um Wildtulpen gehandelt) und Rosengewächsen wurde eine ganz besondere Atmosphäre geschaffen.

Welche der nachgewiesenen Pflanzen zu Räucherzwecken dienten und welche bei der Ausschmückung des Grabes verwendet wurden, ist nicht immer zu entscheiden. Die Pflanzen müssen jedenfalls blühend in die Grabkammer gebracht worden sein, da sich die Pollen dort verteilen. Da sich organische Materialien in Gräbern nur in Ausnahmefällen erhalten und erfassen lassen, ist unser Wissen darüber sehr dürftig. Die Funde aus ägyptischen Gräbern und die Papyri-Aufzeichnungen können, wenn überhaupt, nur sehr begrenzt auf andere Zeiten und Kulturen übertragen werden. Vereinzelt liegen auch Befunde aus Mitteleuropa vor, die die kultische Bedeutung der Pflanzen im Bestattungsritus erahnen lassen.

Sicher scheint zu sein, daß die Polovzer die angenehmen Düfte, die medizinischen und aromatischen, vielleicht auch narkotischen Wirkungen der Pflanzen, aber auch deren Ästhetik schätzten.

Literaturverzeichnis

- Atlas arealov i resursov lekarstvennych rastenij SSSR (Moskva 1983).
- H. Hoppe, Europäische Drogen, Band 2 (Hamburg 1951).
- H. Morck, Drogenkunde (Stuttgart 1978).

„... Співай же йому пісні половецькі”
/Літопис Нестора/

Кіпчаки, комани, половці – так називали араби, візантійці і руські сучасники тюркомовний народ, який кочував в XI–XIII ст. в азово-чорноморських степах. Половецька тематика незмінно притягувала увагу вітчизняних і зарубіжних істориків. Аналізу письмових і археологічних джерел присвячені роботи П.В. Голубовського, Н.І. Веселовського, А.А. Спіцина, Д.О. Расовського, Г.О. Федорова-Давидова, С.О. Плетньової та інших дослідників.

Однією з найменш вивчених галузей культури половців лишається музикальна творчість. Першим звернувся до музикальної спадщини половців видатний російський композитор П.О. Бородин. Під впливом В.В. Стасова він у 1870 р. приступив до написання опери „Князь Ігор”, сюжет якої побудований на героїчній поемі „Слово о полку Ігоревім”. Для написання таких сцен опери, як половецький марш, хор дозору, половецькі танці, каватина Кончака, хор половецьких дівчат і інших Бородин використав усі можливі джерела – руські літописи, різні дослідження „Слова”, епічні пісні тюркських народів. Угорець Гунфалеві пересилає йому наспіви, записані у нащадків половців, що жили в одному з округів Угорщини.

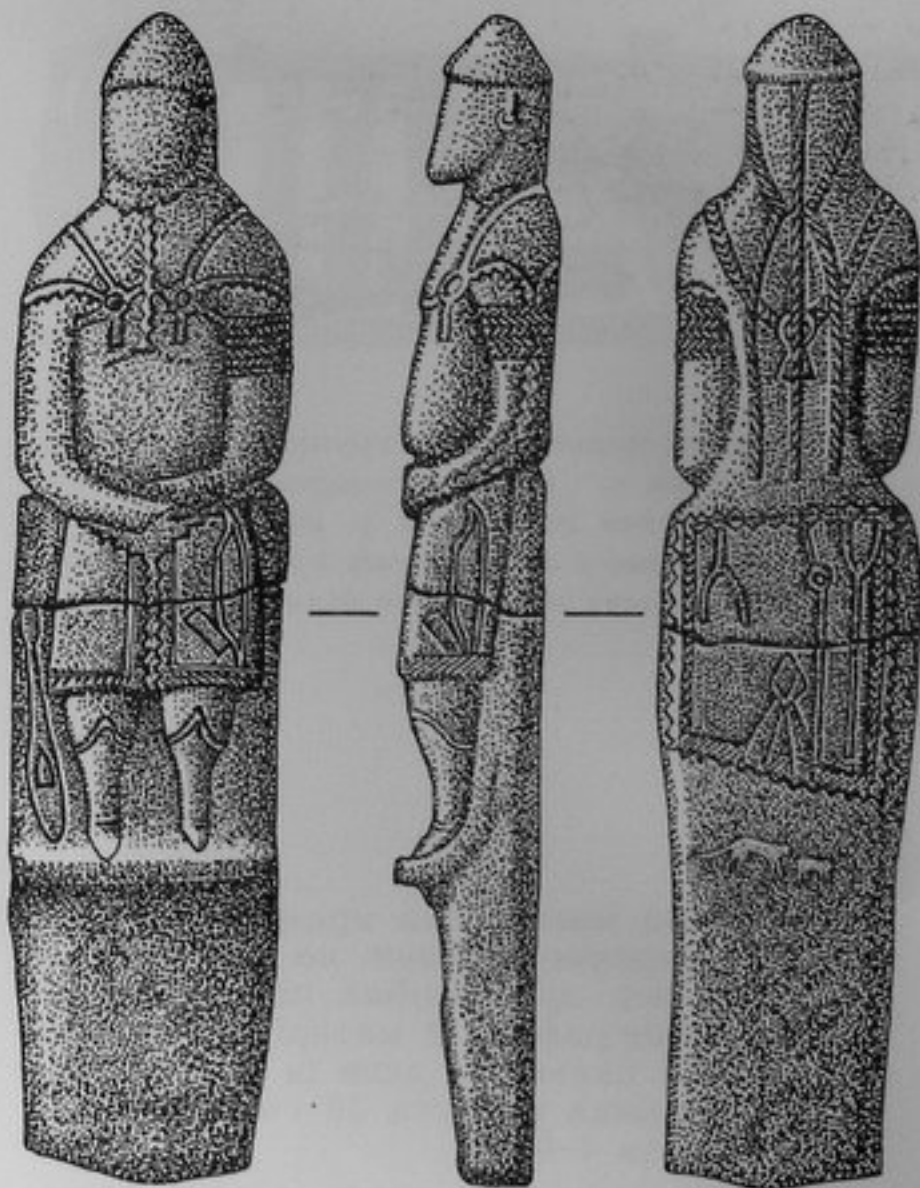
Про наявність у половців професійних музикантів-гудців і співаків довідуємось з Іпатівського літопису. В розповіді про Соргана і Атрака згадується гудець Ореві. У відомому Половецькому словнику визначені професії музиканта, співака і їх інструментів – рога і барабана.

Давньоруський літописець називає половецький смичковий інструмент гудком, очевидно на підставі зовнішньої схожості з аналогічним руським інструментом. Унікальне зображення музикального інструмента на кам'яній половецькій скульптурі зберігається в колекції Сімферопольського музею. Н.І. Веселовський вбачав у ньому схожість з сучасною балалайкою, С.О. Плетньова – з кочівницьким смичковим інструментом комизом. На жаль, не збереглися замальовки В.Н. Ястребова музикального дерев'яного інструмента типу „бандури”, викопаного у 1894 р. селянином с. Тишовка Херсонської губернії в одному з курганів. Це була перша археологічна знахідка подібного типу.

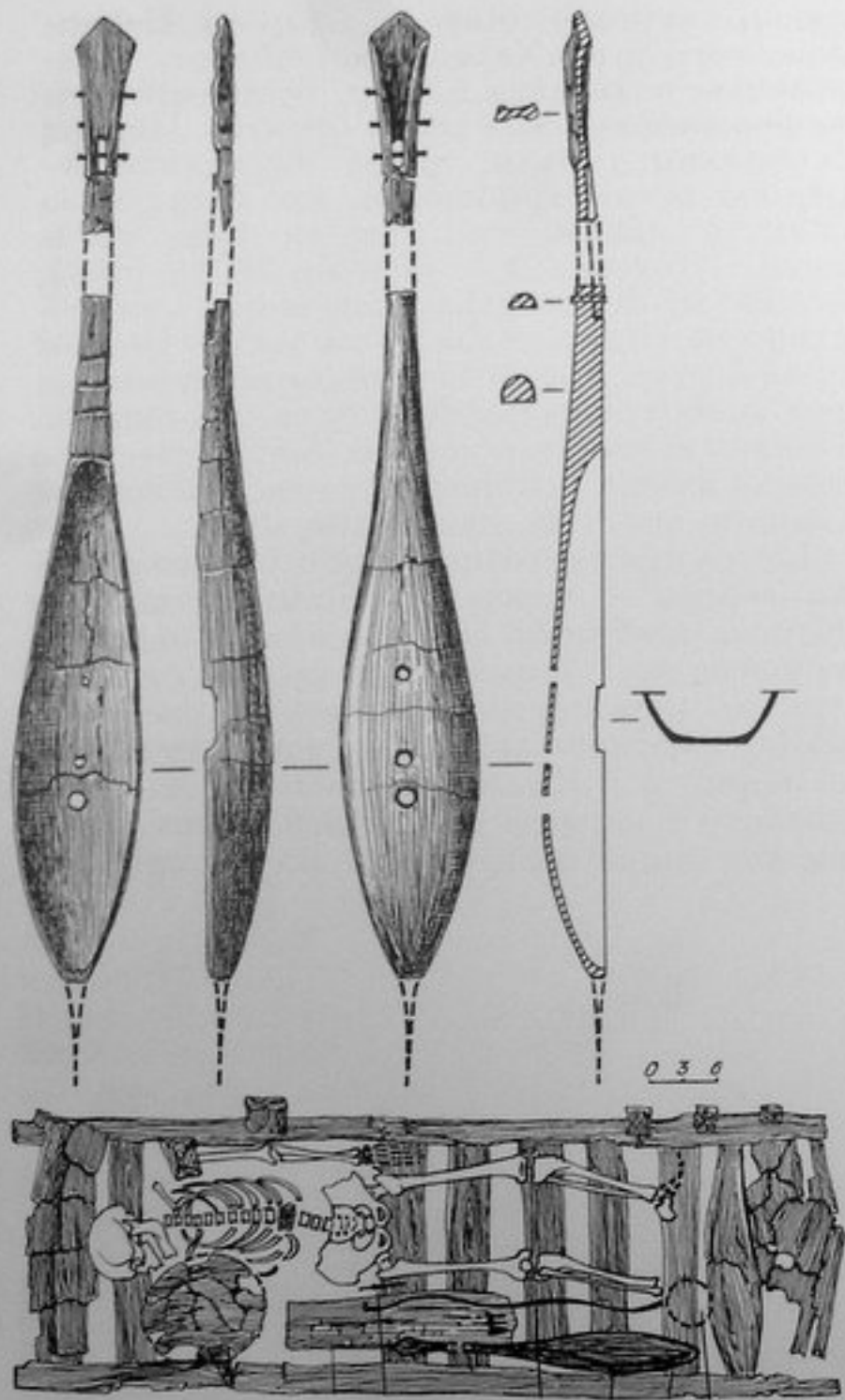
Нова трапилась лише в 1984 р. під час розкопок Краснознам'янської експедиції ве-

ликого кургану біля с. Кірове Бериславського р-ну Херсонської області. Половецьке поховання XIII ст. було здійснено на вершині кургана епохи бронзи. Завдяки особливим умовам, добре збереглися дерев'яні деталі гробовища, яке нагадувало сани, а також лук, стріли інші предмети. Похований – чоловік 35–45 років, лежав за половецьким звичаєм – випростано на спині, головою на захід. Вздовж правої руки, поруч з сагайдаком, лежав дерев'яний музикальний інструмент і смичок. Повністю зберігся корпус, більша частина довгої шийки і голівка з трьома кілочками. Смичок простий, лукоподібний.

Інструмент виготовлений із одного шматка дерева – ясена, з різними вставками. Корпус довбаний, ночвоподібний, овально-грушевидної форми. Дно кузова плоске з трьома різновеликими отворами-духовичками, розташованими по повздовжній вісі корпуса. Нижня частина кузова мала вставку у вигляді різбленого штиря – ніжки для опори інструмента під час гри. Ко-

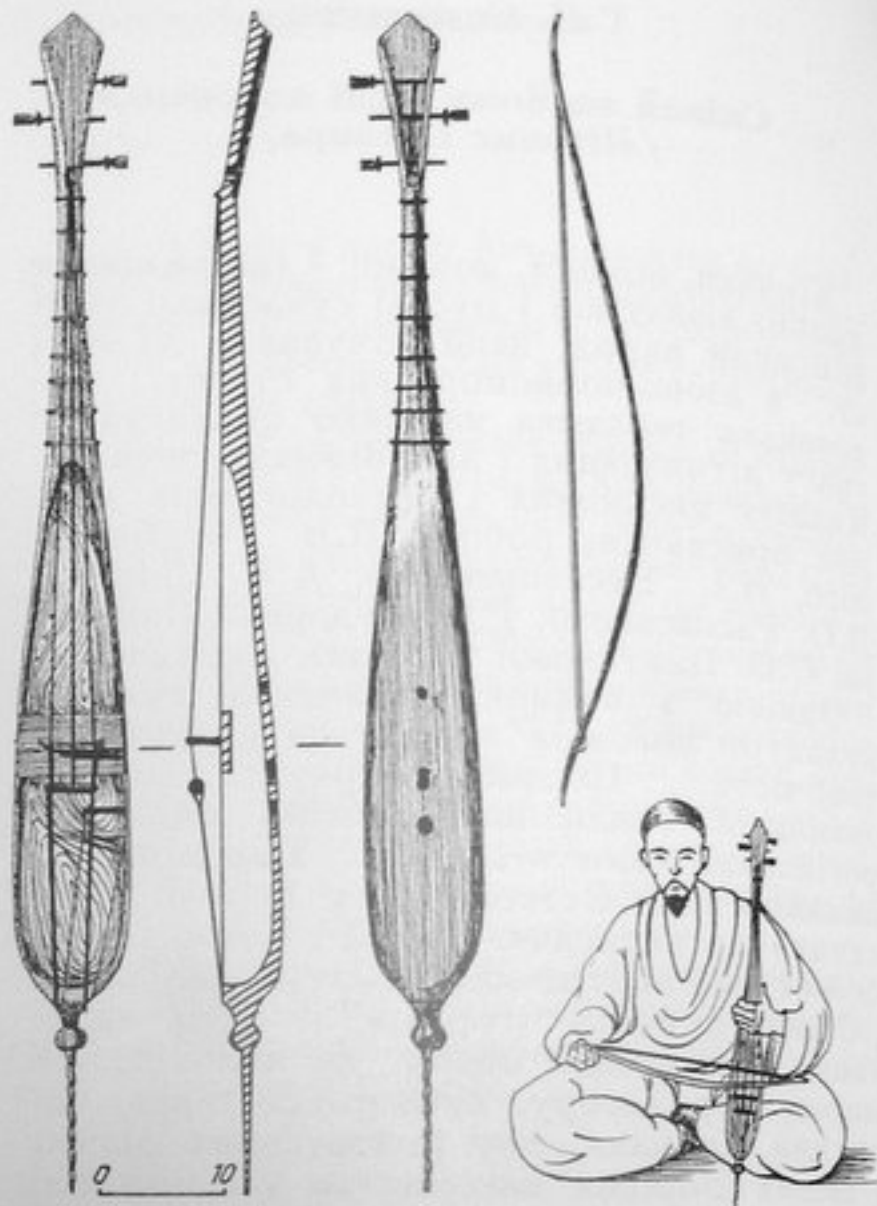
Мал. 1. Половецька кам'яна статуя з Сімферопольського музею. Воїн з музичним інструментом, зображеним внизу зліва.

Мал. 2. Вгорі: половецький струнний інструмент з кургану біля с. Кірово, розкопки 1984 року. Внизу: чоловіче поховання у кургані біля с. Кірово, здійснене у дерев'яному гробовищі. Музичний інструмент знаходився біля правої ноги.

мірці кузова мають два прямокутні вирізи для поперечної планки, на яку, очевидно, кріпилась дугоподібна підставка для струн. Етнографічний матеріал дозволяє припустити наявність деки із міхура тварини. Довжина корпуса 36 см, ширина – 12 см, висота 4–5 см.

Шийка інструмента довга із ледь помітними врізними ладами. Верхня її частина підсилена планкою із твердої породи дерева, яка посаджена на клей і закріплена кі-

Мал. 3. Реконструкція музичного інструменту та половецький музикант.

лочками. Шийка закінчується підтрикутною коробчатою голівкою. На переході від шийки до голівки видовбано прямокутний отвір для струн, які кріпились на кілочки нижньої частини голівки. Довжина шийки з голівкою 44 см, ширина – 3,5 см. Судячи з дугоподібної підставки і пропиляних в ній борозенок – струн було три. Середня струна виступала, бокові знаходились на одному рівні. Інструмент при грі тримали в правій руці, вертикально спираючи на підлогу або коліно. Такий спосіб гри характерний для давніх і сучасних народних смичкових інструментів Сходу. В Київській Русі, судячи з досліджень Н.І. Привалова і Б.О. Колчина, гудки при грі також ставились вертикально.

Половецький “комуз” із Кірово є результатом подальшого розвитку музичних смичкових інструментів Сходу – типу “ребаба”. В етнографічній літературі ми знаходимо йому близькі аналоги – монгольські ікеле, киргизький і калмицький кобиз-комуз.

Знахідка музикального інструмента у Кіровському кургані відкриває добру перспективу для вивчення музикальної спадщини половців. Вже тепер можна

виготовити його точну копію, визначити діапазон звучання, а використавши записані Гунфалеві, половецькі пісні, почути давню музику степів.

Verzeichnis der antiken Autoren

Im folgenden werden Übersetzungen der wichtigsten in den Textbeiträgen zitierten antiken Autoren aufgeführt.

Ammianus Marcellinus, Römische Geschichte. Hier zitiert nach: Schriften und Quellen der Alten Welt, herausgegeben von der Sektion für Altertumswissenschaft bei der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Band 21, 1 (Berlin 1968).

Dion Chrysostomos, Borysthenitische Rede. Vorgelesen in der Vaterstadt. Hier zitiert nach der Übersetzung von Karl Kraut (Ulm 1899).

Herodot. Historien. Herausgegeben von J. Feix, Tusculum-Bücherei (München 1977).

Pseudo-Hippokrates = Schrift von der Umwelt („De aere, aquis, locis“) im Corpus Hippocraticum. Hier zitiert nach: Hippokrates, fünf auserlesene Schriften. Eingeleitet und neu übertragen von W. Capelle (Zürich 1955).

Homer, Ilias. Übersetzt von J. H. Voss (Stuttgart 1962).

Homer, Odyssee. Übersetzt von J. H. Voss (Stuttgart 1970).

Igor-Lied (Das Lied von der Heerfahrt Igors). Hier zitiert nach: Das Igor-Lied, eine Heldendichtung. Übertragen von R. M. Rilke (Leipzig 1960).

Lukian, Anacharsis oder Über die gymnastischen Übungen. The Loeb Classical Library, Lucian IV (London 1961) 1–69 [Anacharsis, or Athletics]. – Toxaris oder Die Freunde. Ebenda Lucian V (London 1962) 101–207 [Toxaris, or Friendship].

Nestor-Chronik = Povest' vremennyh let. Hier zitiert nach: Die altrussische Nestor-Chronik in Übersetzung herausgegeben von R. Trautmann (Leipzig 1931).

Ovid, Publius Ovidius Naso, Briefe aus der Verbannung (Tristia epistulae ex Ponto), übertragen von W. Willige, eingeleitet und erläutert von G. Luck (Zürich – Stuttgart 1963) I Lieder der Trauer „Tristien“; II Briefe vom Schwarzen Meer „Epistulae ex Ponto“.

W. von Rubruk, Reise zu den Mongolen 1253 bis 1255. Übersetzt und erläutert von F. Risch (Leipzig 1934).

Thukydides, Geschichte des Peloponnesischen Krieges, Buch II. Übersetzung von G. P. Landmann. Bibliothek der Alten Welt (Zürich – München 1977).

- A Волинська обл.
- B Рівненська обл.
- C Житомирська обл.
- D Київська обл.
- E Чернігівська обл.
- F Сумська обл.
- G Львівська обл.
- H Закарпатська обл.
- J Івано-франківська обл.
- K Тернопільська обл.
- L Чернівецька обл.
- M Хмельницька обл.
- N Вінницька обл.
- O Черкаська обл.
- P Полтавська обл.
- Q Харківська обл.
- R Луганська обл.
- S Кіровоградська обл.
- T Дніпропетровська обл.
- U Донецька обл.
- V Одеська обл.
- W Миколаївська обл.
- X Херсонська обл.
- Y Запорізька обл.
- Z Кримська АРР

Хронологія та культурна приналежність експонатів

Ранні скотарі степів

25–21 ст. до н.е.	Ямна культура (Кат. № 1–8)
21–17 ст. до н.е.	Катакомбна культура (Кат. № 9–15)
17–15 ст. до н.е.	Культура багатоваликової кераміки (Кат. № 16–19)
16–12 ст. до н.е.	Срубна культура (Кат. № 20–24)
14–12 ст. до н.е.	Сабатинівська культура (Кат. № 25–49)
12–10 ст. до н.е.	Білозерська культура (Кат. № 50–68)

Ранні кочівники

9–7 ст. до н.е.	Кіммерійський період (Кат. № 69–85)
7–3 ст. до н.е.	Скіфський період (Кат. № 86–144)
3 ст. до н.е. – 3 ст. н.е.	Сарматський період (Кат. № 145–163)

Античні держави

6 ст. до н.е. – 3 ст. н.е.	Античні держави (Кат. № 164–176)
----------------------------	----------------------------------

Кочівники раннього і розвиненого середньовіччя

4–5 ст. н.е.	Гунни (Кат. № 177–180)
6–7 ст. н.е.	Авари (Кат. № 181–182)
6–10 ст. н.е.	Хазари (Кат. № 183–189)
10–12 ст. н.е.	Печеніги (Кат. № 190–191)
11–13 ст. н.е.	Половці (Кат. № 192–209)
13–14 ст. н.е.	Монголи (Кат. № 210–212)

КАТАЛОГ

виставки "Золото степів – археологія України"

Автори-укладачі: Мурзін В.Ю.
Зубар В.М.
Отроценко В.В.
Баран Я.В.
Козловський А.О.
Березова С. О.
Старченко О.В.

1a

1b

1d

1c

1e

1. Посудини ямної культури.

XXV – XXI ст. до н.е.
Кераміка.

- a) Висота – 190 мм, Д вінця – 150 мм.
- b) Висота – 110 мм, Д вінця – 87 мм, Д денця – 55 мм.
- c) Висота – 165 мм, Д вінця – 110 мм, Д денця – 70 мм.
- d) Висота – 75 мм, Д вінця – 12,5 мм, Д денця – 70 мм.
- e) Висота – 50 мм, Д вінця – 40 мм.

Курган біля села Виноградне. Токмакський район, Запорізька область.

Розкопки 1984 року. Фонди ІА АН України. Публікуються вперше.

2. Тертушка.

XXV–XXI ст. до н.е., ямна культура.

Граніт. Висота – 60 мм, Д – 50 мм.

Курган біля села Виноградне. Токмакський район, Запорізька область.

Розкопки 1984 року. Фонди ІА АН України. Публікується вперше.

3. Підвіски спіральні.

XXV–XXI ст. до н.е., ямна культура.

Срібло.

- a) Довжина – 15 мм, Д – 6 мм.
- b) Довжина – 15 мм, Д – 6 мм.

Курган біля села Виноградне. Токмакський район, Запорізька область.

Розкопки 1984 року. Фонди ІА АН України. Публікуються вперше.

4. Ніж та шило.

XXV–XXI ст. до н.е., ямна культура.

Бронза, бронза та дерево.

- a) Довжина – 105 мм, ширина – 25 мм.
- b) Довжина – 35 мм, у перетині – 3 x 3 мм.

Курган біля села Виноградне. Токмакський район, Запорізька область.

Розкопки 1984 року. Фонди ІА АН України. Публікуються вперше.

5. Знаряддя праці.

XXV–XXI ст. до н.е., ямна культура.

Кістка.

Довжина – 80 мм, Д – 15 мм, Д отвору – 8 мм.

Курган біля села Виноградне, Токмакський район, Запорізька область.

Розкопки 1984 року. Фонди ІА АН України. Публікується вперше.

6. Намистини-пронизки.

XXV–XXI ст. до н.е., ямна культура.

Кістка.

Довжина – 50–60 мм, діаметр отвору – 8 мм.

Курган біля села Виноградне. Токмакський район, Запорізька область.

Розкопки 1982 року. Фонди ІА АН України. Публікуються вперше.

8

7. Антропоморфний ідол.

XXV–XXI ст. до н.е., ямна культура.

Пісковик.

Висота – 1200 мм, ширина – 360 мм, товщина – 240 мм.

Випадкова знахідка біля села Керносівка. Новомосковський район, Дніпропетровська область. 1973 рік.

Дніпр. ІМ.

Література: Крилова Л.П. Керносівський ідол /стела/ // Энеолит и бронзовый век Украины. – Киев, 1976. – С. 37–41, рис. 1–4.

8. Статуетка Жінка-бик.

XXV–XXI ст. до н.е., ямна культура.

Кварцитовий пісковик.

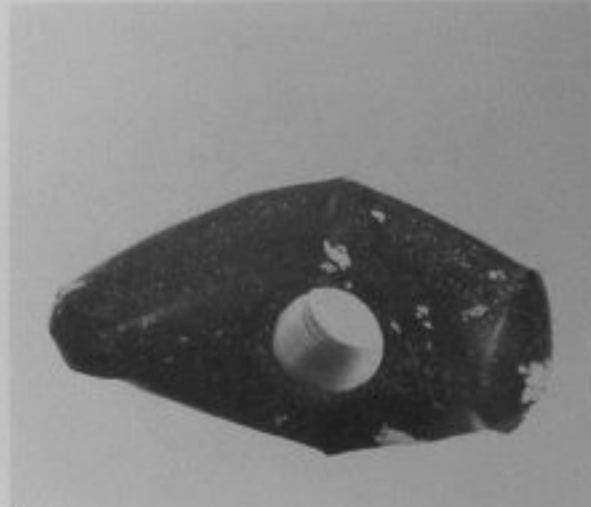
Висота – 167 мм, максимальна ширина – 150 мм.

Курган біля села Златополь. Василівський район, Запорізька область.

Розкопки 1973 року.

Фонди ІА АН України.

Література: Ляшко С. М. Нові матеріали про культ бика в епоху ранньої бронзи // Археологія. – 1987. – Вип. 58. – С. 74, рис. 1,2.

9b

13a

9. Сокири.

XXI–XVII ст. до н.е., катакомбна культура.

Камінь.

а) Довжина – 85 мм, ширина – 52 мм, Д отвору – 24 мм.

б) Довжина – 114 мм, ширина – 72 мм, Д отвору – 25 мм.

Курган біля села Виноградне. Токмакський район, Запорізька область.

Розкопки 1985 року.

Фонди ІА АН України.

Публікуються вперше.

10. Ніж.

XXI–XVII ст. до н.е., катакомбна культура.

Бронза.

Довжина – 65 мм, ширина – 23 мм.

Курган біля села Виноградне. Токмакський район, Запорізька область.

Розкопки 1984 року.

Фонди ІА АН України.

Публікується вперше.

13b

11. Підвіска спіральна.

XXI–XVII ст. до н.е., катакомбна культура.

Срібло.

Довжина – 26 мм, Д – 8 мм.

Курган біля села Виноградне. Токмакський район, Запорізька область.

Розкопки 1984 року.

Фонди ІА АН України.

Публікується вперше.

12. Наконечники стріл.

XXI–XVII ст. до н.е., катакомбна культура.

Кремій.

а) Довжина – 25 мм, ширина – 14 мм.

б) Довжина – 30 мм, ширина – 16 мм.

Курган біля села Виноградне. Токмакський район, Запорізька область.

Розкопки 1984 року.

Фонди ІА АН України.

Публікуються вперше.

13. Навершя булав.

XXI–XVII ст. до н.е., катакомбна культура.

Камінь.

а) Висота – 42 мм, Д – 70 x 77 мм.

б) Висота – 57 мм, Д – 63 мм.

Курган біля села Виноградне. Токмакський район, Запорізька область.

Розкопки

1982–1983 років. Фонди ІА АН України.

Публікуються вперше.

14a

14b

14c

14e

16a

16b

16c

14. Посудини катакомбної культури.

XXI–XVII ст. до н.е.

Кераміка.

а) Висота – 167 мм, Д вінця – 105 мм, Д денця – 65 мм.

б) Висота – 114 мм, Д вінця – 165 мм, Д денця – 82 мм.

в) Висота – 103 мм, Д вінця – 110 мм, Д денця – 90 мм.

г) Висота – 170 мм, Д вінця – 180 мм, Д денця – 90 мм.

е) Висота – 123 мм, Д вінця – 92 мм, Д денця – 55 мм.

Кургани біля села Виноградне. Токмакський район, Запорізька область.

Розкопки 1982, 1983, 1985 років. Фонди ІА АН України.

Публікуються вперше.

15. Черепи Людей з моделюваним глиною обличчям.

XXI–XVII ст. до н.е., катакомбна культура.

Кістка, глина.

а) Висота – 225 мм, ширина – 150 мм, довжина – 200 мм.

б) Висота – 170 мм, ширина – 150 мм, довжина – 235 мм.

в) Висота – 155 мм, ширина – 145 мм, довжина – 210 мм.

Курган біля села Жовтневе. Токмакський район, Запорізька область. Розкопки 1981 року.

Курган біля села Старобогданівка. Михайлівський район, Запорізька область. Розкопки 1980 року.

Курган біля села Заможне. Токмакський район, Запорізька область. Розкопки 1981 року.

Фонди ІА АН України.

Література: Отрощенко В.В. Раскопки курганов в Запорожской области // АО – 1981.– М., 1983. – С. 300.

16. Посудини культури багатовалякової кераміки.

XVII–XV ст. до н.е.

а) Висота – 135 мм, Д вінця – 110 мм, Д денця – 85 мм.

б) Висота – 72 мм, Д вінця – 114 мм, Д денця – 85 мм.

в) Висота – 90 мм, Д вінця – 70 мм, Д денця – 60 мм.

Курган біля села Гнаровське. Вольнянський район, Запорізька область.

Розкопки 1982 року.

Фонди ІА АН України.

Публікуються вперше.

18

17. Пряжки поясні.

XVII-XV ст. до н.е., культура багатоваликаної кераміки.

Кістка.

а) Довжина 55 мм, ширина – 45 мм, Д великого отвору – 18 мм, Д малого отвору – 3,5 мм.

б) Д – 37 мм, Д отвору 18 мм.

с) Довжина – 30 мм, ширина – 22 мм, висота – 13 мм.

а-б) Курган біля села Заповітне, радгосп "Степовий". Запорізька область. Розкопки 1972 року.

с) Курган біля села Новогу-палівка. Вольнянський район, Запорізька область. Розкопки 1982 року.

Фонди ІА АН України.

Публікуються вперше.

18. Навершя до булави.

XVII-XV ст. до н.е., культура багатоваликаної кераміки.

Серпантиніт.

Висота – 40 мм, діаметр – 58 мм, Д отвору – 15-18 мм.

Курган біля села Гнаровське. Вольнянський район, Запорізька область. Розкопки 1982 року.

Фонди ІА АН України.

Публікується вперше.

19. Підвіски.

XVII-XV ст. до н.е., культура багатоваликаної кераміки.

Бронза.

Висота – 12 мм, ширина – 10 мм.

20a

20b

Курган біля села Гнаровське. Вольнянський район, Запорізька область. Розкопки 1982 року. Фонди ІА АН України. Публікуються вперше.

20. Посудини.

XV-XIII ст. до н.е., зрубна культура.

Кераміка.

а) Висота – 160 мм, Д вінця – 150 мм, Д денця – 90 мм.

б) Висота – 200 мм, Д вінця – 178 мм, Д денця 105 мм.

с) Висота – 185 мм, Д вінця – 225 мм, Д денця – 120 мм.

д) Висота – 108 мм, Д вінця – 151 мм, Д денця – 96 мм.

е) Висота – 96 мм, Д вінця – 167 мм, Д денця – 87 мм.

а) Курган біля села Мала Білозерка. Василівський район, Запорізька область. Розкопки 1975 року.

б) Курган біля села Високе. Михайлівський район, Запорізька область. Розкопки 1989 року.

с) Курган біля села Новогу-палівка. Вольнянський район, Запорізька область. Розкопки 1982 року.

д) Курган біля села Великодубове. Вольнянський район, Запорізька область. Розкопки 1981 року.

20e

е) Курган біля села Гнаровське. Вольнянський район. Запорізька область. Розкопки 1981 року. Фонди ІА АН України.

Література: а) Отрощенко В.В. Письмена племен срубной культуры. // *Studia Praehistorica (Sofia)* g. 1988. – С. 167, рис. 4,9. Посудини б-е публікуються вперше.

21. Ножі.

XV-XIII ст. до н.е., зрубна культура.

Бронза.

а) Довжина – 158 мм, ширина – 40 мм.

б) Довжина – 146 мм, ширина – 28 мм.

с) Довжина – 160 мм, ширина – 36 мм.

а) Курган біля села Заповітне, радгосп "Степовий". Запорізька область. Розкопки 1972 року.

б) Курган біля села Велика Білозерка. Кам"янсько-Дніпровський район, Запорізька область. Розкопки 1973 року.

с) Курган біля села Велика Білозерка. Кам"янсько-Дніпровський район, Запорізька область. Розкопки 1976 року.

Фонди ІА АН України.

Література: а) Отрощенко В.В. Погребения с трупосожжением у племен срубной культуры Нижнего Поднепровья // *Энеолит и бронзовый век Украины*. – Киев, 1976. – С. 175, рис. 2 а.; б) публікується вперше; с) Отрощенко В.В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья // *Проблемы археологии Поднепровья*. – Днепропетровск, 1984. – С. 84, рис. 1.

25

25. Посудина.

XIV–XII ст. до н.е., сабатинівська культура.

Кераміка.

Висота – 115 мм, Д вінця – 140 мм, Д денця – 100 мм.

Курган біля села Відножино. Василівський район, Запорізька область. Розкопки 1987 року.

Фонди ІА АН України.

Публікується вперше.

26. Ливарна форма/для відливки шумких підвісок/.

XIV–XII ст. до н.е., сабатинівська культура.

Тальковий сланець.

Довжина – 125 мм, ширина – 72 мм, товщина – 16 мм.

Курган біля села Висщетарасівка. Нікопольський район, Дніпропетровська область. Розкопки 1969 року.

Фонди ІА АН України.

Література: Шарафутдінова І.Н. Сабатиновская культура // Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдінова І.Н. Культури епохи бронзи на території України. – Київ, 1986. – С. 104, рис. 30, 37, 38.

26

27–30. Ливарні форми та пест.

Поселення біля села Волоське. Дніпропетровський район, Дніпропетровська область. Розкопки 1947–1948 років.

XIV–XII ст. до н.е., сабатинівська культура.

Література: Бодянский О.В. Археологічні дослідження у межах порожистої частини Дніпра в 1947–1948 рр. // АП України. – 1952. – Т. 4. – С. 169–175.

27. Пест фігурний.

Граніт.

Висота – 210 мм, Д верхн. – 60 мм, Д. ниж. – 60 мм.

ДІМ, інв. № а 82/5883.

28. Стулки ливарної форми для відливки гудзиків та спису.

Тальковий сланець.

Довжина – 172 мм, ширина – 40 мм, товщина – 36 мм.

Довжина – 178 мм, ширина – 42 мм, товщина – 32 мм.

ДІМ, інв. № а 82/5861.

29. Ливарна форма для відливки ножа.

Тальковий сланець.

Довжина – 144 мм, ширина – 78 мм, товщина – 27,5 мм.

ДІМ, інв. № а 82/5862.

22. Ритуальна чаша.

XV–XIII ст. до н.е., зрубна культура.

Бронза, дерево.

Бронзові платівки: 140 x 63 мм; 90 x 60 мм; 70 x 40 мм.

Висота чаші – більш як 80 мм, Д вінця – 210 мм.

Курган біля села Велика Білозерка. Кам'янсько-Дніпровський район, Запорізька область. Розкопки 1976 року.

Фонди ІА АН України.

Література: Отрощенко В.В. Дерев'яна-

я посуда в срубних погребеннях Подніпров'я // Проблеми археології Подніпров'я. – Днепропетровск, 1984. – С. 84, 85, рис. 1, 4–8.

23. Скроневі підвіска.

XV–XIII ст. до н.е., зрубна культура.

Золото, бронза.

Висота – 29 мм.

Курган біля села Петро-Михайлівка. Вольнянський район, Запорізька область. Розкопки 1981 року.

МІДУ, інв. № АЗС-3494.

Публікується вперше.

24. Сокира.

XV–XIII ст. до н.е., зрубна культура.

Граніт.

Довжина – 82 мм, ширина – 41 мм, Д отвору – 16 мм.

Курган біля села Петро-Михайлівка. Вольнянський район, Запорізька область. Розкопки 1981 року.

Фонди ІА АН України.

Публікується вперше.

27-39

30. Ливарна форма для відливи "хлібця".

Тальковий сланець.
Довжина - 175 мм, ширина - 80 мм, товщина - 25 мм.
ДІМ, інв. № а 82/5876.

31. Форма для відливи однолезового ножа та бритви.

Тальковий сланець.
Довжина - 135 мм, ширина - 63 мм, товщина - 23 мм.
ДІМ, інв. № а 82/5870, 5875.

32. Форма для відливи втульчастого долота.

Тальковий сланець.
Довжина - 170 мм, ширина - 83 мм, товщина - 44 мм.
ДІМ, інв. № а 82/5878.

33. Форма для відливи кинджала.

Тальковий сланець.
Довжина - 156 мм, ширина - 61 мм, товщина - 25 мм.
ДІМ, інв. № а 82/5866.

34. Форма для відливи ножа з кільцевим упором.

Тальковий сланець.
Довжина - 212 мм, ширина - 47-70 мм, товщина - 22 мм.
ДІМ, інв. № а 82/5867.

35. Форма для відливи двоушкового кельта з волютами.

Тальковий сланець.
Довжина - 148 мм, ширина - 77 мм, товщина - 32 мм.
ДІМ, інв. № а 82/5865.

36. Форма для відливи безушкового кельта з трьома нервюрами.

Тальковий сланець.
Довжина - 110,5 мм, ширина - 62 мм, товщина - 25 мм.
ДІМ, інв. № а 82/5864.

37. Форма для відливи дзеркала /уламок/.

Тальковий сланець.
Довжина - 87 мм, ширина - 65 мм, товщина - 22 мм.
ДІМ, інв. № а 82/5877.

38. Форма для відливи серпа /уламок/.

Тальковий сланець.
Довжина - 110 мм, ширина - 91 мм, товщина - 22 мм.
ДІМ, інв. № а 82/5872.

39. Форма для відливи меча /уламок/.

Тальковий сланець.
Довжина - 99 мм, ширина - 73 мм, товщина - 25 мм.
ДІМ, інв. № а 82/5873.

40-49

40-49. Скарб бронзових речей.

Знайдений біля міста Миколаєва (Нікополя) 1902 року. XIV-XII ст. до н.е., сабатинівська культура.

Література: Tallgren A.M. La Pontide préscythique après l'introduction des métaux. - Eurasia Septentrionalis Antiqua. Helsinki. 1926. 2. - S. 152, Abb. 80.

40. Наконечник спису.

Бронза.
Довжина - 130 мм, Д втулки - 17 мм.
ДІМ, інв. № а 217/5.

41. Сокира-чекан.

Бронза.
Довжина - 165 мм.
ДІМ, інв. № а 217/6.

42. Навершя з голівкою.

Бронза.
Висота - 29 мм.
ДІМ, інв. № а 217/7.

43. Булавка з голівкою.

Бронза.
Довжина - 175 мм.
ДІМ, інв. № а 217/4.

44. Браслети орнаментовані.

Бронза.
а) Д - 58 x 42 мм, ширина - 16 мм.

б) Д - 55 x 52 мм, ширина - 12 мм.

с) Д - 40 x 28 мм, ширина - 15 мм.

ДІМ, інв. № а 217/1-3.

45. Тесло з боковими виступами /уламок/.

Бронза.
Довжина - 55 мм, ширина - 32 мм.
ДІМ, інв. № а 217/19.

46. Серп з гаком /два уламки/.

Бронза.
а) Довжина - 98 мм, ширина - 33 мм.
б) Довжина - 64 мм, ширина - 35 мм.
ДІМ, інв. № а 217/16, 20.

47. Серп із кнопкою /уламок/.

Бронза.
Довжина - 120 мм, ширина - 31 мм.
ДІМ, інв. № а 217/22.

48. Серп колінчастий /уламок/.

Бронза.
Довжина - 121 мм, ширина - 46 мм.
ДІМ, інв. № а 217/18.

50a

50b

50c

50. Посудини білозерської культури.

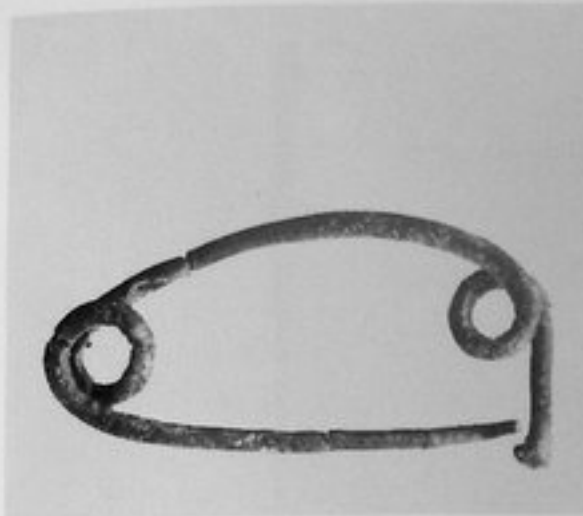
XII-X ст. до н.е., білозерська культура.
Кераміка.

а) Висота - 150 мм, Д вінця - 95 мм, Д денця - 50 мм.

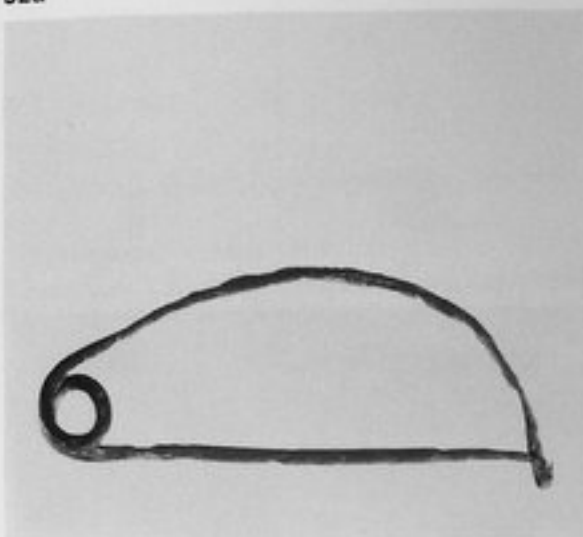
б) Висота - 155 мм, Д вінця - 100 мм, Д денця - 60 мм.

с) Висота - 90 мм, Д вінця - 65 мм, Д денця - 25 мм.

Кургани біля села Заповітне, радгосп "Степовий". Кам'янсько-Дніпровський район, Запорізька область. Розкопки 1972 року. Фонди ІА АН України.
Література: Отрощенко В.В. Новый курганный могильник белозерского времени // Скифский мир. - Киев. 1975. - С. 200. рис. 5, 1,2,4.

52a

52b

51. Кинджальчик, браслет, булавка.

XII-X ст. до н.е., білозерська культура.

Бронза й залізо, бронза, бронза.

а) Довжина - 68 мм, ширина - 23 мм. Залізне вістря леза втрачено.

б) Д браслета - 52 мм, ширина прута - 5 мм.

с) Довжина булавки - 110 мм, Д голівки - 6 мм.

Курган біля села Заповідне, радгосп "Степовий". Кам"янсько-Дніпровський район, Запорізька область. Розкопки 1972 року.

Фонди ІА АН України.

Література: Отрощенко В.В. (див. кат. № 50) - С. 200, рис. 6, 2-4.

52. Фібули.

XII-X ст. до н.е., білозерська культура.

Бронза.

54

а) Довжина - 78 мм, висота спинки - 30 мм.

б) Довжина - 110 мм, висота спинки - 34 мм.

с) Курган біля села Заповідне, радгосп "Степовий". Кам"янсько-Дніпровський район, Запорізька область. Розкопки 1973 року.

а) Курган біля села Широке. Скадовський район, Херсонська область. Розкопки 1961 року. Фонди ІА АН України.

Література: Отрощенко В.В. (див. кат. № 50) - С. 202, рис. 5; Лесков А.М. Предскифський період в степах Северного Причорномор'я. // Проблеми скифської археології. - МІА, № 177. - М., 1971. - С. 80, рис. 2, 31.

53. Намисто, пронизки й підвіска.

XII-X ст. до н.е., білозерська культура.

Гешир, скло, бронза, кістка.

а) Довжина - 13 мм, Д - 9 мм.

б) Довжина - 10 мм, Д - 7 мм.

с) Довжина - 5 мм, Д - 6 мм, d)

Довжина - 3 мм, Д - 6 мм.

е) Довжина - 27 мм, Д - 4 мм.

ф) Висота - 20 мм, Д кульки - 8 мм.

Грунтові поховання біля села Широке. Скадовський район, Херсонська область. Розкопки 1961-1963 років.

Фонди ІА АН України.

Література: Лесков А.М. (див. кат. № 52) - С. 80, рис. 2, 4, 25.

55

54. Намисто та дзвоноподібна підвіска.

XII-X ст. до н.е., білозерська культура.

Скло, кістка, бронза.

а) Висота - 28 мм, Д голівки - 8 мм, Д основи - 10 мм.

б) Довжина - 13 мм, діаметр - 5 мм; с) довжина - 8 мм, діаметр - 4 мм.

Курган біля села Заповідне, радгосп "Степовий". Кам"янсько-Дніпровський район, Запорізька область. Розкопки 1972 року. Фонди ІА АН України. Публікуються вперше.

55. Дзвоноподібні підвіски.

XII-X ст. до н.е., білозерська культура.

Бронза. Литво.

Висота - 44 мм, Д голівки - 8 мм, Д основи - 11-18 мм.

Курган біля села Заповідне, радгосп "Степовий". Кам"янсько-Дніпровський район, Запорізька область. Розкопки 1972 року.

Фонди ІА АН України.

Література: Отрощенко В.В. (див. кат. № 50) - С. 201, рис. 6, 1.

56

56. Браслет шумливий.

XIV–XIII ст. до н.е.

Бронза. Литво, насічка.

Діаметр – 160 x 130 мм, діаметр
колець – 50 мм.

Курган біля села Гордіївка.
Тростянецький район, Вінницька
область. Розкопки 1986 року.

ВКМ, інв. № ВХ – 2217.

Браслет /знайдений у парі/ о-
вальної форми з нанизаними на
нього сімома кільцями. Оздоб-
лений прокресленим візерунком
у вигляді трикутників. Можли-
во використовувався як музич-
ний інструмент.

Література: Sjaz ukrajinskih riznica
(Ausstellungs-Katalog Zagreb 1989), s.
99, Abb. 159.

57

**57. Браслет з протилежними
спіралеподібними кінцями.**

XIII ст. до н.е.

Бронза. Литво, насічка.

Діаметр – 122 x 94 мм.

Курган біля села Гордіївка.

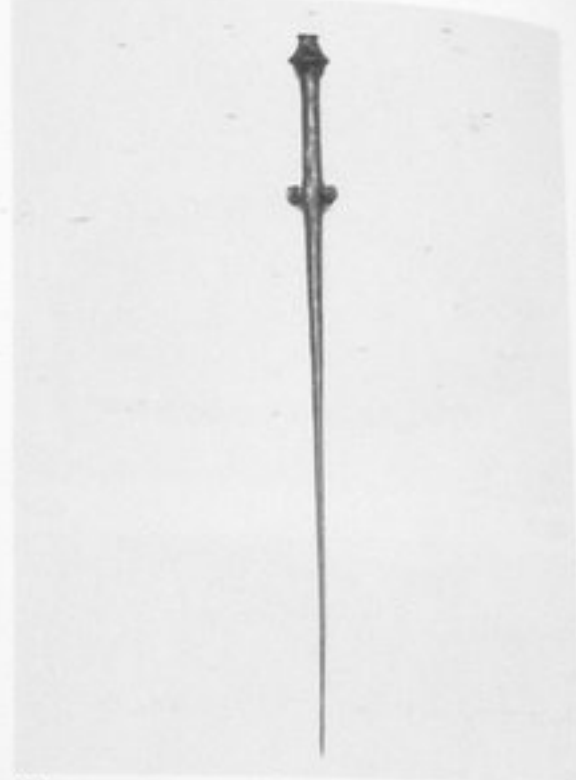
Тростянецький район, Вінницька

область. Розкопки 1986 року.

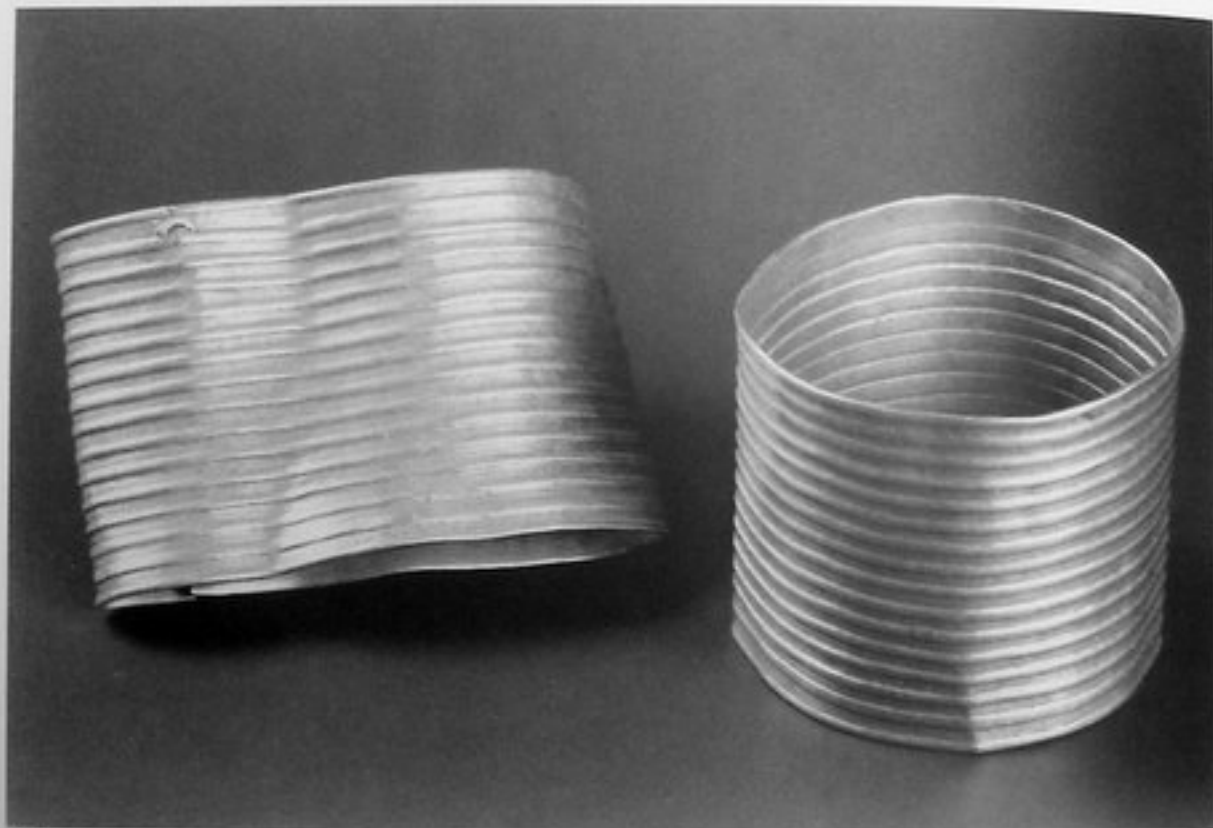
ВКМ, інв. № ВХ-2216.

Спіралеподібний браслет /знай-
дений у парі/ виготовлений з
круглого у перетині дроту, кін-
ці якого закручені у вигляді спі-
ралей. Орнаментований група-
ми косих насічок, направлених
в різні боки.

Література: Katalog Zagreb (див.
кат. № 56). S. 43, Abb. 159.

58

59

58. Шпилька.

XIV ст. до н.е.

Бронза. Литво, насічка.

Довжина – 495 мм.

Курган біля села Гордіївка.

Тростянецький район, Вінницька

область. Розкопки 1986 року.

ВКМ, інв. № ВХ-2218.

Шпилька /знайдені два екзем-
пляри/ з вазовою голівкою та
чотирма хрестоподібними ви-
ступами. Прикрашена про-
кресленим візерунком у вигляді

заштрихованих трикутників.

Література: Katalog Zagreb (див.
кат. № 56). S. 99, Abb. 1719; 159.

59. Браслет.

XIII ст. до н.е.

Золото. Кування.

Діаметр – 750 x 650 мм.

Курган біля села Гордіївка.

Тростянецький район, Вінницька

область. Розкопки 1986 року.

ВКМ, інв. № ТВ-2086.

Браслет /знайдено два

екземпляри/

манжетоподібний, виготовлений

з рифленої платівки.

Література: Katalog Zagreb (див.

кат. № 56). S. 100, Abb. 17–19, 159.

60. Шийні прикраси.

XIV–XIII ст. до н.е.

Золото. Литво, тиснення, гнуття.

Довжина – 460 мм.

Курган біля села Гордіївка. Тростянецький район, Вінницька область. Розкопки 1986 року. ВКМ, інв. № ТВ-1997–2095.

Складається з намистин різної форми. У центрі розміщена трилопатева намистина, з обох боків від неї по дві листоподібні підвіски, прикрашені прокресленим візерунком. Решта намистин виготовлені з тонкого дроту, згорнутого у вигляді спіралі.

Література: Katalog Zagreb (див. кат. № 56). S. 101, Abb. 15–17; 159.

61

61. Перстень.

XIII–XII ст. до н.е.

Золото. Волочіння.

Діаметр – 20 мм.

Курган біля села Гордіївка. Тростянецький район, Вінницька область. Розкопки 1986 року. ВКМ, інв. № ТВ-2085.

Виготовлений з тонкого золотого дроту, згорнутого у сім витків, кінці якого завершуються двома протилежними спіралями.

Література: Katalog Zagreb (див. кат. № 56). Abb. 17–19, 159.

62. Перстень.

XIII–XII ст. до н.е.

Золото, кування, гнуття.

Діаметр – 22 мм.

Курган біля села Гордіївка. Тростянецький район, Вінницька область. Розкопки 1986 року. ВКМ, інв. № ТВ-2104.

Виготовлений з тонкої вузької стрічки, згорнутої у вигляді спіралі у п'ять витків.

Література: Katalog Zagreb (див. кат. № 56). Abb. 17–19, 159.

63–65. Підвіски.

XIII–XII ст. до н.е.

Золото. Волочіння.

Висота – 40 мм.

Курган біля села Гордіївка. Тростянецький район, Вінницька область. Розкопки 1986 року. ВКМ, інв. № ТВ-2089.

Три скроневі підвіски, згорнуті у вигляді спіралей, направлених у різні боки, з тонкого круглого у перетині дроту.

Література: Katalog Zagreb (див. кат. № 56). S. 19, Abb. 15–17, 159.

66–68. Підвіски.

XIII–XII ст. до н.е.

Золото. Кування, насічка.

Діаметр – 18 мм, 28 x 24 мм, 29 мм.

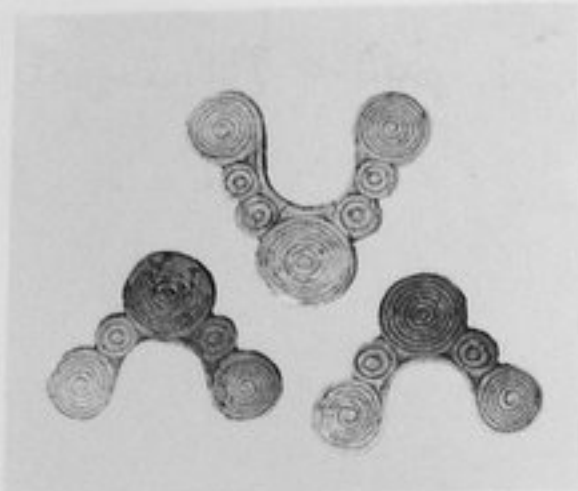
Курган біля села Гордіївка. Тростянецький район, Вінницька область. Розкопки 1986 року. ВКМ, інв. №№ ТВ-2102, ТВ-2083, ТВ-2076.

Три скроневі різнотипні кільцеві підвіски із кінцями, що накладаються один на одний. Дві прикрашені насічками, а одна виготовлена із дроту.

Література: Katalog Zagreb (див. кат. № 56). Abb. 17–19, 159.

71

71

71m

69. Меч.

УІІІ ст. до н.е., кімерійська культура.

Залізо, бронза, кування, литво.

Довжина – 1070 мм.

Суботівське городище біля села Суботово. Чигиринський район, Черкаська область. Розкопки 1971 року.

ІА АН України, інв. № ТВ-1676^а.

Меч із залізним клинком та бронзовим руків'ям. Наверх грибоподібне. Широке овальне у перетині руків'я прикрашене спіральною псевдодротяною обвивкою. Клинок довгий, злегка розширений до середини, поступово звужується до вістря.

Література: Тереножкин А.И. Кімерійці. – Київ, 1976. – С. 82–83, рис. 50.

70. Браслети.

УІІІ ст. до н.е., Чорноліська культура.

Бронза. Литво.

Діаметр – 69 x 92 мм; 74 x 52 мм.

Суботівське городище біля села Суботово. Чигиринський район, Черкаська область. Розкопки 1971 року.

МІДУ, інв. № ТВ-1677.

Два однотипні пластинчасті браслети прикрашені геометричним орнаментом. На одному зберігся роз'ємний замок, що складається з штиря із круглою голівкою на одному кінці браслета та круглого отвору на другому його кінці.

Література: Тереножкин А.И. (див. кат. № 69) – С. 82, рис. 51.

71. Різьблені прикраси кінської вузди.

750–650 рр. до н.е., кімерійська культура.

Кістка, вохра.

а) Бляха 1: 85 x 70 мм.

б) Бляха 2: 100 x 80 мм.

в) Бляха 3: 90 x 60 мм.

г) Бляха 4: 85 x 70 мм.

д) Бляха 5: 40 x 20 мм.

е) Бляха 6: 50 x 20 мм.

ж) Бляха 7: 35 x 20 мм.

з) Кільце з муфтою: Д – 35 мм.

и) Кільце орнаментоване: Д – 35 мм.

к) Кільце: Д – 20 мм.

л) Кругла бляха з мальтійським хрестом: Д – 30 мм.

м) Втулка з шипом, орнаментована: довжина – 30 мм, Д – 20 мм.

н) Втулка орнаментована: довжина – 50 мм, Д – 35 мм.

Курган біля села Зольне. Сімферопольський район, Кримська область. Розкопки 1959 року.

МА АН України.

Література: Щепинский А.А. Погребение начала железного века у Симферополя // КСИА АН УССР. – 1962. – Вып.2. – С. 57–65.

72. Вудила у вигляді ланцюгів.

750–650 рр. до н.е., кімерійська культура.

Бронза.

Довжина – 280 мм, Д голівки – 30 мм.

Курган біля села Зольне. Сімферопольський район, Кримська область. Розкопки 1959 року.

МА АН України.

Література: Щепинский А.А. (див. кат. № 71). – С. 57–65.

73. Псалій.

750–650 рр. до н.е., кімерійська культура.

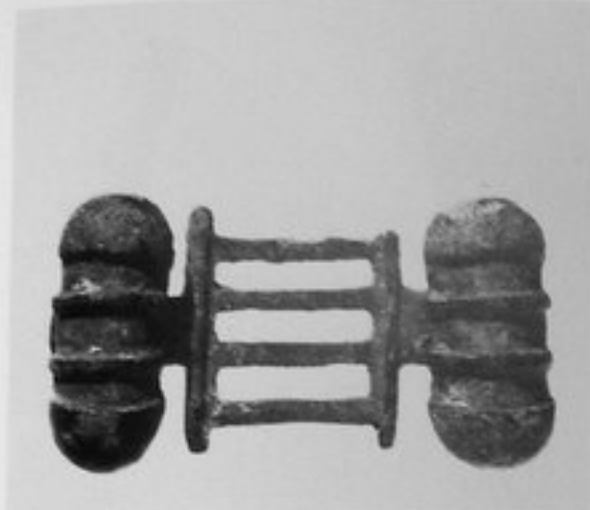
Бронза.

Довжина – 120 мм, Д голівки – 25 мм.

Курган біля села Носачів. Смілянський район, Черкаська область. Знайдений 1962 року.

МА АН України.

Література: Ковпаненко Г.Т. Носачівський курган УІІІ–УІІІ ст. до н.е. // Археологія. – 1966. – Т. XX. – С. 174–179, рис. 1,2.

74

78

74. Пряжка фігурна.

750–650 рр. до н.е., киммерійська культура.

Бронза.

Довжина – 95 мм, ширина – 55 мм.

Курган біля села Носачів. Смілянський район, Черкаська область. Знайдена 1962 року.

МА АН України.

Література: Ковпаненко Г.Т. (див. кат. № 73) – С. 175, рис. 2, 5–10.

75. Вудила двокольчасті.

750–650 рр. до н.е., киммерійська культура.

Бронза.

Довжина – 300 мм, Д голівки – 40 мм.

Курган біля села Носачів. Смілянський район, Черкаська область. Знайдени 1962 року.

МА АН України.

Література: Ковпаненко Г.Т. (див. кат. № 73) С. 174–179, рис. 1, 1–3.

78–82

76. Статуя-стела.

900–750 рр. до н.е., киммерійська культура.

Камінь.

Висота – 900, ширина – 210–260 мм.

Курган біля села Цілинне. Джанкойський район, Кримська область. Розкопки 1977 року.

Фонди ІА АН України.

Література: Корпусова В.Н., Белозер В.П. Могила киммерійського воїна у Джанкою в Криму // СА. – 1980. – № 3. – С. 241–243, рис. 5–7.

77. Посудина ліпна.

УІІІ ст. до н.е., киммерійська культура.

Глина. Лощіння.

Висота – 200 мм, діаметр корпусу – 210 мм.

Курган біля села Любимівка. Каховський район, Херсонська область.

ІА АН України, інв. № ТВ-1680.

Посудина має округлий туб з маленьким пласким дном.

Горло невисоке з відігнутих назовні вінцем. Прикрашена геометричним орнаментом, за основу якого взято косі насічки з ромбами всередині та вертикальні лінії з трикутниками в основі.

Література: Тереножкин А.И. (див. кат. № 69) – С. 51, рис. 23.

78–80. Знахідки з високої могили.

Курган Висока Могила біля села Балки. Василівський район, Запорізька область. Розкопки 1971 року.

78. Бляха.

Перша половина УІІ ст. до н.е., киммерійська культура.

Золото, срібло, паста. Кування, паяння.

Діаметр – 36 мм.

Курган Висока Могила біля села Балки. Василівський район Запорізька область. Розкопки 1971 року.

МІДУ, інв. № АЗС-2676.

Лицьова сторона масивної круглої платівки прикрашена трьома концентричними колами із золотого дроту з насічками під зернь. Дрібні кільця заповнюють обшир бляхи, утворений двома концентричними колами по краю платівки. Гніздо в центрі заповнене білою пастою та оперезане опуклостями овальної форми, що імітують пелюстки розетки. На звороті – вузька срібна дужка.

Правила оздобою піхов або ременя, на якому підвішувався меч.

80

Література: Бидзиля В.И., Яковенко Э.В. Киммерийские погребения Высокой Могилы // СА. - 1974. - № 1. - С. 150, рис. 4, 1.

79. Платівки-окуття до посудини.

УІІІ ст. до н.е., киммерійська культура.

Золото. Кування.

27 x 18 мм; 21 x 12 мм; 26 x 11,5 мм.

МІДУ, інв. № АЗС-2678.

Три однотипні платівки прямокутної форми злегка вигнуті за формою посудини. Верхній край загнутий. На двох платівках в отворах, призначених для кріплення їх до дерев'яної основи, збереглося декілька золотих гвіздків.

Література: Тереножкин А.И. (див. кат. № 69) - С. 31-34, рис. 6, 4-6.

80. Підвіска скронева.

УІІІ ст. до н.е., киммерійська культура.

Золото. Литво, насічка.

Висота - 21 мм, діаметр голівки - 10 мм.

Курган Висока Могила біля села Балки. Василівський район, Запорізька область. Розкопки 1971 року.

МІДУ, інв. № АЗС-2677.

Має форму спіралью закрученого гвіздкоподібного стрижня з напівсферичною голівкою, поділеною на три частини. Між голівкою та стрижнем - кільцеве заглиблення. На ребрі голівки й на верхній частині стрижня нанесено дрібні насічки. Нижній край підвіски звужений та загострений. Знайдена у похованні киммерійського воїна.

Література: Бидзиля В.И., Яковенко Э.В. (див. кат. № 78) - С. 153, рис. 7; Тереножкин А.И. (див. кат. № 69) - С. 31-34, рис. 6, 3.

81

82

81. Булавка.

УІІІ ст. до н.е., киммерійська культура

Золото, скло, органічна маса. Кування, паяння, гравірування, скань.

Довжина - 78 мм.

Курган біля села Вільшани. Городищенський район, Черкаська область. Розкопки 1984 року.

МІДУ, інв. № ТВ-1151.

Булавка складається з кованого, круглого у перетині конічного стрижня та циліндричної голівки, декорованої горизонтальними рядами напаяного дроту. Між голівкою та стрижнем - пластинчасті кільця із вставками з скляних намистин синього кольору. Відноситься до одного з ранніх зразків поліхромії у мистецтві Північного Причорномор'я.

Література: L'Oro di Kiev. Torenica e oreficeria dal Museo storico dei Preziosi dell'Ucraina (Opere dall'VIII secolo a. S. al XIII secolo d.C.) [Ausstellungskatalog Firenze 1987] (Milano 1987) Abb. 1.

83-84

82. Гривна.

УІІІ ст. до н.е., киммерійська культура.

Золото. Кування.

Діаметр - 101 x 74 мм.

Курган біля села Вільшани. Городищенський район, Черкаська область. Розкопки 1984 року.

МІДУ, інв. № ТВ-1150.

Виготовлена з перекрученого чотиригранного у перетині стрижня, гладкі кінці якого, розклепані й згорнуті у вигляді петель, заходять один за одиний. Література: Katalog Zagreb (див. кат. № 56). S. 102, Abb. 159.

83-84. Вуздечкове приладдя.

УІІІ-УІІІ ст. до н.е.

Бронза. Литво.

Вудила: довжина - 260 мм;

псалій - 123 мм, Курган біля села Вільшани. Городищенський район, Черкаська область. Розкопки 1984 року.

МА АН України, інв. № ВХ-2229, ВХ-2230.

1. Вудила з двокольчастими кінцями й додатковими ланками для кріплення повіду.

2. Два трипетельчастих псалій з лопатеподібним вигнутим кінцем. Вуздечкові приладдя, подібні до цього найчастіше зустрічаються на Північному Кавказі та Дніпровському лісопівострову Лівобережжі.

Література: Katalog Zagreb (див. кат. № 56). Abb. 159.

85

85. Посудина глиняна.

УІІІ–УІІ ст. до н.е., чорноліська культура.

Глина.

Висота – 128 мм, діаметр вінця – 122 мм.

Курган біля села Вільшани. Городищенський район, Черкаська область. Розкопки 1984 року. МА АН України, інв. № ВХ-2231.

Посудина має округлий тулуб з плоским дном. Горлечко невисоке, вінце відігнуте назовні. У верхній частині тулуба – прорізний геометричний орнамент у вигляді трикутників.

Література: Katalog Zagreb (див. кат. № 56). S. 44, Abb. 160.

86

СКІФИ

86. Дзеркало.

Друга половина УІ ст. до н.е.

Бронза. Литво.

Довжина з ручкою – 310 мм, діаметр – 175 мм.

Випадкова знахідка. Роменський район, Сумська область.

ДІМ, інв. № Б 1128.

Дзеркало має круглий диск з бортиком. Ручка канельована й на кінці прикрашена фігуркою пантери.

Виготовлене у греко-скіфському стилі. Ймовірно, відноситься до ольвійського типу дзеркал.

Література: Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. – СПб., 1901. – Т.3. – С. 69, рис. 17, табл. XI, 3; Ильинская В.А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья. – Киев, 1968. – С. 153, рис. 39,2.

87

87. Сокирка.

У ст. до н.е.

Бронза. Литво.

124 x 73 мм.

Курган біля села Львове. Бериславський район, Херсонська область. Розкопки 1977 року.

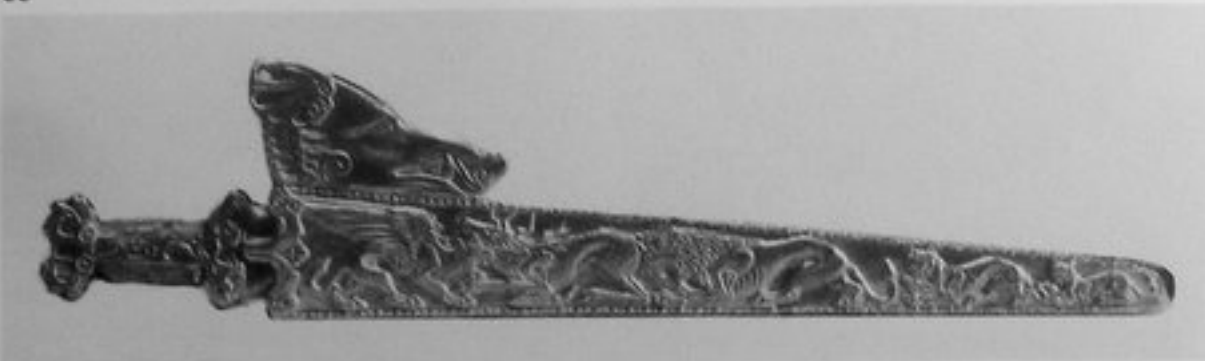
МІДУ, інв. № АЗС-3301.

Ритуальна сокира має фігурне, заокруглене лезо, високий циліндричний провух й обушок, оформлений у вигляді голови грифона. Належить до унікальних виробів, що не мають аналогів в інших пам'ятках скіфського часу.

Література: Кубышев А.И., Николова А.В., Полин С.В. Скифские курганы у с. Львово на Херсонщине // Древности степной Скифии. – Киев, 1987. – С. 140–141, рис. 10,11.

88

89

88. Деталі окуття піхов меча.

Кінець VI – початок V ст. до н.е.
Золото, емаль. Тиснення,
зернь, скань, пайка.

305 x 65–70 мм; 175 x 93 мм.

Курган біля села Олександрівка.
Новомосковський район,
Дніпропетровська область. Розкопки
1977 року.

МІДУ, інв. № АЗС-3349–3350.

Піхви меча оздоблені окуттям
нижньої частини, що є прямокутною
платівкою із заокругленим нижнім
краєм та боковою лопаттю у вигляді
фігури вепра, який лежить. Платівка у
верхній частині оздоблена подвійним
пояском зі скані та краплеподібними
гніздами, заповненими синьою емаллю.
Зображення вепра виконане у реалістичній
манері. Образ вепра найчастіше зустрічається
на предметах, пов'язаних з військовим
побутом.

Література: Ковалева І.Ф.,
Мухопад С.Е. Скифские погребения
конца VI–V вв до н.э. у с. Александровка // Древности
степной Скифии. – Киев, 1982. – С. 98–101, рис. 5, 1–3.

89. Меч з оббивкою руків"я та піхов.

Остання третина IV ст. до н.е.
Золото, залізо. Тиснення.

Довжина – 655 мм.

Курган біля села Велика Білозерка.
Кам"янсько-Дніпровський район.
Запорізька область. Розкопки 1979 року.

МІДУ, інв. № АЗС-3261, 3262.

Меч складається з руків"я, обтягнутого тонким золотим листом та
золотої платівки – оздобли лицьового
боку дерев"яних піхов з рельєфним
зображенням тварин. У центрі композиції
зображення оленя, якого шматують лев та
грифон. З правого боку розміщені дві
пантери. Лопать піхов виконана у вигляді
рельєфної голови дикого кабана. На лобі
прокреслений напис "ІПОРІ".

Відноситься до типу скифських парадних
мечів, які вірогідно, виготовлялися на
Боспорі.

Література: Отрощенко В.В. Парадний меч
из кургана у с. Великая Белозерка // Вооружение
скифов и сарматов. – Киев, 1984. – С. 122–125,
рис. на с. 123, 1, 2.

90. Шолом /?/

IV ст. до н.е.

Золото. Кування, карбування.
Висота – 175 мм, діаметр – 172 x 178 мм.

Курган Передерієва Могила біля села
Зрубне. Донецький район, Донецька область.
Розкопки 1988 року.

МІДУ, інв. № АЗС-3765.

Головний убір напівсферичної форми.
Поверхня його прикрашена рельєфним
зображенням сцен боротьби молодих скифів
з їх співплемінниками похилого віку.
Персонажі представлені у типових скифських
костюмах, в руках – зброя, типова для
скифського часу. Обличчя воїнів індивідуалізовані.
Сутичку зображено на фоні степової
рослинності. Сюжет зображення унікальний,
і, можливо, навіяний зафіксованою Геродотом
скифською легендою про протиборство
воїнів, котрі повернулися з дальніх походів
до Передньої Азії, з новим поколінням,
що народилося від шлюбів скифських дружин
з рабами.

Публікується вперше.

91. Платівки – оздобли горита.

V ст. до н.е.

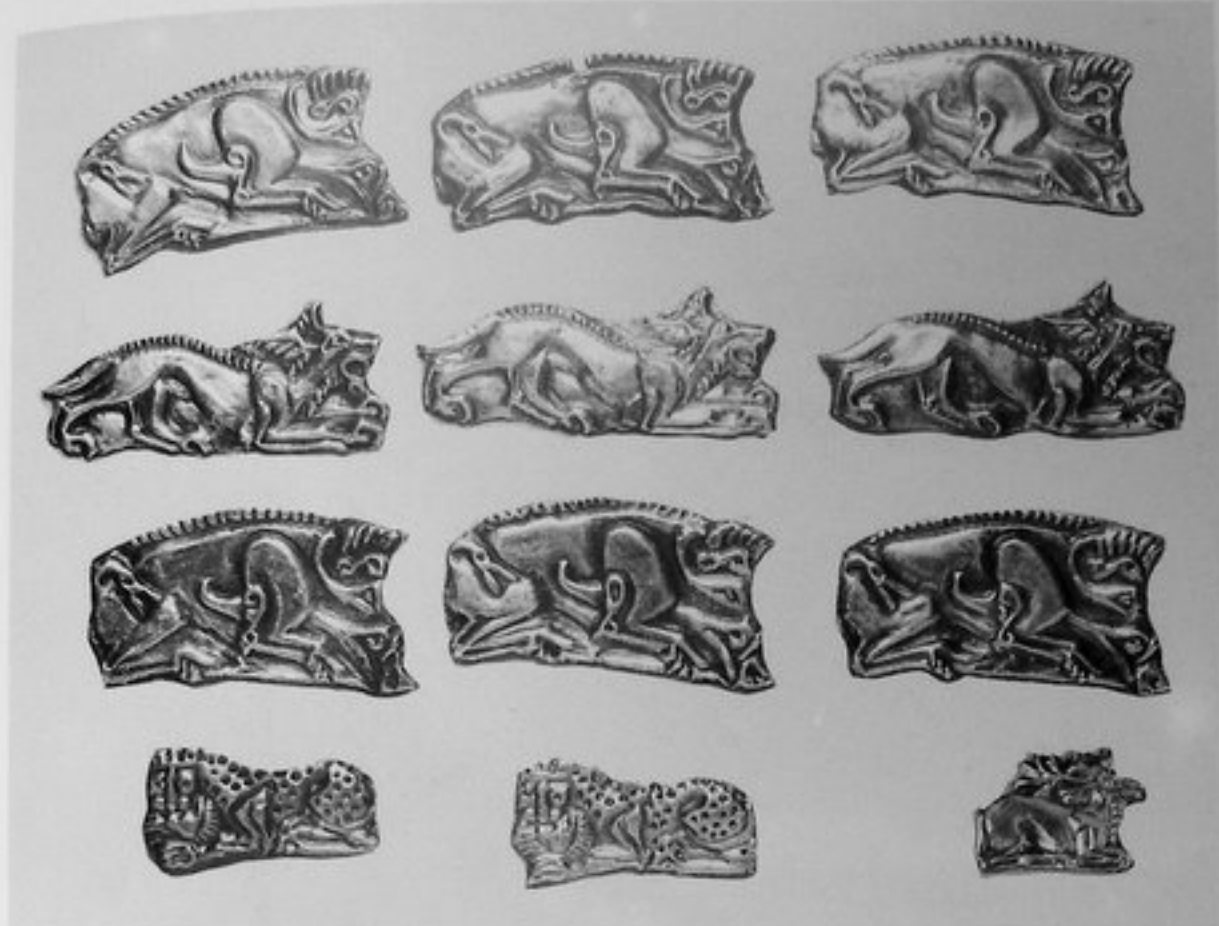
Золото. Тиснення.

а) 85 x 45 мм; б) 93 x 34 мм; в)

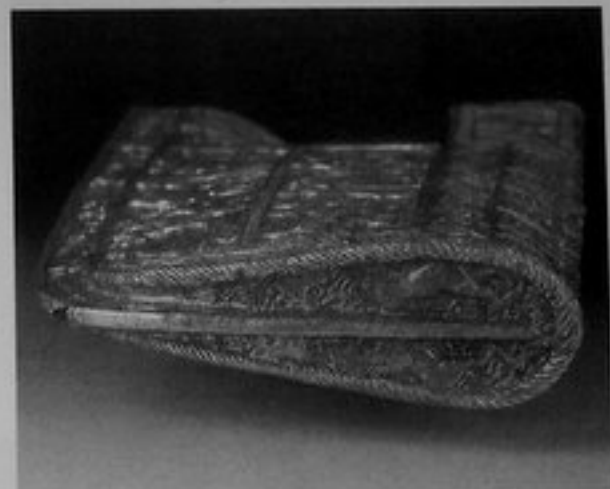
40 x 31 мм; д) 63 x 33 мм.

Курган біля села Архангельська слобода.
Каховський район, Херсонська область.
Розкопки 1969 року.

МІДУ, інв. № АЗС-2325–2328.

91

92

Оздоблення горита складається з дванадцяти платівок у вигляді фігур вепра, собаки або вовка, оленя й пантери з головою людини у пащі. З них лише платівка у вигляді оленя має близькі аналоги в інших скифських курганах. Найбільш оригінальними є платівки у вигляді кабана й собаки, хоча подібні за сюжетом зображення досить широко розповсюджені у скифському мистецтві. Платівка у вигляді пантери з головою людини у пащі за своєю іконографією тяжіє до традицій фракійського мистецтва.

Література: Лєсков А.М. Скарби курганів Херсонщини. – Київ, 1974. – С. 73–76, рис. на с. 67–70; Черненко Е.В. Скифские лучники. – Киев, 1981. С. 55–56, рис. 36.

92

92. Оббивка горита.

IV ст. до н.е.
Золото. Тиснення.
470 x 250 мм.
Мелітопольський курган. Місто Мелітополь, Запорізька область. Розкопки 1954 року. МІДУ, інв. № АЗС-1416.
У вигляді тонкої платівки за формою типового скифського горита /футляра для лука та стріл/, розділеної на п'ять різних за висотою фризів з рельєфними зображеннями сцен

битви тварин, рослинних візерунків та міфологічних сюжетів, пов'язаних з окремими епізодами з життя давньогрецького героя Ахілла. Горити, прикрашені золотими й срібними оббивками, відносяться до типу парадних.

Література: Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелітопольський курган. – Киев, 1988. – С. 125–130, рис. 140 – 148; Черненко Е.В. (див. кат. № 91). – С. 76–89, рис. 57, 58.

93

93. Кінський налобник.

Кінець VI – початок V століття до н.е.

Бронза, золото. Литво, штампування.

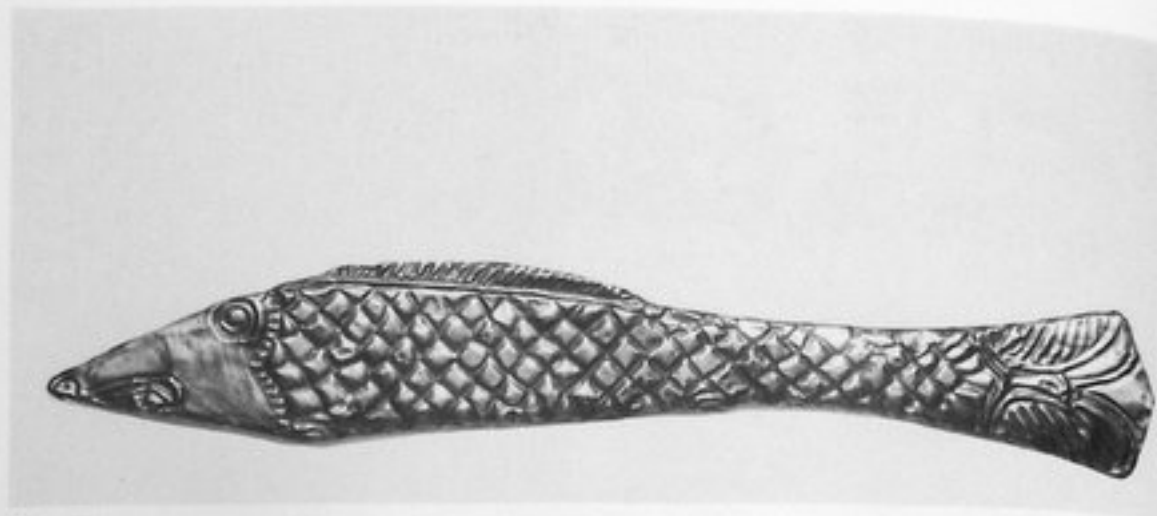
Висота – 118 мм, ширина – 98 мм.

Випадкова знахідка біля села Гусарка. Куйбишевський район, Запорізька область. Розкопки 1968 року.

ЗКМ, інв № Арх.-146.

У вигляді бронзової, плакованої золотом бляхи. На лицьовій стороні є рельєфні зображення, виконані у скифському звіриному стилі – на верхньому, прямокутному кінці зображені розташовані одна над одною чотири пантери, а в центрі і на трьох круглих кінцях представлені ідентичні композиції – кошачий хижак, який шматує трав'яїдну тварину. На звороті бляхи – дві горизонтальні петлі. Такого типу бляхи були поширені на досить значній території – від Задунав'я до Ками.

Література: Мурзин В.Ю. Два раннескифских комплекса из Запорожской области // Новые исследования археологических памятников на Украине.- Киев, 1977. – С. 56–60, рис. 2.

94

94. Кінський налобник.

IV ст. до н.е.

Золото. Тиснення.

284 x 45 мм.

Курган біля села Волківці. Роменський район, Сумська область. Розкопки 1897–1898 років.

МІДУ, інв. № ДМ-1708.

Платівка вирізана за контуром зображення риби. На гладкій поверхні голови виділено рот та кругле око. Тіло риби вкрито ромбічними опуклостями, що імітують луску. Великий хвіст передано дугоподібними опуклими лініями. Довгий спинний плавець передано рядом паралельних опуклих смуг.

Література: Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности Приднепровья. – Киев, 1899. – Вып. 2. – С. 6, табл. XXIII, 404.

95. Оздоба для вуздечок.

IV ст. до н.е.

Золото, бронза, литво, штампування.

Бердянський курган біля міста Бердянська. Запорізька область. Розкопки 1977–1978 років.

МІДУ, інв. №№ АЗС-3063, 3065/1–2, 3071/1–4, 3072/1–2.

Набір вуздечкових прикрас складається з:

а) налобника, що є видовженою, дещо розширеною у верхній частині платівкою, з рельєфним штампованим зображенням двох сцен терзання. Перша сцена – грифон нападає на оленя, друга – лев, що вчепився зубами в горло оленю, за левом зображено пантеру, яка біжить.

420 x 93 – 43 мм.

б) Двох нащічників у вигляді пташиних крил, з пір'ям, переданим рельєфними лініями.

150 x 45 мм.

с) Чотирьох бронзових напівсферичних блях, плакованих золотом.

95

Із зворотнього боку платівки мають дугоподібні петлі.

Діаметр – 33 мм, 40 мм.

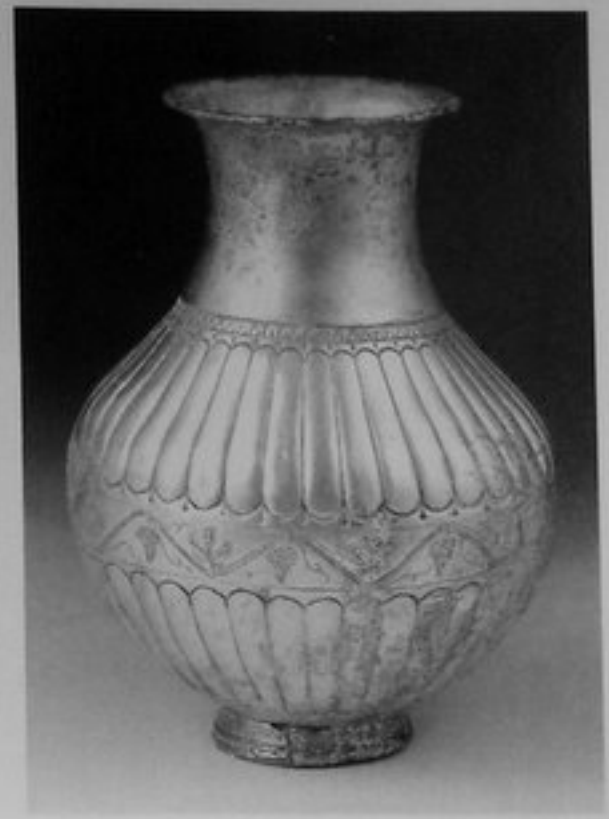
д) Двох бронзових, вкритих золотом ворварок у вигляді утятого конусу.

Висота – 7 мм.

Література: Чередниченко Н.Н. и др. Раскопки большого скифского кургана в Приазовье АО. – 1978. – М., 1979. – С. 419–421.

96a

96b

96. Чаша.

Друга половина IV ст. до н.е.
Срібло, позолота. Карбування,
гравірування, паяння.
Висота – 97 мм, діаметр вінця –
105 мм.

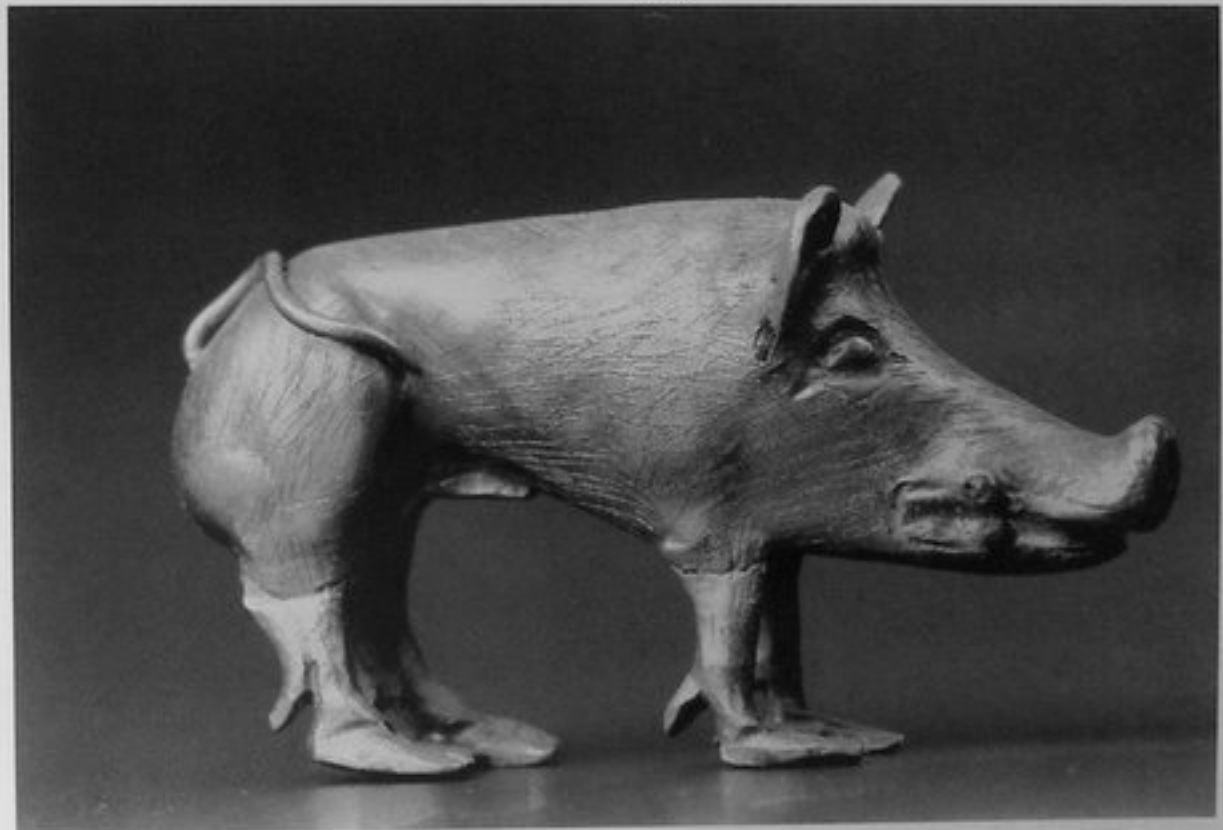
Курган Гайманова Могила біля
села Балки.

Василівський район, Запорізька
область. Розкопки 1969–1970
років.

МІДУ, інв. № АЗС-2358.

Чаша напівсферичної форми з
округлим дном, вертикальним
вінцем та двома горизонтальни-
ми ручками. Ручки прикраше-
ні рельєфним зображенням двох
голівок барана, дно – геоме-
тричним орнаментом. Більшу
частину поверхні чаші вкрито
рельєфним фризом із зображен-
ням шести фігур скіфських вої-
нів, розміщених колом та об'єд-
наних одним сюжетом із скіфсь-
кої міфології. Воїни зображе-
ні реалістично, з властивими
їм індивідуальними особливос-
тями в залежності від віку та
соціального стану. Сюжет чаші
унікальний і не має аналогів в
інших скіфських пам'ятках.

Література: Бідзіля В.І. До-
слідження Гайманової Могили.
– Археологія. – 1971. – № 1,
С. 44–56, рис. 5, 8–11.

97

97. Скульптурка вепра.

IV ст. до н.е.

Золото. Литво, гравірування,
паяння.

Довжина – 50 мм, висота – 28
мм.

Курган Хомина Могила біля се-
ла Нагірне. Нікопольський рай-
он, Дніпропетровська область.
Розкопки 1970 року.

МІДУ, інв. № АЗС-2451.

Кабан зображений в реалістич-
ній манері. Чітко виконані де-
талі голови з срібними іклами.
Підкреслено м'язи тварини, ще-
тина позначена гравірованими
смугами. До копит кабана при-
паяні золоті платівки.

Фігурка, вірогідно, була ручкою
посудини.

Література: Мозолевський Б.Н.
Скифские погребения у с. На-
горное близ г.Орджоникидзе на
Днепропетровщине // Скифские
древности. – Киев, 1972. – С.
225, рис. 32, 13.

98a

99

98a. Реконструкція чаші.

У в. до н.е.
Золото, штампування.
32 x 48 мм.
Курган Завадська Могила біля міста Орджонікідзе. Дніпропетровська область. Розкопки 1973 року.
МІДУ, інв. № АЗС-2809.
Сім однотипних обивок – прикраси чаші. Це – прямокутні платівки з загнутим верхнім та заокругленим нижнім краєм. На платівках відтиснуто композицію, в основі якої стилізовані дзьоби орлів та пальмети.

Література: Мозолевський Б.Н. Скифские курганы в окрестностях г.Орджоникидзе на Днепропетровщине /раскопки 1972–1975 гг.// Скифия и Кавказ. – Киев. – 1980. – С. 108, рис. 47, 2.

98b–с. Дерев'яні речі скіфського часу.

Курган 2, пох. 3 біля с. Зелене Верхньорогачицького району Херсонської області. Перша половина IV ст. до н.е.

б) Табуретка виготовлена з сосни й стояла у камері зліва від небіжчика. На ній лежав сагайдак з 186 стрілами. Табуретка складається з чотирьох булавовидних баясин-ніжок, округлих у перетині. У верхній частині кожної з ніжок вирізані наскрізні прямокутні отвори, куди вставлялися поперечини сидіння. У кожній з поперечин продовбано по три отвори для фіксації шкіряних пасків сидіння. На пасках лежала шкіряна подушка, набита травами. Висота табуретки – 31 см, довжина сидіння – 24 см, товщина ніжок – 5,5 см.

с) Дерев'яне блюдо з суцільного шматка сосни. Форма блюда – овальна, з ледь увігнутими всередину стінками та двома ручками – виступами на вузьких краях. Розміри блюда 66 x 45 см, довжина ручок – 9 см, ширина – 3,5 см. На внутрішній поверхні блюда помітні численні надрізи – сліди різання м'яса. Розкопки Г.Л. Євдокимова. Публікуються вперше.

99. Діадема.

IV ст. до н.е.
Золото, тиснення.
Довжина – 365 мм, ширина – 98 мм.

Курган біля села Сахнівка. Корсунь-Шевченківський район, Черкаська область. Розкопки 1901 року.

МІДУ, інв. № ДМ-1639.
Платівка прямокутної форми із зображенням культових сцен. В центрі багатофігурної композиції на платівці сидить на троні скіфська богиня із дзеркалом та округлою посудиною в руках. Перед нею на колінах стоїть скіф з ритонем та скіпетром; за ним арфіст та двоє юнаків, які наливають вино в чашу з амфори. За спиною богині стоїть юнак з опахалом, за ним сцена братання /два скіфа п'ють з одного ритона/ та сцена жертвоприношення. Сюжет діадеми є унікальним. У скіфських пам'ятках відомі аналоги тільки до окремих сцен, зображених на ній.

Література: Археологическая летопись Южной России. Киев, 1901. – Т. 3. – С. 213–215.

100c

100d

100g

100. Платівки нашивні із зображенням тварин та людей.

a-b) Курган Огуз біля села Нижні Сірогози. Херсонська область.

IV ст. до н.е.

Золото, штампування, скань, пайка.

а) Платівка нашивна.

Діаметр – 29 x 25 мм.

МІДУ, інв. № ДМ-6264.

Платівка із зображенням голови Афіни у шоломі з левиною маскою. На звороті напаяні три дротяні петельки для кріплення до основи.

б) ПЛАТІВКА НАШИВНА.

Діаметр 25 x 23 мм.

МІДУ, інв. № ДМ-6265.

За композицією аналогічна попередній. По краю платівки чотири отвори, в одному з яких дротяне кільце.

Платівки такого типу часто зустрічаються у скіфських похованнях.

Література: Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности Приднепровья. – Киев, 1907. – Вып. 6, табл. УІ, 482–483.

с-d) Курган біля поселення міського типу Акимівка. Акимівський район, Запорізька область.

Розкопки 1984 року.

IV ст. до н.е.

с) ПЛАТІВКИ НАШИВНІ.

Золото. Штампування.

36 x 33 мм.

МІДУ, інв. № АЗС-3677/1–4.

Чотири однотипні прямокутні платівки з зображенням оленя, що стоїть з витягнутою уперед лівою ногою. Голову оленя вінчають гіллясті роги.

д) ПЛАТІВКИ НАШИВНІ.

Золото. Штампування.

Діаметр – 38 мм.

МІДУ, інв. № АЗС-3678/1–7.

Сім однотипних круглих платівок із зображенням жіночого обличчя в фас. Вкруг нього три обідка: два гладких рельєфних та один з псевдозерні між ними.

100e

е) ПЛАТІВКА НАШИВНА.

IV ст. до н.е.

Золото, штампування.

35 x 37 мм.

Мелітопольський курган. Місто Мелітополь, Запорізька область.

Розкопки 1954 року.

МІДУ, інв. № АЗС-1415/51.

На платівці зображені: в профіль-богиня, що сидить у кріслі з дзеркалом в руці та скіф, який стоїть перед нею й п'є з ритона. Багато дослідників вбачають у цій сцені акт передавання влади богинею скіфському цареві.

Література: Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. (див. кат. № 92). – С. 128–130, рис. 149.

ф) ПЛАТІВКА НАШИВНА.

IV ст. до н.е.

Золото, штампування.

35 x 38 мм.

Курган в групі Носаки біля села Балки. Василівський район, Запорізька область. Розкопки 1970 року.

МІДУ, інв. № АЗС-2696/2.

За сюжетом аналогічна до попередньої, але різниться від неї більш високим рельєфом, а також деталізацією костюмів, зображених на платівці персонажів. Подає найбільш чітке зображення у цій серії платівок, що походять із скіфських курганів.

100i

g-i) Бердянський курган біля міста Бердянська. Запорізька область.

Розкопки 1977–1978 років.

IV ст. до н.е.

g) ПЛАТІВКИ НАШИВНІ.

Золото. Штамповка.

28 x 27 мм.

МІДУ, інв. № АЗС-3076.

Дві однотипні платівки зі сценою братання скіфів. Вони зображені в сидячому положенні з піднятими ногами, в руці одного з них ритон. Три однотипні платівки зі сценою, що аналогічна попередній, від якої відрізняються тим, що скіфи на них зображені, стоячи на колінах й ритон тримають обидва.

Обряд побратимства існував у багатьох народів давнини, характерний він і для скіфів.

і) ПЛАТІВКИ НАШИВНІ.

Золото, штампування.

35 x 25 мм.

МІДУ, інв. № АЗС-3074.

Три однотипні платівки із зображенням лежачого вправо лева. Голова тварини лежить на одній з передніх лап й повернута в фас. Фігура лева виконана в стилі грецького мистецтва початку IV ст. до н.е. Тракування морди й гриви дуже схожі з зображеннями левиних голів на різних браслетах та гривнах того часу.

100j

100i

100k

j-l) Курган Гайманова Могила біля села Балки. Василівський район, Запорізька область. Розкопки 1969-1970 років. ІУ ст. до н.е.

ж) ПЛАТІВКИ НАШИВНІ.

Золото. Штампування.

Діаметр - 30 мм.

МІДУ, інв. № АЗС-2654.

Три однотипні платівки у вигляді розети з дев'ятьма пелюстками. Розета вирізана за контуром пелюсток. Її зображення, пов'язане з символікою поховального культу, було дуже поширене у скіфських похованнях ІУ ст. до н.е.

Література: Бідзіля В.І. (див. кат. № 96) - С. 44-56.

к) ПЛАТІВКИ НАШИВНІ.

Золото. Штампування.

41 x 33 мм.

МІДУ, інв. № АЗС-2651/1-3.

Три однотипні платівки у вигляді одинадцятипелюсткової пальмети, вирізаної за контуром зображення.

Література: Бідзіля В. І. (див. кат. № 96) - С. 44-56.

л) ПЛАТІВКИ НАШИВНІ

Золото. Штампування.

41 x 38 мм.

Розкопки 1969 - 1970 років.

МІДУ, інв. № АЗС-2646/1-3.

Три однотипні платівки з рельєфним зображенням чоловічої голови в фас з коротким, крученим волоссям. Риси обличчя правильні, крупні. Платівки такого типу відомі у багатьох скіфських похованнях ІУ ст. до н.е. Деякі дослідники вбачають у них зображення голови Діоніса.

Література: Бідзіля В. І. (див. кат. № 96) - С. 44-56.

м) ПЛАТІВКИ НАШИВНІ.

ІУ ст. до н.е.

Золото. Штампування.

Діаметр - 25 мм.

Курган Товста Могила біля міста Орджонікідзе.

Дніпропетровська область. Розкопки 1971 року.

МІДУ, інв. № АЗС-2476/1-8.

Вісім однотипних платівок з рельєфним зображенням голови Медузи-Горгони в фас. Волосся передано крупними пасмами з голівками змії на кінцях. Зображення Медузи-Горгони вважалося апотропеєм, що відганяв злих духів як за життя людини, так і по смерті.

Література: Мозолевський Б.М. Товста Могила. - Київ, 1979. - С. 56-57, рис. 38, 7, 8.

п) ПЛАТІВКА У ВИГЛЯДІ

ГРИФОНА.

ІІІ ст. до н.е.

Срібло. Штампування.

30 x 27 мм.

Курган Переп'ятиха біля села Мар'янівка. Васильківський район, Київська область. Розкопки 1846 року.

МІДУ, інв. № АЗС-1640.

Зображення грифона з орлиною головою подане в профіль. Грифон сидить, крила загнуті догори. Деталі голови та пір'я на крилах прокреслені тонким гравіруванням. Зображення грифона з орлиною головою, відоме у мистецтві Греції, Передньої Азії, також мало велику популярність у Північному Причорномор'ї.

Література: Древности, изданные Комиссией для разбора древних актов. - Киев, 1846. - С. 15, 16, табл. IX, 4, 5.

о) ПЛАТІВКИ НАШИВНІ.

Перша половина VI ст. до н.е.

Золото. Штампування.

40 x 33 мм.

Курган 100 біля села Синявка. Канівський район, Черкаська область. Розкопки 1897 року. МІДУ, інв. № АЗС-985/27, ДМ-6307/2-3.

Платівки виконані у вигляді фігури оленя. Тварину зображено з підігнутими ногами, витягнутою уперед шиєю. Гіллясті роги оленя трактовано двома завитками над лобом та трьома кільцями, розмішеними за головою тварини. Образ оленя є одним з найпопулярніших у скіфському мистецтві, пов'язувався з культом сонця.

Література: Бобринский А.А. (див. кат. № 86) - С. 138-142; Іллінська В.А. Золоті прикраси скіфського архаїчного убору // Археологія.-1971. - № 4. - С. 74, рис. 1, рис. 2, 1.

р) ПЛАТІВКИ НАШИВНІ.

Перша половина VI ст. до н.е.

Золото. Штампування.

40 x 27 мм.

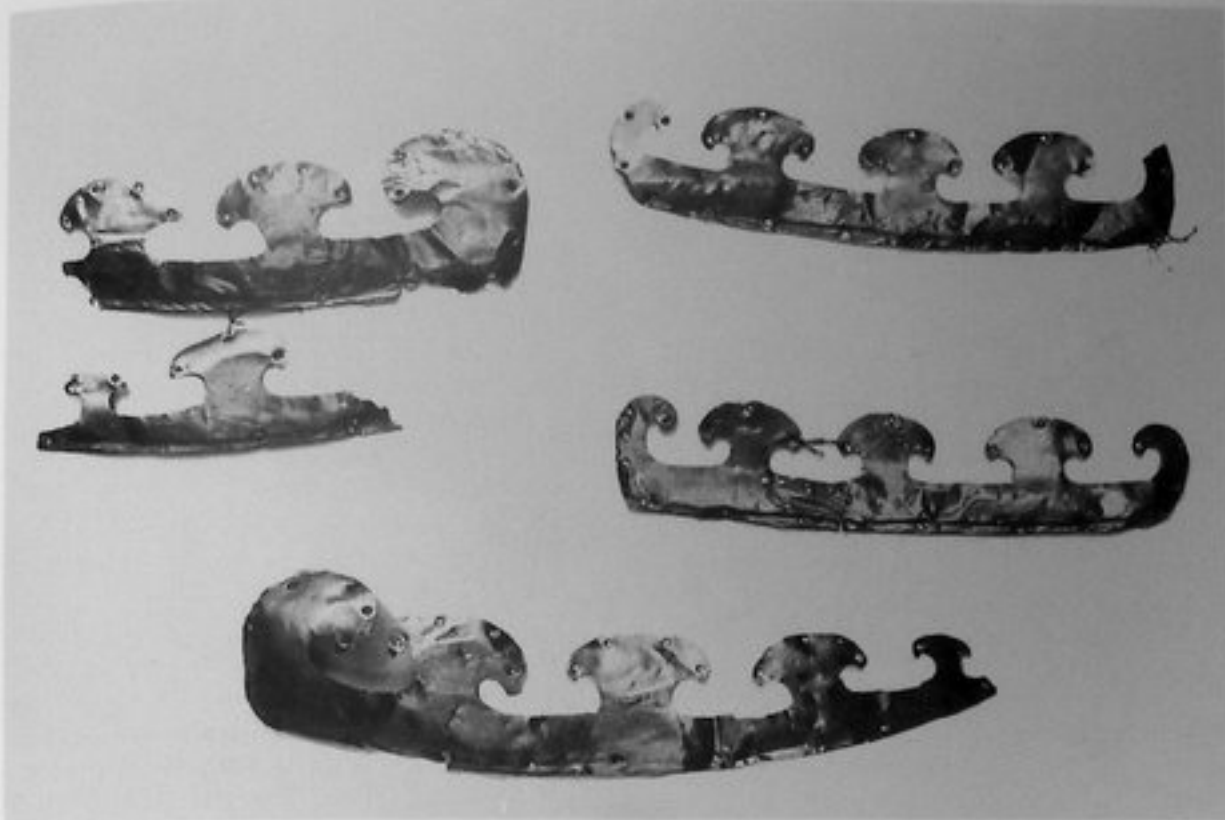
Курган 35 біля села Бобринці. Канівський район, Черкаська область.

Розкопки 1897 року.

МІДУ, інв. № АЗС-988 / 3, 8, 9.

Платівки виконано у вигляді фігури лежачого коня з повернутою назад головою. Слугували прикрасами чоловічого головного убору.

Література: Бобринский А.А. (див. кат. № 86) - Т. 3. - С. 113. табл. ХУІІІ, 8; Іллінська (див. кат. № 100). - Рис. 2, 6.

101a

101. Прикраси для сідла.

IV ст. до н.е.

Золото, срібло. Штампування, кування, пайка.

а) Платівки: довжина – 290 мм, 295 мм, 242 мм, 228 мм.

б) Бляхи: діаметр – 58 мм, 59 мм.

Курган Огуз біля селища міського типу Нижні Сірогози.

Херсонська область. Розкопки 1981 року.

МІДУ, інв. № АЗС-3758.

Складаються з чотирьох /одна з двох фрагментів/ витягнутих по горизонталі фігурних платівок з грибоподібними виступами зверху й двох круглих блях з петлею на звороті.

Література: Болтрик Ю.В. Завершення досліджень кургану Огуз // АО.- 1981. М., 1983. – С. 245.

102. Вуздечкові прикраси.

IV ст. до н.е.

Срібло. Литво, кування, гравіровка.

Курган Огуз біля селища міського типу Нижні Сірогози.

Херсонська область. Розкопки 1980 року.

МІДУ, інв. № АЗС-3754.

Набір вуздечкових прикрас складається з:

а) наносника у вигляді голови фантастичної тварини, розміщеної на фігурній платівці, прикрашеній гравірованим геометричним орнаментом. 65 x 45,5 x 21,5 мм; висота – 31 мм;

б) двох нащічників у вигляді фігурної платівки з рельєфним зображенням фігур чоловіка й тварини. 13 x 60 x 53 мм;

в) чотирьох нащічних платівок з рельєфним орнаментом, в основі якого сегнерове колесо й стилізовані голівки грифонів.

д) 81 x 79 мм; 77 x 72 мм; 82 x 76 мм; 76,5 x 82 мм;

двох круглих блях із загнутими краями й петлями на звороті; діаметр – 58 мм;

е) двох ворварок у вигляді утятого конуса висота – 7 мм;

ф) кільця, виготовленого з круглого в перетині дроту діаметр – 21 мм.

Література: Болтрик Ю.В. Исследования кургана Огуз // АО.- 1980. – М., 1981. – С. 233–234.

103a

103. Сервіз бронзових посудин.

Випадкова знахідка біля села Піщане. Золотоноський район, Черкаська область. 1961 рік.

У–IV ст. до н.е.

а) ГІДРІЯ № 1.

Бронза. Литво, карбування, гравірування, пайка.

Висота – 440 мм, діаметр – 320 мм.

МІДУ, інв. № ТВ-348.

Гідрія має яйцеподібний тулуб, плавно розширений донизу. Вінце прикрашене орнаментом у вигляді дрібних псевдоперлин. До тулуба припаяні три литі канельовані ручки. Вертикальна ручка прикрашена скульптурним зображенням Сирени з розкритими й піднятими догори крилами. Okремо відлито й припаяно до тулуба профільовану підставку, розділену на чотири смуги, дві з яких орнаментальні.

б) ГІДРІЯ № 2.

Бронза. Литво, пайка.

Висота – 420 мм, діаметр – 340 мм.

МІДУ, інв. № ТВ-347.

Гідрія має яйцеподібний тулуб. Вінце прикрашене рельєфною смужкою. До тулуба припаяні литі, дещо вигнуті ручки, кінці яких завершуються дисками. На плічку під вертикальною ручкою гідрія декорована литим горельєфним зображенням орла, що летить – у нього розкинуті крила та розгорнений хвіст. У кігтях та дзьобі орел тримає змію, яка звивається. Подібні посудини знаходяться у музеях Болгарії, виготовлялися у грецьких майстернях.

103g, f

с) ГІДРІЯ № 3.

Бронза. Литво, пайка, гравірування.

Висота – 375 мм, діаметр – 320 мм.

МІДУ, інв. № ТВ-346.

Гідрія має яйцеподібний тулуб, плавно розширений догори.

Вінце прикрашене орнаментом у вигляді псевдоперлин та ов. До тулуба припаяні три литі ручки з дисками на кінцях. Підставка відлита окремо і також припаяна до тулуба. На внутрішній стінці підставки вигравірувана велика літера "Н".

д) ГІДРІЯ № 4.

Бронза. Литво, пайка.

Висота – 350 мм, діаметр – 280 мм.

МІДУ, інв. № ТВ-350.

Гідрія має яйцеподібний тулуб. Вінце прикрашене орнаментом у вигляді перлинника та ов. До тулуба припаяно литі ручки з дисками на кінцях. Вертикальна ручка й підставка втрачені.

е) ГІДРІЯ № 5.

Бронза. Литво, пайка.

Висота – 410 мм, діаметр – 320 мм.

МІДУ, інв. № ТВ-349.

Тулуб гідрії яйцеподібний. Вінце прикрашене орнаментом у вигляді псевдоперлин та ов. До тулуба припаяно литі ручки з дисками на кінцях. Підставка й одна з горизонтальних ручок загублені.

ф) СИТУЛА.

Бронза. Литво, гравірування, пайка.

Висота – 230 мм, діаметр – 230 мм.

МІДУ, інв. № ТВ-351.

Тулуб ситули різко звужується донизу й дещо розширений при самому денці. По колу денця припаяні три підставки, одна з яких загублена. Під вінцем з одного боку горельєфне зображення голови Афіни-Паллади, а з другого – голови лева, що прикриває щидилку. Під шоломом Афіни й над гривою лева – по дві вертикальні петлі, крізь які проходять кінці двох дугоподібних прямокутних у перетині ручок.

Найчисленніша група посудин такого типу, що походять з Етрурії, зберігається у музеях Італії – Флоренції, Тарквінії, Римі.

г) СИТУЛА.

Бронза. Литво, пайка.

Висота – 220 мм, діаметр – 130 мм.

МІДУ, інв. № ТВ-352.

Тулуб ситули має утяту яйцеподібну форму з плоским дном, до якого припаяна окремо відліта підставка. Під вінцем розміщено орнаментальний пояс, що складається з ов. У верхній частині тулуба на рівній відстані одна від одної припаяні дві литі платівки – кріплення ручок ситули. В основі орнаменту, що прикрашає їх – пальмети із звисаючим донизу листям, ови, волюти.

З двох ручок ситули збереглася лише одна.

Подібні посудини широко відомі у пам'ятках класичного періоду.

h) АМФОРА № 1.

У ст. до н.е.

Бронза. Литво, пайка.

МІДУ, інв. № ТВ-345.

Амфора має кулеподібний тулуб, коротку шийку та масивне профільоване вінце. До тулуба припаяні литі овальні ручки, прикрашені рельєфними смужками. Верхні кінці ручок переходять у платівки у вигляді двох волют. Нижні кінці ручок з обох боків прикрашені меншими за розміром волютами, під якими розміщені маски левів.

Аналогічні посудини зберігаються у музеях Берліна й Ватикана та відносяться до виробів грецьких майстерень.

i) АМФОРА № 2.

Бронза. Литво, пайка.

Висота – 360 мм, діаметр – 280 мм.

МІДУ, інв. № ТВ-343.

Амфора має яйцеподібний тулуб, коротку шийку, що закінчується розтрубом циліндричної форми. До тулуба припаяно литі вертикальні ручки. У верхній частині вони закінчуються серцеподібними платівками, у нижній – платівками у вигляді волют, з яких виростає пальмета. Крізь кільця з упором, розміщені у верхньому вигині ручок, продіті кільця відерної дужки. В центрі її розташоване кільце для кріплення мотузки або ланцюжка.

Подібні посудини широко відомі в античних пам'ятках на території Сичилії, Греції й Болгарії. Як правило, їх відносять до виробів грецьких художніх майстерень Балканського півострова.

j) АМФОРА № 3.

Бронза. Литво, пайка.

Висота – 620 мм, діаметр – 290 мм.

МІДУ, інв. № ТВ-344.

Амфора має видовжений яйцеподібний тулуб з високою шийкою. До тулуба припаяно литі овальні у перетині ручки.

Посудина за формою аналогічна глиняним фасоським амфорам, широко відомим у пам'ятках Північного Причорномор'я.

103п

k) СТАМНОС.

Бронза. Литво, пайка.

Висота – 335 мм, діаметр – 270 мм.

МІДУ, інв. № ТВ-355.

Тулуб стамноса яйцеподібний, дно пласке. Внутрішній бік вінця орнаментований трьома врізаними концентричними колами. Такими ж сімома колами прикрашене й дно посудини. До тулуба стамносу припаяно литі горизонтальні ручки, кінці яких завершуються дисками.

Посудина аналогічна за формою аттичним червонофігурним стамносам першої чверті У ст. до н.е. й, вірогідно, є виробом майстерень материкової Греції.

l) КРАТЕР.

Бронза. Литво, пайка.

Висота – 260 мм, діаметр – 440 мм.

МІДУ, інв. № ТВ-356.

Кратер з тулубом напівсферичної форми з широко відігнутим назовні краєм вінця. До тулуба припаяно литі горизонтальні ручки, кінці яких завершуються дисками. Профільована підставка кратера прикрашена язичковим орнаментом.

m) ЛУТЕРІЙ.

Бронза. Литво.

Висота – 110 мм, діаметр 420 мм.

МІДУ, інв. № ТВ-354.

Лутерій має напівсферичний тулуб з відігнутим назовні вінцем. Підставка й ручки загублені. Відноситься до виробів грецьких майстрів.

n) ЛУТЕРІЙ.

Бронза, Литво, пайка.

Висота, – 125 мм, діаметр – 445 мм.

МІДУ, інв. № ТВ-353.

Лутерій має напівсферичний тулуб на кільцевій підставці. Поверхня його прикрашена під вінцем п'ятьма врізаними концентричними колами й двома литими аплікаціями з вишукано побудованою композицією, що зображує сцену терзання оленя грифоном.

Література: Ганіна О.Д. Античні бронзи з Піщаного. – Київ, 1970. – Рис. 82–94.

104

104. Пектораль

(Золота нагрудна прикраса). Середина ІУ ст. до н.е.

Золото, емаль. Литво, зернь, скань, пайка.

Діаметр – 306 мм.

Курган Товста Могила біля міста Орджонікідзе. Дніпропетровська область. Розкопки 1971 року.

МІДУ, інв. № АЗС-2494.

Складається з чотирьох звитих джгутів, між якими вміщені три пояси зображень. Нижній, що складається з мініатюрних скульптур, подає сцени терзання тварин: у центрі грифони нападають на коня, з боків – леопарди й леви на вепра й оленя, а по краях – гонитва собак за зайцями. Завершують цей пояс фігурки коників-стрибунців, повернутих один до одного. На платівці середнього пояса – рослинний орнамент. Серед переплетіння паростків, листя, квітів розміщено п'ять пташок. У центрі композиції верхнього пояса виділені двоє чоловіків,

голих до поясу, що стоять на колінах. Відклавши вбік горити з луками, вони шиють хутряний одяг. Зліва й справа від них на пасовиську, зображені тварини з приплодом – коні, корови, кози. За ними, на завершення пояса, симетрично розташовані фігури двох юнаків: один доить вівцю, другий, присівши, тримає в руках амфору. По краях композиції цього пояса розміщені фігурки кіз та птахів. У верхній частині пекторалі джгути з'єднуються обіймами, прикрашеними сканним рослинним орнаментом. До них за допомогою штифтів прикріплені плетінки, також заправлені до орнаментованих обійм з наконечниками у вигляді левиних голів. До левиних пащ припаяні кільця.

Пектораль була нагрудною прикрасою.

Література: Мозолевський Б.М. (див. кат. № 100, м) – С. 73–93, рис. 57.

104, Rückansicht

105. Гривна.

У ст. до н.е.

Золото, емаль. Кування, штампування, пайка, зернь, скань.

Діаметр – 230 мм.

Курган біля села Архангельська Слобода. Каховський район, Херсонська область. Розкопки 1969 року.

МІДУ, інв. № АЗС-2324.

Гривна виготовлена з круглого в перетині стрижня, дещо розширеного у середній частині. Наконечники у вигляді трубочок, прикрашених сканним візерунком, заповненим блакитною та зеленою емаллю, завершені скульптурними голівками левів.

Гривна як нашийна прикраса була досить поширеною у давності серед народів Європи та Азії з періоду енеоліту до середньовіччя. Вона, очевидно, вказувала особливий соціальний статус особи, яка її носила.

Література: Лесков О.М. Скарби курганів Херсонщини. Київ, 1974. – С. 76–77, рис. 57, 2.

106

107

106. Гривна.

IV ст. до н.е.
Золото. Штампування, зернь, скань, пайка.
Довжина гривни – 460 мм, довжина наконечників – 55 мм.
Курган біля села Корніївка. Веселівський район, Запорізька область. Розкопки 1981 року.
МІДУ, інв. № АЗС-3484.
Гривна плетена з золотих дротин у вигляді складної кіски. Наконечники-трубочки, прикрашені сканним орнаментом, завершені порожніми всередині голівками левів з припаяними до них пластинчастими кільцями.

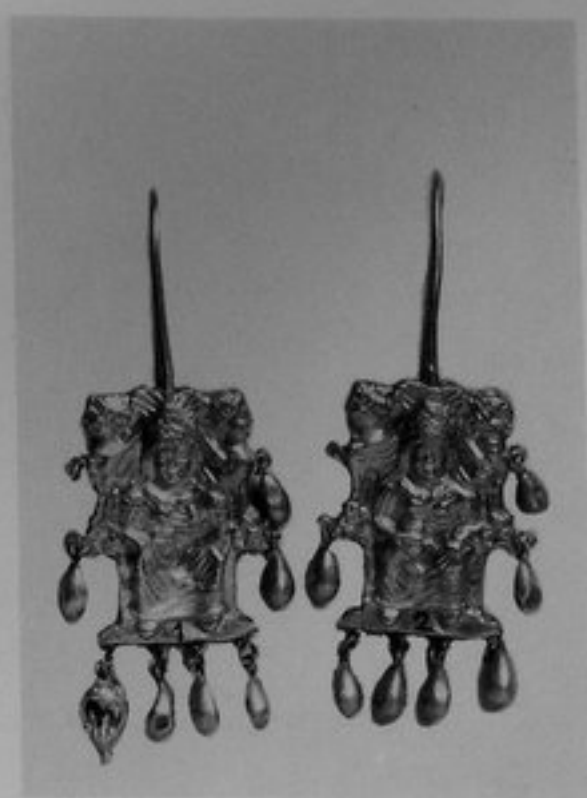
Література: Отрощенко В.В. Розкопки курганів Запорізької області. // АО.-1981.-М., 1983. – С. 301.

107. Гривна.

IV ст. до н.е.
Золото. Кування, литво.
Діаметр – 165 мм.
Курган біля села Волківці. Роменський район, Сумська область. Розкопки 1897 – 1898 років.
МІДУ, інв. № ДМ-1694.
Гривна виготовлена з круглого у перетині стрижня, кінці якого заходять один за одний та закінчуються литими стилізованими голівками птахів.
Література: Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. (див. кат. № 94) – Вып. 2. – С. 6, табл. XXV, 424; Петренко В.Г. Украшения Скифии II–III вв. до н.э. // САИ. – 1978. – Вып. Д 4–5. – С. 45, табл. XXXIII, 5.

108. ПІДВІСКИ.

IV ст. до н.е.
Золото. Штампування, кування, пайка.
Висота – 80 мм, ширина – 24–31,5 мм.
Курган біля села Велика Знаменка. Кам'янсько-Дніпровський район, Запорізька область. Розкопки 1982 року.
МІДУ, інв. № АЗС-3661/1–2.

108

Підвіски у вигляді фігурки богині, що сидить на зооморфному троні з кубком у правій руці. По боках і знизу на ланцюжках прикріплені дрібні краплевидні підвіски. Зображення є дуже цікавим в етнографічному аспекті. Деталі одягу та головного убору богині суттєво доповнюють відомості про скіфський жіночий костюм IV ст. до н.е.
Література: Katalog Zagreb (див. кат. № 56). – S. 56, Abb. 165.

109. Серезки.

IV ст. до н.е.
Золото. Кування, зернь, скань, пайка.
Висота – 65 мм.
Курган біля села Волчанське. Акимівський район, Запорізька область. Розкопки 1980 року.
МІДУ, інв. № АЗС-3641/1–2.
Серезки у вигляді калачиків, прикрашені плетінням з скані та трикутниками зерні. До них на ланцюжках прикріплені шумкі підвіски-качечки. Серезки-калачики з'явилися у Скіфії під впливом грецького мистецтва й у дещо трансформованому вигляді знайшли широкого розповсюдження.
Література: Katalog Zagreb (див. кат. № 56). – S. 56, Abb. 165.

111

110. Серезка у формі сфінкса.

IV ст. до н.е.

Золото, емаль. Литво, скань, зернь, гравірування, інкрустація.

Висота – 47 мм.

Трибратній курган біля с. Вогники. Ленінський район, Кримська область. Розкопки 1965 року.

МІДУ, інв. № АЗС-2282/2.

Серезка виконана у вигляді фігурки сфінкса з чітко й виразно проробленими деталями, розміщеної на постаменті, прикрашеному смужками орнаменту з ов, заповнених кольоровою емаллю. Дротяна дужка припаяна до зворотнього боку голови сфінкса й прикрашена складною розетою, пелюстки якої також заповнені кольоровою емаллю. Серезки такого типу стають дуже популярними у грецькому мистецтві з IV ст. до н.е. однак найбільш близькі їм аналогії відомі лише у Північному Причорномор'ї.

Література: Кириллин Д.С. Трехбратние курганы в районе Тобечикского озера // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. – Ленинград, 1968. – С. 183, рис. 5.

111. Перстень.

IV ст. до н.е.

Золото. Карбування, канфарення, скань, пайка, інкрустування. Щиток: 19 x 14 мм, діаметр дужки – 18 x 24,5 мм.

Трибратній курган біля села Вогники. Ленінський район, Кримська область. Розкопки 1965 року.

112

МІДУ, інв. № АЗС-2722.

Перстень складається з овального щитка прикрашеного овами, на поверхні якого з одного боку розміщено скарабея, а з другого – різьблене зображення жіночої фігурки. До щитка прикріплена дужка. Відноситься до серії декоративних перснів IV ст. до н.е., що є імітаціями кам'яних гемм у золоті.

Література: Кириллин Д.С. (див. кат. № 110) – С. 185, рис. 7.

112. Перстень.

IV ст. до н.е.

Золото. Кування, штампування, пайка.

Діаметр персня – 20 x 19 мм, діаметр щитка – 20 мм.

Курган біля села Вільна Україна. Каховський район, Херсонська область. Розкопки 1970 року.

МІДУ, інв. № АЗС-2413.

Перстень має круглий щиток, що переходить у пласку дужку з незімкнутими кінцями, що заходять один за одний. На щиток напаяна овальна платівка з рельєфним зображенням фігурки лева, який лежить.

Література: Лесков О.М. (див. кат. № 91) – С. 94, рис. 71; Петренко В.Г. (див. кат. № 107) – С. 61, табл. 51, 37.

113. Перстень.

IV ст. до н.е.

Золото. Литво.

Діаметр персня – 27 x 23 мм.

Курган біля села Вільна Україна. Каховський район, Херсонська область. Розкопки 1970 року.

МІДУ, інв. № АЗС-2414.

В овальному щитку персня розміщено прорізне зображення грифона, що стоїть.

113

114

Література: 1. Лесков О.М. (див. кат. № 91) – С. 94, рис. на С. 82; Петренко В.Г. (див. кат. № 107) – С. 62, табл. 52, 9.

114. Перстень.

IV ст. до н.е.

Золото. Литво, кування, пайка, зернь, скань.

Курган Денисова могила біля міста Орджонікідзе. Дніпропетровська область. Розкопки 1972–1975 років.

МІДУ, інв. № АЗС-2956.

Перстень складається з овального щитка, виконаного з платівки, заправленої у рамку, прикрашену сканною плетінкою. З лицьового боку до щитка припаяна фігурка лева, який лежить. На звороті щитка – різьблене зображення сцени терзання коня грифоном, що відзначається вишуканістю рисунка, врівноваженістю композиції, проробкою найдрібніших деталей. До щитка прикріплено дужку.

Література: Мозолевский Б.Н. (див. кат. № 98а) – С. 134–137, рис. 69–70.

115

115. Перстень.

IV ст. до н.е.

Золото. Кування, штампування, пайка.

Діаметр персня – 19 мм, діаметр щитка – 19 x 15,5 мм.

Курган у групі Носаки біля села Балки. Василівський район, Запорізька область. Розкопки 1970 року.

МІДУ, інв. № АЗС-2712.

Перстень має опуклий овальний щиток та круглу у перетині дужку з незімкнутими кінцями, що заходять один за одний. На щиток напаяно платівку із зображенням скіфа, що сидить із посудиною у руках, й головою тварини перед ним.

Зображення є абсолютно новим сюжетом серед скіфських старожитностей.

Література: Бідзіля В.І. і др. (див. кат. № 100f) – С. 115, рис. 19, 4.

116. Кубок.

IV ст. до н.е.

Срібло, Кування.

Висота – 155 мм, діаметр вінця – 66 мм.

Курган Чортомлик /Північна Могила/ біля міста Нікополя. Дніпропетровська область. Розкопки 1985 року.

Фонди ІА АН України.

На дні прокреслені грецькі букви ААТΑΑ, Α.

Література: Мурзін В.Ю., Ролле Р. Основні підсумки сучасного дослідження кургану Чортомлик // Археологія. – 1989. – № 1 – С. 100.

120b, a

117. Казан.

IV ст. до н.е.

Висота – 550 мм, найбільша ширина тулова – 350 мм.

Курган Чортомлик /Північна Могила/ біля міста Нікополя.

Дніпропетровська область. Розкопки 1985 року.

Фонди ІА АН України.

У верхній частині казан прикрашений двома рельєфними орнаментальними смугами. Верхня складається з пальмет та букраніїв, що чергуються між собою, нижня виконана у вигляді "бігучої хвилі".

Література: Мурзін Ю.В., Ролле Р. (див. кат. № 116) – Рис. 9–10.

118. Казан.

IV ст. до н.е.

Бронза. Литво.

Висота – 330 мм, діаметр – 330 x 230 мм.

Курган Товста Могила біля міста Орджонікідзе. Дніпропетровська область. Розкопки 1971 року.

МІДУ, інв. № АЗС-2567.

Казан має овальний у перетині, здавлений з боків тулуб з потовщеним бортом, високу, конічну, різко розширену донизу ніжку. Вертикальні дугоподібні ручки його прикрашені трьома симетрично розташованими виступами.

Література: Мозолевський Б.М. (див. кат. № 100, м) – С. 144, рис. 130, 2.

119. Казан.

Друга половина IV ст. до н.е.

Бронза. Литво. Висота – 270 мм, діаметр – 185 мм.

Курган Гайманова Могила біля села Балки. Василівський район, Запорізька область. Розкопки 1969–1970 років.

МІДУ, інв. № АЗС-2781.

Казан кулеподібної форми на високій конічній, розширеній донизу ніжці. Дві дугоподібні вертикальні ручки казана прикрашені трьома симетрично розташованими виступами.

Література: Бідзіля В.І. (див. кат. № 96) – С. 48.

120a-b. Сито й кілік.

IV ст. до н.е.

Бронза. Литво.

Курган Гайманова біля села Балки. Василівський район, Запорізька область. Розкопки 1969–1970 років. МІДУ, інв. № АЗС-2784, АЗС-2785.

а) Сито у вигляді ковша з довгою дротяною ручкою, оформленою у вигляді двох рівномірних хвилястих ліній. Застосовувалося для проціджування вина.

Довжина – 256 мм.

б) Кілік з двома масивними ручками, відігнутих вінцем, на низькій кільцевій підставці. Під вінцем прикрашений двома концентричними колами. Всередині на денці – розета в колі. Посудина призначалася для питва вина.

Висота – 60 мм.

Література: Бідзіля В.І. (див. кат. № 96) – С. 48.

120c

120e

120c. Реконструкція ритону.

Середина У ст. до н.е.
Золото. Штампування, скань,
пайка.
Висота – 290 мм.
Курган біля с. Велика Зна-
м'янка. Кам'янсько-Дніпровсь-
кий район, Запорізька область.
Розкопки 1984 року.
МІДУ, інв. № АЗс-3587.

Ритон – посудина у вигляді рогу. Складався з дерев'яної основи, плакованої сріблом (дерево та срібло не збереглися). До верхньої частини розтрубу кріпилися золоті платівки з зображенням зведеної голови оленя – грифона, а також велика платівка з профільним зображенням вепра та голови оленя з розлогими рогами. Золоте окуття рогу складається

120d

з кількох орнаментованих та гладкостінних конічних рурок, що вставлялися одна в одну. Орнаментовані рурки додатково були прикрашені сканними поясами. Наконечник ритону оздоблений золотою голівкою лева. Реконструкція ритону виконана Ю.Я. Рассамакіним.

Література: Отрощенко В., Рассамакін Ю. До таємниць Геродотової Скіфії // Наука і культура. – 1985. – Вип. 19. – Київ. – С. 240–246.

120d-g Різні золоті та срібні речі

Походять з "тайника" центрального поховання у Братолюбівському кургані біля с. Ольгіно. Горностаївський район, Херсонська область. Розкопки Кубишева А.І. та Ковальова М.В. 1990 року.

У ст. до н.е.

d) Золоте ритуальне навершя із сценами терзання тварин. Литво, кування, пайка.

Висота – 180 мм, діаметри – 132–185 мм, вага – 625 г.

Предмет циліндричної форми. Зовнішня поверхня прикрашена сценами терзанн у чотири яруси на стінках та окремим сюжетом терзання оленя пантерою зверху. Зсередини до навершя приклепана золота платівка з кільцем.

Публікується вперше.

121

е) Чаша – фіала з горельєфними голівками коней.

Золото, бурштин, скло. Литво, штампування, кування.

Діаметр 12,5 см, вага – 223 г.

Шість кінських голівок, переданих із розворотом вліво, утворюють дно фіали. Всередині – бурштинова вставка напівсферичної форми. Очі коней інкрустовані скло. Збереглася лише одна вставка. Збоку у петельці закріплене кільце.

ф) Плетена шийна прикраса.

Золото. Плетіння, волочіння, пайка.

Вага – 191 г.

Предмет у вигляді широкої смуги (7 ярусів плетіння) закінчується двома наконечниками у вигляді стилізованих кінських голівок. Збереглися також 4 золоті підвіски з пальметами.

г) Срібний ритон, окутий трьома золотими платівками.

Штампування, пайка.

Вага платівок – 38 г.

Срібна основа ритона зруйнована корозією. На платівках – зображення олен, що спочиває. Зберігся золотий наконечник з перехідною руркою, увінчаний голівкою лева.

121. Навершя з зображенням папая.

V–IV ст. до н.е.

Бронза. Литво.

Висота – 350 мм.

Випадкова знахідка на Лисій горі в місті Дніпропетровську. ДІМ України, інв. № Б 2380.

Папай – верховне божество скифів, тотожне грецькому Зевсу. Зображений у вигляді оголеної фігури, що стоїть на вітках світового дерева серед птахів і тварин. Вся композиція об'єднує символи небесної та земної стихій.

Література: 1. Артамонов М.И. Антропоморфные божества в религии скифов. – АСГЭ, 1961, вип. 2, С. 25–87.

2. Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – Киев. – 1983. – С. 41–42, рис. 2.

124a

122. Платівка у вигляді риби.

IV ст. до н.е.

Золото.

336 x 68 мм.

Курган біля села Інгуло-Кам'янка. Новгородковський район, Кіровоградська область. Розкопки 1989 року.

ІА АН України, інв. № 390.

Виконана у високому рельєфі за контуром зображення. На гладкій поверхні чітко виділені контури голови, очей, плавці, продольна луската смуга. Край з отворами для кріплення загнуті всередину. Платівка слугувала прикрасою кінської упряжі.

Література: Skyttien Kulta-Aarre (Ausstellungskatalog, Turku, 1990). – S. 56, Abb. 38.

123. Дзеркала.

IV ст. до н.е.

Бронза. Литво, полірування.

Курган біля села Чкалове. Нікопольський район, Дніпропетровська область. Розкопки 1983–1984 років.

Фонди ІА АН України.

а) Дзеркало кругле з дерев'яною ручкою, яка кріпилася до основи за допомогою двох залізних заклепок.

Діаметр диска – 130 мм, товщина – 15 мм.

б) Дзеркало кругле. Дерев'яна ручка кріпилася за допомогою двох заклепок та бронзової скобки.

Діаметр диска – 157 мм.

Публікується вперше.

124a. Реконструкція головного убору.

IV ст. до н.е.

Золото, полотно. Шитво, штампування.

Окружність основи – 560 мм.

За матеріалами розкопок 1986 року кургану Тетянина Могила біля міста Орджонікідзе. Дніпропетровська область.

ІА АН України, інв. № 127–131.

Автор реконструкції: Клочко Л.С.

Головний убір циліндричної форми. Поверхня оздоблена золотими ажурними дугоподібними платівками з рослинними візерунками, дрібними круглими платівками з людськими масками. Усі мотиви зображень – символи родючих сил природи. Форма убору та його оздобу вказують на високий соціальний стан жінки.

Убір поєднується із налобною стрічкою-метопідою. Метопіда оформлена рослинним фризом з розет та пальмет та облямівкою з ов.

Література: Katalog Turku (див. кат. № 122). – S. 57.

б. Реконструкція головного убору. IV ст. до н.е.

Золото, сукно, шовк. Лиття, штампування, шиття.

Окружність основи – 560 мм, висота – 160 мм, діаметр гривни – 170 мм.

За матеріалами розкопок 1970 року кургану біля с. Вільна Україна.

Каховський район, Херсонська область.

МІДУ, інв. №№ АЗС-2410, 2416, 2411.

Убір циліндричної форми. Поверхня прикрашена золотими платівками з вишуканим рослинним візерунком та зображеннями фантастичних тварин у геральдичній позі. Складовою частиною убору було покривало, розшите по краю золотими бляшками з зображенням коня. До головного убору воно кріпилося двома веслоподібними золотими шпильками.

Доповненням до реконструкції є гривна, зроблена з круглого у перетині стрижня, що закінчується наконечниками у вигляді литих фігурок левиць. Гривни такого типу широко розповсюджені у скіфських похованнях IV ст. до н.е.

Література: Лесков О.М. Скарби курганів Херсонщини. – Київ, 1974. – С. 92, рис. 72; Клочко Л.С. Реконструкція скіфських головних уборів за матеріалами Червоноперекіпських курганів. – Археологія. – 1979. – № 31. – С. 16–28.

с. Реконструкція головного убору. IV ст. до н.е.

Золото, сукно, шовк. Штамповка, шиття.

Окружність основи – 560 мм.

За матеріалами розкопок 1977–1978 рр. Бердянського кургану в м. Бердянськ Запорізької області.

МІДУ, інв. №№ ВСЗ-3043, 3044, 3059, 3075, 3076, 3082, 3088.

Головний убір конічної форми. Прикрашений золотими платівками у вигляді жіночого лиця, фігурки лева, трикутниками із псевдозерню. Основа убору оформлена рядком з трикутників, прикріплених вершиною догори та вниз. Убір доповнювало покривало з розташованою краєм облямівкою з золотих платівок.

Література: Клочко Л.С. Конусоподібні головні убори скіф'янок // Археологія. – 1986. – № 56.

125. Золоті бляшки.

ІУ ст. до н.е.

Золото. Кування, карбування. Курган № 46 групи Чортомлик. Околиці міста Нікополь. Дніпропетровська область. Розкопки 1986 року. Фонди ІА АН України.

а) Круглі бляшки, орнаментовані 9-пелюстковою розетою /30 екз./ . Діаметр – близько 25 мм.

б) Круглі бляшки із зображенням чоловічої голови у профіль /30 екз./ Діаметр – 18 мм.

в) Круглі бляшки у вигляді рельєфного зображення голови Медузи-Горгони /10 екз./ . Діаметр – 25 мм.

г) Круглі бляшки, прикрашені рельєфною 14-пелюстковою розетою/50 екз./ . Діаметр – близько 20 мм.

д) Хрестоподібні бляшки /70 екз./ . Близько 15 x 15 мм.

е) Гудзики напівсферичної форми з петлею на звороті /70 екз./ . Діаметр 6 x 8 мм.

ж) Бляшки у вигляді пальметок /30 екз./ . Близько 15 x 10 мм.

з) Бляшки у вигляді рельєфного зображення голови чоловіка /5 екз./ . Близько 10 x 11 мм.

Публікуються вперше.

126. Платівка нашивна.

ІУ ст. до н.е.

Золото, штампування.

40,5 x 35,5 мм.

Курган біля с. Волківці. Роменський район, Сумська область.

Розкопки 1897 року.

МІДУ, інв. № ДМ-1717.

Платівка у вигляді жіночої голівки з волоссям, укладеним у високу пишну зачіску. Подібні образи невідомі у інших пам'ятках скіфської культури.

Література: Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. (див. кат. № 94) – С. 6–7, табл. XXУ, 419; Ильинская В.А. (див. кат. № 86). – С. 143, табл. XXXУІІ, 1, 6.

127. Реконструкція костюма скіфського воїна.

У – ІУ ст. до н.е.

Шкіра, залізо, дерево, бронза, кінський волос.

Кування, шорні роботи, шитво, вишивання, тиснення.

а) Панцирна сорочка – 540 x 1120 мм.

б) Панцирні штани – 690 x 710 мм.

в) Шолом: висота – 390 мм.

г) Спир: довжина – 2000 мм.

д) Меч: довжина – 510 мм.

За матеріалами розкопок 1982 року біля села Гладківщина. Золоноський район, Черкаська область. МІДУ, інв. № ТВ – 2605.

Автор реконструкції: Мінжулін О.І.

Костюм скіфського воїна складається з натільного одягу, захисного обладунку та предметів озброєння. Натільний одяг виконаний з полотняної тканини, прикрашеної ручною вишивкою. Захисний обладунок – шолом, панцирна сорочка, наруччя, захисні штани вироблені із шкіри, вкритої лускатими залізними платівками.

До складу предметів озброєння входять: залізний меч у шкіряних піхвах, спис з дровком та залізним наконечником у шкіряному чехлі, лук і стріли з бронзовими наконечниками у дерев'яному зі шкіряною оббивкою гориті.

Література: Минжулин А.И. Защитное вооружение воина-лучника У–ІУ вв. до н.э. из кургана у села Гладковщина /реставрация и научная реконструкция/. – Советская археология. – 1988. – № 4. – С. 116–126, рис.1–4.

128. Захисні обладунки.

ІУ ст. до н.е.

Залізо, шкіра. Кування, шитво. Курган № 2 біля села Червоний Поділ. Каховський район, Херсонська область. Розкопки 1974 року.

Фонди МА АН України.

а) Панцир з опліччям.

600 x 700 мм.

б) Набраний з 47 рядів залізнних платівок розміром 30 x 15 мм. Захисний пояс. Набраний з двох рядів платівок. Ширина пояса сягала 1250 мм.

в) Короткі штани, що прикривали ноги воїна ледь нижче колін. Ширина штанів – 850 мм, довжина – 580 мм, ширина штанини – 440–460 мм. Набрані з 39–40 рядів платівок того ж розміру, що й у наборі рукавів сорочки.

г) Настегновик. 1090 x 500 мм. Має форму літери П. Верхня частина набрана з восьми рядів платівок розміром 40 x 20 мм; прямокутні виступи по краях – з семи рядів платівок розміром 33 x 20 мм.

Література: Полин С. В. Захоронение скифского воина-дружинника у села Красный Подол на Херсонщине // Вооружение скифов и сарматов. – Киев, Наукова думка, 1984. – С. 103–119.

129. Антропоморфна стела.

У ст. до н.е.

Вапняк. Різьблення.

Висота – 1750 мм.

Курган біля села Нововасилівка. Херсонська область.

Фонди МА АН України.

Масивне зображення чоловічої фігури з підкресленими статевими ознаками. На склі у невисокому рельєфі викарбувані різноманітні аксесуари скіфського воїна – гривна, ритон, пояс з підвішеними до нього бойовою сокирою, мечем й налуччям.

Література: Див. статтю В.П. Білозера у цьому каталозі.

130. Підвіска у вигляді голови деметри.

ІУ ст. до н.е.

Золото. Литво, зернь, скань, пайка.

Висота – 32 мм, ширина – 15,5 мм.

Курган біля села Велика Білозерка. Кам'янсько-Дніпровський район, Запорізька область. Розкопки 1972 року.

МІДУ, інв. № АЗС-2748.

Підвіска є прекрасним взірцем античного мистецтва. Головний убір богині прикрашений тонким філігранним рослинним орнаментом. На шії коралі, виготовлені з дрібних намистин з підвіскою у вигляді мініатюрної голови бика.

Література: Бидзиля В.И., Болтрик Ю.В., Отрошенко В.В., Яковенко Э.В. Работы Запорожской экспедиции // Археологические открытия 1972 г. М., 1973.-С. 261; Київський музей історичних коштовностей. – Київ, 1974. – Рис. 57.

131

131. Поножі.

IV ст. до н.е.

Бронза. Литво, кування.

Довжина – 350 мм, ширина – 120 мм, ширина наколінника – 100 мм. Курган біля села Стеблеве. Черкаська область.

ЧКМ.

Поножі з наколінниками, низ скошений, задні стінки практично зімкнуті. У наколінниках біля країв пробиті отвори для пришивання підкладки. Поножі орнаментовані рельєфом, що імітує обриси мускулатури й кісток чоловічої ноги.

Публікуються вперше.

132. Наконечники стріл.

VI ст. до н.е.

Бронза. Литво.

Курган Реп'яховата Могила біля села Матусів. Шполянський район, Черкаська область. Розкопки 1974 року.

а) Бронзові наконечники стріл, серед них дволопатеві та трилопатеві. Довжина – від 20 до 40 мм /83 екз./.

б) Кістяні наконечники кулеподібної форми.

Довжина – 22 мм /4 екз./.

Література: Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И. Курганы VI в до н.э. у с.Матусов // Скифия и Кавказ. – Киев, Наукова думка, 1980. – С. 37, рис. 6, 1–33.

133. Кістяні деталі сагайдака.

VI ст. до н.е.

Кістка. Різьблення.

Курган Реп'яховата Могила біля села Матусів. Шполянський район, Черкаська область. Розкопки 1974 року.

Кістяні гвіздочки з напівкруглими й грибоподібними голівками /6 екз./.

Довжина 12–19 мм

Кістяна застібка клапану сагайдака у вигляді круглого стрижня з кільцевою виїмкою посередині для кріплення до стінки сагайдака.

Довжина – 74 мм.

Кістяна втулка.

Найбільший діаметр – 12 мм.

Література: Ильинская В.А. и др. (див. кат. № 132) – С. 36–38, рис. 6, 34–41.

134. Наконечники до списів.

VI ст. до н.е.

Залізо. Кування.

Довжина – 360 мм; 310 мм.

Курган Реп'яховата Могила біля села Матусів. Шполянський район, Черкаська область. Розкопки 1974 року.

Наконечники до списів у формі листу лавра та виступаючою втулкою.

Література: Ильинская В.А. и др. (див. кат. № 132) – С. 42, рис. 11, 3,4.

135. Вудила.

VI ст. до н.е.

Бронза. Литво.

Довжина – 180 мм; 165 мм.

Курган Реп'яховата Могила біля села Матусів. Шполянський район, Черкаська область. Розкопки 1974 року.

Вудила двоскладові із стрем'ячкоподібними закінченнями. Література: Ильинская В.А. и др. (див. кат. № 132) – С. 46–47, рис. 17, 1,2.

136. Меч та наконечник піхов.

VI ст. до н.е.

Залізо, бронза. Кування, литво. Загальна довжина кинджала з піхвами – 365 мм.

Довжина кинджала – 330 мм.

Наконечник піхов: довжина – 70 мм, ширина – 27 мм.

Меч з наверхшам брускоподібної форми й серцеподібним перехрестям. Руків'я пласке, клинок трикутний.

Бронзовий наконечник піхов у вигляді голови орла.

Література: Ильинская В.А. и др. (див. кат. № 132) – С. 41–42.

137. Жертовник.

VI ст. до н.е.

Камінь. Різьблення.

Довжина – 340 мм, ширина – 244 мм.

Курган Реп'яховата Могила біля села Матусів. Шполянський район, Черкаська область. Розкопки 1974 року.

Фонди МА АН України.

Жертовник у вигляді овальної таріли з низьким бортиком й маленьким носиком у вигляді трикутного виступу.

Література: Ильинская В.А. и др. (див. кат. № 132). – С. 48, рис. 21.

138. Жертовні ножі.

VI ст. до н.е.

Бронза. Литво, кування, гравірування.

Курган Реп'яховата Могила біля села Матусів. Шполянський район, Черкаська область. Розкопки 1974 року.

Фонди МА АН України.

а-б) Ножі з пласким руків'ям та вузькими клинками. Руків'я ножів орнаментовані зубчастими лініями.

Довжина – 430 мм.

с-д) Ножі менших розмірів з руків'ями у вигляді вузьких пластінок, що переходять у більш ширші клинки.

Довжина – 360 мм.

Література: Ильинская В.А. и др. (див. кат. № 132). – С. 47, 49–51, рис. 17, 5–6.

139

140

139. Платівки – оздоби кінської вузди.

IV ст. до н.е.
Срібло, позолота. Карбування, гравірування.
Діаметр – 75 мм.
Курган Бабина Могила біля села Тарасова-Григор'ївка.
Апостолівський район, Дніпропетровська область.
Розкопки 1986 року.
IA АН України, інв. №№ 384,385.

Дві однотипні круглі платівки представляють виконане високим карбованим рельєфом зображення голови юнака в фас. Деталі обличчя й завитки волосся пророблені різцем.
На круглій платівці у високому карбованому рельєфі зображення голови бородатого чоловіка в фас з крупними рисами обличчя. Деталі обличчя, завитки волосся й бороди пророблені гравіруванням.
Література: Katalog Turku (див. кат. № 122) S. 56, Abb. 22.

140. Навершя.

Перша половина IV ст. до н.е.
Бронза. Литво.
Курган Товста Могила біля міста Орджонікідзе. Дніпропетровська область. Розкопки 1971 року.
МІДУ, інв. №№ АЗС-2554, АЗС-2556, АЗС-2555.

1. Навершя порожнисте грушеподібної форми з циліндричною втулкою та двома отворами. Поверхня його прикрашена складним прорізним орнаментом, в основі якого чотири п'ятипелюсткові пальмети. Зверху вміщено на горизонтальній основі плоскісну фігурку оленя, який лежить. Його голову вінчають гіллясті роги у вигляді завитків. Було прикрасою поховального візка.
Висота – 170 мм.

3. Навершя порожнисте грушеподібної форми з циліндричною втулкою й двома отворами. Поверхня його прикрашена складним прорізним орнаментом, в основі якого чотири-п'ятипелюсткові пальмети. Зверху вміщено на горизонтальній основі плоскісну фігурку грифона, який стоїть. Навершя відрізняється від попереднього з таким же зображенням більш тонкими деталями верхньої його частини. Було прикрасою поховального візка.
Висота – 180 мм.

2. Навершя порожнисте грушеподібної форми з циліндричною втулкою й двома отворами. Поверхня його прикрашена складним прорізним орнаментом, в основі якого чотири-п'ятипелюсткові пальмети. Зверху вміщено на горизонтальній основі фігурку грифона, який стоїть. На голові грифона виділяються закручений дзьоб та довга борода. Від спини вгору відходять два крила, кожне з яких розділене 3 поздовжніми лініями. Було прикрасою поховального візка.
Висота – 147 мм.

Література: Мозолевський Б.М. (див. кат. № 100) – С. 118–120, рис. 102–103.

141. Налобники й нащічники бойового коня.

УІІ–УІ ст. до н.е.
Бронза. Литво, кування, гравірування.
Курган біля міста Нікополь. Дніпропетровська область. Розкопки 1902 року.
а) Налобники у вигляді витягнутих платівок з увігнутими боковими сторонами. Верхні їх кінці оформлені у вигляді кола, нижні в'ялоподібно розширюються. Одна з платівок

141

оздоблена у верхньому кінці рельєфним орнаментом у вигляді видавленого кола й розташованого у його центрі круглого виступа. На звороті платівок розміщені скоби для ременів. Розміри найкраще збереженої платівки – 350 мм, діаметр верхнього круглого кінця – 160 мм.

б) Нащічники у формі витягнутої трапеції. Платівки орнаментовані гравірованими концентричними колами й розташованими у центрі виступами. Довжина платівок – 315 мм, ширина верхнього краю – 150 мм. Література: Мурзин В.Ю., Черненко Е.В. О средствах защиты боевого коня в скифское время // Скифия и Кавказ. - Киев: Наукова думка, 1980. - С. 156, рис. 1.

142. Наконечник осілка та оксібаф.

Бердянський курган біля міста Бердянська. Запорізька область. Розкопки 1977–1978 років.

IV ст. до н.е.

а) Наконечник має форму утягненого конуса. Зовнішня поверхня прикрашена трьома поясками орнаменту, в основі якого дротяний S-подібний завиток. На круглій платівці у верхній частині наконечника – дев'ятипелюсткова дротяна розета.

Золото. Кування, пайка, зернь, скань.

Довжина – 57 мм, діаметр – 12–19 мм.

МІДУ, інв. № АЗС-3079.

б) Червонофігурний Оксібаф.

Оксібаф з діонісійським сюжетом розпису й орнаментом у вигляді квітки лотоса, що поділяє зображення на дві частини.

Глина, чорний лак.

Висота – 360 мм.

Фонди ІААН України.

Література: Чередниченко Н.Н. и др. Раскопки большого скифского кургана в Приазовье.-АО.-1978.-М., 1979.-С. 419–421.

143. Фрагмент стінки фасоської амфори з графіті.

Кінець V ст. до н.е.

95 x 70 мм.

Керкінітіда.

На фрагменті восьмирядковий грецький напис. Переклад: "Апатурій Невменію. Солону рибу відвези додому, рівно й кровельні бруски / чи інший товар/; нехай ніхто не займається твоїми справами, окрім мене; й, звичайно, ретельно доглядай за волами; й взнай, хто відправляється до Скіфії /або платитиме данину скіфам/".

Література: Соломоник Э.И. Два античных письма из Крыма // ВДИ. - 1987. - № 3. - 115–125.

144. Рельєф із зображенням кінного Палака.

II ст. до н.е.

Вапняк.

2150 x 1330 мм, товщина – 120 x 140 мм.

Неаполь Скіфський.

Література: Шульц П.Н. Скульптурные изображения царей Скилура и Палака // КСИ-ИМК. - 1946. - Вып. 12. - С. 44–57.

145

САРМАТИ

145. Гривна.

I ст. до н.е. – I ст. н.е.
Золото, скло, кування, литво, пайка, насічка, інкрустація.
Діаметр – 140 мм.
Ногайчинський курган біля села Червоне. Нижньогірський район, Кримська область. Розкопки 1974 року.
МІДУ, інв. № АЗС-2853.
Виготовлена з масивного круглого у перетині золотого стрижня, згорнутого у спіраль в три обороти. Кінці є рельєфними зображеннями фігур фантастичних тварин, прикрашених вставками з синього непрозорого скла. Виконана у характерному сармацькому поліхромному звіриному стилі.
Література: Шепинський А.О. Скарби сарматської знаті // Вісник АН України. – 1977. – № 10. – С. 75–77, рис. 4.

146

146. Фібула.

I ст. до н.е. – I ст. н.е.
Золото, бронза, гірський криштал. Карбування, пайка, скань, шліфування, полірування.
Довжина – 78 мм.
Ногайчинський курган біля села Червоне. Нижньогірський район, Кримська область. Розкопки 1974 року.
МІДУ, інв. № АЗС-2878.
Фібула у вигляді фігурки дельфіна, тіло якого виготовлено з цілого шматка гірського кристала. Голова й хвіст виготовлені з золота у реалістичній манері з проробкою деталей гравіруванням. У нижній частині фібули – рештки бронзової застібки.
Література: Шепинський А.О. (див. кат. № 145). – С. 75–77, рис. 3.

147

147. Перстень.

I ст. до н.е. – I ст. н.е.
Золото, сердолик. Кування, різьблення по каменю.
35 x 30 мм.
Ногайчинський курган біля села Червоне. Нижньогірський район, Кримська область. Розкопки 1974 року.
МІДУ, інв. № АЗС-2866.
Перстень з високим овальним щитком, прикрашений сердоликовою вставкою з різьбленим зображенням /інталія/ жіночої голівки в профіль.
Різьблення інталії відзначається високим рівнем технічного виконання.
Література: Шепинський А.А. (див. кат. № 145). – С. 75–77.

148

149, 150, 151

148. Браслет.

Середина I ст. н.е.
Золото, сердолик, скло. Кування, зернь, скань, пайка, інкрустація. Діаметр браслета – 65 мм, ширина – 11 мм.
Курган Соколова Могила біля села Ковалівка. Миколаївська область. Розкопки 1974 року.
МІДУ, інв. № АЗС-3013/1.

Обруч браслета складається із спаяних між собою чотирьох золотих дротиків: двох тонких кручених – у центрі і більш масивних – по краях. Шестикутний відкидний щиток з'єднаний з обручем двома шарнірами, один з яких роз'ємний, а вісь його підвішена до щитка на золотому ланцюжку. На щитку

розташовані три гнізда: два з сердоликовими вставками й одне /посередині/ із вставкою з зеленого скла.

Література: Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I в.н.э. на Южном Буге. – Киев, 1986. – С 32 № 33, рис. 30.

149. Намисто.

Середина I ст. н.е.
Золото, гранат, кварц. Скань, зернь, пайка, інкрустація. Довжина намиста – 400 мм, довжина підвісок – 15–17 мм. Курган Соколова Могила біля села Ковалівка. Миколаївська область. Розкопки 1974 року.
МІДУ, інв. № АЗС-3010.

Намисто складається з двох спаяних між собою тонких ланцюжків, до яких прикріплені підвіски краплеподібної форми з гранатовими вставками, які чергуються з підвісками-намистинами. На кінцях ланцюжків – прямокутний замок, оздоблений орнаментом зі скані й зерні, з припаяними до нього дротиним вушком. Прикраси подібного типу були широко розповсюджені у римський час.

Література: Ковпаненко Г.Т. (див. кат. № 148). – С. 29–31, рис. 25–28

150. Сережка.

Середина I ст. н.е.
Золото, гранат, гірський криштал. Кування, зернь, скань, пайка. Довжина – 56 мм.
Курган Соколова Могила біля села Ковалівка. Миколаївська область. Розкопки 1974 року.
МІДУ, інв. № АЗС-3009/1.

В основі сережки – тонка золота платівка з напаяним на неї овальним гніздом, до якого вставлено опуклий гранат. До нижнього краю платівки підвішені чотири подвійні золоті ланцюжки й амфориск з гірського кришталю. На внутрішній стороні платівки – два кільця, у яких закріплено довгий гачок з товстого золотого дроту для підвішування сережки. Схожі прикраси, виконані у поліхромному стилі, зустрічаються в сармацьких похованнях й некрополях античних міст Північного Причорномор'я I ст. н.е.

Література: Ковпаненко Г.Т. (див. кат. № 148). – С. 27–28, рис. 23–24.

151

151. Перстень.

Середина I ст н.е.
Золото, шпинель. Зернь, скань, пайка, інкрустація. 25 x 37 мм.
Курган Соколова Могила біля села Ковалівка. Миколаївська область. Розкопки 1974 року.
МІДУ, інв. № АЗС-3014.

Перстень складається з щитка, оздобленого двома опуклими вставками з шпинелі й двома гніздами, декорованими по краю зерню, й шинки у вигляді двох плоских кілець, закріплених щитком та вузькими перехрещеними смужками. На щитку представлено атрибути богині Ізиди, що шанувалася як покровителька мореплавства й торгівлі, як богиня родючості й володарка душ померлих.

Література: Ковпаненко Г.Т. (див. кат. № 148). – С. 33–34, рис. 32–33.

152. Фрагменти тканин та золотих ниток.

I ст. н.е.
Тканина, золото. Ткацтво, шитво золотими нитками.
50 x 120 мм; 230 x 90 мм; 70 x 60 мм; 60 x 30 мм; 120 x 65 мм; 85 x 60 мм.

Курган Соколова Могила біля села Ковалівка. Миколаївська область. Розкопки 1974 року.
МІДУ, інв. № НДФ-188, 192–195.

До них відносяться: два фрагменти шовку репсової структури, пофарбовані у червоний колір відваром Марени красильної / *Rubia tinctorum* / вони були підколінниками шароварів похованої; фрагменти шовкового двошарового репса від сукні, пофарбованого середземноморським пурпуром із золотим шитвом тонкими й середніми нитками; зразки золотих ниток середньої товщини, закріплені на тканині.

154

Література: Ковпаненко Г.Т. (див. кат. № 148). – С. 46–50, рис. 45, 4, 47, 50, 124.

153. Реконструкція костюму сарматки.

I ст. н.е.
Золото, яшма, сукно, репс, шкіра. Штампування, пайка, зернь, скань, інкрустація, шиття.

Довжина вбрання – 1400 мм.
Платівки: 16 x 10 мм; 15 x 7 мм; 5 x 6 мм; 17 x 15 мм; 2 x 3 мм.
За матеріалами розкопок кургану Соколова Могила біля с. Ковалівка, Миколаївська область, 1974 рік.

МІДУ, інв. №№ АЗС-2967–3008.
Вбрання сарматки складалося з довгої сукні з вузькими рукавами, на яку був накинутий халат. Поділ сукні був розшитий чудовим візерунком з найтонших золотих ниток, а на рукавах та грудях розташовані були золоті платівки різноманітних форм. Халат прикрашено орнаментальними смужками з нашитих золотих платівок. Коротенькі шкіряні черевички жінки були розшиті дрібними золотими платівками.

Література: Ковпаненко Г.Т. (див. кат. № 148). – С. 112–125, рис. 133.

154. Гривна.

Остання чверть I ст. н.е.
Золото, емаль. Кування, литво, пайка, інкрустація. Діаметр – 210 мм.

Курган біля села Пороги. Ямпільський район, Вінницька область. Розкопки 1984 року.
ВКМ, інв. № ТВ-1631.

Гривна виготовлена з двох перевитих, круглих у перетині дротів. Кінці її завершені скульптурними голівками коней, очі й вуха яких інкрустовані вставками з голубої емалі й з'єднані між собою кільцем зі спіралью перевитого дроту. На плоскості нижньої частини щелепи одієї з кінських голів нанесена тамга /родовий знак власника/.
Література: Симоненко С. В., Лобай Б. І. До визначення етнічної належності Фарзоя та Інісмея // Археологія.-1989.- № 1. – С. 41–46.

155a

155. Пряжки поясні.

Остання чверть I ст. н. е.
Золото, залізо, бірюза, емаль.
Литво, карбування, насічка, ін-
крустація.

Курган біля села Пороги. Ям-
пільський район, Вінницька об-
ласть. Розкопки 1984 року.

ВКМ, інв. № ТВ-1635, ТВ-1633.

а) Кругла масивна пряжка із
залізною основою, вкритою зо-
лотою платівкою, на якій зо-
бражено сутичку двох грифо-
нів. Розташовані колом, гри-
фони представлені, вчепившись
зубами в тіло одне одному, та
шматуючи суперника кігтями
передніх лап. Елементами деко-
ру пряжки є вставки з бірюзи та
голубої емалі. Діаметр – 59 мм.

б) Пряжка прямокутна з за-
округленим одним кінцем та за-
гнутими краями, що оздоблені
вставками з емалі. На платівці
зображено в ажурному, висо-
кому рельєфі композицію, в
центрі якої чоловік східного
типу тримає за задні лапи двох
грифонів, шматуючих третього.
37 x 31 мм.

Література: Симоненко О.В.,
Лобай Б. І. (див. кат. № 154).
– С. 41–46.

155b

156. Меч.

Остання чверть I ст. н.е.

Залізо, дерево, шкіра, золото,
емаль. Кування, тиснення, ін-
крустація, скань, пайка.
Довжина – 545 мм.

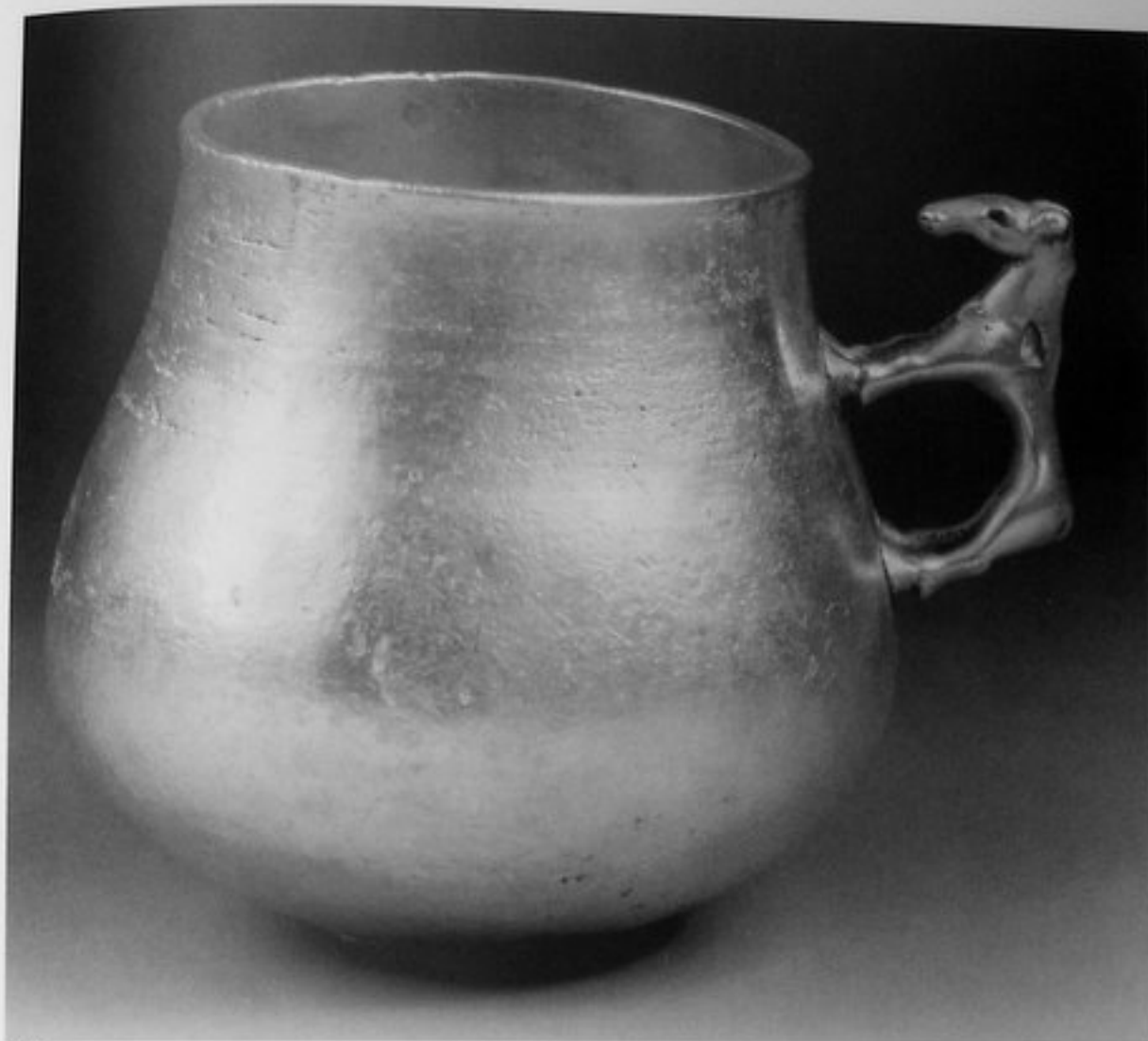

156

Курган біля села Пороги. Ям-
пільський район, Вінницька об-
ласть. Розкопки 1984 року.
ВКМ, інв. № ТВ-1751.

Меч має линзоподібний у пере-
тині клинок і руків"я з кільце-
подібним навершям та прямим
перехрестям. На ньому збе-
реглись рештки дерева й чер-
воної шкіри. Руків"я та піх-
ви меча прикрашені золотими
прямокутними платівками, ін-
крустованими блакитною емал-
лю, платівками у вигляді фігу-
рок левів, виконаних у невисо-
кому рельєфі, маленькою пря-
мокутною платівкою з тамгою й
напівсферичними бляшками.
Відноситься до типових зразків
сарматських мечів.

Література: Симоненко О.В.,
Лобай Б. І. (див. кат. № 154).
– С. 41–46.

157

160

157. Кубок.

Остання чверть I ст н.е.
Срібло. Кування, литво, пайка.
Висота – 105 мм.
Курган біля села Пороги. Ямпільський район, Вінницька область. Розкопки 1984 року.
ВКМ, інв. № ТВ-1658.
Кубок має грушеподібний тулуб із сплосченим денцем. Ручка у вигляді фігурки коня виконана в характерному сарматському звіриному стилі. На денце й на ручку посудини нанесені тамги.
Література: Симоненко О.В., Лобай Б.І. (див. кат. № 154). С. 41–46.

158. Дзеркало.

I ст. н.е.
Бронза. Литво.
Діаметр – 99 мм.
Курган біля села Чугунно-Крепінка. Шахтарський район, Донецька область. Розкопки 1985 року.
МІДУ, інв. № ТВ-1687.
Круглої форми. У центрі – виступ із наскрізним отвором. Поверхня дзеркала прикрашена шістьма концентричними поясками, два з яких гладкі, один складається з напівкіл, а між двома з косими насічками розташований пояс з написом китайською мовою.
Публікується вперше.

159

159. Флаккон.

I ст. н.е.
Золото, гранат, скло. Кування, скань, пайка, інкурстація. Висота – 53 мм, діаметр – 40 мм.
Курган біля села Чугунно-Крепінка. Шахтарський район, Донецька область. Розкопки 1985 року.
МІДУ, інв. № ТВ-1077.
Посудина має сферичний тулуб, прикрашений сканним пояском та вставкою з непрозорого скла над нею. Кришка циліндричної форми орнаментована сканним візерунком та гранатовою вставкою у центрі. Подібні флакони призначалися для зберігання ароматичних речовин.
Література: Katalog Firenze (див. кат. № 81) S. 29, Abb. 55.

160. Маски.

I ст. н.е.
Бронза. Литво.
47 x 40 мм, 37 x 37 мм, 38 x 38 мм.
Курган біля села Чугунно-Крепінка. Шахтарський район, Донецька область. Розкопки 1985 року.
МІДУ, інв. № ТВ-1687.
Трагічна маска актора, а також дві маски у вигляді людських голівок / на одній голові – лавровий вінок, а на другій – гостроконечний головний убір/ слугували оздобами пояса.
Література: Katalog Zagreb (див. кат. № 56) S. 64.

161

161. Пряжка поясна.

II ст. н.е.

Золото, залізо. Литво, плакування, інкрустація.

107 x 66 мм.

Запорізький курган. Місто Запоріжжя. Розкопки 1968 року.

ЗКМ, інв. № Арх. – 148/4.

Залізна основа пряжки обтягнута золотою платівкою. На платівці представлено рельєфне зображення сцени боротьби двох рогатих хижаків, здобиччю яких є бик. Фігури тварин прикрашені вставками з ондолита /скам"янілий зуб мамонта, пофарбований окисом міді/. Композиція виконана вільно, з великою майстерністю й експресією. Відноситься до предметів, виконаним у звіриному стилі сибірського типу.

Література: Манцевич А.П. Находка в Запорожском кургане /к вопросу о сибирской коллекции Петра I/ // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М., 1976. – С. 169–182, рис. 2.

162. Браслет.

II ст. н.е.

Золото. Литво, штампування, зернь, пайка.

Діаметр – 77 x 76 мм.

Запорізький курган. Місто Запоріжжя. Розкопки 1968 року.

ЗКМ, інв. № Арх. – 148/3.

Виготовлений

з масивного стрижня. Кінці завершуються порожнистими голівками тварин. Між вухами тварин є по два горбики, обрамлені пояском зерні, – рештки рогів. В очах та вухах – порожні гнізда, що колись були заповнені інкрустацією. Браслети, що закінчуються голівками або цілими фігурками тварин, широко відомі у курганах скифо-сарматської доби.

Література: Манцевич А.П. (див. кат. № 161). – С. 164–169, рис. 2.

163. Посудина із зооморфною ручкою.

II ст. н.е.

Алебастр.

Висота – 45 мм, діаметр – 100 мм.

Курган біля села Ново-Пилипівка. Запорізька область. Розкопки 1951 року.

МА АН України, інв. № 1919.

Посудина, виготовлена з алебастру, з ручкою у вигляді лева, який згорнувся. Є типовим взірцем сарматських посудин.

Література: Katalog Turku (див. кат. № 122) С. 58. № 125.

162

АНТИЧНІ МІСТА

164. Надгробок з мармуровою вставкою.

Друга половина II ст.

Вапняк, мармур.

910 x 345, товщина – 220 мм.

ДХМ, інв. № 3649.

Надгробок з мармуровою вставкою, на якій вирізана латинська епітафія: "Богам Манам. Аврелій Віктор, солдат I Італійського легіону, прожив 36 років, прослужив 18 років. Валерія Марція, його дружина, та Валерія Бесса, його донька, – спадкоємці поставили тому, хто прослужив гарно".

Література: Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. – М., 1983. – С. 48–49, № 20.

165. Надгробок.

Перша половина III ст.
Вапняк.

860 x 230 мм, товщина – 160 мм.
ДХМ, інв. № 3692.

Надгробок з рельєфним зображенням чоловіка в едікулі й латинською епітафією: "Марк Мецилій, солдат I когорти Бракарів, прослужив 10 років, центуря Бікана. Нащадок спорудив".

Література: Соломоник Э.И. (див. кат. № 164). – С. 60–61, № 33; Зубар В.М. Нотатки з латинської епіграфіки Херсонеса і Харакса // Археологія. – 1990. – № 2. – С. 109–110.

166. Фрагмент стінки амфори.

Третя чверть VI ст. до н.е.
Глина.

Ольвія.

Фрагмент стінки амфори з написом /Див. статтю А.С. Русяєвої та Ю.Г. Віноградова у цьому ж каталозі/.

167

169

168

167. Закінчення піхов.

Перша половина – середина III ст.

Кістка.

60 x 44 мм, товщина 7 – 17 мм.

Тіра.

Кістяне закінчення піхов /бутероль/ довгого римського меча.

Література: Черненко Е.В., Зубарь В.М., Сон Н.А. Бутероль из Тира // СА. – 1989. – № 2. – С. 250–252.

168. Закінчення піхов.

Перша половина – середина III ст.

Кістка.

65 x 43 мм, товщина – 14 мм.

Ольвія.

Кістяне закінчення піхов /бутероль/ довгого римського меча.

169. Черепи деформовані.

III–IV ст. н.е.

Довжина – 200–220 мм; ширина – 140 мм, 145 мм; висота – 140 мм.

Херсонес.

Два деформованих черепи. Деформація кільцева /циркулярна/.

170

170. Перстень.

II–III ст. н.е.
Золото. Кування, гравірування.
Діаметр – 23 мм.
Античне місто Тіра. Місто Білгород-Дністровський, Одеська область. Розкопки 1947 року.
МІДУ, інв. № АЗС-1882.
У вигляді змії. Поверхня персня вкрита сітчастою гравіровкою, що імітує луску. Культ змії існував у багатьох народів на різних етапах розвитку. Змія вважалася втіленням душі предка, хранителем його нащадків, їх дому та сім'ї.
Література: Античні держави Північного Причорномор'я. – М., 1984. – С. 29, табл. III, 22.

171. Перстень.

II–III ст. н.е.
Золото, сердолік. Литво, різьблення по каменю.
Діаметр персня – 26 мм, діаметр щитка – 16 мм.
Античне місто Тіра. Місто Білгород-Дністровський. Одеська область. Розкопки 1947 року.
МІДУ, інв. № АЗС-1883.
Перстень має складну дужку з потовщенням у бік каста з трикутними плічками. У глухому касті – овальна вставка, на пласкій поверхні якої – інталія із зображенням Гермеса. Зображення Гермеса знайшло широке розповсюдження у пам'ятках глиптики I–III ст. н.е., що, вірогідно, було пов'язано з функціями цього божества як покровителя спортивних змагань і торгівлі.
Література: Античні держави Північного Причорномор'я. – М., 1984. – С. 29, табл. III, 216.

172. Срібні та бронзові статуетки.

Античне святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло. Ялтинський район, Кримська область. Розкопки 1983 року.
I ст. до н.е.

а) СТАТУЕТКА ТІХЕ. Срібло, литво.

Тіхе зображена стоячи на квадратній сплюсненій основі. На голові – калаф, у лівій руці – риг достатку, у правій, опущеній та відведеній у бік – фіала.
Висота – 40 мм.
Тіхе як богиня долі, щастя шанувалася також і як покровителька окремих осіб, міст, місцин. Особливого поширення її культ набув за елліністичного та римського часів.
ЯІМ, інв. № 27746.

б) СТАТУЕТКА.

Срібло. Литво. Висота – 85 мм.
Кібела. Зображена сидячи на троні між двома левами. На голові калаф, зверху якого накинута гіматій. Лівою рукою спирається на тимпан, у правій, злегка відведеній у бік руці – фіала. Постамент прикрашено овами. Культ Кібели, богині всього живого, яка відроджує природу й дає плодоріддя, вшановувався у більшості областей Малої Азії, Греції. Засвідчено його присутність також і на території Північного Причорномор'я. Висота – 85 мм.

ЯІМ, інв. № 27714.

Література: Katalog Zagreb (див. кат. № 56). 166. С. 59.

с) СТАТУЕТКА ЗЕВСА.

Бронза. Литво.
Зевс. Зображений в русі. Перекинутий через ліве плече плащ, драпірує нижню частину фігури, утворюючи валик на стегнах. На голові Зевса вінок з листя. Ліва рука зігнута в лікті й піднята вгору, права опущена й витягнута вперед. Атрибути втрачено. Висота – 123 мм, ширина основи – 45 мм.
ЯІМ, інв. № 27714.

д) СТАТУЕТКА ЗЕВСА.

Бронза. Литво.
Зевс, що стоїть на квадратному постаменті. Міцна фігура бога, одягнутого у довгий хітон з короткими рукавами, задрапірована у плащ, один кінець якого оперізує стегна й на поясі утворює валик, другий перекинутий через ліве плече. Лівою зігнутою рукою Зевс притримує плащ, у кисті піднятої руки – отвір для жезла.

Висота – 193 мм, ширина основи – 72 мм.

ЯІМ, інв. № 27743.

Література: Див. статтю Н. Новіченкової та В. Новіченкова у цьому каталозі.

173. Прикраса для меблів у вигляді голови пантери.

II–I ст. до н.е.
Бронза, Литво, гравірування.
Висота – 43 мм.
Античне святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло. Ялтинський район, Кримська область. Розкопки 1983 року.
ЯІМ, інв. № 2717.
Голова пантери виконана в реалістичній манері. Тонкими лініями підкреслено волосинки шкіри, зморшки на носі й вуса.
Література: Katalog Zagreb (див. кат. № 56), С. 60, рис. 167.

172a-d, 173

174. Ланцюжок з медальйоном.

III ст. н.е.

Золото, сердолік. Кування, волочіння, пайка.

Ланцюжок: довжина – 408 мм.

Медальйон – 25 x 22 мм.

Некрополь античного міста Херсонеса.

Місто Севастополь. Кримська область.

Розкопки 1981–1982 років.

МІДУ, інв. № АЗС-3442–3443.

Ланцюжок складається з гранованих намистин, з'єднаних між собою тонким подвійним золотим дротом.

Медальйон виготовлений з сердоліку, вставленого у золоту оправу.

Література: Зубарь В.М., Рыжов С.Г., Шевченко А.В. Новый погребальный комплекс западного некрополя Херсонеса // Античные древности Северного Причерноморья. – Киев, 1988. – С. 155, рис. 6,7.

175. Сережка.

III–IV ст. н.е.

Золото, сердолік, гранат. Кування, зернь, пайка.

Висота – 40 мм.

Некрополь античного міста Херсонеса.

Місто Севастополь. Кримська область.

Розкопки 1982 року.

МІДУ, інв. № АЗС-3448.

Складається з круглого щитка з сердоліковою вставкою та підвіски у вигляді грона винограду, поверхня якої вкрита дрібною зерню.

Сережки подібного типу були поширені в античному світі.

Література: Зубарь В.М. Раскопки западного некрополя Херсонеса // АО. – 1982. – М., 1984. – С. 262–263.

176. Медальйон.

Перша половина III ст. н.е.

Золото, штампування.

220 x 120 мм, товщина – 1 мм.

Некрополь античного міста Херсонеса.

Місто Севастополь. Кримська область.

Золотий штампований медальйон овальної форми із зображенням Тіхе-Фортуни й Глікона.

177. Меч.

IV–V ст.

Золото, залізо, гранати. Кування, зернь, скань, інкрустація.

Довжина – 430 мм.

Місце й час знахідки невідомі.

МІДУ, інв № ДМ-1638.

Меч залізний короткий з двогострим клинком. Голівка, руків'я й хрестовина меча виготовлені з золотих платівок із заповненням всередині, прикрашені поясками скані, зерню, сімома вставками гранату, відшліфованого у формі кабашона.

Реставрація 1986 р. В.О.Баглей.

Література: Бондарь И.В.

Древнее золото. Из собрания

Музея исторических драгоценностей

УССР. – М.: Искусство, 1975. – С. 122, 124.

177

178. Накладка до вуздечки.

IV–V ст.

Золото, сердолік. Тиснення, зернь, інкрустація.

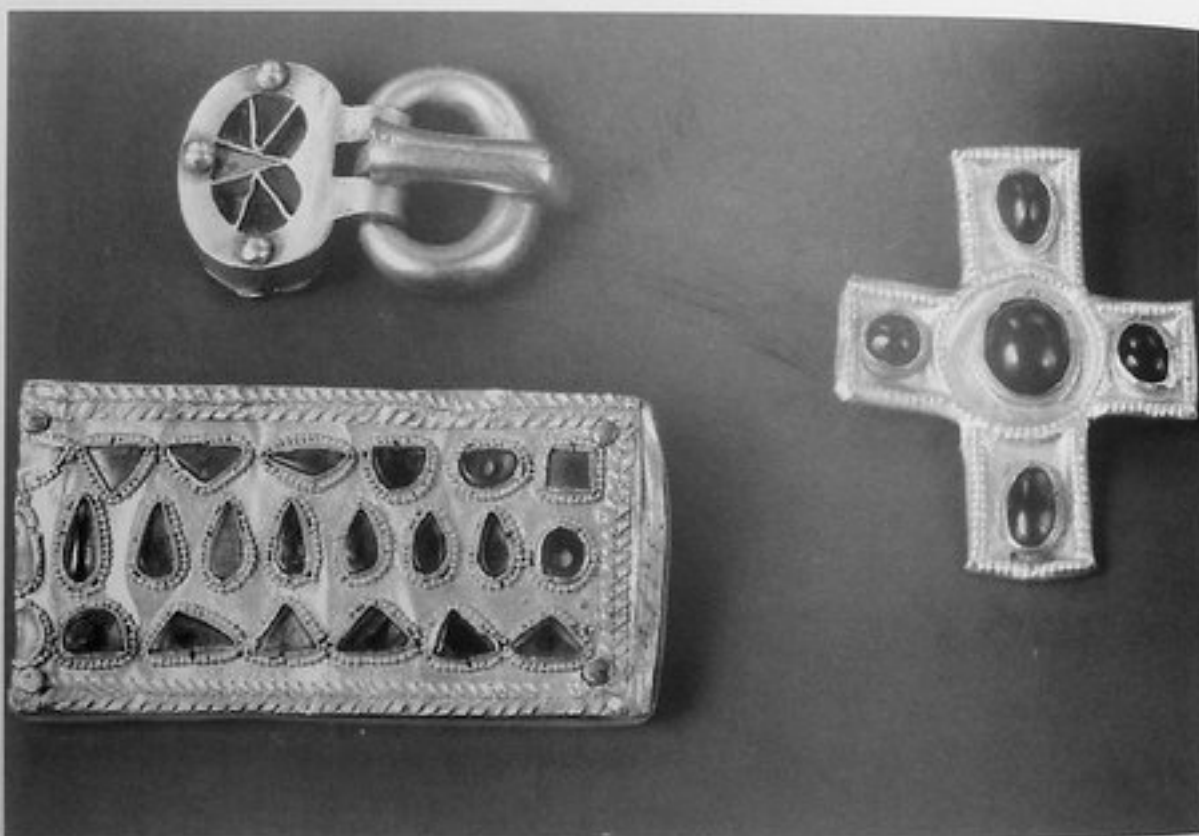
57 x 29 мм.

Знайдена у зруйнованому похованні. Красногвардійський район, Кримська область. Розкопки 1960 року.

МІДУ, інв. № АЗС-1512.

Накладка від вуздечкового ремня прямокутної форми з трьома рядами напаяних гнізд трикутної, краплеподібної та овальної форми з двадцятьма вставками сердоліка. Вкруг гнізд – обідки зерні. По краю – штампований орнамент “плетиво”. Правий край платівки обрізано. Два гнізда – порожні. По кутах – чотири отвори для пришивання.

Література: Высотская Т.Н., Черепанова Е.Н. Находки из погребений IV–V вв. в Крыму//СА. – 1966. – № 3. – С. 187–195.

178–180

179. Накладка вуздечкова.

IV–V ст.

Золото, бронза, сердолік. Тиснення, інкрустація.

43 x 36 мм.

Знайдена у зруйнованому похованні. Красногвардійський район, Кримська область. Розкопки 1960 року.

МІДУ, інв. № АЗС-1519.

Накладка вуздечкова хрестоподібна. Основу вирізано з бронзи та обтягнуто золотою платівкою. На лицевій стороні п'ять гнізд із вставками сердоліка овальної та краплеподібної форми. Центральне гніздо та краї платівки оперізані обідками тисненого орнаменту, що імітує зернь.

Література: Высотская Т.Н., Черепанова Е.Н. (див. кат. № 178) – С. 187–195, рис. 2, 9.

180. Пряжка.

IV–V ст.

Золото, сердолік. Литво, інкрустація.

40 x 26 мм.

Знайдена у кар'єрі. Жовтневий район, Кримська область.

Розкопки 1952 року.

МІДУ, інв. № АЗС-1537.

Пряжка поясна круглорамчаста з круглим щитком коробчастої конструкції, оздоблена в техніці перегородчастої інкрустації п'ятьма вставками сердоліку, вміщеними у сегментоподібних гніздах. Одно гніздо порожнє.

Література: Высотская Т.Н., Черепанова Е.Н. (див. кат. № 178). – С. 187–195.

АВАРИ

181. Поясний набір.

УІІ ст.

Золото, срібло, бронза, гранати, скло. Литво, тиснення, зернь, інкрустація.

Знайдений в кургані біля селища Роздольне. Кримська область. Розкопки 1966 року.

МІДУ, інв. № АЗС-2831-2840.

Поясний набір складається з десяти накладних платівок:

а) три накладні срібні платівки з заокругленим нижнім краєм, а верхній завершується парними голівками птахів. Накладки виготовлені із срібла, прикрашені зерню та перегородчастим інкрустуванням із вставками зі скла та гранату. Гнізда викладені золотими платівками та обрамлені золотою зерню; 24 x 31,5 мм.

б) дві фігурних срібних накладки з Т-подібним завершенням – застібки, на які накидалася шкіряна петля. Прикрашені зерню та перегородчастим інкрустуванням із вставками скла та гранату. Гнізда викладені золотими платівками та обрамлені золотою зерню. 34,5 x 24 мм; 35 x 24 мм.

с) одна прямокутна накладна платівка-псевдопряжка з двома боковими виїмками. Прикрашена зерню та перегородчастим інкрустуванням із вставками скла та гранату. Гнізда викладені золотими платівками та обрамлені золотою зерню; 24,5 x 32,5 мм.

д) одна накладка фігурна бронзова, інкрустована двома вставками гранату з двома заклепками; 21 x 17 мм.

е) три накладні платівки – наконечники ременів із заокругленим нижнім краєм. Прикрашені перегородчастим інкрустуванням із вставками скла та золотою зерню. Гнізда викладені золотими платівками. 26,5 x 23,5 мм.

Реставація 1989 р. О.І.Мінжуліна.

Література: Публікується вперше.

182. Поясний набір.

УІІ ст.

Золото, срібло, гранати. Тиснення, литво, зернь, інкрустація. Знайдений в кургані № 2 / поховання № 2 / біля села Василівка, Херсонська область. Розкопки 1984 року.

МІДУ, інв. № ТВ-1581/1-19.

Поясний набір складається з 19 накладних платівок:

а) чотири наконечники підвісних ремінців коробчастої конструкції з мінералізованого срібла. На лицевій стороні – золоті накладки з зерню у два ряди по краях, всередині – ромбоподібний орнамент з зерні.

На кожному – по одній заклепці; 31 x 14 мм.

а) одна застібка з Т-подібним профільованим завершенням; 19 x 28 мм.

с) два наконечника підвісних ремінців з заокругленим краєм коробчастої конструкції. Нижня платівка з мінералізованого срібла. Верхня частина – золота з зерню у два ряди по краях. У центрі – трикутники зерні, що сходяться вершинами. На кожному по одній заклепці у центрі; 11 x 11 мм.

д) дві круглі накладки з золота з двома концентричними колами зерні. На кожній – по одній заклепці у центрі; діаметр – 11 мм.

е) вісім круглих накладок з золота із вставками граната у формі кабошона з площадкою, високі гнізда оперізані при основі зерню. На трьох накладках збереглися штирки, на п'яти – вони обламані до основи; діаметр – 11 мм.

ф) один наконечник ремня коробчастої конструкції з заокругленим краєм з мінералізованого срібла. На лицевій стороні – золоті накладки з зерню у два ряди по краю. Всередині у два ряди орнамент у вигляді грон з дрібною зерні. Має дві заклепки; 48,5 x 21,5 мм.

г) одна середня частина /накладка/ псевдопряжки із заокругленим краєм із зерню у два ряди по краях. Орнаментована трикутниками зерні 32,5 x 14 мм.

Реставація 1989 року О.І.Мінжуліна.

Література: Публікується вперше.

ХАЗАРСЬКИЙ ЧАС

183. Нашийна прикраса.

УІ–УІІ ст.

Золото, Литво, кування.

51 x 37 мм; діаметр – 118 мм.

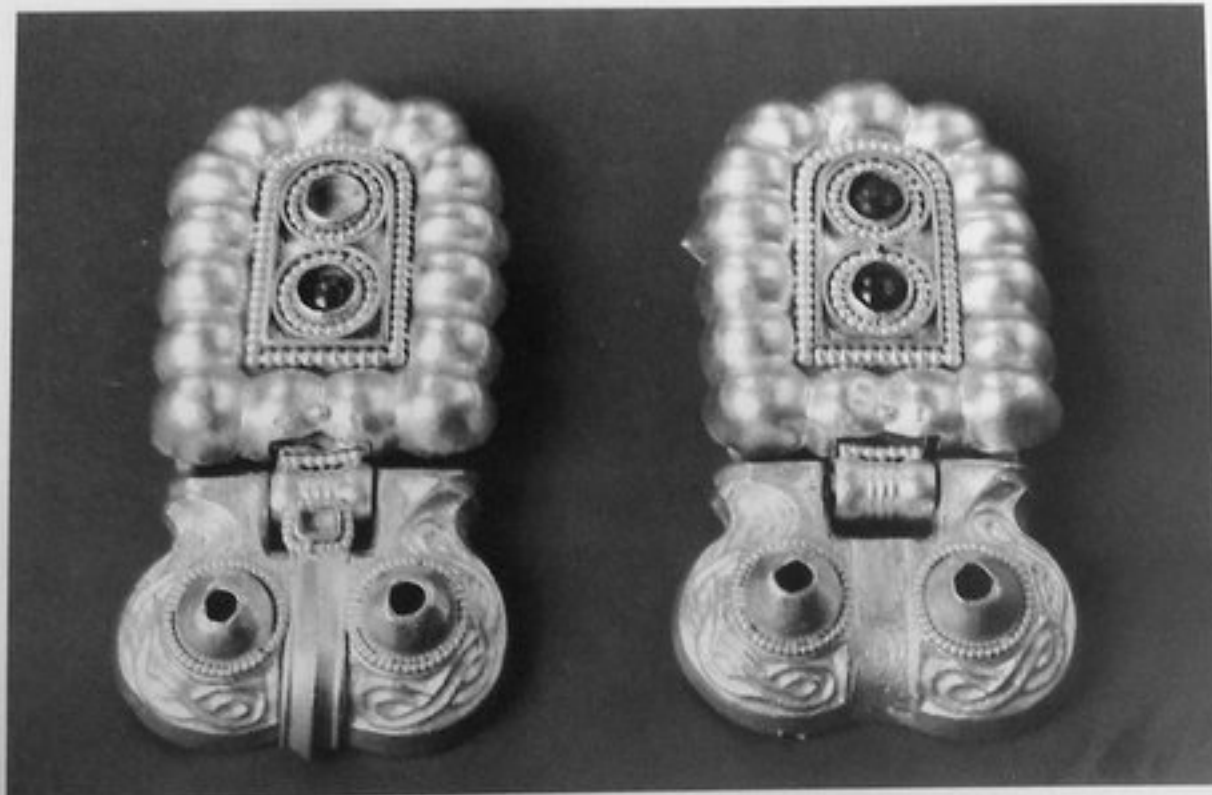
З так званого Келегейського скарбу, знайденого біля сучасного села Гладківка. Голопристанський район, Херсонська область.

Розкопки 1927 року.

МІДУ, інв. № АЗС-1434-1435.

Нашийна прикраса складається з гривни, виготовленої з золотого чотиригранного дроту, перекрученого навкруги своєї осі й хреста з фігурними кінцями та петлею. На лицевій стороні орнаментация у вигляді кіл та розеток. У центрі – невелике хрестоподібне заглиблення під емаль.

Література: Фабриціус І.В. Келегейський скарб // Літопис Херсонського музею. – Херсон; 1927. – Вип. 8.

184

185

184. Псевдопряжки /2/.

УІІ ст.

Золото, турмаліни. Литво, тиснення, зернь, інкрустація.

а) 59 x 33 мм; б) 61 x 33 мм.

З так званого Келегейського скарбу, знайденого біля сучасного села Гладківа. Голопристанський район, Херсонська область.

Розкопки 1927 року.

МІДУ, інв. № АЗС-1432-1433.

Псевдопряжки

до ремня, масивні, з двох частин, з'єднаних шарніром. Щитки псевдопряжок оперізани 15-ма напівсферичними опуклостями. "Рамки" прикрашені литим орнаментом. Кожна псевдопряжка має по чотири гнізда, оперізані зерню. У менших гніздах вставки не збереглися. У більших – у першій пряжці /без язичка/ – 2 турмаліни, у другій пряжці – 1 турмалін.

Література: Фабриціус І.В. (див. кат. № 183).

185. Монети візантійські

Знайдені в складі так званого Келегейського скарбу біля сучасного села Гладківа. Голопристанський район, Херсонська область.

Розкопки 1927 року.

УІ-УІІ ст.

Золото. Карбування.

Монети візантійські – соліди.

На аверсі зображені:

а) Гераклій, Гераклій Константин і Геракліон. Діаметр – 20 мм. МІДУ, інв. № АІ-1263.

б) Юстиніан I. Діаметр – 23 мм. МІДУ, інв. № 1267.

в) Гераклій 610-641 рр. Діаметр – 22 мм.

МІДУ, інв. № 1268.

Література: Фабриціус І.В. (див. кат. № 183). – Кропоткин В.В. Клады византийских монет на территории СССР. – М.: Наука, 1962. – С. 37.

186

186. Нагрудна прикраса.

УІІ ст.

Золото. Тиснення, зернь, скань. Довжина ланцюга /разом з фігурною центральною прикрасою/ – 267 мм;

Діаметр ланцюга – 5 мм; лунниця – 78 x 45 мм.

Знайдена у комплексі біля села Глодоси. Маловісковський район, Кіровоградська область. Розкопки 1961 року.

МІДУ, інв. № АЗС-1967.

Прикраса нагрудна складається з масивного золотого ланцюга складного плетіння з центральним щитком у вигляді порожньотілого прямокутного медальйона з ледь увігнутими краями й двома круглими виступами по боках /друга половина ланцюга не збереглася/ /АЗС-1968/. Під щитком ланцюга знаходиться лунниця з трьома підвісками. Лицева сторона лунниці ділиться на три орнаментальних пояси, що прикрашені крупною та дрібною зерню, вертикально напаяною хвилеподібною платівкою та порожньотілими кульками /АЗС-1967/.

Література: Сміленко А.Т. Глодоські скарби. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 15, табл. 11, 2, – С. 16, 17, табл. ІV, 5.

187. Сконева підвіска.

УП-УІІ ст.

Золото. Тиснення, зернь, інкрустація.

Висота - 118 мм.

Знайдена в комплексі біля села Глодоси, Маловісковський район, Кіровоградська область. Розкопки 1961 року.

МІДУ, інв. № АЗС-1957.

Підвіска до головного убору масивна пірамідальної форми. До вершини пірамідки, зверненої вниз, припаяні три прожньотілі сфери, меншого розміру з гніздами для вставок і одна велика, покрита орнаментом із зерні з гніздом для вставки. По краях пірамідки - порожньотілі кульки, які імітують крупну зернь. В основі пірамідки - ряди дрібної і крупної зерні. Посередині - наверх, до якого припаяна масивна дужка. На площинах пірамідки - гнізда для перегородчастої інкрустації з залишками скловидної маси.

Література: Сміленко А.Т. (див. кат. № 186), - С. 18, табл. ІІІ, 1.

188

188. Сережки-підвіски/2/.

УІІ ст.

Золото. Тиснення, зернь.

Висота 1-74 мм; висота 2-71 мм.

Місце знахідки невідоме.

МІДУ, інв. № АЗС-1907/1-2.

Сережки-підвіски до головного убору. Кожна складається з дужки, прикрашеної зерню та порожньотілої пірамідки, що повернута вершиною вниз. До вершини припаяна порожньотіла сфера з гніздом для вставки знизу, з трикутниками зерні навкруг у першій підвіски та кружком зерні - у другій. По краях пірамідок - різновелика зернь. На площинах - напівсферичні опуклості, оперізані трикутниками зерні.

Література: Katalog Zagreb (див. кат. № 56) Рис. С. 137.

189

189. Наверхня.

УІІІ ст.

Срібло. Литво, гравірування.

Висота - 210 мм.

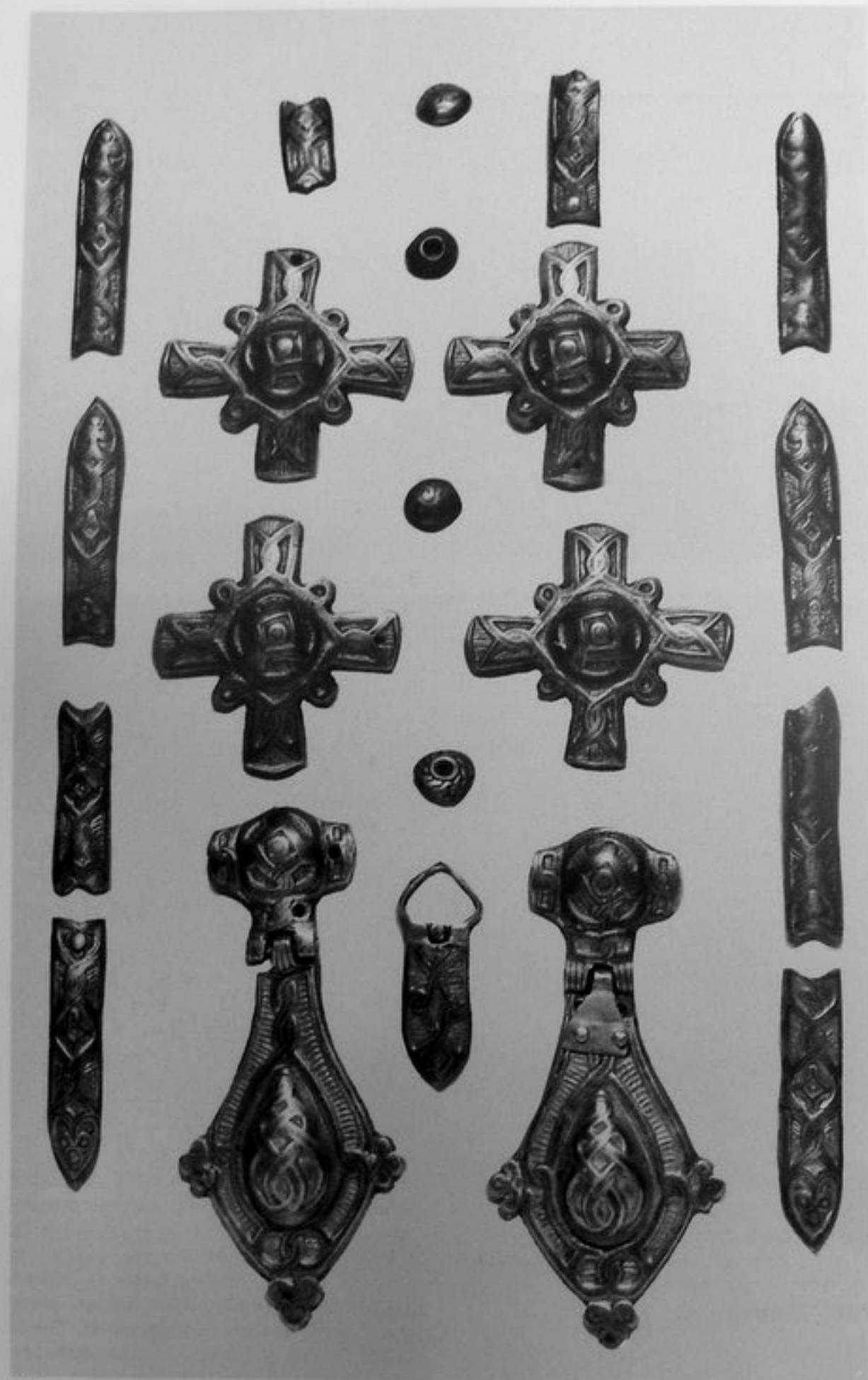
Знайдене у комплексі речей УІІ-УІІІ ст. на Майдані "А" біля с. Вознесенки, нині м. Запоріжжя. Розкопки 1930 р.

ЗКМ, інв. № Арх.-2003.

Наверхня відлите у формі орла, що стоїть на лапах, спираючись на плаский хвіст. Крила трохи підведені, а ноги оповиті змія. Голова змії торкається грудей орла. Голова птаха з важким загнутим дзьобом та чітко окресленими надбровними дугами, позначеними отворами, ледь нахилена та повернута до

змії. Вздовж спини орла розташовані двома рядами 12 бруньок, по 6 у ряду. Бруньки орнаментовані косим хрестом. На грудях птаха вирізьблена монограма - хрест з грецькими літерами на кінцях, що означають ім'я "Петро". Візатійські тавра є на лівому крилі та на хвості. Орел знайдений у комплексі з сильно пошкодженими речами з золота та срібла, що датуються УІІ-УІІІ ст.

Література: Грінченко В.А. Пам'ятка УІІІ ст. коло с. Вознесенка на Запоріжжі // Археологія.-Київ, 1950.-т. 3. с. 47, рис. 5.

190

ПЕЧЕНІГИ

190. Вуздекковий набір.

XI ст.
Срібло. Литво, гравірування,
чернь, позолота

- a) Хрестоподібні накладки – 40
x 40 мм;
b) Наконечники – 55 x 22 мм; 62
x 14 мм;
c) Решми – 80 x 55 мм;
d) Діаметр круглих платівок –
15 мм.

Впускне печенізьке поховання,
курган біля села Ново-Кам'янка.

Каховський район, Херсонська
область. Розкопки 1974 року.
МІДУ, інв. № АЗС-3289/1-21
Прикраса вуздечки складається
з 21 накладки різної форми,
які за допомогою штирів
кріпились до шкіряних ременів.
Всі платівки прикрашені позолотою
і черню, декоровані рельєфним
орнаментом. Техніка виробництва –
литво з наступним доопрацюванням
різцем. Вироби виготовлені в
майстернях Криму.

Література: Кубышев А.И., Орлов
Р.С. Уздечный набор XI ст. из
Ново-Каменки // СА.- 1982.
– № 1. – С. 238-246.

191. Підвіски скроневі.

a) XII ст.

Срібло. Тиснення, скань, зернь.
Висота – 50 мм, ширина – 35 мм.
Місце та час знахідки невідомі.
МІДУ, інв. № АЗС-582.

Підвіска скронева з масивною
дужкою, кінець якої відламаний.
Основа – кубічної форми, кожну
із сторін якої прикрашають п'ять
порожнистих пірамідок, покритих
псевдозерню, і напівсферичні
опуклості, оточені сканню. На
вершині пірамідальних виступів і
в кутах кубічної основи – зернь.

Подібні прикраси були елементами
жіночого половецького парадного
убору.

b) XII ст.

Срібло. Тиснення, скань.

Діаметр – 45 мм.

Місце та час знахідки невідомі.
МІДУ, інв. № АЗС-564.

Підвіска скронева, складається
з товстого дроту, на який нанизана
велика порожниста біконічна
гладенька намистина, закріплена
на кінцях сканною оправою.

Подібні прикраси, типові для
мистецтва степових кочівників,
були елементами жіночого парадного
убору.

Література: Полонская Н.Д.
Историко-культурный атлас по
русской истории. – Киев: 1913.-
табл. ХУП, № 8.

c) XI-XII ст.

Срібло. Скань, зернь.

Діаметр – 40 мм.

Місце та час знахідки невідомі.

191

МІДУ, інв. № АЗС-579

Підвіска складається із срібно-го кільця, кінці якого розковані і закінчуються петельками, на кільце нанизані три намистини, орнаментовані крупною зерню і кружечками із скані. Між намистинами кільце обвито сканним дротом. До намистин знизу припаяні кільця, до яких прикріплені ланцюжки з ажурними намистинами.

d) XII-XIII ст.

Срібло. Тиснення, скань, позолота.

Діаметр – 50 мм.

Знайдено в місті Луцьку разом зі скарбом празьких грошей XI ст. Час знахідки невідомий.

МІДУ, інв. № ДМ-6841.

Кільце скроневе складається з кільця з розкованими кінцями, один з яких завершується спіралевидною петлею, а другий має мініатюрний отвір. На кільце нанизані по чергово шість порожнистих гладеньких і п'ять ажурних сканних намистин.

Література: Альбом достопримечательностей церковного археологического Музея при Киевской духовной Академии. – Киев: 1915. – Вып. IY-U, табл. XXI, № 23.

ПОЛОВЦІ

192–208. Поховальний супровід.

Знахідки походять з поховання половецького хана XIII ст. з кургану 5 біля с. Заможне /Альтмунталь/ Токмацького району Запорізької області. Розкопки 1981 р.

192. Розподільник ременів.

Кришталь. Поліровка.

46 x 50 x 17 мм.

Поховання № 3, кінь № 2. МІДУ, інв. № АЗС-3630

Розподільник ременів з вузди коня № 2 у вигляді відполірованого, майже квадратного в плані і прямокутного в зрізі, шматка гірського кришталу.

Всередині розподільника проходять вирізані наскрізні, хрестоподібно розташовані отвори для розподілення ременів кінської збруї під шийою коня.

Література: Отрощенко В.В., Рассамакін Ю.Я. Половецький комплекс Чингульського кургану // Археологія. – Київ: Наукова думка, 1986. – № 53. – С. 17.

193. Бубонець – прикраса кінської вуздечки.

Срібло. Карбування, позолота. Діаметр – 55 мм, висота – 35 мм. МІДУ, інв. № АЗС-3631.

Бубонець

сплощеносферичної форми кріпиться на лобі коня № 2. Складається з двох поєднаних напівсфер. Посередині кожної – отвір, крізь який пропущений срібний витий дріт з петлями на кінцях. По найбільшому діаметру проходить поясок рослинного орнаменту з прочеканкою пуансоном. Орнамент позолочений. Навкруг одного з отворів напаяна срібна вита дротинка.

Література: Там же, С. 17–18.

194. Вудила залізні.

Залізо. Кування, литво.

Довжина – 220 мм, діаметр кілець – 61 мм.

МІДУ, інв. № АЗС-3633.

Вудила двочастинні з перегином і великими трензельними кільцями покритими стрічковим точечним орнаментом. Вудила були найпоширенішою знахідкою в могилах кочівників X-XIII ст. Великий розмір трензельних кілець дозволяє датувати вудила XII-XIII ст.

Література: Там же. – С. 17, рис. 2, 1.

195. Стремена.

Залізо. Кування, литво.

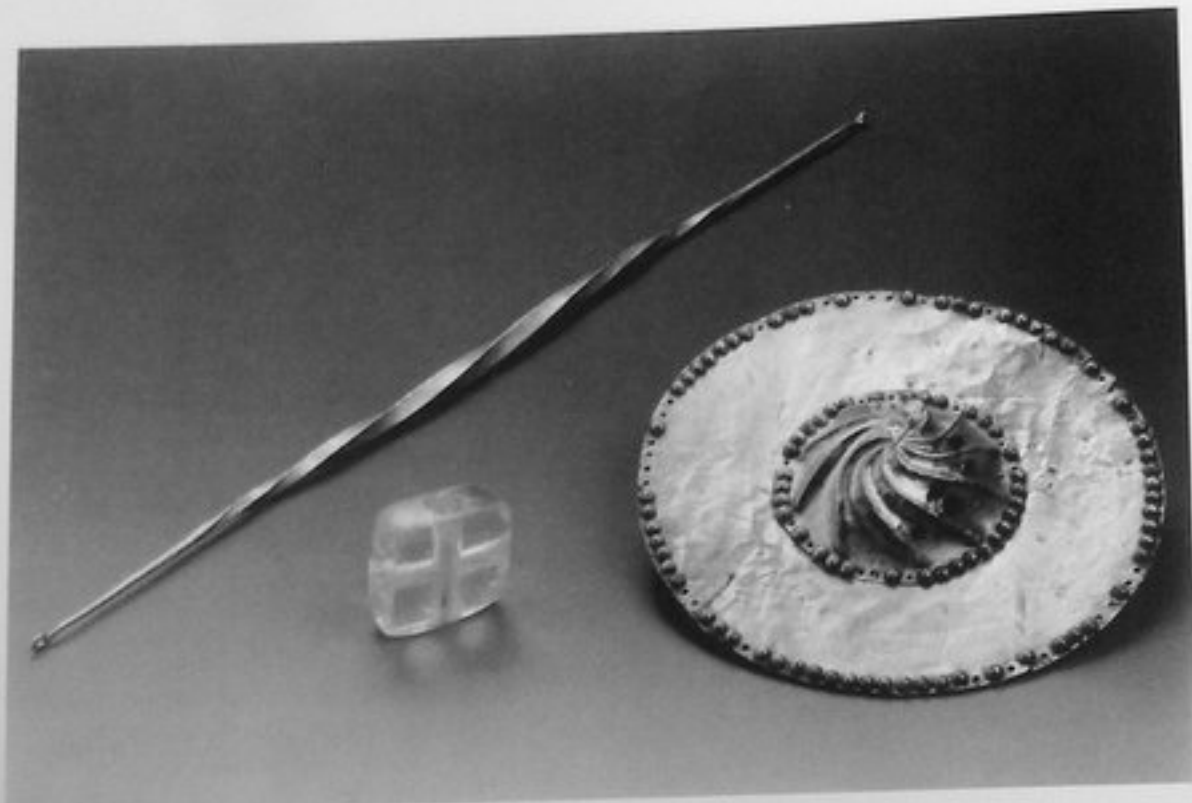
Висота – 120 мм, ширина підніжжя – 65–70 мм.

МІДУ, інв. № АЗС-3632/1–2

Стремена мають дуговидну дужку з прямокутним виступом з вирізаним в ньому отвором для ременя. Підніжжя – овальної форми при ширині 60–100 мм.

Дана форма стремен може бути датована кінцем XII ст.

Література: Там же. – С. 17, рис. 2, 3.

192, 198, 200

196. Пряжки підпружні.

Залізо. Кування, литво.
50 x 44 мм, 33 x 29 мм.
МІДУ, інв. № АЗС-3634, АЗС-3635

Підпружні залізні пряжки з округлою рамкою і рухливим язичком. Відносяться до розповсюдженого типу, який має численні аналогії в матеріальній культурі кочівників.

Література: Там же. - С. 17, рис. 2, 2, 4.

197. Замок.

Залізо. Литво, кування.
130 x 100 мм.

Фонди ІА АН України.

Замок циліндричної форми - один з чотирьох замків, за допомогою яких закривалась домовина. Всім замкам відповідали ключі, знайдені біля північної стінки домовини.

Література: Там же. - С. 19, рис. 2, 5-6.

198. Жезл.

Золото. Кування.
Довжина - 420 мм
МІДУ, інв. № АЗС-3608

Жезл у вигляді масивного кованого золотого чотиригранного стрижня, перекрученого навколо своєї осі, звуженого на кінцях і закінчується двома петлями. Подібні заготовки, зігнуті у вигляді обруча, слугували шийними прикрасами - гривнами. У даному випадку стрижень був зажатий в руці похованого і виступав як своєрідний жезл - символ влади.

Література: Там же. - С. 25, рис. 10

199. Перстень.

Золото, скло. Литво, кування, гравірування.

Діаметр - 22 мм, висота щитка - 7 мм.

МІДУ, інв. № АЗС-3618

Перстень золотий з восьмигранним щитком з вставкою із гранчастого скла темновишневого кольору в глухому касті. Дужка персня сплющеної форми спаяна із двох частин.

Зовнішня поверхня прикрашена гравірованим геометричним орнаментом. Знайдений на правій руці похованого.

Література: Там же. - С. 24: С. 25, рис. 9, 1.

200. Умбон

Срібло. Тиснення, позолота.

Діаметр - 187 мм.

МІДУ, інв. № АЗС-3624

Умбон

- прикраса центральної частини дерев'яного щита, який був обтягнутий шкірою червоного кольору. Умбон має вигляд круглої платівки з витим конусом в центрі. Платівка і конус по колу оббиті срібними заклепками.

Література: Там же. - С. 21, рис. 6, 4. С. 27

201. Шабля.

Залізо. Кування.

Довжина - 130 мм, ширина леза - 40 мм.

Фонди ІА АН України

Залізна шабля мала довгий слабо вигнутий клинок. Руків'я було оббите дерев'яними накладками, прикрашеними мініатюрними вставками бурштину, і закінчувалось наверхшам. Перехрестя - пряме, поганої збереженості.

Шабля була вкладена у дерев'яні піхви з окуттями і трубчастим наконечником із заліза. Шабля мала темляк, про що свідчить пряжка, знайдена біля перехрестя.

Шабля лежала вздовж лівої руки похованого.

Література: Там же. - С. 22, рис. 7, 1; С. 25.

202. Поясні набори /з/

Срібло. Литво, кування, карбування, позолота.

МІДУ, інв. № АЗС-3620-3622

а) Пояс № 1

Наконечник ремня виготовлений із срібної платівки, перегнутої навпіл. Обидві половинки щільно з'єднані між собою і скріплені трьома заклепками. Із зовнішньої сторони заклепки завершуються напівсферичними голівками.

В основі наконечника зроблений неглибокий виріз.

Довжина – 80 мм, ширина – 1,3 мм.
 Голівка пряжки складається із щитка і фігурної рамки-приймача. Щиток за технікою виготовлення подібний наконечнику. Він виконаний із зігнутої навпіл срібної платівки з пазами для рамки-приймача і дугоподібною виймкою в основі. Щиток кріпився до ременя за допомогою п'яти заклепок. Центральна з аклепка прикрашена накладною срібною з позолотою розеткою у вигляді розкритої квітки. Рамка ліроподібною форми поєднана з приймачем за допомогою стрижня-шарніра, на якому зафіксований і язичок пряжки. Довжина щитка – 110 мм, ширина – 14 мм. Довжина приймача – 20 мм, ширина – 27 мм.

б) Пояс № 2

Наконечник ременя виготовлений із срібної платівки, перегнутої навпіл. Із зовнішньої сторони прикрашений рельєфними смужками з карбуванням трубчастим пуансоном. В утвореній рамці розміщується зображення лева, виконане у високому рельєфі.

Наконечник кріпився до ременя за допомогою двох заклепок.

Довжина – 40 мм, ширина – 15 мм.

Рамка-приймач овальної форми із зовнішньої сторони прикрашена каймою із стилізованого листя. Язичок прикрашений штриховкою.

Довжина щитка – 58 мм, ширина – 18 мм.

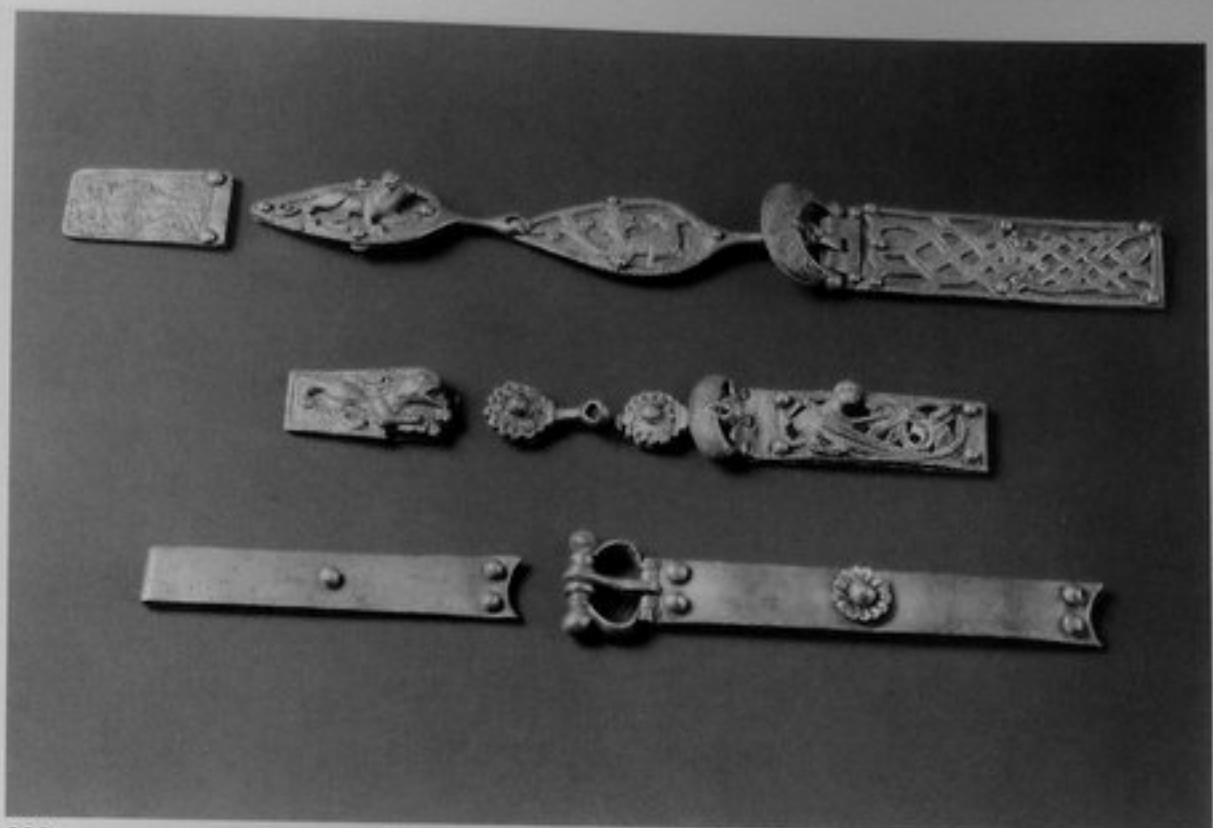
Довжина рамки – 15 мм, ширина – 23 мм.

Дві застібки із срібла з позолотою мають вигляд багатопелюсткової розетки, від якої відходить стрижень з потовщеним петлеподібним завершенням. Через отвір в ньому пронизується язичок пряжки. Застібки розташовувались на поясі на деякій відстані одна від іншої в розрахунку на "ситий" і "гоłodний" живіт.

Загальна довжина однієї застібки – 30 мм, діаметр розетки – 13 мм.

в) Пояс № 3

Наконечник ременя виготовлений із срібної платівки, перегнутої навпіл і скріпленої двома заклепками. Зовнішня сторона декорована рослинними мотивами. Рельєфні поверхні прикрашені черню. Внутрішня сторона декорована гравірованим орнаментом у вигляді "плетива" на позолоченому фоні з проробленою пуансоном поверхнею.

202

Довжина – 38 мм, ширина – 20 мм.

Пряжка складається із прямокутного щитка і рамки-приймача. Щиток виконаний із двох платівок, поєднаних між собою і поясом за допомогою 7 заклепок. До щитка спереду за допомогою ще 2 заклепок приєднана зігнута навпіл коротка платівка з пазами для язичка і рамки-приймача.

Щиток із зовнішньої сторони прикрашений ажурною золоченою накладкою з переплетеними паростками. По краю щитка – пуансонний орнамент у вигляді кружечків.

Рамка-приймач підковоподібною форми з рухливим язичком декорована рослинним орнаментом і вставками емалі.

Довжина щитка – 80 мм, ширина – 25 мм.

Рамка-приймач – 25 x 28 мм.

Дві застібки із срібла з позолотою мають мигдалеподібну в плані основу з відхиленим стрижнем з потовщеним кінцем у вигляді зооморфної голівки з отвором для язичка пряжки. Одна застібка прикрашена зображенням дракона, інша – лева, виконаними у високому рельєфі. Кожна застібка кріпилася до пояса на деякій відстані одна від другої за допомогою 4-х заклепок.

Застібка 1 – 75 x 25 мм.

Застібка 2 – 65 x 22 мм.

Поясні набори західноєвропейського походження належать до унікальних знахідок. Близькі аналогії відомі з другої чверті XIII ст. у Німеччині.

Література: Там же. – С. 20–24, рис. 8; С. 31.

203. Кольчуга.

Залізо, бронза. Кування. 320 x 250 x 180 мм.

Із поховання половецького хана. Чингульський курган поблизу села Заможне. Токмакський район, Запорізька область. Розкопки 1981 року.

ІА АН України

Кольчуга була знайдена у скрученому стані в північно-східному кутку домовини і належить до знахідок, що мали поширення у кочівників Південно-Східній Європі протягом XII–XIV ст.

Література: Там же. – С. 20; С. 22, рис. 7, 4.

204. Кресало.

Залізо. Литво, кування. 120 x 30 мм.

Із поховання половецького хана. Чингульський курган поблизу с. Заможне. Токмакський район, Запорізька область. Розкопки 1981 року.

ІА АН України.

Залізне кресало у формі витягнутого низького овалу з прорізу овальної ж форми відноситься до типу дволезових. У прорізі виявлений шматочок кременю.

Було вміщено в шовковий мішечок, від якого зберігся фрагмент кута зі швом.

Кресало в мішечку підвішувалося до пояса № 3.

Література: Там же. – С. 20; 29–30.

205. Шолом

Залізо. Литво, кування, позолота.

Діаметр – 200 мм, висота – 230 мм.

МІДУ, інв. № АЗС-3607

Залізний шолом з куполоподібним наголів'ям, наверхшам у вигляді залізного стрижня з кільцем і напівмаскою був знайдений біля ніг похованого. По нижньому ободу шолому кріпилась кольчужна "бармиця", розріз якої прикритий наносником напівмаски.

На напівмасці виділені валики надбровних дуг, під якими розташовані мигдалеподібні прорізи для очей.

Поверхня шолому і напівмаски позолочена. Між залізом та позолотою є прошарок срібла. Форма шолому дозволяє віднести його до ІУ типу за типологією А.М.Кирпичникова. Прийнято вважати, що шоломи такого типу репрезентують давньоруські оборонні обладунки і датуються другою половиною ХІІ – першою половиною ХІІІ ст. Слід відзначити знахідку шолому подібного типу в половецькому похованні в Угорщині /Чойош/.

Література: Там же. – С. 20, 27, 32, рис. 7, 2. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие.- САИ, 1971, Е 1-36. вып. 3. – С. 29-32.

206. Ланцюжок.

Золото. Волочіння, складне плетіння.

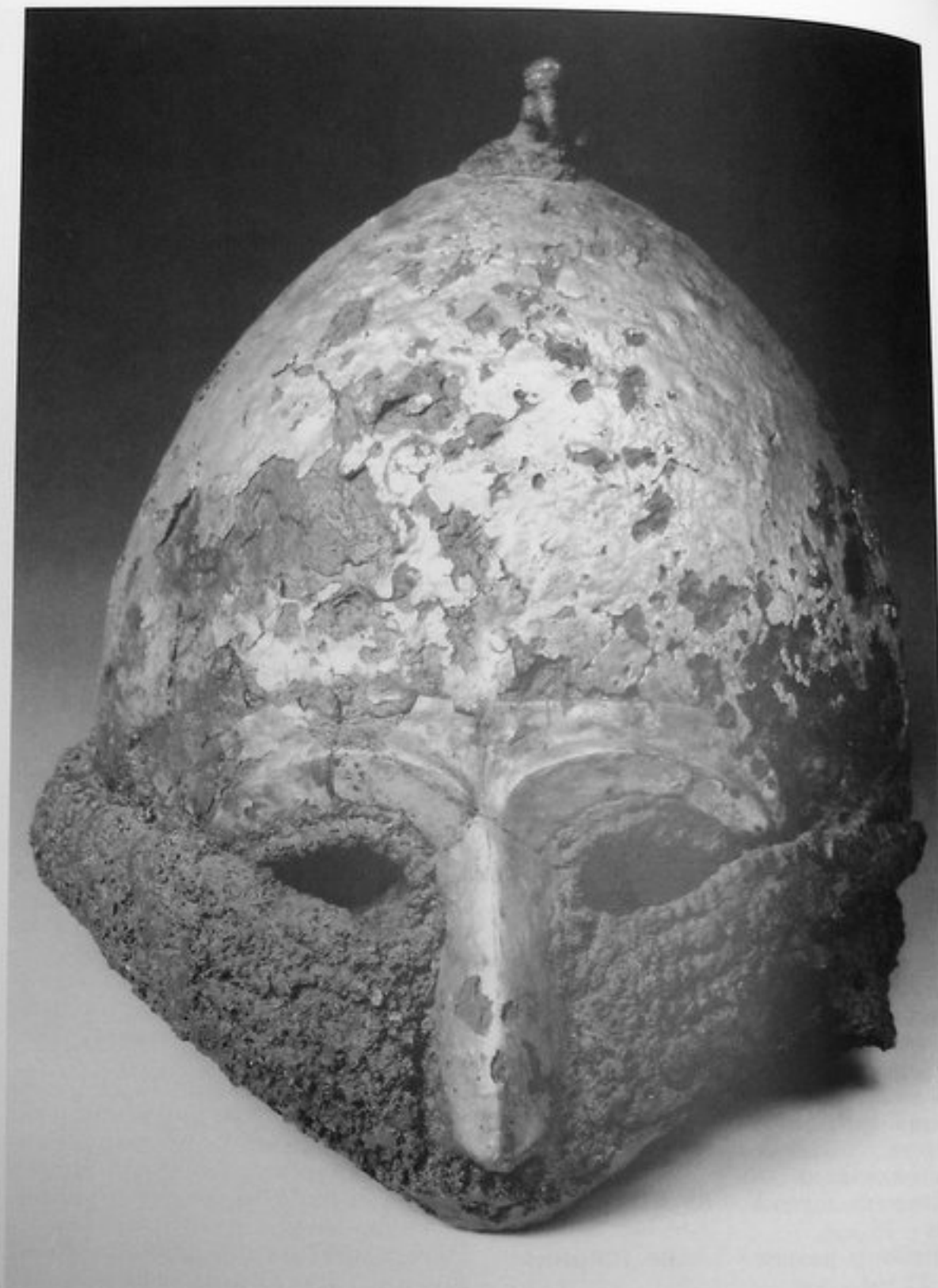
Довжина – 300 мм, діаметр – 3 мм.

МІДУ, інв. № АЗС-3617.

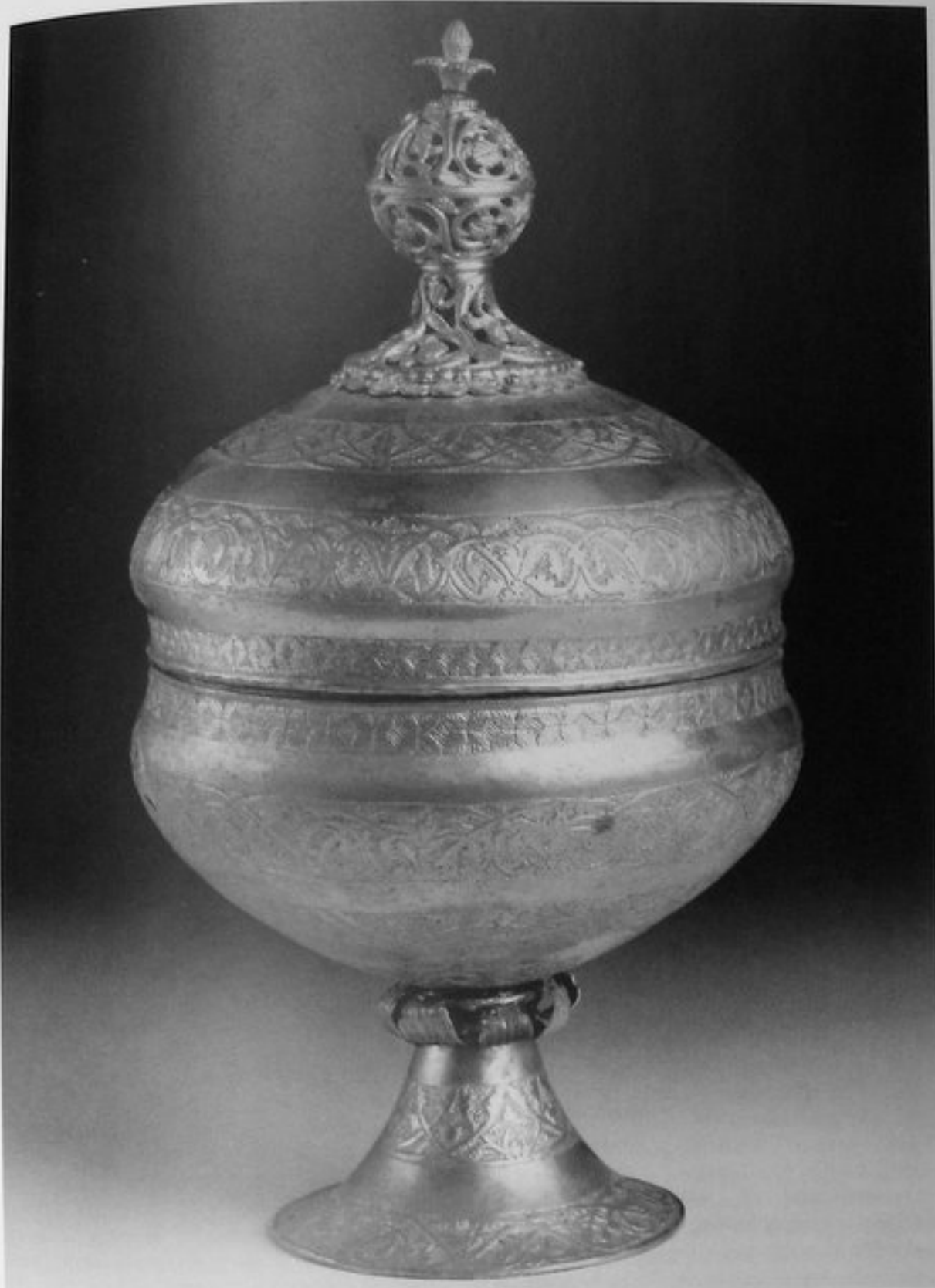
Ланцюжок золотий, складного плетіння з тонких дротинки, запаяних на кінцях, де у плетиві зро-

блено по круглому отвору діаметром 1,5 мм. Кінці ланцюжка імітують зміїні голівки. У похованні хана ланцюжок був використаний як шнур, яким були зв'язані кінцівки ніг небіжчика.

Література: Там же. – С. 20-21, рис. 6, 6.

205

207

207. Курильниця.

Срібло. Литво, кування, гравірування, позолота.

Висота – 310 мм, діаметри чаші та кришки – 165 мм, діаметр піддону – 105 мм.

МІДУ, інв. № АЗС-3623.

Курильниця срібна з позолотою у формі напівсферичної чаші на високому піддоні з напівсферичною кришкою. Кришка прикрашена кулястим ажурним навершям, увінчаним розетою з бутонном. Ніжка піддону переходить у внутрішню ручку, а поверхнею надягнута ще одна, більшого діаметру, на конічній основі. В основі зроблено шість отворів. Висота зовнішньої рурки –

67 мм, діаметр – 15 мм. Верхня частина увінчана стилізованим зображенням шишки пінії. До шишки тягнеться лев, що стоїть на задніх лапах. На внутрішній сфері чаші хрестоподібно розташовані 4 золочені медальйони з зображеннями вовка, грифона, бика та орла із змією у дзьобі. Піддон, чаша та кришка курильниці прикрашені горизонтальними фризами з пишним рослинним орнаментом. За конструкцією та зовнішнім оформленням курильниця подібна до церковних посудин типу “циборіум”, які виготовлялись майстрами Франції та Німеччини у XII–XIII ст.

Література: Там же. – С. 28–29, 31–32, рис. 13–15.

208. Фрагменти каптанів з 12ингульського кургану.

Шовк, золотне шиття, річкові перлини, срібло з позолотою.

а) Фрагмент візерунчастого шовку з зображенням слонів у медальйонах. Ця смуга камчатної тканини була використана, як підкладка золотної стрічки для оторочки подолу каптана. Довжина тканини – 37–38 см.

б) Фрагмент золотного шиття по шовку – рукав каптана, що був вдягнутий на половецького хана. Каптан прикрашений шиттям нитками пряденого золота та різнокольоровими шовками, золоченими бляшками з срібла, скляними вставками, золототканими стрічками, річковими перлинами та опушкою з коштовного хутра. Візерунок складався з двох рядів квадратів. У кожному квадраті вигибувана голівка ангела у золотому медальйоні, обнизаному дрібними перлами.

в) Фрагмент вставки шиття на груди. Візерунок складається з плетеної сітки квадрифолів, що заповнені восьмигранними медальйонами-зірками з пташкою в середині. Золотне шиття. Тканина під шиттям – червона. Література: Там же. – С. 30; Див. статтю А.К. Йолкіної у цьому каталозі.

209. Половецькі кам'яні фігури.

/кам'яні баби/

З фондів Берлінського музею до-і-ранньої історії. Замок Шарлоттенбург. Закуплено музеєм між 1883 та 1902 р.р. з південної Росії. Дві з них може походять з району Ізюму Харківської губернії.

12-13 ст.

а) Сидяча чоловіча фігура.

Пісковик.

Висота разом з цоколем – 2470 мм.

На голові фігури зображений шолом округло-конічної форми, який закінчується обручем. Шолом і потім панцир виразно вказують на те, що зображено чоловіка. Панцир складався з двох частин, що утримувалися плечовими ремінцями і одним горизонтальним.

На фігурі зображений довгий одяг, який тісно прилягає і закриває коліна. Чітким рельєфом окреслені комір, відвороти рукав і края поли, яка тягнеться від коміра до посудини, що знаходиться в руках. З пояса звисають два гребінця, але зображення зубців стерто. Вузькі штани заправлені в чоботи, на чоботах підкреслені високо підняті передні краї халяв, як і рем'яні перев'язі, що їх підтримують. Волосся трьома довгими косами спадає на спину.

Література: А. Kernd'l. Vier in Berlin neu entdeckte Steinstatuen hochmittelalterlicher Reiternomaden. Ausgrabungen in Berlin. – 6. – 1982. – S. 213-223, bes. 217 f.

б) Сидяча чоловіча фігура.

Пісковик.

Висота разом з цоколем – 1750 мм.

12 ст.

Подібно до фігури а), чоловік зображений в довгій сорочці та штанах, які щільно припасовані до тіла. Сорочка також підперізнана ремнем, з якого звисав гребінець/ зображення його дуже стерто/.

Поверх одягу надіто панцир, добре позначені рельєфом перехрещені реміні на спині. На голові – шолом конічної форми, з під нього виглядає волосся, заплетене в три коси тісно одна до одної, що спадають на спину. Спереду чоловік тримає посудину, яку щільно притулив до тіла; видно всі десять пальців. На камені помітні сліди окислів заліза. Є припущення, що кам'яні фігури раніше були розмальовані.

Література: А. Kernd'l. Вказ. праця, 218f.

с) Сидяча фігура жінки.

Пісковик.

Висота з цоколем – 2040 мм.

12 ст.

Жінка зображена в високій шапці, яка закриває вуха і потилицю. З під шапки спадає низько по спині накидка, яка закінчується підвісками ромбічної форми. Фігура одягнена в сорочку, яка ніби просвічується, та штани.

На шиї рельєфом позначене кільце з рядком чашечкоподібних заглиблень.

Привертає увагу лице, яке окреслене двома рогоподібними прикрасами, які нагадують баранячі ріжки (можливо, з магічним значенням) і відомі також з жіночих поховань південно-руських кочовиків XII ст.

Література: А. Kernd'l. Вказ. праця, 218f.

д) Жіноча фігура

Пісковик

Висота – 1690 мм.

12 ст.

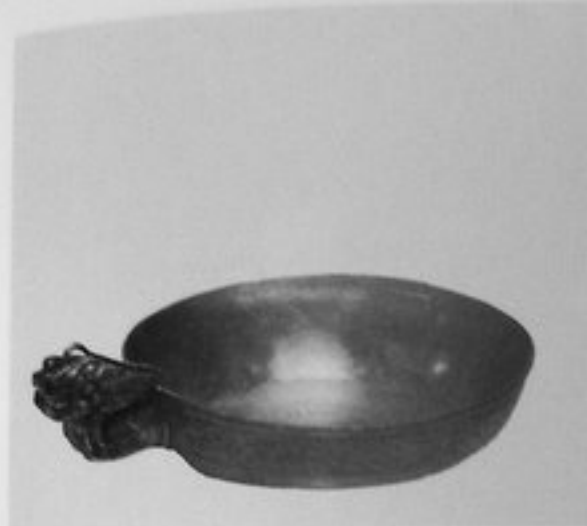
Ця статуя, що майже стоїть і виглядає сидячою лише ззаду, являє собою жінку, виходячи з форми покриття голови.

Набагато виразнішими стосовно фігури с), є роговидні утворення, що обрамляють лице. Прикраси на шиї складають два кільця. Орнамент у вигляді проміння, що від шиї опускається місцями нижче кільця, можливо, відображає широкий відкладний комір. Підвіска, що звисає між грудьми, можливо, підвішена до ланцюжка.

Фігура зображена в одязі з довгими вузькими рукавами та великим вирізом спереду.

Статуя сильно пошкоджена; відбиті руки, ноги і посудина, яку жінка тримала спереду.

Література: А. Kernd'l. Вказ. праця, 218f.

210

210. Ківш

XIII-поч. XIV ст.

Срібло. Кування, гравірування, позолота.

Висота з ручкою – 60 мм, діаметр чаші – 130 мм

Київ. Час знахідки невідомий.

МІДУ, інв. № АЗС-863

Ківш складається із чаші у вигляді напівсфери з прямим бортиком і ручкою у вигляді стилізованої голови дракона. Ручка кріпиться до чаші втулкою і виконана з двох частин в техніці виколотки на матриці. Борти чаші мають цільнокований валик і ззовні прикрашені смужкою орнаментального бордюру. Денце зсередини декороване медальйоном із стилізованим рослинним мотивом куща з лотосоподібною квіткою в центрі.

Ківш золотоординського виробництва кінця XIII – початку XIV ст. Майстром, очевидно, був використаний якийсь китайський прототип, але переробка вхідного матеріалу вказує на вплив Переднього Сходу. Посуди-ни з ручкою у вигляді голови дракона нечисленні.

211

Література: 1. Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности Приднепровья.- Киев, 1901.-Вып. IV.-С. 25, № 890

2. Крамаровский М.Г. К атрибуции золотоординского ковша с тюркской надписью // Культура и искусство Индии и стран Дальнего Востока.-Ленинград: Аврора, 1976.-С. 74, рис. 4; С. 75

211. Кубок

XIII-XIV ст.

Срібло. Кування, гравірування, позолота.

Висота – 140 мм, діаметр чаші – 100 мм, діаметр основи – 72 мм.

Київ. Час знаходження невідомий.

МІДУ, інв. № АЗС-865.

Кубок на високій ніжці. Чаша прикрашена гравірованими золоченими медальйонами з лотосоподібною квіткою. Цей же мотив повторюється на орнаментальному поясі під вінчиком чаші.

Ці орнаментальні мотиви сягають китайського мистецтва династії Сун /960-1279 рр./ і характерні для тюркотики Золотої Орди XIII-початку XIV ст.

Література: Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности Приднепровья.- Киев, 1907.-Вып. VI.-С. 25, табл. XXV, № 405

212

212. Чаша.

XIII-XIV ст.

Срібло. Кування.

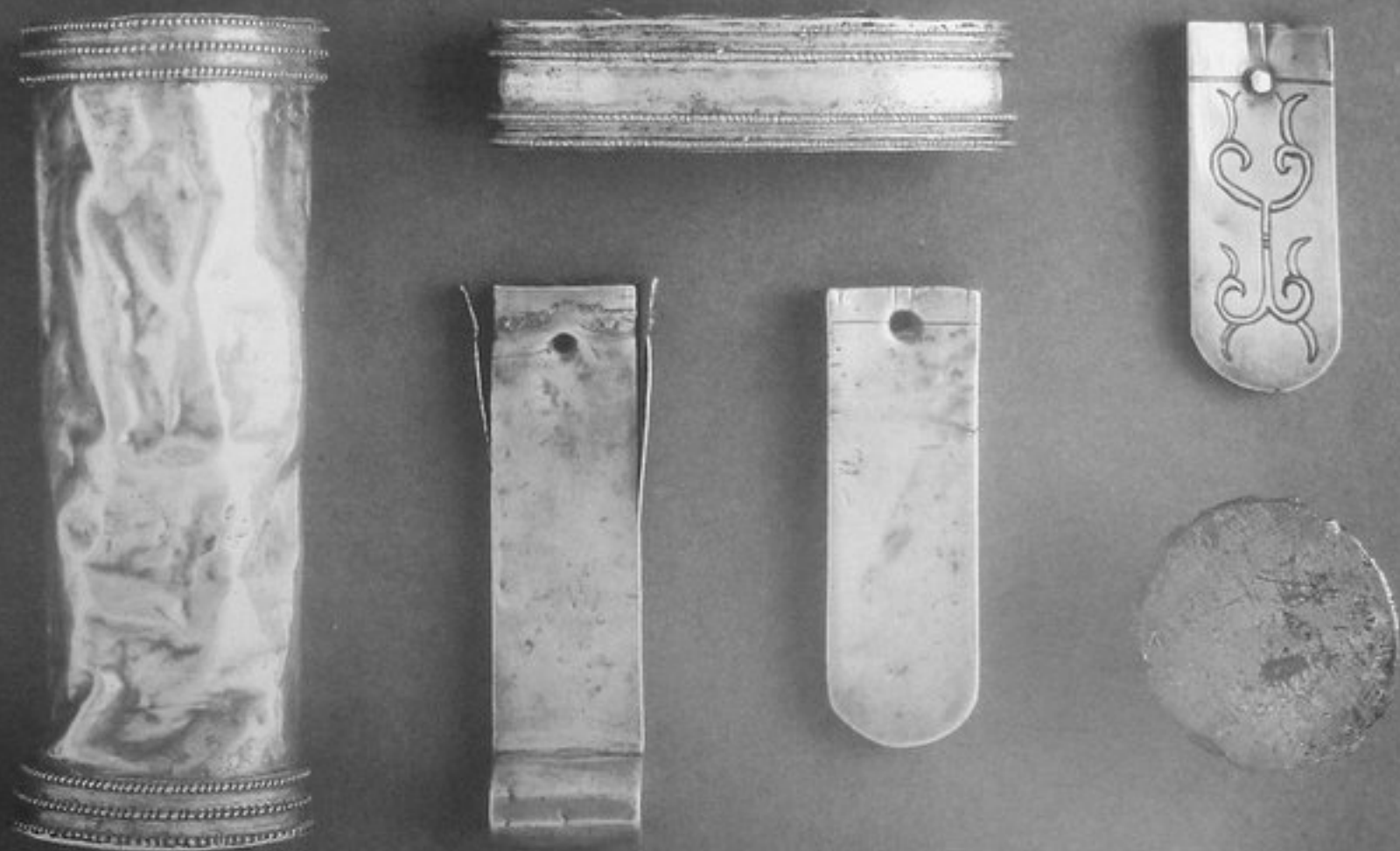
Висота – 52 мм, діаметр чаші – 165 мм, діаметр дна – 120 мм. Знайдена в похованні в комплексі з предметами XII-поч. XIV ст., село Ковалівка. Миколаївський район, Миколаївська область.

Розкопки 1984 року.

МІДУ, інв. № АЗС-3238

Чаша у вигляді напівсфери з прямим бортом і цільнокованим валиком. Без декору на відміну від іншої аналогічної сильно зруйнованої чаші з вигравірованим зображенням лотосоподібною квіткою на денці, знайденої в тому ж похованні

Література: Katalog Zagreb (див. кат. № 56). – С. 172, № 128.

213

Ранньосередньовічний скарб

213. Знахідки із скарбу біля с. Мартинівка

Поблизу Канева, Черкаська обл.

Колекція ДІМ /каталог складений О.М. Приходнюком і Г.М. Шовкопляс/

№ 14684 / РДМ 1013/2 /.

Платівка срібна Р-подібної форми від піхов шаблі. Довжина 65 мм; ширина 27 мм; товщина 0,3 мм. Вздовж одного з внутрішніх боків знаходиться вкладиш, прикрашений вдавленими смужками.

№ 14685 / АС 12510/.

Наконечник ремня із жерсті. Довжина 38,5 мм; ширина – 16 мм; товщина 0,2 мм. у верхній частині – наскрізний отвір.

№ 14686 /РДМ 1019/1-3 /.

Три уламки платівок із жерсті з візними лініями. Довжина 30, 68, 79 мм; ширина 19,14,17 мм.

№ 14688 / 5171/; 14689 / 5172/; 14690 / 5173/; 17239 / 5174/.

Чотири круглі штамповані бляшки. Діаметр 21 – 21,7 мм; товщина 2–3 мм. По обводу орнаментовані опуклими рубчиками шириною 1,5 мм.

№ 14691 /РДМ 1012/; 14702 /РДМ 1011/.

Дві срібні платівки від одного наконечника пояса. Довжина 79,5 мм; ширина 24–25 мм; товщина 0,2 мм. Нижні кути закруглені.

№ 14692 /в 5178/.

Навушник металевий. Довжина 105 мм; ширина 7 – 8,5 мм; товщина 0,3–0,4 мм. Платівка овальна з одного боку і фігурна з іншого. На лицьовій стороні – три опуклини, розташовані у вигляді рівностороннього трикутника з довжиною сторін 34 мм.

№ 14693 / РДМ 1032/.

В-подібна лита псевдопряжка із срібла. Довжина 32,2 мм; ширина 42 мм; товщина 12,6 мм. Складається з овальної прорізної рамки і язичка, на кінці якого – гачкоподібний виступ, прикрашений на боках косими насічками.

№ 14694 /РДМ 1010/.

Наконечник пояса. Довжина 55 мм; ширина 13 мм. Виготовлений з вузької платівки прямокутної форми, закругленої внизу. у верхній частині – профільований хомутець, під ним – наскрізний отвір для підвішування.

№ 14695 /CP 84/; 1 721 3 /CP 87/; 17214 / CP 86/; 17256 /CP 85/

Чотири антропоморфні фігурки срібні з слідами позолоти. Відлиті в одній формі. Висота 77,8 мм; ширина в ліктях 45,5 мм, в колінах – 35,5 мм. Зображують чоловіка анфас, руки зігнуті в ліктях, покладені на стегна. Нogi напівзігнуті в колінах. Голова оточена овалом. Фігуру щільно облягає сорочка з довгими /до кисті/ рукавами. На грудях до пояса насічки, імітуючі вишивку або довгу бороду. Штани, які теж щільно прилягають до тіла, доходять до кісточок. Взуття невисоке, без каблуків.

№ 14696 / РДМ 1029/.

Бляшка прямокутна прорізна срібна. Довжина 29 мм; ширина 20,3 мм; товщина 3,2 мм.

№ 14698 /РДМ 1009/.

Наконечник ремня прямокутної форми, срібний. Довжина 59 мм; ширина 17 мм; товщина 6,4–10,7 мм. Виготовлений з однієї платівки. Один кінець опуклий. Вздовж короткої сторони – валикоподібна смужка з поперечними гранями.

№ 14699 /в 5162/.

Накладка прямокутної форми з загнутими всередину краями металева. Довжина 89 мм; ширина 77 мм; товщина 0,2 мм. Є наскрізні отвори. Нижня частина відламана.

№ 14700 /в 51 82/; 17222 /в 5183/; 17259 /РДМ 1017/.

Бляшки, прикрашені гравірованими стилізованими зображеннями голівок птахів. Очі передані кружечком. Над ними – заглиблення /брови/, з боків – вуха. Довжина 41,5–42,3 мм; ширина 15–16 мм; товщина – 2,6–2,8 мм.

213

№ 14701 /в 51 75/; 17229 /РДМ 1016/.

Бляшки з трьох опуклих, з'єднаних між собою кружечків з рубчиками по обводу. Довжина 41 мм; ширина 17,5 мм; товщина 5,5 мм. Діаметр кружка 10 мм.

№ 14703 /РДМ 1025/; РДМ 1026/.

Бляшки срібні овальної форми з трьома виступами на довгих сторонах. Висота 36 мм; ширина 32 мм; товщина 3,2 мм. На зовнішній поверхні – по дві пари прорі зних гравірованих дужок, розташованих хрестоподібно.

№ 14704 /РДМ 999/; № 14705 /в 5165/; № 14706 /в 5166/.

Три уламки дроту круглого в перетині з гладкою поверхнею. Товщина 5–6 мм.

213

№ 14707 /РДМ 1015/.

Уламок наконечника пояса із срібла. Довжина 40 мм; ширина 25,5 мм; товщина 2,5 мм. Один кінець орнаментований паралельними лініями, під ними – два наскрізні отвори; на другому кінці – поперечний жолобок.

№ 14709 /РДМ 1013/.

Срібна платівка Р-видної форми від піхов шаблі. Довжина 69 мм; ширина 23,5 мм. Подібна до платівки № 14684 /РДМ 1013/2, але всередині має Р-подібний отвір.

№ 14710 /РДМ 998/.

Уламок срібного поясного наконечника. Довжина 25 мм; ширина 13,7 мм; товщина 0,6 мм. На одному кінці наскрізний отвір, на другому – прямокутний виріз.

№ 16383 /в 5193/; № 16384 /в 5194/; № 16385 /в 5195/.

Три вічкоподібні підвіски круглого в перетині дроту, закрученого спіраллю. Довжина 93–105 мм; ширина 40–45–52 мм; товщина 2,7–3 мм.

№ 16386 /в 5167/; № 16387 /в 5168/.

Браслети з розширеними кінцями з дроту, круглого в перерізі всередині та овального на кінцях. Висота 64–64,5 мм; ширина 75–76 мм; товщина 11,2–12 мм.

№ 16389 /РДМ 1014/.

Срібний наконечник ремня. Вздовж зрізаного краю є бордюр шириною 6,2 мм; поруч – отвір діаметром 2 мм. Висота 53,5 мм; ширина 30,5 мм; товщина 1,6 мм.

№ 17215 /СР 82/; № 17216 /СР 81/.

Дві зооморфні позолочені срібні фігурки, зображують в профіль тварин з відкритою зубатою пащею. Велика схематична грива та тонкий тулуб. Вірогідно, це – стилізовані фігурки левів. Висота 61,2 мм; довжина 95,4 мм; товщина 2–3 мм.

№ 17217 /СР 83/.

Зооморфна фігурка срібна з позолотою. Зображує фантастичну тварину з коротким тулубом. Нагадує бегемота. Довжина 84 мм; висота 54 мм; товщина 2 мм.

213

№ 17218 /МИД 12543/.

Фібула срібна з позолотою, літа. Висота 170 мм; ширина 81,5 мм. Складається з напівкруглого диска з пальцьовими паростями, опуклої дужки і видовженої ніжки. На поверхню ніжки і диска нанесені подвійні спіралі у вигляді літери "С". Ніжка закінчується голівкою тварини.

№ 17219 /АС 12571/.

Бляшка видовженої еліпсоподібної форми срібна. Довжина 35,9 мм; ширина 17,6 мм; товщина 3 мм. На поверхні – дві дугоподібні виїмки та гравіровані знаки, які нагадують тамгу.

№ 17224 /АС 12566/; № 17220 /АС 12567/.

Бляшки накладні фігурні підпрямокутної форми. Довжина 49,8–50,2 мм; ширина 23,6–24 мм. Посередині – три поперечні рубчики. Поверхня вкрита гравірованими завитками.

№ 17221 /АС 12579/.

Бляшка прямокутна з двома поперечними рівчаками срібна. Висота 46,8 мм; ширина 24–26 мм; товщина 2 мм. На ширшій частині – орнамент у вигляді парних дуг з дірочками на кінцях.

№ 17223 /РДМ 1030/.

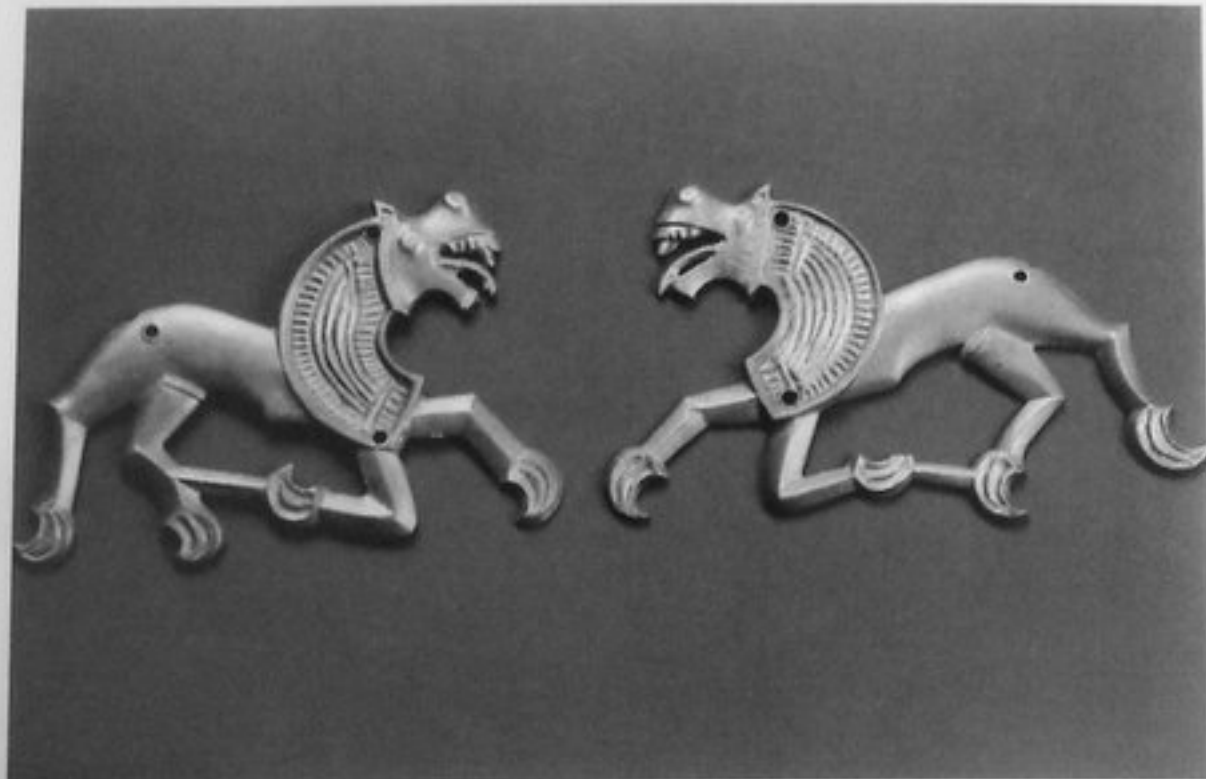
Наконечник пояса щитоподібний срібний з лопатоподібним вирізом посередині. Висота 57 мм; ширина 31 мм; товщина 3,7 мм. На поверхні – дві вдавлені борозенки і наскрізні отвори.

№ 17225 /РДМ 1031/.

Бляшка щитоподібна срібна. Один край прямий, другий закруглений. Висота 59 мм; ширина 28–35 мм; товщина 4,5–5 мм. Прикрашена трикутним вирізом, навколо якого три маленьких дірочки. По боках – 2 наскрізні отвори.

№ 17226 /РДМ 1018/.

Уламок срібної прорізної бляшки прямокутної форми з двома паралельними прорізами. Довжина 37 мм; ширина 20 мм; товщина 4,5 мм.

213

№ 17227 /РДМ 1001/.

Срібна дуговидна пластина. Довжина 56 мм; ширина 6,8–9,7 мм; товщина 3,8 мм. Поверхня прикрашена врізаними крапками, лініями та дугами. Збереглося дві частини, що не сходяться на зламі. Не виключено, що це – кінці браслета чи шийної гривни з заокругленими кінцями. Зі зворотного боку впаяні петельки.

№ 17228 /АС 12572/.

Бляшка лита фігурна продовгуватої форми. Довжина 34,2 мм; ширина 16,8 мм; товщина 2,9–3,2 мм. На поверхні вигравіруваний ромб, від гострих кінців якого відходять рисочки; дві з них закінчуються бровоподібними дугами.

№ 17230 /в 5187/.

Бляшка лита овальної форми з маленькими виступами на кінцях. Довжина 29,5 мм; ширина 14,7 мм; товщина 2,3 мм. Посередині – вузька дугоподібна перемичка, на поверхні – 5 наскрізних отворів.

№ 17231 /РДМ 1027/.

Бляшка прямокутної видовженої форми срібна. Довжина 45,5 мм; ширина 16,4–17,3 мм. Складається з двох прямокутників, розділених трьома поздовжніми гравірованими борозенками.

№ 17232 /

Трилопатева лита прикраса з срібла. Висота 69 мм, ширина 64 мм, товщина 2–6 мм. Складається з широкого круга, від якого відходять три лопаті. Центральний круг облямовано двома вузькими концентричними заглибленнями. На кожній лопаті вигравірувано ліроподібні фігури.

№ 17233 /РДМ 1021/.

Ажурна срібна прикраса. Довжина 43 мм; товщина 4 мм. Складається з кола діаметром 32 мм з трьома трапецеподібними виступами, розміщеними рівномірно по обводу. В центрі знаходиться фігурка у вигляді трилистника.

№ 17234 /в 5177/.

Псевдопряжка лита. Довжина 29,4 мм; ширина щитка 11,3 мм, кола – 4,8 мм; товщина 2,2–2,4 мм. Складається з чотирикутної та круглої рамок, з'єднаних широкою шийкою.

№ 17235 /РДМ 1020/.

Фрагмент навушника з тонкої срібної платівки з позолотою. Довжина 98 мм; ширина 76–84 мм; товщина 0,5 мм. На лицьовій стороні – три трикутні випуклини, між ними – трикутна платівка, покрита зерню.

№ 17236 /в 5179/; № 17237 /в 5180/; № 17238 /РДМ 1000/.

Три круглі гудзики із штирепетлею на зворотній стороні. Діаметр 17–29,5 мм; товщина 0,4–0,5 мм.

№ 17240 /в 5188/; № 17241 /в 5190/; № 17242 /в 5189/; № 17243 /в 5191/; № 17244 /в 5198/; № 17245 /в 5192/; № 17246 /в 5200/.

Сім спіралеподібних кілець із срібного, круглого в перерізі дроту товщиною 3–3,4 мм. Діаметр 140–150 мм. Частина спіралі обмотана тоненьким дротом.

№ 17247 /в 5199/.

Гривна шийна з круглого в перерізі срібного дроту діаметром 6,5 мм. Поверхня гладка, на протилежних кінцях – петля і гачок. Висота 250 мм; ширина 174 мм.

№ 17248 /в 5197/.

Два уламки шийної гривни з гранчастого в перерізі дроту. Довжина 536 мм; ширина 376 мм. На поверхні – лускоподібні заглибини. На одному кінці – гачок.

№ 17249 /РДМ 997/.

Срібна платівка з закрученими кінцями /діадема?/. Довжина 580 мм; ширина 34–46 мм; товщина 0,2 мм. Кінці загнуті в спіраль.

№ 17250 /в 5164/.
Платівка фігурна. Довжина 216,5 мм; ширина 36–51,8 мм; товщина 0,3 мм. Один кінець розклепаний з дірочкою, на другому – круглий стрижень. По краю – гравірований орнамент і з заглиблених рівнобіжних рисочок. Очевидно, це фрагмент гривни.

№ 17251 /в 5163/.
Ложка. Довжина 220 мм; ширина 39,7 мм. Складається з ручки і яйцеподібного черпака. Ручка довжиною 148 мм. На кінці держака – кілька кульок з дисковидними виступами. На зворотній стороні черпака – листовидний орнамент з заглиблених ліній, по обводу – заглиблені поперечні насічки. Черпак з'єднаний з ручкою металевим кружком.

№ 17253 /РДМ 1036/.
Чаша напівсферична срібна з прямим, горизонтально зрізаним краєм. Під краєм – вдавнена концентрична лінія. Ніжка вузька, невисока, на кільцевому піддоні. На зовнішній поверхні денця – 5 візантійських клейм. Діаметр вінця 84–85,5 мм; піддона – 56–59 мм; висота 45 мм.

№ 17254 /РДМ 1035/.
Кубок сферичної форми срібний на невисокій ніжці. Під вінцем прикрашений концентричними жолобками. Ніжка кована окремо і припаяна до посудини. Висота 106 мм; діаметр вінця 130–140 мм.

№ 17257 /РДМ 1033/.
Бляшка щитоподібної форми срібна, з овальним отвором діаметром 9,5 мм і двома дугами. Висота 27 мм; ширина 31,7 мм; товщина 3 мм.

№ 17258 /в 5176/.
Бляшка лита з гравірованим узором. Довжина 48 мм; ширина 15,2 мм; товщина 2,2 мм. На поверхню симетрично нанесений гравірований орнамент з прямих ліній, дуг і кружечків.

№ 17260 /в 5186/.
Бляшка у вигляді розетки з чотирма круглими пелюстками. Довжина 28–28,7 мм; товщина 0,5–2,5 мм.

№ 17261 /РДМ 1006/; № 17262 /РДМ 1005/; № 17263 /РДМ 1002/; № 17264 /РДМ 1008/; № 17265 /РДМ 1003/; № 17266 /РДМ 1007/; № 17268 /РДМ 1004/.
Сім наконечників ремня, срібні. Один кінець закруглений, на

другому – отвір для прикріплення. Складаються з верхньої і нижньої пластин. На лицьовій стороні – поперечні врізні лінії та інколи – “ялинки”. Довжина 27,9–83 мм; ширина 11,4–27 мм; товщина 2,8–4 мм.

№ 17267 /в 5170/; № 17269 /в 5169/1 /.

Платівки від наконечника ремня. Довжина 37,7 мм; ширина 16,4 мм; товщина 3,3 мм. Це верхня і нижня пластини від одного наконечника. Плоскі поверхні гладкі. В основі обидві платівки пробиті цвяхом.

Експонати з Британського музею (за Д. Кіддом та Л.В. Пекарською).

№ МЛА 1912, 6–10, 1 і 2
Довжина – 131 мм.

Пара пальчастих фібул, відлитої у формі із двох половинок. Складаються з напівкруглої голівки, пустотілої дужки і ніжки у формі язичка. На голівці виступає антропоморфне зображення, а по боках два павичі, що дивляться вгору. Між них вигравіровані два колоски з рослинними мотивами. Кінчик ніжки складається з двох голів павичів, що дивляться вгору, які також при погляді зверху можуть бути інтерпретовані як маски звірів, на яких виступають очі, вуха і морди.

№ МЛА 1912, 6–10, 21 і 22.
Фрагменти від, щонайменше, трьох шийних обручів/ за висновками аналізу металу/. Складаються з міцного, зігнутого в обруч стержня. У цілих виробках один кінець загнутий, інший утворює прямокутний гак як застібка. Див. Інв. № 14704, 14706, 17247.

№ МЛА 1912, 6–10, 16, 17, 18, 19.

Максимальний діаметр – 75 і 71 мм.

Чотири наручні кільця, два цілих і дві половини. Всі овальної форми з відкритими, масивними потовщеними кінцями. Одні мало в розрізі круглі кінці, інші – у розрізі овальні з нерегулярним фасетуванням, кінці одного мали гострокутний, восьмигранний розріз. Це кільце було прикрашене на кожній стороні відтиском у вигляді крапок і кілець. Див. Інв. № 16386, 16387.

№ МЛА 1912, 6–10, 4
Довжина – 92 мм.
Бляшка нашивна фігурна по-

золочена зображає тварину, що біжить. Найчастіше його інтерпретують як жеребця. Бляшка відлита у формі, яка складалась з двох половин і має пустотілу зворотну сторону. Розріз кожної частини дуже рельєфного тіла відрізняється від попереднього. Наша фігура повернута наліво, голова піднята вгору. Із розкритої пащі видно передні зуби і довгий язик. Очі і ніздрі вироблені у чіткому рельєфі. Вигнуте поле з лініями, що імітують насічку із чітко позначеним краєм, зображає гриву. Тіло у передній частині вузьке і стає ширшим до задньої частини. Одна нога на скаку піднята, видно загострене копито, прикрашене імітацією насічок. Ця бляшка, як і київська, зображають тварин чоловічої статі. На звороті є отвори для кріплення. Див. Інв. № 17215, 17246.

№ МЛА 1912, 6–10, 3
Довжина – 83 мм.

Бляшка нашивна срібна у вигляді тварини. Звичайно такі речі можуть бути визначені як леви, хоча мають певну схожість і з бегемотом. Ця річ була відлита у формі, яка складалась з двох половин, має пустотілу зворотну сторону і неоднакові розрізи дуже рельєфного тіла. Фігура повернута вліво (київська аналогія – вправо), має велику, високо підняту голову; вуха, око і ніздря – чітко окреслені. Паща відкрита настільки, що видно щелепу і зуби, які виступають з неї. Велика грива відлита у вигляді чітко позначеного вигнутого поля з двома завитками всередині. Фігура відображає вигляд збоку, коли видно одну передню і одну задню ногу. При цьому передня коротка нога простягнута, а задня підігнута всередину. Тварина однозначно чоловічої статі і має закручений хвіст. На звороті наявні отвори для кріплення. Див. Інв. № 17217.

№ МЛА 1912, 6–10, 13
Довжина – 57,5 мм.

Окуття піхов меча срібне. Це окуття зроблене з тонкої стрічки, зігнутої навколо круглої основи і прикрашене зверху і знизу горизонтальними лініями, виконаними у техніці тиснення. В заглиблення між ребрами вставлено дріт з спіралевидною насічкою. Зворотна сторона чиста.

№ МЛА 1912, 6–10, 20 а і б
Довжина – 87 мм, 55 мм.

Дві частини піхов меча циліндричної форми, зроблені із срібної стрічки. Частина, розташована на кінці піхов, затискала з допомогою срібної бляхи, що була напаяна на одному з кінців. Навколо нижнього і верхнього кінців обох речей напаяно ще по одній стрічці, на яких виділяються по три ребра, прикрашених штампом, що імітує філігрань, чи гранулювання. Обидва циліндри мають отвори для кріплення.

№ МЛА 1912, 6-10, 9

Довжина - 42 мм

Пряжка ремінна. Зроблена з прямокутної пластини, один кінець заокругленим, інший - прямий, відкритий. Конструкція у вигляді гільзи з трьох частин. Має отвір для кріплення. Прикрашена вигравіруваними подвійними лініями. Див. Інв. № 17262, 17563, 17564, 17565

№ МЛА 1912, 6-10, 21

Довжина - 60 мм.

Пряжка ремінна. Відповідає конструкції описаній вище, але не прикрашена. Див. Інв. № 14685, 17269.

№ МЛА 1912, 6-10, 7

Довжина - 60 мм.

Пряжка ремінна. Прямокутна пластинка з двома прямими кінцями, гільзовидної кон-

струкції. Один з кінців фасетований, пустотілий. Довкола відкритого кінця напаяна додаткова стрічка з трьома горизонтальними ребрами. Під ними отвір для кріплення. Див. Інв. № 14694, 14698.

№ МЛА 1912, 6-10, 10

Довжина - 48 мм.

Окуття прорізне. Пластинка відлита у формі двох сполучених між собою частин щитовидної форми. Прорізний орнамент у вигляді маски з двома очима, довгим носом і скривленим ротом. Окуття зігнуте у поздовженому розрізі. На зворотній стороні три вістря для кріплення.

№ МЛА 1912, 6-10, 12

Довжина - 41 мм.

Окуття. Відлита прямокутна пластинка з щитовидним кінцем і вирізним складним контуром. Форма і орнамент, що складається з кільцевих відтисків, глибокої чеканки і гравірованих ліній, утворюють на кожній стороні звірячу маску. На зворотній стороні два вушка для кріплення. Див. Інв. № 14700, 17222, 17259.

№ МЛА 1912, 6-10, 11

Ширина - 30 мм.

Окуття пояса прорізне. Відлита частина щитовидної форми з трикутним отвором і ребром по його краю в центрі.

На зворотній стороні - два вістря для кріплення.

№ МЛА 1912, 6-10, 6

Довжина - 61 мм.

Пряжка шарнірна. Відлита у трьох частинах. Кільце має нирковидну форму і в розрізі пустотіле, фасетоване, язичок сильно профільований. Поясна пластинка має щитовидну форму і прикрашена прорізним тамгоподібним орнаментом. На зворотній стороні три вістря для кріплення.

№ МЛА 1912, 6-10, 5

Діаметр - 32 мм.

Розподілювач ремінців прорізний. Відлитий у формі кільця, посередині якого закріплене зображення листка конюшини. По боках виступають три пройма трапецієвидної форми для кріплення. Див. Інв. № 17233.

№ МЛА 1912, 6-10, 14.

Діаметр - 30 мм.

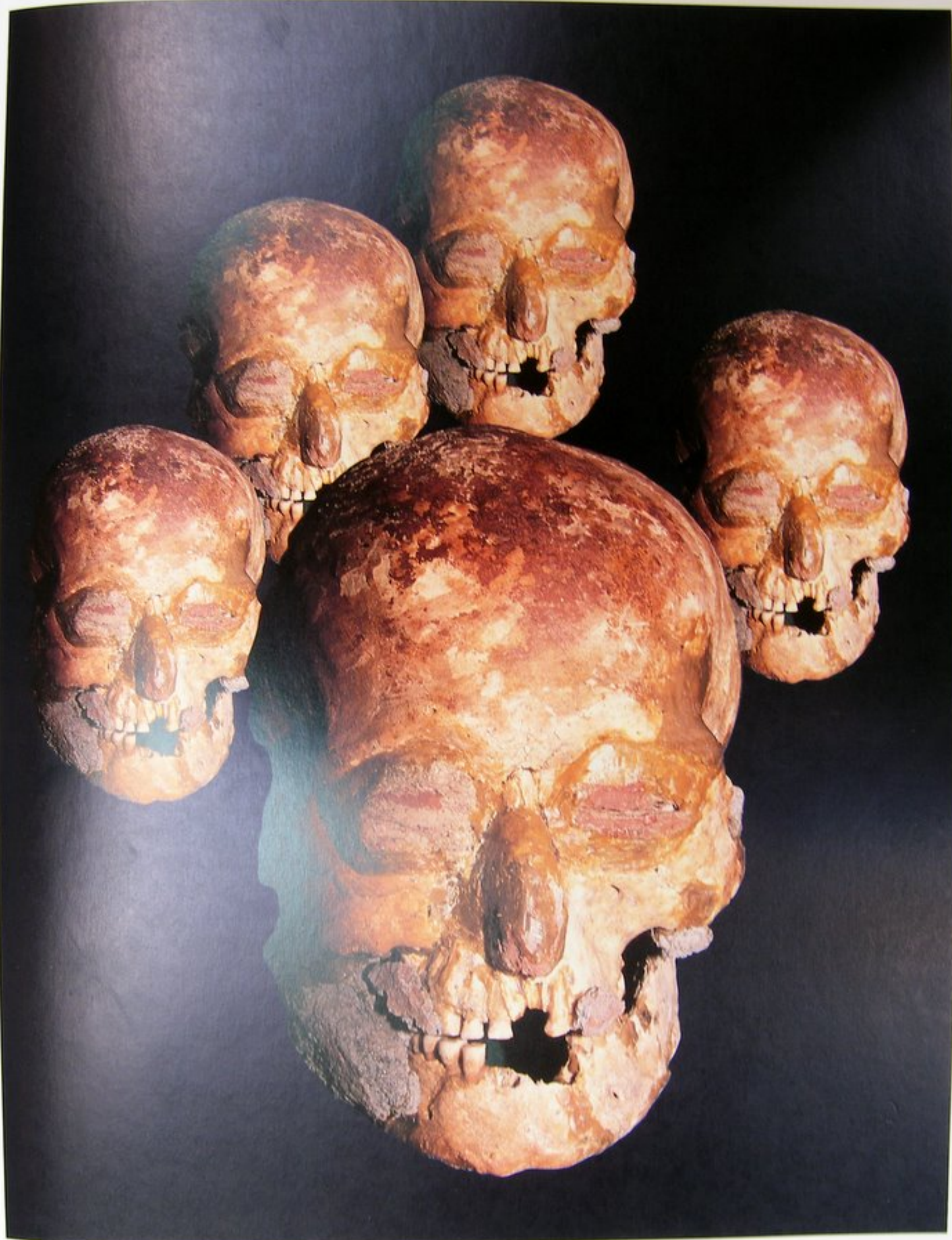
Кнопка кругла. На зворотній стороні петля для кріплення. Див. Інв. № 17236, 17237, 17238.

№ МЛА 1912, 6-10, 15

Довжина - 84 мм.

Фрагмент візантійської тарілки. Вона пласка і прикрашена поперемінно бороздками і гравірованими лініями, які колись у вигляді променів виходили з її середини.

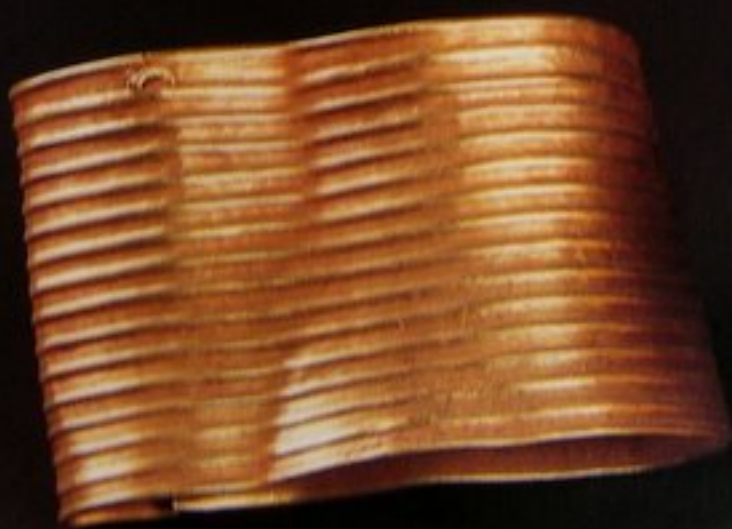
Кольорові фотографії

Модельований чоловічий череп, катакомбна культура (кат. № 15 фотомонтаж)

Шийна прикраса, обручки,
браслет та скроневі підвіски
з курганів біля с. Гордіївка
(кат. № 57, 60-65).

Браслети з кургану біля с.
Гордіївка (кат. № 59).

Золота бляха, окуття дерев'якої чаші та скронева підвіска з Високої Могили, кімерійський період (кат. № 78-80); золоті шпилька та гривна з кургану біля с. Ольшани, кімерійський період (кат. № 81-82).

Золота бляха (кат. № 78) та золоті шпилька (кат. № 81).

Окуття золотих піхов меча з кургану біля с. Олександрівка, скіфський період (кат. № 88).

Меч із золотим окуттям піхов з кургану біля с. Велика Білозерка (кат. № 89).

Деталь золотого
окуття піхов (кат.
№ 89).

Люстерко з Ромен, скіфський період (кат. № 86).

Церемоніальна сокирка
з кургану 18 біля с.
Львово, скіфський пері-
од (кат. № 87).

Налобник коня (?), скіфський період (кат. № 93).

Золота прикраса гориту з поховання 2 кургану 5 біля с. Архангельська Слобода (кат. № 91e).

С. 363 Бронзове навершя з зображенням Папая, випадкова знахідка, скіфський період (кат. № 121).

Деталь навершя
(кат. № 121).

С. 365 Бронзові навершя з Тов-
стої Могили (кат. № 140а-с).

Фігурка вепра з Хоми-
ної Могили (кат. № 97).

Ритуальне наверхя з центрального поховання Братолюбівського кургану, скіфський період (кат. № 120d).

Ритуальне наверхя (кат. № 120d).

Ритуальне наверхня (кат. № 120d).

Деталі ритуального
навершя, деще та вну-
трішній вигляд (кат. №
120d).

Деталь шийної прикраси
(кат. № 120f).

Фіала з рельєфними зобра-
женнями коней з централь-
ної могили Братолюбів-
ського кургану, скіфський
період (кат. № 120e,f).

Деталі фіали (кат. № 120е).

Деталі фіали (кат. № 120e).

Срібна чаша з Гайманової
Могили (кат. № 96а).

Зображення на срібній ча-
ші (кат. № 96а).

Зображення на срібній чаші (кат. № 96а).

С. 376/377 Зображення двох воїнів на срібній чаші (кат. № 96а).

Діадема з кургану біля
с. Сахнівка (кат. № 99).

Деталі зображення: сцена жертвопринесення, сцена побратимства, богиня с люстерком та келихом у руках, музика (кат. № 99).

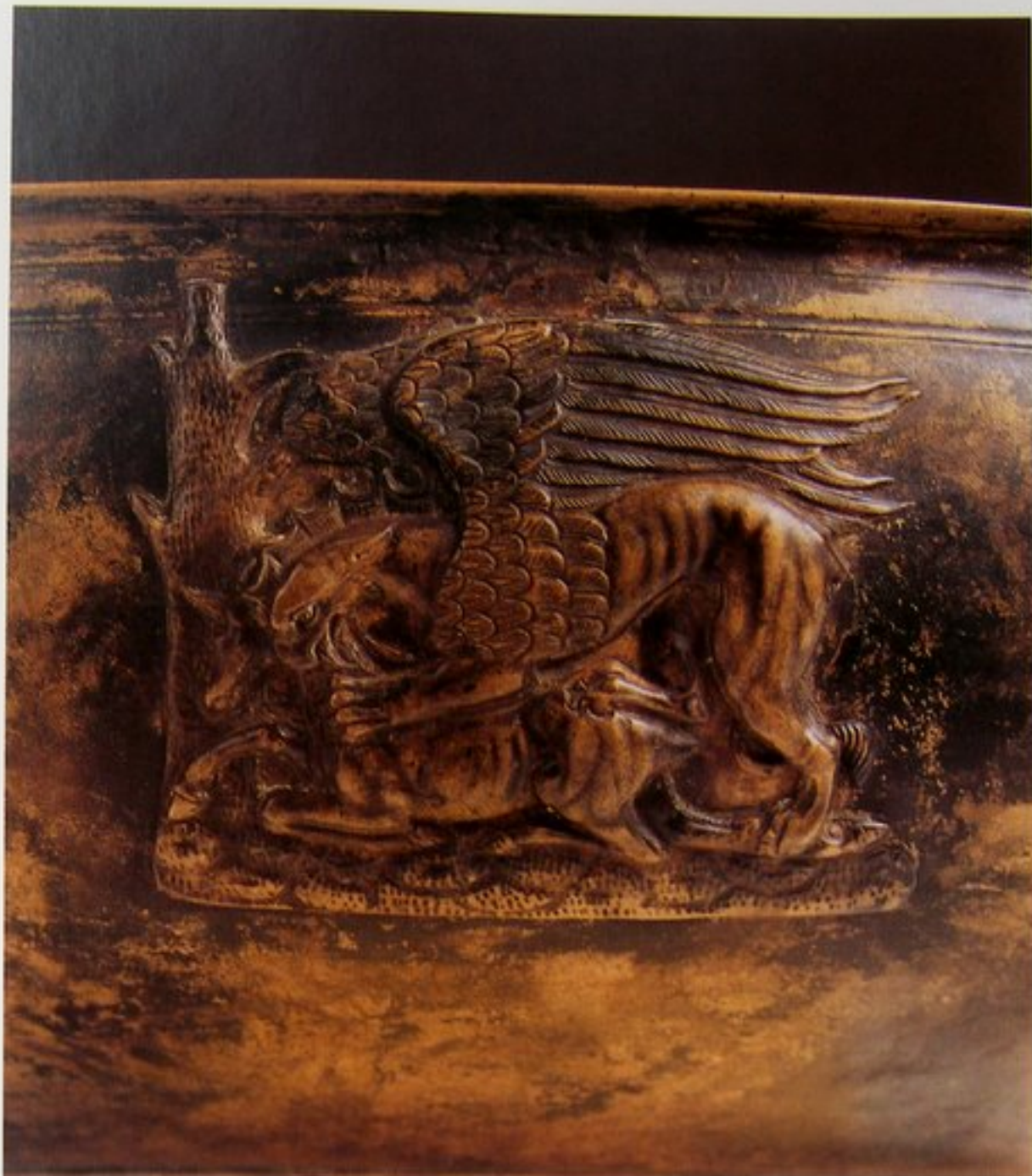
Гідрія з комплексу біля с.
Піщане, скіфський період
(кат. № 103а).

Деталь гідрії.

Деталь лутерія (кат. № 103п).

Лутерій з Піщаного (кат. № 103п).

Деталь сітули (кат. № 103f).

Сітули з Піщаного (кат. № 103g,f).

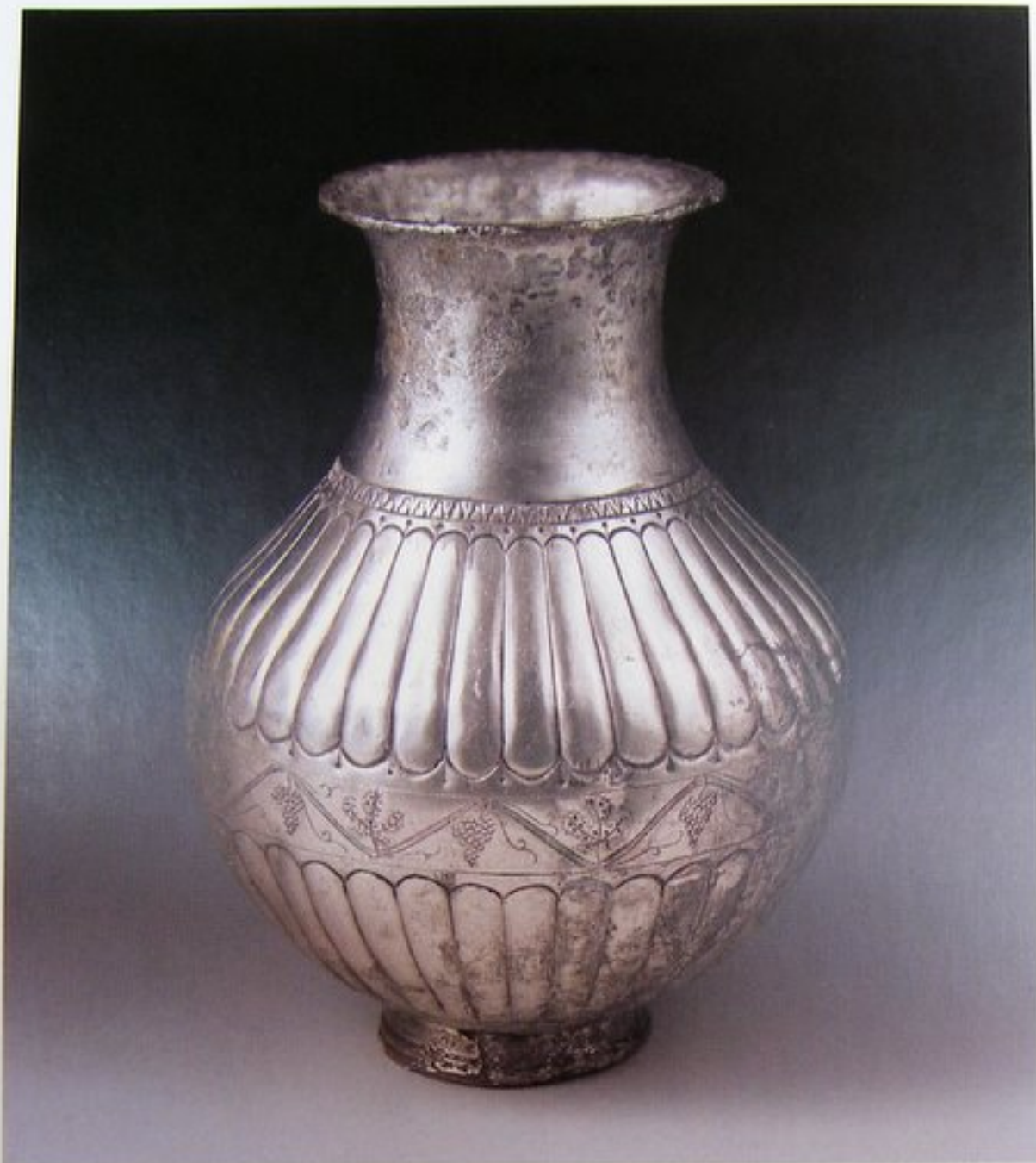

Щидилка та кілік з Гайманової Могили, скіфський період (кат. № 120a,b).

Реконструкція ритону з кургану біля с. Велика Знам'янка, скіфський період (кат. № 120c).

Срібний келих з Гайманової Могили, скіфський період (кат. № 96b).

Реконструкція чаші з центрального поховання Завадської Могили 1, скіфський період (кат. № 98a).

Гривна з кургану біля с.
Архангельська Слобода та
її деталі, скіфський період
(кат. № 105).

Гривна з кургану біля с.
Корніївка, скіфський період
(кат. № 106).

Голівки левів на закінченнях
гривни (кат. № 106).

Пектораль з Товстої Могили,
скіфський період (кат. № 104).

Деталі пекторалі (кат. № 104).

Деталі пекторалі (кат. № 104).

Деталі пекторалі (кат. № 104).

Деталі пекторалі (кат. № 104).

Деталі пекторалі (кат. № 104).

Деталі пекторалі (кат. № 104).

Золота платівка з кургану групи Носаки, скіфський період (кат. № 100f).

Золоті платівки з кургану біля с. Волківці, скіфський період (кат. № 126).

Реконструкція жіночого головного убору з кургану Тетянина Могила, скіфський період (кат. № 124а).

Золоті бляшки з головного убору (кат. № 124а).

Золоте окуття горита з
Мелітопольського Кургану,
скіфський період (кат. №
92).

С. 396/397, 398/399 Деталі
горита (кат. № 92).

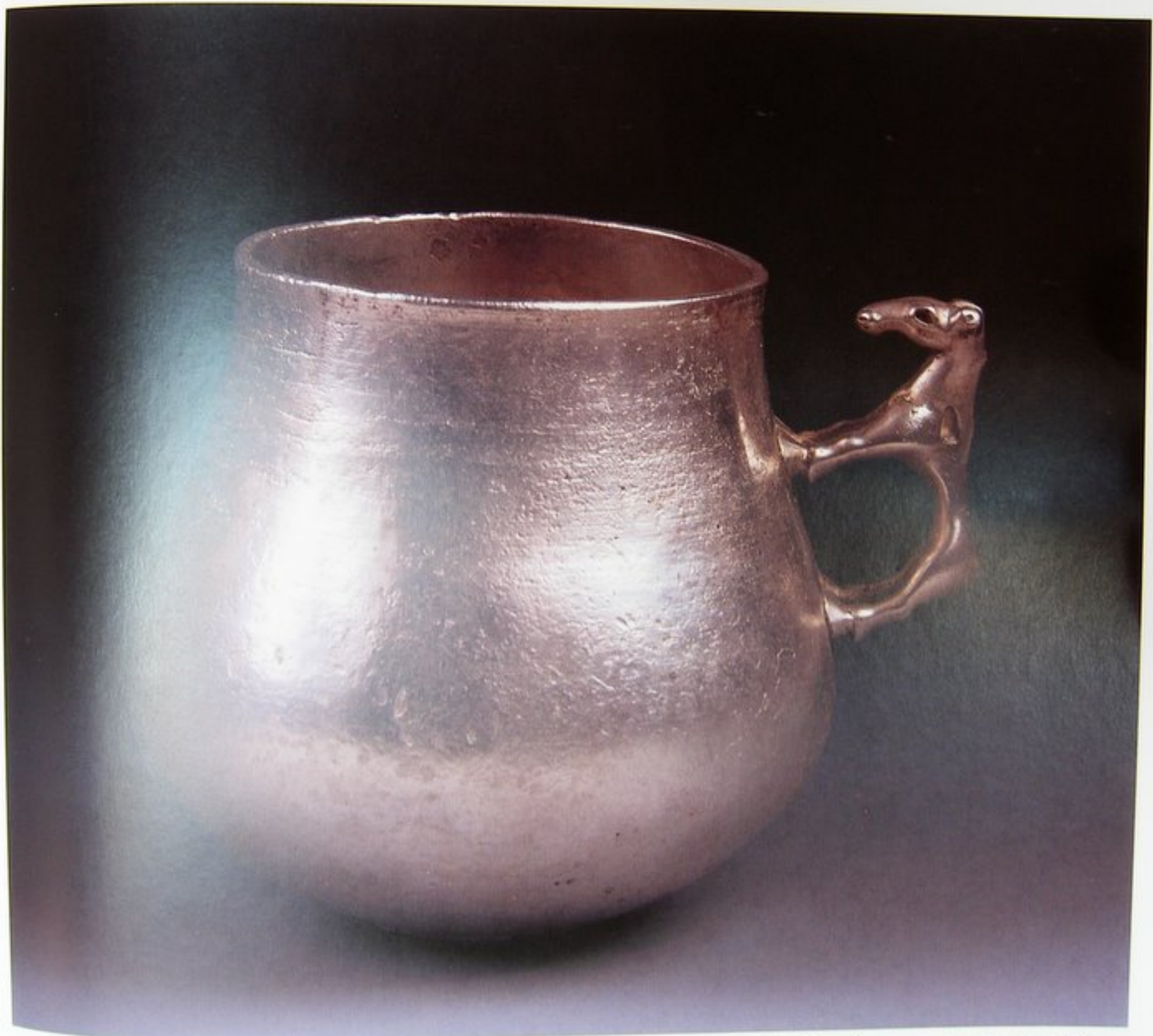

Фалари з Бабиної Могили,
скіфський період (кат. № 139).

Деталь фалара (кат. № 139).

Деталі срібного келиха, сарматський період (кат. № 157).

Срібний келих з кургану біля с. Пороги (кат. № 157).

Гривна з кургану біля с.
Пороги, сарматський пері-
од (кат. № 154).

Деталь гривни (кат. № 154).

Пряжка від поясу та браслет із Запорізького кургану, сарматський період (кат. № 161-162).

Деталь пряжки (кат. 161).

Прикраси поясу з кургану біля с. Пороги, сарматський період (кат. № 155b).

Деталі поясної пряжки (кат. № 155b).

Браслет з кургану біля с. Пороги (кат. № 155c).

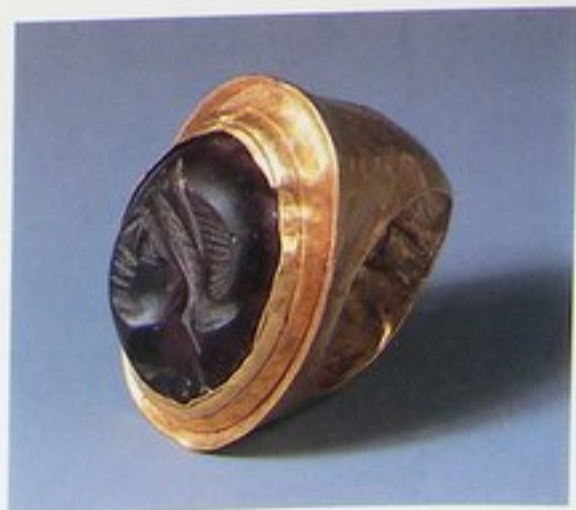

Поясні пряжки з кургану біля с. Пороги, сарматський період (кат. № 155а).

Фібула з Ногайчикського кургану, сарматський період (кат. № 146).

Деталь фібули (кат. № 146).

Перстень з Ногайчикського кургану (кат. № 147).

Деталі гривни (кат. № 145).

Гривна з Ногайчикського кургану (кат. № 145).

Шийна прикрасе, сережка та перстень з Соколової Могили, сарматський період (кат. № 149-151).

Браслет з Соколової Могили (кат. № 148).

Мініатюрні маски з кургану біля с. Чугунно-Крепінка, сарматський період (кат. № 160а-с).

Флакони з кургану біля с. Чугунно-Крепінка (кат. № 159).

Статуетки та оздоба меблів з таврського святилища на перевалі Гурзуфське Сідло, II–I ст. до н.е. (кат. № 172a-d, 173).

Зворотній бік статуєток (кат. № 172a-d).

Інвентар поховань гунського часу з кримського півострова (кат. № 178–180).

Меч, місце знахідки невідоме, гунський період (кат. № 177).

Зворотній бік навершя (кат.
№ 189).

Срібне навершя у вигляді
орла, с. Вознесенка (су-
часне м. Запоріжжя), ві-
зантійська робота (кат. №
189).

Сережки, місце знахідки невідоме, VII ст. (кат. № 188).

Хазарські Псевдопряжки з с. Гладківка на Херсонщині (кат. № 184).

Візантійська нагрудна прикраса з комплексу біля с. Глодоси (кат. № 186).

Підвіска з комплексу біля с.
Глодоси (кат. № 187).

Підвіски, місце знахідки невідоме, XII ст. (кат. № 191a-d).

Шолом половецького хана з Чингульського кургану (кат. № 205).

Розподілювач ремінців, "жезл" та ум-
бон щита з Чингульського кургану (кат.
№ 192, 198, 200).

Деталі шовкових поясів з
чингульського кургану (кат.
№ 202).

Фрагменти золото тканого каптану з Чингульського кургану (кат. № 280b).

С. 419 Фрагмент каптану з тканим написом з Чингульського кургану (кат. № 208с).

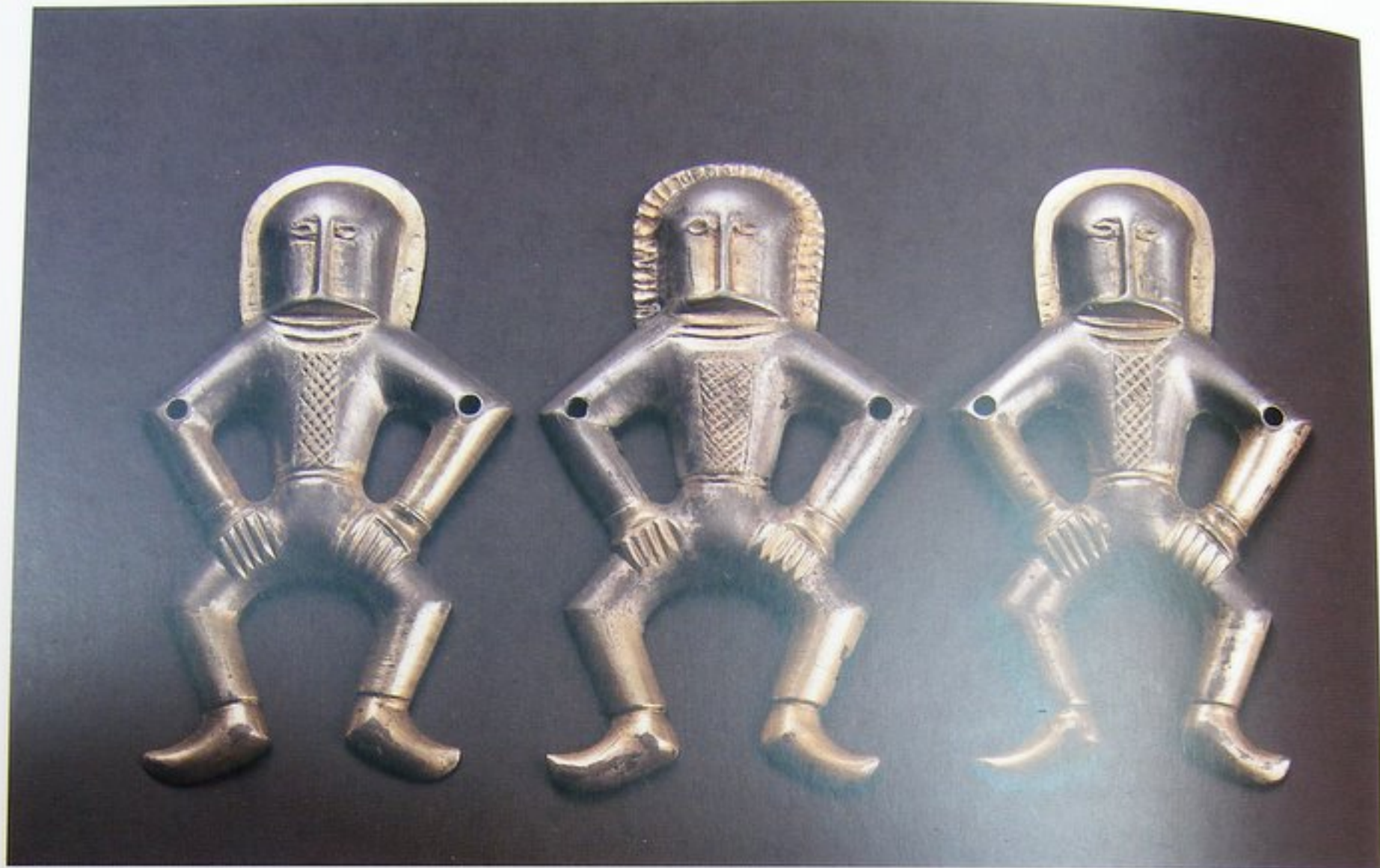

Курильниця з Чингульського кургану (кат. № 207).

Деталі курильниці
(кат. № 207).

Скарб доби раннього середньовіччя з с. Мартинівка (кат. № 213).

Скарб доби раннього середньовіччя з с. Мартинівка (кат. № 213).

Panzerreiter in den nordpontisch-kaspischen Steppen

Die Herausbildung der Panzerreiterei in den nordpontisch-kaspischen Steppen ist ein Ergebnis der kriegerischen Auseinandersetzungen der antiken Reiternomadenvölker mit den alten Reichen des Vorderen Orients. Schwere Schutzwaffen – bestehend aus Schuppenrüstung der verschiedenartigsten und kompliziertesten Form, von Schuppenhelmen bis hin zu Schuppenhosen zum Schutz der Schenkel und Knie sowie eisenbeschlagene Schilde – bilden einheimische Weiterentwicklungen, die den Bedürfnissen von Reiterkriegern geradezu perfekt angepaßt wurden. Hinzu kamen die Angriffswaffen: An erster Stelle sind zu nennen Pfeil und Bogen, wobei die Pfeilproduktion in manchen Zeitabschnitten ein enormes Ausmaß erreichte, weiterhin Lanzen, Wurfspieße, Lang- und Kurzsword (später Säbel), Peitschen, Lassos und Fangschlingen, Streitäxte und Streitpickel, später auch Streitkolben und einem Kettenmorgenstern ähnliche Geräte.

Die neueren Forschungen zeigen, daß Schutzrüstung, teils auch für die Pferde, weit stärker in Gebrauch war als lange Zeit angenommen.

Die Kerntruppe in Reiternomadenheeren dürfte auf jeden Fall aus einem während der verschiedenen Zeiten unterschiedlich großen Kontingent schwergerüsteter Krieger bestanden haben. Von besonderer Bedeutung war daneben die leichte Reiterei mit ihrer flexiblen Kampfweise, gefürchtet wegen ihrer Treffsicherheit im Bogenschuß, der sowohl vorwärts und rückwärts als auch beidhändig eingesetzt wurde.

Der Moskauer Archäologe Michail V. Gorelik, Spezialist für ur- und frühgeschichtliche Bewaffnung, kombiniert in den hier gezeigten Beispielen originale Funde und Befunde zu Kriegerdarstellungen, die einen optischen Eindruck von der Ausrüstung für Pferd und Reiter durch die verschiedenen Zeitabschnitte hindurch bieten sollen. Dabei ist er um möglichst genaue Wiedergabe bemüht, um den allgemeinen Charakter des Typs zu treffen. In die Rekonstruktionen einbezogen wurden neben archäologischen Funden aus dem gesamten Verbreitungsgebiet der entsprechenden Kultur auch zeitgenössische Bilddarstellungen.

Skythischer Krieger der 1. Hälfte des 4. Jahrhunderts v. Chr.

Der hier dargestellte Skythenkrieger trägt einen mit Eisenschuppen besetzten Helm, einen gleichfalls mit Schuppen versehenen Panzer mit Schulterklappen über einem Lederhemd, einen lamellenbesetzten, die Lenden schützenden Kampfgürtel, an dem der Goryt (ein Pfeil- und Bogenfutteral), Schwert und Wetzstein festgemacht sind. Auf dem Rücken – am Panzer befestigt – ist der eisenbeschlagene Schild, der im Kampf durch geschickte Bewegungen als Deckung eingesetzt werden konnte und dem Krieger die Arme frei ließ. Er schießt mit dem kurzen Kompositbogen, dessen Enden mit tierstilverzierten Knochenversteifungen versehen sind.

Wie antike Bilddarstellungen zeigen, wurden in Kampfsituationen die Zügel auf den Pferdehals fallengelassen; die gut dressierten Tiere waren daran gewöhnt. Auf unserer Rekonstruktion trägt das Pferd die übliche Aufzäumung aus Eisen und bronzenen Riemenbesatz, am Kopfgeschirr ein plastisches tiefsitzendes Stirnstück und auf der Brust ein breites Vorderzeug mit Beschlägen und eingehängten Halbmonden und Glöckchen. Diesem Brustbehang kam wohl Schutzfunktion vor Verletzungen wie auch apotropäischer Symbolgehalt zu, was Mensch und Tier vor Unheil bewahren sollte. In dieser Zeit war der Steigbügel noch unbekannt. Man ritt auf Filzdecken – wie hier angedeutet – oder Sätteln.

Zu erkennen sind weiterhin die typisch skythischen Hosen mit verzierten Nähten und die kurzen, knöchelhohen Stiefel.

Dargestellt ist ein Krieger – die Barttracht kennzeichnet den Erwachsenen – aus gehobenem sozialen Milieu, angedeutet durch den Goldhalsreif und die Elchkopfverzierung auf der Brust, seine Waffenausrüstung ist aber noch relativ schlicht. Im skythischen Kulturbereich waren sowohl Waffen als auch Pferdegeschirr wichtiges Indiz für die soziale Stellung. Das Statussymbol Gold kennzeichnet hierbei die Spitze, gefolgt von Silber und Bronze.

Über die Pferde der Skythen sind wir sowohl aufgrund paläozoologischer Befunde als auch durch Bilddarstellungen recht gut informiert. Sie gehören zu den größten Pferden ihrer Zeit und erreichen Widerristhöhen von 1,50 m und mehr; damit ähneln sie heutigen Vollblutarabern. Nach Ausweis der naturwissenschaftlichen Bearbeitungen gab es mindestens drei Pferderassen: vom einfachen Herdentier bis hin zu sehr edlen Streitrossen.

Helm

Kurgan bei Novorozanovka

Panzer

Solocha-Kamm, Kurgan bei Novorozanovka und aus der Nekropole von Nymphaion

Kampfgürtel

Kurgan bei Griščency

Schwert

Solocha-Kurgan und Kurgan bei Volkovey

Schild

Nach Darstellungen auf Goldbechern aus dem Kul'-Oba-Kurgan und aus Voronež sowie auf dem Solocha-Kamm

Pferdebrustbehang

Čertomlyk-Nekropole, Melitopol-Kurgan

M. Topenuk

Sarmatischer Panzerreiter des 1.–2. Jahrhunderts n. Chr.

Der sarmatische Krieger ist in der Manier der Kataphraktenreiter-Darstellungen wiedergegeben, wie sie in den Wandmalereien der bosporanischen Kammergräber dieser Zeit zahlreich vorkommen. Die Helmform ist sowohl auf diesen Fresken als auch auf der Trajans-Säule belegt. Er trägt bereits ein Kettenhemd und damit einen Teil der Schutzrüstung, der seit dem ersten vorchristlichen Jahrhundert häufiger eingesetzt wird. Die nach bisheriger Kenntnis ältesten Kettenpanzer finden sich in sarmatischer Zeit am Fluß Kuban: Sie bestanden aus einer Kombination von Schuppenbesatz und Kettengeflecht. Die Entwicklungsgeschichte des Kettenhemdes liegt noch im dunkeln, vereinzelte Funde zeigen, daß man bereits in wesentlich früherer Zeit an dieser technischen Neuerung arbeitete, die sich durch hohe Elastizität auszeichnete. Im älteren Zeitabschnitt verwendeten die Sauromaten und ihre Nachfolger, die Sarmaten, auch Schuppenpanzer, wie sie deutlich auf der Trajans-Säule dargestellt sind, die die Gegner der Römer von Kopf bis Fuß in Schuppenrüstung gehüllt zeigt.

Obwohl ebenfalls noch ohne Steigbügel reitend, setzten diese Panzerreiter häufig extrem lange Lanzen ein, die nach den Ausgrabungsbefunden um 3,50 m lang sein konnten und eingelegt wurden. An den rechten Schenkel geschnallt, erkennt man ein Ringknaufschwert mit goldenem Scheidenbeschlag und farbigen Edelsteinlagen. Ähnlich dem Befund von Porogi trägt der Krieger Leib- und Schwertgürtel für das Langschwert an der linken Seite. Der Köcher enthält den entspannten Reflexbogen mit Knochenversteifung und die Pfeile. Der kurze Reitermantel schwingt ihm über die Schultern. Rot als Farbe für Kleidung und Waffenfutterale der Oberschicht ist mehrfach nachgewiesen. Schildfunde stehen aus dem sarmatischen Bereich noch aus.

Die vornehmen Sarmaten hatten, ebenso wie die Skythen, eine deutliche Vorliebe für prachtvolles Pferdegeschirr mit kostbaren Roßstirnen.

Hinzu kommen die kennzeichnenden, sehr aufwendig gestalteten Phaleren (große Riemenplatten) mit plastischen Darstellungen. Ein metallverstärkter Brustschutz des Pferdes ist bisher nur in ganz wenigen Beispielen belegt, jedoch hat Schutzrüstung für Pferde schon ältere Traditionen.

Helm

Nach Motiven der Trajans-Säule

Kettenhemd

Lysaja gora, Stanica Tiflisskaja,
Severskij kurgan

Pferdegeschirr und Phaleren

Fedulov-Hort

Lanze

Stanica Kazanskaja

Kettenbrustbehang

Stanica Tiflisskaja

Ringknaufschwert

Anapa

M. Toporov

Trotz ihrer großen historischen Bedeutung ist es auch heute immer noch schwierig, die Hunnen im archäologischen Befund eindeutig zu identifizieren. Das gilt ganz besonders für die Kriegerbestattungen, bei denen es sich häufig um Angehörige kulturell eng verwandter Nachbarvölker handeln kann. Bekannt sind in erster Linie Gräber von Männern und Frauen der Oberschicht, die auffallend häufig in Flüssen oder doch in unmittelbarer Nähe im Uferhang gefunden wurden. Rätselhaft bleibt der Hintergrund dieser Grabsitte: Neben möglicherweise rituellen Beweggründen, die eine Nähe zum Wasser verlangten, mag die Furcht vor Entdeckung und Schändung von ausschlaggebender Bedeutung gewesen sein. Die kosmopolitisch geprägte reiternomadische Kultur der Hunnenzeit zeigt in ihren Entwicklungslinien intensive östliche Einflüsse und verbindet den nordpontischen Raum mit Zentral- und Ostasien. Auf unserer Rekonstruktion wurde diesen Gegebenheiten Rechnung getragen und der Befund von Tugozvonovo im Altai-Gebiet zugrunde gelegt, wobei Darstellungen aus dem chinesischen Kontext einbezogen wurden.

Der Kopf des Kriegers weist die künstliche Schädeldeformation auf. Diese Art der Schädelbehandlung, die schon im frühkindlichen Alter durchgeführt wurde, findet sich besonders häufig bei Frauen – aber auch bei Männern – im westlichen Einflußgebiet der Hunnen als eine Art Mode bis hin in den germanischen Bereich. Die Schädeldeformation ist bereits seit älterer Zeit bekannt, als die Macrocephali als Zeichen von Vornehmheit und hohem Rang gewertet wurden. Die Bedeutung der Sitte in hunnischer Zeit ist bisher nicht genauer faßbar.

Der Rekonstruktionsversuch der Schutzrüstung orientiert sich an chinesischen Darstellungen, auf denen die feindlichen Barbarenvölker der nordwestlichen Gebiete wiedergegeben sind. Im westlichen Bereich entzieht sich gerade die Schutzrüstung bisher unserer Kenntnis. Schwert und Dolch zeigen zum Teil kostbare Ein-

lagen aus Halbedelsteinen, wie sie für den polychromen Stil hunnischer Zeit kennzeichnend sind. Die Gürtelgarnitur mit kompliziertem Besatz gehört zu den bedeutendsten Würdezeichen dieser Epoche.

Der hunnische Reflexbogen mit beinernen Versteifungen hatte eine Länge von 1,40–1,60 m und war damit relativ groß. Seine Tragweite wird auf einige hundert Meter geschätzt. Unsere Darstellung zeigt ihn in entspannter Form. Der Köcher enthält rot markierte Pfeile mit dreikantigen Eisen- und Knochenpfeilspitzen.

Die hunnischen Pferde waren auch im Westen gut bekannt. Gesandtschaften und nicht zuletzt die großen Kriegszüge sorgten für Information, geradezu berühmt wurde die in den Augen der westlichen Welt auffallende Häßlichkeit der Tiere. Der römische Tierarzt Vegetius aber, der eine gute Beschreibung der Hunnenpferde hinterlassen hat, hielt sich in Rom eine eigene kleine Herde zum Studium und äußerte sich über Leistungsfähigkeit, Genügsamkeit und Charakter der Tiere sehr positiv. Geritten wurden sie ebenfalls noch ohne Steigbügel. Die hölzernen Sättel sind aus zahlreichen Funden zwischen Donaugebiet und Mittelasien gut bekannt. Typisch für die hunnische Oberschicht ist der mit Schuppenmuster versehene Goldbeschlag der Sättel.

Helm

Kurgan bei Kišpek

Halsreif

Befund von Tugozvonovo

Bogen

Tianschan-Kurgane

Langschwert und Dolch

Befunde von Tugozvonovo und Novorozanovka

Pferdegeschirr

Befunde von Novogrigor'evka und Borovoe

M. Topenk

Der weit verbreitete Waffenkomplex dieses Zeitabschnittes enthält eine Reihe von technischen Innovationen: den Lamellenpanzer, den Spangenfederhelm und den Steigbügel. Byzantinische Kavallerieoffiziere tragen den Rüstungskomplex mit gleicher Selbstverständlichkeit wie alamannische Vornehme Süddeutschlands, wie in etwas abgewandelter Form sogdische Krieger Pjandžikents im zentralasiatischen Bereich und darüber hinaus Ostturkestans. Die türkischen Uiguren im Osten unterscheiden sich dadurch nicht wesentlich von den Awaren im Westen, wie wir aufgrund einer Vielzahl ungarischer Funde feststellen können.

Unsere Darstellung versucht, den östlichen Typus eines Angehörigen dieses aus Innerasien bis an die untere Donau vorgedrungenen Turkvolkes der Awaren zu kennzeichnen. Der wiedergegebene Krieger trägt einen Eisenhelm mit halbkugeligem Scheitelknäuf, lamellenbesetzter Helmglocke, Stirnplatte, Nasenschutz und Wangenklappen. Durch Lederriemen wurden diese Metallteile miteinander verbunden und bildeten eine leichte, „federnde“ Konstruktion, die wohl gerade den Erfordernissen im Fernkampf besonders entgegenkam. Wie schon in antiker skythischer Zeit, setzte sich damit letztlich der aus Einzelteilen montierte Helm gegenüber starren Helmkalotten durch. Gemeint ist hier ein Spangenfederhelm vom Typus Niederstotzingen, Baden-Württemberg, wie er sich auch zusammen mit einem Lamellenpanzer in einem Grab auf der Krim-Halbinsel, in Kerč, findet.

Der Reiter trägt ein Untergewand nach awarischem Schnitt, das bis auf die Knie reichte, darüber den Lamellenpanzer, der sich an zentralasiati-

schen Vorbildern orientiert, und auf den Rücken gehängt einen leichten Schild. Der Lamellenharnisch und der Spangenfederhelm gelten als ursprünglich in Zentralasien beheimatet, von dort her gelangen sie auf unterschiedlichen Wegen nach Osten und Westen.

Hinzu kommen komplizierte Gürtelgarnituren von Leib- und Säbelgurt, die durch Nebenriemen und teils kunstvolle Beschläge unterschiedlich aufwendig gestaltet sind und ranganzeigende Bedeutung in der Kriegerhierarchie erlangen. Sie gehen anscheinend auf Vorbilder aus sarmatischer Zeit zurück.

Als Angriffswaffen dienen dem Krieger eine Stoßlanze awarischen Typs, Säbel, Pfeil und Bogen, bei denen es sich um den beinversteiften Reflexbogen und eiserne Dreikantpfeilspitzen im speziellen Pfeilköcher handelt. Als wesentliches neues Element der Kampftaktik muß der durchgehende Einsatz des Steigbügels gewertet werden, der dem Reiterkrieger besonders im Kampf einen festen Sitz sicherte, so daß die eingelegte Lanze weit effektiver im Stoß geführt werden konnte und die Wucht des Angriffs verstärkte.

Die in der zweiten Hälfte des 6. Jahrhunderts in Kontakt mit Byzanz geratenden Awaren, die im Anschluß daran das gesamte Karpatenbecken in Besitz nehmen, bringen hervorragend geschmiedete Steigbügel, Stoßlanzen und Lamellenpanzer in ihre neue Heimat Pannonien mit. Die Qualität der Eisenverarbeitung, die ihre kunstfertigen Waffenschmiede beherrschen, ist dabei genauso auffällig wie die Goldschmiedearbeiten. Gräber von Goldschmieden, wie das von Kunszentmárton, geben Einblick in diese gehobene handwerkliche Sphäre. Die im Nordschwarzmeerraum nur andeutungsweise im Zuge ihres Vordringens faßbaren Awaren sind Träger einer stark östlich geprägten, geographisch übergreifenden Reiterkriegerkultur, die erst in der Phase der abgeschlossenen Landnahme und Konsolidierung endgültig greifbar wird.

*Helm und Panzer
Niederstotzingen und Kerč*

*Reflexbogen und Dreikantpfeilspitzen
Kiskörös und Befunde aus Sibirien*

*Köcher
Befunde aus Kasachstan und
Mittelasien*

*Pferdegeschirr und Pferdebrustschutz
Nach chinesischen Quellen sowie der
Beschreibung des Pseudo-Maurikios*

M. Tapanis

Chazarischer Krieger des 9. Jahrhunderts n. Chr.

Die Träger der mit dem chazarischen Khaganat zu verbindenden archäologischen Kultur (Saltovo-Majak-Kultur) sind alanische und bolgarische Stämme. Bolgarische Elemente herrschen in kultureller, ethnischer und räumlicher Hinsicht vor, in Verbindung mit altungarischen und möglicherweise auch slawischen Elementen. Diese komplizierte ethnische Situation hatte Auswirkungen auf Bewaffnung und Kampfweise.

Der hier abgebildete Krieger trägt den fast vollständigen Angriffswaffenkomplex, bestehend aus dem Säbel, Pfeil und Bogen, eiserner Streitaxt, außerdem noch Dolch, Lanze sowie einem Kettenmorgenstern ähnlichem Gerät. Der Bogen, offensichtlich zentralasiatischer Herkunft, gehört mit etwa 1,50 m Länge zu den großen Formen und hat Knochenauflagen an den Enden und im Mittelteil. Ab etwa dem 8. Jahrhundert kommt in den Steppen der nur leicht gebogene Säbel als neuer Waffentyp auf. Der eisenverstärkte Lederhelm, ein Schild und eine komplizierte Gürtelgarnitur bilden das sonstige Zubehör.

Die prächtig gearbeiteten Gürtelbeschläge der Rekonstruktion orientieren sich an Fundstücken aus dem Milieu vornehmer Krieger aus Sarkel, der aus historischen Quellen und archäologischen Ausgrabungen gut bekannten chazarischen Stadt. Die aufwendige Gestaltung des mit Steigbügeln versehenen hölzernen Sattels ist ebenfalls kennzeichnend, im archäologischen Befund sind die Sattelbögen durch Knochenplatten mit gravierten und gemalten Darstellungen verziert, die Jagdszenen o. ä. zeigen und Beziehungen bis weit nach Sibirien aufweisen. Das Zaumzeug besteht aus Ringtrensen und zweigelohten Trensenknebeln (Psalien) und ist recht stark standardisiert, allerdings in manchen Fällen auch mit goldenem Riemenbesatz und Glöckchen versehen.

Die Rekonstruktion der Schutzrüstung von Pferd und Reiter stützt sich auf archäologische Funde aus dem nordkaukasischen Bereich, und zwar

wurden im Friedhof Verchnij Čir-Jurt Gräber der chazarischen Oberschicht mit Panzerung für Pferd und Reiter aus Kombinationen von Kettengeflecht und Plattenbesatz gefunden. Hinzu kommen Abbildungen aus der Zeit, besonders Ritzzeichnungen, die vielfach Reiterkrieger mit einer ähnlichen Ausstattung wiedergeben, wie sie für das chazarische Heer typisch gewesen sein dürfte.

Die auf dem Rücken erkennbare Haartracht bestand aus vielen geflochtenen Zöpfen, die wohl Ursache für das von den militärischen Gegnern betonte „weiberartige“ Aussehen waren.

Panzerung von Pferd und Reiter
Friedhof Verchnij Čir-Jurt

Helm
Rekonstruktionsversuch nach einem Fundstück in der Eremitage

Schild
Friedhof Verchnij Saltovo

Bogenköcher
Nach einer Darstellung aus Verchnij Čir-Jurt

Armplatten des Panzers und Steigbügel
Friedhof Borisov'skij

Säbel
Verchnij Saltovo

M. Toperuk

**Polovzischer Krieger der
ersten Hälfte des
13. Jahrhunderts n. Chr.**

Grundlage zur Rekonstruktion der polovzischen Ausrüstung bildet neben zahlreichen archäologischen Funden auch eine Vielzahl von monumentalen Steinstatuen, auf denen außerordentlich häufig Details der Bewaffnung und Kriegertracht zu erkennen sind.

Um das Jahr 1066 setzen sich die Polovzer, ein Turkvolk aus dem östlichen mittelasiatisch-südsibirischen Raum, nach Vernichtung der Pečenegen und Guzen-Torken endgültig in den Nordschwarzmeeressteppen fest. In der Folgezeit sind sie unter ihren Khanen Turgokhan und Bonjak eine mächtige Bedrohung für das nördlich anschließende Kiever Reich. In der Zeit danach wechseln unter mehreren auch in den Schriftquellen beschriebenen Anführern Phasen direkter militärischer Gegnerschaft mit Bündnisperioden ab. Ihre Bewaffnung und Ausrüstung spiegelt die kriegerischen Auseinandersetzungen mit anderen Nomadenvölkern, aber auch dem byzantinischen und dem Kiever Reich. Der hier dargestellte Krieger trägt wie der Fürst im Čingul'-Kurgan eine Kappe mit einem metallbesetzten Stirnband, während der für Kampfsituationen oder andere, bisher unklare Zwecke bestimmte Eisenhelm mit Gesichtsmaske und Kettennackenschutz am Sattel festgemacht ist.

Charakteristische Elemente polovzischer Schutzrüstung bilden Brustriemen und -platten, wobei die Riemenführung auf der Brust verschiedenartig sein kann und geradlinig und über Kreuz verläuft. Ein ähnliches Riemensystem ist zwischen Stiefeln bzw. Beinschienen über Knie und Oberschenkel zu erkennen. Die Kreuzungen auf Brust und Knie scheinen mit dicken Filz- oder Lederschichten, in einzelnen Fällen auch mit schalenförmigen Metallplatten besetzt bzw. verstärkt worden zu sein. Die Funktion dieses ausgesprochen kennzeichnenden Zubehörs zur Schutzrüstung ist bisher unklar. Eisernes Kettenhemd und Kettennackenschutz sowie ein relativ kleiner Rundschild mit goldenem Schildbuckel komplettieren die Schutzrüstung.

Zur Angriffsbewaffnung gehören Säbel sowie Bogen- und Pfeilköcher, die gewöhnlich rechts oder links im Gürtel eingehängt getragen werden. Der gespannte Reflexbogen ragt etwa zur Hälfte aus dem goldbesetzten Bogenfutteral heraus. Der Säbel, meist links an einer doppelten Aufhängung aus dünnen Riemen festgemacht, hat einen zur Schneidenseite hin abgebogenen Griff und eine fast gerade Parierstange. Zu den Angriffswaffen gehört neben der Lanze auch die geflochtene Peitsche, die – seit der Bronzezeit zu belegen – in den Nordschwarzmeeressteppen bis in die Neuzeit zu den wirksamsten und gefürchtetsten Waffen gerechnet werden muß.

Eine der wichtigsten Komponenten der Kriegertracht bildet auch hier der Gürtel, an dem seitlich eine Vielzahl von Gegenständen für Kampfsituationen und des täglichen Lebens wie Kämme, Feuerschlagsteine, Amulette und andere Dinge befestigt werden konnten und so die Hände frei ließen. In den Gürtel, der ein Riemensystem darstellt, sind senkrechte Riemen eingehängt, die in der Hauptsache zur Anbringung des Knieschutzes gedient zu haben scheinen und ebenso wie die des Oberkörpers reich verziert sein können.

Neuere Funde aus der Ukraine und den östlich anschließenden Gebieten belegen aufwendige Kaftane als Bestandteile der Männer- wie Frauen-tracht, ganz aus Seide oder zumindest benäht mit importierten Bordüren. Die Hosen scheinen zum Teil aus einzelnen Beinlingen bestanden zu haben, daneben finden wir lederne Pluderhosen belegt. Kennzeichnend sind auch die hohen, übers Knie reichenden Stiefel mit halbrund oder spitz verlaufender Oberkante, in die die Schenkelriemen eingehakt sind. Während für die Frauen komplizierte Hauben als Kopfbedeckung meist die Einzelheiten der üppigen Haarfrisur und des Schmucks verbergen, ist die lange Haartracht der Männer deutlicher zu erkennen. Typisch ist die zu Zöpfen geflochtene Frisur, die oft in drei Strängen unter dem Helm herabhängt und weiter miteinander ver-

knüpft sein kann. Hinzu kommt auch bei den Männern aufwendiger Schmuck, bestehend aus einem Ohr-ring, Fingerringen, Halsketten und -reifen. Musikinstrumente sind archäologisch und durch Darstellungen nachgewiesen.

Pferdegeschirr und Sattelbeschläge stehen in der spätnomadischen Tradition, wobei das Kopfgeschirr mit vergoldeten silbernen, reich verzierten Riemenbeschlägen versehen ist. Zu den Pferden der Polovzer stehen paläozoologische Untersuchungen noch aus. Wie auch andere Reiternomaden, galten die Polovzer ihren Zeitgenossen als mit den Pferden verwachsene „Kentauren“.

Kopfbedeckung
Čingul'-Kurgan

Kettenhemd
Čingul'-Kurgan, Kurgan 53 bei Kovali, Kurgan bei Lipovcy

Helm mit Gesichtsmaske
Kurgane bei Kovali und Lipovcy

Brustriemen und -platten
Nach zahlreichen Darstellungen auf Steinskulpturen

Bogenköcher
Čingul'-Kurgan

Sattel
Kurgan 303 bei Zelenki

Pferdegeschirr
Kurgan 16, Bestattung 9 bei Bykovo

**Mongolischer Krieger der 2. Hälfte
des 13. und des beginnenden
14. Jahrhunderts n. Chr.**

Der große Westfeldzug der Mongolen unter dem Oberbefehl des Činggis Khan-Enkels Batu, der 1237 beginnt, trifft zunächst die Volga-Bulgaren und anschließend die nordostrussischen Fürstentümer. Auf ihren verschiedenen Feldzügen durch die Nordschwarzmeersteppen vernichten oder vertreiben sie die Alanen wie auch die Polovzer. Im Laufe der folgenden Jahre fallen die russischen Fürstenstädte, zum Teil nach heftigem Widerstand, und werden zerstört. Am 6. Dezember 1240 wird, der Laurentius-Chronik folgend, auch Kiev erobert. Dies ist jedoch nur eine Episode des großen mongolischen Zuges, den Batu Khan mit seinen Unterführern gleichzeitig nach Polen und Ungarn führt, wo es zur Schlacht bei Liegnitz und am Sajó kommt.

Der Wucht der mongolischen Angriffe war keine Gegenwehr gewachsen, die Zerstörungsschichten bieten den Archäologen ein Fundbild völliger Vernichtung. So werden zum Beispiel in Kiev die getöteten Bewohner der Stadt teils noch in ihren Häusern oder in Verstecken gefunden, meist aber in Massengräbern. Unter den tausenden von darin beobachteten Skeletten sind nur ganz wenige Tote festzustellen, die ihrem physischen Habitus nach den Eroberern zuzuordnen sind. Daneben enthalten die Zerstörungsschichten vielfältige Indizien zur Vorgehensweise beim Angriff, Waffenreste, Brandhorizonte u. ä.

Der Forschungsstand zur mongolischen Bewaffnung in diesem Zeitabschnitt weist große Lücken auf, kann aber durch zeitgenössische Darstellungen, besonders auch durch Berichte ergänzt werden, die eine genaue Rekonstruktion gestatten.

Der hier dargestellte Panzerreiter trägt die in Schrift- und Bildquellen ausgiebig wiedergegebene Rüstung für Pferd und Krieger. Sie bestand – nach den Angaben Plano Carpini – entweder aus einer in Schichten aufgebrauchten Lederlamellenkombination oder zusätzlich noch aus Eisenlamellen. Völlig mit Eisen verkleidet wurde dabei auch der Pferdekopf. Der Krieger selbst trug zusätzlich Armverstärkungen, wie archäologische Funde aus Nordkaukasien nahelegen. Der dargestellte Helm orientiert sich an iranischen Darstellungen. Wie auch andere Abbildungen, weisen sie auf reiche Verwendung von Seide und Pelzen in der Kriegertracht hin. Lamellen des Panzerbesatzes wurden weniger in der Mongolei selbst als vielmehr im unmittelbar anschließenden Baikalsee- und Amurgebiet sowie in Tuva und Chakassien sicher beobachtet. Studien an tibetischen, japanischen und anderen vergleichbaren Rüstungen zeigen, daß sie innen weich unterfüttert sind, etwa 16 kg wiegen und damit anderthalb bis zweimal schwerer sind als Kettenhemden. Allerdings war – bei entsprechender bis weit auf die Pferdebeine herabreichender Vollpanzerung – die Schutzfunktion wohl auch wesentlich höher, und die Beweglichkeit blieb dennoch gewährleistet.

Zu den Angriffswaffen gehörten zwei oder drei gut eingeschossene Bögen, mehrere Köcher voller Pfeile (sortiert zum Nah- und Fernkampf), Säbel, ein Beil, Keule und Stricke zum Ziehen der Kriegsmaschinen.

Der auf der Sehne liegende Pfeil in der Darstellung gibt einen Schwirrpfeil wieder. Zwischen Eisenspitze und Schaft befindet sich ein Knochenstück mit Öffnungen, das im Flug eine Art Heulton erzeugen kann und wohl als Mittel der psychologischen Kriegsführung einzustufen ist. Zum Köcher gehört ein am Gürtel festgehängter Schleifstein zum Schärfen der Pfeile. Die standartenartige Lanze weist eine Spitze mit zusätzlichem Haken auf, um damit den Gegner aus dem Sattel reißen zu können.

Die Krieger waren mit einer entsprechend großen Zahl von Ersatzpferden versehen. Die hölzernen Sättel kennzeichnen hohe, metallverzierte Sattelbögen. Kampfweise und Ausrüstung der Mongolen, besonders aber Genügsamkeit und Durchhaltevermögen ihrer kleinen und zähen Pferde, entsprachen den harten Anforderungen ihrer Feldzüge, deren straffe Organisation und strenge Gliederung des Heeres die durchschlagenden militärischen Erfolge sicherten.

*Gesamtrekonstruktion nach Motiven
der Täbris-Miniaturen*

Lanze

Selitrennoe gorodišče

*Panzerdetails, besonders Armschutz
Nach Bestattungen aus Kurganen in
Čečeno-Ingušetien, Moldavien und
der Ukraine*

Köcher

Balkin chutor, Selitrennoe gorodišče

M. Topenuk

